ئابدۇۋەلى ئەلى

سۇغلۇق سۆمۈرخان

3

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ئابدۇۋەلى ئەلى

سوغلوق سومۇرخان

شىنجاڭ خەلق باش نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

ISBN 978-7-228-12253-8
定价：43.00元

ئابدۇۋۇھلى ئەلى

تۇغلۇق تۇمۇر خان

3

سۇبھىدە جاقىغان يۇلتۇز

(رومان)

图书在版编目(CIP)数据

秃黑鲁·帖木儿. 3 : 维吾尔文 / 阿不都魏力·艾力著. — 乌鲁木齐 : 新疆人民出版社, 2014.1 (2015.3 重印)
ISBN 978-7-228-17351-8

Ⅰ. ①秃… Ⅱ. ①阿… Ⅲ. ①长篇小说 — 中国 — 当代 — 维吾尔语(中国少数民族语言) Ⅳ. ①I247.5

中国版本图书馆CIP数据核字(2013)第321017号

责任编辑	巴力江·孜帕尔
责任校对	再米拉·裴达依
特约校对	万力·在顿
绘　　画	苏帕洪
封面设计	买买提·诺比提
出版发行	新疆人民出版总社 新疆人民出版社
电　　话	0991-2827472
地　　址	乌鲁木齐市解放南路348号
邮　　编	830001
印　　刷	北京顺诚彩色印刷有限公司
经　　销	新疆维吾尔自治区新华书店
开　　本	880×1230毫米 32开本
印　　张	15.5
版　　次	2014年12月第1版
印　　次	2015年3月第2次印刷
印　　数	5001 — 13000
定　　价	43.00 元

مۇندەرىجە

مۇقەددىمە سۆبھىدە چاقنىغان يۇلتۇز 1
بىرىنچى باب پىتنە ۋە سۆلھى 86
ئىككىنچى باب كىگىز ئاستىدىكى چايان 142
ئۈچىنچى باب «بەيتفالىخە خەير ـ ساخاۋەت ئۆيى» 169
تۆتىنچى باب يەتتە ياشلىق ۋەلىئەھىد 208
بەشىنچى باب بۆرىنى قوتانغا باشلاش 237
ئالتىنچى باب ئەسسىز ئاژۇن 272
يەتتىنچى باب قىلمىشىغا يارىشا نەتىجە 321
سەككىزىنچى باب دوغلاتلار ئىسيانى 352
توققۇزىنچى باب قانلىق ئەگىزلەر 388
ئونىنچى باب سەرسانلىق ـ سەرگەردانلىقتا 427
خاتىمە كېچىككەن ھەقىقەت 460

مۇقەددىمە

سۈبھىدە چاقنىغان يۇلتۇز

«روھ دەرەخ يىلتىزىغا ئوخشايدۇ. گەرچە ئۇ تۈپراق ئىچىدە بولسىمۇ، ئەسەرلىرى شاخلاردا نامايان. ئەگەر دەرەخنىڭ بىرەر شېخى سۇنسا، يىلتىزىدا كۈچ بولغانلىقتىن يېڭىدىن ئۆسۈپ چىقىۋېرىدۇ. ئەگەر يىلتىزى چىرىگەن بولسىچۇ، ئۇنىڭدا شاخمۇ، ياپراقمۇ بولمايدۇ.»

ـــ جالالىدىن رۇمىي

كۈچلۈك قۇياشنىڭ ئىسسىق ھارارەتلىك تەپتىدىن ئىللىشقا باشلىغان ئەتىيازنىڭ ھاۋاسىدا كەيگەنسايىنىڭ ئۈستىدىكى ئۇچبۇلاق قىياسىنى قاپلىغان قار ـ مۇزلار ئېرىشكە باشلىدى. قار ـ مۇزلاردىن ئېرىپ ھاسىل بولغان مەرۋايىتتەك تۇنجى سۇ مونچاقلىرى تۆۋەنگە تامچىلاپ چۈشۈپ، بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇپ ئەگىز بولۇپ ئېقىپ، كۆكدالاغا باھار پەسلىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بەردى. پايتەخت ئالمالىق شەھىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان كەيگەن تېغىنىڭ كۈنگەي قاپتاللىرىدىكى قار ـ مۇزلارمۇ ئەڭ ئالدى بىلەن ئېرىپ، ئاستىدىكى قارامتۇل سېرىق يەر پوستى پەيدىنپەي كۆرۈنۈشكە باشلىدى. سان ـ سانا قسىز ئەگىز سۇلىرى قىشتىن بېرى توڭلاپ ياتقان تاشتەك قاتتىق يەرلەرنى ئەكچىتىپ، بۇلتۇرقى كوكاتلارنىڭ قۇرۇپ قاقشال بولۇپ قالغان غوللىرى نەملىشىشكە باشلىدى. قېلىن

قارغا پۇركىنىپ قىش ئۈيقۇسىدا ياتقان دەل ـ دەرەخ، ئۆسۈملۈكلەرنىڭ يىلتىزلىرى خانلىنىشقا باشلىدى ھەمدە يېڭىدىن بىخلىنىپ يىلتىز سۈرۈپ، بۇلتۇرقى كۈز شامىلىدا يەرگە تۆكۈلگەن غازاڭلاردىن ھاسىل بولغان قېلىن بىر قەۋەت قىغلارنى ئاستا ـ ئاستا نېرى ئىتتىرىپ تاشلاپ، پۈتۈن كۈچى بىلەن يۇقىرىغا قاراپ ئۆسۈشكە باشلىدى.

كەيگەن تېغىنىڭ تەسكەي جايلىرىدىكى سوغۇقنىڭ كۈچىمۇ بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ كېتىۋاتاتتى. ئېرىگەن قار ـ مۇز سۈلىرىدىن ھاسىل بولغان تارام ـ تارام ئەگىز سۈلىرى ئۇچبۇلاق جىلغىسىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئېقىنلارنى بويلاپ تۆۋەنگە قارىپ ئېقىپ قار ـ مۇزلارنى ئېرىتىشكە، ئېقىنلاردىكى مۇز قاتلاملىرىنى بۇزۇشقا باشلىدى، ئۇچبۇلاق قىياسىدىكى مۇزلاپ قېتىپ قالغان غايەت زور شارقىراتمىنى ئاستا ـ ئاستا ھەرىكەتكە كەلتۈردى. سۇنىڭ شارقىرىغان ئاۋازى كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىپ، ئاخىرىدا ئۆركەشلەپ ئاققان زور بىر ئېقىننى ھاسىل قىلدى. بۇ ئېقىن تاغ ئۈستىدىكى چوڭ كەيگەن دەرياسىغا كېلىپ قۇيۇلۇپ، دەريادىكى قېلىن مۇز قەۋەتلىرىنى قاراسلىتىپ سۈندۈرۈپ تاشلىغاندىن كېيىن، شۇرمەل مۇزلارنى شىددەت بىلەن سۈر ـ توقاي قىلىپ تۆۋەن تەرەپكە كەتتى.

«جىزىيە تۆلەش» چارىسى بويىچە قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ مەسلىسى ۋاقىتىنچە ھەل قىلىنغاندىن كېيىن، چاغاتاي خانلىقىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى داۋالغۇپ بىر ئىزدا توختىماي كېتىۋاتقان ئەنسىز ۋەزىيەت ئاساسىي جەھەتتىن تىنچلاندى. ئىچكى ـ تاشقى تىنچ ۋەزىيەت خانلىقنىڭ ئىگىلىكىنى تېز راۋاجلاندۇرۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلدى. خانلىق تەۋەسىدە بارلىققا كەلگەن ئاساياشلىق، تەرەققىي قىلىۋاتقان ئىگىلىك، خانلىق ئىچىدىكى ئۇلۇس ـ مىللەتلەرنىڭ كۆپ بولۇشىدەك بىر قاتار ئىجتىمائىي سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن،

مەملىكەتتە ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىغا ئائىت تۈرلۈك پىكىر ـ مۇلاھىزىلەر تېز ئەۋج ئېلىشقا باشلىدى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر مەملىكەت مىقياسىدا تېز ئەۋج ئېلىۋاتقان بۇنداق پىكىر ـ مۇلاھىزىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ سەلتەنەتىگە ۋە مەملىكەتنىڭ ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيىتىگە بولغان تەسىرىنى ياخشى چۈشىنەتتى. شۇڭا، ئۇ چاغاتاي خانلىقىدىكى دوغلات، بارلاس، دوختەۋى ۋە سۇلدۇز ئۇلۇسلىرىنىڭ ئۇلۇسبېگى بولغان تۆت چوڭ ھوقۇقلۇق بەگنىڭ شۇنچە يىللاردىن بېرى خانىنى قورچاق قىلۋېلىپ، بىر ـ بىرىدىن ئۈستۈنلۈك تالىشىپ كېلىشىدىكى ئاساسىي سەۋەب يەنىلا چاغاتاي سەلتەنەتىنى تىزگىنلەش ھوقۇقىنى تالىشىتىن بولغان، مۇڭغۇلларنىڭ خانىنى قۇرۇلتايدا سايلايدىغان ئەنئەنىسىنى پۈتۈنلەي بىكار قىلىپ تاشلاپ، ئۇيغۇرلارنىڭكىدەك تەختكە بەيبىشەدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىش تۈزۈمىنى ئورناتقاندىلا، مۇنداق ئىچكى مالىمانچىلىقنى تەلتۆكۈس تۈگەتكىلى بولىدۇ، دەپ قارايتتى. ئەمما، بۇ دېمەككە ئۇڭاي بولغىنى بىلەن، ئەمەلگە ئاشۇرماق ھازىرقى دىن ئىسلاھاتىدىنمۇ بەكرەك قىينىغا توختايدىغان ئىنتايىن مۇرەككەپ بىر جەريان بولغاچقا، «ئالدىغا تارتسا ئات ئۆلەتتى، ئارقىغا يانسا شوتا سۇناتتى.» بۇنى چۈشەنگەن تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ بۇ ئىشقا كەلگەندە قاراملىق قىلىشقا ھەرگىز بولمايدىغانلىقىنى، بولمىسا تولدۇرۇۋالغىلى بولمايدىغان زىيانلىق ئاقىۋەت يۈز بېرىدىغانلىقىنى ئاللىقاچان مۆلچەرلەپ يەتكەنىدى. شۇڭا، ھەم «ئاتمۇ ئۆلمەيدىغان»، ھەم «شوتىمۇ سۇنمايدىغان» بىر تۈرلۈك تىنچ ۋە مۇۋاپىق يول تېپىش كېرەك. شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن بۇ مەقسەتكە يەتكىلى بولىدۇ، دەپ ئويلايتتى. بىراق، بۇ يول زادى قەيەردە، ئۇنى قانداق تېپىش كېرەك؟

مەملىكەت بويىچە يولغا قويۇلغان دىن ئىسلاھاتى ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشكەندىن كېيىن، چاغاتاي خانلىقىدىكى

موغۇللارنىڭ ئەھۋالىدا نېگىزلىك ئۆزگىرىشلەر بارلىققا كېلىشكە باشلىدى. خانلىقنىڭ شەرقىي قىسمىدىكى قەشقەر، خوتەن، يەركەن، ئاقسۇ، چالىش، ئىدىقۇت شەھىرى، قامىل ۋە پايتەخت ئالمالىقتا ئوخشاش چوڭ ـ چوڭ مەركىزىي شەھەرلەر بىلەن بۇ شەھەرلەرنى مەركەز قىلغان كەڭ يېزا ـ قىشلاقلاردا ياشايدىغان ئاھالە ئۇيغۇرلارنى ئاساسىي گەۋدە قىلغان بولۇپ، ئۇلار قەدىمدىن تارتىپ يۇكسەك مەدەنىيەت ئەنئەنىسىگە ئىگە ئىدى. ئىسلام دىنىنىڭ مەملىكەت مىقياسىدا ئاھالىنىڭ ئاساسىي ئېتىقادىغا ئايلىنىشى ئارقىسىدا، بۇنداق مەدەنىيەت ئەنئەنىسى تېخىمۇ تەرەققىي قىلىپ، چاقناپ نۇر چېچىشقا باشلىدى.

*　　*　　*

باھار پەسلىدىكى پايتەخت ئالمالىق ئاللىقاچان ياپيېشىل ئورمان دېڭىزىغا ئايلانغاندى. باراقسانلىشىپ قاراڭغۇلاشقان دەل ـ دەرەخلەر ئارىسىدا كاككۇكلار بەس ـ بەستە سايرىشىپ، بۇلبۇللارنىڭ ناخشا ساداسى ياڭراپ، باھارغا تېخىمۇ ھۆسن قوشۇپ تۇراتتى. پۈتۈن شەھەر ئادەمنى مەپتۇن قىلارلىق دەرىجىدە گۈزەل باھار مەنزىرىسىگە چۆمگەنىدى.

بۇگۈن يەكشەنبە بولۇپ، ئالمالىقتىكى كاتولىكلارنىڭ ئىبادەت قىلىدىغان كۈنى ئىدى. خانىش زەمۇران بىبى تاڭ سەھەردىلا ئورنىدىن تۇرۇپ، يۇيۇنۇپ ـ تارىنىپ بولغاندىن كېيىن چېركاۋغا بېرىش ئۈچۈن تەييارلاندى. بامدات نامىزىنى ئوقۇپ بولۇپ ئۇخلاپ قالغان تۇغلۇق تۆمۈرخان تېخى ئويغانمىغانىدى. ئاخشامقى مەسلىھەت بويىچە خان كاتولىكلارنىڭ بۇگۈنكى ئىبادەت كۈنىدە ئۇنىڭ بىلەن بىللە سان سىمون چېركاۋىغا ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت بىلەن كۆرۈشۈشكە بارماقچىدى. شۇڭا، خانىش زەمۇران بىبى خاقان ئېرىنى ئويغاتماقچى بولۇپ قارىغىدى، ئۇنىڭ يېنىك تىنىپ، تاتلىق ئۇخلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ،

ئويغاتقۇسى كەلمەي بەشىدا قاراپ تۇردى. دەل مۇشۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈرخان كۆزىنى لاپىدە ئېچىپ، بېشىدا قاراپ تۇرغان خانىشنى كۆرۈپ، تاتلىققىنا كۈلۈمسىرىدى ـ دە، ئورنىدىن تۇرۇپ كىيىمىنى كىيىشكە باشلىدى.

خان ۋە خانىش كىيىملىرىنىڭ ئۈستىدىن زىغىر رەڭ پەرىجىلىرىنى كىيىپ، باشلىرىنى چۈمكىۋالغاندىن كېيىن، خۇددى ئۆزلىرىگە ئوخشاش كىيىنگەن تۆت تۇرغاۋۇتنى باشلاپ ئوردىدىن چىقىپ كەتتى. ئۇلارنىڭ نەگە ۋە نېمىشقا ماڭغانلىقىنى ھېچكىم بىلمەي قالدى.

ئالمالىقنىڭ ئۈستىگە سىلىق تاراشلانغان ياپىلاق تاش يېيىتىلغان كوچىلىرىغا تەكشى سۇ سېپىلگەن، پاكىز سۈپۈرۈلگەنىدى. تېخى ئەتىگەن بولغاچقا، ئاندا ـ ساندا مېڭىپ كېتىۋاتقان ئادەملەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا كوچىلار بوش ئىدى.

سان سىمون چېركاۋى خانىش زەمۈران بىبىنىڭ ئىلتىماسى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ يارلىقى بويىچە ئالمالىقتىكى كاتولىك مۇخلىسلىرىغا ئىبادەت قىلىدىغان چېركاۋ سۈپىتىدە قايتىدىن ئېچىپ بېرىلگەنىدى. سابىق ئېپىسكوپ رىچارد «چاقىرىقنامە» مۇقەددەس رىم ۋاتىكانلىقىغا قېچىپ بېرىۋالغاندىن كېيىن، ئاۋۋالقى مىسسىيونېر لاۋرېنتىي ھەزرەت كاتولىك دىنى ئالمالىق يېپارخىيەسىگە يېڭىدىن ئېپىسكوپ بولۇپ تەينىلەنگەنىدى.

ئۇلار سان سىمون چېركاۋىغا يېتىپ كەلگەندە، تەبلىغ ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتكەنىدى. شۇڭا، تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن خانىش زەمۈران بىبى باشقىلارنىڭ دىققىتىنى بۆلمەسلىك ئۈچۈن ئاخىرقى رەتتىكى بوش ئورۇنغا كېلىپ ئولتۇرۇشتى ـ دە، مۇنبەردە تۇرۇپ تەبلىغ قىلىۋاتقان ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ سۆزىگە قۇلاق سالدى.

ـــ بىرەيلەن ھەزرىتى ئەيسادىن: «ئىنسان قانداق قىلغاندا مەڭگۈلۈك ھاياتقا ئېرىشەلەيدۇ؟» دەپ سورىۋىدى، ـــ دېدى

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت مۇخلىسلىرىغا مەسائىل ـ مەرۇپ قىلىپ تۇرۇپ، ـــ ھەزرىتى ئەيسا ئۇنىڭغا شۇنداق جاۋاب بەردىكى: «پەرۋەردىگارىڭنى پۈتۈن قەلبىڭ، پۈتۈن جېنىڭ، پۈتۈن كۈچۈڭ ۋە پۈتۈن زېھنىڭ بىلەن سۆيگىن»، «قوشنىڭنى ئۆزۈڭنى سۆيگەندەك سۆيگىن». دېمەك، بىز بۇنىڭدىن شۇنى چۈشەندۇقكى، ئىنسان ئەگەر ئىككى ئالەملىك ساۋاب تاپمەن دەيدىكەن، چوقۇم پەرۋەردىگارنى ۋە باشقىلارنى خۇددى ئۆزىنى سۆيگەندەك سۆيۈشى لازىم. ئىنسان شۇنداق قىلغاندىلا ئاندىن باشقىلارنىڭ قەلبىدە مەڭگۈ ھايات ياشىيالايدۇ ! مېنىڭ بۇ سۆزۈمگە «ئىنجىل»دا رىۋايەت قىلىنغان مۇنداق بىر ئىش ئىسپات بولالايدۇ:

بىر ئادەم يولدا كېتىۋېتىپ قاراقچىغا ئۇچراپ قاپتۇ. قاراقچىلار ئۇنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنى سالدۇرۇۋېلىپ، ئۇرۇپ چالا ئۆلۈك قىلىپ تاشلاپ كېتىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي بىر جوھۇت موللىسى شۇ يولدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ ھېلىقى ياردار ئادەمنى كۆرگەن بولسىمۇ، كارى بولماستىن يولنىڭ بىر چېتى بىلەن مېڭىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. جوھۇتلارنىڭ سېناگوگىدا ئىشلەيدىغان يەنە بىر ئادەممۇ ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ بۇ يەرگە كەلگەندە ھېلىقى بىچارە ئادەمنى كۆرۈپ كارى بولماي، يولنىڭ چېتى بىلەن مېڭىپ ئۆتۈپ كېتىپتۇ. لېكىن، جوھۇتلار ئىنتايىن ياماق كۆرىدىغان ئۇچىنچى بىر ئادەم بۇ يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ، ھېلىقى ياردار ئادەمنى كۆرۈپ قاپتۇ ـ دە، ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىپ جاراھەتىنى يۇيۇپ، مەلھەم چېپىپ تېڭىپ قويۇپتۇ. ئاندىن بۇ ياردار ئادەمنى ئۆزىنىڭ ئۇلىغىغا مىندۇرۇپ بىر سارايغا ئەكەپتۇ ـ دە، ئۇ يەردە ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئالغاچ بىر مەزگىل تۇرۇپتۇ. ياردار ئادەم سەل ياخشىلانغاندىن كېيىن، ھېلىقى يولۇچى سارايۇەنگە ئىككى دانە كۈمۈش تەڭگە بېرىپتۇ ۋە: «ئۇنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىپ قويۇڭ. ئارتۇق چىقىمىغا مانا مەن ئىگە، قايتىشىمدا چوقۇم تۆلەپ، سىزنى رازى قىلغايمەن !» دەپ جېكىلەپ قويۇپ كېتىپ قاپتۇ. ئەسلىدە بۇ ئۇچ ئادەمنىڭ

ھەممىسى قاراقچىغا يولۇققان ھېلىقى ياردار ئادەمنىڭ قوشنىسى ئىكەن. لېكىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا پەقەت ئۇچىنچى ئادەملا ئۇنىڭغا مېھرىبانلىق قىلىپ، قوشنىدارچىلىق ھەققىنى ھەقىقىي يوسۇندا ئادا قىپتۇ. دېمەك، بىزمۇ باشقىلارغا خۇددى ئەنە ئاشۇ ئۈچىنچى ئادەمدەك مېھرىبان بولۇشىمىز، باشقىلارنى خۇددى ئاشۇ ئادەمدەك سۆيۈشىمىز لازىم ①!

چېركاۋنىڭ ئىچىدىكى ئاسما شامدانلاردا شامىلار يېنىپ تۇراتتى. خۇش پۇراق ئىسرىق ئىسلىرى تولغىنىپ ـ تولغىنىپ يۇقىرى كۆتۈرۈلمەكتە ئىدى. ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ تەبلىغى توختىشى بىلەن تەڭلا زالدا دۇئا ـ تىلاۋەت، مەۋلۇت ساداسى ياڭراشقا باشلىدى. ئۇچىسىغا ئېپىسكوپلۇق ئىبادەت كىيىمىنى كىيىۋالغان لاۋرېنتىي ھەزرەت مۇنبەردە تۇرۇپ جامائەتكە قارىدى. ئۇنىڭ بېشىدا دۇر ـ ياقۇت كەشتىلەنگەن ئېپىسكوپلۇق تاج بولۇپ، ئۇچىسىدا كىمخاب تون ـــ قۇبا بار ئىدى. بوينىغا ئالتۇن كىرىست ئېسىۋالغانىدى.

مۇخلىسلار ئۇنىڭ تەبلىغىنى يەنە داۋاملاشتۇرماقچى بولغانلىقىنى كۆرۈپ جىم بولۇشتى.

ـــ ئىنسان ئوغلى ھەزرىتى ئەيسا شۇنداق دەپ ئېيتتىكى، ـــ دېدى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت تەبلىغ قىلىۋېتىپ، ـــ سىلەرگە دۈشمەنلىك قىلغانلارغا مېھىر ـ مۇھەببەت كۆرسىتىڭلار. ئۆچمەنلىك قىلغانلارغا ياخشىلىق قىلىڭلار. سىلەرنى قاغىغانلارغا بەخت تىلەڭلەر ! سىلەرگە يامان مۇئامىلىدە بولغانلارغىمۇ دۇئا قىلىڭلار. بىرسى سىلەرنىڭ ئوڭ مەڭزىڭلەرگە ئۇرسا، سول مەڭزىڭلەرنىمۇ تۇتۇپ بېرىڭلار. بىرسى سىلەرنىڭ چاپىنىڭلارنى سالدۇرۇۋالسا، كۆڭلەكلىرىڭلارنىمۇ سېلىپ بېرىڭلار. بىرسى سىلەردىن بىرنېمە تىلىسە، شۇنى بېرىڭلار. بىرسى سىلەرنىڭ بىرنەرسەڭلەرنى ئەكەتسە، ئۇنى

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، «ئىنجىل. لوقا بايان قىلغان خۇش خەۋەر» 11 ـ سۈرە، 25 ـ، 27 ـ ئايەتلەرگە قارالسۇن.

قايتۇرۇپ بېرىشنى سورىماڭلار. باشقىلارنىڭ سىلەرگە قانداق مۇئامىلە قىلىشىنى خالىساڭلار، سىلەرمۇ ئۇلارغا شۇنداق مۇئامىلىدە بولۇڭلار! ئەگەر سىلەر ئۆزۈڭلەرنى ياخشى كۆرگەنلەرنىلا ياخشى كۆرسەڭلار، ئۇنىڭ نېمە ساۋابى بولسۇن؟ گۇناھكارلارمۇ ئۆزىنى ياخشى كۆرگەنلەرنى ياخشى كۆرىدۇغۇ؟ ئەگەر سىلەر ئۆزۈڭلەرگە ياخشىلىق قىلغانلارغىلا ياخشىلىق قىلساڭلار، ئۇنىڭ نېمە ساۋابى بولسۇن؟ ھەتتا گۇناھكارلارمۇ شۇنداق قىلىدۇغۇ. ئەگەر سىلەر قەرز قايتۇرالايدىغانلارغىلا قەرز بەرسەڭلار، ئۇنىڭمۇ نېمە ساۋابى بولسۇن؟ گۇناھكارلارمۇ ئەينەن قايتۇرۇش شەرتى بىلەن باشقا گۇناھكارلارغا قەرز بېرىدۇغۇ؟ ياق! سىلەر دۈشمىنىڭلارغىمۇ مېھىر ـ مۇھەببەت كۆرسىتىڭلار. ئۇلارغا ياخشىلىق قىلىڭلار. قايتۇرۇۋېلىشنى ئويلىمايلا، باشقىلارغا پۇل قەرز بېرىڭلار. شۇ چاغدا ئەرشتە مول ئىنئامغا ئېرىشىسىلەر ۋە ئۇلۇغ پەرۋەردىگارنىڭ پەرزەنتى بولغانلىقىڭلاردىن گۇۋاھلىق بەرگەن بولىسىلەر. چۈنكى، پەرۋەردىگار تۇزكورلارغا ۋە يامان ئىنسانلارغىمۇ شەپقەت قىلىدۇ. خۇددى ئەرشتىكى پەرۋەردىگارىڭلار مېھرىبان بولغاندەك مېھرىبان بولۇڭلار!»[1]، چۈنكى پەرۋەردىگار مۇقەددەس كىتابتا: «پاك بولۇڭلار، چۈنكى مەن پاكتۇرمەن» دەپ ئېيتقان. پۈتكۈل ئىنسان گۈل ـ گىياھقا ئوخشايدۇ، ئۇلارنىڭ شان ـ شەرىپى تېز توزۇپ غازاڭ بولىدىغان چېچەككە ئوخشايدۇ. گىياھلار قۇرۇپ، گۈللەر سولىشىپ ئۆلىدۇ. بىراق، رەببىمىزنىڭ سۆزى مەڭگۈ مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ! ئامىن![2]

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ تەبلىغى ئاخىرلاشقىچە بىلەن تەڭ يەكشەنبىلىك ئىبادەتكە قاتناشقان كاتولىكلارنىڭ ھەممىسى ئورنىدىن تۇرۇپ چوقۇنۇشتى. بۇ چاغدا چېركاۋ خور

---

① «ئىنجىل. لوقا بايان قىلغان خۇش خەۋەر» 6 ـ سۆرە.

② «ئىنجىل. ھەزرىتى ئەيسانىڭ رەسۇللىرىنىڭ پائالىيەتلىرى. پېترۇس يازغان بىرىنچى خەت».

ئۆمىكى ئورۇنلىغان چېركاۋ ئومۇمىي خورىنىڭ ياڭراق ساداسى زالنى قاپلىدى:

ئويغان ئەي غاپىللار،
تىرىل روھىي ئۆلۈمدىن تېز.
ئەيسا مەسىھ نۇر چاچىدۇ،
ئۇ بىزنىڭ مەڭگۈلۈك رەببىمىز!
.....

ئىبادەت ئاياغلاشقاندىن كېيىن، تۇغلۇق تۆمۈرخان خانىش زەمۇران بىبىگە پىچىرلاپ ئۆزىنىڭ ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ ھۇزۇرىدا ھايال بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ئۇنى ئوردىغا قايتىشقا بۇيرۇدى ـ دە، ئۆزى ئىبادەت زالىنىڭ تۆرىدىكى مېھراب تەرەپكە قاراپ ماڭدى. كىشىلەرنىڭ كىرىپ ـ چىقىۋاتقانلىقىنى كۆرمىگەن بولسا، بەلكىم ئۇ سان سىمون چېركاۋىنىڭ خىلۋەتتىكى تىلاۋەتخانىسىنىڭ ئىشىكىنى زادىلا تاپالمىغان بولاتتىمۇ، قانداق؟ ئۇ ئاخىر چېركاۋ تىلاۋەتخانىسىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا كېلىپ توختىدى ۋە ھايالشماستىنلا قارىياغاچتىن ياسالغان قېلىن ئىشكىنى تەستە ئىتتىرىپ ئېچىپ خانىنىڭ ئىچىگە كىردى.

تىلاۋەتخانا يان تەرىپىدە بىرلا كىچىك پەنجىرىسى بولغان، خۇددى غارغا ئوخشايدىغان قاراڭغۇ كېمىر ئۆي ئىدى. قېلىن خىش تامنىڭ تەكچىلىرىدىكى ھەربىر ئىكۇنا[1]نىڭ ئالدىغا بىردىن تۇتەپ يېنىپ تۇرغان چىراغ قويۇلغانىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان كېمىر ئۆينىڭ تۆرىدىكى سۇپىدا تەسۋى سىيرىپ ئولتۇرغان ئۇزۇن ئاق چاچلىق مويسىپىتنى بىر قاراپلا تونۇدى: ئۇ كاتولىك دىنىدىكىلەرنىڭ ئالمالىق يېپارخىيەسىنىڭ ھازىرقى ئېپىسكوپى لاۋرېنتىي ھەزرەت ئىدى. ئۇ مەسائىل ـ مەرۇپىلىرىنى

① ئىكۇنا ــ خىرىستىيان ئەۋلىيالىرىنىڭ رەسىملىرى.

تۇگەتكەندىن كېيىن، مۇخلىسلىرىنىڭ زىيارىتىنى قوبۇل قىلىش ئۈچۈن تىلاۋەتخانىغا كىرىپ ئولتۇرغانىدى. ئىشكتىن كىرىۋاتقان كىشىلەر ئۇنىڭ ئالدىغا بېرىپ يۇكۇنۇپ ئولتۇرۇپ قولىغا سۆيۈپ، تەبرىكلەشمەكتە ئىدى. ئۇ بولسا خۇددى دۇئا ـ تىلاۋەت قىلغاندەك زىيارەتچىلەرگە قاراپ لەۋلىرىنى مىدىرلىتىپ قويياتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ زىيارەتچىلەرنىڭ قاتاردا ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ ئالدىغا كېلىپ سالام قىلدى، ئۇنىڭ قولىغا سۆيدى. ئېپىسكوپ نەدە كۆرگەنلىكىنى دەررۇ ئېسىگە ئالالماي، ئۇنىڭغا سىنچىلاپ ئۇزاققىچە قاراپ كەتتى. بىراق، ئاخىر ئۇنى تونۇپ قالدى ـ يۇ، چاندۇرماستىن يېنىدىن جاي كۆرسىتىپ، ئۇنى ئولتۇرۇشقا تەكلىپ قىلدى. خان ئۇنىڭ ئۆزىنى تونۇغانلىقىنى باشقىلاردىن يوشۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ خۇرسەن بولدى ـ دە، باداشقان قۇرۇپ ئۇنىڭ يېنىدا ئولتۇردى.

ـــ ئوغلۇم، سىز مېنىڭ ئالدىمغا مەلۇم زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن كەلدىڭىزغۇ دەيمەن؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن.

ئېپىسكوپنىڭ سوئالى خانغا قىزىق تۇيۇلدى:

ـــ شۇنداق، تەخسىر. بىراق، ھەزرىتىم، مېنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئالدىغا مەلۇم زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن كەلگەنلىكىمنى قانداق بىلدىلە؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇ ئەجەبلىنىپ.

ـــ سىزنىڭ چېھرىڭىزگە قاراپ بىلدىم!

ـــ مەن پەقەت ھەزرىتىمنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈنلا كەلگەنىدىم.

ـــ بۇ زىيارەتنىڭ سەۋەبىنى بىلىشكە بولامدىكىن؟

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئېپىسكوپنىڭ سوئالىغا جاۋاب بەرمەستىن، شۇبھىلەنگەندەك قىلىپ ئەتراپىغا قاراپ قويدى.

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت ئىشىك ئالدىدا قول باغلاپ تۇرغان چېركاۋ خىزمەتچىسىگە:

— مەن مۇنۇ مۇخلىسمىنىڭ زىيارىتىنى ئايرىم قوبۇل قىلماقچىمەن. شۇڭا، بىزنى خالىي قويۇشىڭىزنى سورايمەن، — دېدى. ھېلىقى خىزمەتچى چۈشەنگەندەك قىلىپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى، ئاندىن تىلاۋەتخانىنىڭ ئىشىكى ئالدىدا ئېپىسكوپنى زىيارەت قىلىش ئۈچۈن تۇرغان مۇخلىسلارغا زىيارەتنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى ئېلان قىلدى ـ دە، تىلاۋەتخانىنىڭ ئىشىكىنى يېپىپ قويۇپ چىقىپ كەتتى.

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت ئورنىدىن تۇرۇپ، خانىنىڭ ئۇدۇلىغا كېلىپ ئولتۇردى ۋە:

— ھۆرمەتلىك خان ئالىيلىرى، ھۆرمەتسىزلىك قىلىپ قويغان بولسام كەچۈرگەيسىز. سىزنىڭ مېنى زىيارەت قىلىشىڭىزدىكى سەۋەبنى بىلىپ باقسام بولامدۇ؟ مۇبادا مالال كۆرمىسىڭىز ماڭا ئېيتىپ بەرسىڭىز؟ — دېدى كۇلۇمسىرەپ تۇرۇپ.

— مەن ئالدىڭىزغا ئۆز لەۋزىمنى ئورۇنلاش ئۈچۈن كەلدىم، — دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان يوشۇرۇپ ئولتۇرمايلا.

— ھۆرمەتلىك خان ئالىيلىرى، سىز نېمىنى لەۋز قىلغانىدىڭىز؟

— بۇنىڭدىن ئۈچ يىل ئىلگىرى مۇشۇ يەردە مەن سىزگە: «ھەزرىتىم، بىز سىزنىڭ قەدىر ـ قىممىتىڭىزنى بېشىمىزدا كۆتۈرۈپ ئەزىزلىگەيمىز !» دەپ لەۋز قىلغانىدىم. ھالا بۇگۈن بىزگە ئاشۇ لەۋزىمىزنى ئورۇنلايدىغان پۇرسەت تۇغۇلۇپتۇ. مۇبادا ھەزرىتىم مالال كۆرمەيدىغان بولسىڭىز، ئاشۇ لەۋزىمىزنى ئورۇنلىغان بولساق؟

— پېقىر مەن مەغلۇپ بولغان ئېتىقادنىڭ ۋەكىلىدۇرمەن. شۇڭا، مەن سىز ئېيتقان ئاشۇ شان ـ شۆھرەتكە مۇناسىپ كەلمەيمەن !

— قەلبى ئۆزىگە گۇۋاھ بولىدىغان ئاق كۆڭۈل كىشى مەغلۇبىيەتتىن ھەرگىز قورقمايدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەزرىتىم

سىز ھەرگىزمۇ ئاددىي قاتاللاردىن ئەمەستۇرسىز، چۈنكى سىز ئۆزىڭىزنىڭ ۋۇجۇدىدا ئىنسانىيەتكە پايدىلىق گۈزەل ئەخلاق ـ پەزىلەتنى ۋە مول بىلىملەرنى مۇجەسسەملىگەن ئارىف ـ مەۋلانادۇرسىز !

ـــ جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت يەنىلا بايىقىدەك يېقىملىق كۈلۈمسىرەپ، ـــ مېنىڭ سىز ۋە سىزنىڭ خەلقىڭىز ئېتىقاد قىلىدىغان ئاشۇ دىن بىلەن گىنە ـ ئاداۋەتتى بولغان يەنە بىر دىنىنىڭ مۇخلىسى ئىكەنلىكىمنى ھەرگىز نەزىرىڭىزدىن ساقىت قىلمىغايسىز !

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى. شۇ چاغدىكى روھىي ھالىتىدىن ئۇنىڭ ئۆز مەقسىتىگە يەتمىگۈچە زادىلا توختىمايدىغان قەيسەر مىجەزى روشەن گەۋدىلىنىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇ ئۆزىنىڭ ھەربىر سۆز ـ ھەرىكىتىنىڭ چاغاتاي خانلىقىدا ياشايدىغان مۇسۇلمانلار بىلەن كاتولىكلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتكە بېرىدىغان تەسىرىنى ياخشى چۈشەنگەچكە، ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتنى قايىل قىلماقنىڭ ئانچە ئوڭايغا توختىمايدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا، نېمە دېيىشنى بىلەلمەي سۈكۈتتە تۇرۇپ قالدى.

مانا شۇ پەيتتە ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت ئۇنىڭغا مۇنداق بىر سوئالنى قويۇپ قالدى:

ـــ جانابىي خان ئالىيلىرى، سۈكۈتتە تۇرۇپ قېلىشىڭىزنىڭ سەۋەبى نېمىدۇر؟ ياكى بولمىسا قاتاللار بىلەن مۇسۇلمانلارنى تىنچلىقتا بىللە ئۆتىدىغان قىلىش يولىنىڭ مۇشكۈللۈكىدىن ئەنسىرەۋاتامسىز؟

ـــ ھۆرمەتلىك تەخسىر، بىز سىزگە كۆڭلىمىزدىكىنى بايان قىلدۇق، ـــ دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ـــ شۇنىڭ بىلەن بىللە سىزنىڭ ۋۇجۇدىڭىزدا ئايان بولغان گۈزەل ئەخلاق ـ پەزىلەت، مول بىلىم ـ خىسلەتلەرنى تەرىپلەپ بەردۇق. بىراق، چاغاتاي مەملىكىتىدە ياشايدىغان مۇسۇلمانلار بىلەن قاتاللارنى

تىنچلىقتا بىللە ياشايدىغان قىلىشنىڭ بىرەر ياخشى چارىسىنى تاپالماي، بېشىمىز قېتىپ تۇرۇپتۇ. بىلمىدۇقكى، ھەزرىتىم بۇ مۇشكۇللۇكلەرنى ئاسان قىلىشنىڭ بىرەر چارە ـ ئامالىنى بىزگە كۆرسىتىپ بېرەلەمدىكىن؟

ـــ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز ناسارالار بىلەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى ئېتىقاد ماجىرالىرىدا قەدىمدىن تارتىپلا ئۆچمەنلىك ئۇرۇقىنى چېچىۋەتكەچكە، مۇسۇلمانلار بىلەن قاتاللارنىڭ تىنچلىقتا بىللە ياشاش يولى مانا مۇشۇنداق ئەگرى ـ توقايلىشىپ كەتكەن! بىراق، جانابي خان ئالىيلىرى، بۇنىڭلىق بىلەنلا ھەرگىز ئىزتىراپ چەكمىگەيسىز. ئىنسانلار ئۆچۈن مۇشكۇل تۇيۇلغان ھەرقانداق بىر ئىش پەرۋەردىگارىمىز ئۈچۈن ئەزەلدىن ھېچقانچە مۇشكۇل تۇيۇلغان ئەمەس. شۇڭا، روھلۇق، ئۇمىدۋار بولغايسىز. مەن سىزنىڭ بۇ مۇشكۇللۇكنى يېڭىپ كېتەلەيدىغانلىقىڭىزغا ئىشىنىمەن. چۈنكى، پەرۋەردىگارىم ئەزەلدىن ئۆز بەندىلىرىنى تەڭقىسلىقتا قالدۇرغان ئەمەس.

ـــ سۆزىڭىزدىن تولىمۇ مەمنۇن بولماقتىمەن، جانابي ھەزرىتى، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇمىدلىنىپ، ـــ ئەجەبا سىزنىڭ بۇ مۇشكۇللۇكنى يېڭىشىمىزگە مەدەتكار بولغۇڭىز كەلمىسە ـ ھە؟!

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرىتى چوڭقۇر بىر ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى ـ دە، ئۇچتەك ئاقارغان ساقىلىنى بارماقلىرى بىلەن تاراپ تۇرۇپ مۇنداق دېدى:

ـــ ئوغلۇم، بىلەمسىز، ناسارالار تارىخىدا بۇنىڭدىن يەتتە يۈز يىل ئىلگىرى دەمەشىقلىق يۇھاننا بۇھەيرا[1] ئىسىملىك بىر كاتتا ئۆلىما ئۆتكەن. «بۇھەيرا» كەلدانچە سۆز بولۇپ، ئۇنىڭ مەنىسى «ئىلىمگە تولغان ئالىم» دېگەنلىك بولىدۇ. مەن ئۇنىڭ

---

① يۇھاننا بۇھەيرا (مىلادىيە 676 ـــ 749) ـــ سۇرىيەنىڭ دەمەشىق شەھىرىدە ياشىغان. خىرىستىيانلارنىڭ پىراۋۇسلاۋىيە مەزھىپىنىڭ فاتىرىخى. ئۇنىڭ «مەنبەئۇل ئۆلۈم» دېگەن ئەسىرى بار.

«مەنبەئۇل ئۆلۈم» دېگەن كاتتا ئەسىرنى باشتىن ـ ئاياغ ئوقۇپ تەھسىل قىلغانمەن. ئۇ ئۆزىنىڭ بۇ كاتتا ئەسىرىدە «تەۋرات»تىكى «سۈرە دانىيال»دىن نەقىل كەلتۈرۈپ، دانىيال پەيغەمبەرنىڭ: «مەن ناھايىتى چىرايلىق قىياپەتتىكى چېچەن بىر ئۇغلاننى كۆردۈم. ئۇنىڭ تۇغۇلىدىغان ۋاقتى مۇشتەرى،① زۇھەل② يۇلتۇزلىرى سەۋر③ ۋە زۆھرە④ بۇرجلىرىدا ئۇچراشقان ۋاقىتقا توغرا كېلىدۇ. مەن ئۇنىڭ ئۆز بوۋىسى ئىسمائىلنىڭ ئەۋلادلىرىنى پەرۋەردىگارنى تونۇشقا يېتەكلەيدىغانلىقىنى، ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئىشلىرىنى مۇستەھكەملەپ، كۈچ ـ قۇدرىتىنى ئۇلۇغلايتىدىغانلىقىنى، ئەۋلادلىرىنىڭ تىلىنى بىرلىككە كەلتۈرىدىغانلىقىنى بىلدىم. ئۇنىڭ ئەۋلادلىرى تاغىسى ئىسھاقنىڭ ئەۋلادلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلىدۇ؛ ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ !» دەپ بېشارەت بەرگەن، دەپ يازغانىدى. ھالبۇكى، «تەۋرات»تا ئېيتىلغان ئاشۇ چىرايلىق قىياپەتتىكى چېچەن ئوغلاننىڭ ئىلىم ـ ئېرپان، بەخت ـ سائادەت ئىگىسى ئىكەنلىكى توغرىسىدا ئىنسان ئوغلى مەسىھ ئەيسامۇ: «ئى ئىسرائىل ئەۋلادى، مەن سىلەرگە ھەقىقەتەن ئاللا ئەۋەتكەن، مەندىن بۇرۇن كەلگەن تەۋراتنى تەستىق قىلغۇچى، مەندىن كېيىن كېلىدىغان ئەھمەد ئىسىملىك پەيغەمبەر بىلەن خۇش خەۋەر بەرگۈچى پەيغەمبەرمەن»⑤ دەپ بېشارەت بەرگەنىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇ بۇ خۇش خەۋەرنى ئۈپۈقنىڭ ھەممە ئەتراپلىرىغىچە يەتكۈزگەن ۋە بۇ خۇش خەۋەرنىڭ شاراپىتى ھەمدە پەرۋەردىگارنىڭ ئىزنىنى (رۇخسىتى) بىلەن ئۆلۈكلەرنى تىرىلدۈرىدىغان شەرەپلىك مەنزىلگە يېتىشكەن. ئۇنىڭدىن

① مۇشتەرى ـــ يەتتە سەييارىنىڭ بىرسى. يۇپىتېر يۇلتۇزى.
② زۇھەل ـــ يەتتە سەييارىنىڭ بىرسى. ساتۇرن يۇلتۇزى.
③ سەۋر ـــ ئون ئىككى بۇرجنىڭ ئىككىنچىسى.
④ زۆھرە ـــ ئون ئىككى بۇرجنىڭ بىرسى. ۋېنېرا يۇلتۇزى.
⑤ «قۇرئان كەرىم»: سۈرە سەپ، 6 ـ ئايەت. بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 ـ يىلى 11 ـ ئاي نەشرى (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى) 553 ـ بەت.

ئىلگىرى ئۆتكەن مۇرسەل نەبىيلەردىن بولغان مۇسا ئەلەيھىسسالامۇ: «پەرۋەردىگار ئەھمەد (مۇھەممەد)نىڭ ئۈممەتلىرىنى ياراتقاي» دېگەن ئارزۇ قوللىرىنى ئۇنىڭ ئەبەدىيلىككە ئۇلاشقان دۆلىتىنىڭ غانجۇغىسىغا قويدى ۋە ئاشۇ ئارزۇنىڭ بەركاتى بىلەن ئاپپاق خاسىيەتلىك قولغا ئېرىشىپ، مەڭگۈلۈك بەخت ـ سائادەت تاپتى. دېمەك، بىز بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋالالايمىزكى، ناسارالار بىلەن مۇسۇلمانلارنىڭ دىنۇ دىيانىتى ئەسلىدىنلا بىر ئىدى. شۇڭا، ئىنسان ئوغلى مەسىھ ئەيسا بىلەن پەرۋەردىگارنىڭ رەسۇلى مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ تەلىم بېرىپ ئۆگەتكەنلىرىمۇ ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق ئېسىل مەدەنىيەت مىراسلىرىغا ۋارىسلىق قىلىش، ئىنسانىيەتنىڭ بۈيۈك بىرلىكىنى ئىشقا ئاشۇرۇش بولدى. ۋاھالەنكى، ئادەمئاتىنىڭ ئەۋلادلىرى ئادەمىي شەيتانلارنىڭ ۋەسۋەسە سېلىشى ئارقىسىدا، شەيتان لەئىننىڭ ئاچ كۆزلۈككە ۋە تەمەخورلۇققا جورۇشى تۈپەيلىدىن ھىدايەتتىن ئېزىپ خارابلاشتى. تەپرىقچىلىك قىلىشىپ، ئايرىپ كەتتى. مەزھەپ ـ گۇرۇھ تىكەنلىرى زېمىننى قاپلىدى. دىنىي ئاداۋەتلەر كۆچىيىپ كەسكىنلىشىپ كەتتى. پەرۋەردىگار ئۆزلىرىگە بۇيرۇمىغان ئاشۇ دەھرىي ھاكىمىيەتنى دەپ، ئادەملەر ئۆزئارا ئۇستۇنلۇك تالىشىپ، ئىلىم ـ مەرىپەتنى دەپسەندە قىلىشىپ كەلدى...

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، گويا ھازىرقى كاتولىكلار بىلەن مۇسۇلمانلار ئارىسىدىكى دىنىي ئاداۋەتنىڭ قورقۇنچلۇق ئاقىۋىتىدىن چۆچۈگەندەك قىلىپ، چوڭقۇر ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى. ئاندىن خۇددى ئۇمىد ـ ئىشەنچ ئىزدىگەندەك چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرخانغا مەنىلىك قاراپ قويدى.

تۇغلۇق تۆمۇر ئۆزى ئىلگىرى زادىلا ئاڭلاپ باقمىغان ھەم ئويلاپمۇ كۆرمىگەن ئىشلارنى ئاڭلاپ ناھايىتى يېڭىلىق ھېس قىلدى ۋە ئىسلاھات ئىشلىرىدا چاغاتاي سەلتەنەتى دۇچ كەلگەن

نۇرغۇن مۇشكۈلاتلارنى ھەل قىلىشنىڭ چارە ـ تەدبىرلىرىنى ئاخىر تاپقاندەك بولدى ـ دە، كۆڭلى بىردىنلا يورۇپ كەتتى. ئۇ شۇ پەيتتە بۇ ئىشلارنىڭ تەپسىلاتىنى بىلىشكە تولىمۇ قىزىقسىمۇ، ئەمما ئېپىسكوپ ھەزرەتلىرىنىڭ چارچىغانلىقىنى ۋە ئىزتىراپ ئىلكىدە پۈچىلىنىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، سۆھبەتنى ئاخىرلاشتۇرۇش قارارىغا كەلدى. ئېپىسكوپنىڭ قولىغا سۆيۈپ قويغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ رازىلىقىنى ئېلىپ تىلاۋەتخانىدىن چىقىپ كەتتى...

*　　*　　*

چاغاتاي خانلىقىدا يولغا قويۇلغان ئىسلاھات يۇقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ يۈرگۈزۈلگەن بولغاچقا، مەملىكەتتە تەرتىپ ئورنىتىش، ئىشلەپچىقىرىشنى يۇكسەلدۈرۈش، پۇقرالارغا ئاسايىشلىق بېرىش، خەزىنە ـ كىرىملەرنى تەرتىپكە سېلىش، باج ـ سېلىق، نىكاھ ۋە ئەدلىيە تۈزۈملىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش، ئوغرى ـ يالغان ۋە باشقا تۈرلۈك جىنايى ئىشلارنى تەھقىق قىلىش ـ جازالاش، مەملىكەتنىڭ ئىچكى ۋە خارجى ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىش قاتارلىق ئەلنى ئىدارە قىلىشقا ئائىت مەسىلىلەر تۈغلۇق تۆمۈرخان باشچىلىقىدىكى چاغاتاي سەلتەنەتى دۇچ كېلىۋاتقان يېڭى ـ يېڭى مەسىلىلەر بولۇپ سانىلاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەملىكەتنىڭ زېمىنى كەڭ، ھودۇدى ئۇزۇن بولغاچقا، شەرقىي جەنۇب قىسمى بىلەن غەربىي شىمال قىسمىنىڭ ئەھۋالىمۇ بىر ـ بىرىدىن زور پەرقلىنەتتى. چاغاتاي خانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى قەشقەر بىلەن ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىلىرى ئىسلامىيەتكە بالدۇر كىرگەن بولغاچقا، ئىگىلىك تەرەققىي قىلغان، مەدەنىيەت جەھەتتە خانلىقنىڭ غەربىي شىمالىغا جايلاشقان موغۇلستاندىن كۆپ ئالدىدا تۇراتتى؛ قەشقەر، ماۋەرائۇننەھر قاتارلىق مەدەنىيەتتە ئىلغار ئۆلكىلەرنى

مەدەنىيەتتە بىرقەدەر قالاق بولغان موغۇلستانغا ئوخشاش چارۋىچىلىق ۋاددىلىرىغا ئايلاندۇرۇپ باشقۇرۇش ئارقىغا چېكىنگەنلىك بولاتتى؛ ئاھالىنىڭ ئېتىقادىنى سەلتەنەت سۈرىگە ۋە ئەمر ـ پەرمانغا تايىنىپ زورمۇزور ئۆزگەرتكىلى بولغان بىلەن، خانلىقنىڭ تىنچ ـ مۇقىملىقىنى زورلۇق ۋاستىسى بولغان قانۇن ـ تۈزۈمگە ۋە قەلەمىي ۋاستە بولغان ئىلغار مەدەنىيەتكە تايانماي تۇرۇپ قوغداپ قېلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەسلىكىنى تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ ئاللىقاچان ھېس قىلىپ يەتكەنىدى.

خانلىقنىڭ شەرقىي جەنۇب قىسمىغا جايلاشقان قەشقەر، خوتەن، قوچۇ ئۇيغۇر خانلىقى ۋە پايتەخت ئالمالىق قاتارلىق شەھەرلەر چاغاتاي خانلىقى قۇرۇلۇشتىن ئىلگىرىلا ئاللىقاچان ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت مەركەزلىرىدىن ئىدى. بۇ ئۈچ مەركەزنىڭ مەدەنىيەت گۈللىنىش دەۋرى گەرچە ئىلگىرى ـ كېيىن بولغان ھەمدە بۇ شەھەرلەر ئايرىم ـ ئايرىم ئۈچ خىل مەدەنىيەتكە، يەنى قەشقەر ـ خوتەن تىپىك ئىسلام ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە، قوچۇ خانلىقى تىپىك بۇددا ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ۋە ئالمالىق تىپىك خرىستىيان ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ۋەكىللىك قىلىدىغان بولسىمۇ، ئەمما قەدىمدىن تارتىپ بۇ يەردە ياشىغان ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت جەھەتتىكى تەرەققىيات ئەھۋالىدىن قارىغاندا، ئۇيغۇرلار تارىخىدىكى بۇ ئۈچ مۇھىم مەدەنىيەت مەركىزى ئۆز نۆۋىتىدە يەنە بىر ـ بىرى بىلەن ئۆزئارا زىچ باغلىنىپ، ئۆزئارا بىر ـ بىرىگە تەسىر كۆرسىتىپ تۇرۇشقانىدى. ھالبۇكى، بۇ ئۈچ خىل مەدەنىيەت شەكىلدە قەشقەر ـ خوتەن ئىسلام ئۇيغۇر مەدەنىيىتى باشتىن ـ ئاياغ يېتەكچى ئورۇندا تۇرۇپ كەلمەكتە ئىدى. شۇڭا، تارىخچىلارنىڭ قەشقەر ـ خوتەن ئىسلام ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنى غايەت زور بىر ھەسەل ھەرىسى كۆنىكىگە ئوخشاتقانلىقىدىن ھەرگىزمۇ ئەجەبلەنمەسلىك كېرەك. خۇددى ئىشچان ھەسەل ھەرىلىرى ئاشۇ

كۆنەك ئىچىدە ئۆزلىرىنىڭ تېگىشلىك ئەمگىكى بىلەن مەشغۇل بولغىنىدەك، نامى ئاتالغان ۋە ئاتالمىغان سان ـ ساناقسىز ئۈيغۇر باخشى ـ ئاچارىلىرى ۋە ئۆلىما ـ ئالىملىرىمۇ ئۆزلىرىنىڭ تىنىمسىز سەمەرىلىك ئىجادىي ئەمگەكلىرى ئارقىلىق ئۈيغۇرلارنىڭ ئاشۇ دەۋرلەردىكى مەدەنىيەت گۈللىنىشىگە ئالەمشۇمۇل تۆھپىلەرنى قوشۇپ، كېيىنكى چاغلاردا مۇشۇ زېمىندا قۇرۇلغان چاغاتاي خانلىقىنىڭ يۈكسىلىشىگە ئاجايىپ پۈختا ئۇل سېلىپ بەرگەنىدى. بۇ كېيىنكى گەپ، ئەلۋەتتە.

*　　*　　*

بۇ يىل ياز ناھايىتى ياخشى كەلدى. بولۇپمۇ يېقىنقى كۈنلەردىن بېرى ئاسمان سۈپسۈزۈك ئېچىلىپ كەتكەن، قۇياش نۇرى تەكشى سېپىلگەن، ھاۋامۇ قاتتىق ئىسسىغان. ھۆل ـ يېغىنمۇ جايىدا ئىدى. پايتەخت ئالمالىق شەھىرىنىڭ كەڭ كوچىلىرىدىكى كۆك بىلەن بوي تالاشقاندەك ئېگىز ئۆسكەن ياپيېشىل شەمشاد، سەرۋى، دۇپ ـ كاشتان دەرەخلىرىنىڭ يوپۇرماقلىرى كېچىدىن بېرى ياغقان يامغۇردا خۇددى ھېلىلا سۇغا چىلاپ سۈزۈۋالغاندەك پارقىراپ تۇراتتى. دۇپ ـ كاشتان ۋە تۇخۇمەك دەرەخلىرىنىڭ چېچەكلىرى ئەتراپقا گۈپۈلدەپ خۇش پۇراق چېچىپ تۇراتتى. بۇنداق ئەھۋالنى كىشىلەر ئىلگىرى كۆرۈپ باقمىغانىدى. ھويلا ـ ئارانلاردىكى ئەتىرگۈللەر، قىزىلگۈللەر ھۇپپىدە ئېچىلىپ كېتىشكەنىدى. باغلىرىدىكى مېۋىلىك دەرەخلەر مېۋىسىنىڭ ئاۋۇنلۇقىدىن شاخلىرىنى كۆتۈرەلمەي قېلىشقانىدى.

سان سىمون چېركاۋىنىڭ دىياكونى خان ئوردىسىنىڭ خىزمەتكارىنى خانىغا باشلاپ كىرگەندە، كاتولىك ئېپىسكوپى لاۋرېنتىي ھەزرەت كىتاب كۆرۈپ ئولتۇرغانىدى. خىزمەتكار

ئېگىلىپ تەزىم قىلغاندىن كېيىن، قويۇندىن بىر مەكتۇپنى ئېلىپ ئىككى قوللاپ ئۇنىڭغا سۇندى ـ دە:

ـــ جانابىي خان ئالىيلىرى سىز مۆھتەرەم ھەزرەتنىڭ ئۆزىنىڭ كەيگەن بويىدىكى چارىپغىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان باراۋەت سۆھبىتىگە قەدەم تەشرىپ قىلىشىڭىزنى سورايدۇ. بۇ سورۇندا خان باشلىق جىمىكى چاغاتاي ئېسىلزادىلىرى جەم بولغۇسى ۋە سىز مۆھتەرەم ھەزرەت بۇ باراۋەت سۆھبىتىنىڭ ئالاھىدە مۆتىۋەر مېھمىنى بولغايسىز. جانابىي تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرى ئېيتتىكى، مۇبادا ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلمىشنى خالىسىڭىز، بۇنداق ھۆرمەتتىن خان ئالىيلىرىنىڭ بېشى كۆككە يەتكەن بولاتتى، ـــ دېدى.

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت مەكتۇپنى تەپسىلىي ئوقۇپ، ئۇنىڭغا يېزىلغانلىرىنى تەپەككۇر تارازىسىدا تازا دەققىسەپ مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ بۇ باراۋەت سۆھبىتىگە بېرىشنى خالايدىغانلىقىنى خىزمەتكارغا ئۇقتۇردى ۋە:

ـــ سۆھبەتنىڭ ۋاقتى قاچان ئىكەنلىكىنى بىلىشكە بولامدىكىن؟ ـــ دېدى ئۇ، ـــ جانابىي خان ئالىيلىرى ئۆزى ئامان ـ ئېسەن تۇرۇۋاتامدىكىن؟ مەن خان ئالىيلىرى بىلەن مۇلاقاتتا بولۇپ، سۆھبەتلىشىشنى ئۇزاقتىن بېرى ئارزۇ قىلىپ كېلىۋاتقانىدىم...

ـــ سۆھبەتنىڭ ۋاقىت ـ قەرەلى يېتىپ كەلگەندە، كەمىنە قۇلىڭىز ھۇزۇرىڭىزغا كېلىپ، خىزمىتىڭىزدە بولۇشنى شەرەپ ھېس قىلىدۇ!

ـــ سىز جانابىي خان ئالىيلىرىغا بېرىپ ئېيتقايسىزكى، مەن ئۇنىڭ تەۋازۇ بىلەن قىلغان تەكلىپىدىن تولىمۇ مەمنۇن بولدۇم. شۇڭا، بەلگىلەنگەن كۈن ۋە سائىتىدە ئەلۋەتتە خان ئالىيلىرى بىلەن دىدار ـ مۇلاقاتتا بولغايمەن!...

ئوردا خىزمەتكارى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ

جاۋابىنى ئالغاندىن كېيىن قايتىپ كەتتى.

كاتولىك ئېپىسكوپى لاۋرېنتىي ھەزرەت چاچ ـ ساقاللىرىنىڭ ئاقىرىپ كەتكەنلىكىنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سۆڭەكلىرى چىڭ، تېنى قۇۋۇتلىك، يۈزى قىپقىزىل مېغىزدەك، ئۆزى تېتىك، خۇش پېئىل، بىلىدىغىنى كۆپ ئوقۇمۇشلۇق ئادەم ئىدى. ئۇ رۇم ئۇممانى[1] بويىغا جايلاشقان ئىسكەندەرىيە دېگەن قەدىمكى بەندەر گاھ[2]تىن بولۇپ، چاغاتاي خانى جەڭگىچى زامانىسىدا مۇقەددەس رىم ۋاتىكانلىقىنىڭ پاپاسى، ئاۋېنگىنونلۇق گىرېگورى تەرىپىدىن چاغاتاي خانلىقىغا كاتولىك دىنىنى تەرغىب قىلىشقا ئەۋەتىلگەن تەرغىباتچىلارنىڭ بىرسى ئىدى[3]. ئىسكەندەرىيەدىن ئالمالىققا كەلگەندە ئۇ تېخى ئوتتۇز ياشقىمۇ كىرمىگەنىدى. ئالمالىقتا كاتولىك دىنىنى تەرغىب قىلىپ يۈرۈپ، يېگىرمە ـ ئوتتۇز يىلىنىڭ قانداق ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى سەزمەيلا قالغانىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ چاربېغى شەھەرنىڭ ئەڭ خىلۋەت جايلىرىدىن بولغان كىچىك كېيگەن دەرياسىنىڭ بويىدا ئىدى. كىچىك كېيگەن دەرياسى ئېقىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە جەينەك چىقىرىپ ئايلىنىپ ئېقىپ چوڭ كېيگەن دەرياسىغا قۇيۇلاتتى. بۇ چارباغ دەل ئاشۇ جەينەكتىكى تۆپىلىك ئۈستىدە ئىدى.

كاتولىك ئېپىسكوپى لاۋرېنتىي ھەزرەت ئوردا خىزمەتچىسىنىڭ باشلىشى بىلەن چارباغقا يېتىپ كەلگەندە، باراۋەت ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتكەنىدى. «مال تۇرى بىلەن، ئادەم قاياشى بىلەن» دېگەندەك، باراۋەت ئەھلى ئۆز قاياشلىرى بويىچە چارباغنىڭ بىرنەچچە يېرىدە سورۇن تۈزۈشۈپ ئولتۇرۇشقانىدى. خىزمەتكار ئېپىسكوپ ھەزرەتنى باشلاپ بەگ ـ

① رۇم ئۇممانى ـــ ئوتتۇرا يەر دېڭىزى.

② بەندەرگاھ ـــ دېڭىز پورتى دېگەن مەنىدە.

③ بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇيغۇر ۋ. ۋ. بارتولدنىڭ «يەتتىسۇ تارىخى ئوچېرىكـلىرى» دېگەن ئەسىرىدىن پايدىلىنىلدى، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىلى 7 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

ئەمرلەر سورۇنىنىڭ قاتاردىن ئۆتكەندە، سېمىز گۆش يېيىشىپ، قىمىز ئىچىپ ئولتۇرۇشقان بەگ ـ ئەمرلەر ئۇنىڭغا ھۆرمەت بىلدۈرۈشۈپ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشقا تەمشىلىۋىدى، ئېپىسكوپ ھەزرەت بېشىنى ئېگىپ ھۆرمەت بىلەن توسۇپ قويدى ۋە ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئىتتىك ئۆتۈپ كەتتى.

بەگلەر سورۇنى بەكمۇ قىزىپ كەتكەنىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۇزاقتا قالغان بالىلىق، ياشلىق دەۋرلىرىنى ئەسلىشىپ ۋارقىرىشاتتى.

ــ يادىڭدىمۇ ھوي چاغرى بەگ ! ــ دەپ ئەمرلەردىن بىرسى يېنىدىكى يەنە بىر بەگ بىلەن چېقىشۋاتاتتى، ــ كىچىك ۋاقتىڭدا ئاۋۇلدىكىلەرنىڭ مارقا موزىيىغا مىنىۋېلىپ زادىلا ئارام بەرمەيتتىڭ !

ــ نېمىشقا يادىمدا بولمايدىكەن، ــ دەپ قوڭغۇراقتەك ئاۋازىنى چىقىرىپ چاغرى بەگ دېگەن ئەمىر سۆزلەۋاتاتتى، ــ قايسى يىلى ئىكەنلىكى يادىمدا يوق. بىراق، خۇددى ھازىرقىدەكلا ياز كۈنلىرىنىڭ بىرسى ئىدى. سەن، بىزنىڭ يايلاقتا تىنىق سۇدەك، يانغان ئوتتەك ۋاقىتلىرىمىز ئىدىغۇ ئۇ ! ئىككىمىز بىر يەرگە كەلسەكلا، بىرەر شوخلۇقنىڭ ھۆددىسىدىن چىقمايلا قالمايتتۇق...

ئۇ «شوخلۇق» دېگەن سۆزىنى ئېيتقاندا ئۆزىچە مەغرۇرلىنىپ جىلمىيىپ قويدى، تېخى !

ــ ئىككىمىز ئاۋۇلدىكى ئاچۇق بايىنىڭ كۆندۇرۇپ كېلىڭلار، دەپ بەرگەن توپچاق تېيىغا يايداق مىنگىشۋېلىپ، لاچىن ئۇچۇرۇپ يۇرۇشكەن ۋاقىتلىرىمىز ئىدىغۇ ئۇ، ئە ـ ھە ! تازا بەڭباش بالىلىق چاغلىرىمىز ـ دە، شۇ چاغلارنى ئەسكە ئالساقمۇ، ئەسكە ئالمىساقمۇ بولىدۇ. ئىشقىلىپ، خالىغان يېرىمىزگە بارالايتتۇق ھەم ئويناياتتۇق، ھەم كۈلەتتۇق. لاچىنىڭ ياخشىسى قۇشقاچنىمۇ ئالالايدۇ. سېنىڭ بىلەن بىز ئىككىمىز بولساق خۇددى سارائلاردەك پايپاسلاپ يۇرۇپ، قاغا

ئۇچسىمۇ لاچىننى سالاتتۇق. زېرىككەن لاچىن بولسا قاغىنى قوغلاپ كېتەتتى. بىز بولساق دۆڭنى دۆڭ دېمەي، ئويىنى ئوي دېمەي، لاچىنىڭ كەينىدىن تايىنى چاپتۇرغان پېتىمىزچە كېتىۋېرەتتۇق. ئۇچىمىزدىكى ئەڭلىمىزنى چاتقاللار ئىلىۋېلىپ، يۇلۇۋېلىپ قېلىۋېرەتتى...

ــ ھوي چاغرى بەگ، بولدى قىل، ياشلىقتىكى بەڭباشلىقىڭنى تىلغا ئېلىپ ئۆزۈڭنى ماختاۋەرمە ! ــ دەپ گېپىنىڭ بېلىگە تېپىۋەتتى ئۇنىڭ بىلەن چېقىشىۋاتقان يەنە بىر بەگ، ــ «شاق ـ شاق قىلغان كېلىنىي سىڭىر يەشكەندە كۆرەرمەن، بەق ـ بەق قىلغان تېكىنى سۇركەلگەندە...» دېگەن ماقال بارغۇ؟ ئەر كىشىنىڭ گېپىگە قاراپلا ئەركەك ئىكەن دېگىلى بولمايدۇ. ياۋ ياقىدىن ئالغاندا، بۆرە ئېتەكتىن ئالغاندا ئاندىن كارغا كېلىدىغان، كەلمەيدىغانلىقىنى بىلگىلى بولىدۇ. قارىسام سەنزە بەش ئاپقۇر قىمىزنى ئارتۇق ئىچىۋەتكەن ئوخشايسەن، لېكىن، ۋالاقلىغىنىڭ ۋالاقلىغان !

ــ بالىلىق ۋاقتىڭنى ئەسلىدىڭ نېمە، ئەسلىمىدىڭ نېمە؟ بولدى قىلىڭلارچۇ، ئايىغى چىقمايدىغان چاقچىقىڭلارنى قويۇپ، قىمىزىڭلارنى ئىچىڭلار، ــ دېدى سورۇندىكى باشقا بەگلەر ئۇلارنى توسۇپ.

بەگ ـ ئەمرلەرنىڭ بۇ گەپلىرى ئۇلارنىڭ يېنىدىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ قۇلىقىغا ھېلى ئاڭلىنىپ، ھېلى ئاڭلانماي، خۇددى ئايىغى چىقمايدىغان تۇگمەس بىر ھېكايىدەكلا بىلىنىپ كەتتى.

خىزمەتكار ئېپىسكوپ ھەزرەتنى ئۇدۇل خان ئولتۇرغان سورۇنغا ــ خان چېدىرىنىڭ ئالدىغا باشلاپ كېلىپ: «قاتال ئېپىسكوپى لاۋرېنتىي ھەزرەت قەدەم تەشرىپ قىلدى. ئۇ خان ئالىيلىرىنىڭ ھوزۇرىغا كىرىشنى سورايدۇ» دەپ خەۋەر قىلدى.

بۇ سورۇن چارباغنىڭ ئىچكىرىسىدىكى ئەڭ ھاۋالىق يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان بولۇپ، قالغان سورۇنلاردىن خېلىلا يىراقتا

ئىدى. سورۇندىكىلەر بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ پاراڭلىرىنى توختاتتى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئېپىسكوپ ھەزرەتنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئورنىدىن تۇردى. قالغان سورۇن ئەھلىمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ، ئۇنىڭغا باشلىرىنى ئېگىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈشتى.

خان ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتكە يېنىدىن ئورۇن كۆرسەتكەندىن كېيىن، قالغانلارغىمۇ جايى راھەت ئىشارىتى قىلدى.

ــ ئېپىسكوپ جانابلىرى، ھارمىغايسىز، ــ دېدى خان تەكەللۇپ قىلىپ، ــ بىز تېخى بايىلا سىزنى نېمىشقا كەلمەيدىغاندۇ، دېيىشىپ ئولتۇرغانىدۇق...

ــ ئىلتىپاتىڭىزغا مىڭ تەشەككۈر، جانابىي خان ئالىيلىرى، ــ دېدى ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرخانغا بېشىنى ئېگىپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، ــ خان ئالىيلىرىنى ۋە سورۇن ئەھلىنى ئۇزاق كۈتكۈزۈپ قويغانلىقىمغا تولىمۇ خىجىلمەن!

ــ يوقسۇ، ھۆرمەتلىك ئېپىسكوپ، ــ دېدى خان كۈلۈپ تۇرۇپ، ــ بۇ يەردىكىلەرنىڭ ھەممىمىز ئۆزۈمۇ، بىز ئويلايمىزكى، سورۇن ئەھلى بىلەن ئوڭايلا چىقىشىپ قالىسىز!

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ سۆزىدىن باياتىن بۇ سورۇندا ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىش توغرىسىدا بولۇنۇۋاتقان سۆھبەت ئۆزىنىڭ يېتىپ كېلىش سەۋەبىدىن ئۇزۇلۇپ قالغانلىقىنى ھېس قىلدى. شۇڭا، ئۇ ئارتۇقچە تەكەللۇپ قىلمايلا تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ سۆزىگە قۇلاق سېلىپ جىم ئولتۇردى.

ــ مۆھتەرەم جانابلار، ــ دېدى خان سورۇن ئەھلىگە مۇراجىئەت قىلىپ، ــ ھەممىمىز ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت بىلەن يېقىن تونۇشلاردىنمىز. ئۇ بىزنىڭ ۋەتىنىمىزدە بىر قەرىندىن ئارتۇقراق ۋاقىتتىن بۇيان دىن تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن بىلىملىك زاتتۇر. بولۇپمۇ «جامە مەسچىتى ۋەقەسى»دە بىز ھەممىمىز ئۇنىڭ ئادالەتنى ياقلايدىغان جاسارىتى

ۋە شەخسىيەتسىز ھەممىتى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئىنسانىي پەزىلىتىنى تولۇق نامايان قىلغانلىقىنى ئۆز كۆزىمىز بىلەن كۆردۇق.

ـــ ئىسلاھات مەملىكىتىمىزگە ئىلگىرىكىدىن ئاسمان ـ زېمىن پەرقلىنىدىغان ئالەمشۇمۇل زور ئۆزگىرىشلەرنى ئەكەلدى، ـــ دېدى ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ بىز ئەنە شۇ ئىسلاھاتنىڭ شاراپىتىدە مەملىكەتنى قۇدرەت تاپتۇرۇش ۋە ئەلنىڭ بىرلىكىنى مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت بۇ ئۇلۇغ ۋەزىپىنى نىشانىنى غەلىبىلىك ئىشقا ئاشۇردۇق. بىراق، «جامە مەسچىتى ۋەقەسى» دۇشمەنلەرنىڭ ئۆز مەغلۇبىيىتىگە ھەرگىز تەن بەرمەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى. ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ مەيدانغا كېلىۋاتقان يېڭى ـ يېڭى مەسىلەر بىزگە چاغاتاي مەملىكىتىنى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن قالغان، ئاللىقاچان ۋاقتى ئۆتكەن ياساقلار بىلەن ئۇنۇملۇك باشقۇرۇپ كەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ بەرمەكتە. چۈنكى، ھەربىر زامان كىشىگە ئۆز ھېكايىسىنى ئېيتقۇزىدۇ. ئەمدىكى گەپ، بىزنىڭ بۇ ھېكايىنى قانداق ئېيتالايدىغانلىقىمىزغا باغلىق بولۇپ قالدى. ئىسلامىيەت ئاللىقاچان مەملىكىتىمىزدە ياشايدىغان ئاھالىنىڭ تۇپ ئېتىقادىغا ۋە تۇرمۇش شەكلىگە ئايلاندى ھەمدە بۇنىڭدىن كېيىنمۇ كىشىلەرنىڭ مەنىۋى ۋە ماددىي تۇرمۇشىغا چوڭقۇر تەسىر كۆرسىتىدىغان بىر تۈرلۈك ئومۇميۈزلۈك ۋە دائىملىق ئىلغار تۇرمۇش شەكلى بولۇپ قالىدىغانلىقىغا ئىشەنچىمىز كامىل!

تۇغلۇق تۆمۈرخان سۆزلەپ بولۇپ، سورۇندىكىلەرگە بىر قۇر قارىۋەتكەندىن كېيىن، يەنە قوشۇمچە قىلدى:

ـــ بۈگۈنكى بۇ سورۇن سىلەرگە ئوخشاش ھەر خىل تىلدا سۆزلىشىدىغان ۋە ھەر خىل دىنغا ئېتىقاد قىلىدىغان بىلىملىك زاتى ئالىيلاردىن تۈزۈلگەن كېڭەش ئەنجۈمەنى ھېسابلىنىدۇ. بىز سىلەرنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىڭلارغا موھتاج بولۇپ تۇرۇپتىمىز.

شۇڭا، بۇ كېڭەشتە ئويلىغانلىرىڭلارنى قىلچىمۇ يوشۇرماستىن تولۇق ئوتتۇرىغا قويغايسىلەر!

— ئەل ئىچىدە ئەل يۈرۈيدۇ. ئەۋلادىمىز ئاۋۇپ، كۆپەيسۇن، قاتارىمىز كېڭەيسۇن دېسەك، باشقا ئەل — ئۇلۇسنى يامان كۆرمەسلىكىمىز، كەڭ قورساق بولۇشىمىز كېرەك، — دېدى تاشتۆمۇر باھادىر سۆز ئېلىپ، — باھادىرنىڭ پەزىلىتى جەڭدىكى جاسارىتىدە ئىسپاتلىنىدۇ؛ بەگنىڭ شان — شەرىپى ئەل — ئۇلۇسقا بولغان ھېممىتىدە ئىسپاتلىنىدۇ. بىرلىكى بولغان ئەل بەختىيار ئەلدۇر. بەختىيار ئەل ھەرگىز يېڭىلمەستۇر.

— جانابىي ئەمىر كېبىر ناھايىتى دۇرۇس ئېيتتى، — دېدى خان مۇھوردارى يەللىغ تايشى تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، — مەملىكىتىمىزنىڭ ھودۇد — زېمىنىدا ياشايدىغان ئەل — ئۇلۇسلار سەن موڭغۇل، مەن ئۇيغۇر، سەن قىتان، مەن قىپچاق دەپ مىللەت ئايرىماسلىقى، بىرسىنى بىرسى كەمسىتمەسلىكى، بەلكى بىر مۇددىئا، بىر مەقسەت ئۈچۈن خۇددى بىر ئاپقۇر سۈتتەك بىر كۆنەك ئەتراپىدا ئۇيۇشۇشى لازىم. ئىتتىپاقلىق كۈچ، ئىتتىپاقلىق قۇدرەتتۇر. كۈچلۈك، قۇدرەتلىك بولغاندىلا، ئاندىن بەخت — سائادەتلىك تۇرمۇش كەچۈرگىلى بولىدۇ...

— جانابىي ئاللا «قۇرئان كەرىم»دە: «مۆمىنلەر ھەقىقەتەن (دىندا) قېرىنداشتۇر. (ئۇرۇشۇپ قالسا) قېرىنداشلىرىڭلارنىڭ ئارىسىنى تۈزەڭلار...»[1] دەپ ئېيتقان، — دېدى شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنىڭ سۆزىگە قوشۇمچە قىلىپ، — جانابىي رەسۇلىللامۇ: «ئىنسانلار ھەممە جەھەتتە بابباراۋەر، خۇددى تارىغاقنىڭ چىشىغا ئوخشاش؛ ئەرەبلەر غەيرىي ئەرەبلەردىن ئەتىۋارلىق ئەمەس، تەقۋادار ئادەملەرلا ھۆرمەتكە سازاۋەر!» دەپ ئېيتقان. بىز ئۇيغۇرلارنى تۇغما تەبىئىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا

① «قۇرئان كەرىم»: سۈرە ھۇجۇرات، 10 — ئايەت. بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 — يىلى 11 — ئاي نەشرى (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى).

ئىلىم - مەرىپەتكە ئەگىشىدىغان مەرىپەتپەرۋەر ئۇلۇس دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ. خۇددى كۆڭلى بىر - بىرىگە يېقىنراق بولغانلار بىر - بىرىنىڭ تەسىرىنى ئوڭايلا قوبۇل قىلىۋالالىغانغا ئوخشاش، ئۇيغۇرلارمۇ تارىختىن بۇيان باشقا ئۇلۇس - مىللەتلەردىن ئۆزىگە پايدىلىق نەرسىلەرنى ئوڭايلا ئۆزلەشتۇرۇپ كەلگەن.

سورۇندىكىلەرنىڭ مۇھاكىمىسى بارغانسېرى قىزىپ ئەۋجىگە چىققىلى تۇردى. ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت ئۇلارنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى ئاڭلاپ جىم ئولتۇراتتى. خېلىدىن بېرى كۆزىتىپ ئولتۇرغان تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۇنى كۆزقاريشىنى بايان قىلىپ بېقىشقا دەۋەت قىلدى:

— ھەزرىتىم، بىز سىزنىڭ بۇ ھەقتىكى ئوي - پىكرىڭىزنى ئاڭلاپ باققۇمىز بار. قېنى، دادىللىق بىلەن ئۆز كۆز قاريشىڭىزنى بايان قىلىپ باقمامسىز؟

— ئىزىن بەردىڭىز، جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى ئۇ خانغا بېشىنى ئېگىپ ھۆرمەت بىلدۇرۇپ، — مەن ئىلىم - مەرىپەت تارقىتىش يولىدا پەرۋەردىگارغا بولغان ساداقىتىمنى باشلامچى، ھەقىقائاللاغا بولغان ئىخلاسمەنى مەنىۋى تۇرتكە قىلىپ كەلمەكتىمەن، — ئۇ سۆزلەپ مۇشۇ پەرگە كەلگەندە، ئويلىنىپ بىرپەس سۈكۈتتە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى، — مېنىڭ بىر ساداقەتمەن قاتال بولۇش سۈپىتىم بىلەن ئىمتىيازلىق مۇسۇلمانلار تەبىقىسىگە ئاداۋىتىم بولۇشى پۈتۈنلەي تەبىئىي. لېكىن، شۇنىڭغا قارىماستىن مەن ئىسلامىيەت تارىخىغا ئائىت نۇرغۇن ئەسەرلەرنى ئوقۇپ مەخسۇس مۇتالىئە قىلىپ كۆرگەنمەن. شۇڭا، بەزىدە مەن ئۆزۈمنى ئىسلام مۇخلىسلىرىنىڭ قاتارىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلىمەن. مەن ئىسلام دىنىنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ ئىلىم - مەرىپەت ۋە مەدەنىيەت ئەنئەنىلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش ھەققىدىكى نۇقتىئىنەزەرلىرىگە ئىنتايىن زوقلىنىمەن. ھۆرمەتلىك سورۇن ئەھلى، ئىستېدات

دېيىش توغرا كەلسە، مانا شۇنى ئىستېدات دېسە بولىدۇ. ناۋادا بۇ جەريانداﺗ توغرا يول تاپالىغان بولسام، ئۇ ھەم پەرۋەردىگارىمنىڭ شاپائىتىدىن بولغان. مەن پەرۋەردىگارىمنىڭ بۇ نېمىتىگە كۆپ شۈكۈر ئېيتىمەن؛ مۇبادا خاتالاشقان بولسام، بۇ ھەم ئەسلىي نىيەت ـ ئىقبالىم ھەققىتنى ئىزدەش بولغانلىقتىن، ئۆز نىيىتىمگە تۇشلۇق مۇكاپاتقا ئېرىشىدىغانلىقىمغا ئىشەنچىم كامىل!

ـــ مەۋلانام، ھەق سۆز قىلدىلا، ـــ دېدى شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ، ـــ ئاللانىڭ رىزالىقى ئۈچۈن، ئۆز قوۋمىنىڭ تەپەككۇر، ئىلىم ـ مەرىپەت تارىخى ئۈستىدە ئىزدەنگۈچىلەرنىڭ بۇ يولدا تارتقان تۇرلۇك ئەزىيەتلىرى ئۈنۈمىڭ قولغا كەلتۈرگەنلىرى ئالدىدا ھېچنېمىگە ئەرزىمەيدۇ!

ـــ رەھمەت، مەۋلانا ئەرشىدىن، سىزنىڭ مېنى چۈشەنگەنلىكىڭىزدىن كۆپ مىننەتدارمەن، ـــ دېدى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت قولىنى كۆكسىگە ئېلىپ، ـــ ئېلىمىزنىڭ ئېقىن ـ دەريالىرى مىڭلىغان ـ تۈمەنلىگەن چەشمە ـ بۇلاقلاردىن ھاسىل بولغىنىدەك، ئېلىمىزدە ياشايدىغان ئادەملەرمۇ ئەسلىدە بۆلەك ـ بۆلەك ئىدى. ئۇلار خۇددى توقايلىقتا ئاداشقان توشقاندەك، بىر ـ بىرىگە ئەزەلدىن يار ـ يۆلەك بولالماي كەلگەن بىر قوۋم ئىدى. مانا ئەمدى قاراڭلار ئۇلارغا، خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ يولباشچىلىقىدا بۇ ئەلنىڭ ئادەملىرى خۇددى ئۇزۇلمەس تۆمۈر ئېقىنىدەك بىر گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشتى. دۇشمەنلىرىمىز: «تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ سەلتەنەتى مۇستەھكەم ئەمەس. بۇ ئەلدە ياشايدىغان ئۇلۇس ـ ئايماقلارنىڭ دوستلۇقىنىمۇ مۇستەھكەم، يىمىرىلمەس دەپ كەتكىلى بولمايدۇ. مۇبادا تۇغلۇق تۆمۈرخان باشلىغان ئىسلاھات مەغلۇپ بولسا، بۇ ئەلدىكى ئۇلۇس ـ خەلق ئارىسىدا يېغا ـ تەپرىقە كۆتۈرۈلىدۇ ـ دە، مەملىكەت خۇددى كۈيە تەشكەن كونا تېرىدەك

پارچە ـ پارچە بولۇپ، بۆلۇنۇپ كېتىدۇ !» دەپ ئويلىشىدۇ. بىراق، ئۇلار ھەرگىز سانىماي سەككىز دېمەسلىكى كېرەككى، بىزنىڭ بۇ ئىسلاھاتىمىز ئاللىقاچان ھەل قىلغۇچ غەلىبىگە ئېرىشتى. مەملىكىتىمىزدە ياشايدىغان خەلقلەرنىڭ دوستلۇق رىشتىسى تېخىمۇ چىڭىدى. دۇشمەنلىرىمىز كۆزىنى يوغانراق ئېچىپ قاراشسۇن، بىز ئەمدى «قارس» قىلىپ سۇندۇرۇپ تاشلايدىغان قۇرۇق شاخ ئەمەسمىز. ئاتىمىش ئەل خۇددى بىر ئائىلە كىشىلىرىدەك بىر يەڭدىن باش، بىر ياقدىن قول چىقىرىپ، بىر مەقسەت يولىدا تىرىشىپ ياشاپ، ئۇلۇغ خەلق بولۇپ ئاتالماقتىمىز !...

سورۇندا جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەركانلىرى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ سۆزىنى ناھايىتى دىققەت بىلەن ئاڭلىماقتا ئىدى.

ـــ مەملىكەتتە ياشايدىغان خەلق نەسەب ۋە ھەسەب جەھەتتە ئەسلىدىنلا كۆپ خىل ئۇلۇس ـ ئايماققا تەۋە ھەمدە ھەر خىل ئېتىقادقا مەنسۇپ بولغانلىقتىن، ئۆزلىرىگە خاس ئالاھىدىلىككە ۋە پەرقلەرگە ئىگە ئىدى، ـــ دېدى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ بۇ مەزگىلدە ئىسلامىيەت گۈللەپ ـ ياشناپ كىشىلەرگە ئۈمىد ـ ئىستىقبال ئەكەلدى. بىراق، بۇ مەملىكەتتە دىن تەرغىباتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان قاتاللار نادانلىق قىلىپ، ئاھالىنىڭ ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرى بىلەن كارى بولماستىن، چېركاۋ ـ مونастىرلارغا بېكىنىۋېلىپ ئۆز ئىبادىتى بىلەن مەشغۇل بولۇشتى. نەتىجىدە قاتاللار موغۇلىستاندا مۇسۇلمانلارغا ئۇتتۇرۇپ قويدى. ئەسلىدە بىز بۇنداق ئاقىۋەتنى دادىللىق بىلەن قوبۇل قىلىشىمىز لازىم ئىدى. بىراق، كونا ئېپىسكوپ، كاردىنال رىچارد باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قاتال ئۆلىمالىرى بۇنداق ئاقىۋەتنى قوبۇل قىلىشنى خالىمىدى. ئۇ پەرۋەردىگار ئۆزىگە مەنسۇپ قىلمىغان ئۆزگىچە ھاكىمىيەتنى تالىشىپ، مەسىلىنى سۇيىقەست ئىشلىتىش

ئارقىلىق ھەل قىلىشقا ئۇرۇنۇپ، ئېچىنىشلىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى...

تۇغلۇق تۆمۈرخان:

ــ رېچارد قاتارلىق سۈيىقەستچىلەر سەممىي، راستچىل ۋە ئاق كۆڭۈل قاتاللارغا ھەرگىز ئوخشمايدۇ، ــ دېدى ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساپ، ــ ئۇلۇغلار: «ئوت ياققۇچىنىڭ خامىنى كۆيەر» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان. شۇڭا، ئېپىسكوپ ھەزرەتلىرى، سىز بۇ ھەقتە ئارتۇقچە ئويلاپ ھەرگىز ئىزتىراپ چەكمىگەيسىز. ھازىر بىز دۇچ كېلىۋاتقان مەسىلىنىڭ توگۈنى زادى قەيەردە؟ سىزنىڭ مۇشۇ ھەقتىكى پىكرىڭىزنى ئاڭلىغۇمىز بار.

ــ رەھمەت، خان ئالىيلىرى، ھەممەتلىرىگە رەھمەت! ــ دېدى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت، ــ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ھودۇدى ئۇزۇن، يەر مەيدانى كەڭ ئىكەنلىكى، بۇ ھودۇدلۇقتا تۇرلۇك ئۇلۇس ـ ئايماقلارنىڭ بىللە ياشايدىغانلىقى، ئۇلارنىڭ ئېتىقادى، ئەقلىي ئىقتىدارى ۋە بۇنداق ئەقلىي ئىقتىدارنىڭ ھاسىلاتى بولغان مىللىي مەدەنىيەت جەھەتتىكى پەرق ۋە ئالاھىدىلىك قاتارلىقلار ھازىر بۇ مەملىكەتتە يولغا قويۇلۇۋاتقان ئىسلاھات داۋامىدا ئوتتۇرىغا چىققان نېگىزلىك مەسىلىلەر ھېسابلىنىدۇ. ھەممىزگە مەلۇم، ھەرقانداق بىر مىللىي ئالاھىدىلىك ۋە مىللىي مەدەنىيەت ئالدى بىلەن شۇ مىللەت، شۇ ئۇلۇسنىڭ تارىخىدىكى ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ تەرەققىياتى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن بولىدۇ. يات ئۇلۇس ـ مىللەتنىڭ تارىخىدىكى ئىلىم ـ مەرىپىتى ياكى ئۇلارنىڭ مەدەنىيىتى پەقەت بۇنداق مىللىي مەدەنىيەتنىڭ تەرەققىيات مۇساپىسىنى تېزلىتەلمىسىمۇ، ئەمما ھەرگىز مۇشۇ ئۇلۇس ـ مىللەتكە ۋاكالىتەن مەدەنىيەت يارىتىپ بېرەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھەرقانداق بىر ئۇلۇس ـ مىللەتنىڭ تارىخىدىكى ئىلىم ـ مەرىپەتنى ئۆزىگە بەلگە قىلغان مىللىي مەدەنىيەت خۇددى تەبىئەت

دۇنياسىدىكى مىڭلىغان ـ تۇمەنلىگەن تارام ـ تارام ئېقىنلارنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ ئېقىپ ئۇلغىيىپ ئەڭ ئاخىرىدا بىر ئەزىم دەريا‌غا ئايلانغىنىدەك، ھەرگىزمۇ بىراقلا ۋۇجۇدقا كەلگەن بولماستىن، بەلكى ئۆز مىللىتىنىڭ ئەنە شۇنداق چەشمە ـ بۇلاقلاردىن ھاسىل بولغان تارام ـ تارام ئېقىنلارغا ئوخشايدىغان سان ـ ساناقسىز ئىلىم ـ مەرىپەت سەمەرىلىرىنىڭ ئۆزئارا قوشۇلۇپ، بىر ـ بىرىنى تولۇقلىشى ئارقىلىق پەيدىنپەيي تەرەققي قىلىپ ۋۇجۇدقا كەلگەن بولىدۇ !

قەدىمكىلەر: «چېچىلغان نۇتۇق سۆزدۇر، تىزىلغان نۇتۇق دۇردۇر» دەپ تۇغرا ئېيتقان. ئېپىسكوپ لاۋرېنتىيىنىڭ بۇ پاساھەتلىك سۆزلىرى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە رام قىلىۋالدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بېشىنى ئۇزاقتىن بېرى قاتۇرۇپ كېلىۋاتقان بۇ چىگىچ مەسىلىنى يېشىدىغان تۇگۇننى ئاخىر تاپقاندى. شېرىن بىر تۇيغۇ ئۇنىڭ تومۇرلىرىدا مەۋج ئۇرۇپ دولقۇنلاۋاتقان قان ئارقىلىق پۈتۈن بەدىنىگە تارقىلىشقا باشلىدى. ئۇ چەكسىز ھاياجان ئىلكىگە چۆمگەنىدى.

ـــ ھۆرمەتلىك ئېپىسكوپ ھەزرەتلىرى، سىزنىڭ تولىمۇ پەزىلەتلىك ئىنسان ئىكەنلىكىڭىزگە تۇنجى قېتىم كۆرۈپلا ئىشەنگەنىدۇق، ـــ دېدى خان ئورنىدىن تۇرۇپ، ـــ ئىنسان ئۆز ھاياتىدا مال ـ دۇنياسى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئادىمىيلىك پەزىلەتلىرى بىلەن قەدىرلىنىدۇ. ئەلھال، بۇگۈن بۇ يەردە سىز ئاشۇ ئىنسانىي پەزىلىتىڭىز ئارقىلىق ئۆزىڭىزنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىڭىزنى يەنە بىر قېتىم نامايان قىلىپ، ھەممىمىزنى قايىل قىلدىڭىز. شۇڭا، سىز مەۋكەبتە بىزگە خىزمەت قىلىدىغان دۆلەتخاھلار قاتارىدا ئالىي مەرتىۋە ۋە ئورۇنغا مۇناسىپ ئادەم سىز. بىز سىزنى ئۆزىمىزنىڭ ئىمتىيازلىق كىشىلىرىمىز قاتارىدا ھېسابلايمىز. سىزنى بۇگۈنكى كېچىشكە تەكلىپ قىلىشىمىزدىكى سەۋەبمۇ مانا مۇشۇ ئىدى.

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت خانغا رەھمەت ئېيتىش ئۈچۈن

ئورنىدىن تۇردى:

ــ ئەلۋەتتە، بۇ ئىنتايىن ئۇلۇغ ئىلتىپات. بىراق، مەن ئۇنىڭغا مۇناسىپ ئەمەس. مېنىڭدەك ئاددىي بىر قاتال مۇخلىسىنىڭ ساھىبقىران جانابي خان ئالىيلىرىنىڭ تاغدەك ئىلتىپاتىغا نائىل بولۇشى چۇشۇمدىمۇ ئويلاپ كۆرمىگەن كاتتا ئىش. نىھايەت، ساھىبقىران خاقان ئالىيلىرىنىڭ ئەتراپىدا پەرۋانە بولۇپ يۇرۇش مېنىڭ ئۇچۇن ئۇلۇغ ئىلتىپات ۋە كاتتا شان ـ شەرەپ بولغاچقا، مەن خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ تەكلىپىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلىمەن!

سورۇندا خان بىلەن ھەمسۆھبەت بولۇپ ئولتۇرۇشقان دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ ھەممىسى ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ خان بىلەن ئېپىسكوپ ھەزرەتلىرىنى قىزغىن تەبرىكلەشتى.

*　　*　　*

باش كۇزنىڭ جانغا راھەت بېغىشلايدىغان ئارامبەخش كۇنلىرىنىڭ بىرسى ئىدى. ئەتىگەندە تاغ ئارقىسىدىن ئەمدىلا بالقىپ چىققان قۇياشنىڭ قىپقىزىل نۇرى پۇتۇن ئالەمگە شەھىرىنى، قۇياس ۋادىسىنى، كەيگەن دەريا سىنى، كەيگەن تېغىنىڭ ئېتەكلىرىنى، كەيگەن دەريا سىنىڭ نېرىقى يېقىسىدىكى قېلىن ئورمانىنى ۋە شۇنىڭدەك پۇتۇن كۆكالانى قاپلاشقا باشلىدى.

بۇگۇن ھاۋا بۆلەكچىلا ئېچىلىپ كەتكەن بولۇپ، زەڭگەر ئاسمان ئىنتايىن سۇزۇك ئىدى. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ خابگاھىدا تاشتۆمۇر باھادىر، يەللىغ تايشى، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە كاتولىك ئېپىسكوپى لاۋرېنتىي ھەزرەتلەر قاتناشقان ئاخشامقى كېڭەش ئۇچىنچى توخۇ چىللىغانغا قەدەر داۋام قىلىپ ئاخىرلاشتى. بۇگۇن ئەتىگەن نېمىشقىدۇر خانىنىڭ كۆڭلى شىكارنى خالاپ قالغاچقا، ئورنىدىن ناھايىتى سەھەر تۇرۇپ

كەتتى.

مىراخور ماڭلىيىدا يۇلتۇز قاشقىسى بار غاز بويۇن، قومۇشقۇلاق، ئارغۇن① ئىسىملىك قۇلا ئارغىماقنى يېشىپ، ئاتخانىدىن يېتىلەپ چىققاندىن كېيىن، ئېگەرلەپ، ئولاڭ ـ تۆشلۈكىنى تارتىپ چىڭىتىپ تەييار قىلىپ تۇرۇۋۈدى، ئۇچىسىغا شىكارلىق كىيىملىرىنى، پۇتىغا ساپتاما② كىيگەن تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ خابگاھىدىن چىقىپ ئاتخانىنىڭ ئالدىدا پەيدا بولدى. ئۇ مىراخورنىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭدىن:

ـــ نېمىشقا چىلان تورۇق تەييار قىلىنمىدى؟ ـــ دەپ سورىۋىدى، مىراخور:

ـــ خان ئالىلىرىغا مەلۇم بولغايكى، چىلان تورۇق ئارغىماقنىڭ سول ئالدى تۇيىقى ئارىسىغا «ئاقباش» دەپ ئاتىلىدىغان يامان يارا چىقىپ قالغاچقا ئاقسايدىغان بولۇپ قاپتۇ. قۇللىرى ئاتنى ساقايسۇن دەپ يارىسىنىڭ ئاغزىغا دورىلىق مەلھەم چېپىپ قويغانىدىم. شۇڭا، ئۇنىڭ ئورنىغا ئارغىماق ئارغۇننى ئېگەرلەپ تەييار قىلىپ قويدۇم، ـــ دەپ مەلۇم قىلدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى ۋە ئۇنىڭغا چىلان تورۇق ئارغىماقنى ئاتخانىدىن ئاچقىشنى بۇيرۇدى.

چىلان تورۇق ئارغىماق خانىنىڭ ئەڭ ياخشى كۆرىدىغان ۋاپادار ئېتى ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈر مالچىلىق قىلىۋاتقان ئاشۇ بالىلىق چاغلىرىدىن تارتىپ يىلقا ـ مالنى ئۆز جېنىدەك ئاسرايدىغان ياخشى ئادەتنى يېتىلدۇرگەن بولۇپ، ياخشى ئاتنى ئۆز يېنىدىن زادىلا نېرى قىلمايدىغان تەجرىبىلىك خان ئىدى. «ئەر قانىتى ئات» دېگەنغۇ ئاتا ـ بوۋىلار، ھالا بۇگۈن ياخشى

---

① ئارغۇن ـــ بەيگە ئېتىنىڭ نامى.

② ساپتاما ـــ ئۇيغۇرلاردا ئۆتۈكنىڭ بىر تۈرى. قونچى ئۇزۇن ۋە كەڭ بولىدۇ. ئادەتتە ئات مىنگەندە كىيىۋالىدۇ.

كۆرگەن سۆيۈملۈك ئېتىنى ئاسراپ بېقىپ، تاۋلاپ مىنەلمىگەن ئەر ئۆز قانىتى بولغان دوستىنىڭ ھۆرمىتىگە قانداقمۇ نائىل بولالىسۇن؟ جېنىدىنمۇ ئەزىز كۆرگەن ئەڭ ياخشى ئېتىنىڭ مېيىپ بولۇپ، ئاقساپ ئۈچ ئاياغلىق بولۇپ يۈرگىنىنى كۆرۈپ ئۇنىڭ كۆڭلى ئارامسىزلىنىپ بىر قىسىملا بولۇپ قالدى.

خان قۇلا قاشقا ئارغىماقنىڭ يېنىغا كەلدى ۋە قولىنىڭ كەڭ ئالقىنى بىلەن ئاتنىڭ ساغرىسىنى سىلىدى. ئاتنىڭ كۈن نۇرىدا يالقۇنىدەك تاۋلىنىپ تۇرغان قوڭۇر تۈكلىرى خۇددى ئوت ئۇچقۇنىدەك چاقناپ تۇراتتى. سەپەرگە چىقىشنى سەزگەن قۇلا ئارغىماق ئوينىقلاپ، تىزگىن سىيرىپ، بىر جايىدا جىم تۇرالماستىن تېپىرلايتتى؛ يۈگەنىنىڭ سۇلۇقىنى چاينىپ، ئاغزىنى كۆپۈكلەندۇرەتتى. بۇنى كۆرۈپ كۆڭلى بۆلەكچىلا سۆيۈنگەن تۇغلۇق تۆمۈرخان دەرھال بايىقى پەرىشانلىقىنى ئۇنتۇپ:

— بۇگۈن كېيىك ـ جەرەنلەر تاغ باغرىدا ئوتلاپ يۈرىدىغان ياخشى كۈن بوپتۇ. ئاللا بۇيرۇسا، نۇرغۇن ئولجىلىق بولۇپ قايتارمىز ! — دېدى قاشقىلىق قۇلا ئارغىماقنى ئەركىلەتكەچ يالىلىرىنى تاراپ تۇرۇپ.

خانىنىڭ كەيپىنىڭ ساز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ مىراخورنىڭ كۆڭلى ئورنىغا چۈشتى ۋە:

— ئىلاھىم، ئېيتقىنىڭىز كەلسۇن، خان ئالىيلىرى ! — دېدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان مىننەتدار بولغاندەك قىلىپ ئۇنىڭغا قاراپ كۈلۈمسىرىدى.

مىراخورنىڭ ئىسمى باسۇت①، لەقمى تاقا ئىدى. ئۇ ئىلگىرى ئوردا ئاتخانىسىدا مەخسۇس ئات تاقىلايتتى. قايسىبىر يىلى ئات تاقىلاۋاتقاندا، ئات داردىن بوشىنىپ كېتىپ، ئۇنىڭ يۈزىگە

① باسۇت — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «يارەمچى، يۆلىگۈچى» دېگەنلىك بولىدۇ.

تېپىۋەتكەنلىكتىن، ئۇنىڭ خامىرى ئېزىلىپ كېتىپ، ئاغزى ـ بۇرنى قانغا بويالغان، يۈزىگە تاقىلىڭ ئىزى چۈشۈپ قالغانىدى. يارىسى ساقايغاندىن كېيىن، مىخ ئىزلىرى يۈزىگە تامغا باسقاندەك چېكىم ـ چېكىم قارا خال بولۇپ ئىز قالدۇرغانىدى. شۇڭا، ئۇنىڭغا «باسۇت تاقا» دېگەن لەقەم سىڭىپ قالغانىدى. ئاتخانىدا ئات بېقىشتا ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلەيدىغان ئىككىنچى ئادەم يوق ئىدى. ئۇ قىش، ياز ئوردا ئاتخانىسىدا تۇراتتى. ھېچكىم ئاتنى ئۇنىڭدەك ياخشى چۈشەنمەيتتى. ئۇ ئوردىنىڭ مىراخورى بولغاندىن سىرت، ئات ئەمچىسىلىك ۋەزىپىسىنمۇ ئاتقۇراتتى. ياز پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەنلا، دالاغا چىقىپ يازلىڭ بېشىدا چېچەك ئاچقان دورا ئوت ـ چۆپلەرنى يۇلۇپ كېلەتتى. دالادىن، قۇرغاق ۋە زەي دۆڭلۇكلەردىن ھەر خىل ئات كېسەللىكلىرىگە شىپا بولىدىغان تۈگۈنەك يىلتىزلارنى كولاپ تاپاتتى. ئوردا ئاتخانىسىنىڭ تۆت تېمىنىڭ ئېگىز يەرلىرىدە قۇرۇتۇلغان ھەر خىل دورىلىق ئوت ـ چۆپلەر، ئىسسىقى ئېشىپ كەتكەن ئاتقا داۋا بولىدىغان يەر مەدىكى، يىلان چاقىقان ئاتقا داۋا بولىدىغان يىلانئوت، پۇت يارىسى بولغان ئاتقا داۋا بولىدىغان ئاتقولاق، زورۇققان ئاتقا داۋا بولىدىغان، پاكار تالىنىڭ تۈۋىدە ئۆسىدىغان پاكار ئاق گىياھ ۋە باشقا شۇنىڭغا ئوخشاش ئات كېسىلىگە داۋا بولىدىغان ئىسمى نامەلۇم نۇرغۇن ئوت ـ چۆپلەر داۋاملىق ئېسىقلىق تۇراتتى...

تۇغلۇق تۆمۈرخان مىراخور باسۇت تاقىنىڭ يارىمى بىلەن قاشقا قۇلا ئارغىماقنىڭ ئۈزەڭگىسىگە پۇت قويىدى ـ دە، يېنىك ئىرغىپلا ئاتنىڭ ئۈستىگە مىنىۋالدى، ئاندىن تۆت تۇرغاۋۇتنى ئەگەشتۇرۇپ، ئاتنى سىلىق يورغىلاتقان پېتى مېڭىپ كەتتى.

قۇلا قاشقا ئارغىماق كەڭ كۆكرەكلىك، پۇتلىرى ئىنچىكە ھەم ئۇزۇن بولۇپ، يوغان ۋە چىرايلىق كۆزلىرىدىن ئوت يېنىپ تۇرىدىغان ساپ قانلىق يۈلتۈز ئېتى ئىدى. ئۇ چېپىپ كېتىۋاتقاندا خۇددى بۇلۇت ئۈستىدە يېنىك پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇپ

كېتىۋاتقان قىران بۇركۇتتەك، تۆت تۇيقىنىڭ يەرگە تەگكىنىنى بىلگىلى بولمايتتى. مىراخور باسۇت تاقا ئۇنى خۇددى تويى بولۇۋاتقان يىگىتتەك ياساندۇرغان، ئۇستىگە جىيەكلىرىگە قۇياش نۇرىدا جۇلالىنىپ رەڭگارەڭ كۆرۈنىدىغان زەر چۇچىلار ئېسىلغان زۇمرەت رەڭلىك كىمخابتىن تىكىلگەن يوپۇق يېپىپ جابدۇغانىدى. يوپۇق ئۇستىگە ئىچىگە قېلىن تايلاق تىۋىتى ئېلىنىپ، سلىق شىرىلغان ئىشمەكلىك قۇشبېشى ئېگەر توقۇلغان بولۇپ، ئاتنىڭ يالى سلىق تارالغان، خېنە قويۇلغان قۇيرۇقى چېچىلىپ تۇراتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان شەھەردىن چىققاندىن كېيىن، قۇلا قاشقا ئارغىماقنى ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بەردى. بوز قىرلار ئۇستىدە يېنىك چايقىلىپ چېپىپ كېتىۋاتقان ئات ئۆزىنى تولىمۇ ئەركىن سېزىپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ كۇز شامىلى بوز دالادىن ئېلىپ كېلىۋاتقان يېقىملىق پۇراقلارنى پۇراپ، چىرايلىق قومۇشقۇلاقلىرىنى ھېلىدىن ـ ھېلىغا دىڭگايتىپ، پۇشقورتۇپ قويياتتى.

يىراقتا چوقچىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرغان ئېگىز ئاقباش تەڭرىتېغىنىڭ باغرىدا يالغۇز بىر بۇركۇت پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇپ يۇرەتتى. ياز ئاخىرلىشىپ قالغان، پايانسىز كۆكدالا تەرەپتىن كېلىۋاتقان مول ھوسۇلنىڭ پۇرىقى دىماققا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. شۇ تاپتا ئەتراپ تىنىق ھەم جىمجىت ئىدى. پەس تەرەپتە سەدەپتەك يالتىراپ كۆرۈنگەن كەيگەن دەريا سىنىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى ئېگىز تاغلارنىڭ ئۇستىدە قۇياش نۇر چېچىپ تۇراتتى. يۇقىرى تەرەپتە ھەممىلا ياق ئېگىز ـ پەس ئېدىرلىق، غول ـ قىيالىق ۋە قۇرۇشقا باشلىغان ئوت ـ چۆپلەر ئىدى. تاغ باغرىدىكى ئۇچبۇلاق غولىنىڭ يان تەرەپلىرىدە، ئوت ـ چۆپ، چاتقال ئۆسكەن توقايلىق ۋە قارىياغاچلىقتا يەنىلا يېشىللىق كۆزگە چېلىقاتتى. بۇ ماكاندا قارلىق تاغدىن ئېقىپ چۈشكەن

جىلغا سۇلىرى ۋە بۇلاق سۇلىرىدىن ھاسىل بولغان زور بىر ئېقىن بار ئىدى. بۇنداق پەسلىدە تاغ ئۆچكىلىرى، ئارقارلار ۋە كېيىك ـ جەرەنلەر ئىنسۇجىنىڭ قەدىمى يەتمەيدىغان ئېگىز ھاڭلارنىڭ ئۈستىدىن ئېدىرلىق ئارىسىغا جايلاشقان ئۇچبۇلاق غولىغا سۇ ئىچىش ۋە ئوتلاش ئۈچۈن كېلىشەتتى.

تۈغلۇق تۆمۈرخان ئۇچبۇلاق غولىغا يېتىپ كەلگەندە كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەنىدى. ئېقىنىدىكى زۇمرەت سۇ تاشتىن ـ تاشقا ئۇرۇلۇپ ئادەمنىڭ ھەۋىسىنى كەلتۈرۈپ ئاقاتتى. ئېقىنىنىڭ نېرىقى تەرىپىدە قاپچىغاي بىر جاي بار ئىدى. بۇ ئاتنى سۇغرىپ، يەم بەرگىلى بولىدىغان ھەم دەم ئېلىپ ئولتۇرۇشقا ئەپلىك تولىمۇ پىنھان جاي ئىدى. خان تۇرغاۋۇتلارنى شىكار قىلىشقا ئەۋەتىۋەتكەندىن كېيىن، ئۆزى بىر تاشنىڭ يېنىدا ئاتتىن چۈشتى.

مۇلازىم خانىنىڭ قولىدىن تىزگىننى ئېلىپ، ئاتنىڭ ئېغىزدۇ ـ رۇقىنى چىقاردى ۋە سۇلۇ قاچىلانغان خۇرجۇننى ئېلىپ، ئىز ـ مىسىنى يەشكەندىن كېيىن، ئاتنىڭ بوينى ئاستىغا سۇرۇپ قويدى. ئات بېشىنى ئېگىپ خۇرجۇننى بىرھازاغىچە پۇراپ تۇردى، ئاندىن خۇرجۇندىكى سۇلۇنى كالپۇكلىرى بىلەن يالماپ ئاغزىغا لىق تولدۇرۇۋالغاندىن كېيىن كارسلدىتىپ چاينىدى.

تۈغلۇق تۆمۈرخان سۇ بويىدىكى ھېلىقى تاشنىڭ ئۈستىگە راسلانغان ئورۇندا ئولتۇرۇپ ئېقىندا تاشتىن ـ تاشقا ئوقچۇپ بۇزغۇنلاپ شوخ ئېقىۋاتقان زىلال سۇغا ھەۋەسلىنىپ بىرپەس قاراپ ئولتۇردى، ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ سۇ بويىغا كېلىپ ئوچۇمىغا تولدۇرۇپ سۇ ئېلىپ يۇز ـ كۆزىنى راھەتلىنىپ يۇدى، يۇرىكى ياشارغۇدەك قېنىپ سۇ ئىچتى. ئاندىن بېشىنى كۆتۇرۇپ ئۇچبۇلاق جىلغىسىنىڭ ئۈستىدە چوقچىيىپ كۆرۈنۈپ تۇرغان ئاقباش تەكتىتېغىغا قارىدى. بىردىنلا ئىلھامى قاناتلىنىپ، ئۆز ـ ئۆزىگە: «ئېھ، خاسىيەتلىك تەكتىتاغ!» دەپ

خىتاب قىلدى ئۇ، «سېنىڭدە ئاتا - بوۋىلىرىمىنىڭ ئۇلۇغ سىيماسى مۇجەسسەملەنگەن. سېنىڭ جانغا ئارام-لىق بېغىشلايدىغان ئاشۇ مەيىن شامالىلىرىڭ، ئادەمنى روھلاندۇرىدىغان ساپ ھاۋالىرىڭ، باغرىڭدا ئېچىلغان، خۇددى ئاتا - بوۋىلىرىم كۆتۈرگەن ئوتتاش كەبى قىزىل چۈغلۇقلىرىڭ ئەزەلدىن بىزنى تۇرمۇشنىڭ تۇرلۇك مۇشكۈلاتلىرىنى يېڭىشكە رىغبەتلەندۈرۈپ كەلدى؛ سېنىڭ باغرىڭدىكى خۇددى مېھرىبان ئانىنىڭ قۇچىقىغا ئوخشايدىغان ئاشۇ ئىللىق ۋادىلىرىڭ بىزگە ئىسسىق ماكان بولدى ! مۇبادا سېنىڭ ئاشۇ ئەلۋەك ۋادىلىرىڭ بولمىسا، ئەل - ئۇلۇسۇم ماكانلاشقان سان - ساناقسىز ئاۋۇل - ئاۋادانلىرىم بولارمىدى؟ مۇبادا سېنىڭ باغرىڭدىكى ئاشۇ خوتەن كېيىكىنىڭ ئاھۇ كۆزلىرىگە ئوخشايدىغان چەشمە - بۇلاقلىرىڭ بولمىسا، يېشىل ئېرتىش، ئانا تارىم، بەڭباش قايدۇ، شوخ كەيگەن ۋە گۈزەل ئىلى دەريالىرىدەك ئەزىم دەريالار ئېقىپ چىقارمىدى؟ سېنىڭ قاتمۇقات بەل - يوتىلىرىڭ كۆك ئەركىسى بولغان قىران بۇركۈتىنىڭ كۈچلۈك قاناتلىرىنىڭ سىيماسى ئەمەسمۇ؟ ئاتا - بوۋىلىرىم: ‹قانىتى بارلار يېقىلماس !› دەپ ياخشى ئېيتقان. قويچى بولۇپ پادا ئارقىسىدا يۈرگەن چاغلىرىمدا بۇنى ھەرگىز بايقىغۇدەك بولمىغانىكەنمەن ! بېشىمغا جاھانىڭ سەۋدالىرى چۈشكەندە، مانا ئەمدى سەزمەكتىمەن سېنىڭدىكى بۇ ھەقىقەتلەرنى، ئەي بۇيۇك تەڭرىتاغ !...»

تۇغۇلۇپلا ئاتا مېھرىدىن مەھرۇم قالغان، ئانا مېھرىگە قانمىغان، ئالتە يېشىدىن تارتىپ ئېرتىش بويىدا قوي باققان تۇغلۇق تۆمۈر كەم سۆز، يۈزى تۆۋەن، ئەمما قىيىنچىلىق ئالدىدا ھەرگىز تىز پۈكمەيدىغان قەيسەر ئىرادىلىك بولۇپ ئۆستى. بۇنى ئۇنىڭ كىچىكىدە ئۆگەي ئاتىنىڭ ئالدىدا قېقىندى - سوقۇندى بولۇپ تارتقان ئازاب - ئوقۇبەتلىرىنىڭ سەۋەبىدىن بولغان،

دېگەندىن كۆرە، كېيىنكى چاغلاردا ئۇنىڭ ژۇجۇدىدا پەيدىنپەي پىشىپ يېتىلگەن ساھىبقىرانلىق بەلگىسى ئىدى، دېگەن تۈزۈك. كىچىكلىكىدىكى كەم سۆزلۈكى ئۇنىڭدا ھەرقانداق ئېغىر مۇشكۈللۈكلەرنى قانداق يېڭىش چارىسىنى يالغۇز ئولتۇرۇپ تەپەككۇر قىلىپ تاپىدىغان ياخشى ئادەتنى يېتىلدۈرگەنىدى. ئۇنىڭ بۇگۈن شىكار قىلىش نامى بىلەن ئۇچبۇلاق غولىغا كېلىشىمۇ دەل ئۆزىنىڭ ئاشۇ ئادىتى بويىچە ئاخشامقى كېڭەشتە ئوتتۇرىغا قويۇلغان مەسىلىلەر ئۈستىدە ئۆزى يالغۇز تەپەككۇر قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن، ئاندىن بىر قارارغا كەلمەكچى بولغانلىقىدىن دېرەك بېرەتتى.

ئىسلاھات ــ ھەقىقەتەن چاغاتاي خانلىقىدا زور ئۆزگىرىشلەر-نى پەيدا قىلىۋاتقانىدى. ئۇ بىر خىل يېپىيېڭى ئېتىقاد ــ ئىسلام ئەقىدىسىنى كۆچمەن چارۋىچى ئۇلۇس بولغان چاغاتاي موڭغۇل-لىرىغا پەيدىنپەي سىڭدۈرۈپ، ئۇلارنىڭ ئېڭىدا ئاۋۇالقىدىن تۇپ پەرقلىنىدىغان بىر خىل يېپىيېڭى ئىدىيەنى ۋە يېڭىچە تۇرمۇش شەكلىنى ھاسىل قىلماقتا ئىدى. بۇنداق يېڭى ئىدىيە ۋە يېڭىچە تۇرمۇش شەكلى چاغاتاي مەملىكىتىدە ياشايدىغان ئاھالە ئارا-سىدا، بولۇپمۇ موڭغۇللار جەمئىيىتىدە مەدەنىيەت جەھەتتە كەسكىن ئۆزگىرىشنى بارلىققا كەلتۈرمەكتە ئىدى. بۇنداق كەس-كىن ئۆزگىرىش چاغاتاي موڭغۇللىرىنى ئىسلام - مەرىپەت ئىز-دەشكە، ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە ئويلىنىشقا، ئەتراپىدىكى تۇرلۇك ھادىسىلەرنىڭ سىر - ئەسرالىرىغا يېتىش ئۈچۈن تەپەككۇر قە-لىشقا تۈرتكە بولماقتا ئىدى. ۋاھالەنكى، بۇنداق تەپەككۇرنىڭ مەنبەسى بولغان ئىسلام مەدەنىيىتىنىڭ دەستۇرى «قۇرئان كە-رىم» پۈتۈنلەي تازىيلارنىڭ تىل - يېزىقىدا ۋۇجۇدقا كەلگەن بولغاچقا، كىشىلەر «قۇرئان كەرىم»دىكى سۈرە - ئايەتلەرنى تازىي تىل - يېزىقىدا ئىپادىلەشكە مەجبۇر ئىدى. شۇڭا، «قۇرئان كە-

ربم» زىكرى قىلىنىدىغان ئاساسلىق سورۇن ـ مەسچىتلەر ئىسلام دىنىغا يېڭىدىن ئېتىقاد قىلغان مۇسۇلمان موڭغۇللار ئۇچۇن كۇنىگە بەش ۋاخ نامار ئوقۇيدىغان مۇقەددەس نامازگاھلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى يەنە ئۇلار ئۇچۇن تازىي تىل ـ يېزد-قىنى تەرىشىپ ئۆگىنىدىغان دەسلەپكى مەكتەپمۇ بولدى.

شۇ چاغلاردا «قۇرئان كەرىم»دىكى «ئەلەق» سۇرىسى مۇسۇلمان موغۇللارنىڭ ئاغزىدا ئەڭ كۆپ زىكرى قىلىنىدىغان سۇرە بولۇپ، ئۇنىڭدا مۇنداق دېيىلەتتى: «ياراتقان پەرۋەردىگارىڭنىڭ ئىسمى بىلەن ئوقۇغىن.»[1] «قۇرئان كەرىم»دىكى ئەڭ دەسلەپتە نازىل بولغان بۇ ئايەت مۇسۇلمان موڭغۇللارنىڭ ئاغزىدا كۇنىگە بەش ۋاخ تەكرارلىنىپ تۇرغاچقا، ئىلىم ـ مەرىپەت ئۆگىنىش ئۇلار ئۇچۇن خۇددى ئاش ـ تاماقتەكلا مۇھىم سانىلىدىغان بولدى.

مۇسۇلمان موڭغۇللارغا ئىسلام مەرىپەت ئېڭىنى سىڭدۇرۇشنى ئۆزىنىڭ ئاساسلىق سىياسىي ۋەزىپىلىرىدىن بىرسى دەپ ھېسابلىغان چاغاتاي سەلتەنەتى ئىسلامىيەتنىڭ مەدەنىيەت ئوچاقلىرىدىن بولغان قەشقەر، خوتەن، سەمەرقەنت ۋە بۇخارا قاتارلىق چوڭ شەھەرلەردىكى مەدرىسە دەپ ئاتىلىدىغان ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇپ بىلىم ئالغان ئالىي مەلۇماتلىق ئۇيغۇر ئۆلىمالىرىنى مەملىكەتنىڭ يېڭىدىن ئىسلاملاشقان ئۆلكىلىرىدە ھۆكۇمەت تەمىراتى بىلەن قۇرۇلغان مەسچىتلەرگە مائاش ـ تەمىناتلىق ئىمام قىلىپ ئەۋەتىشكە باشلىدى. چاغاتاي ئوردىسى ئۇلارنىڭ زىممىسىگە مۇسۇلمان موڭغۇللارغا ئىسلامىيەت ئەقىدىلىرىنى ئۆگىتىش بىلەن بىللە ئۇلارنىڭ خەت ساۋاتىنى چىقىرىش ۋەزىپىسىنىمۇ يۇكلىدى. ئۇيغۇر ئۆلىمالىرى يېڭىدىن ئىسلام دىنىغا كىرگەن بۇ موڭغۇللارغا ئاللانىڭ بىرلىكى، ئىمان ۋە باشقا ئىسلام ئەھكاملىرى توغرىسىدىكى

---

① «قۇرئان كەرىم»: سۇرە ئەلەق. بېيجىڭ مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 1 ـ نەشرى (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى).

ۋەدانىيەت① ئەقىدىلىرىنى ئۇلار چۈشىنەلەيدىغان ئۇيغۇر تىلىدا ئاددىي سۆزلەر بىلەن يېشىپ سۆزلەپ بەردى. مۇسۇلمان موغۇللاردىكى قەبىلىۋازلىق ئېڭىنى تۇگىتىش ئۈچۈن، ئۇلارغا «قۇرئان كەرىم»دىكى ئۇلۇس ـ مىللەتلەرنىڭ ئىتتىپاقلىقى تەكىتلەنگەن «ھۇجۇرات» سۈرىسىدىكى: «ئى ئىنسانلار ! سىلەرنى بىز ھەقىقەتەن بىر ئەر، بىر ئايالدىن (ئادەم بىلەن ھاۋادىن ئىبارەت) بىر ئاتا ـ بىر ئانىدىن ياراتتۇق. ئۆزئارا تونۇشۇشۇڭلار ئۈچۈن سىلەرنى نۇرغۇن مىللەت ۋە ئۇرۇق قىلدۇق. ھەقىقەتەن ئەڭ تەقۋادار بولغانلىرىڭلار ئاللانىڭ دەرگاھىدا ئەڭ ھۆرمەتلىك ھېسابلىنىسىلەر...»② دېگەن ئايەتلەرنى داۋاملىق ئوقۇپ چۈشەندۈرەتتى. مۇسۇلمان موڭغۇللارغا ئىلىم ـ مەرىپەتنىڭ مۇھىملىقىنى تونۇتۇش ئۈچۈن، ئۇيغۇر ئۆلىمالىرى ئۇلارنىڭ ئېڭىغا يەنە «قۇرئان كەرىم»دە زىكرى قىلىنىدىغان ھەربىر ئېغىز سۆزنىڭ «ئاللادىن چۈشۈرۈلگەن ۋەھيي» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى، ئىسلامىيەتنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ ئېيتقانلىرى بولسا سۈننەت مەنىسىدىكى «ھەدىس» دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى ناھايىتى ئاددىي تىللار بىلەن سۆزلەپ سۆكدۈرەتتى ۋە: «مۇھەممەد پەيغەمبەر ئۆز ئۇممەتلىرىنى بىلىم ئېلىشقا ئۇندەپ: ‹ئىلىم ـ مەرىپەت خۇددى مۆمىنلەر يوقىتىپ قويغان تۆگىگە ئوخشايدۇ. شۇڭا، ئۇنى چوقۇم ئىزدەپ تېپىش كېرەك. ھەتتا جاھانىڭ ئەڭ چېتىدىكى چىندا بولساڭلارمۇ ئىلىم ـ مەرىپەت ئىزدەڭلار !› دەپ ئېيتقان، شۇڭا ھەربىر مۇسۇلمان ئۈچۈن ئىلىم ـ مەرىپەت ئۆگىنىش ئىبادەتتىنمۇ ئۈستۈن تۇرىدىغان ساۋابلىق ئىشتۇر. مال ـ دۇنيا ئىنسانغا ئەسقاتمايدۇ. بىلىم ئالغانلار گۇللەپ ـ ياشنايدۇ. ئىلىم ـ مەرىپەت ئۈچۈن ئۆزىنى پىدا قىلغانلارغا

① ۋەدانىيەت ـــ ئاللانىڭ بىرلىكى توغرىسىدىكى تەلىمات.

② «قۇرئان كەرىم»: سۈرە ھۇجۇرات. بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 1 ـ نەشرى، (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى).

بېھىش راۋا! ئەھلى ئىلىملەرنىڭ قەلبىنىڭ سىياھىدىن ھەرقاچان ساۋاب تامىدۇ!» دەپ تەبلىغ قىلىشاتتى.

بىراق، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ نەزىرىدە، چاغاتاي خانلىقىدا يۈقىرىدىن تۆۋەنگە قارىتىپ ئېلىپ بېرىلىۋاتقان بۇ ئىسلاھاتنىڭ تۈپ نىشانى بۇنىڭلىق بىلەنلا چەكلىنىپ قالماسلىقى كېرەك ئىدى. بەلكى ئىسلاھات ئارقىلىق تارىخىي مەدەنىيەت، دىنىي ئېتىقاد ۋە ھاكىمىيەتچىلىك جەھەتلەردە ئۆزىنىڭ سەلتەنەتىنىڭ تايىنىدىغان نۇقتىسىنى تېپىپ چىقىش ۋە بۇ ئارقىلىق پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئۆزىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ھەقىقىي رەۋىشتە مۇستەھكەم ئورنىتىپ چىقىش بۇ قېتىمقى ئىسلاھاتتا ئۆزى يەتمەكچى بولغان ئاخىرقى نىشان ئىدى. ئۇ بۇ نىشانغا يېتىش ئۈچۈن ھازىرقى يېڭى ۋەزىيەتنىڭ تەلىپىدىن چىقالمايدىغان بىر يۇرۇش كونا ياساقلارنى بىكار قىلىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يېڭى ۋەزىيەتنىڭ تۇرلۇك ئېھتىياجىغا ماسلىشالايدىغان بىر يۇرۇش يېڭىچە ھۆكۈمرانلىق تۈزۈملىرىنى ئورنىتىپ چىقىش ھازىرقى يېڭى ۋەزىيەتنىڭ جىددىي ئېھتىياجى دەپ قارايتتى. مەرھۇم يولباشچى بوۋىلىرى چىڭگىزخان بىلەن چاغاتايخان ھايات ۋاقتىدا تۈزگەن ياساقلار بويىچە مەملىكەتنى ئۇلۇسبېگى قويۇپ باشقۇرۇش ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە كارغا كەلمەي قالغانىدى. چۈنكى، ئۇلۇسبەگلىرىگە ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ھوقۇقى بېرىلسە، ئۇلار ئۆز بەگ ـ ئۆز خان بولۇۋېلىپ تەپرىقىچىلىك قىلىشاتتى ـ دە، ئۇلارغا ئۆز تەسىر كۈچىنى زورايتىۋېلىشقا پۇرسەت يارىتىپ بېرىلەتتى ھەمدە چاغاتاي ئوردىسىنىڭ ئەمر ـ پەرمانى ۋە ياساق ـ تۈزۈكلىرى چاغاتاي خانلىقى ھودۇدلۇقىدا ئۇنىۋېلىك جارى قىلىنمايتتى. نەتىجىدە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ سەلتەنەت نوپۇزى بىر پۈلغا يارىمايدىغان پۈچەك نەرسىگە ئايلىنىپ قالاتتى. نۆۋەتتە مەملىكەتنىڭ جەنۇبىدىكى ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىدە ئېغىر دەرىجىدە ساقلىنىۋاتقان تەپرىقىچىلىك ھالىتىمۇ دەل مۇشۇ

مەسلىنىڭ بىۋاستە نەتىجىسى ئىدى. ئۇنداق بولسا مەملىكەتنىڭ بىرلىكىگە ئېغىر خەۋپ يەتكۈزۈۋاتقان بۇ مەسىلىنى تۈپ نېگىزىدىن ھەل قىلىش ئۈچۈن زادى قانداق قىلىش كېرەك؟ يا بولمىسا، بەزىلەر تەشەببۇس قىلغاندەك، قورال كۈچىگە تايىنىش كېرەكمۇ؟

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىستېداتلىق، ھوشيار ۋە تەدبىرلىك ھۆكۈمران ئىدى. ئۇ بۇ مەسىلىنىڭ ئىلگىرىكىدىنمۇ كۆپ مۇرەككەپ ئىكەنلىكىنى ئاللىقاچان تونۇپ يەتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۇلۇغ بوۋىلىرى ئات ئۈستىدە يۈرۈپ يۈرت ئالغاندا ئەسقاتقان بۇ چارىلەرنىڭ ھالا بۈگۈنكى تىنچ شارائىتتىكى زىيانلىق تەرىپى مانا ئەمدى پەيدىنپەي ئاشكارىلىنىشقا باشلىغانىدى. بىراق، مەسىلىنى قىلىچ، نەيزە بىلەن ھەل قىلغاندا ئەكسىچە نەتىجە بېرەتتى ـ دە، مەملىكەتنىڭ بىرلىكى، سەلتەنەتنىڭ ئامانلىقى ئېغىر خەۋپكە ئۇچرايتتى. ئىسلاھات چوڭقۇرلىشىۋاتقان بۈگۈنكى كۈندە بۇ مەسىلىنى ئەلەم يولى بىلەن ئەمەس، بەلكى قەلەم يولى بىلەن ھەل قىلىش ئەڭ مۇۋاپىق چارە ـ تەدبىر ئىدى ! دادىل ۋە قەتئىي بولمىغاندا، خۇددى ئىككى ئىشكىلىك سەيناغا ئوخشايدىغان بۇ مەملىكەتنىڭ سەلتەنەت تىزگىنى قولدىن چىقىپ كېتەتتى ! نىھايەت، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەزەلدىن تارتىپ ھەرقانداق قىيىنچىلىق ۋە مۇشكۈللۈك ئالدىدا ھەرگىز تەمتىرەپ قالغان ئەمەس. بەلكى ئاشۇ تاغدەك قىيىنچىلىق ۋە مۇشكۈللۈكنى ئۆزىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىگە ۋە غەيرەت ـ شىجائىتىگە تايىنىپ يېڭىپ كەلگەن !...

ھەر مۇشكۈلۈكنىڭ بىر ئاسانچىلىقى بولىدۇ دېگەندەك، ئېقىندىكى شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۇغا قاراپ چوڭقۇر خىيالغا پاتقان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئويلاپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە كۆڭلى بىردىنلا پاللىدە يورۇپ كەتتى: ئۇ ئۆزىنى ئۇزاقتىن بېرى قىينىاپ كەلگەن بۇ چىگىچ مەسىلىنى ھەل قىلىشنىڭ چارىسىنى ئاخىر تاپقانىدى ! «ئۇلۇسبېگلىق تۈزۈمنى چوقۇم بىكار قىلىش

كېرەك !» دەپ تاشلىدى ئۇ خۇشال بولغىنىدىن.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەيران بولۇپ قارىشىپ تۇرۇشقان تۇرغاۋۇتلارغا: «دەرھال ئوردىغا قايتىمىز !» دەپ بۇيرۇق بەردى...

* * *

كۈنلەر ھەر خىل ناملاردا ئاتالسىمۇ، ئەمما خۇددى ھەر كېچىنىڭ كۈندۈزى، ھەر كۈندۈزنىڭ كېچىسى بولغىنىدەك، كۈنلەر بىر خىلدا ئۆتۈپ كېتىۋاتاتتى. تەقدىر ـ قىسمەت «مونىستىر ژەقەسى»دە ناسارا قىزى زەمۈران بىبىنى تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن ئۇچراشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىر خىلدا ئۆتۈپ كېلىۋاتقان تۇرمۇشى پۈتۈنلەي ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇپ كەتتى. زەمۈران بىبى ئاللىقاچان تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ھەربىمىدىكى ئوردا ئايمىلىرى ئارىسىدا بىرىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان خانىشلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوزاقى يىلى① كۈزدە ئۇنىڭ كۆزى يورۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئوغۇل پەرزەنت ـــ تەخت ۋارىسىنى تۇغۇپ بەردى.

كېلىنىنىڭ ئىككى قات ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن خۇشال بولغىنىدىن قانچىلاپ كېچىلەرنى ئۇيقۇدىن بىدار ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئۆزىمۇ بىلمەيتتى.

زەمۈران بىبىنىڭ ھامىلىدارلىق ۋاقتى ئاغرىقچانلىق ئىچىدە ئۆتتى. بەزى كۈنلىرى ئۇنىڭ پۈتى ئاغرىپ قاتتىق ئازاب سالغانلىقتىن ماڭالماي قالاتتى. بۇنداق چاغلاردا شاھسانىيە ئانىنىڭ «تۇغۇتۇڭ ئاسانلىشىدۇ» دەپ زورلىشى بىلەن ئۇ چىرايىنى پۈرۈشتۈرۈپ ئاغرىق پۈتلىرىنى سۆرەپ ئاران ـ ئاران مېڭىپ يۈرەتتى. ئەمما، ئۇ ئاغرىققا قاتتىق تۇرۇپ چىدىدى، ئازاب چېكىۋاتقانلىقىنى ھېچقاچان قىلچىمۇ چاندۇرمىدى. بولۇپمۇ

① مىلادىيە 1355 ـ يىلى.

پۇتلىرى تارتىشىپ قالغان چاغلاردا ئۇنىڭ ئىككى چېكىسىدىن مونچاقتەك ـ مونچاقتەك تەر تامچىلىرى يامغۇردەك تۆكۈلۈپ تۇردى. شاھسانىيە قېينىنىڭانسى مۇشۇ ئەھۋالدىلا كېلىنىنىڭ قاتتىق ئاغرىقىغا قېينىلىپ تۇرۇپ قەيسەرلىك بىلەن بەرداشلىق بېرىۋاتقانلىقىنى بىلىۋالايتتى ـ دە، بېشىنى چايقاپ كايىپ كېتەتتى:

ـــ ياتسىڭچۇ ھوي كېلىن ! سەن مۇشۇنداق قىلىپ يۇرۇپ ئۆزۈڭنىڭ مادارىڭنى قۇرۇتماقچىمۇ؟

توققۇز ئاي توققۇز كۈن قورساق كۆتۈرگەندىن كېيىن، زەمۇران بىبىنىڭ ۋاقىت ـ قەرەلى تۇشۇپ، كۆزى سالامەت يورۇدى. تەڭرىتائالا چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخانغا گويا غەۋۋاسلار دەريائىي ئومماندىن سۈزۈپ چىققان دۇر ـ گۆھەردەك پاكىز چېھرىدىن ئۇلۇغلۇقى ۋە دانالىقى چىقىپ تۇرغان بىر ئوغۇل پەرزەنت ـــ تەخت ۋارىسىنى تۇغۇپ بەردى !

كېلىنى سالامەت يەڭگۈالغاندىن كېيىن مەڭلىك خاتۇنىنىڭ خۇشاللىقى ئىچىگە پاتماي قالدى. چىرقىراپ يىغلاۋاتقان نەۋرىسىنى زاكىلاپ تۇرۇپ:

ـــ بىزنىڭ نەسلىمىز مەڭگۇ تۇگىمەيدۇ ! ئى كەرەملىك تەڭرىتائالا ! پاك ـ پەرۋەردىگارا، سېنىڭ بۇ مېھىر ـ شەپقىتىڭنىڭ ھەققىنى قانداقمۇ قايتۇرۇپ بولالايمەن ! ـــ دەپ كۆز يېشى قىلدى.

نەۋرىسىگە ئات قويىدىغان چاغدا، شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇندىن:

ـــ تەختىيە زەربۇلقەلەم[1]بارمۇ؟ ـــ دەپ سورىۋىدى، بالىنىڭ خان مومىسى، شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن دەرھال: «بار !» دەپ

① تەختىيە زەربۇلقەلەم ـــ قەغەز ـ قەلەم دېگەن مەنىدە.

جاۋاب بەردى ۋە ئۇنى ئەكېلىپ، مەۋلانانىڭ قولىغا تۇتقۇزدى.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا كۆڭ ئەركىسى بولغان سەييارە ـ يۇلتۇزلارنىڭ يۇكسەكلىكىنى ئۆلچەيدىغان ئۇستىرلاپنى كۇنگە توغرىلاپ بالىنىڭ بەخت ـ تەلىيىگە قۇرئى سېلىپ كۆردى ـ دە، دەرھال پەگاھقا چۇشتى.

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۇم ! ئەي خوجا، قەدىمكىز مۇبارەك بولغاي ! ـــ دېدى ۋە ئاپپاق ساقىلىنى بالىنىڭ ئايىغىغا سۇركەپ، پېشانىسىدىن سۆيدى. ئاندىن ئۇنلۇك ئاۋاز بىلەن تەكبىر ئېيتىپ، ئەزان توۋلىدى. بالىغا پەيغەمبەرلەرنىڭ ئېتىغا ئوخشىتىپ «ئىلياس خوجا» دەپ ئات قويدى...

زەمۇران بىبى بوۋىقىنى قىينىغانىسى مەكتىك خاتۇننىڭ مەسلىھەتى بويىچە تاكى تولۇق يېشىغا تەككەنگە قەدەر ئەمدۇردى. بالا تۇغۇلۇپ ئىككىنچى يىلى كۇزدە ئاندىن ئۇنى ئەمچەكتىن ئايرىدى. ئەمما، ئۆزى خېلى بىر مەزگىلگىچە ماغدۇرىغا كېلىپ بولالمىدى. ئۇنىڭ يانداپ شۇمەكتەك بولۇپ قالغان چىرايىدا چىشلىرى ئاپپاق پارقىراپ تۇراتتى. يادائۇغۇلۇقتىن چوڭ ـ چوڭ كۆرۇنگەن كۆزلىرى ئىللىق چاقناپ تۇراتتى. ئۇ پۇتۇن ۋۇجۇدىنى ئوغلىغا بېغىشلىغانىدى. تولا چاغلاردا بالىسى بۆلەكلىك تۇرغان ئالتۇن بۆشۇكنىڭ يېنىدا ئولتۇرۇۋېلىپ، ھېلىدىن ـ ھېلىغا ئوغلىنى بۆشۇكتىن يېشىپ قۇچىقىغا ئالاتتى ـ دە، كەڭ كۆڭلىكى ئاستىدىن ئوغۇز سۇتىگە تولۇپ، كۆكچە قوغۇندەك بولۇپ راسا چىڭقىلىپ كەتكەن كۆكسىنى چىقىرىپ ئۇنى ئېمىتكىنى ئېمىتكەنىدى.

بۇنى كۆرۇپ قېينىغانىسى مەكتىك خاتۇن بەزىدە:

ـــ ھوي كېلىن، نېمانچە قىلىسەن، قاچانلا قارىسام ئېمىتكىنىڭ ئېمىتكەن ! ـــ دەيتتى نەۋرىسىنىڭ ئەت ئېلىپ، پۇرۇلۇپ ـ پۇرۇلۇپ كەتكەن سېمىز پۇتلىرىنى سىلاپ تۇرۇپ.

بەزىدە بولسا نەۋرىسىنىڭ يىغلىغىنىنى ئاڭلاپ:
ــ ھوي كېلىن، بالاڭ يىغلاۋاتىدۇ، ئاڭلىمىدىڭمۇ؟ بار ئۇنىڭ قېشىغا، سۈتۈڭنى ئايىما ! ھېچكىم ساڭا سۈتۈڭدىن قايماق يىغ دېگىنى يوقمۇ؟ ! ــ دەپ كايىپمۇ قويياتتى تېخى !...

بىر كۈنى شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن خان ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرنى ھەرەمدىكى ئۆزىنىڭ خابگاھىغا جىددىي چاقىرتقۇزدى. خان تۇرغاۋۇتلىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا كۆپ ھايالىشماستىنلا ھەرەمنىڭ ئىشكى ئالدىغا يېتىپ كەلدى. ھەرەم خادىمى ئىشىك پەردىسىنى كۆتۈرۈشىگىلا، تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ شاھسانىيە ئانىسى تۇرىدىغان خانائىي خاسقا كىرىپ بولدى. بۇ چاغلاردا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئوتتۇز ياشلاردىن ئاشقان بولۇپ، ئۇ خۇش پېچىم، خۇش پېئىل، بىراۋغا ئوڭايلىقچە غەزەپ قىلمايدىغان، ئېگىز بويلۇق، ماڭلىيى كەڭ، كۆزلىرىدىن باھادىرلىق، غەيۇرلۇق، سەمىمىيلىك ۋە مۇرۇۋۋەت يېغىپ تۇرىدىغان ئېغىر ـ بېسىق ساھىبقىران پادىشاھقا ئايلانغانىدى. ئۇ بېشىدىكى قىرمىزى قالپىقى① ئۈستىدىن سارغۇچ ناۋات رەڭ نېپىز يىپەك سەللە ئورىۋالغانىدى. سەللىسىنىڭ ماڭلىيىغا قادالغان لەئەل ياقۇتلۇق تاج تىترەپ تۇراتتى. ئۇچىسىدىكى ھاۋا رەڭ شاھانە كەمزۇل ئۈستىدىن قىزىل يىپەكتىن تىكىلگەن تون كىيىۋالغان، بېلىدىكى قىممەت باھالىق مەرغۇپ تاشلاردىن كۆز قويۇپ، نەپىس ياسالغان قىلىچ كەمىرىگە ئالتۇن ساپلىق ئەگرى مىسران قىلىچى كۈمۈش زەنجىر بىلەن ئېسىلغانىدى. ئۇنىڭ بەستلىك قامىتى خۇددى زېمىنغا مەھكەم يىلتىز تارتىپ ئورناپ كەتكەن چىنارنىمۇ يۇلۇۋالايدىغان پالۋانلارنى ئەسلىتەتتى.
خان ئىشكتىن كىرىپلا يېشىغا توشقان ئوغلى ئىلياس خوجىنىڭ تەم ـ تەم مېڭىشىنى ئۆگىنىۋاتقانلىقىنى كۆردى.

① قىرمىزى قالپاق ــ قىزغۇچ قالپاق.

يەقىلىپ كەتمەسۇن دەپ خان مومىسى بىلەن خانىش ئانىسى ئۇنى قوغداپ تۇراتتى. خان قەدىمىنى توختاتتى.

خاقان ئېرىنى كۆرگەن خانىش زەمۇران بىبى:

ــ ھەزرىتىم، قاراڭ، ئوغلىڭىز ماڭدى ! ــ دېدى خۇشال بولۇپ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان دەرھال يەرگە زوڭزىيىپ ئولتۇردى ـ دە، ئوغلىنى چاقىردى:

ــ كەل، كەل، قوزام، بېرى كەل، تايچىقىم، بېرى كەل ! چىڭ دەسسەپ ماڭ، قورقما، يەقىلمايسەن، قېنى باھادىر بوۋىلىرىڭدەك مېڭىپ كۆرگىنىچۇ؟

يېشىغا تېخى ئەمدىلا تولغان ئىلياس خوجا ئاتىسىنىڭ سۆزىدىن ئىلھاملىنىپ، ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ، غۇلىچىنى كەڭ يايدى ۋە:

ــ ئە ـ تەي ! ــ دېگىنىچە خاقان ئاتىسىنىڭ ئالدىغا تايتاڭلاپ يۈگۈردى، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىتتىك ئۇنى تۇتۇۋېلىپ بېشىدىن ئېگىز كۆتۈردى ۋە باغرىغا چىڭ باستى.

ــ خان ئوغلۇم، ــ دېدى شاھانىيە مەڭلىك خاتۇن تۇغلۇق تۆمۈرگە، ــ بىز بالىغا «ئارقان يەشتى» قىلىپ بېرەيلى، سىز خىزمەتكارلىرىڭىزغا ئېيتىپ، ئاق چۈپۈر بىلەن قارا چۈپۈردا ئارقان ئەشتۈرۈپ تەييارلاتقايسىز. سىزنى بۇ يەرگە چاقىرتىشىمدىكى سەۋەبمۇ مۇشۇ ئىدى !

ــ باش ئۈستىگە، ــ دەپ قۇللۇق بىلدۈردى خان ئانىسىغا كۇلۇپ تۇرۇپ.

ــ ئارقان چوقۇم ئاق ۋە قارا چۈپۈردا ئېشىلگەن بولسۇن !...

«ئارقان يەشتى» ــ ئۇيغۇرلار قەدىم ئەييامدىن تارتىپ داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان بىر تۈرلۈك ئوغۇز ئىرىمى بولۇپ، ئوغۇل بالا يېشىغا يېتىپ تەم ـ تەم مېڭىشنى ئۆگەنگەندە، تەنتەنىلىك مۇراسىم بىلەن ئۆتكۈزەلەتتى.

ئاردىن ئون كۈن ئۆتكەندە شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن ئوردىدىكى ۋەزىر - ۋۇزرا، ئەمىر - ئۆمەرا، ئەكابىر - ئەشرەپلەرنى ئۇششاق بالىلىرى بىلەن بىللە ئۆزىنىڭ ئەتىۋارلىق نەۋرىسى ئىلياس خوجىنىڭ «ئارقان يەشتى» مۇراسىمىغا تەكلىپ قىلدى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر تەخت ۋارىسى كىچىك ئىلياس خوجىنى يەرگە چىڭ دەسسىتىپ قويغاندىن كېيىن، ئاق ۋە قارا چۇپۇردا سىلىق ئېشىلگەن ئارقانىنى ئۇنىڭ پۇتىغا يۆگەپ قويدى، ئاندىن بىر چەتتە قارىشىپ تۇرغان ئۇششاق بالىلارغا:

— كىم بىرىنچى بولۇپ يۈگۈرۈپ كېلىپ ئۇنىڭ پۇتىدىكى ئارقانىنى يېشىپ تاشلىيالىسا، بىرىنچى سۈڭغات شۇنىڭغا بېرىلىدۇ؛ باشقا بالىلارغىمۇ تەرتىپ بويىچە سوۋغات ئۆلەشتۈرۈپ بېرىلىدۇ. قېنى بالىلار يۈگۈرۈڭلار ! — دەپ قولىنى شىلتىدى.

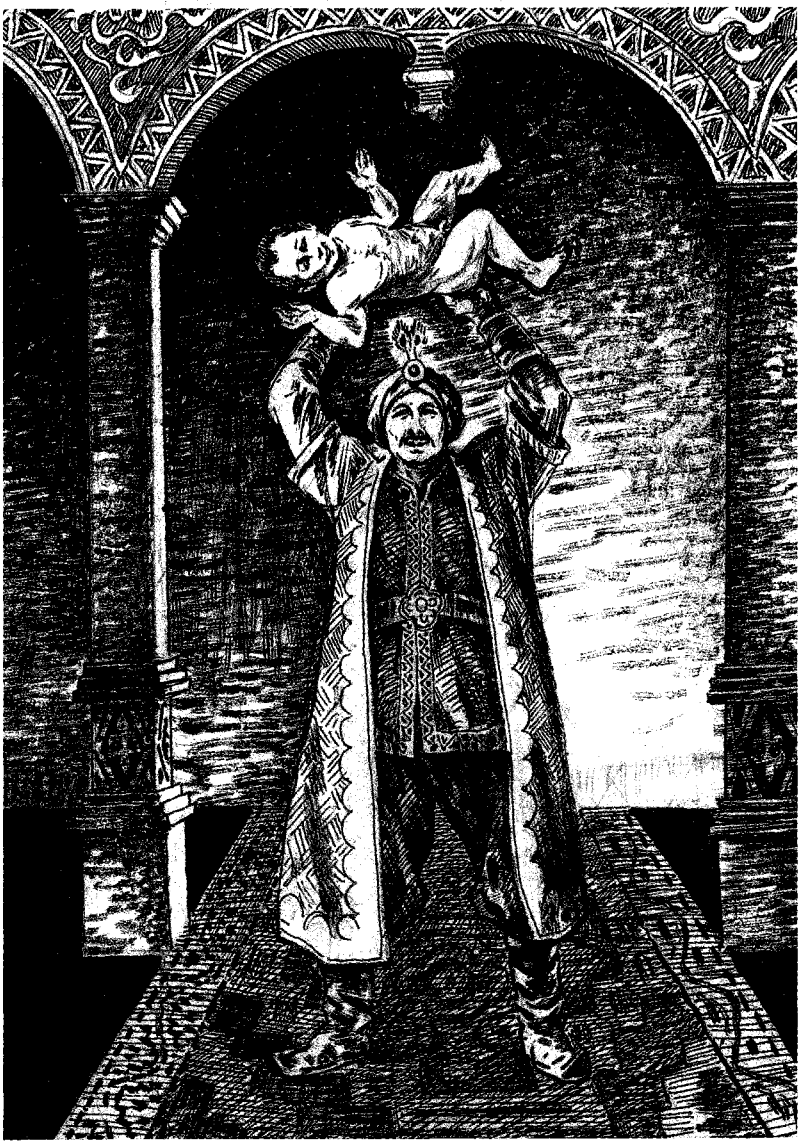
بالىلار تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، چۈرقىراشقان پېتى ئىلياس خوجىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كېلىشتى - دە، ئولاش - چولاش تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجىنىڭ پۇتى چۈشەپ قويۇلغان ئارقانىنى يېشىۋەتتى.

— ھەي، ئوغلان، ھەرگىز قورقما. نۆۋەت ئەمدى سېنىڭ، قېنى ئەمدى سەن يۈگۈر ! بالىلار ئۇنىڭ قولىدىن تۇتۇپ يۈگۈرۈڭلار ! — دېدى تۇغلۇق تۆمۈر ئوغلىنى رىغبەتلەندۈرۈپ.

ئۇششاق بالىلار تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجىنى يېتىلەپ يۈگۈرۈپ مېڭىشتى. خان مومىسى ئۇنىڭ ئارقىسىدىن:

— ھەي، قازاڭلارچۇ مېنىڭ ئارسلىنىمغا، مانا ئۇ يەر ئۇستىدە ئولجىسىغا ئېتىلغان قاپلاندەك يۈگۈرەلەيدىغان بولدى ! ئىلاھىم، چوڭ بولغىنىڭدا خاقان ئاتاڭدەك باھادىر بولغايسەن ! — دەپ دۇئا قىلىپ قالدى.

تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا بالىلارنىڭ ئارقىسىدىن پىلتىڭلاپ

يۈگۈرۈپ كېتىۋېتىپ، ئارقىسىغا قارىدى ۋە «ئە ـ تەي!» دېدى ـ ده، يىقىلىپ چۈشتى. خاقان ئاتىسى تۈغلۇق تۆمۈرخان، مومىسى مەڭلىك خاتۇن ۋە خانىش ئانىسى زەمۈران بىبى ئۇنىڭ قېشىغا ئىتتىك يېتىپ باردى. خان قۇۋۋەتلىك قوللىرى بىلەن ئوغلىنى يەردىن كۆتۈرۈپ ئالدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ ھاياجانلىق ئىلكىدىكى ئىككى كۆزى شادلىق يېشى بىلەن تولغانىدى...

*　　*　　*

مەملىكەت مىقياسىدا يولغا قويۇلغان ئىسلاھاتنىڭ چوڭقۇرلىشىشىغا ئەگىشىپ، ھەمىدىن ئاۋۋال مەملىكەتنىڭ شەرقىي قىسمىدا چاغاتاي ئوردىسىغا تېخى ئەمدىلەتىن زىممىيلىك[1] بىلدۈرگەن قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىنىڭ ئىدىقۇتى كۈنچۈك بىلەن مەملىكەتنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان ماۋەرائۈننەھر ئۆلكىسىدىكى چاغاتاي نائىبى ئەمىر قازغىن بارلاس ۋە ئۇنىڭ كونا ئىتتىپاقدىشى بولغان ئەمىر بايان سۇلدۇز قاتارلىق يەرلىك تەپرىقىچىلەرنىڭ تەسىر كۈچى بارغانسېرى زورىيىپ كەتتى. بۇنىڭ ئەكسىچە تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنىتى ۋەكىللىكىدىكى مەركىزىي ھاكىمىيەت چاغاتاي ئوردىسىنىڭ بۇ جايلاردىكى تەسىر كۈچى پەيدىنپەي ئاجىزلىشىپ كەتتى. شۇڭا، ھوقۇقنى چاغاتاي ئوردىسىغا، يەنى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ قولىغا مەركەزلەشتۈرۈش ياكى ھوقۇقنى ئوردىنىڭ جايلاردىكى نائىبلىرىغا بۆلۈپ بېرىش مەسىلىسى چاغاتاي خانلىقى سەلتەنىتىنىڭ تەقدىرىگە بىۋاسىتە مۇناسىۋەتلىك مەسىلە بولۇپ قالغانىدى؛ ئۇنىڭدىن قالسا چاغاتاي خانلىقى قۇرۇلغان دەسلەپكى

---

① زىممىيلىك ـــ «قوغدىلىدىغانلار» دېگەن مەنىدە. ئادەتتە تەۋەلىك بىلدۈرگەن غەيرىي دىندىكى ئاھالىنى ۋە ئۇلار جايلاشقان جايلارنى كۆرسىتىدۇ.

چاغلاردا مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى يەرلەر چاغاتاي ئوردىسىدىكى دوغلات، بارلاس، دوختەۋى ۋە سۇلدۇز قاتارلىق تۆت چوڭ ئۇلۇسنىڭ ئۇلۇسبەگلىرىگە ۋە باشقا خىزمەت كۆرسەتكەن بەگ ـ ئەمىرلەرگە سۈيۈرغال تەرىقىسىدە تۆھپە ـ تارتۇق قىلىپ بۆلۈپ بېرىلگەنىدى. ئىلگىرى بۇ تۆت چوڭ ئۇلۇسبېگىنىڭ ئوردىدىكى ھوقۇقى ئىنتايىن چوڭ بولغاچقا، خان ئۇلارنىڭ قولىدىكى قورچاققا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇلار كىمنى خالىسا، ئاۋۋالقى خاننى دەرھال تەختتىن ھەيدىۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا باشقا بىرسىنى ئولتۇرغۇزاتتى. شۇڭا، مەملىكەتنىڭ ۋەزىيىتى خۇددى ئاشۇ قورچاق خانلارنىڭ بېشىدىكى تاجغا ئوخشاش تەۋرىنىپ، داۋالغۇپ كېتىۋاتقانىدى؛ ئىككىنچىدىن، بۇ سۈيۈرغاللىقلاردىن ئېلىنىدىغان تامغا بېجى، يەر بېجى①، تۈياق بېجى②، دېھقانچىلىق سېلىقى قاتارلىق ئاساسلىق باج ـ سېلىقلارنى يېغىش ھوقۇقى ياساق بويىچە ئاشۇ سۈيۈرغال ئىگىسىگە مەنسۇپ بولغانلىقتىن، ئوردىنىڭ خەزىنە كىرىمىگە زور تەسىر كۆرسىتىۋاتقانىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان چاغاتاي خانلىقىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان دەسلەپكى چاغلاردا، پۈتۈن مەملىكەتتىن ئوردىنىڭ خەزىنە ئىمارىتىگە كىرىدىغان تامغا بېجى، تۈياق بېجى، يەر بېجى ۋە يېقىنقى يىللاردىن بېرى مەخسۇس قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىدىن ئېلىنىدىغان جىزىيە③ ۋە مەملىكەتنىڭ دېھقانچىلىق رايونلىرىدىن ئېلىنىدىغان ئاشلىق سېلىقى... قاتارلىق باج ـ سېلىقلار ئايرىم ـ ئايرىم ھالدا ئاران ئۇچ يۈز

---

① تامغا بېجى ـــ سودا ـ تىجارەتتىن ئېلىنىدىغان باج.

② تۈياق بېجى ـــ چارۋا مالدىن ئېلىنىدىغان باج.

③ جىزىيە ـــ ئىسلام دىنىغا كىرمىگەن جايلاردىكى ئاھالىدىن ئېلىنىدىغان جان بېجى.

لەك① كىبىكىگە ۋە ئۇچ تۇمەن خەرۋار② ئاشلىققا چۈشۈپ قالغانىدى③. ئاقسۆڭەكلەر پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ بەس - بەستە بايلىق توپلاپ، كاتتا زەردارلارغا ئايلاندى. ئۇلار مەملىكەتنىڭ بايلىقىنى قىلچىمۇ تەپ تارتماستىن يۇتۇپ كېتىۋاتقانلىقتىن، ئاھالە ئارىسىدىكى باي - كەمبەغەللىك پەرقى ناھايىتى تېزلىكتە كېڭىيىپ كەتتى. لەشكەرلەر بىلەن ئاۋام پۇقرالارنىڭ غەزىپى تېشىپ، نارازلىق كۈچەيدى. ھالبۇكى، بۇنداق نارازلىق كۆپىنچە هاللاردا ئۇڭايلا غەلىيان ۋە ئىسيانغا تۈتۈرۈق بولۇپ بېرەتتى. مۇبادا بۇنداق هالەتكە چەك قويۇلمايدىغان بولسا، تۈغلۇق تۆمۈرخان باشچىلىقىدىكى چاغاتاي سەلتەنەتنىڭ ئاساسىغا دەز كېتەتتى؛ ئۇچىنچىدىن، چىڭگىزخان ۋە چاغاتايخانلار زامانىسىدىن داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان قەبىلە - ئايماقنى بىرلىك قىلىدىغان ھەربىي گېزەكچىلىك تۈزۈمى ئاللىقاچان ئۆز ئەھمىيىتىنى يوقاتقان بولۇپ، دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغداش، تاجاۋۇزچى قوشۇنلارنىڭ تۇيۇقسىز باسقۇنىدىن ساقلىنىش ئۇچۇن، قاتتىق تەلىم - تەربىيە كۆرگەن، دائىمىي خاراكتېردىكى مۇنتىزىم قوشۇن تەشكىل قىلىش — نۆۋەتتىكى يېڭى ۋەزىيەتنىڭ جىددىي تەلىپى ئىدى؛ تۆتىنچىدىن، چاغاتاي خانلىقىدا جارى قىلدۇرۇلۇۋاتقان قانۇن - ياساقلار ئاساسىي جەھەتتىن چىڭگىزخان زامانىسىدا تۈزۈلگەن كونا ياساقلار بولۇپ، ئەينى زامانىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق ئىگىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان موڭغۇللارنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتكۈزگەچكە، ھازىرقى ۋەزىيەتنىڭ تەلىپىگە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان تەرەپلىرى بارغانسېرى روشەن گەۋدىلەنمەكتە ئىدى...

---

① لەك — مىقدار سۆز. بىر لەك — بىر تۇمەن.

② خەرۋار — مىقدار سۆز. بىر ئېشەكلىك يۈك.

③ بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، شەرەفىدىن ئەلى يەزدىنىڭ «زەپەرنامە» دېگەن ئەسىرى بىلەن زەھىرىددىن مۇھەممەد بابۇرنىڭ «بابۇرنامە» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن.

بۇ يىلقى روزى ھېيت كۈنى مىزان ئېيىنىڭ بىرىنچى كۈنىگە توغرا كەلدى. تۈغلۇق تۆمۈرخاننىڭ پەرمانىغا بىنائەن مەملىكەتنىڭ جايلىرىدىن پايتەخت ئالمالىققا ئوردا كېڭىشىگە قاتنىشىش ئۈچۈن كەلگەن بەگ ـ ئەمىرلەر جامە مەسچىتىدە ھېيت نامىزىنى ئوقۇپ بولۇشقاندىن كېيىن، دەرھال ئوردىغا قاراپ مېڭىشتى. ئۇلار كېڭەش ئۆتكۈزۈلىدىغان ئالتۇن قۇببىلىك ساراي ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، مەۋكەبتىكىلەر ئالىلىقاچان ساراي ئالدىدا خانىنىڭ ئىجازىتىنى كۈتۈپ تۇرۇشقانىدى. ئىشىكئاغىسى ئىشىكتە كۆرۈنۈپ ئۇلارنى تەرتىپ بويىچە بىر ـ بىرلەپ ساراي ئىچىگە كىرگۈزدى.

كېڭەش مەجلىسىنىڭ تۆرىدىكى ئالتۇن تەختە ئۇستىدە قىياپىتىدىن ھۆكۈمدارلارغا خاس بۈيۈكلۈك، سۈر ـ ھەيۋە، تەمكىنلىك ۋە ئالىيجانابلىق نۇرى جىلۋىلىنىپ تۇرغان، قاپقارا قويۇق ساقىلىنى ئەمدىلەتىن ئاق ئارىلىغان تۇغلۇق تۆمۈرخان مەجلىس ئەھلىگە خۇش چىراي نەزەر سېلىپ ئولتۇراتتى. بەگ ـ بىگات، ئەمىر ـ ئۆمەرا، ئەكابىر ـ ئەشرەپلەر شاھىنشىن ئالدىغا كېلىپ خانىغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈشكەندىن كېيىن، خان ئۇلارغا جايى راھەت ئىشارىتى قىلىپ، قولىنى ئاستا سىلكىپ قويدى. خىزمەتچىلەر بۇ بەگ ـ ئەمىرلەرنى ئۆزلىرىنىڭ مەرتىۋە ـ دەرىجىسىگە قاراپ جاي ـ جايىغا ئولتۇرغۇزدى.

ـــ ئى ئەركانىي دۆلەتخاھلار، ـــ دەپ مۇراجىئەت قىلدى خان ئۇلار جايلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ـــ بىزلەرنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز مۇشۇ ئەلنىڭ شاھى ـ سۇلتانى بولۇپ يۈرت سوراپ ئالەمدىن ئۆتۈپتۇ. ئاتام ئېسەن بۇغاخان ۋاقىتسىز ۋاپات بولغاندىن كېيىن، پەلەكنىڭ چاقى نەچچە مەرتىۋە ئايلىنىپ، شاھى ـ سۇلتانلىق، خانى ـ خاقانلىق بىزگە نېسىپ بوپتۇ.

رەھمەتلىك بەگ ئەتكەمىز ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ زورى بىلەن بىز چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغان بولساقمۇ، ئەمما شاھى ـ سۇلتانلىقنىڭ تۇمەنىمىڭ پاتمانلىق سالمىقىنى ئاللىقاچان ھېس قىلىپ يەتكەچكە، بۇ بەش كۈنلۈك ئۆتىنە ئالەمنىڭ ئالدامچى مېھرىدىن ۋاز كېچىپ، چوپانلىق تايىقىنى كۆتۈرۈپ يۇرۇشنى ھەممىدىن ئەۋزەل بىلگەنىدۇق. بۇ نىيەت بىزنىڭ بارلىق ئوي ـ خىيالىمىزنى ئىگىلىۋالغانىدى. لېكىن، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ خاقانلىق تەختىدىن ۋاز كەچسەك، ئەلدە ھاكىمىيەت تالىشىپ، جەڭگى ـ جېدەل يۇز بېرىدىغانىدەك كۆرۈندى. چۈنكى، ھاكىمىيەت تالىشىش يۇز بەرسە، ناھەق قان تۆكۈلىدىغانلىقى روشەن ئىدى. ئەل ـ يۇرت قانخور، زالىملارنىڭ قولىغا ئۆتۈپ قالسا، مەملىكەتتە خانۇەيرانچىلىق يۇز بېرەتتى. بىز مۇشۇ ئىش سەۋەبىدىن تەخرىتائالانىڭ غەزىپىگە ئۇچراشتىن قورقتۇق ـ دە، بۇ نىيىتىمىزدىن دەرھال ياندۇق ! بىز ئۆزىمىز كىچىك بولساقمۇ ئەل ـ يۇرتنى ئادالەت بىلەن سوراپ، پۇقرانى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن، ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىغا سىلەردەك قابىل، پازىل كىشىلەرنى تاللاپ خىزمەتكە قويدۇق. مەملىكەتنىڭ ئىشلىرىنى سىلەرگە تاپىنىپ بىر تەرەپ قىلىپ كەلدۇق. ھەرقاچان بىر ئىمارەت ئۇچۇن تۆت تۆۋرۈك كېرەك بولغىنىدەك، سەلتەنەت ئىمارىتى ئۇچۇنمۇ ئەقىللىك، پاراسەتلىك، زېرەك، ھوشيار، بىلىملىك ۋە ئاڭلىغانلىرىنى سىر قىلىپ ساقلىيالايدىغان پازىل كىشىلەرنىڭ ئىنتايىن لازىم ئىكەنلىكى ھەممىڭلارغا مەلۇمغۇ؟...

ـــ شۇنداق، ئى خاقانۇل ئەزەم، ـــ دېدى شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ـــ ئەل ئادالەتلىك پادىشاھ بىلەن رونақ تاپىدۇ؛ سەلتەنەت كۈچلۈك قوشۇن ۋە پەزىلەتلىك ئەمەلدارلار بىلەن قۇدرەت تاپىدۇ؛ پۇقرالار خاتىرجەملىك ۋە ئاسايىشلىق بىلەن سائادەت تاپىدۇ؛ مەملىكەت مەمۇرچىلىق بىلەن

گۇللىنىدۇ !

ـــ سۆزىگىزدىن ئايلىناي، ئى مەۋلانام، ـــ دېدى خان ئۇنىڭغا تەشەككۇر بىلدۈرۈپ، ـــ سىزلەردەك دۆلەت تايانچلىرىمىزنىڭ شاراپىتى بىلەن ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن بىزگە مىراس قالغان چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ بۇ تەختىدە ھالا بۇگۈنگىچە تىنچ ـ ئامان ئولتۇرۇپ كەلمەكتىمىز ! بىراق، بۇ بەخت ـ سائادەتنىڭ بىزنىڭ قولىمىزغا ئاسانلىقچە كەلمىگەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغىنىمىز يوق ! بىز ھېسابسىز ئازاب ـ ئوقۇبەت، جاپا ـ مۇشەققەت، ئېغىر يوقسۇللۇق، كۇلپەتلىك كۈنلەرنى باشتىن كەچۈردۇق. قىش ـ قىروۋنىڭ قاتتىق چىللىسىنى مۇز ئۇستىدە يېتىپ، قازدىن كۆرپە يېپىنىپ ئۆتكۈزدۇق. ھالا بۇگۈن بىز ھىممەت پوتىسىنى بېلىمىزگە مەھكەم باغلاپ، جاسارەت قەدىمىنى دادىل تاشلاپ، ئاللانىڭ ھۆكمى ۋە ئىرادىسى بويىچە چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبلىقىنى ئادا قىلىپ كېلىۋاتىمىز. سۇبھانالا، بىر كۇلپەتتىن قۇتۇلغان بولساقمۇ، يەنە بىر مېھنەتكە تۇتۇلدۇق !

تۇغلۇق تۆمۈرخان مەجلىس ئەھلىگە تولۇق سەپسېلىپ قاراپ چىققاندىن كېيىن:

ـــ ئى دۆلەتخاھلار، ـــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ تازىي يازغۇچىلىرى تەرىپىدىن «تازىي مەدەنىيىتىنىڭ قورقۇنچلۇق دۇشمىنى»، «دوزىخىي» دەپ ئەيىبلەنگەن ئۇلۇغ يولباشچى بوۋىمىز تېموچىن ئات يىلى[1] تۇغلۇپ، ئاتىسىدىن كىچىك

---

① تېموچىن، يەنى چىڭگىزخان مىلادىيە 1162 ـ يىلى (ئات يىلى) 5 ـ ئاينىڭ 16 ـ كۈنى موڭغۇلىيە دالاسىدىكى ئۇنان دەريالىسى بويىغا جايلاشقان دېلغۇنبۇلاق دېگەن يەردە تۇغۇلغان. ئۇنىڭ تۇغۇلغان ۋاقتى توغرىسىدا تارىخچىلارنىڭ كۆزقارىشى ھەر خىل. مەلۇم «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»نىڭ مۇئەللىپى) ۋە ئىرانلىق تارىخچى جۇرجانىيلار تېموچىننى 1162 ـ يىلى باش يازنىڭ 16 ـ كۈنى تۇغۇلغانىدى، دەيدۇ. لېكىن، پېللىئوت تېموچىننىڭ تۇغۇلغان ۋاقتىنى 1167ـ يىلى دېيىش كېرەك، دەپ تەشەببۇس قىلىدۇ. مەن بۇ يەردە «يۈەن سۇلالىسى تارىخى»دا يېزىلغانىنى ئاساس قىلدىم.

يېتىم قېلىپ، ئون ياشقا كىرە ـ كىرمەيلا تايچىغۇت[1]لارنىڭ قولىدا تۇتقۇنلۇقتا ياشاپتۇ. مۇبادا ئۇ تەقدىرگە تەن بېرىپ، بوينىغا سىلىنغان ئاسارەت تاقىقىنى پاچاقلاپ تاشلىمىغان[2] بولسا؛ مۇبادا ئۇ ياخشى ـ ياماننى كۆرۈپ، ئىسىق ـ سوغۇقنى بېشىدىن ئۆتكۈزۈپ، ئاچچىق ـ چۈچۈكنى تېتىمىغان بولسا؛ مۇبادا ئۇ زىمىستان قىشنىڭ قاتتىق سوغۇقلىرىغا چىشىنى چىشلەپ بەرداشلىق بەرمىگەن بولسا ۋە ئۆلۈمگە قارشى كۆكرەك كېرىپ بېرىپ ياۋدىن قاتتىق ئۆچ ئالمىغان بولسا، كېيىنكى چاغلاردا پايانسىز موڭغۇل دالاسىدا ئات ئوينىتىپ، ساداق تارتىپ تىزى بارلارنى تىزلاندۇرۇپ، بوينى قاتتىقلارنى باش ئەگدۈرەلىگەن بولاتتىمۇ؟ مۇبادا ئۇ چىشلىرىنى ئۇشكە، تىلىنى بىگىز، يۇرىكىنى تاش، قىلىچىنى قامچا، بوراننى ئات قىلىپ، ئۇسسىسا شەبنەمنى ئىچىپ، كۈندۈزلىرى ئۆز ئەتراپىنى قېرى بۆرىدەك سەگەكلىك بىلەن كۆزىتىپ، قاراڭغۇ كېچىلىرى ئويغاق قاغىنىڭ كۆزىدەك ماراپ يېتىپ، ئۆزىنىڭ قۇربانلىقى ئۇستىگە قىران بۇركۈتتەك ئېتىلىپ بېرىپ، ئايىغىلىرى بىلەن قانلار كېچىپ جەڭ قىلمىغان بولسا، كۈنتۇغار بىلەن كۈنپاتاردىكى سان ـ ساناقسىز ئەل ـ ئۇلۇسلارنى دىر ـ دىر تىترەتكەن جاھانغا مەشھۇر چىڭگىزخان بولۇپ ئاتىلاتتىمۇ؟

قۇببىلىك سارايىنىڭ ئىچىدە چۈشۈن ئۈچسا ئاڭلانغۇدەك جىمجىتلىق ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى.

ــ بىراق، ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، ــ دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى تۇغلۇق تۆمۈرخان، ــ چىڭگىزخان ئىسلامىيەت

---

① تايچىغۇت ــ موڭغۇللارنىڭ بىر ئۇرۇقىنىڭ نامى. تېموچىننىڭ ئاتىسى يېسۈگەي باھادىر تايچىغۇتلارغا ئاقساقال بولغان ــ «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»دىن ئېلىندى.

② مىلادىيە 1174 ـ يىلى (ئات يىلى) تايچىغۇتلارنىڭ تارغۇتاي دېگەن بىر ئاقسىقىلى تېموچىننى تۇتۇۋېلىپ، بوينىغا تاقاق سېلىپ، نەزەربەند قىلىپ قويغانىدى ــ «موڭغۇللارنىڭ مەخپىي تارىخى»دىن ئېلىندى.

بىلەن ھەرگىز دۇشمەنلەشكىنى يوق ! ناۋادا كىشىلەر ئۇنى مۇسۇلمانلارنىڭ غۇسۇل ـ تاھارەت ئالىدىغان ئادىتىنى ۋە قوي ـ كالىلارنى بوغۇزلاپ ئۆلتۈرىدىغان ئۇسۇلىنى چەكلىگەن، دېگەن تەقدىردىمۇ، بۇ ئىش پەقەت ئۇنىڭ موڭغۇلىلاردىكى: «بەدىنىمىزدىكى كىر ـ قەساۋەتلەر خۇددى بەرىكەت ـ رىزقىمىزغا ئوخشايدۇ. يۇيۇنساق، بەرىكەت ـ رىزقىنى يۇيۇۋەتكەن بولىمىز» دەيدىغان ئۆرپ ـ ئادىتىگە ياكى ئېتىقادىغا مۇخالىپ كېلىدۇ، دەپ قارىغانلىقتىن بولغان. چىڭگىزخان كۇنتۇغاردىكى تابغاچ ئېلى بىلەن كۇنپاتاردىكى خارەزىم شاھلىقىنى ئىستىلا قىلغاندا، ناھايىتى نۇرغۇن شەھەر ـ ئاۋادانلارنى كۆيدۇرۇپ تاشلاپ، بۇ يەردىكى شانلىق شەھەر مەدەنىيىتىنى ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. بىراق، بۇنىڭدىمۇ ئۇ موڭغۇل ئاتلىرى ئۇچۇن «ئادەمسىز ئۆلكە»، «پايانسىز يايلاق» بەرپا قىلىشنى تۇپ مەقسەت قىلغانىدى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا بىرلا ۋاقىتتىنىڭ ئۆزىدە ئىككى تۇرلۇك مىجەز تەڭلا مەۋجۇت بولۇپ تۇردى: بىر تەرەپتىن، ئۇ مەشھۇر ئىستېلاچى بولسىمۇ، ئەمما ئۇ قوزغىغان قانلىق ئۇرۇشلارنىڭ ھەممىسى ھەرگىزمۇ مەلۇم دىنىي ئېتىقادنى مەقسەت قىلغان ئۇرۇش ئەمەس ئىدى؛ يەنە بىر تەرەپتىن، ئۇ كۆچمەن چارۋىچى ئۇلۇسلارنىڭ دانا يولباشچىسى ئىدى. شۇڭا، ئۇ ھازىرقىدەك مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ تىرىكچىلىك قىلىدىغان مەدەنىيەتلىك شەھەر تۇرمۇشىنى چۇشەنمەيتتى. ئۇنىڭ ئېڭىدا شەھەرلەرنى ۋەيران قىلىش، دېھقانچىلىق ئىگىلىكىنى يوق قىلىش، تېرىلغۇ يەرلەرنى ئوتلاقلارغا ئايلاندۇرۇش خاھىشى كۆچلۈك ئىدى. چۇنكى، موڭغۇللارنىڭ يايلاق قوغلىشىپ يۇرىدىغان كۆچمەنلىك تۇرمۇشى ئۇنىڭ مىجەزىگە تېخىمۇ موۋاپىق كېلەتتى. بۇنداق بولغاندا، ئەل ـ ئۇلۇسنى باشقۇرماقمۇ ئوڭايغا چۇشەتتى...

تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ سۆزى تېخى ئاخىرلاشماي تۇراتتى، تۇرغاۋۇتلار تۇمەنىنىڭ تۇمەنبېگى ئەمىر كېبىر تاشتۆمۇر

باھادىر ئورنىدىن تۇرۇپ شاھسۇپىنىڭ قېشىغا كەلدى ۋە:

ــ ئەسسالام، ئەي، ئۇلۇغ مەرتىۋىلەر ئىگىسى، سەلتەنەت دەرگاھىنىڭ ساھىبى، بۇيۇك چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادى، ــ دېدى قول باغلاپ تۇرۇپ، ــ ئۇلۇغ تەڭرىم سېنىڭ بەختـ ـ ئىقبالىڭنى مەڭگۈ بەرقارار قىلسۇن، يىللار بويى ئالتۇن بويۇڭغا سالامەتلىك ئاتا قىلسۇن ! ئەي، ساھىبقىران، سۆزۈڭنى ئۇزۇپ قويغىنىمنى كەچۈرگەيسەن ! ئىجازەت بەرسەڭ، كەمىنە قۇلۇڭ ساڭا بىر گەپنى ئېيتماقچىدىم.

ــ ئى تاشتۆمۈر باھادىر، سەن قاچان بىمەھەل سۆزلىگىنىڭ ئۈچۈن گۇناھكار بولغانىدىڭ؟ ــ دېدى خان كۈلۈمسىرەپ، ــ سەن جايىساڭلار بېگى ئەمەسمۇ؟ كۆڭلۈڭگە كەلگەن گەپنى سۆزلەۋەرگىن !

ــ ئىلتىپات قىلدىڭ، ھۆرمەتلىك خاقانىم، ــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر خانغا تەزىم قىلىپ، ــ مەن پۈتۈن ھاياتىمنى چاغاتاي سەلتەنىتىنى مۇستەھكەملەش، مەملىكەتنى قۇدرەت تاپتۇرۇش ئۈچۈن بېغىشلىدىم. ھەتتا سەن ئەسلىدىكى ئېتىقادىڭدىن ۋاز كېچىپ ئىسلامىيەتكە بەيئەت قىلغان چاغدىمۇ، مەن يەنىلا سېنىڭ تەرىپىڭدە تۇردۇم ھەم ئەسلىدىكى ئېتىقادىمدىن ۋاز كېچىپ، سەن ئىمان كەلتۈرگەن ئاشۇ يېگانە ئاللاغا ۋە ئۇنىڭ رەسۇلىغا، ساماۋى كىتابلارغا، ئاللانىڭ پەرىشتىلىرىگە چىن دىلىمدىن ئىمان كەلتۈردۇم. ئەلھال، بىز موڭغۇللار ئېتىقادىمىزنى ئۆزگەرتكەندىن كېيىن، داۋالغۇپ بىر ئىزدا توختىماي كېتىۋاتقان بۇ مەملىكەتنى ئاران ئاسايىش تاپتۇرغانىدۇق. بىراق، ھالا بۇگۈن قارىسام، سەن يەنە بىر ئۇلۇغۋار يېڭى ئىشقا تۇتۇش قىلۇۋاتىپسەن. مەن چۈشىنەلمەيۋاتىمەن: ئى ھۆرمەتلىك خاقانىم، سېنى ئاشۇ ئۇلۇغۋار ئىشقا دەۋەت قىلىۋاتقان سەۋەب زادى نېمە؟ ماڭا، بىزگە تېخىمۇ ئېنىقراق ئېيتىپ بېرەلەرسەنمۇ؟ سېنىڭ مۇبارەك كاللاڭدا زادى قانداق ئوي ـ پىكىر بار؟...

ـــ ئى ھۆرمەتلىك تاشتۆمۇر باھادىر، بۇ گەپنى ناھايىتى ئوبدان سوربدىڭ، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىنتايىن سالماقلىق بىلەن سۆزلەپ، ئوزايىدىن ئۇنىڭ ئىنتايىن خاتىرجەملىكى چىقىپ تۇراتتى، ـــ شۇنداق، زامان ئۆزگەردى، چاغاتاي مەملىكىتىدە ياشايدىغان جەمئى ئەل ـ ئۇلۇسلار شەرەپلىك ئىسلامىي ئېتىقادنىڭ شاراپىتىدە خۇددى ئاق سۈتنىڭ قايمىقىدەك بىر گەۋدە بولۇپ ئۇيۇشتى. سان ـ ساناقسىز موڭغۇللار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى ئېتىقادىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام ئېتىقادىنى قوبۇل قىلغانلىقتىن، ھالا بۈگۈن نەسلى تېز ئاۋۇپ، باشقىلار تەرىپىدىن «ئۇيغۇر» دەپ ئاتالغان، ئىلگىرىكى ئۇيغۇرلاردىن تۈپتىن پەرقلىنىدىغان يېپيېڭى بىر ئۇلۇس بولۇپ شەكىللىنىشكە باشلىدى. چاغاتاي ئېلىدە مەيدانغا كەلگەن بۇ يېڭىلىقلار ھەممىدىن ئاۋۋال بىزدىن مەملىكەتنىڭ ھاكىمىيەتچىلىككە ئائىت سىياسىي ئىشلىرىنى تەلتۆكۈس ئىسلاھ قىلىشنى، مەملىكەتنى بۇرۇنقىدەك ئۇلۇسبېگى قويۇپ باشقۇرۇش چارىسىنى چوقۇم بىكار قىلىپ، بۇيۇك خان① كۈنتۇغاردىكى تابغاچ ئېلىدە يولغا قويغان ۋە كۈنپاتاردىكى مۇسۇلمان تازىيلارمۇ ئۆز ئېلىدە يولغا قويۇپ كېلىۋاتقان ئۇسۇل ـ چارىلەرنى قوللىنىشىمىزنى، خان ئالدىدا بۇۋاستە جاۋابكار بولىدىغان، تۆرلۈك پىرقىۋازلىق ۋە دىنىي مەزھەپلەر كۈرىشىدىن خالىي، سەلتەنەتكە سادىق، بىلىملىك پازىل ئادەملەرنى تاللاپ ئۆستۇرۇپ خىزمەتكە قويۇشىمىزنى تەلەپ قىلماقتا. ئىككىنچى، مەملىكەت بويىچە دېھقانچىلىق بىلەن سودا ـ سېتىقتىن ئېلىنىدىغان باج ـ سېلىق دۆلەت خەزىنىسىگە ئايىغى ئۆزۈلمەستىن كىرىپ تۇرىدىغان يىللىق كىرىمنىڭ تۈپ كاپالىتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. بىراق، ھازىرقىدەك ھەرقايسى ئۇلۇسلارنىڭ ئۇلۇسبېگى باج ـ سېلىقنى ئۆز ئالدىغا يىغىدىغان

① بۇ چاغدا جۇڭگودا توقان تېمۇر يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ئىدى.

هالەت ئۆزگەرتىلمەيدىغان بولسا دۆلەت نامراتلىشىپ، خەلق خانۇەيران بولۇپ كەتمەمدۇ؟ خەزىنە ئالتۇن ـ كۈمۈش بىلەن لىق تولسا، گەمە ـ ساڭلاردا ئاشلىق تولۇپ تۇرسا، ئاھالە خاتىرجەم، بازارلار ئاۋات بولىدۇ ـ دە، دېھقانچىلىققا مەدەت بېرىپ، سودا ـ سېتىقنى گۈللەندۈرگىلى، مەملىكەتنى قۇدرەت تاپتۇرغىلى بولىدۇ. ئۇچىنچى، ئىلگىرىكىدەك قەبىلە ـ ئايماقنى بىرلىك قىلغان ھەربىي گېزەكچىلىك تۈزۈمى ھالا بۇگۈنگە كەلگەندە ئۆز ئەھمىيىتىنى ئاللىقاچان يوقاتتى. دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، مۇنتىزىم تەلىم ـ تەربىيە كۆرگەن، دائىمىي خاراكتېرلىك قوشۇن تەشكىل قىلىش نۆۋەتتىكى ۋەزىيەتنىڭ جىددىي تەلىپى بولۇپ قالدى. تۆتىنچى، ھازىر مەملىكەت مىقياسىدا جارى قىلدۇرۇلۇۋاتقان قانۇن ـ ياساقلار ئاساسىي جەھەتتىن بۇۋام چېگىزخان زامانىسىدا تۈزۈلگەن ياساقلاردۇر. ئۇنىڭ ئۇستىگە بۇ قانۇن ـ ياساقلار ئەينى زامانىدىكى كۆچمەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدىغان موڭغۇللارنىڭ تەلىپىنى ئەكس ئەتكۈزۈپ بەرگەچكە، ھازىرقى يېڭى ۋەزىيەتنىڭ تەلىپىگە ئاللىقاچان لايىقلىشالماي قالدى...

خان سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە سۆزىنى توختاتتىپ، مەجلىس ئەھلىگە باشتىن ـ ئاياغ سەپسېلىپ قاراپ چىققاندىن كېيىن، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ـــ بىز يولغا قويغان ئىسلاھات بىزگە ئىستىقبال ئاتا قىلدى ۋە نىشانىمىزنى كۆرسىتىپ بەردى. بىراق، «ئىسلاھات ئارقىلىق ھەممە ئىش يۇرۇشۇپ كېتىدۇ، يېپىيېڭى ئېتىقاد بىزنى جەننەتتەك گۈزەل مەنزىلگە باشلاپ بارىدۇ !» دەپ ئويلىساق، بىز تولىمۇ گۆدەكلىك قىلغان بولىمىز. دەرۋەقە، ئىسلاھاتنىڭ غەلىبىسى تۇپەيلىدىن پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا بارلىققا كەلگەن شاد ـ خۇراملىق دولقۇنلىرى بېسىلغۇچە، دۈشمەنلىرىمىز ئۆزىنى پىنھانغا ئېلىشقا مەجبۇر بولۇشتى. بىراق، بۇ پەقەت ۋاقىتلىق ھادىسە، خالاس ! ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ

قولىدىن كەتكۈزۈپ قويغان تۇرلۇك ئىمتىيازلىرىنى ھەرگىزمۇ كۆرەشسىز قولدىن بېرىپ قويمايدۇ. ئۇلار ھامان بىر كۈنى ئوتتۇرىغا چىقىپ، بىزنىڭ بېشىمىزدا ياڭاق چېقىشقا ئۇرۇنىدۇ، بىزگە تاقابىل تۇرۇش ئۈچۈن، ھەر خىل سۈيىقەست، ھىيلە ـ مىكىرلىك ۋاستىلەرنى قوللىنىپ باقىدۇ. ئۇلار سەلتەنەتىمىزگە سادىق، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا جان كۆيدۈرۈپ ئىشلەيدىغان ئادەملىرىمىزنى سېتىۋېلىش، ئالداش، دوق قىلىش، ھەتتا قاتىللىق ۋاستىلىرىنى ئىشقا سېلىپ جىسمانىي جەھەتتىن نابۇت قىلىشتەك رەزىل چارىلەرنى قوللىنىشتىن يانمايدۇ؛ ئۇلارنىڭ تۈپ مەقسىتى ـــ چاغاتاي سەلتەنەتىنى يېڭىباشتىن كونا ئىزغا سېلىپ، ئۆز بەگ ـ ئۆز خان بولغان ئاشۇ تەپرىقىچىلىك ھالەتنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈشتۇر. ئەگەر ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئىشقا ئاشسا، ئىسلاھاتنىڭ نەتىجىسى پۈتۈنلەي شامالغا سورۇلمامدۇ؟ ! جانابىي دۆلەتخاھلار، قېنى ئېيتىپ بېقىڭلارچۇ، بۇ چېكىنىش بولماي نېمە؟ چېكىنىسەك، بىزنىڭ ئىستىقبالىمىز پۈتۈنلەي نابۇت بولمامدۇ؟ !...

ـــ ئى مەجلىس ئەھلى، ئى ئەركانىي دۆلەتخاھلار، ـــ دەپ خىتاب قىلدى شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ـــ كەرەملىك ئاللا بىزنى يوقلۇقتىن بارلىققا كەلتۈردى. بىز بەندىلەرنىڭ بېشىمىزدىن نۇرغۇن زامانلار ئۆتتى. ئاللاتائالا ئىگەم بەزىدە زالىم، قانخور، ئۆز خەلقىنى سۆيمەيدىغان پادىشاھ ـ خاقانلارنى، بەزىدە يۇرت ـ پۇقرالىرىغا كۆيۈمچان، ئادالەتلىك شاھى ـ سۇلتانلارنى زېمىنغا ساھىب قىلدى. خۇسۇسەن، ساھىبقىران پادىشاھىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابىي ئالىيلىرى چاغاتاي زېمىنغا ساھىب بولغاندىن تارتىپ، ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ غېمىنى يەيدىغان، پۇقرالارغا كۆيۈمچان، ئادالەتلىك پادىشاھ بولۇپ، قۇرۇپ قالغان ئېرىق ـ ئۆستەڭلەرگە سۇ باشلاپ، خاراب بولغان باغ ـ ئېتىزلارنى كۆكەرتتى. مەملىكەتنى قوغداپ، باسقۇنچىلارنىڭ يۇرت ـ ئايماقلىرىمىزنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ،

خەلقىمىزنى خانۇەيران قىلىشىدىن ساقلاپ قالدى. ئەل ـ يۇرت ئاۋۇپ، يەر يۈزىدە ئاسايىشلىق ئورنىدى. سودا ـ سېتىق، تىجارەت ـ ئوقەتنى راۋاجلاندۇرۇپ، مەملىكەتنى بېيىتتى. دېھقانچىلىقنى رونىاق تاپتۇرۇپ، پۇقرالارنىڭ نېنىنى پۈتۈن، قورسىقىنى توق قىلدى. ئىلىم ـ مەرىپەتنى كۈچەيتىپ، ئەھلى ئىلىم، ئالىملارنى خەلقە رەھنەما قىلدى. ھەر ۋاقىت پۇقرانىڭ ھالىدىن غاپىل بولمىدى. ھالا بۈگۈنگە كەلگەندە، خاقانىي ئەزەم تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ساھىبقىرانلىق دەۋىسى پۈتكۈل مەلىكۈل مەغرىب بىلەن مەلىكۈل مەشرىقنا پۈر كەتتى. ئۇ شۇنداق خەلقىپەرۋەر، مېھرىبان، ئادىل پادىشاھ بولىكى، پۈتكۈل ئەل ـ ئۇلۇس ئۈنىڭدىن تۇمەنمىڭ مەرتىۋە رازى بولۇپ، ئۆمرىگە دۇئا قىلماقتا. تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابي ئالىيلىرى تەپرىقىچىلىك قاينىغان تىزگىنسىز بۇ ئەلدە قىسقىغنا ۋاقىت ئىچىدىلا تەرتىپ ـ تۈزۈم، ئادالەت ۋە ئاسايىشلىق ئورنىتىپ جاھانىنى ئاۋات ـ بەختىيار قىلدى. جەبىر ـ زۇلۇمنى رەھىمسىزلىك بىلەن بىخىدىن بەربات قىلدى. سىپايىلىك بىلەن ئالەمنى ئۆزىگە بويسۇندۇرۇپ، ساھىبقىرانلىق نەبۇۋەت تاجىنى كىيدى. دېمەك، بۇنداق پەزىلەتلىك ۋە ھىممەتلىك خاقانىنىڭ چاغاتاي مەملىكىتىگە ساھىب بولۇشى كەرەمىلىك ئاللانىڭ ئىرادىسىدىن بولغان، دەپ ئېيتماسلىققا ھەددىمىز نېمە؟ ئەلھەمدۇلىللاكى، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ساھىبقىران پادىشاھىمىزنىڭ زامانىدا شەھەر ـ ئاۋادانلىرىمىز ياۋنىڭ تاپىنىدىن ئامان بولۇپ، ئەل ـ ئۇلۇسىمىز راھەت ـ پاراغەت، ئاسايىشلىقتا كۈن كەچۈرگەي. كەرەمىلىك ئاللا ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابي ئالىيلىرىنىڭ ئۆمرىنى ئۇزۇن، دۆلەت ئىقبالىنى زىيادە قىلغاي!

شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈرۈپ دۇئا قىلدى. قالغان مەجلىس ئەھلىمۇ ئۈنىڭغا ئەگىشىپ قوللىرىنى دۇئاغا كۆتۈرۈشتى:

ـــ ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ دۆلەتلىرىگە ئاللا

تەۋپىقۇ ئادالەت بەرگەي ! ...دۇشمەنلىرى خاراب، مۇناپىقلار بىتاپ بولغاي، ئىلاھىم !...

دۇئادىن كېيىن، رەئىيەت يۈز سىيپاشتى. بۇ چاغدا شاھىنشىنىڭ سول تەرىپىدىكى كىچىك سۇپىدا مەجلىس ئەھلىنىڭ كېڭەشلىرىنى ئاڭلاپ جىم ئولتۇرغان كاتولىك ئېپىسكوپى لاۋرېنتىي ھەزرەت ئورنىدىن تۇرۇپ، شاھىنشىن ئالدىغا كەلدى ۋە تۇغلۇق تۆمۇرخانغا تەزىم قىلدى:

ـــ ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۇرخانىڭ مۇبارەك ۋۇجۇد قۇياشى موغۇلىستاندىكى دەريانىڭ شەرقىدە، يەنى دۇنياغا مەشھۇر يولباشچى بوۋىلىرى چىڭگىزخان ۋە چاغاتايخانلاردەك خاقانلارنىڭ نۇرلىرىنىڭ مەشرىق تەرىپىدە كۆتۈرۈلگەن، ـــ دېدى خانىنىڭ ئىجازىتىنى ئالغاندىن كېيىن، ـــ خان ئالىيلىرى، سىز ياش ۋاقتىڭىزدىن تارتىپ سەلتەنەتىڭىزنىڭ ئالتۇن دەۋرانىغىچە بولغان مۇشۇنچىلىك قىسقىغىنا ئارىلىقتا ئىلگىرىكى ئەجدادىڭىزنىڭ دەۋراندا ۋەيران بولۇشقا قاراپ يۈزلەنگەن ئول چاغاتاي مەملىكىتىنى تۈزەپ، ئاۋات ـ بەختىيار قىلدىڭىز. بۇنىڭدەك پۈرسەتكە بۈزرۈكۋار ئەجدادىڭىز ئىنتىزار بولغانىدى. ھالا بۇگۈن سىزگە ئاتا ـ بوۋىلىرىڭىزمۇ ھەسەت قىلغۇدەك ھەشەم سەلتەنەت نېسىپ بوپتۇ. بۇ تۆھپە ـ نەتىجىلەرگە بىر ئۆزىڭىز ئىگە بولۇپ، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىپ كەلمەكتىسىز. ئون يىلغا يەتمىگەن ۋاقىتتىن بۇيان، بولۇپمۇ ئىسلاھاتتىن كېيىن، تولۇق كامال تاپقان پېتىڭىز سەلتەنەت سۈرۈپ كەلمەكتىسىز. بىراق...

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە «يەنە سۆزلەۋېرەيمۇ؟» دېگەندەك قىلىپ، تۇغلۇق تۆمۇرخانغا قاراپ جىم تۇرۇپ قالدى.

بايانىن ئۇنىڭ سۆزىنى بېرىلىپ ئاڭلاپ ئولتۇرغان تۇغلۇق تۆمۇرخان ئېپىسكوپ ھەزرەتنىڭ سۆزىدىن توختاپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال ئورنىدىن تۇرۇپ شاھىنشىن ئالدىغا كەلدى ۋە:

ـــ ھەزرىتىم، بىز ھەممىمىز سۆزىڭىزنى ئاڭلاپ تۇرۇپتۇق، قانداق سۆزىڭىز بولسا، ئېيىتىۋەرگەيسىز. بىز ئاڭلاشقا تەشنادۇرمىز! ـــ دەپ ئۇنى داۋاملىق سۆزلەشكە رىغبەتلەندۈردى.

ـــ ئىزىن بەردىڭىز، جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى لاۋرېنتىي ھەزرەت، ـــ بىراق تەپرىقە - غوۋغا قاينىغان بۇ ئەلنى ئىدارە قىلماق ئۈنچە ئوڭاي ئەمەس، چۈنكى ئىسلاھات پەقەت ئاھالىنىڭ ئېتىقاد مەسىلىسىنىلا ھەل قىلالىدى. ھالبۇكى، مەملىكەتنى ئىدارە قىلىش، بەلكى ئىلگىرىكىدىنمۇ ئۈنۈملۈك ئىدارە قىلىش يالغۇز ئېتىقادقا تايىنىپلا ھەل قىلىپ كەتكىلى بولمىدىغان ئىش ئەمەس. مەملىكەتنىڭ ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرى ھۆكۈمرانلىق، سودا - سېتىق، دېھقانچىلىق ۋە ھۈنەر - كەسىپ قاتارلىق تۆت چوڭ تارماقنا بۆلۈنىدۇ. مەملىكەتنى ئۈنۈملۈك ئىدارە قىلىش ئۈچۈن، يەنە مەۋكەبتە خاقانلارغا ياردەملىشىپ، توغرا سىياسەتلەرنى تۈزۈپ ئىجرا قىلىدىغان ۋەزىر - ۋۇزرالار؛ جايلاردا ئوردىنىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى تەلتۆكۈس ئىجرا قىلىدىغان سەممىيەتچىل نائىبلار؛ مۇھاربىيە جەھەتتە مەملىكەتنىڭ ئىچكى - تاشقى بىخەتەرلىكىنى قوغداشقا ھەر ۋاقىت تەييار تۇرىدىغان ھوشيار بەگ - ئەمىرلەر لازىم بولىدۇ. پارسلارنىڭ ساسانىيلار سۇلالىسىدە نۇشىرىۋان ئادىل[1] دېگەن بىر پادىشاھى بولغان. ئۇ پۈتۈن مەملىكەتنى تۆت دەرىجە - بۇرجقا بۆلگەن ۋە ھەربىر دەرىجە - بۇرج ئۈچۈن بىردىن مەخسۇس تامغا ئويدۇرغان. بىرىنچى تامغىسى سەلتەنەت تامغىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا: «دۆلەت» سۆزى خاتەم[2] قىلىنغانىكەن؛ ئىككىنچى تامغىسى باج - سېلىق تامغىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا: «تەمىرات ۋە ئاۋاتلىق» سۆزى خاتەم قىلىنغانىكەن؛ ئۈچىنچى تامغىسى ئوزۇق - تۈلۈك تامغىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا: «توقلۇق ۋە

---

① نۇشىرىۋان ئادىل (مىلادىيە 531 ـــ 579) ـــ ئىراندىكى ساسانىيلار سۇلالىسىنىڭ 3 - ئەۋلاد پادىشاھى ئەردەشىر III.

② خاتەم ـــ ئويۇش، نەقىش؛ مۆھۈرلەش، تامغىلاش، دېگەن مەنىلەردە.

مەمۇرچىلىق» سۆزى خاتەم قىلىنغانىكەن؛ تۆتىنچى تامغىسى ئەرز ـ شىكايەت تامغىسى بولۇپ، ئۇنىڭغا: «ئەدلۇ ئادالەت» سۆزى خاتەم قىلىنغانىكەن...

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۇنىڭغا:

ـــ ھەزرىتىم، سىز تازىيلار ئېلىدىن بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتچىلىك ئۇدۇملىرىدىن خەۋەردارسىز. شۇڭا، بىز سىزنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرىڭىزنى ئاڭلاپ باققان بولساق ؟ـــ دەپ ئىلتىماس قىلدى.

ـــ باش ئۇستىگە، ساھىبقىران ئالىيلىرى، ـــ دەپ قۇللۇق بىلدۇردى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت دەرھال، ـــ مەن ۋەتىنىم مىسىردىكى ئىسكەندىرىيە دارىلئۇلۇمىدا ئوقۇۋاتقان چاغلىرىمدا، مۇسۇلمان تارىخچىلىرى تازىيلارنىڭ ئىسلامىيەت تارىخىغا ئائىت يېزىپ قالدۇرغان نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇپ مۇتالىئە قىلغانمەن. بۇ كىتابلاردا يېزىلغان تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ھاكىمىيەتچىلىك ئۇدۇملىرى ھەم قەدىمكى پارس شاھلىرى، رىم ئىمپېراتورلىرى ۋە قەدىمكى مىسىر پىرئەۋنلىرىنىڭ سەلتەنەت ئەنئەنىلىرىگە ئوخشاپمۇ قالىدىكەن، ھەم ئۇلارنىڭ ئەنئەنىسىدىن پەرقلىنىدىكەن. تازىيلار تارىختا ئۆزلىرىنىڭ پادىشاھلىرىنى «خەلىپە» دەپ ئاتىغان: «خەلىپە» دېگەن ئاتالغۇ ئىسلامىيەتنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامنىڭ «ئىزباسارى» ياكى «ئورۇنباسارى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرگەن. ئىسلام ھىجرىيەسىنىڭ 11 ـ يىلى رەبىئۇلئەۋۋەلنىڭ 13 ـ كۈنى[1] مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ چاھارىيارلىرى بولغان ئەبۇ بەكرى[2]،

---

① مىلادىيە 632 ـ يىلى 6 ـ ئاينىڭ 8 ـ كۈنى.

② ئەبۇ بەكرى (مىلادىيە 573 ـــ 634) ـــ چاھارىيارلارنىڭ بىرىنچىسى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ قېيىنئاتىسى. ئۇ مۇھەممەد پەيغەمبەردىن كېيىن تۇنجى ئىسلام خەلىپىسى بولغان.

ئۆمەر①، ئوسمان② ۋە ئەلى③لەر مۇسۇلمان تازىيلارغا ئارقىمۇئارقىدىن «خەلىپە» بولغان. ئۇلار ھۆكۈم سۈرگەن دەۋر تازىيلار تارىخىدا «خىلافەت دەۋرى»④ دەپ ئاتالغان. خىلافەت دەۋرى ئاياغلاشقاندىن كېيىن قۇرۇلغان ئۇمەييە سۇلالىسى⑤ يەنىلا «خەلىپە» تۈزۈمىگە ۋارىسلىق قىلغان بولسىمۇ، ئەمما خەلىپىلىك تۈزۈمى تېخى مۇكەممەللىشىپ بولالمىغانىدى. ئابباسىيلار سۇلالىسى⑥ دەۋرىگە كەلگەندە، ئاندىن تازىيلارنىڭ مەملىكەت ئىچىدىكى ۋەزىيىتى مۇقىملاشقان. ئىگىلىك تېز راۋاجلانغان، دۆلەت ئىچىدە ئەل ـ ئۇلۇس كۆپەيگەن. تۈرلۈك ئېقىمدىكى پىكىر ـ مۇلاھىزىلەر ئەۋج ئېلىشقا باشلىغان. نەتىجىدە بۇنداق يېڭى ۋەزىيەتكە ماسلىشالايدىغان بىر يۇرۇش يېپىيېڭى سەلتەنەت تۈزۈملىرىنىڭ ئورنىتىلىشى جىددىي زۆرۈر بولۇپ قالغانىدى.

بۇ چاغدا ئۇنىڭ سۆزى يەنە تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن ئۇزۇپ قويۇلدى:

---

① ئۆمەر (مىلادىيە 583 ــ 644) ــ چاھارىيارلارنىڭ ئىككىنچىسى. ھەزرىتى ئەبۇ بەكرىدىن كېيىن خەلىپە بولغان.

② ئوسمان (مىلادىيە 577 ــ 656) ــ چاھارىيارلارنىڭ ئۈچىنچىسى. ھەزرىتى ئۆمەردىن كېيىن خەلىپە بولغان.

③ ئەلى (مىلادىيە 600 ــ 661) ــ چاھارىيارلارنىڭ تۆتىنچىسى. مۇھەممەد پەيغەمبەرنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى ۋە كۈيئوغلى. ھەزرىتى ئوسماندىن كېيىن خەلىپە بولغان.

④ «خىلافەت دەۋرى» ــ مۇھەممەد پەيغەمبەر ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۈتىنىڭ ئىزباسارلىرى ئەبۇبەكرى، ئۆمەر، ئوسمان ۋە ئەلىلەر ئارقىمۇئارقا خەلىپە بولغان دەۋر. بۇ دەۋر مىلادىيە 632 ـ يىلىدىن باشلىنىپ مىلادىيە 661 ـ يىلىغا قەدەر جەمئىي ئوتتۇز بىر يىل داۋام قىلغان ۋە تارىختا: «خىلافەت دەۋرى» دەپ ئاتالغان.

⑤ ئۇمەييە سۇلالىسى ــ ئەرەبلەر تارىخىدىكى تۇنجى ئىسلام سۇلالىسى. مىلادىيە 661 ـ يىلى مەككىدىكى قۇرەيش ئاقسۆڭىكى مۇئاۋىيە تەرىپىدىن قۇرۇلغان. مىلادىيە 750 ـ يىلى ئەبۇ ئابباس تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.

⑥ ئابباسىيلار سۇلالىسى ــ ئەرەبلەر تارىخىدىكى ئىككىنچى سۇلالە. مىلادىيە 750 ـ يىلى ھاشىمىيلاردىن بولغان ئەبۇ ئابباس تەرىپىدىن قۇرۇلغان. مىلادىيە 1258 ـ يىلى مۇنقەرز بولغان.

ـــ دېمەك، تازىيلارمۇ خۇددى بىز ھازىر دۇچ كەلگەن مەسىلىلەرگە دۇچ كەلگەنكەن ـ دە، ھۆرمەتلىك ھەزرىتىم، ئۇلار بۇ مەسىلىلەرنى قانداق ھەل قىلغان؟ بىزگە شۇنى سۆزلەپ بەرسىڭىز؟

ـــ قۇللۇق، جانابىي خان ئالىيلىرى، مەن تۆۋەندە بۇ ھەقتە مەخسۇس توختالماقچىمەن، ـــ دېدى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت خانىنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ـــ مۇسۇلمان تازىيلار ئۆزلىرىنىڭ پەيغەمبىرى مۇھەممەد ئەلەيھىسسالامدىن قالغان ئەنئەنە ـ سۈننەت بويىچە: «ئىسلام خەلىپىسى مۇنداق تۆت شەرتنى ھازىرلىغان بولۇشى، بىرىنچى، چوقۇم مول بىلىمگە ئىگە بولغان بولۇشى؛ ئىككىنچى، ئادالەت يولىنى تۇتقان بولۇشى؛ ئۈچىنچى، ئىقتىدارلىق بولغان بولۇشى؛ تۆتىنچى، ھىممەتلىك بولغان بولۇشى كېرەك» دەپ قارايتتى. تازىيلارنىڭ ئەنئەنىسى بويىچە، ئىسلام خەلىپىسى سەلتەنەتتە مۇنداق ئۈچ چوڭ ھوقۇقتىن بەھرىمەن بولاتتى: بىرىنچى، «شەمشەر ھوقۇقى»، يەنى مەملىكەتنىڭ ئەڭ ئالىي ھەربىي ھوقۇقى خەلىپىگە مەنسۇپ بولۇپ، ئۇ ئىچكى ـ تاشقى جەھەتتە ئۇرۇش قوزغاشقا تامامەن ھوقۇقلۇق ئىدى؛ ئىككىنچى، ئەڭ ئالىي دىنىي ھوقۇق. ئىسلام خەلىپىسى «خەلىفەئىي راھمان»، «خەلىفەئىي ئىسلام» دەپمۇ ئاتىلاتتى؛ ئۈچىنچى، «ھاكىمۇتلەق»لىق ھوقۇقى، خەلىپە سەلتەنەتتە ئەڭ ئاخىرقى ھۆكۈم چىقىرىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىدى.

تازىيلارنىڭ دۆلەت تۈزۈلمىسىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە مۇكەممەللىشىپ بېرىشى ئارقىسىدا، ئىسلام دىنىغا كىرگەن پارسلارنىڭ دۆلەت باشقۇرۇش ئەنئەنىلىرى تازىيلارنىڭ سەلتەنەت تۈزۈملىرىدە ئۆز ئىپادىسىنى تېپىشقا باشلىدى ۋە خەلىپىنىڭ ھاكىمۇتلەقلىق ھوقۇقىنىڭ چەكسىزلىكى پەيدىنپەي چەكلىمىگە ئۇچراپ، سەلتەنەتتە ئوڭ قول ۋەزىر رىياسەتچىلىكىدە خەلىپىگە خىزمەت قىلىدىغان مەمۇرىيەت

تۇزۇمى تەتبىقلىنىشقا باشلىدى.

ــ ھەزرىتىم، تازىيلاردىكى ئوڭ قول ژەنىر مەنسىپى بىزدىكى جايىساڭلىق دەرىجىسىگە تەڭمۇ؟ ــ دەپ تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭدىن سورىۋىدى، ئېپېسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت دەرھال:

ــ تازىيلاردىكى ئوڭ قول ژەنىرنىڭ ھوقۇقى بىزدىكى جايساڭدىن يۇقىرى بولاتتى، ــ دېدى خانىنىڭ سوئالىغا جاۋابەن، ــ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تازىيلاردا بۇنداق مەنسەپ نامى يوق ئىدى. مۇھەممەد پەيغەمبەر زامانىسىدا ئەبۇ بەكرى بىلەن ئۆمەر ئىككىسى «يارده‌مله‌شكۈچى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ژەنىر» دەپ ئاتالغان. ئەمما، ئەينى ۋاقىتتىكى ھۆكۈمەتنىڭ رولى ناھايىتى ئاددىي بولغاچقا، «ژەنىر»نىڭ ژەنىپىسمۇ ناھايىتى ئاددىي بولغان. ئۇمەييە سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، «خەلىپە» دېگەن نام «پادىشاھ» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان بولسىمۇ، ئەمما تازىيلاردا «ئوڭ قول ژەنىر» دېگەن مەنسەپ نامى تېخى شەكىللەنمىگەنىدى. «ژەنىر» يەنىلا خەلىپىنىڭ ئالدىدا «يارده‌مله‌شكۈچى»لىك رولىنى ئويناغان، خالاس. بىراق، ئابباسىيلار سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، سەلتەنەتتە خەلىپىدىن قالسىلا، مەملىكەتنىڭ چوڭ ھوقۇقىنى ئۆز قولىدا تۇتىدىغان «ئوڭ قول ژەنىر» مەنسىپى ئاندىن بارلىققا كەلگەن.

تازىيلارنىڭ تارىخىدا تۇنجى قېتىم «ئوڭ قول ژەنىر»لىك مەنسىپىگە مۇشەررەپ بولغان كىشى ئەبۇ سەلىمە دېگەن كىشى ئىكەن. ئۇنىڭ نامى: «مۇھەممەد ئەلەيھىسسالام ئەۋلادىنىڭ ئوڭ قول ژەنىرى» دەپ ئاتالغانىكەن. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، تازىيلاردا خەلىپە ياكى پادىشاھ سەلتەنەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلغاندا ئوڭ قول ژەنىرگە تاپىنىدىغان ھالەت شەكىللەنگەن ھەمدە ئوڭ قول ژەنىرنىڭ قول ئاستىدا «ۋازارەت» ياكى «مەھكىمە» دەپ ئاتىلىدىغان مەمۇرىيەت ــ ئىدارە ـ جۇجۇقلار تەسىس قىلىنىشقا باشلىغانىكەن. بۇ ۋازارەت، مەھكىمىلەرنىڭ

ۋەزىرلىرى بىۋاستە ئوڭ قول ۋەزىرنىڭ ئالدىدا ئۆز خىزمىتىدىن ھېساب بېرىدىغان بولغان. ئوڭ قول ۋەزىرنىڭ ئىشخانىسى «دىۋان» دەپ ئاتالغان. دىۋاندا «ھاجىپ» (كاتىپ) دەپ ئاتىلىدىغان خىزمەتچىلەر بولغان. ھاجىپلار بىرنەچچە دەرىجىگە ئايرىلغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ دەرىجىسىگە قاراپ بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىدىغان تون، سەرپايلار بىلەن كىيىنگەن. ھاجىپلىققا ئۆز خىزمىتىگە يارىشا تۈرلۈك بىلىملەرگە، بولۇپمۇ ئەدەبىياتقا پىششىق، قەلەم قۇۋىتى كۈچلۈك، خەتتاتلىقتىن خەۋىرى بار تەجرىبىلىك كىشىلەر تەيىنلەنگەن. شۇ چاغلاردا خەلىپىنىڭ ئوردىسىدا بۇنداق مۇھىم خىزمەتنىڭ ھۆددىسىدىن پەقەت پارسلارلا چىقالايتتى. تازىي تىلىدىكى «ئەدەبىيات» ئاتالغۇسى كىشىنىڭ مىجەز ـ خۇلقى ۋە ئەخلاق ـ پەزىلىتىنى ئىپادىلەيدىغان «ئەدەپ» سۆزىدىن كەلگەن بولۇپ، كېيىنكى چاغلاردا «ئەشئار»، «نەزم» قاتارلىق «ئەدەبىيات» مەنىسىنى ئىپادىلەيدىغان مەخسۇس ئاتالغۇغا ئايلىنىپ قالغان. كېيىنكى دەۋرلەردە «ئەدەپ» ئاتالغۇسىنىڭ مەنىسى تېخىمۇ كېڭىيىپ، تارىخ، ناتىقلىق، شەترەنج، مۇزىكا، ھۆسنىخەت، ماتېماتىكا، تېبابەت، بىناكارلىق ئىلىم ـ پەن ۋە ھۈنەر ـ سەنئەت ساھەسىمۇ ئەسلىدىكى «ئەدەپ» مەنىسىنى بىلدۈرىدىغان ئەدەبىياتقا مەنسۇپ بولغانىدى. شۇڭا، شۇ چاغلاردا خەلىپىنىڭ باش ۋەزىر دىۋانىدا ئىشلەيدىغان ھاجىپلار «ئەدىب» دەپمۇ ئاتالغانىدى.

ـــ ھۆرمەتلىك تەخسىر، سىزنىڭ يۇقىرىدا سۆزلىگەنلىرى ـ ئۆزىدىن بىز ئوڭ قول ۋەزىرنىڭ ھوقۇق ـ مەسئۇلىيىتىگە ئائىت ساۋاتلاردىن خەۋەردار بولدۇق، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان، ـــ نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان بېشىمىزنى قاتۇرۇپ كەلگەن بۇ چىگىچ مەسىلىنى سىز ناھايىتى چۈشىنىشلىك قىلىپ يېشىپ بەردى ـ ئۆز. شۇنداق، دۆلەتنىڭ سەلتەنىتى ئىشلىرىدا تەخت ساھىبى بولغان كىشىنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتى، ئىقتىدار ـ قابىلىيىتى تولىمۇ چەكلىك بولىدۇ. خان بولغان كىشى قولغا قول، پۇتقا پۇت

بولىدىغان قابىل يارىدەمچىلەرسىز بىرەر ئىشنى ئەلۋەتتە ۋۇجۇدقا چىقىرالمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، كونىلار: «بىر قاشاغا تۆت قوزۇق كېرەك، بىر يىگىتكە تۆت قولداش...» دەپ بىكارغا ئېيتمىغان.

ــ سۆزىڭىز بەرھەق، جانابىي خان ئالىيلىرى، ــ دېدى ئېپسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ سۆزىنى تەستىقلاپ، ــ ئۇمەييە سۇلالىسى مەزگىلىدە تۇنجى قېتىم خەلىپىنىڭ ئوردىسىدا «شىغاۋۇل مەھكىمىسى» دەپ ئاتالىدىغان مەخسۇس بىر دىۋان تەسىس قىلىنغان. بۇ دىۋان خەلىپىنىڭ ھەر كۈنلۈك ئىش ـ ھەرىكىتىنى ئورۇنلاشتۇرۇشتىن تاشقىرى، يەنە خەلىپىنىڭ بىخەتەرلىكىگىمۇ مەسئۇل بولاتتى. مەنسەپدارلارنى، چەت ئەل ئەلچىلىرىنى ۋە ئەرز ـ شىكايەت قىلىپ كەلگەن ئاۋام پۇقرالارنى خەلىپە بىلەن كۆرۈشتۈرۈش قاتارلىق ئىشلارمۇ شىغاۋۇل مەھكىمىسىنىڭ خىزمەت دائىرىسىگە كىرەتتى. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، خىلافەت دەۋرىدىكى تۆت بۇيۇك خەلىپىنىڭ زامانىسىدا خەلىپە ئوردىسىنىڭ ئىشىكى مۆمىنلەرگە كەڭ ئېچىۋېتىلگەنىكەن، ھەرقانداق بىر كىشى مەرتىۋىسىنىڭ يۇقىرى ـ تۆۋەنلىكىگە قارىماستىن خەلىپە بىلەن بىۋاسىتە كۆرۈشەلەيدىكەنىدۇق. ئۇمەييە سۇلالىسىدىكى خەلىپە مۇئاۋىيە[1] زامانىسىدا تازىيلار رىم ۋە پارسلارنىڭ ھاكىمىيەت يۇرگۈزۈش چارىسىدىن پايدىلىنىپ «شىغاۋۇل مەھكىمىسى» دەپ ئاتالىدىغان دىۋاننى تەسىس قىلىپ، كىشىلەرنىڭ خەلىپە بىلەن خالىغىنىچە كۆرۈشۈشىگە چەك قويغان. ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىگە كەلگەندە «شىغاۋۇل»نىڭ ھوقۇقى كېڭىيىپ، بىۋاسىتە خەلىپىنىڭ ئالدىدا ئۆز خىزمىتىدىن ھېساب بېرىدىغان «قارا دىۋان» ۋەزىرىگە ئايلانغان. «شىغاۋۇل» بىزدە «ئىشىكئاغىسى» دەپ ئاتالغىنى بىلەن، ئۇنىڭ ھوقۇق دەرىجىسى تازىيلاردىكى قارادىۋان ۋەزىرى بولغان

① مۇئاۋىيە (مىلادىيە 600 ــ 680) ــ دەمەشقنى پايتەخت قىلغان ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى (مىلادىيە 661 ــ 680 ـ يىللىرى تەختتە).

«شىغاۋۇل»دىن كۆپ تۆۋەن تۇراتتى. ئوردىدا يەنە خەلىپە سەلتەنەتنىڭ باستۇرۇش ھوقۇقىنى يۈرگۈزىدىغان مىرشاپ مەھكىمىسى، ئاخبارات ـ پوچتا ژازارىتى تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئىككى ئىدارىنىڭ ئىچىدە مىرشاپ مەھكىمىسى ئوغرى ـ يالغان، قاراقچىلارنى تەكشۈرۈپ، تۇتۇپ، تەھقىق ـ سوراق قىلىش، ھەپسىگە تاشلاش، جەمئىيەت تەرتىپىنى ساقلاش، شەرىئەتكە خىلاپ كېلىدىغان تۇرلۇك ناشايان ئىشلارنى تەھقىق قىلىپ جازالاش ۋە خەلىپىنىڭ كېچىلىك ئامانلىقىنى قوغداش قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئادا قىلاتتى؛ قەدىمكى پارسلار بىلەن قەدىمكى رىمدا دۆلەتنىڭ ئەڭ ئالىي مەخپىيەتلىك ئورگىنى ھېسابلىنىدىغان «ئاخبارات ژازارىتى» تازىيلاردىكى مۇئاۋىيە زامانىسىدا قۇرۇلغانىدى. ئاببا سىيلار سۇلالىسى مەزگىلىدە ئاخبارات ـ يەتكۈزۈش ژازارىتى قۇرۇلغان بولۇپ، ئۇ ئىلگىرىكى ئاخبارات ژازارىتىنىڭ ھەممە ۋەزىپىسىگە ژارىسلىق قىلغاندىن تاشقىرى، خەلىپىنىڭ مەملىكەت مىقياسىدىكى كۆز ـ قۇلىقىغا ئايلانغانىدى. مەركەزدە ئاخبارات ـ پوچتا ژازارىتى، ھەرقايسى ئۆلكە ـ ژىلايەتلەردە ئاخبارات ـ پوچتا مەھكىمىلىرى بىرتۇتاش قۇرۇلغان بولۇپ، مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرى بىلەن خەلىپە ئوردىسى ئوتتۇرىسىدىكى خەۋەر ـ ئالاقىنى ئۆزئارا تۇتاشتۇرۇپ تۇراتتى. خەلىپە ئاخبارات ژازارىتىنىڭ ۋەزىرى بىلەن ئاخبارات مەھكىمىسىنىڭ باشلىقىنى مەخپىي مۇپەتتىش سۈپىتىدە ھەرقايسى جايلارغا ئەۋەتىپ تۇراتتى. مەملىكەتتىكى ئاۋام پۇقرالارنىڭ پۇتۇن سۆز ـ ھەرىكىتى، ھەتتا خەلىپە ئوردىسىدىكى ۋەزىرلەرنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىمۇ ئاخبارات ژازارىتىنىڭ خادىملىرىنىڭ تەقىبى ئاستىدا بولاتتى. ئوردىدىكى ژازارەت، مەھكىمىلەر كېڭەش ئۆتكۈزگەندە، ئاخبارات ژازارىتىگە مەلۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ خادىملىرىنى قاتناشتۇراتتى. قازى ـ قۇززاتلار بۇنىڭدىن مۇستەسنا ئىدى. دېمەك، ئوڭ قول ۋەزىر، قازى ـ قۇززات، باش مىرشاپ ۋە ئاخبارات ۋەزىرى خەلىپە

سەلتەنەتى دۆلەت ئىشلىرىنى بىر تەرەپ قىلىشتا تايىنىدىغان تۆت تۈۋرۈككە ئايلانغانىدى.

ئاخبارات ـ پوچتا ۋازارىتىنىڭ يۇقىرىقى ۋەزىپىلىرىدىن باشقا، يەنە مەملىكەتنىڭ پوچتا ـ ئالاقە، جام ـ رابات، قاتناش ـ نەقلىيات قاتارلىق خەلق تۇرمۇشىغا ئائىت ۋەزىپىلەر بار ئىدى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتىكى رولى چاغاتاي مەملىكىتىدىكى پوچتا ـ ئالاقە، جام ـ رابات، قاتناش ـ نەقلىيات جۇجۇقىنىڭ رولىغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. شۇڭا، بۇ ھەقتە كۆپ توختالمىساممۇ، خان ئالىلىرىغا چۈشىنىشلىك، دەپ ئويلايمەن.

ـــ شۇنداق، ھەزرىتىم، ـــ دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ـــ يۇقىرىدا سۆزلىگەنلىرىڭىزدىن بىز تازىيلارنىڭ ھاكىمىيەت تۈزۈلمىسىگە ئائىت خېلى كۆپ ساۋاتلارغا ئىگە بولدۇق. ئەمدى سىز تازىيلارنىڭ قانۇن ـ تۈزۈم، مۇھاربىيە، باج ـ سېلىق، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا ئائىت ساۋاتلاردىن بىزنى ئاز ـ تولا خەۋەردار قىلسىڭىز؟...

ـــ باش ئۇستىگە، جانابىي خان ئالىلىرى، ـــ دەپ قۇللۇق بىلدۈردى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت، ـــ مۇسۇلمان تارىخچىلىرى يېزىپ قالدۇرغان خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى مەزگىللەردە تازىيلار پۇقرالار ئارىسىدىكى تۈرلۈك ماجىرالارنى بىر تەرەپ قىلىدىغان مەخسۇس ئادەملەرنى «زالىم ھەكەم» دەپ ئاتىغانكەن. ئىسلامىيەتنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە مۇھەممەد پەيغەمبەر تۇنجى «قازى» بولغان. پەيغەمبەر ۋاپات بولغاندىن كېيىنكى خىلافەت دەۋرىدە خەلىپە بولغان ئەبۇبەكرى، ئۆمەر، ئوسمان ۋە ئەلىلەر قوشۇمچە ئەدلىيە ئىشلىرىغىمۇ مەسئۇل بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەزگىللەردىكى خەلىپىلەر يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ئارىسىدىن ئىلمىدە كامالەتكە يەتكەن بەزى كىشىلەرنى ئۆزلىرىگە ۋەكىل سۈپىتىدە ئەدلىيە ئىشلىرىغا مۇئەككەل قىلىپ تەيىنلىگەن. بەزى مەلۇماتلاردىن مەلۇم بولۇشىچە، خىلافەت

دەۋرىدە خەلىپە بولغان ھەزرىتى ئۆمەر قازىلىق تۇزۇمىنى ھەممىدىن ئاۋۋال يولغا قويغان ئىسلام خەلىپىسى ئىكەن. ئۇ ئايرىم - ئايرىم ھالدا باغداد، كۇفە، بەسرە قاتارلىق شەھەرلەرگە قازى تەينىلىگەن ۋە: «ئەدلىيە خىزمىتى ئاللانىڭ پەرمانى، رەسۇلىللانىڭ سۇننىتىدۇر. شۇڭا، قازى بولغان ئادەم چوقۇم تەقۋادار بولۇشى، ساختىلىق قىلماسلىقى لازىم. قازى دەۋا سورىغاندا مۇرەسسە چارىسىنى قوللىنىشى، ئەمما ئاق - قارىنى ئارىلاشتۇرۇۋەتمەسلىكى كېرەك. چۈنكى، شۇرىئەت ئالدىدا كەبىرمۇ، سەغىرمۇ باراۋەردۇر. زالىملارنىڭ گېپىنى راست قىلىپ، مەزلۇملارغا ئۇۋال قىلماسلىقى كېرەك. ئىلگىرى چىقىرىلغان ھۆكۈمنى قايتا تەكشۈرۈشكە يول قويۇش لازىم. گۇناھىغا توۋا قىلمىغانلارنى قاتتىق جازالاش كېرەك...» دەپ بەلگىلەپ بەرگەن.

قازىنىڭ ھوقۇق دائىرىسى جىنايەتنى تەھقىق قىلىپ جازا ھۆكۈم قىلىشتىن باشقا، مىراسقا ۋارىسلىق قىلىش، ۋەخپە، ۋەسىيەتنامە ۋە ئەھدىنامىلەر ئۈستىدىن كېسىم چىقىرىش، يېتىم - يېسىرلارغا ئاتىدارچىلىق قىلىش، ۋەسىي بەلگىلەش، ھاۋالە قىلىش، نائېنىق ئىشلار ئۈستىدە پەتۋا بېرىش قاتارلىقلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. كېيىنكى مەزگىللەردە شەرىئەتتە مەخسۇس پەتۋا بېرىدىغان مۇفتى قويۇلغان...

ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرى تازىيلار قەبىلە - ئۇرۇقلارنى بىرلىك قىلىپ، سۇ، ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچمەن تۇرمۇش كەچۈرۈپ كەلگەچكە، ئۇلاردا دائىملىق قوشۇن بولمىغان. ئىسلامىيەتنىڭ دەسلىپىدىكى ئون يىل ئىچىدە ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى خىلافەت دەۋرىدە مۇسۇلمانلارنىڭ ھەممىسى «جەڭچى» ئىدى. ئۇلار ئادەتتىكى چاغلاردا سودا - سېتىق ۋە دېھقانچىلىق ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئۇرۇش بولسا، قوللىرىغا قورال ئېلىپلا جەڭگاھقا ئاتلىناتتى. سۇلالىلەر مەزگىلىدە خەلىپىنىڭ

ئارمىيەسى جەڭگىۋارلىقى يۇقىرى بولغان ئەرەب قوشۇنى بىلەن پارس قوشۇنىدىن تەركىب تاپقانىدى. ئۇنىڭدىن كېيىنكى مەزگىللەردە خەلىپىنىڭ زېمىنىنىڭ كېڭىيىشىگە ئەگىشىپ، خەلىپە ئارمىيەسىنىڭ تەركىبىدە ئىسلامىيەتكە يېڭىدىن بەيئەت قىلغان جايلاردىكى ئۇلۇس ـ مىللەتلەردىن تەشكىل قىلىنغان قوشۇنلارمۇ بولغان. بۇ قوشۇنلارنىڭ ئارىسىدا تۇركلەردىن تەشكىل قىلىنغان قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى ئەڭ ئۇستۇن بولغان. ئۇلارنىڭ ھەربىي تۈزۈمى ساھىبقىران جانابىي ئالىيلىرىنىڭ قوشۇن تۈزۈمىدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيتتى.

خىلافەت دەۋرىدە، سىرتقا قارىتا كەڭ كۆلەملىك كېڭەيمچىلىك يۈرگۈزۈلگەن مەزگىللەردە، مۇسۇلمان تازىيلار تەرىپىدىن ئىشغال قىلىۋېلىنغان جايلار «ئۆلكە» ياكى «ۋىلايەت» دەپ ئاتالغان. خەلىپە تەرىپىدىن ھەرقايسى ئۆلكە ياكى ۋىلايەتلەرگە مۇئەككەل قىلىپ قويۇلغان ئەمەلدارلار «نائىب»، «ئەمىر»، «ۋالىي» دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى ئۆلكە ـ ۋىلايەتنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغاندىن سىرت، تاشقى جەھەتتە دۇشمەن قوشۇنلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى تۇرۇش، ئىچكى جەھەتتە ھەرقايسى جايلاردا خەلىپىنىڭ سەلتەنەتىگە قارشى كۆتۈرۈلگەن توپىلاڭ، ئىسيان ۋە غەلىيانلارنى تىنچىتىش قاتارلىق دۆلەت بىخەتەرلىكىنى قوغداش ۋە باج ـ سېلىق يىغىش، سۇ ئىنشائاتلىرىنى ياساش، رېمونت قىلىش ئىشلىرى، يول ـ كۆۋرۈك قۇرۇلۇشلىرى قاتارلىق خەلق تۈرمۇشىغا ئائىت بولغان تۈرلۈك ئىشلارغىمۇ مەسئۇل ئىدى. ئۆلكە ئەمىرلىرى ياكى ۋىلايەت ۋالىيلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى شەھەر ـ ئاۋدانلاردا ھاكىملار ئىش باشقۇراتتى. بۇ شەھەرلەرنىڭ ئاستىدا يېزا ـ قىشلاق، كەنت ـ ئاۋۇللار بار ئىدى...

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىينىڭ سۆزى تېخى ئاخىرلاشماي تۇراتتى،

خان ئورنىدىن تۇرۇپ شاھنشىنىڭ ئالدىغا كەلدى. ئۇ پۈتۈن مەجلىس ئەھلىگە نەزەر سېلىپ، ئۆزاق تىكىلىپ تۇردى. ئۇ مۇلايىم، سەممىي نەزىرى بىلەن قارىغاندەك قىلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ كۆز نۇرى مۇشۇ تاپتا ئىككى خىل مەنىنى ئىپادىلەپ تۇراتتى: ئۇنىڭ بۇ سەممىي مۇلايىم كۆرۈنگەن كۆز نۇرى ئىچىگە ھۆكۈمدارلارغا خاس رەھىمسىزلىك، ئىشەنمەسلىك يوشۇرۇنغان بولۇپ، بۇ قوش مەنە بىر ـ بىرىگە زىت ئىدى. ئۇنىڭ چاقماقتەك يانغان بىر جۈپ كۆزى بىر تەرەپتىن، ئۇنىڭ دادىل، قەيسەرلىكىنى ئىپادىلەپ تۇرسا، يەنە بىر تەرەپتىن، تېخىچە ئەملگە ئاشماي كېلىۋاتقان ئۈمىد، ئارزۇلىرىنى، قېلىپ قالغان بىئارامليقىنى ئىپادىلەپ تۇراتتى. ئۇ دەققەت ـ نەزىرىنى ئاخىر كاتولىك ئېپىسكوپى لاۋرېنتىي ھەزرەتكە ئاغدۇردى:

ـــ خەزىنە، كىرىم سەلتەنەت ئۈچۈن خۇددى ئادەم بەدىنىدىكى قانغا ئوخشاش مۇھىمدۇر ! ـــ دېدى ئۇ كۈلۈمسىرەپ، ـــ بىراق، كىرىمنى بىر تەرەپتىن توپلاپ، يەنە بىر تەرەپتىن بىھۇدە ئىشلارغا سەرپ قىلىپ تۈگىتىش بىلەن خەزىنىنى تولدۇرغىلى بولمايدۇ. چۈنكى، يامغۇر سۈيىنى چاڭقاپ تۇرغان باغقا قۇيماي، ئۆتۈپ بېرىپ تاغقا قۇيغان بۇلۇتنى سېخىي دېگىلى بولمايدۇ. ھۆرمەتلىك ھەزرىتىم، خۇددى سىز يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەندەك، مەملىكەتنىڭ خەزىنە كىرىمى دېھقانچىلىقنى، ھۈنەر ـ كەسىپنى راۋاجلاندۇرۇش، سودا ـ سېتىقنى گۈللەندۈرۈشكە سەرپ قىلىنىشى كېرەك. بۇ خۇددى دېھقان يەرگە ھالال مېھنەت تەرىنى تۆكۈپ، ئەجىر سىڭدۈرگەنلىكى ئۈچۈن، يەرمۇ ئۇنىڭغا مول ھوسۇل بىلەن جاۋاب قايتۇرغىنىغا ئوخشاش بىر ئىش. بىراق، تازىيلار ئۆزلىرىنىڭ خەزىنە ـ كىرىمىنى قانداق ئوسۇل بىلەن كۆپەيتكەن؟ بۇ ھەقتە سۆزلەپ بەرسىڭىز قانداق؟

ـــ قوللۇق، جانابي خان ئالىيلىرى، ـــ دەپ ھۆرمەت بىلەن

بېشىنى ئەگىدى كاتولىك ئېپىسكوپى لاۋرېنتىي ھەزرەت، ـــ تارىخىي خاتىرىلەردىن مەلۇم بولۇشچە، ھىجرىيە 41 ـ يىلى[1] قۇرۇلغان ئۇمەييە سۇلالىسىنىڭ ئەھۋالى ئۆزىدىن ئىلگىرىكى خىلافەت دەۋرىدىكى ئەھۋالدىن كۆپ جەھەتلەردىن پەرقلىنەتتى. خىلافەت دەۋرىدە ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىر گەۋدە بولغاچقا، ئىسلام دىنى دەھرىي ھاكىمىيەتتىن ئۇستۇن تۇراتتى؛ ئۇمەييە سۇلالىسى مەزگىلىدە بولسا، گەرچە نامدا ھاكىمىيەت بىلەن دىن بىر گەۋدە دېيىلگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە دەھرىي ھاكىمىيەت دىنىدىن ئۇستۇن تۇرغاچقا، خەلىپە ھاكىمۇتلەق بولدى. ئۇمەييە ئاقسۆڭەكلىرى ئۆزلىرىنى بويسۇندۇرۇلغان زېمىندىكى ئاھالە ۋە بايلىقنىڭ قانۇنلۇق ئىگىلىرى دەپ ھېسابلايتتى. شۇ چاغدىكى ئىراق ئۆلكىسىنىڭ ئەمىرى سەئىد بىن ئەرىس: «ئىراق قۇرەيشلەرنىڭ قورۇقى. بىز نېمىنى خالىساق، شۇنى ئالالايمىز !» دېگەنىكەن. مىسىر ئەمىرى ئامىر: «مىسىر بىزنىڭ ئاشلىق كانىمىز» دەپ ئېيتقانىكەن. خۇددى يۇقىرىدا جانابىي ساھىبقىران ئالىيلىرى ئېيتىپ ئۆتكەندەك، دۆلەت ئۇچۇن ئادەم بەدىنىدىكى قانداق مۇھىم سانىلىدىغان خەزىنە كىرىمى دۆلەت دەرىخىنىڭ گۇل شىرنىلىرىنى قۇرتتەك شورايدىغان ئاشۇنداق مەخلۇقلارنىڭ نەزىرىدە سېغىپ ئىچىدىغان سېغىن كالىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. ئۇلارنىڭ دىلى ئەل ـ ئۇلۇسقا بولغان ساداقەت، مۇھەببەت بىلەن ئەمەس، بەلكى ئالتۇن ـ كۇمۇش دەردى بىلەن ئاغرىيتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ كىيىم ـ كېچەكلىرىنىڭ تاۋار ـ تورقىدىن، قاچا ـ قومۇچلىرىنىڭ ئالتۇن ـ كۇمۇشتىن بولغىنىغا ھەرگىز قانائەت قىلمايتتى. ئۇلارچە بولغاندا، ئۆتۇكلىرىنىڭ نالىمۇ ئالتۇندىن بولسا !...

بۇ چاغدا نىمسۇپا ئۇستىدە ئولتۇرۇشقان مەجلىس ئەھلىنىڭ ئارىسىدا ئارامسىزلىنىپ يۆتەلگەن ئاۋازلار ئاڭلىنىشقا باشلىدى.

---

① مىلادىيە 661 ـ يىلى.

ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت ئۆزىنىڭ تېمىدىن چەتنەت كەتكەنلىكىنى سەزدى ـ دە، دەرھال تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن كەچۈرۈم سورىدى:

ـــ ساھىبقىران ئالىيلىرى، مەن نادانىنى ئەپۇ قىلغايلا !

خان ئۇنىڭغا داۋاملىق سۆزلەشكە ئىجازەت بەردى.

ـــ ئاببباسىيلار سۇلالىسى تارىخىدىكى ئىككىنچى سۇلالە ئىدى. بۇ سۇلالە قۇرۇلغاندىن كېيىن، ـــ دېدى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ تۇنجى قارار خەلىپە ئەبۇ ئاببباس① داۋالغۇپ بىر ئىزدا توختىمايۋاتقان ۋەزىيەتنى ئوڭشاش بىلەن مەشغۇل بولۇپ كەتكەنلىكتىن، باج ئىسلاھاتىنى يۈرگۈزۈشكە قادىر بولالمىدى. بىراق، ئىككىنچى قارار خەلىپە مەنسۇر② ئاساسلىق دىققەت ـ ئېتىبارىنى دۆلەت مالىيەسىگە، ئىگىلىكىنى تەرتىپكە سېلىشقا ۋە يەر بېجىنى ئىسلاھ قىلىشقا قاراتتى. ئۇ دۆلەت مالىيەسىنىڭ كىرىمىنى كۆپەيتىش ئۈچۈن، ئوردىدا غەللە ـ پاراق جۇجۇقى بىلەن يەر بېجى جۇجۇقى تەسىس قىلىپ، دۆلەتنىڭ باج ـ سېلىق ئىشلىرىنى بىرلىككە كەلتۈردى. خەلىپە مەنسۇر ۋە ئۇنىڭ ۋارىسلىرى ئىلگىرىكىدەك تېرىلغۇ يەر كۆلىمىگە قاراپ ئېلىنىدىغان باجنى تېرىلغۇ يەردىن كىرىدىغان كىرىمنىڭ ئاز ـ كۆپلۈكىگە قاراپ ئېلىنىدىغان باجغا ئۆزگەرتتى. خەلىپە مەنسۇرنىڭ نەۋرىسى، ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر خەلىپىسى ھارۇن رەشىد③ زامانىسىدا ياشىغان قازى ـ قۇززات ئەبۇ يۈسۈپ «يەر بېجى» دەپ بىر كىتاب

---

① ئەبۇ ئاببباس (مىلادىيە 702 ـــ 754) ـــ ئەرەب ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خەلىپىسى (مىلادىيە 750 ـــ 754 ـــ يىللىرى تەختتە) بولغان.

② مەنسۇر (مىلادىيە 707 ـــ 775) ـــ ئەبۇ جەففار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئاببباسىيلارنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد خەلىپىسى (مىلادىيە 754 ـــ 775 ـ يىللىرى تەختتە) بولغان.

③ ھارۇن رەشىد (مىلادىيە 766 ـــ 809) ـــ ئاببباسىيلار سۇلالىسىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد خەلىپىسى (786 ـــ 809 ـ يىللىرى تەختتە) بولغان.

يېزىپ، شۇ زاماندىكى باج - سېلىق ئۇستىدە مەخسۇس توختالغاندى. بۇ كىتابتا: «تۇزلەڭدىكى ئۆلكە يەرلەردىن ئىككىدىن بىر، باشقا ئۆلكە يەرلەردىن ئۇچتىن بىر باج ئېلىنىدۇ»، «سۇغىرلىنىدىغان يەرلەردىن تۆتتىن بىر باج ئېلىنىدۇ. تۆۋەن ھوسۇللۇق يەرلەردىن بەشتىن بىر باج ئېلىنىدۇ» دەپ خاتىرلەنگەن. بۇ كىتابقا شۇ چاغلاردا مەملىكەت بويىچە بىرلىككە كەلتۈرۈلگەن ئون بىر تۈرلۈك باج - سېلىقنىڭ نامى ۋە ئېلىنىدىغان باج مىقدارى قاتارلىقلار كىرگۈزۈلگەن.

— بۇ ئون بىر تۈرلۈك باج نېمىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان؟

— بۇ ئون بىر تۈرلۈك باج: «ئۆشرە» «زاكات»، «جىزىيە»، «يەر بېجى»، «مەھسۇلات بېجى»، «نەقلىيات بېجى»، «تامغا بېجى»، «قۇيمىچىلىق بېجى»، «ھۇنەرۋەنچىلىك بېجى»، «تىجارەت بېجى» ۋە باشقا باجلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان. بۇ باجلارنىڭ ئارىسىدا يەر بېجىدىن دۆلەت مالىيەسىگە كىرىدىغان كىرىم قالغان باجلاردىن كىرىدىغان مالىيە كىرىمىنىڭ ئىچىدە سالماقلىق ئورۇندا تۇراتتى. ئاباباسىيلار سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدىكى خەلىپىلىرى كۆپ ساندىكى مەبلەغنى مەملىكەتنىڭ ئېتىز - ئېرىق، سۇ ئىنشائاتلىرى قۇرۇلۇشىغا سەرپ قىلغاچقا، تازىيلارنىڭ ۋەتىنىدىكى قۇملۇق، چۆل - جەزىرىلەردىن تاكى شىمالدىكى كۇردىستانغا قەدەر بولغان كەڭ جايلاردىكى يەرلەر ئۆزلەشتۈرۈلۈپ تېرىلغۇ يەرلىرىگە ئايلاندۇرۇلغانىدى. خەلىپە ھارۇن رەشىد زامانىسىدا يېزا ئىگىلىكى ئۇچقاندەك تەرەققىي قىلغانلىقتىن، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە ھۇنەر - كەسىپ، سودا - تىجارەت ئىشلىرى ئىنتايىن يۇكسەلگەن ۋە ئىلىم - مەرىپەت دولقۇنىنىڭ كۆتۈرۈلۈشىگە تۇرتكە بولغانىدى. بۇ تازىيلار تارىخىدىكى «ھارۇن رەشىد زامانى» دەپ ئاتالغان گۈللەنگەن دەۋرنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى

مۇھىم بىر سەۋەب، شۇنداقلا ئۇنىڭدىن كېيىن بارلىققا كەلگەن «مەئمۇن[1] دەۋرى» مەدەنىيىتىنىڭ يۈكسەك دەرىجىدە تەرەققىي قىلىشىنىڭ مۇقەددىمىسى بولۇپ قالغانىدى[2].

بۇ چاغدا مۇھۇردار يەللىغ تايشى خاندىن سۆزلەشكە ئىجازەت سوراپ قولىنى كۆتۈردى:

— خان ئالىيلىرى، ئۇيغۇرلاردىمۇ قەدىمدىن تارتىپ يۈرتدارچىلىققا تالىق بىر يۇرۇش ئۇنۇملۇك چارە - تۈزۈملەر يولغا قويۇلۇپ كەلگەن. بۇ تۈزۈم — ۋەزىپە ئېنىق، قۇرۇلمىسى پۈختا، ئىنچىكە ئىش تەقسىماتىغا ئىگە مۇكەممەل بولغان بىر خىل يۈرتدارچىلىق تۈزۈمى بولۇپ، تازىيىلارنىڭكىدىن قېلىشمايدۇ. شۇڭا، ئەئيانلىرى مەملىكەتنى ئۇنۇملۇك ئىدارە قىلىش، ئۇچۇن ئۇيغۇرلارنىڭ يۈرتدارچىلىق تۈزۈملىرىدىن داۋاملىق پايدىلىنىش كېرەك، دەپ قارايدۇ.

— ھۆرمەتلىك مۇھۇردار، ئۇيغۇرلارنىڭ يۈرتدارچىلىق تۈزۈملىرى دېگەندە، سىز نېمىنى كۆزدە تۇتىسىز؟ بۇنى تېخىمۇ ئېنىق سۆزلەپ بەرسىڭىز؟ — دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ.

— ئىزىن بەردىڭىز، جانابىي خان ئالىيلىرى، — دېدى يەللىغ تايشى خانغا قوللۇق بىلدۈرۈپ، — ئۇيغۇرلار جايلارنىڭ يۈرتدارچىلىق ئىشلىرىنى ئۇنۇملۇك باشقۇرۇش ئۇچۇن بەگلىك تۈزۈمىنى يولغا قويغان. يەنى، مەملىكەتنىڭ ۋىلايەت - ئۆلكىدىن تۆۋەن دەرىجىلىك جايلارغا ھەر دەرىجىلىك بەگلەرنى تەيىنلەپ باشقۇرغان. مەسىلەن، دېھقانچىلىق قىلىدىغان يەرلەرنىڭ كۆلىمىنى، باغۋەنچىلىك، سۇ ئىشلىرى ۋە يېزا ئىگىلىك

---

① مەئمۇن (مىلادىيە 786 — 833) — ئەرەب ئابباسىيلار سۇلالىسىنىڭ يەتتىنچى ئەۋلاد خەلىپىسى (مىلادىيە 813 — 833 - يىللىرى تەختتە) بولغان.

② يۇقىرىقى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، مۇھەممەد ناجۇڭ تۈزگەن، ئاباباكرى ئابلەت، خۇدا بەردى مۇھەممەدلەر تەرجىمە قىلغان «ئەرەب ئىسلام مەدەنىيىتى» دېگەن كىتابقا قاراڭ. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلي 7 - ئاي 1 - نەشرى.

غەللە ـ پاراقلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگلەر ئىچىدە:

خەزىنىچى بەگ: يەر ـ زېمىن، غەللە ـ پاراق ئېلىشقا ياكى غەللە ـ پاراق تاپشۇرۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛

مۇتەۋەللى بەگ: يەر ـ زېمىن، باغ ـ ئۆيى، مۇلۈكلەر سودىسىنى ۋە گۆرۈگە ـ رەنىگە قويۇش ئۆلچەملىرىنى باشقۇرۇش، بۇ توغرىدىكى تالاش ـ تارتىشلارنى بىر تەرەپ قىلىش ۋە ئۇنىڭدىن باج ئېلىشقا مەسئۇل ئىدى؛

ئەرباب بەگ: ئالۋان ـ ياساق ئىشلىرىنى باشقۇرۇش ۋە ئۇنى ئورۇنلاشقا ھەيدەكچىلىك قىلىشقا مەسئۇل ئىدى؛

باغۋەن بەگ: مېۋىلىك باغلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى؛

دوپپىچى: مىلك تۇتۇن دېھقاندىن غەللە ـ پاراق ئېلىشقا مەسئۇل ئىدى؛

يۇزبېگى: يۈز تۇتۇن دېھقاندىن غەللە ـ پاراق ئېلىشقا مەسئۇل ئىدى؛

مىراب بەگ: سۇ ئىنشائاتى، سۇغىرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

ھەر خىل قول ھۈنەرۋەن، كاسىپلارنى ۋە ھەربىي ھازىرلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بەگلەر ئىچىدە:

نېقىپ بەگ: ئۇستىكارلارنى ئىشقا سېلىپ لازىمەتلىك نەرسىلەرنى ياسىتىش قاتارلىق ھۆكۈمەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى؛

قارا دېۋانبېگى: جام ـ رابات، لەڭگەرلەرنى قۇرۇش، قورال ـ ياراغلارنى ياساش ۋە رېمونت قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى؛

جەب بېگى: قالقان ـ ياراغلارنى ياسىتىشقا مەسئۇل ئىدى؛

قاش بېگى: قاشتاش قېزىش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى؛

كاتېۋال بەگ: بىناكارلىق ـ قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى.

تىجارەت ۋە تىجارەت بىجىنى باشقۇرىدىغان بەگلەر ئىچىدە:
كىيىرەك ـ ياراغ بېگى: سودا ـ تىجارەت ۋە ئۇنىڭدىن ئېلىنىدىغان باج ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى؛
ياقا بەگ: باج ۋە باھا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى؛
بازار بېگى: بازار ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى.
ئەدلىيە ۋە ئامانلىقنى ساقلاشقا مەسئۇل بەگلەر ئىچىدە:
قازى بەگ: بارلىق دەۋا ئىشلىرىنى بىرتۇتاش باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى.
سىپاھ قازى بەگ: لەشكەر ۋە باشقىلارنىڭ دەۋا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى.
لايا قازى بەگ: پۇقرالارنىڭ دەۋا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى؛
پاششاپ بېگى: باسقۇنچى، ئوغرىلارنى تەكشۈرۈش، تۇتۇش ۋە قاماش قاتارلىق ئىشلارنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى؛
سەدىر بەگ: كوچا، ئورمانلىق، باغباراڭلارنى چارلاشقا مەسئۇل ئىدى.
ھەربىي ئىشلار، خەۋپىر ـ ئالاقە ۋە قاتناش ئىشلىرىغا مەسئۇل بەگلەر ئىچىدە:
دىۋانبېگى: جايلارنىڭ خەت ـ ئالاقە، ئارخىپ، ئەمەلدارلارنىڭ ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى؛
مىڭبېگى: جايلارنى بۆلۈپ باشقۇرىدىغان كىچىك باشلىق ئىدى؛
ئىشخانا بېگى: جايلاردىكى جام ـ رابات، لەڭگەرلەرنى ۋە ئۇنى تەمىنلەشنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى؛
سەدىر بەگ: يول ياساشقا مەسئۇل ئىدى.
دىن، مائارىپ ـ ئاقارتىش ئىشلىرىنى باشقۇرغان بەگلەر ئىچىدە:
مۆھتەسىپ بەگ: دىنىي كىتاب، دەستۇرلارنى باشقۇرۇش، ئوقۇتۇش ئىشلىرىنى تەرتىپكە سېلىشقا مەسئۇل ئىدى؛

زەپتى مەكتەپ بېگى: مەدرىسە، مەكتەپلەرنى باشقۇرۇشقا مەسئۇل ئىدى.

يۇقىرىدىكىلەردىن باشقا، مىس، تۆمۇر كانلىرىنى ئېچىپ، مېتال تاۋلاش يولغا قويۇلغانلىقتىن، مىس، تۆمۇر كانلىرى بار جايلاردا رۇدا قېزىش، مېتال تاۋلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولىدىغان «مىس بەگ»لەرمۇ بار ئىدى.

بۇ بەگلەر ۋىلايەت ـ ئايماقلارغا قاراشلىق يېزا ـ كەنتلەر، ئاۋۇل ـ قىشلاقلارنىڭ چوڭ ـ كىچىك ئىشلىرىنى بىرتۇتاش ئىدارە قىلاتتى.

تۇيۇقسىز «جاڭ ! جاڭ ! ...» قىلىپ ئارقا ـ ئارقىدىن ئۇدا بەش قېتىم ئۇرۇلغان جەزنىڭ جاراڭلىق ئاۋازى خۇددى كۆمۈش قوڭغۇراقنىڭ ساداسىدەك قۇببىلىك سارايىنىڭ ئىچىنى قاپلىغان جىمجىتلىقنى بۇزۇپ تاشلىدى. ھەممەيلەن ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراشتى. بۇ ئاۋاز تۇغلۇق تۆمۇرخان ئولتۇرغان ئالتۇن تەختنىڭ يېنىدىكى مەخسۇس جايغا قويۇلغان يوغان پەرەڭ سائىتىدىن چىقىۋاتاتتى. سائەتنىڭ كىچىك تىلى بۇ چاغدا «بەش» رەقىمىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى. سارايىنىڭ ئىچىنى خۇددى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋەتكەن چىراغلارنىڭ نۇرىدا ئالتۇندەك سېرىق تۇچتىن ياسالغان سائەت قېپى پارقىراپ تۇراتتى. ھەر قېتىم سائەت توشقاندا، ئۇنىڭ ئىچىدىكى كىچىككىنە ئوبراز قولىدىكى مېتال بولقا بىلەن سائەتنىڭ ئىچىگە ئورنىتىلغان جەزنى ئۇرۇپ، ۋاقىتنى بىلدۈرۈپ تۇراتتى. بىراق، قۇببىلىك سارايدا تۇنۇگۈن ئەتىگەندىن تارتىپ ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان بۇ ئوردا كېڭىشىدە مەجلىس ئەھلىنىڭ دىققىتى ئوتتۇرىدا بولۇنۇۋاتقان سۆھبەتكە مايىل بولۇپ كەتكەچكە، ھېچكىم ئۇنىڭ ئۇنىنى ئاڭلىماي قالغانىدى. شۇڭا، تۇغلۇق تۆمۇرخانمۇ، كېڭەش ئەھلىمۇ مەجلىس بىلەن بولۇپ كېتىپ، كۈننىڭ قانداق كەچ بولغانلىقىنى ۋە تاڭنىڭ قانداق سۈزۈلگەنلىكىنى سەزمەي قېلىشتى. ئاسماندىكى چولپان يۇلتۇز تېخى تارقىمىغان، يەنىلا چاقناپ تۇرغان بولسىمۇ، ئەمما

ئۇيۇق سىزىقىدا غۇۋا سۇبھى كۆتۈرۈلگەن، تۇنجى كۆپكۆك تاڭ جىلۋىسى ئىچىدە زېمىن بىلەن قۇچاقلىشىپ كەتكەندى. يۇلتۇزلۇق سەھەر ئاسمىنى بارغانسېرى ئېگىزلەپ، زېمىننى قاپلىغان ئالتۇن كۈزدىكى مول ھوسۇل پۈرىقى تېخىمۇ قويۇقلىشىپ كەتكەندى.

ــ ئۆمۈر سائىتى پەلەك چاقىدەك تېز ئايلانماقتا، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئورنىدىن تۇرۇپ، ــ ئۇلۇغلار: «دانىشمەنلەر بىلەن بىر سائەت ھەمسۆھبەتتە بولماق يالغۇز قىلىنغان بىر يىللىق تائەت ـ ئىبادەتتىن ئارتۇقراق تۇرىدۇ!» دەپ ئېيتقانىكەن. بىز ھۆرمەتلىك ئېپىسكوپ ھەزرەتلىرى بىلەن جانابىي مۆھۈردارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، كۆڭلىمىز خۇددى سۇبھى ئاسمىنىدەك روشەنلىشىپ، تېخىمۇ ئۇلۇغۋار يۈكسەكلىككە كۆتۈرۈلدى. كىمنىڭ ئەقىل كۆزى تەۋپىق سۈرمىسىدىن روشەنلىك تاپالىسا ۋە مەنىلەر نۇرىنىڭ شولىسى ئۇنىڭ روشەن قەلبىدىكى ماھىيەتنى كۆرسىتىدىغان ئەينەكتە ئەكس ئەتسە، شۇ كىشى ئۆزى دۇچ كەلگەن ھەربىر قىيىن ئىشتا ۋە مەيدانغا كېلىش ئالدىدا تۇرغان ھەم ئېتىبارغا ئىگە ھەرقانداق مۇھىم بىر ئىشتا ھامىيلىق ئىزدىگۈچى قولى بىلەن تەۋەككۇلنىڭ مۇستەھكەم ئارقىنىغا چىڭ ئېسىلىدۇ؛ قولىدىكى شىجائەت تۇغنى «قۇرئان كەرىم»دىكى: «مەن ئىشىمنى ئاللاغا تاپشۇرىمەن»[1] دېگەن ئايەتنىڭ مەدەتكارلىقىدا ئېگىز كۆتۈرىدۇ. دېمەك، بىز مۇھتەرەم دۆلەتخاھلارنىڭ يۇقىرىدا ئېيتقانلىرىنى ئۆزىمىزنىڭ كۆڭۈل تارازىسىغا قويۇپ دەڭسەپ بېقىشنى خالايمىز. سىزلەرگە ئوخشاش زاتى ئالىيلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىدىن ھاسىل بولغان چارە نەقىشلىرىنى سەلتەنەتىمىزنىڭ تەدبىر لەۋھەسىگە يېزىپ چىقمىغۇچە كۆڭلىمىز ھەرگىز تىنىم تاپمايدۇ! بىز پەرمان بېرىمىزكى، جانابىي ئەمىر كېبىر

① «قۇرئان كەرىم»: سۈرە غافىر، 44 ـ ئايەت. بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى 1986 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى)، 473 ـ بەت.

تاشتۆمۇر باھادىر، جانابىي مۆھۈردار يەللىغ تايشى، جانابىي شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە مۆھتەرەم ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت قاتارلىق ئەئيانلاردىن يارلىق تەييارلاش ھەيئىتى تەسىس قىلىنغاي. ئۇلار دەرھال بۇ كېڭەشتە مۇھاكىمە قىلىنغان تۈرلۈك مەسىلىلەرنى رەتلەپ چىقىپ شاھانە يارلىق تەييارلىغاي ۋە بىزنىڭ نامىمىزدىن پۈتۈن مەملىكەتكە ئېلان قىلغاي ! ئەمدى ھەممىگىلارغا ئىجازەت !

رەئىيەت گۇررىدە ئورنىدىن تۇرۇشتى ۋە: «ساھىبقىران جانابىي خان ئالىيلىرىنىڭ دۆلىتىگە ئاللا تەۋپىقۇئادالەت بەرسۇن !» دەپ ئالقىش ياڭراتتى. ئەمىر ـ ئۆمەرا، بەگ ـ بىگاتلارنىڭ ئالقىش ساداسى ئىچىدە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان قۇببىلىك سارايدىن چىقتى.

بۇ چاغدا تاڭ قاراڭغۇسى ئىچىدە غۇۋا كۆرۈنۈپ تۇرغان ئوردا مەسچىتىنىڭ پەشتىقىدا مەزىن بامدات نامىزىغا ئەزان ئېيتىۋاتقانىدى. كېڭەشكە قاتناشقۇچىلار مەجلىس ئەھلىمۇ خانغا ئەگىشىپ قۇببىلىك سارايدىن چىقىشتى.

بىرىنچى باب

پىتنە ۋە سۇلھى

«ئىشىنى ئالتۇن بىلەن ھەل قىلىش مۇمكىن بولسا، جاننى خەتەرگە قويۇش توغرا ئەمەس.»
ـــ شەيخ سەئدى

مىلادىيە 1359 ـ يىلى ئەتىياز.

ھەمەل ئېيى (3 ـ ئاي)نىڭ باشلىرى. چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئوچ تۇمەن كىشىلىك چوڭ قوشۇنى ئەمىر كېبىر تاشتۆمۇر باھادىر ۋە نازىربەگ، ماۋەرائۇننەھر نائىبى تۆمۇر مەلىكلەرنىڭ قوماندانلىقىدا ئالمالىقتىن چىقىپ ئوچ يولغا بۆلۈندى ـ دە، جەنۇبقا ـــ ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ ئاتلاندى.

قۇياش ۋادىسىدا ئەتىياز پەسلى يېتىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما سوغۇق يەنىلا ئۆزىنىڭ كۈچىنى كۆرسىتىۋاتقانىدى. ئەمما، جەنۇبقا قاراپ ماڭغانسېرى ھاۋا ـ جاھان ئىسسىپ كېتىۋاتاتتى. ئاسماندا پارچە ـ پارچە بۇلۇتلار لەيلەپ يۈرۈشەتتى. ھېلىدىن ـ ھېلى باھار يامغۇرى شارقىراپ يېغىپ قىزىلقۇم چۆلىنى ھۆل قىلسا، ئارىلاپ ـ ئارىلاپ بۇلۇتلار ئارىسىدىن پارقىراپ كۈن كۆرۈنۈپ قالاتتى. ھەتتا بەزىدە پارقىراپ كۈن چىقىپ تۇرسىمۇ، يەنىلا باھار يامغۇرى شارىلداپ قۇيۇۋېتەتتى. بۇلۇتلار ئارىسىدىن پارقىراپ كۆرۈنگەن كۈننىڭ قىزىق ھارارىتىدىن قىزىلقۇم چۆلىنىڭ شامىلى بىلەن كۆچۈپ يۈرىدىغان كۆچمە قۇم دۆڭلىرىنىڭ قىزغۇچ رەڭگى باھارنىڭ نەملىشىپ ئېغىرلاشقان

هاۋاسى بىلەن توختىماي كەينى - كەينىدىن ياغقان يامغۇرنىڭ دەستىدە قارامتۇل بولۇپ ئۆزگىرىپ كەتكەندى. ئەنە شۇ قارامتۇل يەرلەردە پارچە - پارچە چىمەنلىكلەر پەيدا بولغاندى. باھار يامغۇرىنىڭ سۈيىنى ئىچىپ يېڭىدىن كۆكىرىپ چىققان يېشىل مايسىلارنىڭ ئارىسىدا ھۆپپىدە ئېچىلىپ كېتىشكەن ئاق، سېرىق ۋە قىزىل لەيلىقازاقلار زېرىكىشلىك چۆل سەھراغا ئۆزگىچە بىر گۈزەل مەنزىرە ئاتا قىلغاندى.

قىزىلقۇم چۆللىدە ئۇچ تارامغا بۆلۈنۈپ يىلان باغرى يولدا كېتىۋاتقان، يىراق - يىراقلارغا سوزۇلۇپ كەتكەن بۇ ئۇچ قوشۇننىڭ ھەربىردە بىر تۈمەندىن لەشكەر بار بولۇپ، ئوتتۇرا تارامدا كېتىۋاتقان ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ تۇرغاۋۇتلار تۇمەنى باشقا ئوڭ ۋە سول تارامدىكى ئىككى قوشۇندىن خېلىلا ئۇزاپ كەتكەنىدى. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ئۆزىنىڭ چوڭ قوشۇن بىلەن بىللە كېتىۋاتقانلىقىنى يوشۇرۇش ئۈچۈن، مۇشۇ ئوتتۇرا يۆنىلىشتىكى تۇرغاۋۇتلار تۇمەنىنى ئۆزىگە بارگاھ قوشۇن قىلىپ تاللىغانىدى. شۇڭا، ئۇنىڭ قايسى تارامدىكى قوشۇن بىلەن كېتىۋاتقانلىقى توغرىسىدا باشقىلار خەۋەرسىز ئىدى.

قىزىلقۇم چۆلىنىڭ ياز كۈندىكى زەھەردەك تېگىدىغان ئاپتاپلىق ئىسسىقىنىڭ چوڭ قوشۇننىڭ يۈرۈشىگە ئېغىر توسالغۇ بولىدىغانلىقى تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئايان بولغانلىقتىن، چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىرغا بۇ يىل ئەتىياز كىرىشىگىلا، دەرھال جەنۇبتىكى ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈردى. شۇڭا، بارگاھ قوشۇن بولغان تۇرغاۋۇتلار تۇمەنى ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر ۋە نازىربەگ، ماۋەرائۇننەھر نائىبى تۆمۈر مەلىكلەرنىڭ باشچىلىقىدا، بىر ئايغا يېقىن كېچە - كۈندۈز جاپالىق يۈرۈش قىلىش ئارقىلىق سەۋر ئېيىنىڭ باشلىرىدا سىر دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى خوجەند قەسەبىسىنىڭ چاقبۇلاق دېگەن يېرىگە

يېتىپ كەلدى، ئاندىن خانىمنىڭ پەرمانىغا بىنائەن قالغان ئىككى تارامدىكى چاغاتاي قوشۇنلىرىنى كۈتۈپ، بۇ يەردە قوش تىكتى.

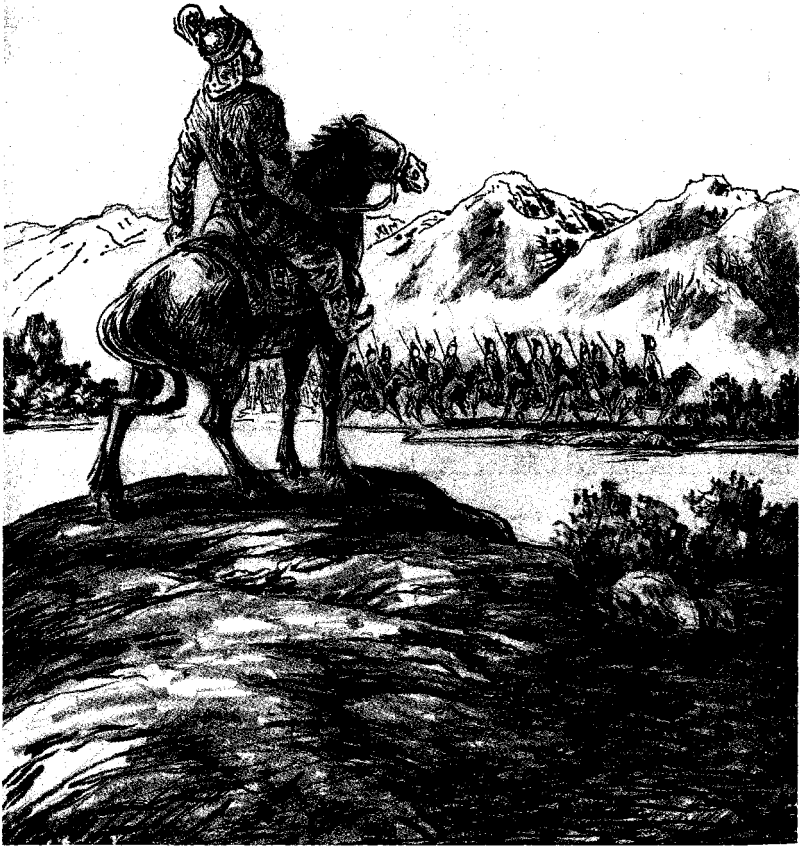
خوجەند قەسەبىسى ئەنجاندىن يىگىرمە بەش ياغاچ[1] غەربكە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭ شىمالىي تەرەپتىكى سەمەرقەنت شەھىرى بىلەن بولغان ئارىلىقىمۇ يىگىرمە بەش ياغاچ كېلەتتى.

چاغاتاي لەشكەرلىرى ئۆزلىرىگە ئوت ـ چۆپلىرى مول، دەل ـ دەرەخلىرى قويۇق ئۆسكەن كەڭ چاقبۇلاق توقايلىقىنى تاللاپ چۈشكۈن قىلىشقانىدى. بۇ توقايلىقتا قاراپ كېلىۋاتقان لەشكەرنىڭ باش ـ ئايىغىنىڭ نەدە تۇغىدىغانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. نەچچە مىڭ ئورۇنغا يېقىلغان گۈلخانىنىڭ يورۇقىدا كېچە پەردىسى ئىچىگە يوشۇرۇنغان چاقبۇلاق توقايلىقى خۇددى كۆيۈۋاتقاندەك بولۇپ كۆرۈنەتتى. ئوت يورۇقىدا قىمىرلىشىپ يۈرۈشكەن ئادەملەرنىڭ ۋاراڭ ـ چۇرۇڭلىرى سىر دەريا ياقىسىنى بىر ئالغاندى. بۇ ئادەملەرنىڭ بىرسى ئوت ياقسا، بىرسى ئاش پىشۇرۇشاتتى. تۆگىلەر توختىغانلا يېرىدە بوزلاپ تۇرۇپ يەرگە چۆكەتتى. ئۇزۇن يول مېڭىپ ناھايىتى چارچاپ كېتىشكەن بۇ ئادەملەر پورۇقلاپ قاينىۋاتقان يوغان قازاندىن كېلىۋاتقان مەززىلىك شويلا پۇرىقىنى مەززە قىلىپ پۇراپ يېتىشاتتى...

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر خوجەندكە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھىردىكى كەرەيت، ئەرگىنەنۇن، قاڭلى، جالايىر، بارلاس ۋە سۇلدۇز قاتارلىق ھەرقايسى مۇڭغۇل قەبىلىلىرىنىڭ ئەمىرلىرىگە: «بەلگىلەنگەن سۇرۇك ئىچىدە دەرھال ئۆز قوشۇنۇڭلارنى باشلاپ خوجەندتىكى بارگاھىمغا كېلىپ ماڭا كۆرۈنۈش قىلغايسىلەر!» دەپ ئىجراسى قاتتىق، سۇرۇكى چىڭ بولغان پەرمان چۈشۈردى.

---

① ياغاچ ـــ قەدىمكى زاماندىكى ئۇزۇنلۇق ئۆلچىمى. بىر ياغاچ تەخمىنەن ئون ئىككى كىلومېتىرغا تەڭ.

خوجەند قەسەبەسى ماۋەرائۇننەھرگە كىرىدىغان ئاچا يول ئاغزىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ يەر ئارقىلىق ھەم شىمالدىكى سۇلدۇزلارنىڭ زېمىنى بولغان سەمەرقەنتكىمۇ، ھەم جەنۇبتىكى بارلاسلارنىڭ سۇيۇرغالى بولغان كېش، قارشى ۋىلايەتلىرىگىمۇ ئۆتكىلى بولاتتى. شۇڭا، بۇ يەر قەدىمدىن تارتىپ لەشكەركەشلىكتە ئۇرۇشۇۋاتقان ئىككى تەرەپ جەزمەن تالىشىدىغان مۇھىم ئۆتكەل بولۇپ كېلىۋاتقانىدى. تۇغلۇق تۆمۇرخانىڭ خوجەند قەسەبىسىنى ئۆزىگە بارگاھ قىلىپ تاللىشىدىكى غەرەزى شىمالدىكى سەمەرقەنتنى بېسىپ ياتقان سۇلدۇز قوۋمىدىكى ئەمىرلەرگىمۇ ۋە جەنۇبتىكى كېش، قارشى شەھەرلىرىنى بېسىپ ياتقان بارلاس قوۋمىدىكى ئەمىرلەرگىمۇ ناھايىتى ئېنىق ئىدى. خانىڭ پەرمانى بويىچە ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ بەلگىلەنگەن سۇرۇك ئىچىدە خوجەندكە يېتىپ كېلىپ تۇغلۇق تۆمۇرخانغا كۆرۈنۈش قىلىش ــ بويسۇنۇش، تىنچلىقتىن دېرەك بېرەتتى؛ خانىڭ پەرمانىغا بويسۇنماي بەلگىلەنگەن سۇرۇك ئىچىدە خوجەندكە يېتىپ كەلمەسلىك ــ ئىسيان ۋە قانلىق ئۇرۇشتىن دېرەك بېرەتتى. دېمەك، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر ئۇلارغا: «چاغاتاي سەلتەنىتىنى ھىمايە قىلىپ، ماڭا بويسۇنىدىغان بولساڭ، مېنىڭ دېگىنىم بويىچە ئىش قىل. شۇنداق قىلساڭلا مېنىڭ بىلەن بىللە بەخت ـ سائادەتلىك ياشاپ، دەۋران سۇرەلەيسەن ! ئەگەر ماڭا بويسۇنمايدىغان بولساڭ، مانا ھاساڭ، ئەنە تونۇڭ، ئال ـ دە، جۆنە، يۇرتىنى بوشات !» دەپ ئاخىرقى پۈرسەتنى ئۇلارنىڭ ئىختىيارلىقىغا قالدۇرۇپ قويغانىدى.

ئاخىر ماۋەرائۇننەھردىكى تۈركلەشكەن بۇ موڭغۇل ئەمىرلىرى پايدا ـ زىيانىنى دەڭسەپ كۆرۈشكەندىن كېيىن، مەسلىھەتلىشىپ مۇنداق قارارغا كېلىشتى: «كەرەيت ئەھلىنىڭ ئۇلۇغى تۆمۇر چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ ئىلغار قوشۇنىغا باش بولسۇن، ئەرگىنەنۇن ئەھلىنىڭ ئۇلۇغى بولغان ھاجى بەگ،

قاڭلى ئەھلىنىڭ ئۇلۇغى بولغان تەكجىل قاتارلىق ئەمرلەر قوشۇنلىرىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئەكېلىپ، ئۇلۇغ تۆمۈرگە قوشۇلۇپ چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ ئىلغارى بولغاي...» كېيىن جالايىر قوۋمىنىڭ ئەمىرى بايەزىتمۇ ئۆز قوشۇنىنى باشلاپ كېلىپ بۇ قوشۇنغا قېتىلدى. بۇ ئەمرلەرنىڭ كېڭەش ئىتتىپاقى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قارارگاھى بولغان چاقبۇلاققا قاراپ ئاتلىنىشقا تەييارلاندى...

«جېتەلەر ئېلى»① دەپ ئاتالغان موغۇلستاننىڭ پادىشاھى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئۆز بارگاھىنى خوجەند دەرياسى بويىدىكى چاقبۇلاققا قۇرغانلىقى توغرىسىدىكى خەۋەر ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ شەھرىسەبزدە ئاتىسى ئەمىر تەرەغاي باھادىرنىڭ ئۆلۈمىگە ھازا تۇتۇۋاتقان مەزگىلگە توغرا كەلدى.

بۇ چاغدا شەھرىسەبز ئاھالىسى «جېتە قوشۇنلىرى» دەپ ئاتالغان چاغاتاي سەلتەنەتنىڭ ئۇچ تۇمەن كىشىلىك بۇ زور قوشۇنىنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە دەبدەبە، ئەسئەسىلەر بىلەن يۇرۇش قىلىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تېپىپ، ئۇرۇش ۋەھىمىسىگە چۈشۈپ قېلىشقانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمىر تەرەغاي باھادىرنىڭ ۋاقىتسىز قازا قىلىپ كېتىشى ئارقىسىدا، «تۇغلۇق تۆمۈرخان لەكمىڭ ـ لەكمىڭ جېتە قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىۋاتقانمىش، جېتە قوشۇنلىرى بۈگۈن ـ ئەتىنىڭ ئىچىدە كېش بىلەن قارشى ۋىلايەتلىرىنى باسقۇن قىلغۇدەك. ئەمىر ھاجى بارلاس قورقۇپ، جەيھۇن دەرياسىنىڭ ئۇ قېتىدىكى خۇراسانغا كەتمەكچى بولۇۋېتىپتۇدەك !» دېگەن پىتنە ـ ئىغۋا تارقىلىپ يۈرمەكتە ئىدى. دەسلەپتە ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان

① جېتە ـ «جېتتە» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ «يەتتە» دېگەن سۆز بولۇپ، «سالپا ـ سايباق»، «بۇلاڭچى»، «قاراقچى» دېگەن مەنىلەرنىمۇ بىلدۈرەتتى. تارىختا ماۋەرائۇننەھرلىكلەر موغۇلستان ئاھالىسىنى شۇنداق دەپ ئاتىغان. شۇڭا، تارىخچىلار «جېتەلەر ئېلى» دېگەن ئاتالغۇنى «موغۇلستان» دېگەن ئاتالغۇ بىلەن بىر مەنىدە قوللىنىپ كەلگەنىدى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە مەكتۇپ يېزىپ، ئۇنى ماۋەرائۇننەھرگە كېلىشكە چىللاتقۇزغان تاغىسى — بارلاس ئەمىرى ھاجى تەرەغاي ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە نېمىشقىدۇر ئۆتكەنكى لەۋزىدىن تېزلا يېنىۋالغانىدى ۋە خەت ئەۋەتىپ، ئۇنى كېيىش، قارشى ۋىلايەتلىرىدىكى شەھرىسەبىز، نەخشەب قورغانلىرىنى بېكىتىشكە دەۋەت قىلغانىدى: «ئىلگىرى دەشتى قىپچاقلىقلار ماۋەرائۇننەھرگە باستۇرۇپ كىرگەنىدە» دەپ يازغانىدى ئەمىر ھاجى بارلاس ئۆز خېتىدە، «مەن سەيھۇن ياقىسىنى بېكىتكەنىدىم. نەتىجىدە قىپچاقلار يېقىنلىشىپ، ھېچ ئىشنى ۋۇجۇدقا چىقىرالماي، قايتىشقا مەجبۇر بولغانىدى. ھېلىھەم باسقۇنچى جېتەلەر كەلسە، مەن جەيھۇن ياقىسىنى بېكىتەي، سىز شەھرىسەبىز ھەم نەخشەب قورغانلىرىغا كۈچلۈك ئادەملىرىڭىزنى قويۇڭ ! مەن ئەمىر قازغىنغا سەمەرقەنتنى چىڭ بېكىتىش، ھېچبولمىغاندا ئۇ يەرنى جېتە قاراقچىلىرىغا ئۇرۇشسىز بەرمەسلىكىڭىز لازىم، دەپ خەت يازدىم. شۇنداق قىلغانىدىلا، جېتەلەرمۇ خۇددى قىپچاقلاردەكلا ھېچ ئىش قىلالماستىن يېنىشقا مەجبۇر بولىدۇ !»

تاغىسى، ئەمىر ھاجى بارلاستىن كەلگەن بۇ خەت ئەمىر تۆمۈرنى چوڭقۇر ئويغا سېلىپ قويدى: «نەچچە ۋاقىتتىن بېرى قىپچاق تەپرىقىسىدىن دىلى زېدىلىنىپ يارا بولغان ماۋەرائۇننەھر خەلقى» دەپ ئويلايتتى ئۇ كۆڭلىدە، «چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ يۇرۇشلىرىنى ئاڭلاپ، ئازراق بولسىمۇ ئۇمىدلىنىپ دىلى يايرار، دەپ تۇرغاندا، ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ دۇشمەن قىپچاقلارغا قارشى تۇرۇش ئۇستىدە سۆزلىمەي، چاغاتاي قوشۇنلىرىدىن مۇداپىئە قىلىش يۇزىسىدىن يەرلەرنى بېكىتىش ئۇستىدە توختالغىنى خەلقە ئۇمىد بېغىشلىماستىن، بەلكى ئۇلار ئارىسىدا جېتە قوشۇنلىرى ھەققىدىكى ۋەھىمىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتمەسمۇ؟...»

تەۋاچى ئەمىر ھاجى تەرەغاي بارلاسنىڭ بۇ خېتىنى ئەكېلىپ

تاپشۇرغاندا، ئۇ ئاھاكلىققىكى باغ ھويلىسىدا ئاتىسى ئەمىر تەرەغاي باھادىرنىڭ ئۆلۈمىگە قارىلىق تۇتۇپ تۇرۇۋاتقانىدى. باغدىكى ياشناپ تۇرغان مېۋىلىك دەرەخلەر، گۈل ـ گىياھلار ۋە شاخلىرى كۆلدىكى سۇزۇك سۇغا ساڭگىلىشىپ تۇرغان چوكانتاللارمۇ ئۇنىڭغا خۇددى ئاتىسى ئەمىر تەرەغاي باھادىرنىڭ ئۆلۈمىگە مۇڭلىنىپ، ئۆز قايغۇلىرىنى بىلدۈرۈۋاتقاندەك بىلىنەتتى. مانا بۇ باغنى، بۇ باغدىكى مېۋىلىك ـ مېۋىسىز دەل ـ دەرەخلەرنى ۋە باشقىلارنىڭ ھەممىسىنى ئاشۇ رەھمەتلىك ئاتىسى ئۆز قولى بىلەن تىكىپ كۆكەرتكەن، بىنا قىلغاندى. بۇ يىل ياخشى كەلگەنلىكتىن، باغدىكى مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ مېۋىسى شېخىنى كۆتۈرەلمىگۈدەك دەرىجىدە مول بولغانىدى. يەنە بىر ـ ئىككى ئاي ئۆتسە، ئۇلار پىشىپ تۆكمە بولۇشقا باشلايتتى. بىراق، بۇ مېۋىلەرنى تېتىيدىغان ۋە ئۇنى بىنا قىلغان ئادەمنى بولسا قارا يەر ئاللىقاچان قوينىغا ئالغانىدى...

ئەمىر تەرەغاي باھادىر قازا قىلغاندىن كېيىن، ئىنىسى ئەمىر ھاجى بارلاس ئۆلۈسى ئىچىدە ئىمتىياز ۋە مەرتىۋە جەھەتتە ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىنىدىن قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان ھوقۇقلۇق بەگلەرنىڭ بىرسىگە ئايلانىدى. گەرچە ئۆز لايىقىدا تۆھپە ـ خىزمەت كۆرسىتىش ياكى ئادەمگەرچىلىك قىلىش ئۇنىڭ قولىدىن كەلمىسىمۇ، ئەمما ھىيلە ـ مىكىر، خىلمۇخىل ناشايان ئىشلار ۋە تۇرلۇك يامانلىقلار ئۇنىڭ قولىدىن كېلەتتى...

ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن ياش ۋاقتىدا ئاتىسىنىڭ بايغۇن خاتۇن ئىسىملىك بىر چىرايلىق توقىلىغا ئۆزاقتىن بېرى كۆيۈپ ـ پىشىپ يۈرەتتى. ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن، ئاشۇ بايغۇن خاتۇننى ئۆزىگە خوتۇن قىلىپ ئالماقچى بولدى. بىراق، بايغۇن خاتۇن: «ھېچقانداق ئۇلۇس ـ مىللەتتە ياكى دىن ـ مەزھەپتە ئانىنى ئوغۇل ئېلىش دۇرۇس ئەمەس. مەن گەرچە ئاتاڭنىڭ

كىچىك خوتۇنى بولساممۇ، يەنىلا ساڭا ئانا ھېسابلىنىمەن !» دەپ ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلدى.

ئەمىر قازغىن نائىلاج ئۆزىنىڭ خىيالىنى ئەمىر ھاجى بارلاسقا ئېيتىۋىدى، ئۇ: «بۇنىڭ چارىسى ئاسان» دەپ، مۇسۇلمانلارنىڭ ئىمام ھاپىزىدىن بۇخارىي ئىسىملىك بىر موللىسىنى تېپىپ: «كىشىنىڭ ئاتىسى ئۆلسە، ئۇنىڭدىن قالغان مال ـ مۇلۇككە ئوغلى ۋارىسلىق قىلىشنى تەلەپ قىلسا بولامدۇ؟ شەرىئەتتە بۇنىڭغا قانداق يول بار؟» دەپ سوراپ، ئۇنىڭدىن پەتىۋا بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ھېلىقى ھاپىزىدىن بۇخارىي دېگەن موللىمۇ نېرى ـ بېرىسىنى سۈرۈشتە قىلىپ باقماستىنلا «مىراس ــ ۋارىسنىڭ ھەققىدۇر» دەپ پەتىۋا يېزىپ بېردى. ئەمىر ھاجى بارلاس بۇ پەتىۋانى ئەمىر قازغىنغا ئەكېلىپ كۆرسىتىۋىدى، ئۇنىڭ خۇشاللىقىدىن بېشى ئاسمانغا تاقاشتى ۋە دەرھال مۇسۇلمانلارنىڭ موللىسى يېزىپ بەرگەن ھېلىقى پەتىۋانى بايغۇن خاتۇنغا كۆرسەتتى. ئەمما، بايغۇن خاتۇن:

ــ مەجۇسىيلارمۇ ئاتا ـ ئانىسى خۇددى مۇسۇلمانلارنىڭ ئۇغان تەگكۈسىدەكلا چوڭ ۋە مۇقەددەس بىلىدۇ. مەن ساڭا ئانا، سەن مېنى خوتۇن قىلىپ ئالساڭ، كۆكتەگكۈرىمۇ راۋا كۆرمەيدۇ ! ــ دەپ بۇ پەتىۋانى يىرتىپ تاشلىدى، ئاندىن ھېلىقى پەتىۋاچىنى تېپىپ، ئۇنىڭغا:

ــ سېنىڭ مەزھىپىڭدە ئوغلى ئانىسىنى خوتۇن قىلىپ ئالىدىغان ئادەت بارمۇ؟ بىزغۇ مەجۇسىي. ئەجەبا سەن مۇسۇلمان تۇرۇپمۇ ئىككى تەگكە پۇلنى دەپ ئاخىرەتتىن ۋاز كەچتىڭمۇ؟ ــ دەپ كۆپ ئىزا ـ ئاھانەتلەرنى قىلدى.

بايغۇن خاتۇنىنىڭ ئىزا ـ ئاھانىتىگە چىدىمىغان ئىمام ھاپىزىدىن بۇخارىي ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ ئالدىغا بېرىپ:

ــ سەن قىزىل كۆز كاززاپ، ھېيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ، يالغان سۆزلەپ، مېنىڭدىن پەتىۋا ئاپسەن ! ــ دەپ قاتتىق سوقۇشتى.

بۇ ئىش يۈز بەرگەندىن كېيىن، ھېلىقى موللا ھەققىدە يەتتە ئىقلىمغا: «موللا پەتۋا قىلۇر راستى يوق، يالغان بىلەن، ئاللا راۋا كۆرەرمۇ ئانىنى ئوغلى ئالغان بىلەن؟ !» دېگەن سۆز پۈر كەتتى. مۇشۇ ئىش ۋەجىدىن پۈتۈن ماۋەرائۇننەھر ئىقلىمىدا چوڭ روھانىي ھېسابلىنىدىغان ئىمام ھاپىزىدىن بۇخارىنىڭ ئابرۇيى بىراقلا تۆكۈلدى.

دېمەك، ئەمىر ھاجى بارلاس ئەنە شۇنداق نەزەر دائىرىسى تولىمۇ تار، بۇرنىنىڭ ئۇچىنىلا كۆرىدىغان، زېدى پەس، ھەسەتخور، ئىچىدە توڭگۇز قۇتراپدىغان، نىيىتى يامان، قىزىل كۆز، ئەخلاقسىز، كاززاپ ئادەم ئىدى. گەرچە ئۇ ئەمىر تۆمۇرنىڭ ئاتا يوللۇق تاغىسى بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ ئىستېداتىغا تايىنىپ ئەمىر قازغىنىنىڭ ئىلتىپاتىغا ئېرىشكەن ۋە ئۇنىڭ ئالدىدىكى ئەتىۋارى كۈندىن ـ كۈنگە ئېشىۋاتقان بۇ جىيەنىگىمۇ كۆڭلى قارىلىق قىلاتتى !...

ئەمىر تۆمۇر تاغىسىنىڭ خېتىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن ئۇنىڭ دېگەنلىرىنى ئويلاپ كۆردى. لېكىن، ئەل ھاكىمسىز قالسا خانۇەيران بولىدىغىنى ئاخىرقى ھېسابتا يەنىلا ئەل ـ ئۇلۇس ئىكەنلىكىگە كۆزى يەتتى ـ دە، تاغىسىنى: «سىز خۇراسان تەرەپكە بارماقچى بولۇۋاتىپسىز، بۇ ئىختىيارىڭىز، لېكىن مەن ۋىلايەتنىڭ خاراب بولماسلىقى ئۈچۈن ئۇغان تەڭرىنىڭ تاپشۇرغان ئامانىتى بولغان خەلقنى قىينىچىلىق ۋە ئۇرۇش ۋەھىمىسى ئىچىگە تاشلاپ قويمايمەن ! بىر ۋىلايەتكە ئىككى پادىشاھ ۋە بىر لەشكەرگە ئىككى سەردار بولۇشى ئەلنى تەپرىقە ۋە ۋەيرانلىققا ئېلىپ بارىدۇ، پىتنە ۋە پەرىشانلىققا مۇپتىلا قىلىدۇ. چۈنكى، ئون دەرۋىش بىر پالاسقا سىغىدۇ، لېكىن، ئىككى پادىشاھ بىر ئىقلىمغا سىغمايدۇ؛ تەقۋادار كىشى بىر ناننىڭ يېرىمىنى ئۆزى يېسە، قالغان يېرىمىنى نامراتلارغا بۆلۈپ بېرىدۇ. بىراق، بىر ئىقلىمنى ئىگىلىگەن پادىشاھ باشقىلىرىنىمۇ ئىگىلىسەم دەيدۇ ! شۇ سەۋەبتىن ئەلدە يېغا ـ ئۇرۇش، جەڭگى ـ جېدەل تىنچىمايدۇ !

خەلقنىڭ بېشىدىن ۋەھىمە، پەرىشانلىق ئۆكسۈمەيدۇ ! شۇڭا، مەن شەھەرىسەبىزگە دەرھال قايتىپ خالايىقنى خاتىرجەم قىلغاندىن كېيىن، ئاندىن خانىنىڭ خىزمىتىگە بېرىپ، جانابىي ساھىبقىران ئالىيلىرى بىلەن مۇلاقاتتا بولۇشۇم، ئەمىر ـ ئۈمەرلار ۋە دۆلەت ئەربابلىرى بىلەن كۆرۈشۈشۈم توغرا كۆرۈنمدۇ. شۇڭا، بۇ توغرۇلۇق سىز بىلەن يۈزتۇرا تۇرۇپ سۆزلەشمەكىم زۆرۈر...» دەپ تەۋاچىدىن جاۋاب خەت يېزىپ ماڭدۇردى. ئاندىن ھازىرلىق كىيىملىرىنى سېلىپ تاشلاپ، ئەمىرلىك كىيىمىنى كىيىپ، دەرھال شەھەرىسەبىزگە تاغىسى ئەمىر ھاجى بارلاس بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن يۈرۈپ كەتتى...

شەھەرىسەبىز خەلقى «موغۇلىستاندىن ھەددى ـ ھېسابسىز جېتە قوشۇنلىرى كېلىۋېتىپتىمىش» دەپ ئاڭلىغاندى. دېگەندەك چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر موغۇلىستاننىڭ پايتەختى ئالمالىقتىن ئۈچ تۈمەن قوشۇننى باشلاپ خوجەندكە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن چاقبۇلاقتا بارگاھ قۇردى. كېيىنكى قەدەمدە ئۇنىڭ كېيىش، قارشى تەرەپلىرىگە لەشكەر تارتىپ كېلىشكە تەييارلىق كۆرۈۋاتقانلىقى ھەققىدىكى خەۋەر شەھەرىسەبىزگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئەمىر ھاجى بارلاس ئورنىدا ئولتۇرالماي قالدى:

ـــ ئەي، ئوغلۇم، ئاڭلىدىڭمۇ؟ ـــ دېدى ئۇ ئىشكتىن كىرىۋاتقان ئەمىر تۆمۈرنى كۆرۈپلا، ـــ تۇغلۇق تۆمۈرخان باشلاپ كېلىۋاتقان جېتە قوشۇنلىرى ھازىر خوجەندنى ئىگىلەپ بارگاھ قۇرغانمىش. ئەمىر بايان سۆلدۇز ئۇرۇش قىلا ـ قىلمايلا، ئۆز قوۋمىنى باشلاپ دەشتى قىپچاق تەرەپكە قېچىپ كېتىپتىمىش. باشقا ئەمىر ـ بەگلەرنىڭمۇ تولىسى ئۆزىنىڭ قەبىلە ـ ئايماقلىرى بىلەن ھەر تەرەپكە تارىلىپ كېتىپتىمىش. بىزمۇ قوۋم ـ قېرىنداشلىرىمىزنى ئېلىپ خۇراسان تەرەپكە كېتەيلى ! تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ باسقۇنچى قوشۇنلىرى ئەتە ياكى

ئۆگۈن بۇ تەرەپلەرگە كېلىپ قېلىشى مۇمكىن ! ــ دەپ ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە خۇراسان تەرەپكە كېتىشكە ئۇندىدى.

ــ ئەي، تاغا، ئۆتكەندە مېنى ئاتام بىلەن سىز خانغا مەكتۇپ يېزىپ، جېتە قوشۇنلىرىنى بۇ يەرگە چىللاپ كېلىشكە ئۇندىمىگەنمىدىڭلار؟ ئەجەبا بۇگۈن خانىڭ ئالدىغا قوبۇلغا بارماق يوق، قاچايلى، دەيسىزغۇ؟ ــ دەپ سورىدى ئەمىر تۆمۇر ئۇنىڭدىن.

ــ ئۇ بىر چاغ، بۇ بىر چاغ، ــ دېدى ئەمىر هاجى بارلاس قىلچە ئۇيالماستىن، ــ چاغاتاي ئۇلۇسى بىر ـ بىرى بىلەن دۇشمەن بولۇشتى. «ئۆي بېشىدا قاراخان» بولۇپ كەتتى. بىر ـ بىرىنى چاپماقتا، بىر ـ بىرىنى ئۆلتۈرمەكتە. چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ كۆچۈپ يۈرمىگەن ئېلى، مېڭىپ يۈرمىگەن يولى بارمۇ؟ ئۆي تۈتۈپ ئولتۇرمىغان يۇرتى بارمۇ؟ شۇنداق ئىكەن، بىز خۇراسان تەرەپكە كەتسەك نېمىشقا بولمايدىكەن؟

ــ هازىر تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ ئۇچ تۇمەن جېتە لەشكىرى راسا سۇغا تولۇپ، تۇغان ئارانلا توسۇپ تۇرغان تاشقىن كۆلگە ئوخشاپ قالدى. خان هازىر تەييارلىنىپ بولغان، ئۇنىڭ باسقۇنچى لەشكەرلىرى بولسا قىلىچلىرىنى بىلىگەن هالدا سەمەرقەنت بىلەن كېشكە تېگىش قىلىش ئۈچۈن خانىڭ پەرمانىنى كۈتۈپ تۇرماقتا. مۇبادا ئۇرۇش پارتلاپلا قالسا، جېتە قوشۇنلىرى سەمەرقەنتنى، شەهرىسەبزنى، نەخشەبنى، كېش بىلەن قارشى ۋىلايەتلىرىنى، هەتتا سىز هازىر پاناهلاپ بارماقچى بولغان ئاشۇ خۇراسان تەرەپلىرىنىمۇ بۇلاپ ـ تالاپ ۋەيران قىلماسمۇ؟

ــ شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن ئەمىر قازغىنىغا: «خانىڭ جېتە قوشۇنى بىلەن ئۇرۇشايلى، بۇ يەرلەرنى جېتە قوشۇنلىرىغا هەرگىز ئۇرۇشسىز بەرمەيلى !» دەپ ئادەم چاپتۇردۇم. قېنى ئاۋۋال ئەمىر قازغىن جېتە قوشۇنلىرى بىلەن بىر ئۇرۇش قىلىپ

باقمسۇنمۇ. مۇبادا ئۇ جەتە قوشۇنلىرى ئۇستىدىن غالىب كەلگۈدەك بولسا، بىز دەرھال يارەمگە لەشكەر ئەۋەتىپ، ئەمىر قازغىنغا بولۇشمىز ـ دە، جەتە قوشۇنلىرىنى ماۋەرائۇننەھەر ھودۇدلۇقىدىن قوغلاپ چىقىرىمىز؛ مۇبادا خان باشلاپ كەلگەن جەتە قوشۇنلىرى ئەمىر قازغىنىنىڭ ئۇستىدىن غالىب كەلگۈدەك بولسا، بىز بەرىبىر يىراقتا بولغاندىكىن، ئۇرۇش ۋەھىمىسىدىن ئۆزىمىزنى ساقلاپ قالالايمىز ـ دە، ھازىرقىغا ئوخشاشلا چاغاتاي سەلتەنەتىگە سادىق بولغان بولىمىز. مانا بۇنى «بىر چالمىدا ئىككى پاختەكنى سوقۇش» دەيمىز. دېمەك، ھاسلى كالام شۇكى، ئەمىر قازغىن جەتە قوشۇنلىرىنى يەڭسەمۇ ياكى جەتە قوشۇنلىرى ئەمىر قازغىنىنى يەڭسەمۇ، بىزنىڭ بىر تال مويىمىزمۇ تەۋرىمەيدۇ!

ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشەنگەن ئەمىر تۆمۇر ئۇنىڭغا چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرۇشنى خالىمىدى ـ دە، ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ دېدى:

ـــ ئەي، ئەمىر ھاجى بارلاس، سىززە بىر چالمىدا سوقىدىغان بۇ ئىككى پاختەكنىڭ قايسىسى بولسۇن، بىر لوقما گۆش، خالاس، دەپ ئويلاپسىز ـ دە، بىراق خاتىرجەم بولۇڭكى، بۇ لوقمىنىڭ قايسىبىرى بولسۇن، كېكىردىكىڭزگە تۇرۇپ قالىدىغان سۆڭەكلىك لوقمىدۇر!

ئەمىر تۆمۇر سۆزىنى تۈگىتىپلا پېشىنى قاققان پېتى ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ ئالدىدىن چىقىپ كەتتى...

* * *

خوجەند ـــ ماۋەرائۇننەھەردىكى قەدىمىي شەھەرلەرنىڭ بىرسى ئىدى. تارىختا «سەيھۇن دەريا» دەپ مەشھۇر بولغان سىر دەريا ئۇنىڭ ئۇستى تەرىپىدىن ئايلىنىپ ئۆتەتتى. خوجەند ـــ قىش پەسلىدىكى ھاۋاسى ئىللىق، ياز پەسلىدىكى

هاۋاسى سالقىن، باغۇ بوستانلىق بىر يۇرت ھېسابلىناتتى، ئۆزىدىن چىقىدىغان تاتلىق ئانىرى بىلەن پۈتۈن ماۋەرائۇننەھەر ئۆلكىسىگە مەشھۇر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئەل ئارىسىدا «سەمەرقەنتنىڭ ئالتۇن ئالمىسى، خوجەندنىڭ ياقۇت ئانىزى» دېگەن سۆز تارقىلىپ يۈرەتتى. شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدە مۇتۇغىل تاغلىرى سوزۇلۇپ ياتاتتى. بۇ تاغ تىزمىسى خوجەند ئۈچۈنلا ئەمەس، بەلكى يەنە پۈتۈن ماۋەرائۇننەھەر ئۆلكىسى ئۈچۈنمۇ شىمالدىكى باسقۇنچى قىپچاق قەبىلىلىرىنىڭ ھۇجۇمىدىن ساقلىنىشتا ئىنتايىن مۇھىم تەبىئىي توسوق ئىدى. خوجەندنىڭ قۇش سېلىپ ئوۋ ئوۋلاشقا ناھايىتى باب كېلىدىغان كەڭ ئوۋلاق ـ دالالىرى بار ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان بىر ئايدىن بېرى كېچە ـ كۈندۈز توختىماي يول يۈرۈپ، ھېرىپ ـ چارچىغان نۆكەر ـ لەشكەرلىرىنى دەم ئالدۇرۇش ۋە چېنىقتۇرۇش ئۈچۈن، شۇنىڭدەك ئۇزۇن يول بېسىپ ئەت تاشلاپ، ئورۇقلىغان ئاتلىرىنى سەمرىتىش ئۈچۈن قوشۇنغا ئوۋ قىلىش توغرىسىدا رۇخسەت بەردى...

بۇركۈتلەر كۆك قەردە ئۇچۇپ، پەستە سوزۇلۇپ يانپاشلاپ ياتقان بەستلىك ئەركەكنىڭ قوۋۇرغىسىنى ئەسلىتىدىغان سالا ـ سالا تاغ يوتىلىرىنىڭ باغرىدا يۇز بېرىۋاتقان ئىشلارغا سالقىن نەزەر تاشلىغاچ، بەھۇزۇر پەرۋاز قىلىپ، لەيلەپ ئۈچۈپ يۈرۈشەتتى. تاغ باغرىدىكى يىراق ـ يىراقلارغىچە سوزۇلغان چۆل ـ سەھرادا نۇرغۇنلىغان ئاتلىق ئادەملەر تۈلكە، بۆرە، يىلپىز، قاپلان، تېكە، كېيىكلەرنى قوغلاپ، سۈر ـ توقاي قىلىپ يۈرەتتى. ئۇلاردىن سەل ـ پەل نېرىدىكى بۇك ـ باراقسان ۋە ئېگىز ئۆسكەن ئورمانلىق، چۆل چاتقاللىقلىرى ئارىسىدا يەنە بىر چوڭ پادا توپا توزۇتۇشۇپ، چۆلگە يېيىلىپ چېپىشىپ كېتىۋاتقاندى. كۆك قەردىكى بۇركۈتلەر ئۇلارغا قىزىقسىنىپ

قارايتتى، پەستە سوزۇلۇپ ياتقان پايانسىز سەھرا ۋە جاڭگالنىڭ ئىككى تەرىپىمۇ يۇزلەپ ـ مىڭلاپ تۇرلۇك چۆل ھايۋانلىرى پادىسى بىلەن تولغانىدى.

ئادەملەر ياشايدىغان يۇرت ـ مەھەللىلەردىن يىراق ۋە چەتتە بولغان بۇ ياشاشقا ئەپلىك يېرىم سەھرا، يېرىم چۆل جاڭگاللىقنى قەدىم ئەييامدىن تارتىپ ماكان تۇتۇپ كەلگەن بۇ چۆل ھايۋانلىرى مۇشۇ زېمىندا ياشاپ، ئاۋۇپ كەلگەنىدى. بۇ چۆل ھايۋانلىرى كەچقۇرۇن ئىسسىقنىڭ يېنىشىنى كۈتۈپ، تۈن سالقىنىدا يىراق ـ يىراقلارغا جايلاشقان بۇلاقلارنىڭ يېنىغا بارماقچى بولۇپ، چاتقاللىق ۋە ئورمانلىقتىكى دەرەخ، چاتقاللارنىڭ سايىسىدا دەم ئېلىپ يېتىشقانىدى. ئايرىم پادىدىكى چۆل ھايۋانلىرى چاڭقاپ كەتكەنمۇ قانداق؟ شۇ تاپىنىڭ ئۆزىدىلا توپلىشىپ سۇ ئىچىپ كېلىش ئۈچۈن يولغا چىققانىدى. ئۇلار پىتر ـ پىتر ئاپتاپتا چاڭقاق ئۇسسۇزلۇقىنى بېسىش ئۈچۈن تولىمۇ ئۇزۇن، ئەمما خېيىم ـ خەتىرى كۆپ يولغا قەدەم باسقانلىقتىن، بۇ چاقىرلمىغان مېھمانلارنىڭ ئوقىغا دۇچ كېلىپ، تىرىپىرەن بولۇپ قېچىپ يۇرۇشمەكتە ئىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان تاشتۆمۈر باھادىر، تۆمۈر مەلىك قاتارلىق ئامۇخاسلىرى بىلەن بىللە نۆكەرلىرىنى باشلاپ بىر جاڭگاللىققا يېتىپ كېلىشتى. بۇ يەر كەڭرى كەتكەن بىر پارچە تۇغراقلىق ئىدى. بۇ جاڭگالدا تېكە، كېيىك، بۇغا، مارال قاتارلىق ئوۋ ھايۋانلىرى ناھايىتى كۆپ ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈر ئادەتتىكى چاغلاردىمۇ ئوۋ قىلىشقا ناھايىتى ھېرىسمەن بولغاچقا، شىكارغا چىققاندا ئالدىغا ئۇچرىغان ھەرقانداق بىر ئوۋنى شۇ زامان ئوۋلاپ قولغا چۈشۈرۈپ بولاتتى. ئۇ ئامۇ خاسلىرى بىلەن بىللە بۆرك توغراقلىقنىڭ ئىچىدە كېتىۋاتقانىدى. ئالدىغا توساتتىن چىپار كېيىك ئۇچراپ قالدى. خان تۇنجى ئۇچرىغان ئوۋنى قولدىن چىقىرىپ قويماسلىق ئۈچۈن نۆكەرلىرىگە ئېتىنىڭ تىزگىنىنى قويۇپ بېرىپ، ئوۋنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا پەرمان بەردى.

ئۇلار ھېلىقى كېيىكنى قوغلاپ كېتىۋېتىپ، ئوت ـ چۆپلىرى بولۇق ئۆسكەن كەڭرى بىر دالاغا چىقىپ قالدى. دالانىڭ ئوتتۇرىسىدا بىر ئېرىق سۇ شىلدىرلاپ ئېقىپ تۇراتتى. بۇ دالا دەل ھېلىقى يۇزلىگەن ـ مىڭلىغان چۆل ھايۋانلىرى سۇ ئىچىدىغان «ھادەرۇش چۆلى» ئىدى. ئەتىياز يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ بۇ چۆلدە قاتتىق بوران چىقاتتى. رىۋايەت قىلىنىشىچە، بىر زامانىدىكى مۇشۇنداق بورانلىق كۈنلەرنىڭ بىرىدە بۇ چۆلدە بوراندا قېلىپ ئېزىپ قالغان بىرنەچچە دەرۋىش بىر ـ بىرىنى يىتتۈرۈپ قويۇشۇپ، «ھادەرۇش !»، «ھادەرۇش !» دەپ ۋارقىرىشىپ يۈرۈپ ھەممىسى ھالاك بولۇشقانىكەن. شۇنىڭدىن باشلاپ كىشىلەر دەرۋىشلەر ئۆلگەن بۇ چۆلنى «ھادەرۇش چۆلى» دەپ ئاتايدىغان بولغانىكەن.

«ھادەرۇش چۆلى»دە سۇ ئىچىشكە كەلگەن ۋە سۇ ئىچىپ بولۇپ قايتىۋاتقان چۆل ھايۋانلىرى گويا ئاسماندىكى يۇلتۇزلاردەك ھەددى ـ ھېسابسىز ئىدى. ئۇلار ئۆز تىپى ۋە ئۆز قاياشلىرى بىلەن بىللە توپ ـ توپ بولۇپ يايلىشىپ يۈرۈشەتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان نۆكەرلىرىگە دەرھال ئەتراپنى قورشاشقا ئەمر قىلدى. بۇ قورشاۋنى ھاسىل قىلغان مىڭلىغان ئاتلىق نۆكەرلەر ھايت ـ ھۇيت قىلىشىپ، مۇھاسىرە چەمبىرىكىنى بارغانسېرى تارايتىشقا باشلاپ، مەلۇم چەككە كەلگەندىن كېيىن توختاپ، ئوۋلاشنى باشلىۋەتتى. قورشاۋ ئىچىدە قالغان جانۋارلارغا قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدەك ۋاقىت ئىچىدە مىسلىسىز زور بالايىئاپەت، بەلكى ئەزەلدىن كۆرۈلۈپ باقمىغان ئېغىر ھالاكەت يۈزلەندى. خۇددى تەرەپ ـ تەرەپتىن قارا چېكەتكىدەك ئۇچۇپ كېلىۋاتقان قازا ئوقلىرى تارسىلداپ تەگكىلى تۇرغاندا، ئوۋ ھايۋانلىرىنىڭ قانلىرى چاچراپ، چىقىپ، پۈتۈن دالانى بويياپ تاشلىدى. ئۇلارنىڭ تېنىدىن ئاققان قانلاردىن ئەگىز ـ ئېرىقلار ھاسىل بولۇشقا باشلىدى.

بۇ چاغدا چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر بىر دۆڭنىڭ ئۈستىدە

تۇرۇپ، چىغلارنىڭ يېشىل پۈپۈكلىرىنى ئارىلاپ خۇددى بېلىقلاردەك ئوقچۇپ بىر تەرەپكە قاراپ چېپىپ كېتىۋاتقان كېيىكلەردىن كۆزىنى ئۈزمەي قاراپ تۇراتتى. كېيىكلەر بىر - بىرىدىن زادىلا ئايرىلماستىن، غۇژمەكلىشىۋالغانىدى. بىراق، ئۇلارنىڭ پاجىئەسىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنى ئادەملەرنىڭ قولىدىكى ئوقيالاردىن، مىلتىق - تۇپەڭلەردىن ئېتىلغان ئوقلارغا تۇتۇپ بېرىۋاتاتتى. شۇڭا، ئايرىم قېچىپ كېتىۋاتقانلىرى بۇلاردىن ئازراق بولسىمۇ بەختلىكرەك ئىدى، چۈنكى ئۇلارغا ئوق ئاسانلىقچە تەگمەيتتى.

شۇ ئەسنادا دەھشەتلىك قىرغىنچىلىققا دۇچ كەلگەن بۇ ئوۋ هايۋانلىرى ئارىسىدا كېيىكلەر بىلەن يانمۇيان تەڭ چېپىشىپ كېتىۋاتقان بىر ئاڭ① تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كۆزىگە چېلىقتى. ئۇ بىر ئۇچقۇر يىلپىز ئىدى.

خان دەرھال ئات سېلىپ ئۇنى ئارقىسىدىن قوغلىدى. ئاتلىق چېپىپ كېتىۋېتىپ بەتلەنگەن ئوقياسىنىڭ كىرىچىنى تارتىپ ھېلىقى ئۇچقۇر يىلپىزنى مولجالغا ئالدى. ئۇچقۇر يىلپىز يۇگۇرۇپ كېتىۋېتىپ بىرنەرسىگە پۇتلىشىپ بېشى بىلەن تىك موللاق ئېتىپ چۈشتى. قاش بىلەن كىرپىكنىڭ ئارىلىقىدا يۇز بەرگەن مۇشۇ ئىش ھېلىقى ئۇچقۇر يىلپىزنى ھالاكەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. دەل مۇشۇ چاغدا ئۇنىڭ ئارقىسىدىن شىپقاپ يېتىپ كېلىۋاتقان ھېلىقى ئادەم قولىدىكى ئوقيانىڭ كىرىچىنى قويۇپ بەردى. كىرىچتىن ئۇزۇلگەن ئوق ۋىڭگىدە قىلىپ ئۇچقۇر يىلپىزنىڭ بېشى ئۈستىدىن ئۆتۈپ كەتتى ! بۇ تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تۇنجى قېتىم ئاتقان ئوقىنى نىشانغا تەگكۈزەلمەسلىكى ئىدى...

ئادەملەرنىڭ هايت - هۈيتلىرى، تارسلداپ ئېتىلىۋاتقان ئوقلار، ئوق تېگىپ جان تالىشىۋاتقان هايۋانلارنىڭ خىرقىراشلىرى، چىرقىراشلىرى! توپ - توپ يەرگە مولاق ئېتىپ يىقىلىۋاتقان ئاڭلار پۈتلىرىنى تېپىرلىتىپ يەردە

① ئاڭ — قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا «ئوۋ هايۋىنى» دېگەنلىك بولىدۇ.

يېتىشاتتى. ئۇلارنىڭ ئورنىدىن قايتا تۇرۇشقا ماداري يەتمەيتتى. ئۇلارنىڭ دېمى كېسىلگەن، يۇرەكلىرى ئاللىقاچان يېرىلغانىدى...

«ھادەرۋىش چۆلى»دىكى قانلىق قىرغىن كەچكە يېقىن ئاخىرلاشتى. قوغلىغانلارمۇ، قاچقانلارمۇ ھېرىپ ھالىدىن كېتىشتى. جاڭگال ئاستا ـ ئاستا گۈگۈمنىڭ مەشئۇم قاراڭغۇ پەردىسى ئىچىگە يوشۇرۇندى. نازىربەگ، ماۋەرائۇننەھر نائىبى تۆمۇر مەلىك خاننىڭ پەرمانى بويىچە بۇ بىرنەچچە كۈنلۈك ئوۋ پائالىيىتىنىڭ بۈگۈن ئاياغلاشقانلىقىنى، لەشكەرلەرنىڭ دەرھال بارگاھقا قايتىدىغانلىقىنى ئېلان قىلدى...

*　　*　　*

ئەمىر قازغىنىنىڭ ئوردىسى سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدىكى ربگىستان دەپ ئاتىلىدىغان مەيدانغا جايلاشقانىدى.

سەمەرقەنت شەھىرى خوجەندتىن يىگىرمە بەش ياغاچ جەنۇبقا جايلاشقان بولۇپ، شۇ چاغلاردا ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىنىڭ مەركىزى ئىدى. بۇ شەھەر جايلاشقان زېمىن يېرى مۇنبەت، سۇيى كۆپ، ھاۋاسى ساپ، بايلىقى مول، مەنزىرىسى گۈزەل بولغاچقا، ئىككى دەريا ئارىلىقىدىكى جاي دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدىغان «ماۋەرائۇننەھر» دېگەن نام بىلەن قەدىمدىن تارتىپ مەشھۇر ئىدى.

ئىككى دەريانىڭ شەرق تەرەپتىكىسى «سەيھۇن دەرياسى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر سىر دەريا‌سى؛ غەرب تەرەپتىكىسى «جەيھۇن دەريا‌سى» دەپ ئاتىلىدىغان ئامۇ دەريا‌سى ئىدى. سىر دەريا‌سى بىلەن ئامۇ دەريا‌سىنىڭ ئارىلىقى ئالاھازەل يۇز ياغاچ مۇساپە كېلەتتى. ماۋەرائۇننەھردە بۇ ئىككى دەريادىن باشقا، يەنە ئون ـ ئون بەش دەريا بار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەربىرىدىن باشقا ـ باشقا ئېرىق ـ ئۆستەڭلەر ھاسىل بولغانىدى. ھەربىر ئېقىندىن

بىرنەچچە شەھەر - قەسەبە[1]لەر سۇ ئىچىپ ئاۋاتلاشقانىدى. بۇ سۇلارنىڭ ئارىسىدا «كۆھەك دەريا سى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر دەريا بار ئىدى. بۇ دەريانىڭ ھاۋزىسى مەنزىرە جەھەتتە مۇبايىنلىنەھەر[2] دىكى دەجلە - ئېفرات دەريالىرىنىڭ ھەۋزىسىدىن ئېشىپ چۈشكۈدەك دەرىجىدە گۈزەل ئىدى. بۇ يەرنىڭ ھاۋاسى بىلەن سۇيى خۇددى كىتابلاردا تەسۋىرلىنىدىغان فېردەۋس جەننىتىدىن نەمۇنە ئىدى، «جەننەت مېۋىسى» دېگەن مەنىنى ئىپادىلەيدىغان بۇ سەمەرقەنت شەھىرى ئۇزاق قەدىمكى زامانىدىلا مۇشۇ كۆھەك دەرياسىنىڭ بويىدا بىنا بولغانىدى.

سەمەرقەنت شەھىرى بۇنىڭدىن بىر يۈز ئوتتۇز ئۇچ يىل ئىلگىرىكى مىلادىيە 1220 - يىلى يازدا بۇيۇك ئىستېلاچى چىڭگىزخاننىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن ئۇزۇل- كېسىل ۋەيران قىلىپ تاشلانغانىدى. بىر چاغلاردا «بەندەرى مەھفۇز»[3] دەپ ئاتالغان بۇ ئاۋات شەھەر شۇنىڭدىن تارتىپ خېلى ئۇزاق زامانلارغىچە خاراب پېتى ساقلىنىپ كەلدى. ئارىدىن يۈز ئوتتۇز يىل ئۆتۈپ مىلادىيە 1353 - يىلىغا كەلگەندە، بۇ شەھەر ئومۇمىي ئايلانمىسى بىر تۇمەن ئالتە مىڭ بىر يۈز قەدەم كېلىدىغان، كۇنچىقىش تەرىپىدە فروزە دەرۋازىسى، يۇقىرى تەرىپىدە ئاھانىن دەرۋازىسى، كۇنپېتىش تەرىپىدە چارراھ دەرۋازىسى ۋە تۆۋەن تەرىپىدە سۆزەنگەران دەرۋازىسى ۋە بۇ دەرۋازىلارنىڭ ئارىلىقىدىكى شەيخزادە دەرۋازىسى، گازۇرىستان دەرۋازىسى دەپ ئاتىلىدىغان ئالتە يەردە تۆمۇر قوۋۇقى بولغان «سەددى ئىسكەندەرىي»[4]دەك مۇستەھكەم سېپىل بىلەن

---

① قەسەبە — شەھەر، قورغان.

② مۇبايىنلىنەھەر — ئىراقتىكى مىسوپوتامىيە تۈزلەڭلىكىنىڭ قەدىمكى نامى. «ئىككى دەريا ئارىلىقى» دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ.

③ بەندەرى مەھفۇز — بىخەتەر شەھەر.

④ سەددى ئىسكەندەرىي — ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ ياساتقان سېپىلىنىڭ نامى.

ئىھاتىلەنگەن ئىلگىرىكى ئاۋات ئاۋادانلىق ھالىتىگە كەلتۈرۈلگەنىدى.

ئوردىنىڭ دەرۋازىسى ئەتىگەندىلا يوغان ئېچىۋېتىلگەنىدى. بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىنىڭ سارايغا چىقىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالغانىدى. ئۇنى كۈتۈپ تۇرۇشقان بەگ ـ ئەمىرلەر ساراينىڭ ئىشىكىدە قول باغلىشىپ قاتار تۇرۇشقانىدى. كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە ئەمىر قازغىن بارلاس نۆكەرلىرىنىڭ ھىمايىسىدە ئۆزىنىڭ ھەرىمىدىن چىقىپ كەلدى. ئۇنىڭ بېشىدىكى قارا مەخمەلدىن تىكىلگەن موڭغۇلچە دىڭ قالپىقىغا قادالغان بەدەخشان دۇر ـ لەئەلى كۈن نۇرىدا كۆزنى قاماشتۇرغۇدەك چاقناپ تۇراتتى. سارايىنىڭ ئالدىدا تۇرۇشقان ئەئيانلىرى ئۇنىڭغا سالام ـ سەھەت قىلىشىپ، شەرىپىگە مەدھىيە ـ ئالقىش ياڭراتىشتى.

ئەمىر قازغىن ئېگىز بوي، مولۇن كۆز، شاپ بۇرۇت، ماش ساقال، گەۋدىلىك ئادەم بولۇپ، ئۇچىسىغا كەشتىلەنگەن يان ئىزمىلىق قېنىق كۆك موڭغۇلچە زەرباب تون، پۇتىغا سەختىيان ئۆتۈك① كىيىۋالغانىدى. ئارقىسىدىن ئۇنىڭ قىلىچ بىلەن ئوقياسىنى كۆتۈرگەن قورۇقچىلىرى ئادەمنى ئەيمەندۇرگۇدەك ھەيۋەت بىلەن ئەگىشىپ كېلىۋاتاتتى.

ئۇ سارايىنىڭ ئىچىگە كىرىپ، تۆرگە قويۇلغان تەخت ئۇستىگە ئەمدىلەتىن ئولتۇرۇشىغا، خىزمەتكارى ئۇنىڭغا: «مەرھۇم ئەمىر تەراغاي باھادىرنىڭ ئوغلى ئەمىر تۆمۇر كۆرەگان جانابلىرى ئۆزلىرى بىلەن كۆرۈشۈشنى سورايدۇ!» دېگەن خەۋەرنى يەتكۈزدى. ئەمىر قازغىن دەرھال: «كىرسۇن!» دەپ ئىجازەت بەردى، ئاندىن ئۇنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن ئالاھىدە ھۆرمەت بىلدۇرۇپ ئورنىدىن تۇردى.

---

① سەختىيان ئۆتۈك ـــ ئۆچكە تېرىسىدىن تىكىلگەن ئۆتۈك.

ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان كۆزلىرى چاقناپ تۇرىدىغان، ئوتتۇرا بوي، گۆرەنلىك زېرەك يىگىت ئىدى. ئۇ ئوردا بەگ - سىپاهلىرىدەك ئاددىي كىيىنىۋالغان بولۇپ، ئوڭ قولى بىلەن يېنىغا ئېسىلىق قىنىغا نەقىش ئىشلەنگەن ئەگرى قىلىچىنىڭ سېپىنى چىڭ تۇتۇۋالغانىدى. ئۇ يېتىپ كەلگەندە، ئەمىر قازغىن ئالدىغا بېرىپ قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى ۋە ئۇنى تەخت يېنىغا قويۇلغان شاهانە كۇرسلارنىڭ بىرسىگە ئولتۇرغۇزدى. ئاندىن ئۇنىڭدىن مەرهۇم ئاتىسى ئەمىر تەرەغاي باهادىرنىڭ ئاخىرەتلىكىگە ئائىت ئىشلارنى سوريدى...

ماۋەرائۇننەهردىكى بارلاس قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن توڭگۇز يىلى قىشتا، قارشى تاغلىرىدا بولغان بىر قېتىملىق ئۇرۇشتا چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ماۋەرائۇننەهردىكى نائىبى قازانخاننى ئۆلتۈرۈۋەتكەندىن كېيىن، بۇ يەردىكى ئەڭ چوڭ هوقۇقلۇق ئەمىرگە ئايلاندى. قازانخانىنىڭ ئوغلى ئابدۇللا مىرزىنى ئۆزىگە قورچاق قىلىۋالدى. شۇنىڭدىن تارتىپ پۈتۈن ماۋەرائۇننەهر ئۆلكىسىدە «ئۆي بېشىدا قاراخان» بولۇپ كەتتى. جەڭگى - جېدەل ئۆي توشقىنىدەك ئاۋۇشقا باشلىندى. ئۇلار بىر - بىرىنى چېپىپ، بىر - بىرىنى ئۆلتۈرگىلى تۇردى. جاهان سەيھۇن سۇيىنىڭ دولقۇنىدەك داۋالغۇپ، بىر ئىزدا توختىمايۋاتقان چاغلاردا، بارلاس قوۋمىنىڭ كۆرەگان ئۇرۇقىدىكى ئەمىرلەردىن بىرسى بولغان ئەمىر تەرەغاي باهادىر ئۆزىنىڭ ياش ئوغلى تۆمۈرنى ئەمىر قازغىنغا نۆكەر قىلىپ تۇتۇپ بەردى.

ئەمىر تۆمۈر ئۆسمۈر ۋاقتىدىن تارتىپلا ئەقىللىك، تۇغۇشلۇق، كارامەت مەرگەن، چېچەن، هۇنەرلىك، هەر مۇقامغا ۋە هەر يولغا مېڭىشنى بىلىدىغان تەدبىرلىك بولۇپ ئۆسۈپ يېتىلگەچكە، ئۇزاققا قالمايلا ئەمىر قازغىنىڭ خاس نۆكەرلىرىدىن بىرسىگە ئايلاندى. ئەمىر تۆمۈرنىڭ زېرەكلىكىدىن

تولىمۇ سۆيۈنگەن ئەمىر قازغىن كۆپلەپ ھىممەتلەرنى كۆرسىتىپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ ئىچكى بەگ[1] لىرىنىڭ قاتارىغا قوشۇپ، ئەمرلىك ئوتۇغاتىنى بەردى.

ئەمىر تۆمۈرنىڭ تاغىسى ئەمىر ھاجى بارلاس ئىچىدە توڭگۇز قۇترايدىغان، ھىممەتسىز، پەس ۋە نائەھلى ئادەم بولغاچقا، ئەمىر قازغىنىڭ ياش تۆمۈرگە بۇنچىلىك ھىممەت كۆرسىتىپ كېتىۋاتقانلىقىغا ھەسەت قىلىپ يۈرەتتى. ئۇنىڭ غەيۋىتىنى ئەمىرگە قانداق يەتكۈزۈشنى بىلمەي يۈرگەن كۈنلەرنىڭ بىرىدە، ئۇ ئەمىر قازغىنىڭ بابۇر خاتۇن ئىسىملىك بىر توقال خوتۇنىنىڭ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىغا ئاشىق ئىكەنلىكىنى تۇيۇپ قالدى.

بىر كۈنى بابۇر خاتۇن ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان خالىي قالغان پەيتنى تېپىپ ئۇنىڭغا مۇنداق دېدى:

— ئەي، بەگ بەچچە، مېنىڭ باغرىمنى ئۇنداق كۆيدۈرۈپ، ئىشق ئوتىدا كاۋاپ قىلمىغىن!

— ...

ئاشىنىسى بىلەن ئويىنىغان خوتۇن كىشى قانداق قىلغان بولسا، بابۇر خاتۇنمۇ شۇنداق قىلىشقا باشلىدى:

— مېنىڭ ھالىمدىن ھېچ خەۋىرىڭ يوقمۇ؟ مەن ساڭا ئاشىقمەن. كېچىلىرى ئۇيقۇم، كۈندۈزلىرى قارارىم يوق. مېنىڭ ھالىمغا قارا، قېرى ئادەمدىن ھاسىل بولمىغان مەقسىتىمنى سەن ھاسىل قىل!...

ئەمىر تۆمۈر بابۇر خاتۇننىڭ بۇ قىلىقىدىن تاسادىپىيلىق ھېس قىلىپ:

— ئەمىر قازغىنىڭ تۇزنى يەپ تۇرۇپ، بۇنداق ئىشنى قىلسام، تۇزكورلۇق قىلغان بولمامدىمەن؟! — دەپ ئۇنىڭ تەلىپىنى قەتئىي رەت قىلدى.

---

① ئىچكى بەگ — خاس بەگ، خان ـ ئەمرلەرنىڭ يېقىنلىرى.

دەل مۇشۇ ئىشنىڭ ئۈستىگە تاغىسى ئەمىر ھاجى بارلاس كېلىپ قالدى. ئۇنىڭ كۆڭلىدە گۇدرەت ئوتى بولغاچقىمۇ، ئەمىر تۆمۈرنى بىر ئامال قىلىپ ئوسال قىلىشنىلا ئويلايتتى. شۇڭا، ئۇ:

— شۇنداق گۈزەل خوتۇنىڭ تەلىپىنى يەردە قويغىنىڭ نېمىسى ؟ — دەپ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنى قىلتاقلا دەسسەتكەن بولدى. بىراق، ئۇ تاغىسىنىڭ سۆزىگە كۆنمىدى.

ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئالدانمىغانلىقىنى كۆرگەن ئەمىر ھاجى بارلاس دەرھال بابۇر خاتۇنغا: «ئۇ بۇ ئىشنى ئەمىر قازغىنىغا ئېيتماستىن بۇرۇن ئېيتىپ بولۇشۇڭ كېرەك. ئۇنداق بولمايدىكەن، سەن ئۆلۈمگە كېتەرسەن !» دەپ ئەقىل ئۆگەتتى. بۇ گەپنى ئاڭلىغان بابۇر خاتۇن دەرھال كىيىملىرىنى يىرتىپ، يۈزىنى تاتىلاپ ھەممە يېرىنى قان قىلغاندىن كېيىن ئەمىر قازغىنىنىڭ قېشىغا يىغلاپ كىردى ۋە:

— كېچە ئۇخلاپ ياتار ئىدىم، تاڭ سەھەردە بىر كىشى قوينۇمغا كىردى. مەن ئويغىنىپ، «كىم سەن؟ !» دەپ ۋارقىراي دېيىشىمگە، قارىسام تۆمۈر بەچچە ئىكەن. ئۇ ماڭا: «ۋارقىرىما، بۇ مەن، ساڭا ئۇزاقتىن بېرى ئاشىقمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن، كۈندۈزى ئەمىر قازغىنىنىڭ بولساڭ، كېچىسى مېنىڭكى بولغايسەن !» دېدى. مەن: «ئەمىرنىڭ تۇزنى يەپ، تۇزلۇقنى چاقماقچىمۇ سەن؟» دەپ ۋارقىرىدىم. ئۇ مېنىڭدىن بۇ سۆزنى ئىشتىكەندىن كېيىن ئىزا تارتىپ چىقىپ كەتتى ! — دەپ ئەرز قىلدى.

بابۇر خاتۇنىڭ سۆزىگە ئەمىر تۆمۈرنىڭ تاغىسى، ئەمىر ھاجى بارلاسمۇ: «سىز ئۇنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ، ئىچكىلىرىڭىزنىڭ قاتارىغا قوشقانىدىڭىز، ئۇ بۇ ئىززەتنى بىلمىدى. ئۇنىڭ قىلىپ يۈرگەن يامانلىقلىرىدىن قايسىبىرىنى ئېيتىپ بولاي؟ ھەممىدىن يامان بولغىنى شۇكى، ئۇ سىزنىڭ خوتۇنىڭىز بىلەن ئاشنا ئوينىاپ، كەچۈرۈپ بولمايدىغان گۇناھ

ئۆتكۈزدى !» دەپ يالغان گۈڭىلداپ بەردى.

ئەمىر قازغىن دەرھال ئەمىر تۆمۈرنى ئالدىغا چاقىرتتى ـ دە، ئۇنى:

ـــ بۇ نېمە ئىش؟ بۇ ئىشنى كىچە سەن قىپسەنغۇ؟ ـــ دەپ ئۇنى قاتتىق قىستاققا ئېلىۋىدى، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان يۈز بەرگەن ھەممە ئىشنى بىر باشتىن ئەمىر قازغىنغا ئېيتىپ بەردى:

ـــ مەن سىزدىن ئۈيالغىنىمدىن بۇ ئىشنى دەرھال كېلىپ ئېيتالمىغانىدىم، ـــ دېدى ئۇ دادىللىق بىلەن، ـــ بابۇر خاتۇنىنىڭ ئەل ئارىسىدا رەسۋا بولۇپ، يۈز ـ ئابرۇيى تۆكۈلمەسۇن دېدىم. ئەمما، ئۇ «سەن تاز دېگۈچە، مەن تاز دەۋالاي» دەپ، مېنىڭدىن بۇرۇن داۋراڭ كۆتۈردى...

ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ دېگەنلىرىنى ئاڭلاپ، ئەمىر قازغىن نۆكەرلىرىگە بابۇر خاتۇننى قىيناشقا بۇيرۇدى. قاتتىق قىيىن ـ قىستاققا ئېلىنغاندىن كېيىن، بابۇر خاتۇن ئاخىر راستىنى دېيىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ ئىش شۇنىڭ بىلەن ئاياغلاشتى. ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئاقلىنىپ ئەل ئىچىدە ھۆرمىتى تېخىمۇ ئاشتى. بۇ ئىشتىن كېيىن، ئەمىر قازغىن ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئىشىنىدىغان بولدى...

بۇ گەپ ھازىر مۇشۇ يەردە تۇرۇپ تۇرسۇن. ئەمدى باشتىكى سۆزنىمىزگە كېلەيلى.

ئەمىر قازغىن ئەتىگەندىن بېرى ئۆزىنى كۈتۈپ تۇرۇشقان بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ سۆزىنى نېرى ـ بېرىدىن ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، ئۇلارغا تېگىشلىك كۆرسەتمىلەرنى بەردى، ئاندىن بۇ بەگ ـ ئەمىرلەرگە:

ـــ مەن ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان بىلەن خۇسۇسىي كېڭىش قىلىپ، ئىشلىرىمىز توغرىسىدا ئايرىم سۆزلىشىۋالماقچىمەن. سىلەرگە ھازىرچە رۇخسەت، قايتساڭلار بولىدۇ ! ـــ دېدى.

بەگ ـ ئەمىرلەر ئەمىر قازغىنغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن، بۇ ئىككىسىنى خالىي قالدۇرۇپ، سارايدىن چىقىپ كېتىشتى.

ـــ ئەمىر ھاجى تەرەغاي مېنى جېتەلەر بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا دەۋەت قىپتۇ، ـــ دېدى قولىدىكى خەتنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ، ـــ مەنمۇ ئۇرۇشساق ئۇرۇشايلى، دېگەن ئوي بىلەن نەچچە رەت ئەترايتىكى ئۇلۇس ـ ئايماق، ئەل ـ يۇرتلارغا يارداەم تەلەپ قىلىپ ئەلچىلەر ۋە ئادەملەرنى ماڭدۇردۇم. بىراق، ھېچكىمدىن ياردەم كەلمىدى. ئادەتتە ھەممىدىن بەكرەك چۇقان كۆتۈرۈپ، سۇرەن سالغان ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن ئەمىر ھاجى تەرەغاي ئىككىسى قېچىپتۇ. قاچقاندىمۇ نەگە قېچىپتۇ دېمەمسەن؟ بىرسى شىمالىي تەرەپتىكى باسقۇنچى قوشۇنسى قېچىقلارغا، يەنە بىرسى غەرب تەرەپتىكى خۇراسان ئېلىگە قېچىپتۇ. ئۇلار قۇۋۇتسىز زور ھەم ھېچقانداق نۇقسانسىز يوق چاغلاردا ياردەم بەرمىگەن تۇرسا، بۇ ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندا بىزگە ياردەم بېرەرمۇ؟ مەن تېخى ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن ئەمىر ھاجى تەرەغاينىڭ ياردىمىدىن ئۈمىدۋار بولۇپ ئولتۇرغانىدىم. ياردەمسىز قالغان ئەھۋالدا سەمەرقەنتنى مۇداپىئە قىلماق قىيىن ! شۇڭا، كونىلار: «قورغاننى بېكىتمەك ئۈچۈن باش كېرەك، ئىككى قول كېرەك، ئىككى پۇت كېرەك !» دېگەنىدى. باش دېمەك، سەردار دېگەنلىكتۇر؛ ئىككى قول دېگىنى ئىككى ياقتىن كېلىدىغان ياردەمنى كۆرسىتىدۇ؛ ئىككى پۇت دېگىنى بولسا سۇ بىلەن ئاشلىقنى كۆرسىتىدۇ. ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن ئەمىر ھاجى تەرەغاينىڭ باشقا خىيالدا ئىكەنلىكىنى نەدىن بىلەي؟ ياردەمغۇ بەرمىسۇن، قېچىپ كېتىپ جەيھۇنىنىڭ ئۇ تەرىپىگە ئۆتۈۋالغىنىنى دېمەمسىز ئۇلارنىڭ تېخى؟ !

ـــ مېنىڭچە، خان سىز بىلەن يارىشىپ قېلىش ـــ سۇلھى قىلىش ئارزۇسىدا بولۇۋاتىدۇ، ـــ دېدى ئەمىر تۆمۇر كۆرەگان، ـــ سۇلھى قىلىش پەقەت ئىنسانلار ئارىسىدا داۋاملىق كۆرۈنۈپ

تۇرىدىغان بىر خىل ھادىسە بولۇپلا قالماستىن، بەلكى ھايۋانلار ئارىسىدىمۇ دائىم ئۇچراپ تۇرىدىغان بىر خىل تەبىئىي ھادىسىدۇر. ئادەتتە ئائىلىدىكى خورازلار ئۆزئارا سوقۇشۇپ تۇرۇشىدۇ؛ تازا سوقۇشۇۋاتقاندا گەرچە ئۇلارنى ئاجرىتىپ ياراشتۇرۇش تەسكە چۈشكەن بىلەن، ئۇلارنىڭ ھەممىسىنى بىر قەپەسكە سولاپ، دان ۋە سۇ بەرمەي قويۇۋەتسە، ئۇلار دەرھال ياۋاشلاپ جىمىپ قالىدۇ ۋە ئۆزئارا يارىشىپ قېلىشىدۇ. ئىنسانلارمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشاش. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەدىمكىلەر: «ئىشنى ئالتۇن بىرىپ ھەل قىلىش مۇمكىن بولسا، جاننى خەتەرگە قويۇش توغرا ئەمەس!» دەپ كۆرسەتكەن...

ئۇنىڭ سۆزى تېخى ئاخىرلاشماي تۇراتتى، ئەمىر قازغىن دەرھال:

— ياق، ياق! — دېگىنىچە ئۇنىڭ سۆزىنى ئۈزۈپ تاشلىدى، — مەن ھەرگىز تۇغلۇق تۆمۈردەك جېتە قاراقچىلىرى بىلەن سۇلھىلەشمەيمەن، بەلكى سىزگە كېش، قارشى ۋىلايەتلىرىدە يېڭىدىن قوشۇن توپلاشنى بۇيرۇيمەن! بەخت ـ سائادەت مېنىڭدىن يۈز ئۆرۈمىگەن بولسىلا، غەلىبە ـ نۇسرەت ماڭا تالىق بولىدۇ، دەپ ئويلايمەن!

— ھۆرمەتلىك ئەمىر جانابلىرى، مۇبادا ئالدىڭىزدا تەنتەكلىك قىلىپ قويغان بولسام كەچۈرگەيسىز، — دېدى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن، — بەخت ـ سائادەت دېگەن نېمە ئۆزى؟ ئەقىللىك كىشى بەخت ـ سائادىتىنى ھەرگىز قولىدىن چىقىرىۋەتمەيدۇ! ئىنسانلار تۇرلۇك زۇرۇرىيەت ۋە ئېھتىياجلار تۈپەيلىدىن ھەر خىل چارە ـ تەدبىرلەرگە موھتاج بولۇشىدۇ. بىراق، بۇنداق چارە ـ تەدبىرلەرنى ئىنسانىنىڭ ھاياتىغا زۇرۇر بولغان ئاشۇ بەخت ـ سائادەتنى قوغداش ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغاندىلا، ئاندىن بۇ چارە ـ تەدبىرلەر ئىنسانلارغا پايدىلىق چارە ـ تەدبىر بولغان بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، قەدىمدە ياشىغان ئۇلۇغلار شۇنداق دەپ ئېيتقانكى: «ئىككى ياخشىنىڭ ئارىسىدىن

تېخىمۇ ياخشىراقىنى تاللىغان ياكى ئىككى يامانىنىڭ ئارىسىدىن ياخشىراقىنى ئىختىيار قىلغان ئادەم ئاقىل ئادەمدۇر !»

ــ سىزنىڭچە، ھازىرقى ۋاقىتتا جېتەلەر خانى تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن سۇلھى قىلىش سىز ئېيتقان ئاشۇ ياخشى چارە ــ تەدبىرلەرنىڭ ئارىسىدىكى ياخشىراقى ياكى يامان چارە ــ تەدبىرلەرنىڭ ئارىسىدىكى ياخشىراقى ئىكەن ــ دە؟ !

ــ شۇنداق، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن سۇلھى قىلىش ــ ھازىرقى چاغدا ماۋەرائۇننەھر خەلقىنىڭ ئۇستىگە سەلدەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان ئۇرۇش خەۋپىنى توسقۇچى ئەڭ ياخشى چارە ــ تەدبىر ھېسابلىنىدۇ !

ــ ئى جانابىي ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان، سىز ئۆزىڭىزنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش بىلەن سۇلھى قىلىشتىن ئىبارەت بۇ ئىككى خىل چارە ــ تەدبىرنىڭ ئارىسىدىن سۇلھى قىلىشنى تاللىماقچى بولغانلىقىڭىزنى ماڭا چۈشەندۈرۈپ بېرەلەمسىز؟

ــ باش ئۇستىگە، جانابىي ئۇلۇسبېگى، مۇبادا سىز خالىسىڭىز، مەن ئۆزۈمنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش چارىسىنى تاللىماي، سۇلھى قىلىش چارىسىنى تاللىۋالغانلىقىمنى چۈشەندۈرۈپ بېرىشىم مۇمكىن.

ــ مەرھەمەت، قۇلىقىم سىزدە...

ــ ئى ئەمىر جانابلىرى، ــ دېدى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئەمىر قازغىنغا چۈشەندۈرۈپ، ــ چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا ئۆز ئاغزى بىلەن تۆزگەن ياساقتا: «دۈشمىنىڭلارنى ھەر دائىم باستۇرۇڭلار، دوستلىرىڭلارنى بېشىڭلاردا كۆتۈرۈڭلار» دەپ ئېيتقان، شۇنداقمۇ؟ ھازىرقى ۋاقىتتا چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ بىر ياقىدىن باش چىقىرىپ، خۇددى بىر تۇتۇننىڭ ئادىمىدەك ھەربىكەت قىلىشى ئۈچۈن، تۇغلۇق تۆمۈرخان ماۋەرائۇننەھرگە ئۆزىنىڭ ئىنىسى، مەملىكەتنىڭ باش يارغۇچىسى تۆمۈر مەلىكنى نائىب قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشى ياساققا تامامەن ئۇيغۇن كېلىدۇ. چۈنكى، ئەلدە خان تىكلەشكە تۇغرا كەلسە،

ياساق بويىچە پەقەت چىڭگىز ئەۋلادىدىن بولغان بىر ئادەمنى خان قىلىپ كۆتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ھەرگىز ئىككى ئادەمنى تەڭ كۆتۈرۈشكە بولمايدۇ. بۇ شۇنىڭ ئۈچۈنكى، خان بىر بولسا ئەل تۈزۈلىدۇ، خان ئىككى بولسا ئەل بۈزۈلىدۇ. ئۆتمۈشنى بېشىدىن كەچۈرگەن بىلىملىكلەر شۇنداق دەپ ئېيتقانكى، «بىر قىنغا ئىككى قىلىچ سىغماس، بىر خوتۇننى ئىككى ئەركەك ئېلىپ ئولتۇرماس، بىر يۇرتتا ئىككى تۆرە سىغماس.» ئۇنىڭ ئۈستىگە نەسەب جەھەتتىن سۈرۈشتە قىلغاندىمۇ، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان چاغاتايخانىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى ھېسابلىنىدۇ. ئەمىر جانابلىرى ئۆزىڭىز دەشتى قىپچاق قوۋمى بولغان قارا ماڭغىت ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققان. ماڭغىتلار بولسا جۇچى ئەۋلادى بولغان ئۆزبېك ـ قىپچاق ئۇلۇسىغا تەۋە بىر ئەل ھېسابلىنىدۇ. جۇچى بىلەن چاغاتاي چىڭگىزخانىنىڭ ئۆز ئوغلى بولسىمۇ، ئەمما چىڭگىزخان بۇ تەرەپلەرنىڭ سەلتەنەتىنى ئۆز ۋاقتىدا چاغاتايغا تاپشۇرۇپ كەتكەن. چاغاتاي بولسا ۋارىسلىرىغا قالدۇرۇپ قويۇپ ئالەمدىن ئۆتتى. شۇڭا، ماۋەرائۇننەھردە چاغاتاي ئەۋلادى نەسەب ـ ھەسەب جەھەتتىمۇ ياكى مەرتىۋە ـ دەرىجە جەھەتتىنمۇ جۇچى ئەۋلادىدىن يۇقىرىراق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمىر جانابلىرى، سىز ئاتا ـ بوۋىڭىزدىن تارتىپ چاغاتاي سەلتەنەتىدىن مائاش ـ ئوتۇغات ۋە سۈيۇرغال ئېلىپ كېلىۋاتقان ھوقۇقلۇق ئۇلۇس بەگلىرىنىڭ بىرسى. شۇنداق ئىكەن، سىز يەنە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە بەيئەت قىلمايمەن، دەپ ئېيتالامسىز؟

سارايىنىڭ ئىچىنى بىرپەس جىمجىتلىق قاپلىدى. بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئويلىنىپ ئولتۇرۇپ بىرھازادىن كېيىن سۆز ئالدى:

ـــ چاغاتاي مەملىكىتىدەك ھودۇدى پايانسىز، مەنزىرىسى گۈزەل، سۈيى ئەلۋەك، بايلىقى مول، يېرى مۇنبەت زېمىن

جاهاندا يەنە ئاز تېپىلسا كېرەك، ــ دېدى ئەمىر قازغىن ئويچان كۆزلىرى بىلەن ساراينىڭ ئىشىكىگە قاراپ تۇرۇپ، ــ سان ـ ساناقسىز بوز قىرلارنىڭ ئارىلىقىدا پايانسىز سەھرالار سوزۇلۇپ ياتىدۇ. چەۋەندازنىڭ سەركىسىمۇ ئۇچقۇر ئاتتا بۇ پايانسىز زېمىننىڭ ئۇ چېتىگە يىل ـ يىللاپ يۈرۈپمۇ چىقىپ بولالىشى قىيىن. قاتمۇقات تاغلاردا، بولۇق ئۆسكەن ئورمانلىقلاردا تۇرلۇك ھايۋانلار چېپىپ يۈرۈشىدۇ، خىلمۇخىل قۇشلار يېقىملىق سايرىشىدۇ. زۇمرەتتەك دېڭىز ـ كۆللەردە ئاپپاق ئاق قۇلار، غاز ـ ئۆردەكلەر سەيلە قىلىشىپ ئۇزۇپ يۈرۈشىدۇ ... شۇنداق، چاغاتاي مەملىكىتىدە ھەممىگە ياشايدىغانغا جاي تېپىلىدۇ. ھەتتا تۆلكىنىڭمۇ ئىنىسى بار، ئۇچار قاناتنىڭمۇ ئۇۋىسى بار. پەقەت مېنىڭ بىچارە كۆچمەن قەبىلەمگىلا ياشايدىغانغا جاي يوق. ئاچ كۆز چاغاتاي خانلىرى، كۈچلۈك قەبىلىلەر ماڭا پەقەت قۇملۇق سەھرا، تاقىر دالالارنىلا قالدۇرۇپ، ياپيېشىل، مۇنبەت يايلاقلارنى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالدى. مالىلىرىمىز بۇ ئۇنۇمسىز چۆل سەھرادا ئەت تاشلاپ، ئورۇقلاپ، ئاچلىقتىن قىرىلىپ كېمىيىپ كەتتى. ئاتلىرىمىز ماغدۇرىدىن كەتكەنلىكتىن، تۆت پۇتى تىترەپ كارغا كەلمەس بولۇپ قالدى. بۇنىڭ ھەممىسىگە كىمنىڭ پۇشتىدىن تامغىنىنى بىلگىلى بولمايدىغان ئەنە شۇ تۇغلۇق تۆمۇر دېگەن قويچى لەنىتى سەۋەبچى بولۇۋاتامدۇ؟ شۇنداق بولۇپ تۇرۇقلۇق، مەن يەنە نېمىشقا ئۇنىڭغا بېشىمنى ئېگىپ بەيئەت قىلغۇدەكمەن؟

ــ تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ مەۋكەبنى ئاقسۇدىكى دوغلات زېمىنىدىن قۇياستىكى ئالمالىققا كۆچۈرۈپ كېلىپلا، ھەممىدىن ئاۋۋال چىڭگىزخان ياساقلىرىنى رەتلەپ چىقىپ پۈتۈن مەملىكەتكە قايتىدىن ئېلان قىلغانلىقىدىن سىزنىڭمۇ خەۋىرىڭىز بارغۇ دەيمەن، ھۆرمەتلىك ئەمىر قازغىن جانابلىرى، بىراق سىز ئۇنىڭ بۇنداق قىلىشىدىكى مەقسىتىنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلمەمسىز؟

ـــ ئۇنىڭ ھەممىنى ئۆز ئاغزىغا قارىتىش ئۈچۈن شۇنداق قىلغانلىقىنى كىم بىلمەيدۇ؟!

ـــ ھەببەللى، ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭىز. بىراق، بۇ مەسىلىنىڭ بىرلا تەرىپى، خالاس...

ـــ ئۇنداق بولسا مەسىلىنىڭ يەنە بىر تەرىپىچۇ؟

ـــ سىز تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا بۇتپەرەسلىكنى تەرك ئېتىپ، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىشتەك دىن ئىسلاھاتى يۈرگۈزمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى بىلمىسىز، شۇنداقمۇ؟

ـــ شۇنداق، بىراق تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ماۋۇرائۇننەھرگە جېتىە قوشۇنلىرىنى باشلاپ كەلگەنلىكىنىڭ بۇ ئىش بىلەن قانداق مۇناسىۋىتى بار؟

ـــ ناھايىتى زور مۇناسىۋىتى بار! ئۇنىڭ ماۋۇرائۇننەھرگە لەشكەر باشلاپ كېلىشتىكى مەقسىتىمۇ شۇ، ئۇ كېيىنكى قەدەمدە مەملىكەت مىقياسىدا يۈرگۈزمەكچى بولغان ئاشۇ ئىسلاھاتنىڭ ئوڭۇشلۇق بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىشنى كۆزلەيدۇ.

ـــ ھۆرمەتلىك تۆمۈربەگ، سىز زادى نېمە دېمەكچى، سىزنىڭچە، مەن قانداق قىلىشىم كېرەك؟ ـــ دەپ سوردى ئەمىر قازغىن يەنىلا چۈشەنمەي.

ـــ ھۆرمەتلىك ئەمىر قازغىن جانابلىرى، بىلەمسىز، ـــ دەپ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئۇنىڭغا سەۋرچانلىق بىلەن چۈشەندۈردى، ـــ ماۋۇرائۇننەھردىكى بۇ قۇملۇق سەھرالار بىلەن تاقىر تاشلىق دالالار بىزگە ھەم ئەجەل، ھەم بەخت بېغىشلىشى مۇمكىن. تۇغلۇق تۆمۈرخان باشلاپ كەلگەن چاغاتاي قوشۇنلىرى سىز ـ بىزنىڭ توپلىماقچى بولغان قوشۇنىمىزدىن ئۈچ ھەسسە ئاز. بىراق، گەپ بۇنىڭدا ئەمەس. سىز بۇ لەشكەرلەرگە ئىشەنچ قىلالامسىز؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە سىزنىڭ لەشكەرلىرىڭىزنىڭ كۆپ قىسمى دەشتى قىپچاق ئاھالىسى ئارىسىدىن پۈلغا سېتىلغان

يالانما لەشكەرلەردۇر. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ موھتاجلىقىنى قاندۇرۇش ئۈچۈن، قورسقىنى بېقىش ئۈچۈنلا سىزگە يالانغان. ئۇلار بۇ ئۇرۇشقا دۇشمەن بىلەن جەڭ قىلىش مەقسىتىدە ئەمەس، بەلكى باشقىلارنىڭ جۇڭسىدا تەرلەش يۈزىسىدىنلا قاتنىشىدۇ. ئۇلارغا پەقەت ئولجا ـ غەنىيمەت بولسلا بولدى. شۇڭا، جەڭدە ئولجا ـ غەنىيمەتنى قايسى تەرەپتىن ئاسانراق ۋە كۆپرەك ئېلىش مۇمكىنچىلىكى بولسا، ئۇلار شۇ تەرەپكە باسقۇن قىلىشتىن يانمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىزنىڭ پۈتۈن ئەقىل ـ پاراسىتىمىزنى ئىشقا سېلىپ، ئۇستىمىزگە بالايىئەزىمەڭ بېسىپ كېلىۋاتقان بۇ ئۇرۇش ۋەھىمىسىنىڭ توپان سۈيىنى قايتۇرمىقىمىز، تېزدىن غەلىبە ـ نۇسرەت ئېتىغا قامچا ئۇرۇپ، بىزنى ئۇرۇش ۋەيرانچىلىقىدىن قۇتقۇزغۇچى ئاشۇ ئىشەنچلىك سوقماقلارغا چۈشمىكىمىز زۆرۈر... ئۇرۇشساق، بىزنى ئۆلۈم، ۋەيرانچىلىق، ئىززەت ـ نەپسىمىزنىڭ دەپسەندە قىلىنىشىدەك پاجىئەلىك ئاقىۋەت كۈتۈپ تۇرۇپتۇ.

ـــ بىزگە سۈلھى قىلىشتىن باشقا چارە يوق، دېمەكچىمۇسىز؟

ـــ شۇنداق، سۈلھى قىلىش ھەرھالدا يامان ئاقىۋەتلەرنىڭ ئارىسىدىكى ياخشىراق ئاقىۋەتتۇر. ھېچبولمىغاندا، ئۇ زېمىنىمىزنى، خەلقىمىزنى بالايىئاپەتتىن ۋاقتىنچە بولسمۇ ساقلاپ قالىدۇ.

ئەمىر قازغىن ئالدىدا تۇرغان بۇ يېگىرمە ياشلىق يىگىتكە سىنچىلاپ قاراپ، ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى بولغىنىنى مانا ئەمدى چۈشەنگەندەك بولدى...

ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ ئۇچىسىدىكى ئاددىي نۆكەرلىك كىيىمىدىن ۋە ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشىدىن ئۇنىڭ باھادىرلارغا خاس قەيسەرلىكى نامايان بولۇپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا ئۇرغۇپ تۇرغان ياشلىق باھارىنىڭ ھاياتىي كۈچى ۋە ھۆكۈمرانلارغا خاس رەھىمسىزلىكىنىڭ گۇۋاھچىسى بولغان

سۇرلۇك سالاپىتى ئۇنىڭ ئۆز مەقسەتلىرى يولىدا ھەرقانداق ئىشلارنى قىلىشتىن يانمايدىغان، ئېگىلمەس ـ سۇنماس روھقا ئىگە جەسۇر ۋە شىجائەتلىك ئادەم ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ تۇراتتى.

*　　*　　*

تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ سېرىق رەڭلىك چېدىرى چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ بارگاھىدىن يېرىم ياغاچ يۇقىرىسىدىكى بىر تۆپىلىك ئۈستىگە تىكلەنگەنىدى. خان چېدىرىنىڭ ئەتراپىدا جەسەكچىلىكتە تۇرغان نۆكەرلەر تۇرغاۋۇتلار تۇمەنىنىڭ ئىچىدىن خىللاپ گېزەكچىلىككە ئەۋەتىلگەن تۇرغاۋۇتلار ئىدى. ئۇلار ئۆز ۋەزىپىسىگە ئىنتايىن سادىق، بىر ـ بىرىدىن بەستىلىك، كۈچتۇڭگۇر نۆكەرلەر بولۇپ، تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ رۇخسىتىسىز خان چېدىرىنىڭ ئەتراپىغا ھېچكىمنى بىر قەدەممۇ يېقىنلاشقىلى قويمايتتى.

تۇغلۇق تۆمۇرخان ئەتىگەندىن باشلاپ، ئۆزىنىڭ سېرىق رەڭلىك چېدىرىدا چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ ئەمىر كېبىرى، تۇرغاۋۇتلار تۇمەنىنىڭ ئەمىرى تاشتۆمۇر باھادىر، مەملىكەتنىڭ باش يارغۇچىبېگى، نازىر بەگ، ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئەمىر تۆمۇر مەلىك، خان مۆھۈرداری، بېتىكچى يەللىغ تايشى ۋە بىر قىسىم ئەمىر ـ ئۆمەرالار قاتارلىق ئاز سانلىق كىشىلەرنى كېڭەشكە چاقىرغان بولۇپ، بۇ كېڭەشتە چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ سەمەرقەنتكە يۇرۇش قىلىش مەسىلىسى مەخسۇس مۇھاكىمە قىلىنىدى.

ـــ ئەمىر قازغىن سەمەرقەنت سېپىلىنىڭ ئېگىز ھەم مۇستەھكەملىكىگە، لەشكەرلىرىنىڭ كۆپ ھەم كۈچلۈكلۈكىگە تەمەننا قويۇپ، بىز بىلەن كۈچ سىناشماقچى بولۇۋاتىدۇ، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇر كېڭەش ئەھلىگە، ـــ شەھەرسەبىزدىن كەلگەن

خەۋەرلەرگە قارىغاندا، ئەمىر ھاجى بارلاس ئەمىر قازغىنىنى سەلتەنەتىمىزگە قارشى قوپۇشقا قۇترىتىپ قويۇپ، ئۆزى جەيھۇننىڭ نېرىقى تەرىپىدىكى خۇراسان ۋىلايىتىگە قېچىپ بېرىۋاپتۇدەك. ئەگەر بىز بۇ يەردىن لەشكەر چېكىندۈرۈشتىن ئىلگىرى ئەمىر قازغىنىنىڭ ئەدىپىنى تازا بېرىپ قويمايدىغان بولساق، ئۇنىڭ يۇرىكى يوغىناپ، سەلتەنەتىمىزگە يەنە مۇشت ئېتىشتىن يانمايدىغاندەك قىلىدۇ. بىراق، مەن قولىمىزدىكى بۇ ئوچ تۇمەن لەشكەرگە تايىنىپ، ئۇنىڭ بىلەن نۇسرەت بەرگۈ ئۇرۇش قىلالماسلىقىمىزدىن ئەنسىرىمەكتىمەن. ھۆرمەتلىك دۆلەتپاناھلار، بۇ ھەقتە سىلەرنىڭ قانداق ياخشى مەسلىھەتلىرىڭلار بار؟

— ناھايىتى ھەق گەپ قىلدىڭ، جانابي خان ئالىيلىرى، — دېدى ئەمىر كېبىر تاشتۆمۇر باھادىر ھەممىدىن بۇرۇن سۆز ئېلىپ، — مەن ئالىغان سىرتىقتىن قارىغاندا، ماۋەرائۇننەھردىكى ئۇلۇس ـ قەبىلىلەرنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرى پايدا ـ زىيانىنى دەڭسەپ كۆرگەندىن كېيىن، ئەمىر قازغىنغا بولۇشماسلىقنى قارار قىپتۇ. قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىپ، ئۇلۇغ تۆمۇرنىڭ ئىلغارلار سېپىگە قوشۇلۇپ، سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىپ بارماقچى بولۇۋاتىپتۇ؛ كۆرەگانلار ئۇرۇقىنىڭ ئۇلۇغى ئەمىر تۆمۇر ئەمىر قازغىنغا چاغاتاي سەلتەنەتى بىلەن قارشىلاشماسلىق ھەققىدە نەسىھەت قىلىش ئۈچۈن ئالايىتەن سەمەرقەنتكە يېتىپ بېرىپتۇ. يۇقىرىقىلاردىن قارىغاندا، ھۆرمەتلىك خان ئالىيلىرى، بىز ئەمىر قازغىنىنىڭ ئىشىدىن بەك ئەندىشە قىلىپ كەتمەسكىمۇ بولىدىغاندەك قىلىدۇ.

— مەنمۇ ئەمىر كېبىر جانابلىرىنىڭ بۇ مۇلاھىزىسىگە قوشۇلىمەن، — دېدى خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشىمۇ، — مەنمۇ سەمەرقەنت شەھىرى ھېچقانچە بەدەلسىزلا خان ئالىيلىرىنىڭ قولىغا ئۆتىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن!

ـــ هۆرمەتلىك تايشى، سىززە، ئەمىر قازغىننىڭ سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ قاپقىلىرىنى ئېچىپ، ئاچقۇچلىرىنى ئۆز قولى بىلەن بىزگە تاپشۇرۇشى مۇمكىن دەپ ئويلايدىكەنسىز ـ دە ! ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇر چوڭقۇر ئىستىھزا بىلەن.

ـــ ھەرگىز ئۇنداق ئەمەس، جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دەپ يەللىغ تايشى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، ـــ كېچە مەن ئۇستۇرلاب① نى ئېچىپ يۇلتۇزلارغا باقسام، مىررىخ يۇلتۇزى② پەلەكنى ئايلىنىپ بىر دەۋر قىلىپ چىققان ئون ئىككىنچى كۇنىگە ـــ يەنى دەل ئاسمان بىلەن يەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئورنىغا توغرا كەلگەنلىكىنى كۆرۇپ قالدىم. مىررىخ يۇلتۇزى غەزەپ يۇلتۇزىدۇر. مىررىخ يۇلتۇزىغا توغرا كەلگەن ۋاقىت ماكان ۋە زامان ئەھمىيىتىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا غەلىبە ـ نۇسرەتتىن دېرەك بېرىپ تۇرماقتا. شۇنىڭ ئۈچۈن، مەن ئويلايمەنكى، مۇنداق ئون تۇرلۇك ئىش تۇپەيلىدىن غەلىبە ـ نۇسرەت ئەمىر قازغىنىدىن يۈز ئۆرۈيدۇ ۋە شۇنىڭدەك يەنە مۇنداق ئون تۇرلۇك ئىش تۇپەيلىدىن غەلىبە ـ نۇسرەت سىز خان ئالىيلىرىغا كۇلۇپ قۇچاق ئاچىدۇ.

ـــ بۇ ئون تۇرلۇك ئىش بىلەن ئۇ ئون تۇرلۇك ئىش قايسىدۇر؟ ھۆرمەتلىك مۆھۇردار، بىزگە بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ چۈشەندۈرگەيسىز، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ.

ـــ باش ئۇستىگە، جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى يەللىغ تايشى قۇللۇق بىلدۈرۈپ، ـــ بۇ ئون تۇرلۇك ئىشنىڭ بىرىنچىسى، ئەمىر قازغىن قۇدرەتلىكتەك قىلغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە سەۋر ـ تاقەتنى بىلمەيدىغان، زالىم، شەپقەتسىز،

---

① ئۇستۇرلاب ـــ ئىسلام ئاستىرونومىيەسىدە قۇياش ۋە يۇلتۇزلارنىڭ ئارىلىقىنى ئۆلچەيدىغان ئەسۋاب.

② مىررىخ يۇلتۇزى ـــ مارس. ئۇ ئىسلام ئاستىرونومىيەسىدە قۇياشنى دەۋر قىلىپ ئايلىنىدىغان يەتتە سەييارىنىڭ ئۇچىنچىسى دەپ قارىلىدۇ.

هاكاۋۇر ۋە بەسىيار ئابرۇيپەرەس ئادەمدۇر؛ ھالبۇكى، خان ئالىيلىرى سىز ئىنتايىن چىداملىق، غەيرەتلىك، كىچىك پېئىل، چىقىشقاق ۋە ئەئيانلارنى قانداق ئىشقا سېلىشنى بىلمىدىغان ھۆكۈمدارسىز. شۇڭا، ھۆكۈمدارلىق ئۇدۇمىدا سىز ئەمىر قازغىنىدىن ئۈستۈن تۇرغاچقا، ئۇنى چوقۇم ئۇتالايسىز؛ ئىككىنچىسى، ئەمىر قازغىن قۇدرەتلىكتەك كۆرۈنگىنى بىلەن زامانىغا بېقىپ ئىش قىلىشنى بىلمەيدۇ، خان ئالىيلىرى سىز زامانىڭ تەقەززاسى بويىچە مەملىكەتنى ئىدارە قىلىپ كەلمەكتىسىز. شۇڭا، خەلق رايى ئۇدۇمىدا سىز ئەمىر قازغىنىدىن ئۈستۈن تۇرغاچقا، ئۇنى چوقۇم ئۇتالايسىز؛ ئۇچىنچىسى، مەرھۇم خان ئاتىڭىز ئېسەن بۇغاخاندىن كېيىنكى تا سىزگىچىلىك بولغان چاغاتاي خانلىرى رەئىيەتكە زىيادە رايىشلىق بىلەن مۇئامىلە قىلىپ كەلدى. بۇ گەرچە ئاددىي كىشىلەر ئۈچۈن ياخشى سۈپەت بولسىمۇ، ئەمما ھاكىمىيەتچىلىك ئۇدۇمىدا ئۇ سەلتەنەتنىڭ سۈرىگە ئىنتايىن قاتتىق زەرەر يەتكۈزىدىغان ئىش بولغاچقا، ھۆكۈمدار بولغان كىشى قاتتىق ھەزەر ئەيلەيدىغان بىر ئىش ئىدى. ھالبۇكى، ئەمىر قازغىن قاتتىق بولۇشقا تېگىشلىك ئىشلاردا ئىنتايىن رايىش بولدى، ئەكسىچە رايىش ـ يۇمشاق بولۇشقا تېگىشلىك ئىشلاردا ناھايىتى قاتتىق بولدى؛ خان ئالىيلىرى، سىز چاغاتاي سەلتەنەتىدىكى بۇ نۇقسانلارنى تېز تۈزىتىپ، ھاكىمىيەتچىلىك سۈرىنىڭ ئىزچىللىقىنى ساقلاپ كەلمەكتىسىز. ئەمىر ـ ئۆمەرالار، بەگ ـ بىگاتىلار سەلتەنەتىڭىزنىڭ سۈرىدىن ئەيمىنىدىغان، تەپ تارتىدىغان بولدى. سىز ياساق ـ تۈزۈكلەرنى مۇكەممەللەشتۈرۈپ، مەملىكەتنى بىرلىككە كەلگەن يوسۇن بويىچە سوراۋاتىسىز. شۇڭا، ياساق ـ تۈزۈك ئۇدۇمىدا سىز ئەمىر قازغىنىدىن ئۈستۈن تۇرغاچقا، ئۇنى چوقۇم ئۇتالايسىز؛ تۆتىنچىسى، ئۇلۇغ مەرتىۋىلىك ۋە يۇكسەك دەرىجىلىك خانلار پەزىلەتلىك ياخشى كىشىلەرگە شەپقەت يۇزىنى كۆرسىتىپ، ئۇلار

ئۇچۇن مەرھەمەت يولىنى كەڭ ئاچمىقى لازىمدۇر. چۈنكى، خان - پادىشاھلارنىڭ ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرى جۈرئەتلىك، تەدبىرلىك، بىلىملىك، غەرەزسىز، ھىممەتلىك ۋە پەزىلەتلىك دۆلەت ئەركانلىرىسىز ھەرگىز ۋۇجۇدقا چىقمايدۇ. ئەمىر قازغىن قارىماقچا شەپقەتلىك ۋە مەرھەمەتلىكتەك قىلغىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇ ھېچكىمگە شەپقەت يۈزىنى كۆرسەتمىدى، ھېچكىمگە مەرھەمەت قىلمىدى. بۇگۈنى بۈنى ئەتىۋارلاپ مەملىكەتنىڭ ئىشلىرىغا مۇئەككەل قىلسا، ئەتىسى ئۇنى ئەمرىلىكتىن چۈشۈرۈۋېتىپ، يەنە باشقا بىرسىنى ئەتىۋارلاپ بەگ قىلدى. كاتتىلار بىلەن ئۇلۇغلارنىڭ قەدرىنى بىلمىدى، چوڭلارنىڭ ھۆرمىتىنى ساقلىمىدى. بۇ ۋەجىدىن كۆپچىلىكنىڭ كۆڭلى ئاغرىپ، ئامالسىزلىقتىن ئىتتىپاقلاشقاندەك قىلسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ھەممىسى ئۆز غېمى بىلەن مەشغۇل بولدى؛ خان ئالىيلىرى، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ دۆلەت ئەسۋابلىرى سىزنىڭ ھىممىتىڭىزنىڭ شاراپىتىدە تەيىار بولدى. جەمئى ئۇلۇس - ئايماقلار سىزگە قوللۇق دەرىجىسىدە پەرمانبەردار بولدى. خەزىنە ۋە مەملىكەت مەمۇرچىلىق ۋە مۇستەھكەملىك سۈپىتى بىلەن زىننەتلەندى. دۆلەت كۆچىتى ھىممىتىڭىزنىڭ بە قارارلىق سۈيىنى ئىچىپ ياشاردى. شۇڭا، ھىممەت ئۇدۇمىدا سىز ئەمىر قازغىندىن ئۇستۇن تۇرغاچقا، ئۇنى چوقۇم ئۇتالايسىز...

يەللىغ تايشى سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، سۆزىنى توختىتىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخانغا: «داۋاملىق سۆزلەۋېرەيمۇ» دېگەندەك قاراپ قويدى.

خان ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلمەستىن ئاڭلاپ ئولتۇرغان ۋە كۆڭلىدە بىر - بىرلەپ تەھلىل قىلىۋاتقانىدى. يەللىغ تايشىنىڭ توختاپ قالغىنىنى كۆرۈپ، چۆچۈپ بېشىنى كۆتۈردى ۋە:

— ھۆرمەتلىك يەللىغ تايشى، قۇلىقىم سىزدە، سۆزىڭىزنى داۋاملاشتۇرىۋېرىڭ! — دېدى.

خانىنىڭ داۋاملىق سۆزلەشكە ئىجازەت بەرگەنلىكىنى كۆرۈپ،

يەللىغ تايشى:

— قۇللۇق، — دەپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى، — بەشىنچىسى، پاراسەت بىلەن شىجائەت ئىككىسى بىر جۈپ قوشكېزەكلەردۇر. پاراسەتنىڭ مەنىسى — ھەرقانداق بىر شەيئىنىڭ سۈرىتىدىن ئۇنىڭ ماھىيىتىنى تېپىپ چىقىش دېگەنلىك بولىدۇ. شۇڭا، قەدىمكىلەر: «سەلتەنەتنىڭ زىننىتى پاراسەت بېزىكى بىلەن روشەنلىشىدۇ» دېگەن. ۋاھالەنكى، شىجائەتنىڭ مەنىسى — كۆڭۈلنىڭ قۇۋۋىتى دېگەنلىك بولىدۇ. پاراسەتلىك بولۇش ئۈچۈن ھەممىدىن ئاۋۋال قەلبىنى پاك ۋە كۆڭۈلنى ساپ تۇتماق لازىم. بۇ — پاراسەتلىك بولۇشنىڭ شەرتىدۇر؛ پاراسەتلىك بولۇش ئۈچۈن يەنە تەجرىبە ـ ساۋاقلارنى دائىم ئەستە ساقلاشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ پاراسەتلىك بولۇشنىڭ يولىدۇر. قورقۇنچاقلار مەغلۇبىيەت ئىچىدە قاچماقنى جاننى ھىمايە قىلىشنىڭ يولى دەپ بىلىشىدۇ؛ شىجائەتلىكلەر پەم ـ پاراسەتكە تايىنىپ مەغلۇبىيەت ئىچىدىمۇ نىجاتلىق تاپالايدۇ. ئەمىر قازغىن پەم ـ پاراسەت بابىدا خامراق بولسىمۇ، ئەمما ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىشكە ماھىر، شىجائەت بابىدا جۈرئەتسىزلىك قىلىدىغان قاچاقتۇر. خان ئالىيلىرى، سىزگە ھېچقانداق نەرسە سىر ۋە مەخپىي ئەمەستۇر. چۈنكى، ئۇغان تەڭرى سىزنى پاراسەتلىك ۋە شىجائەتلىك قىلىپ ياراتقان. ھەرقانداق مۇشكۈل ئىشقا يولۇقسىڭىزمۇ ئەقلىڭىزنى غەيرىتىڭىزگە يولباشچى قىلىپ، قىيىنچىلىقلارنى ئاسانلاشتۇرۇپ كېتەلەيسىز. شۇڭا، ئەقىل ـ پاراسەت ئۇدۇمىدا سىز ئەمىر قازغىندىن ئۇستۇن تۇرغاچقا، ئۇنى چوقۇم ئۇتالايسىز؛ ئالتىنچىسى، كەرەملىك بولۇش ۋە تەۋازۇلۇق قىلىش — ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان ئېسىل پەزىلەتتۇر. كەرەملىك بىلەن تەۋازۇلۇق — كۆڭۈل قۇشنى ئوۋلاشتىكى ئىككى لوقما دام بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ھەركىم شۇ ئىككى لوقما دامنىڭ بىرسىگە ئىلىنىپلا قالسا، ئۇنىڭ بوشىنالىشى ھەرگىز

مۇمكىن ئەمەس. ئەمىر قازغىن ئۆزىنىڭ يېشىنى، ئۆزىنىڭ نەسەبىنى پەش قىلىپ، نام ـ شۆھرەت تاپقان ئادەمدۇر. ئۇ ئۆزىنى كۈچلۈك ۋە زور قىلىپ كۆرسىتىش ئۈچۈن، ئۆز ئەتراپىغا ئار ـ نومۇسنى تاپاۋەتكە سەرپ قىلىدىغان بىر توپ تەخسىكەشلەرنى يىغىۋالدى؛ ھالبۇكى، خان ئالىيلىرى باشقىلارنى خۇددى ئۆزىگىزدەكلا قەدىرلىك بىلدىگىز، ئۇلارنىڭ ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى ئۆزىگىزدىنمۇ زىيادە قىلدىگىز. ئۇلۇغلار: «ئالىمنىڭ ئارقىسىدىن يەتتە قەدەم يەرگىچىلىك ئۇزىتىپ بارغان ھۆكۈمدار يەتتە دوزاخ ئازابىدىن پارىغ بولۇر، ئۇنىڭ نەسەبىدىن يەتتە ئەۋلادىغىچە پادىشاھ چىقۇر» دەپ ھۆكۈم قىلغان. شۇڭا، پەزىلەت ئۇدۇمىدا سىز ئەمىر قازغىنىدىن ئۈستۈن تۇرغاچقا، ئۇنى چوقۇم ئۇتالايسىز؛ يەتتىنچىسى، ھەممەتلىك بولۇش بىلەن سېخىيلىقتىن ئىبارەت بۇ ئىككى شەرەپلىك سۈپەت پەقەت پاك ـ دىيانەتلىك ھۆكۈمدارلارغىلا خاس سۈپەت ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، سېخىيلىق ئىنسانىڭ تېنى بولسا، ھەممىتى ئۇنىڭ جېنىدۇر. ئادەملەرگە سېخىيلىق قىلىش گويا ئاچ قالغان كىشىگە تاماق بېرىپ، قورسقىنى تويدۇرغانغا ئوخشاش بولسا، ھەممەتلىك بولۇش ئەت ـ يانى ئېچىلىپ قالغان يالىڭاچ ئادەمگە كىيىم كىيدۇرۇپ، ئار ـ نومۇسنى ياپقانغا ئوخشايدۇ؛ ئەمىر قازغىن مەنسەپ ۋە بايلىق كىبرى بىلەن مەست ـ مۇستەغرەق بولۇپ كەتكەچكە، موھتاجلىق ئىشكىدە خەيرخاھلىق ئىزدەپ يۈرگەن پازىللارغا ھەممەت ئىشكىنى ياپتى؛ چىشىنى چاشقاندەك نەپسىگە قورال قىلغان ۋە ئۆزىنىڭ قارنى تويسىلا ئەل ـ جامائەت بىلەن كارى بولمايدىغان زالىملارغا خەير ـ ساخاۋەت تونى ياپتى؛ خان ئالىيلىرى، سىز ھۆكۈمدارلىق بابىدا قىلچىمۇ غاپىل بولمىدىگىز، بەلكى بارغانسېرى ھوشيار بولۇپ، پۇقرالارنىڭ ھالىغا يېتىگىز. مېھىر ـ شەپقەت ئارغامچىسى بىلەن مەزلۇملارنى زۇلۇم قۇدۇقلىرىدىن تارتىپ چىقىرىپ، جەبىر ـ جاپادىن خالاس قىلدىگىز. ئادالەت قۇياشىنىڭ ئاپتىپى بىلەن

مەملىكەتنى يورۇتتىڭىز. شۇڭا، مېھمان - شەپقەت ئۇدۇمىدا سىز ئەمىر قازغىنىدىن ئۈستۈن تۇرغاچقا، ئۇنى چوقۇم ئۇتالايسىز. سەككىزىنچىسى، ھۆكۈمدارلىق ئۇدۇمىدا ھەممەتسىز، پەسكەش ئادەملەر ئەزەلىي تەرىقە[1]دە باش بولسا، سەلتەنەتنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتى قەدىرسىزلىك بۇلۇڭىغا تاشلىنىپ قالىدۇ. زۇلۇم ئوچاقلىرىدىكى زورلۇق ئوتلىرى يالقۇنلىغانسېرى، پۇقرالارنىڭ قەلبىدىكى نىجاتلىق ئۇچقۇنلىرى ئۆچۈشكە باشلايدۇ! باشباشتاقلىق، تەپرىقە - ئىنقىزار[2] لىق تۇپەيلىدىن مەملىكەت ۋەيران بولۇشقا باشلايدۇ؛ ئەمىر قازغىن رەزىل ۋە رىياكار ئادەملەرنى ئەتىۋارلىدى، پازىل - ئىستېدات ئىگىلىرىنى قەدىرلىمىدى. خان ئالىيلىرى، سىز پازىل، قابىلىيەت ئىگىلىرىگە هېممەت قىلىپ قەدىرلىدىڭىز، ئۇلارنىڭ ئىشلىگەن خىزمەتلىرىگە لايىق مەرھەمەت ۋە مېھرىبانلىق كۆرسەتتىڭىز. ئۇلارنى قاتتىق باشقۇرۇپ، خاھىشىڭىزغا خىلاپ سۆز - ھەرىكەتتە بولۇشقا يول قويمىدىڭىز. شۇڭا، دانالىق ئۇدۇمىدا سىز ئەمىر قازغىنىدىن ئۈستۈن تۇرغاچقا، ئۇنى چوقۇم ئۇتالايسىز؛ توققۇزىنچىسى، مەملىكەتنىڭ گۈللىنىشى ياكى زاۋال تېپىشى خان - پادىشاھلارنىڭ نىيەت - ئىقبالىغا باغلىق بولىدۇ. ئەگەر پادىشاھ ئادىل، ھوشيار بولسا، پۇقرالارغا بەرىكەت، مەملىكەتكە تىنچلىق، ئاسايىشلىق نېسىپ بولىدۇ؛ ئەگەر پادىشاھ زالىم، غاپىل بولسا، پۇقرانىڭ مەئىشىتى خانۇەيران، مەملىكەت زەبۇن ۋە خاراب بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، دانىشمەنلەر: «ئادالەت پادىشاھلارنىڭ بارچە سۈپەتلىرىنىڭ ئىچىدە ئەڭ ياخشى سۈپىتىدۇر؛ زالىملىق مەملىكەت ۋە سەلتەنەتنىڭ زاۋاللىقىدۇر» دەپ ياخشى ئېيتقانىدى؛ ئەمىر قازغىن زالىم ھۆكۈمران بولغاچقا، رەئىيەتنىڭ دىلىغا ئازار بەردى. ئۆز خاھىشى بويىچە ئىش كۆردى. شۇڭا، بىز ئۇنى چاغاتاي سەلتەنەتنىڭ ئىززەت -

① ئەزەلىي تەرىقە — باش يول، چوڭ يول، داغدام يول.

② ئىنقىزار — بۆلۈنۈش، پارچىلىنىش.

ئابرۇيىنى تۆككەن ئەخمەق ھۆكۈمدار دەيمىز؛ خان ئالىيلىرى، سىز زۇلۇم چەككەنلەرنىڭ دادىغا يېتىپ، ئۇلارنىڭ ئەھۋالىغا شەپقەت نەزىرىنى سالمىغىز. دىلى زالىملارنىڭ غەزەپ تىغىدىن مەجرۇھلانغانلارنىڭ جاراھىتى سىزنىڭ ئادالەت مەلھىمىگىزدىن شىپالىق تاپتى. زۇلۇمنىڭ ئىگىلىرى سىزنىڭ ئادالەت شەمشىرىگىزدىن جازاسىنى تارتتى. شۇڭا، ھاكىمىيەتچىلىك ماھارىتىدە سىز ئەمىر قازغىندىن ئۇستۇن تۇرغاچقا، ئۇنى چوقۇم ئۇتالايسىز. ئونىنچىسى، سىپاھگەرلىك ــ لەشكەركەشلىك بابىدا تەمكىن، ئېغىر ـ بېسىق ۋە تەدبىرلىك بولۇش خان ـ پادىشاھلارنىڭ ياخشى سۈپەتلىرىدىن بىرسى ھېسابلىنىدۇ. قەدىمكىلەر ئالدىراقسانلىقنى ئوقۇغا ئوخشاتقان. چۈنكى، ئوق كىرىچتىن ئايرىلدىمۇ، ئۇنى ئارقىسىغا قايتۇرماق بەسىي قىيىندۇر؛ قەدىمكىلەر يەنە سالماقلىقنى قىلىچقا ئوخشاتقان. چۈنكى، قىلىچنى خالىغان چاغدا قىنىدىن چىقىرىشقا ياكى قايتۇرۇپ قىنىغا سېلىپ قويۇشقا بولىدۇ؛ تەدبىر ــ قول مەسىلىكتۇر. چۈنكى، ھېچقانداق قىلىچ قول مەدەت بەرمىگۈچىلىك كارغا كەلمەيدۇ. ئەمىر قازغىن لەشكەركەشلىك ئىلمىدىن خەۋەردار بولسىمۇ، ئەمما لەشكىرىي ئىشلاردا سالماق ئەمەس. پۈتىنىڭ ئۈچىنىلا كۆرىدۇ، تەدبىرچانلىقى كەم. ئۇنىڭ ئۇستىگە لەشكەرلىرىنى تەمىناتتىن قىسقانلىقتىن، سىپاھلىرىنىڭ ئاتلىرى ئارپا ـ سۇلۇسىز، ئېگەر ـ جابدۇقلىرى كونىرىغان. نىھايەت، ھۆكۈمدارلار لەشكەرلىرىدىن پۇلىنى ئايىسا، لەشكەرمۇ ۋاقتى كەلگەندە قىلىچ تۇتۇشتىن قولىنى ئايايدۇ. بۇنداق لەشكەر جەڭدە قانداق باتۇرلۇق كۆرسەتسۇن؟ خان ئالىيلىرى، سىزنىڭ يۈكسەك ھىممىتىڭىز سەۋەبىدىن لەشكەرلەر قوللۇق دەرىجىسىدە پەرمانبەردار بولۇپ تۇرماقتا. ئۇلار سىز ئۈچۈن ئوتقا كىرىشكە، ئۇلۇغ سۇلارنى كېچىشكە رازى. خەزىنە ۋە مەملىكەت مەمۇرچىلىق ۋە مۇستەھكەملىك سۈپىتى بىلەن زىننەتلەندى،

دۆلەت دەرىخى بىقارارلىق شاراپىتى بىلەن بېزەلدى. شۇڭا، لەشكەر باشقۇرۇش ئۇدۇمىدا سىز ئەمىر قازغىنىدىن ئۇستۇن تۇرغاچقا، ئۇنى چوقۇم ئۇتالايسىز !

— باربكاللا، سۆزىڭىزنى ئاڭلاپ دىلىم يورۇپ كەتتى، — دېدى تۇغلۇق تۆمۇرخان ئورنىدىن تۇرۇپ، — بۇ ھەقىقەتەن دەستۇر قىلىپ ئوقۇيدىغان ھەقىقەتلەر ئىكەن !

— ئىلتىپات قىلسىڭىز، جانابىي خان ئالىيلىرى ! — دەپ مىننەتدارلىق بىلدۇردى يەللىغ تايشىمۇ دەرھال، — خان ئالىيلىرىغا تەقدىم قىلىش ئۇچۇن بۇ ھەقتە بىر رىسالىمۇ تەييار قىلىپ قويغانمەن !

ئۇنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ، تۇغلۇق تۆمۇر بەك خۇشال بولدى:

— شۇنداقمۇ؟ ئۇنداق بولسا بەك ياخشى ئىش بوپتۇ. ئاستانىگە قايتقاندا، سىز يېزىپ چىققان بۇ رىسالىنى بىر ئوقۇپ چىقسام بولغۇدەك.

— تولىمۇ مىننەتدارمەن، جانابىي خان ئالىيلىرى !

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۇرخان تاشتۆمۇر باھادىرغا قاراپ:

— تاشتۆمۇر باھادىر، سىز لەشكەرلەرنى مېنىڭ قارارىم بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇپ دەرھال سەمەرقەنتكە يۇرۇش قىلىشقا تەييارلانغايسىز ! — دېدى، ئاندىن نازىربەگ، ماۋەرائۇننەھر نائىبى تۆمۇر مەلىككە دېدى:

— سەن ھەرقايسى ئۇلۇس ـ ئايماقلارنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىگە پەرمانىمنى يەتكۇزگەيسەن. ئۇلار ئادەملىرىنى ئۆزلىرىنىڭ تۇغ ـ ئەلەملىرى ئاستىغا توپلىسۇن ۋە سەمەرقەنتكە ئاتلىنىشقا تەييارلانسۇن. مۇبادا ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۆزىنى چەتكە ئالغۇچىلار بولسا، دەرھال سۇرۇشتە قىلىپ، ياساققا تارتىڭلار ! ھەرگىز رەھىم قىلىنمىسۇن !

تاشتۆمۇر باھادىر بىلەن تۆمۇر مەلىك ئىككىسى:

— پەرمانىڭىزنى دەرھال ئورۇنلىغايمىز ! — دەپ قوللۇق بىلدۇرۇشتى.

ئەتىگەندە باشلانغان بۇ كېچەش كەچقۇرۇن ئاياغلاشتى...

ئەتىسى ھاۋا ئوچۇق. تۆپىلىكنىڭ ئەتراپىدىكى باشقا چېدىرلاردا ئادەملەر كىرىپ ـ چىقىپ يۈرۈشەتتى. ئۇلار ماۋەرائۇننەھردىكى ئۇلۇس ـ قەبىلىلەرنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرى ئىدى. بىراق، ئۇلارنىڭ ئارىسىدا بارلاس، سۇلدۇز قەبىلىلىرىنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرى كۆرۈنمەيتتى.

ئۇلار چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ باش سەركەردىسى ئەمىر كېبىر تاشتۆمۇر باھادىرغا ھەر خىل رەڭدە بويالغان ئوقيا ئوقلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىۋاتقانىدى. بۇ ئوقلار ئۇلارنىڭ چاغاتاي سەلتەنىتىگە بويسۇنىدىغانلىقى ھەققىدىكى تىلخەتلىك رولنى ئۆتەيدىغان ھەربىي ھوقۇقنىڭ بەلگىسى ئىدى. مۇلازىملار تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ بۇيرۇقى بويىچە ئۇلاردىن رەڭلىك ئوقلارنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، مېتالدىن ياسالغان تەمتەكلەرنى ئۇلارنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ، ئەمەل قىلىشقا تېگىشلىك ياساق ـ بەلگىلىمىلەرنى ئۇلارغا ئېزىپ ئىچۈرۈپ چۈشەندۈرۈۋاتاتتى. بۇ تەمتەكلەرمۇ باش سەركەردە بىلەن باشقا سەركەردىلەر ئارىسىدا يۇقىرى ـ تۆۋەن مۇناسىۋەتتىكى ھوقۇق ـ مەجبۇرىيەتلەرنىڭ دەرىجىسىنى كۆرسىتىدىغان شەرتلىك بەلگىلەر ئىدى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ پەرمانى بويىچە ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر قوشۇنغا بۇگۈن ئەتىگەن تاڭ ئاتماستىلا سەمەرقەنتكە يۈرۈش قىلىش بۇيرۇقىنى چۈشۈردى. پۈتكۈل قوشۇن بويىچە غول قىسىم، ئوڭ قانات قىسىم ۋە سول قانات قىسىمدىكى لەشكەرلەر باشتىن ـ ئاياغ ساۋۇت ـ قۇياق، دۇبۇلغىلىرىنى كىيىشىپ، ئاتلىرىغا گىچىم① تاقاشقا باشلىدى.

لەشكەرلەر ئۆز تۇمەنىدىكى ھەزارە، يۈزلۈكلىرىنى تېپىۋېلىش ئۈچۈن، ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ نامىنى ئاتىشىپ ئۇياققا

① گىچىم ـــ ئۇرۇشتا ئاتلارنى ئوقتىن ساقلايدىغان زەنجىر زىرىھ.

چېپىشاتتى، بىر - بىرىنى چاقىرىشاتتى. ئۇلار بىرپەس ئوپۇر - توپۇر بولۇشقاندىن كېيىن، ئاتلىرىنىڭ ئۇلاڭ - تۆشلۈكلىرىنى تارتىپ چىڭىتىشتى - دە، ئاتلىرىغا مىنىشىپ، سەپكە قوشۇلۇش ئۈچۈن توقايلىققا چېپىپ كېتىشتى.

چاغاتاي قوشۇنلىرى ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ بۇيرۇقى بويىچە رەتلىك، تەشكىللىك ئاساستا سەپ تۈزدى. ئۇ قولىدىن ئىش كېلىدىغان سىپاھلاردىن ئالاھىدە بىر قىسىم تەشكىل قىلدى، ئۇلارنى ئوندىن - ئوندىن ھەم ئەللىكتىن - ئەللىكتىن قىلىپ بۆلۈملەرگە بۆلدى. ئاندىن ئۇلارغا ئونبېشى، ئەللىكبېشى بەلگىلەپ بەردى. بۇنداق بولغاندا، ئۇرۇش ۋاقتىدا قوشۇندىكى ھەربىر ئونلۇق، ئەللىكلىك توپلار ئۆزلىرىنىڭ ئوڭ قول ياكى سول قولدا تۇرىدىغان يەرلىرىنى ۋە ھۈجۈمغا ئۆتكەندە قىلىدىغان ئىشلىرىنى ئېنىق بىلىپ تەييار بولالايتتى ھەمدە ئوڭ يان تەرەپ، سول يان تەرەپ ۋە ئالدىدا يۈرگۈچى دېگەندەك سەپلەر بويىچە ئوڭاي ۋە خەۋەرچىسىزلا راسلىنىپ جەڭگە بېۋاستە كىرەلەيتتى.

قوشۇننىڭ ئارقا سەپ ئىشلىرىنى بېجىرىشكە مەسئۇل بولغان خوجىلىق قىسىملىرى ھەربىي چېدىرلارنى يىقىتىپ، يۈك - تاقالارنى تېڭىپ، تايلاپ ھارۋىغا بېسىش ۋە تۆگىلەرگە ئارتىش ئۈچۈن بىر يەرگە توپلاۋاتاتتى. ئەتراپتا ھەربىرىگە بەشتىن ئۆكۈز قېتىلغان كۆتەك ھارۋىلار، قېچىرلار ۋە قاتار - قاتار تۆگىلەر، ئۇرۇش ئەسلىھەلىرى، موي ۋە مەخمەل چېدىرلار ۋە ئۆيلەر، خەرۋار - خەرۋار ساندۇقلار كۆزگە چېلىقاتتى.

كۈن نەيزە بويى ئۆرلىگەندە، چىلان تورۇق يۇلتۇز ئارغىمىقىنى مىنگەن تۇغلۇق تۆمۈرخان نازىربەگ، ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئەمىر تۆمۈر مەلىك ۋە ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ھەمراھلىقىدا قوشۇننىڭ ئالدىدا پەيدا بولدى. ئۇلارنىڭ ئارقىسىدا يەللىغ تايشى ۋە ماۋەرائۇننەھرلىك بەگ -

ئەمرلەرمۇ بار ئىدى. قوشۇندىكى لەشكەرلەر خانغا قىزغىن ئالقىشلارنى ياڭراتتى. ئالقىش سادالىرىدىن پۈتۈن توقايلىق لەرزىگە كەلدى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئارقىسىدا تۇرغان تۇغچىنىڭ قولىدىكى توققۇز جالالىق قىزىل تۇغ شامالدا يەلپۈنۈپ جەۋلان قىلاتتى. تۇغنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۆتكۈر تىرناقلىق چاڭگىلى بىلەن ئۇچ تال ئوقنى قامالىلاپ تۇتقان قارچىغىنىڭ سۈرىتى كەشتىلەنگەنىدى.

تۇغلۇق تۆمۈر ئوستىگە زىرىھلىق ساۋۇت ـ قۇياق كىيگەن بولۇپ، بېشىدىكى دۇبۇلغىسىنىڭ قۇببىسىگە قاداقلىق تۇرغان بىر تۇتام كۆكقوتان ئۇكسى مەيىن شامالدا تەۋرىنىپ، خۇددى پورەكلەپ ئېچىلغان قىزىلگۈلدەك، ئۇنىڭ قاۋۇل بەستىگە ھۆسن قوشۇپ تۇراتتى. قۇياش نۇرىدا بېشىدىكى دۇبۇلغىسى، ئوستىدىكى زىرىھ ـ ساۋۇتى تېخىمۇ جۇلالىنىپ پارقىرايتتى. ئاستىدىكى چىلان تورۇق ئارغىماق خۇددى جەڭ مەيدانىغا ئۇچۇپ كىرىشكە تەلپۈنۈپ تۇرغاندەك چاپچىپ، تىزگىن سىيرىپ بىر ئىزدا زادى جىم تۇرمايۋاتاتتى.

ئاخىر يۇرۇش قىلىش ۋاقتى يېتىپ كەلدى. تۇغلۇق تۆمۈر ئەمىر كەبىر تاشتۆمۈر باھادىرغا «ئاتلىنىڭلار !» دەپ قول شىلتىدى. قوشۇن ئۆركەشلىگەن دەريا سۈيىدەك جەنۇبقا قاراپ ئاقتى. چىلان تورۇق ئارغىماقنى سىلىق قاتارتىپ كېتىۋاتقان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئارقىسىدىن ئەمىر ـ ئۆمەرالىرىمۇ ئاتلىرىنى يورغىلىتىپ ماڭدى. «جەتە قوشۇنلىرى» دەپ ئاتالغان بۇ قوشۇن سەلتەنەتلىك يۇرۇشكە ئاتلاندى. باش ـ ئاخىرى كۆرۈنمەيدىغان بۇ غايەت زور ئېقىم ئەتىگەنلىك قۇياشنىڭ پارلاق نۇرى ئىچىگە چۆمۈپ، ئۇپۇققا قاراپ كېتىۋاتاتتى.

* * *

سەمەرقەنت شەھىرى ماۋەرائۇننەھر بويىچە مۇداپىئەسى ئەڭ مۇستەھكەم شەھەرلەرنىڭ بىرسى. شەھەرنىڭ شىمالىي تەرىپىدىن بىر دەريا ئايلىنىپ ئاقاتتى. بۇ سۇ بىلەن سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ئارىلىقىدا كەڭلىكى تەخمىنەن تۆت چاقىرىم كېلىدىغان كۆھەك ئېدىرلىقى بار بولۇپ، دەريانىڭ نامىمۇ ئاشۇ كۆھەك ئېدىرلىقىنىڭ نامى بىلەن «كۆھەك سۇيى» دەپ ئاتىلاتتى. سەمەرقەنت قورغىنى كۆھەك ئېدىرلىقىدىكى تىك يار ئۈستىگە جايلاشقان. كۆھەكنىڭ كەسكەن يارەك تىك ياقىسى سەمەرقەنتنى دۈشمەننىڭ ئۇدۇلىدىن قىلىدىغان ھەرقانداق ھۇجۇمىدىن ساقلاپ قالالايتتى.

تېگى چوڭقۇر خەندەكتىن ھاسىل بولغان ئېگىز تاغدەك قەد كۆتۈرۈپ تۇرغان قورغان سېپىلى كۆھەك ئېدىرلىقىنىڭ تىك ياقىسىنى بويلاپ ئۇزاقلارغىچە سوزۇلغان بولۇپ، خەندەكلەرنىڭ ئىچى سۇ بىلەن تولدۇرۇلغانىدى. سېپىلىنىڭ ئېگىز كۆتۈرۈپ ياسالغان بەزى بۆلەكلىرىنىڭ ئۈستىگە يوغان تاشلار دۆۋىلەپ قويۇلغانىدى. شەھەرنى بېكىتىش ھەربىي ئىلىمدە «مۇداپىئە سەنئىتى» دەپ ئاتىلاتتى. بۇنىڭ مەنىسى: «سان جەھەتتە ئاز بولغان مۇداپىئەچىلەرنىڭ سان جەھەتتە كۆپ بولغان دۈشمەن ھۇجۇمىدىن سېپىلغا تايىنىپ ئۆزىنى قوغدىشى» دېگەنلىك بولاتتى. ئەمما، بۇ يەردە ئىش بۇنىڭ ئەكسىچە ئىدى. ئىسيانچى ئەمىر قازغىن سەمەرقەنت سېپىلىغا «جېتە قوشۇنلىرى»دىن بىر ھەسسىدىن كۆپ لەشكەر بىلەن بېكىنىۋالغانىدى. ئۇنى باش ئەگدۈرۈش ئۈچۈن سەمەرقەنت سېپىلىنىڭ ئالدىغا توپلانغان بۇ «جېتە قوشۇنلىرى» بولسا سان جەھەتتىن ئۇنىڭغا يەتمەيتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ قارارگاھى كۆھەك سۇيىنىڭ دوقمۇشىدىكى يوغان بىر پاينىاپ تاشنىڭ دالدىسىغا جايلاشقان بولۇپ، بۇ تاشنىڭ

ئالدى تەرىپى سەمەرقەنت شەھىرىگە قاراپ تۇراتتى. تاشنىڭ ئۈستىدە تۇرۇپ قارىغان ئادەمگە شەھەر قورغىنى بەش قولدەك ئېنىق كۆرۈنەتتى.

بۇگۈن ئەتىگەن ھاۋا سۇزۇك بولۇپ، ئاسماندا ئاندا ـ ساندا ئاق بۇلۇتلار ئۈزۈشۈپ يۈرەتتى. قۇياش كۆھەك ئېدىرلىقىنىڭ ئۈستىدە پارلاپ تۇراتتى. پاينەپ تاش ئۈستىدە تۇرۇپ شەھەر سىپىلىنى كۆزىتىۋاتقان تۇغلۇق تۆمۈر مۇلازىملىرىغا ئات كەلتۈرۈشنى بۇيرۇدى. ئۇ تاشتۆمۈر باھادىر، ئەمىر تۆمۈر مەلىك قاتارلىق بەگ ـ ئەمىرلەرنى ئۆزى بىلەن بىللە سەمەرقەنت سىپىلىنى ئايلىنىپ كۆرۈپ كېلىشكە تەكلىپ قىلدى.

خان ئەمىر ـ ئۆمەرالىرىنى باشلاپ، توپ ئوقى يەتمەيدىغان يەردىن سىپىلىنى ئاتلىق ئايلىنىپ ماڭدى. سىپىل ئۈستىدىكى كۆزەتچى لەشكەرلەر سىپىلىنى ئايلىنىپ ئاتلىق كېتىۋاتقان بۇ ئادەملەرگە ھەيران بولۇپ قارىشىپ تۇراتتى.

ئۇلار ئات ئۈستىدە كېتىۋېتىپ، يول ئۈستىدە قورغان سىپىلىغا تېگىش قىلىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق قىلىۋاتقان يۈزلۈكلەر ۋە ھەزارەلەرنى ئۇچراتتى. بۇ لەشكەرلەر ئۆزلىرى ھۇجۇمغا ئۆتىدىغان بۆلەكلەرگە ئالدىنئالا كىرىپ ئورۇنلىشىش ئۈچۈن ئالدىراپ كېتىشىۋاتاتتى. ھەرقايسى لەشكىرىي بىرلىكلەرنىڭ ئارىلىقىدىكى يول ئۈستىدە قوشۇن بىلەن بىللە يۈرىدىغان بازارغان① سوغداقلار يايمىلىرىنى يېيىشىپ، دۇكانلىرىنى ئېچىشقان بولۇپ، مالىرىنى ماختىشىپ چۇقان سېلىشاتتى. يول ياقىسىدىكى تاشلاردىن قوپۇرۇلۇپ ياسالغان ئوچاقلارغا ئېسىلغان قازانلاردا پىشۇرۇلۇۋاتقان پولۇ، شويلا، قورۇما شورپا ـ نېرىن ۋە باشقا تاماقلارنىڭ مەززىلىك پۇراقلىرى لەشكەرلەرنىڭ دىماقلىرىغا ئۇرۇلۇپ، ئاغزىغا سېرىق سۇ كەلتۈرەتتى. بازارغانلارنىڭ قارا چېدىرلىرىنىڭ يېنىغا

① بازارغان ـــ قەدىمكى ئۇيغۇر تىلىدا: «سودىگەر»، «يايمىكەش»، «چار بازارچى» دېگەنلىك بولىدۇ.

ئۇچاقلىرىنى قۇرۇۋېلىشقان تۆمۈرچىلەر قارا كۆينەك مەلەنگەن قوللىرىدىكى بولقا ـ قىسقاچلىرى بىلەن لەشكەرلەرنىڭ ئاتلىرىنى تاقىلاۋاتاتتى.

يايمىسىنى قورام تاش ئۈستىگىلا يايغان بۇغداي ئۆڭلۈك بىر سوغداق قولىدىكى يېپىيېڭى بىر كۆموش يۈگەننى ساتماقچى بولۇپ ھەدەپ شاراقلىتىۋاتاتتى. بازار ئايلىنىپ يۈرگەن بىر سپاھ ئۇنىڭ قولىدىكى كۆموش يۈگەننى كۆرۈپ، باھاسىنى سورىۋىدى، بازارغان سوغداق ئۇن چىقارماستىن قولى بىلەن بەشنى كۆرسەتتى.

ــ بەش كىبەكمۇ؟ ! ــ دەپ ئەندىكىپ سورىدى سپاھ ئۇنىڭدىن. ھېلىقى سوغداق سپاھقا «شۇنداق» دېگەندەك قىلىپ، بەشىنى لىڭشىتتى. سپاھمۇ «بىر كىبەكىگە بېرەمسەن؟» دەپ ئۇنىڭغا بىر بارمىقىنى چىقىرىپ كۆرسىتىۋىدى، ئۇ «ياق !» دەپ بەشىنى چايقىدى. سپاھ ئۇنى ئىككى كىبەكىگە بېرىشكە كۆندۈرۈش ئۈچۈن جىق تىرىشىپ باقتى. بىراق، ھېلىقى سوغداق «تۆت كىبەكمۇ بەرسەڭ ساڭا بېرەي» دەپ چىڭ تۇرۇۋالدى.

بۇ چاغدا سپاھ بىلەن سوغداقنىڭ سودىسىنى تاماشا قىلىش ئۈچۈن ئۇلارنىڭ ئەتراپىغا بىرمۇنچە ئادەم توپلاشتى. بۇ ئادەملەرنىڭ ئارىسىدا چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرمۇ بار ئىدى.

سپاھ سوغداق بىلەن باھا تالىشىپ يۈرۈپ، ئاخىر يۈگەننى ئۈچ كىبەكىگە ئالىدىغان، سوغداقمۇ ئۈچ كىبەكىمىدىن كەم بولسا ساتمايدىغان بولۇپ پۈتۈشتى. سپاھ كۆموش يۈگەننى قولىغا ئېلىپ، قويىنىدىن پۇلنى چىقىرىپ سانىۋىدى، ئۇنىڭ قويىنىدىكى قارا تىيىنلار ئاران ئىككى كىبەكمۇ بولۇپ چىقتى. سوغداق دەرھال سپاھنىڭ قولىدىكى يۈگەننى ئېلىۋالدى. ھېلىقى سپاھ نائىلاج توپ ئىچىدىن يېنىپ چىقماقچى بولۇپ، ئارقىسىغا ئۆرۈلۈشىگە: «يۈگەننى ئۇنىڭغا بەر، ئۈچ كىبەكىنى مانا مېنىڭدىن ئال !» دېگەن ئاۋاز ئاڭلاندى، بازارغان سوغداقمۇ،

ھېلىقى سىپاھىمۇ ۋە تاماشا كۆرۈپ تۇرۇشقانلارمۇ ھەيران بولۇشۇپ، ئاۋاز چىققان تەرەپكە قاراشتى ـ دە، ئەمىر ـ ئۆمەرالىرى بىلەن ئۇلارغا قاراپ كۈلۈپ تۇرغان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنى كۆردى.

سوغداقمۇ، سىپاھمۇ، باشقىلارمۇ دەرھال ئۆزلىرىنى يەرگە تاشلاشتى:

ـــ گۇناھىمىزدىن كەچكەيلا، ئى جانابىي پادىشاھى ئالەم!

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈر:

ـــ ھېچ ئىش يوق، سوداگىلارنى قىلىۋېرىڭلار! ـــ دېدى ئۇلارنى خاتىرجەم قىلىش ئۈچۈن. ئاندىن ھېلىقى سوغداققا:

ـــ گۇناھىڭدىن كەچتىم. تۇر ئورنۇڭدىن، يۈگەننى مۇنۇ سىپاھقا بەرگىن ـ دە، ھەققىڭنى مېنىڭدىن ئال! ـــ دەپ ئەمىر قىلىۋىدى، ھېلىقى سوغداقمۇ دەرھال خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ:

ـــ قۇللۇق، پادىشاھى ئالەم! ـــ دېدى، ئاندىن «ئالە، مانا يۈگەن! بىكارغا بەردىم!» دېگىنىچە، كۆموش يۈگەننى ھېلىقى سىپاھنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويدى.

بۇ چاغدا بۇ ئىشنى كۆرۈپ تۇرغان تۇغلۇق تۆمۈرمۇ، ئەمىر ـ ئۆمەرالارمۇ، ئەتراپتىكىلەرمۇ پاراققىدە كۈلۈشۈپ كەتتى...

سەمەرقەنتنى قاتمۇقات قورشۇالغان چاغاتاي قوشۇنلىرى قورغانغا ھۇجۇم قىلىش تەييارلىقىنى جىددىي ئىشلەپ پۈتكۈزۈۋالدى. بىراق، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر شەھەرنى بىكىتكۈچىلەرنىڭ بەربىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىشىغا ئىشەنگەنلىكى ئۈچۈن، ھۇجۇمنى باشلاشقا ئالدىرىمىدى...

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر سەمەرقەنتنى بىكىتۇالغان ئەمىر قازغىنغا يازغان خېتىدە ئۆزىنىڭ ئەمىر تۆمۈر مەلىكنى ئۇنىڭ ئورنىغا ماۋەرائۇننەھرگە نائىب قىلىپ تەينىلىگەنلىكىنى، بىھۇدە قان تۆكۈلمەسلىكى ئۈچۈن سەمەرقەنت قورغىنىنى ئۇرۇشسىز بوشىتىپ بەرسىلا ئۇنىڭ ھاياتىغا

كاپالەتلىك قىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇنىڭ ئۇلۇسىبىگىلىق مەرتىۋىسىنى ساقلاپ قېلىشىغا يول قويىدىغانلىقىنى ئېنىق كۆرسەتكەنىدى. بۇ ھەقتە مۇنداق دەپ يېزىلغانىدى:

«ئەمىر قازىغىنغا، سەمەرقەنت قورغىنىنى بېكىتىۋالغان ئەمىر ـ بەگلەرگە ۋە بارلىق لەشكەر ـ سىپاھلارغا:

مەن ئۇلۇغ لەشكەر بىلەن بۇ يەرگە كەلدىم. سىلەرگە ئويلىنىشقا ساقمۇساق يېرىم كۈن ۋاقىت ئىختىيار بەردىم. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە ئىككى يۈز دانە زەربزەنى چېقىن توپنىڭ ئاغزىنى سەمەرقەنت قورغىنىغا توغرىلاپ قويدۇم. بىزنىڭ بىرىنچى پاي توپ ئوقىنى ئېتىشىمىز سىلەرنىڭ ئۆلۈمىڭلار بىلەن باراۋەر ! سىلەرگە ئويلىنىشقا يېرىم كۈن ئىختىيار! تەسلىم بولغانلىقىڭلارنىڭ نىشانى ئاق بايراق ! يېرىم كۈندىن كېيىن سەمەرقەنت قورغىنى ئۈستىدە ئاق بايراق كۆرۈنمىسە ھۇجۇم باشلىنىدۇ !

ماۋەرائۇننەھر ۋە پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمرانى، خاقانى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئېسەن بۇغاخان ئوغلى !»

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەمىر قازىغىنىنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ يازغان بۇ ئاخىرقى شەرت ھېسابىدىكى خەتنى ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئەمىر تۆمۈر مەلىك ئارقىلىق سەمەرقەنتكە ماڭدۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىرغا سېپىل بۇزىدىغان ئىككى يۈز دانە زەربزەنى چېقىن توپنىڭ ئاغزىنى تامامەن سېپىل تەرەپكە قارىتىپ تۇرۇشقا ۋە سېپىلغا كەسكىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە تەييار تۇرۇشقا پەرمان چۈشۈردى.

يېرىم كۈنلۈك سۈرۈكىنىڭ مۆھلىتى توشقاندا، سەمەرقەنت سېپىلىنى بېكىتكۈچىلەر ئاخىر ئاق بايراق چىقاردى...

*　　*　　*

چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئۈچ تۈمەن كىشىلىك زور قوشۇنى

سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ كۈنچىقىشتىكى فىروزە دەرۋازىسىدىن شەھەرگە كىرىشكە باشلىدى. بۇخارا يولى كېلىپ تۇتىشىدىغان چوڭ رەستىنىڭ ئىككى ياقىسىدا ۋە ئۆگزىلەردە تاماشا كۆرۈش ئۈچۈن سانجاق ـ سانجاق تۇرۇپ كېتىشكەن سەمەرقەنتلىكلەر چوڭ كوچىدا خۇددى غوجايىنلاردەك گەدىيىپ، سالماق قەدەم تاشلاپ كېلىۋاتقان بۇ «جېتە قوشۇنلىرى»غا ئەيمىنىشىپ قاراپ تۇرۇشاتتى. لەشكەرلەر شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى رېگىستان دەپ ئاتالمىدىغان قەدىمكى مەيدانغا قاراپ تولۇق تەرتىپ بىلەن كېتىشىۋاتاتتى. چۈشكە يېقىن زور قوشۇننىڭ ئاساسىي قىسمى مەيدانغا كىرىپ قاتار سەپ تۈزۈپ تۇرۇشتى. شۇنىڭدىن كېيىن، بىرتۇتاش قۇلا ئات مىنگەن تۇرغاۋۇتلار تۇمەنى ـــ چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ خىللانغان بارگاھ قوشۇنى يېتىپ كەلدى. ئۇلارنىڭ ئاتلىرىمۇ خۇددى ئۇستىدىكى ئىگىلىرىگە ئوخشاشلا زىرىھلىق گىجىم بىلەن پۈركەنگەنىدى. بۇ تۇرغاۋۇتلار تۇمەننىڭ ئوتتۇرىسىدا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمرانى ـــ تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ ئاتلىق كېلىۋاتقانىدى. خانىنىڭ ئالدىدا ئۇچ تال ئوقنى چاڭگاللاپ تۇتقان قارچىغىنىڭ سۈرىتى كەشتىلەنگەن توققۇز جالالىق يوغان قىزىل تۇغنى كۆتۈرگەن بىر نۆكەر كۆكرىكىنى كېرىپ باھادىرلارچە كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئاتلىق ئىككى نۆكەر قارا كۆزلىرى چاقناپ تۇرغان قومۇشقۇلاق يايداق بىر ئايغىرنى يېتىلەپ كەلمەكتە ئىدى. ئۇنىڭ كەينىدىن ئۇستىگە پولات زىرىھلىق ساۋۇت قۇياق، بېشىغا يېنىك دۇبۇلغا كىيىۋالغان خان ئۆزىنىڭ ئاددىي ئېگەر ـ جابدۇقلۇق چىلان تورۇق ئارغىمىقىنى سالماق يورغىلىتىپ كەلمەكتە ئىدى.

رېگىستانىنىڭ يۇقىرى تەرىپىگە ئالدى تۆۋەنگە قارىتىپ بىر سىرىق چېدىر تىكىلگەنىدى. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر خان چېدىرنىڭ ئالدىغا كەلگەندە ئاتتىن چۈشتى، ئاندىن تاشتۆمۈر باھادىر، يەللىغ تايشىلارنىڭ ھەمراھلىقىدا خان چېدىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتتى. چۈشتىن كېيىن داغدۇغىلىق قوبۇل

مۇراسىمى باشلاندى.

خاندىن گۇناھىنى تىلەش ئۈچۈن ئوقيا ـ سادىقى بىلەن قىلىچىنى بويىنىغا ئېسىپ كەلگەن بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن خان چېدىرىغا بىر ئوق يېتىمى قالغۇچىلىك يەرگە كەلگەندە ئاتتىن چۈشتى. ئۇ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ ھەمراھلىقىدا خان چېدىرىغا قاراپ مېڭىۋىدى، تۇرغاۋۇتلار ئالدىنى توراپ، ئۇنى خان چېدىرىغا يېقىنلاشتۇرغىلى قويمىدى. بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈر ماۋەرائۇننەھرىدىكى ھەرقايسى قەبىلە ـ ئايماقلارنىڭ بەگ ـ ئەمىرلىرىنى ۋە ئاقساقال ـ نوياىنلىرىنى قوبۇل قىلىۋاتقانىدى. شۇڭا، ئەمىر قازغىن ئۇلارنىڭ ئالدىدا خۇددى ئەرز قىلىپ كەلگەن ئادەمدەك قول قوۋۇشتۇرۇپ كۇتۇپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى.

بىرھازا ئۆتكەندىن كېيىن مۇلازىم چىقىپ خانىنىڭ ئۇنىڭغا كىرىشكە ئىجازەت بەرگەنلىكىنى خەۋەر قىلدى. ئەمىر قازغىن بەگلىرىنى باشلاپ خان چېدىرىغا قاراپ ماڭدى. ئۇلار ئۇدۇلدىن كېلىپ، خان چېدىرىغا يېقىنلاشقاندىن كېيىن سول قول تەرەپ بىلەن چېدىرنىڭ ئارقىسىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ خان چېدىرىنىڭ ئىشىكى ئالدىغا كەلگەندە، چېدىرنىڭ تۆرىدىكى ئالتۇن تەختتە ئولتۇرغان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرگە ئۇچ قېتىمدىن يۇكۇنۇپ توققۇز تەزىم قىلدى. ئۇ ئۆمىلەپ تەخت ئالدىغا كەلگەندە، خان ئورنىدىن تۇردى. بۇ چاغدا ئەمىر قازغىنمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ خان بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. ئاندىن شوخشۇپ ئارقىغا يانغاندا، ئۇچ قېتىمدىن يۇكۇنۇپ توققۇز تەزىم قىلدى. خانغا تارتۇق ـ پىشكەشلەرنى قىلغان چاغدىمۇ ئۇچ قېتىمدىن يۇكۇنۇپ توققۇز تەزىم بەجا كەلتۈردى. موڭغۇل ئادىتى بويىچە، ئۇ چاغاتاي خانىغا مۇشۇنداق جەمئىي ئۇچ قېتىمدىن ئۇچ توققۇز رەت تەزىم بەجە كەلتۈرگەندىن كېيىن، خانىنىڭ ئىلتىپات قىلىشى بىلەن تەختىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە قويۇلغان كۇرس ئۇستىگە كېلىپ ئولتۇردى.

خان ئۇنىڭدىن ئەھۋال سورىغاندا ۋە تارتۇق بەرگەندىمۇ ئۇ بىر قېتىمدىن يۈكۈنۈپ تەزىم بەجە كەلتۈردى. بۇ قېرى ئۇلۇسبېگنى قانچە يىللاردىن بېرى ئۆزى قانچىلىغان ئىشلارنى ئىختىيارىچە قىلىپ كەلمىدى دەيسىز؟ ئۇنىڭ پەقەت ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلمىغىنىلا قالغانىدى. بۇگۈن ئۇ چاغاتاي خانىنىڭ ئالدىغا تەزىمگە كەلگەندىن كېيىن، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ يىگىرمە يەتتە ـ يىگىرمە سەككىز قېتىمدەك يۈكۈنۈپ ئولتۇرۇپ قوپۇپ، بىردەم ئۇياققا، بىردەم بۇياققا مېڭىپ يۈرۈپ، چارچاپ يىقىلىشقا ئازلا قالدى. شۇنداق قىلىپ، نەچچە يىلدىن بېرى قىلغان بەگلىكى، زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرى پۈتۈنلەي ئۇنىڭ ئاغزىدىن بۇلاق بولۇپ چىقتى. كۆرۈشۈپ تارتۇق ـ پىشكەشلەر قىلىپ بولۇنغاندىن كېيىن، خان ئۇنىڭ ئاتىسىدىن مىراس قالغان ھوقۇقلۇق ئۇلۇسبېگلىق ھۆرمىتىنى قىلىپ ئۇنىڭغا يېنىدىن ئورۇن كۆرسەتتى. بىردەم ئۇياندىن، بىردەم بۇياندىن گەپ بولدى. نامەردلىك ۋە تۇزكورلۇققا يارىشا ئۇنىڭ قىلغان گەپ ـ سۆزلىرىمۇ پۈچەك ۋە لاۋزا ئىدى. ئىشەنگەن ۋە ئېتىبار قىلغان نۆكەرلىرى، بەگ ـ ئەمىرلىرى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىلا توپ ـ توپ كېلىپ خانغا تەزىم قىلىپ، پەرمانبەردارلىق قىلىشىپ، قول باغلاپ تۇرۇشتى. ماۋەرائۇننەھرده ئۆز بەگ ـ ئۆز خان بولۇپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت بولغان چاغاتاي سەلتەنەتىگە مۇشت ئېتىپ يۈرگەن بۇ قېرى ئۇلۇسبېگى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئالدىغا مانا مۇشۇنداق خار ـ زارلىقتا كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن مانا مۇشۇنداق تەرزده كۆرۈشتى.

بۇ چاغدا ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئەمىر تۆمۈر مەلىك ياش ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنى باشلاپ كېلىپ، خانغا تونۇشتۇردى.

ـــ ماۋەرائۇننەھر مەسىلىسىنىڭ قان تۆكۈلمەي، تىنچ يول بىلەن ھەل بولۇشىدا جانابىڭىزنىڭ تۆھپىسى ناھايىتى زور بولدى، ـــ دېدى خان ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، ـــ بۇ ئىش سىزنىڭ خەلقپەرۋەر كىشى ئىكەنلىكىڭىزنى ئىسپاتلاپ تۇرۇپتۇ.

بىر كىشىنىڭ قانداقلىقىغا ھۆكۈم قىلىشتا ئۇنىڭ قانداق ئۇرۇق ۋە قانداق جەمەتتىن كېلىپ چىققانلىقى مۇھىم ئەمەس.

خان ئەمىر قازغىنغا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويغاندىن كېيىن، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

— چۈنكى، بىر ئادەمنىڭ قەدىر - قىممىتىنى ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ كېلىپچىقىشىغا ياكى تاشقى كۆرۈنۈشىگە قاراپلا ئىسپاتلىغىلى بولمايدۇ. بەلكى بۇ ئۇنىڭ سۆز ۋە ھەرىكىتىنىڭ بىرەكلىكى، چىنلىقى بىلەن ئۆلچىنىدۇ. بىز سىزدە بىردىنلا يۇقىرى مەرتىۋىگە، ھۆكۈمرانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشىش ئىمكانىيىتىنى بېرىدىغان خۇسۇسىيەت، خۇشخۇي مىجەز ۋە ئېسىل پەزىلەتنىڭ بارلىقىنى كۆردۇق. قانچىلىغان كىشىلەر جاھانىنى تىترەتكۈدەك قۇدرەتلىك پادىشاھلاردىن بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆزىنىڭ بەتنىيەتلىكى، زالىملىقى ۋە رەزىللىكى تۈپەيلىدىن ئادەتتىكى كىشىلەر بىلەن سېلىشتۇرغىلى بولمايدىغان خار - زار ئورۇنغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى تالاي ئاڭلىغانمىز!

— بەرھەق، جانابىي ئالىيلىرى، — دېدى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ سۆزىنى قوللاپ - قۇۋۋەتلەپ، — ئۇلۇغلار ئېيتقانكى، پادىشاھلىقنىڭ ئىگىسى بولغان ئۇغان تەكرى خالىغان ئادەمگە پادىشاھلىقنى بېرىدۇ، خالىغان ئادەمدىن پادىشاھلىقنى تارتىۋالىدۇ. يەنە خالىغان ئادەمنى ئەزىز قىلىدۇ، خالىغان ئادەمنى خار - زار قىلىدۇ. ھەممە ياخشىلىق ئۇنىڭ ئىگىسىدۇر. ئۇ ھەقىقەتەن ھەممىگە قادىر ھەم قۇدرەتلىكتۇر...

ئاخىر ئەمىر قازغىن ئاجىز كېلىپ، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگاننىڭ ئارىغا كىرىشى بىلەن چاغاتاي سەلتەنەتىگە ئۇزۇل - كېسىل تەۋەلىك بىلدۇرۇشكە مەجبۇر بولدى.

ماۋەرائۇننەھرلىك ئەمىر - بەگلەر چاغاتاي خانى تۇغلۇق

تۆمۈرنىڭ دىم كۆرىكى① قىلىشى ئۇچۇن ئۆزلىرىنىڭ تۇمەنلىرى، ھەزارەلىرى بىلەن رېگىستانغا كېلىپ خان چېدىرىنىڭ ئالدىدا ئوڭ قانات ۋە سول قانات قىسىملىرى بويىچە سەپ تۈزۈپ تۇرۇشتى. ئۇلار پۈتۈنلەي مۇڭغۇل قائىدىسىده كىيىنىشكەنىدى. ئۇلارنىڭ ئۇستىبېشىدىكى مۇڭغۇلچە بۆكلەر، كەشتىلىك خالتجوۋ تاۋىرىدىن تىكىلگەن تونلار، يېشىل چەمدىن تىكىلگەن ساغداقلار ۋە يېپىيېڭى ئېگەر ـ جاندۇقلۇق ئاتلىرى بىلەن ئاجايىپ كۆركەم كۆرۈنۈشته ئىدى.

دىم كۆرەك باشلىنىشتىن ئىلگىرى رېگىستاندا قەدىمكى ئوغۇز ئادىتى بويىچە داغدۇغىلىق تۇغ ئېچىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى.

خان چېدىرىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ مەيداندا يەردىن ئېگىزلىكى بىر غۇلاچ كېلىدىغان ياغاچتىن شاھسۇپا ياسالغان بولۇپ، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر شاھسۇپا ئۈستىگە قويۇلغان تەختته ئولتۇراتتى. ئۇ دىم كۆرەككە قاتنىشىش ئۈچۇن شاھسۇپا ئالدىدىن تەرتىپ بىلەن ئۆتۈۋاتقان لەشكەرلەرگە قول ئىشارىتى قىلىپ ھۆرمەت بىلدۈردى.

تۇغ كۆتۈرگەن توققۇز تۇرغاۋۇت قولىدىكى تۇغنى شاھسۇپا ئالدىغا كۆتۈرۈپ كېلىپ يەرگە قاداپ قويۇشتى. خان ئورنىدىن تۇرۇپ شاھسۇپا ئۈستىدىن چۈشۈپ ھېلىقى توققۇز تۇغنىڭ ئالدىغا كەلدى. قالغان بەگ ـ ئەمىرلەر، ئەكابىر ـ ئەشرەپلەرمۇ خانىنىڭ كەينىدىن تۇغنىڭ ئالدىغا كېلىپ خانىنىڭ ئارقىسىدا قاتار تىزىلىشىپ تۇرۇشتى. بۇ چاغدا توپ شامان پەيدا بولدى، ئۇلار خانغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى بىر قېرى شامان بىر ئۈينىڭ ئالدى پاچىقىنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇزۇن بىر پارچە ئاق يىپەك رەختنى باغلاپ بىر ئۇچىنى تۇتۇپ تۇردى. قالغان ئۇچ شامان ئۇچ پارچە ئاق يىپەك رەختنى ئۇچ تۇغنىڭ

① دىم كۆرەك ـــ ھەربىي پارات، كۆزدىن كەچۈرۈش.

تۇتقۇچىنىڭ ئاستىغىراق باغلاپ، تۇغ دەستىسىنىڭ ئاستىدىن ئۆتكۈزۈپ ئېلىشتى. بىر پارچە يىپەك رەختنىڭ ئۇچىنى تۇغلۇق تۆمۈرخان بېسىپ تۇردى. يەنە بىر تۇغقا باغلانغان يىپەك رەختنىڭ ئۇچىنى خان ئىنىسى، ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئەمىر تۆمۈر مەلىك بېسىپ تۇردى. يەنە بىر پارچە يىپەك رەختنىڭ ئۇچىنى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ھوقۇقلۇق ئۇلۇسبەگلىرىدىن بىرسى بولغان ئەمىر قازغان بارلاس بېسىپ تۇردى. ھېلىقى قېرى شامان ئاق يىپەك رەخت بىلەن باغلانغان ئۇينىڭ ئالدى پاچىقىنى قولىغا ئېلىپ تۇرۇپ بىرنېمىلەرنى دەپ ئەپسۇن ئوقۇغاچ، تۇغقا سۇپىكۆچىلىدى. خان ۋە ئەتراپتا قاراپ تۇرغانلارنىڭ ھەممىسى تۇغ تەرەپكە قىمىز چاچتى. بۇ چاغدا پۇتۇن رېگىستان مەيدانىدىكى كاناي ـ سۇنايلار، تەبىل ـ دۇمباقلارنىڭ ھەممىسى بىردىنلا چېلىنىپ، پۇتۇن شەھەرنىڭ ئاسمىنىدا ياڭرىدى. سەپتە تۇرغان لەشكەرلەرنىڭ ھەممىسى بىردەك: «تۇغلۇق تۆمۈرخان ! تۇغلۇق تۆمۈرخان !» دەپ ئۇچ قېتىم ئۇدا شاۋقۇن ـ سۇرەن كۆتۈردى. ئاندىن ئاتلىرىغا مىنىشىپ «قىي ! ـــ قۇ !» دەپ سۇرەن سېلىشقىنىچە ئات چاپتۇرۇپ مەيدانىنى ئايلاندى...

ئىككىنچى باب

كىگىز ئاستىدىكى چايان

«بىرسى چۈشىدە پەرۋەردىگاردىن سوراپتۇ:
— ئى قۇدرىتى ئۇلۇغ تەڭرىم، سېنىڭ نەزىرىڭدە مىڭ يىل قانچىلىك ۋاقىت؟
— بىر دەقىقە، — دەپ جاۋاب بېرىپتۇ تەڭرى ئۇنىڭغا.
— ئى قۇدرىتى چەكسىز ئىلاھىم، سېنىڭ نەزىرىڭدە ئونمىڭ تىللا قانچىلىك پۇل؟
— بىر يارماق.
— ئەي، شاپائەتلىك پەرۋەردىگار، ئاشۇ بىر يارمىقىڭنى ماڭا ئىنئام قىلغان بولساڭ؟
— بولىدۇ، — دەپتۇ تەڭرى، — بىر دەقىقە كۈتۈپ تۇر.»
— پارس لەتىپلىرىدىن

مىلادىيە 1360 ـ يىلى دەلۇە ئېيىنىڭ بىر كۈنى.
بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىنىنىڭ ھەشەمەتلىك ئوردىسىدا ئەتىگەندىلا باشلانغان بەزمە تاكى تۈن نىسپىيگىچە داۋام قىلدى. چېدىرنىڭ ئىشىكىدىن تاكى تۆرىگىچە كەڭ داستىخان سېلىنغان بولۇپ، داستىخاننىڭ ئەتراپىغا چېدىر تېمىنى بويلاپ قېتىغا تايلاق تۇتتى ئېلىنىپ تىكىلگەن يىپەك يېكەندىز سېلىنغان، قوش ياستۇقلار قويۇلغان. بەزمە تازا قىزىپ

كەتكەن بولۇپ، نۇرغۇن مېھمان كۈتۈلمەكتە ئىدى.

ئىشىك تۈۋىدە نەچچە سوغا قىمىز گەپ - سۆزسىز سغىپ كېتىدىغان «تاي ئۇزگەن» دەپ ئاتىلىدىغان چوڭقۇر سېرىق كۆن چاناچلار لىققىدە سېرىق قىمىزغا تولدۇرغان ھالدا تىكلەكلىك تۇراتتى. بوكاللار نۇرغۇن مېھمانغا ئۇزۇكسىز قىمىز قۇيۇپ تۇرماقتا. مېھمانلار ئۇچۇنلا تۇتۇلىدىغان ئوتتۇرا تۇزلەڭلىك جانان قاچىلىرى قولالاردا توختىماستىن ئۇياق - بۇياققا بىر تولۇپ، بىر بوشاپ دائىم ئايلىنىپ تۇرماقتا ئىدى.

ساربۇغا سېلىپ يۈمشاق پىشۇرۇلغان سېمىز قوي ئەتلىرى قوللىرىغا تېرە پەلەي كىيىشۋالغان بوكاللار ئارقىلىق مېھمانلارغا تاۋاق - تاۋاقلاردا تارتىلماقتا. مېھمانلار گۆش - ئەتلەرنى يەپ، قىمىزلارنى ئىچىپ بۇلۇشىغا، ياغلىرى بارماقلاردىن تېمىپ تۇرىدىغان پولۇ تارتىلدى.

بۇگۈنكى ئاساسلىق مېھمان چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى تۆت چوڭ ھوقۇقلۇق ئۇلۇسبېگنىڭ بىرسى بولغان ئەمىر بايان سۇلدۇز ئىدى. بۇگۈنكى بەزمىگە ئۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتىنمۇ ئۆزى بىلەن بىللە ئەكەلگەنىدى. ئۇ بېشىغا تەقىيە كىيىپ، ئۇستىدىن سەللە ئوريغان، ئۇچىسىغا تەتىلا سەرپاي كىيگەن، پاكار بويلۇق، ئاغزى يوغان، سېرىق يۈز، چاڭگا ساقال، چىرايىدىن قۇۋلۇق - شۇملۇق نىشانى چىقىپ تۇرىدىغان مولۇن كۆز ئادەم ئىدى.

بەزمە قىزغىن داۋاملاشماقتا. سورۇن ئەھلى ئەرمەك - قىزىقچىلىق بولسۇن ئۇچۇن كالتە - كۆتە ھەزىل - چاقچاقلارنى قىلىشىپ، گەپ تېشىپ ئولتۇرۇشماقتا ئىدى.

بەگلەردىن بىرسى خان چېدىرىنىڭ تۆرىدە ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ ئوڭ يېنىدا گىدىيىپ ئولتۇرغان ئەمىر بايان سۇلدۇزغا قاراپ قويۇپ، «ياسانچۇق خوتۇننىڭ ھېكايىسى» دېگەن بىر رىۋايەتنى باشلىدى:

ـــ ماڭغىت ئايمىقىدا خۇيى تولىمۇ ئوسال بىر ياسانچۇق

خوتۇن ئۆتكەنكەن، ــ دېدى ئۇ كۈلۈپ تۇرۇپ، ــ بۇ خوتۇن چىرايلىق بولغىنى بىلەن، شۇنداق بولۇمسىز ئىكەنكى، ھۇرۇننىڭمۇ ھۇرۇنى، مەينەتنىڭمۇ مەينىتى، ئەسكىنىڭمۇ ئەسكىسى ئىكەن. ئېرى تېپىپ بەرسە يەيدىكەن، بولمىسا ئۆيىدىن چىقماي ياتىدىكەن. ئۆيىنىڭ ئىچى شۇنداق پاسكىنا ئىكەنكى، ئادەم باش تىققۇسىز دەرىجىدە ئىكەن. بۇ خوتۇن ھۇرۇنلۇقىدىن قازان يۇسا يۇندىسىنى چارىغا ئېلىپ يەردە قويۇپ قويىدىكەن. ھەرگىز تالاغا ئاچىقىپ تۆكۈۋەتمەيدىكەن. ئوچاققا ئوت قالىسا كۈلىنى ئالمايدىكەن. ئۆي سۈپۈرسە سۈپىرەندىسىنى بىر بۇلۇڭغا يىغىپ قويىدىكەن. كىيىمى يىرتىلسا ياماپ كىيىشنى بىلمەيدىكەن. قەيىرى يىرتىلسا شۇ يەرنى چىگىپ قويىدىكەن. ئۆيىدىكى ئاشلىقنى تۇگمەنگە ئاپارغىلى قويمايدىكەن. ئۇدۇللۇق يارما چۆرۈگۈزۈپ، يىرىكىنى ئۇماچ چالىدىكەن، يۇمشىقىنى كويلەڭگە كۆمەچ كۆمىدىكەن. ئون سەر پاختا ئېلىپ بەرسە، بىر ھەپتىگىچە ئېگىرىپ بولالمايدىكەن. شۇنداق تۇرۇقلۇق، ئېرىگە داۋاملىق ئېگىن غەلۋىسى قىلىدىكەن. ئېرىنىڭ تاپقان ـ تەرگىنىنى بۇ ياسانچۇق خوتۇن ئىسراپ قىلىپ تۇگىتىدىكەن، پۇلى ياسانچۇق خوتۇننىڭ پەردىزىغا يەتمەيدىكەن. ئاخىر ئېرى خوتۇنىدىن زېرىكىپ، خېتىنى بېرەي دېسە، خوتۇنى ئەمىرىدىن چىقىشقا ئۇنىماپتۇ. ئېرى «خەپ!» دەپ يۇرگەن كۇنلەرنىڭ بىرىدە ھېيت كېلىپ قاپتۇ. ياسانچۇق خوتۇن يەنە ھېيتلىق كىيىم غەلۋىسىنى قىلىشقا باشلاپتۇ. ئېرى پۇل يوق، دېسە ئۇنىماپتۇ.

ــ ئۇنداق بولسا، ــ دەپتۇ ئېرى، ــ ئەتە بازار دېگەن كۇنى مەن سېنى بازارغا باشلاپ بېرىپ دېگىنىڭنى قىلىپ بېرەي.

شۇنىڭ بىلەن خوتۇننىڭ غەلۋىسى بېسىقىپتۇ. كۇنلەر ئۆتۈپ ئەتە بازار دېگەن كۇنمۇ يېتىپ كەپتۇ. ئېرى:

ــ ۋاي خوتۇن ئېگىن كىيىمىسىلە؟ ــ دەپ سوراپتۇ. ياسانچۇق خوتۇن خۇشال بولۇپ:

ـــ ۋاي ئاتىسى، كىيمەمدىغان! ـــ دەپتۇ.

ـــ ئۇنداق بولسا، ـــ دەپتۇ ئېرى، ـــ بازارغا ئەسكى كىيىم بىلەن بارغىلى بولمايدۇ. يېڭىسىنى ئالساق، كونىسىنى قانداق قىلىمىز؟ سېنى ئاپارمىسام، ساڭا قانداق كىيىم يارايدىغانلىقىنى مەن نەدىن بىلەي؟ شۇڭا سەن قىپيالىڭاچ بولغىن ـ دە، مۇنۇ ئىدىشنىڭ ئىچىگە كىرىپ ئولتۇر. مەن ئۇنى ئۆشنەمگە ئارتىپ بازارغا ئاپىراي. قولۇڭغا بىر تال چۈۋىقىنى تۇتقۇزۇپ قويىمەن. رەستىگە بارغاندىن كېيىن، كۆڭلۈڭ نېمىنى خالىسا، چۈۋىقىنى ئىدىشنىڭ تۆشۈكىدىن چىقىرىپ شۇنى كۆرسەتسەڭ مەن شۇ كىيىمنى ئېلىپ بېرىمەن. كىيىمنى كىيۈالىسەن ـ دە، ئاندىن ئىدىشنى تاشلىۋېتىپ، بازار ئوينايمىز. بۇنىڭغا نېمە دەيسەن؟

ـــ ۋاي شۇنداق قىلايلى، ـــ دەپتۇ ياسانچۇق خوتۇن خۇشال بولۇپ، ئاندىن يالىڭاچ بولۇپ ئىدىشقا چۈشۈپتۇ. ئېرى ئىدىشنى ئۆشنىسىگە ئارتىپ رەستىگە كەپتۇ ۋە:

سۇپۇرۇپ يىغايىن ئاغىچام،
يۇندا يىغايىن ئاغىچام.
ئۇستى ئۇماچ ئاغىچام،
ئاستى كۆمەچ ئاغىچام.
يىرتىپ چىگەيىن ئاغىچام،
ياتسا قوپماس ئاغىچام.
چەكسە پاختا ئېلىپ بەرسەم،
ھەپتىلىكىم ئاغىچام.
ئازنا دېدۇق ياتتۇق،
شەنبە دېدۇق ياتتۇق.
بارچە ھېيت ئويىنسا،
كۇپكە كىرىپ ياتتۇق.

دەپ ئىدىشنى بېشىدىن ئايلاندۇرۇپ يەرگە بىر ئۇرۇپتىكەن،

ئىدىش چېقىلىپ، خوتۇنى قىپىيالىڭاچ ھالدا خام كاۋىدەك دومىلاپ چۈشۈپتۇ. بۇنى كۆرگەن خالايىق ياسانچۇق خوتۇنغا نەپرەتلەر ياغدۇرۇشۇپتۇ①.

سورۇن ئەھلى ھېلىقى بەگنىڭ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ، قورساقلىرىنى تۇتۇشقىنىچە پاراقلاپ كۈلۈپ تېلىقىپ قېلىشتى. شۇ ئەسنادا بەگلەردىن بىرسى ماڭغىت يۈرتىدىن بولغان ئەمىر بايان سۈلدۈزنى ئىملاپ تۇرۇپ:

— ھەقىقەتەن يامان ئەر ئىكەن ئۇ، — دېدى كۈلۈپ تۇرۇپ، — شۇڭا، «ئادەمنىڭ يامنى ماڭغىت، قۇشنىڭ يامنى ھاڭگىرت» دېگەن سۆز بىكارغا چىقمىغان ـ دە.

ئەمىر بايان سۈلدۈز بىر قىزىرىپ، بىر تاتىرىپ:

— ھوي ئۇ كىمدىن چىققان؟ سەن قەيەردىن ئاڭلىغاندىڭ؟ شۇنداق يالغان نەرسىنىمۇ ھېكايە دەپ ئېيتامسەن؟ — دەپ تېرىكىۋىدى، ئەمىر قازغىن بارلاس ئورنىدىن سەل قىمىرلاپ قويدى ۋە چاقچاق تۇپەيلىدىن تۇگۈلۈپ قالغان ئاداۋەت تۇگۈنىنى يېشىپ تاشلىماقچى بولۇپ:

— جانابىي ئەمىر بايان سۈلدۈز، چاقچاقتا كەك يوق، يالغاندا شەك ...! نېمىگە ئۇنچىۋالا تېرىكسەن؟ — دەپ چېدىرنىڭ ئىچىنى يېڭىباشتىن جانلاندۇردى.

ئەمىر بايان سۈلدۈر ئۇنىڭ بۇ تەسەللىسىنى ئاڭلاپ خىلىلا يېنىكلەپ قالدى ـ دە، ئۆزىنى دەرھال ئوڭشىۋېلىپ، جاۋاب قايتۇردى:

— «چاچسىز باشقا پارقىراپ تۇرغان كۆز، زۇۋانسىز ئېغىزغا جاراڭلىغان سۆز» دېگەندەك، ئەتىگەندىن بېرى بۇ سورۇندا يىرتىلغانىنى يامغان، ئۇزۇلگەنىنى ئۇلىغان تۇزۇكرەك بىر ئېغىز سۆزۈڭنى ئاڭلىمىغاندۇق. ھەرقايسىڭلار ئەمىر بايان سۈلدۈزنى

① مۇھەممەت ئوسمان تۇزگەن «جەۋھەر ھېكايىلەر»دىن قىسقارتىپ ئېلىندى. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 ـ يىلى 11 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

قاچان پۈتلىشاركىن، دەپ پايلاپ تۇرۇشۇپتىكەنسىلەر ـ دە!

ـــ شۇنداق، «تاغدىكى تۇلكىنى قولدىكى تايغان ئالمدۇ» ئەمەسمۇ!؟

ـــ ھا ـ ھا ـ ھا...

ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ كىگىزدەك چىگىچلىشىپ كەتكەن بومبۇر ماش ساقىلى، قېلىن بۇرۇتى چىشسىز ئاغزىنى يېپىپ تۇرغىنى بىلەن، سۆزلىسە، كۈلسە، ئۈتتۇر چىشلىرىنىڭ ئورنىدا قاپقارا كامار كۆرۈنۈپ قالاتتى. شۇڭا، ئۇنىڭ بۇ ئاجايىپ كۈلكىلىك بەشىرىسىنى كۆرگەن سورۇن ئەھلى تېخىمۇ قاتتىق قاقاھلاپ كۈلۈشۈپ كەتتى.

بۇ چاغدا ئەمىر قازغىن بارلاس قولىنى كۆتۈرۈپ، كۆپچىلىكنى تىنچلىنىشقا ئىشارەت قىلدى. بايات كۈلكە ـ چاقچاق بىلەن قىزىپ كەتكەن سورۇن خۇددى پورۇقلاپ قاينىۋاتقان قازانغا سوغۇق سۇ قۇيغاندەك بىرپەستىلا جىمىپ كەتتى.

ـــ خەلقىمىزدە: «ئەگەر خىلۋەت ئورۇننى تاپسا، توڭگۇز دۆڭگە چىقىدۇ» دېگەن بىر سۆز بار، ـــ دېدى ئەمىر قازغىن بارلاس ساقىلىنى قوللىرى بىلەن تاراپ تۇرۇپ، ـــ سۇلتان ئەبۇ سەئىدنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن، ئىران تەختىدە ئۇلۇغ بوۋىمىز چىڭگىزخان نەسلىدىن شان ـ شەۋكەتلىك، سۆزى ئۆتكۈر خانلار ئەتىۋارلىق بىرەرمۇ ھۆكۈمران قالماپتۇ. بىراق، چاغاتاي ئۇلۇسىدا ئەھۋال باشقىچە، قازانخان سۇلتاننىڭ ئاخىرقى يىللىرى مەلىك غىياسىدىن ئوغلى مەلىك مۇئىزىدىن ھۆسەيىن[1] بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئىقبالىنىڭ كۆچەتلىرى باراقسان بولۇپ ئۆستى. بىراق، تېزلىك بىلەن ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا

① مەلىك مۇئىزىدىن ھۆسەيىن ـــ كۈرد سۇلالىسىنىڭ ھېراتتىكى نائىبى (مىلادىيە 1331 ـــ 1337 ـ يىللىرى تەختتە) بولغان.

مەغرۇرلۇق، تەكەببۇرلۇق قانلىرى توپلىنىشقا باشلىدى. ئەسلىدە ئۇنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرى چىڭگىز شاھزادىلىرىنىڭ ئىلتىپاتى ۋە ئەمرلىرىنىڭ قوللىشىغا تايىنىپ ھېراتتا ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلگىنىگە قارىماي، ئۆز ئالدىغا يۇرت سوراش توغرىسىدا ئېغىز ئاچتى. سەلتەنەت دەۋاسى قىلىپ، چېدىر تىكىشكە جۇرئەت قىلدى. ماۋەرائۇننەھرنى تەسەررۇپ قىلىشنى خىيال ئەيلىدى. ئۇ كىم، بىز كىم؟ ئۆز ۋاقتىدا چىڭگىزخان ماۋەرائۇننەھرنى ئۆز ئوغلى چاغاتايخانغا سۈيۈرغال قىلىپ بەرگەنىدى. شۇڭا، ئۇنىڭغا تەۋە زېمىن چاغاتاي ئۇلۇسى دەپ ئاتالغانىدى. پۈتكۈل چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ كۈنتۇغار تەرىپىدە ياشايدىغانلار ئۆزلىرىنى «موغۇل» دەپ، كۈنپاتار تەرىپىدە ياشىغۇچىلارنى قاراۋۇناس[1] دەپ ئاتىشاتتى؛ كۈنپاتاردىكىلەر ئۆز نۆۋىتىدە يەنە كۈنتۇغاردىكىلەرنى «جېتە»[2]لەر، ئۆزلىرىنى بولسا پەخىرلىنىپ «چاغاتايلار» دەپ ئاتاشقانىدى. بىز مەلۇم ھۆسەيىنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولغاندىن كېيىن، «سەن تازىيغا سەلتەنەتكە دەۋا قىلىشنى ۋە پادىشاھلارنىڭ پەرمانىدىن باش تارتىشنى كىم قويۇپتۇ؟» دېگەنىدۇق ۋە ئۇنى مۇبادا «دىمىقىدىن چىقىۋاتقان سەلتەنەت دۇتلىرىنى دەرھال ئۆچۈرمەيدىغان بولساڭ، بىز ئوت چاقناتقۇچى ئۆتكۈر قىلىچ بىلەن گىدىيىش ۋە مەغرۇرلۇق شامىلىنى سېنىڭ باشباشتاق كاللاڭدىن چىقىرىپ تاشلاشقا قادىرمىز. شەھەرلىرىڭنى ئاستىمىزدا چاقماقتەك چاقناپ تۇرغان ئاتلىرىمىزنىڭ تۇياقلىرى بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلايمىز، باھادىرلىرىڭنىڭ قېنىدىن جەيھۇن دەرياسى ھاسىل قىلىمىز!» دەپ ئاگاھلاندۇردۇق. ئارقىدىنلا بىز ئۇنىڭ ئۇستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ، ھېراتنى قامال قىلىۋالدۇق. نىھايەت، مەلىك ھۆسەيىن قامال تەڭلىكىدىن قېيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغاندىن كېيىن، سۇلھى تۈزۈش

① قاراۋۇناس ـــ «شالغۇتلار» دېگەن مەنىدە.

② جېتە ـــ بۇ يەردە «قاراقچىلار» دېگەن مەنىدە.

ئۇچۇن ئۆزىنىڭ كېلەر يىلى ئىخلاس ئېھرامىنى باغلاپ، ئالدىمىزغا باش ئېگىپ باردىغانلىقىنى، ئۆزىدىن ئۆتكەن خاتالىق، كەمچىلىكلەر ئۈچۈن ئۆزرە سورايدىغانلىقىنى ئېيتىپ، ھېراتنىڭ ئۇلۇغلىرىنى بىزنىڭ ئالدىمىزغا ۋاستىچى قىلىپ ئەۋەتتى. بىز پۇقرا ۋە بىچارىلەرنىڭ ناھايىتى جاپا چېكىۋاتقانلىقىنى ھەمدە ھېراتنىڭ پۈتۈنلەي خاراب ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى كۆرۈپ، سۇلھىگە رازى بولدۇق. كېيىن بىز ماۋەرائۇننەھرگە قايتىپ كەتتۇق. ئاڭلىغان خەۋەرلەردىن قارىغاندا، شۇنىڭدىن باشلاپ مەلىك ھۈسەيىننىڭ ئىشلىرى كەينىگە دەسسەپ، ئەھۋالى بارغانسېرى ناچارلىشىپتۇ. قول ئاستىدىكىلىرى ئۇنى تەختتىن غۇلىتىپ، ئورنىغا ئىنىسى مەلىك باقىرنى قويماقچى بوپتۇ. ئۇ بۇ پىتنىدىن خەۋەر تاپقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى بېسىشقا قۇربى يەتمەي، نائىلاج ھېراتتىن ماۋەرائۇننەھرگە قېچىپ بىزنىڭ قېشىمىزغا كېلىۋالدى. بىز ئۇنى ئىززەت بىلەن كۈتۈۋالدۇق. ئاندىن ئالىي ئېتىبار بىلەن قاراپ، ئىنىسى مەلىك باقىردىن ھېراتنى ئۇنىڭغا ئېلىپ بەردۇق. بەزىلەرنىڭ ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن، بىز ئۇنىڭغا: «ئەڭ ياخشىسى ساڭا بىرەر زەخمەت يەتمەستە، بۇگۈن كېچىلا ئۆز يۇرتۇڭغا قايتقىنىڭ تۈزۈك» دەپ ئېيتىۋىدۇق، ئۇ بىزگە مىننەتدارلىق بىلدۈرۈپ، خوشلىشىپ ھېراتقا قايتىپ كەتتى...

بايىاتىن ئەمىرلەرنىڭ سۆزلىرىگە قۇلاق سېلىپ جەم ئولتۇرغان ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان تۆرده گەدىيىپ ئولتۇرۇشقان ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قويغاندىن كېيىن، قوش ياستۇققا يۆلىنىپ ئولتۇرغان ئەمىر قازغىن بارلاسقا مۇنداق دېدى:

— بىر ماقالدا: «ئىنانماغىل (ئىشەنمىگىن) دوستۇڭغا، سامان تىقار پوستۇڭغا» دەپ ئېيتىلغان. سەلتەنەت ھەۋىسى ۋە يۇرت ئېلىش ئارزۇسىدا بولۇۋاتقان مەلىك ھۈسەيىندەك ئادەملەرنىڭ

بىر ـ ئىككى قېتىملىق ئىشىنىڭ يۈرۈشمەسلىكى بىلەن تىنچىپ قېلىشى مۇمكىن ئەمەس. لېكىن، مۇنداق ناكەس ئادەملەرگە سەلتەنەت نەدە تۇرۇپتۇ. ئۇلاردا سەلتەنەت ئىگىسىدە بولۇشقا لايىق نە ئېسىل نەسەب، نە بىلىم، نە تەدبىر، نە شىجائەت، نە ئىنساب، نە ئادالەت بولسۇن؟ شۇڭا، قولدىن كەلسە، ئوتنى بۇگۈن ئۆچۈرۈش كېرەك. ناۋادا ئوت ئۇلغىيىپ كەتسە، ھۆل ـ قۇرۇقنىڭ ھەممىسىنى كۆيدۈرىدۇ. دۈشمەننى بىر ئوق بىلەن مىخلاپ قويۇش مۇمكىن بولغان يەردە، ئۇنىڭ ئۆز ياسىنى كېرىشىگە ھەرگىز ئىمكان بەرمەسلىك كېرەك.

ئەمىر قازغىن بارلاس كۆز ئالدىدىكى بۇ جۈرئەتلىك ياش يىگىتكە دىققەت بىلەن نەزەر سالدى، ئاندىن ئاغزىغا قاراپ ئولتۇرۇشقان سورۇن ئەھلىگە خۇشخۇيلۇق بىلەن كۆز يۈگۈرتۈپ چىقتى. بۇلار ئەمدى ماۋەرائۇننەھرنى ئۆزى بىلەن بىللە ئىدارە قىلىدىغان ئادەملەر ئىدى.

«خۇددى بۇركۈت بىلەن كەپتەرلەرگە ئوخشايدۇ» دېگەن خىيال ئۇنىڭ كۆڭلىدىن كەچتى ـ يۇ، ئەمما دەرھال بۇ خىيالنى تۈزەتتى، «ئۇ نېمىشقا كەپتەر بولسۇن، ئۇمۇ ماڭا ئوخشاش بۈركۈت، يەنە كېلىپ قىران بۈركۈت ـ دە!»

ـــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، ـــ دەپ سورىدى ئۇ يېنىدىكى ئورۇندا ئولتۇرغان ئەمىر بايان سۈلدۈزدىن، ـــ ھە، سەن بۇگۈن بىزگە قانداق يېڭى خەۋەر ـ سىرتىق ئەكەلدىڭ؟

ـــ ھۆرمەتلىك تەخسىر، مەن بۇگۈن سېنىڭ ئالدىڭغا نەچچە ۋاقىتتىن بۇيان لەنىتى قارا تاپان مالچى تۈغلۇق تۆمۈرنىڭ بېشىمىزغا سالغان جەبىر ـ زۇلۇملىرىنىڭ ئاساسىي چىقىملىرىنى قانداق تۆلىتىۋېلىش توغرىسىدا كەلگەنمەن!

ـــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، ھېچ بولمىسا سەن ئېيتىپ كۆرگىنىچۇ، ـــ دېدى ئۇنىڭ سۆزىنى چۈشەنمىگەن ئەمىر قازغىن بارلاس، ـــ قارا، مۇشۇ سورۇندا ئولتۇرغانلار «بۇ نېمە چىقىم بولغىيدى؟» دەپ سۆزۈڭنى چۈشىنەلمەستىن خىجالەت بولۇپ

تۇرۇشقىنىنى كۆرۈۋاتقانسەن؟ بىزنى نېمە قىل دەيسەن؟ ئۆلگىن دېسەڭمۇ ئۆزۈڭ چۈشەندۈرۈپ ئېيتقىنچۇ؟! سەن بىزگە زادى نېمە مەسلىھەت بەرمەكچى؟

ــ تۇغلۇق تۆمۈرنى ھەددىدىن ئاشۇرۇۋەتكەن ئادەم مەرھۇم ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلات ئىدىغۇ؟ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خانلىق سەلتەنىتىدە سېنىڭمۇ ھەم مېنىڭمۇ ھەسسىمىز بار ئىدىغۇ؟ ئۇ قايسىبىر-بىرىمىزگە زورلۇق قىلماي، خارلىق كۆرسەتمەي ھاكىمىلىق قىلىپ يۈرىدۇ؟ ئەنە شۇ نەپرەتلىك قارا تاپان مالچى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ھەددىدىن بەك ئېشىپ ـ تېشىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆزۈڭ كۆرمەمدۇ؟ بۇ دۇنيادا ئالدىدىن چىقىپ، ئۇنىڭ تۇمشۇقىغا راسا كېلىشتۇرۇپ ئۇرىدىغان بىرەر ئەر ياكى ئەل زادى بارمۇ، يوق؟...

ــ سەن بىزگە زادى نېمە دېمەكچى؟ مەقسىتىڭنى ئېيت ئۇلۇغۇم، گەپنى تولا ئاۋۇتماي؟!

ــ ئېيتقانىدىمغۇ ساڭا، ئۆزۈڭدىن چىققان دۇشمەن يىراقتا ئەمەس، بەلكى قېشىڭدا ! ئۇ مۇشۇ قارا تاپان مالچى تۇغلۇق تۆمۈر، دەپ !...

ئەمىر بايان سۇلدۇز قۇرۇپ كەتكەن لېۋىنى يالاپ قويغاندىن كېيىن، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ــ سەنمۇزە، ۋارقىرىسا ئۇن يەتمەيدىغان، قارىسا كۆز يەتمەيدىغان نەدىكى بىر يەردىكى مەلىك ھۆسەينىنىڭ ئىشلىرىنى سۆزلەپ كېتىۋاتسەن، قويە، ئۇنى. ماۋۇ تۇغلۇق تۆمۈر دېگەن قارا تاپان مالچىنى قانداق قىلغاندا ئارىمىزدىن كۆتۈرۈپ تاشلاش مۇمكىنچىلىكى ھەققىدە كۆپرەك باش قاتۇرايلى! ئەمدى يېڭىشنىڭ تۇغى سېنىڭ بىلەن مېنىڭ قولۇمدا! سېنىڭ بىلەن ماڭا ئەگەشمەيدىغان ئەل ئەمەس. مۇبادا سەن باشلامچىلىق بىلەن ئار ـ نومۇسنى ئاقلاش ئۈچۈن يېڭىش تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىقساڭلا، تۇتقان يەردە قولىمىز، چىشلىگەن يەردە چىشىمىز كەتسۇن! بۇ ئىشتا بىزگە مۇنۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات يارەم

قولۇمنى سۇنمەن، دەپ بۇ يەردە ئولتۇرۇپتۇ. شۇنداققۇ ئەمەر جانابلىرى؟

بۇ چاغدا ئەمەر قەمەرىدىن دوغلات چاققانلىق بىلەن ئورنىدىن تۇرۇپ، ئەمەر قازغىن بارلاسقا تەزىم قىلدى. ئۇ ئۇنىڭ قولىنى كۆزىگە سۈرتۈپ سۆيگەندىن كېيىن، يەنە شۇنداق چاقچاقلىق بىلەن يەرگە چۆكۈپ، پۇتىنىمۇ سۆيدى. ئاندىن ئورنىدىن تۇرۇپ:

ــ ئى خەلىپەئى مۇسۇلمان، ئەمەر ئىسلام ۋە ئۇلۇسۋېگى جانابلىرى، ــ دېدى ئۇ قول باغلاپ تۇرۇپ، ــ سىزنىڭ شىجائەت ۋە قەھرىمانلىقىڭىزغا يېراقتىن ئاشنا بولۇپ، ئاستانىڭىزنىڭ بوسۇغىسىنى سۆيسەم، دەپ ھۇزۇرىي مۇبارەككە كەلدۇق!

ئەمىر قازغىن ئۇنىڭ تىل ياغلىما سۆزلىرىگە ئانچە ئېرەنشىپ كەتمەي:

ــ خۇش كەپسەن، ئەمىر جانابلىرى، ئىشلىرىڭ قانداق كېتىۋاتىدۇ؟ ــ دەپ ئاغزىنىڭ ئۇچىدا سوراپ قويغان بولدى.

ــ سورىماي قويۇڭچۇ، باشقىسىنى ئېيتىپ نېمە قىلاي ئەمدى، ــ دېدى ئۇ كۈچۈكلىنىپ، ــ مەن تۆھمەتكە ئۇچراپ، قاتاللارنىڭ «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى»گە چېتىلىپ قالغاندىن كېيىن، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ تەقىبىگە ئۇچراپ، يالغۇز بېشىمنى ئېلىپ مانقىشلاق تەرەپكە قېچىشقا مەجبۇر بولدۇم. مويىنقۇم چۆللۈكىدە غېرىب ـ مۇساپىر بولۇپ، مىڭبىر جاپالار بىلەن سەپەر قىلىپ، پۇت ـ قوللىرىم ئۇششۇپمۇ كەتتى. ئاچ ـ توق قېلىپ ئىتنىڭ كۈنىنى كۆردۇم. «ئات جۇدەپ غۇرۇڭا، ئەر جۇدەپ ئەرۋاھ بويتۇ» دېگەندەك، ئېتىم جۇدەپ قۇرۇق تېرە بىلەن ئۇستىخان بولۇپ قالغاندا، ئۆزۈم جۇدەپ قۇلاقلىرىمدىن كۈن كۆرۈنمىدىغان بولۇپ قالغاندا ئاران سۇلدۇز ئېلىگە ئۇلاشتىم. ئۇلۇسۋېگى ئەمىر بايان سۇلدۇز جانابلىرىنىڭ بېشىمنى سىلاپ ماڭا ئاتىدارچىلىق قىلغانلىقى شاراپىتىدىن مانا ھازىر سىزنىڭ ھۇزۇرىڭىزدا ئولتۇرۇشقا مۇشەررەپ بولدۇم!

ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئەمىر قازغىن بارلاس چوڭقۇر

ئىستىھزا بىلەن: «سويلاڭ يوغان بولغىنى بىلەن، ئىشلىتىدىغان يەرنى بىلمەيسەن ـ دە!» دەپ غودۇراپ قويدى.

ـــ ئېيتقىنىڭ كەلگەي، ئۇلۇسبەگى جانابلىرى، ـــ دېدى ئەمىر بايان سۇلدۇز ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ـــ تۇغلۇق تۆمۈرنى ئارىمىزدىن ئىرغىتىپ تاشلايدىغان پۇرسەت پىشىپ يېتىلمەكتە!

ـــ ئەتتەڭەي، چاشقان يىلىدىكى قۇرۇلتاي① ئەڭ ئوبدان پۇرسەت ئىدى، ـــ دەپ ئەمىر قازغىن بالاس ئۆز بارمىقىنى ئۆزى چىشلەپ، يالغۇز كۆزىنى يەرگە تىكىپ بېشىنى چايقاپ قويدى، ـــ ئەپسۇس، شۇ چاغدا ياخشى تەييارلىق قىلماي غەپلەتتە قالغانىدۇققۇ؟!...

ـــ ئەپسۇسلانمىغىن، تەخسىرىم، شۇ چاغدىكى نىيىتىڭ يەنىلا نىيەت بولسۇن، پۇرسەت تېخى ئۆتۈپ كەتكىنى يوق!

ـــ ئەمدى قانداق پۇرسەت بولسۇن؟

ـــ پۇرسەت تېخى ئالدىمىزدا، ـــ دېدى ئەمىر بايان سۇلدۇز سىرلىق كۈلۈپ، ـــ بىز ھەممىدىن ئاۋۋال جېتەلەرنىڭ ۋەكىلى بەگچەكىنى ھەيدىۋەتسەك، تۇغلۇق تۆمۈر چوقۇم ئۇستىمىزگە لەشكەر تارتىپ كېلىدۇ. جېتە لەشكەرلىرى شۇنچە يىراقتىكى ئالمالىقتىن بۇ يەرگە ئاز دېگەندىمۇ ئوتتۇز ـ قىرىق كۈندە ئاران يېتىپ كېلەلەيدۇ. ئۇلارنىڭ ھېرىپ ـ ئېچىپ كېلىشىگە بىز بىر تېگىش قىلساقلا جېتەلەرنى ئوڭايلا تىرىپىرەن قىلىپ تاشلىيالايمىز. قولاي پۇرسەت دېگەن مانا شۇ ئەمەسمۇ؟

ـــ جېتەلەرنىڭ ئۇچ لەك لەشكىرىنى تىرىپىرەن قىلىپ تاشلىيالمىغۇدەك بىزدە نەدىمۇ ئۇنچىۋالا كۈچ بولسۇن؟

ـــ شۇنىڭ ئۈچۈن، ھازىردىن باشلاپ لەشكەر تەييارلاشنى باشلىۋېتىشىمىز لازىم. ئەلگە ئەل، يەلگە يەل قوشۇلغانىدەك بىرلەشسەك، سېنىڭ ئېلىڭ بىلەن مېنىڭ ئېلىمدىن ئاز

---

① مىلادىيە 1348 ـ يىلى ئاقسۇنىڭ دۆڭقىشلاق دېگەن يېرىدە چاقىرىلغان قۇرۇلتايدا تۇغلۇق تۆمۈر خان بولۇپ سايلانغانىدى.

دېگەندىمۇ تۆت لەك لەشكەرنى تېزلا يېغالايمىز!

ئۇنىڭ ئىسيان تۇسىنى ئالغان سۆزلىرى ئەمىر قازغىن بارلاسنى چوڭقۇر ئويغا سېلىپ قويدى. چۈنكى، بۇ ئەستايىدىل ئويلاشمىسا زادى بولمايدىغان بىر ئىش ئىدى. شۇڭا، ئۇ مۇنداق دېدى:

ــ چىشلىگەن ئىتتىن ئۆچ ئالمەن دەپ مەنمۇ چىشلىسەم، مېنىڭدە يەنە قانچىلىك قەدىر ـ قىممەت قالىدۇ؟ ئۇ ئالەمگە بارغاندا چىڭگىزخان بىلەن چاغاتايخانلارنىڭ ئالدىدا قانداق جاۋاب بېرىمەن؟

ــ ئەمىر بايان سۇلدۇز ھەددىدىن بەك ئېشىپ كەتتى! قارا، ئۇنىڭ ھالىغا باقماي كۆرەڭلەپ كېتىۋاتقانلىقىنى، ــ دەپ غودۇراشتى سورۇندىكى بەزى ئەمىرلەر ئۇنىڭغا ئاڭلىتىپ تۇرۇپ، ــ سايدا سانى يوق، قۇمدا ئىزى يوق نەدىكى بىرنېمىلەرنىڭ غوجا ئاكىسىغا ساۋاق بېرىپ كېتىۋاتقىنىنى!

ــ شۇ ئەمەسمۇ، «بىر ئەخمەق ئاتىسى ئۆلۈپ، مىراسخور بولدۇم دەپ گىدىيىپ كېتىدۇ؛ بىر ئەخمەق خوتۇن ئېلىپ، ئەر بولدۇم دەپ ماختىنىپ كېتىدۇ!» دېگەنغۇ ئۇلۇغلار...

ئەمىر بايان سۇلدۇز سورۇندىكىلەرنىڭ ئۆزىنىڭ نامىغا قارىتىپ ئېيتىۋاتقان تەنە سۆزلىرىنى قەستەنگە ئاڭلىمىغانغا سالدى ۋە ئەمىر قازغىن بارلاسقا قاراپ:

ــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى، سەن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ ئاۋۋالقى شان ـ شۆھرىتىنى كەلتۈرۈش ئىشىغا باشچىلىق قىلىش ئۈچۈن كۆكرەك كېرىپ چىقىشىڭ كېرەك، ــ دېدى.

بىراق، ئەمىر قازغىن ئەمدى ئۇنىڭ پەلىپەتىش سۆزلىرىگە قۇلاق سالمىدى. ئۇ «بىر ئاپقۇر قىمىز ئۈچۈن بۇنچىلىك نەسىھەت قىلىش ئارتۇقچە ئەمەسمىكىن ئۇنىڭغا» دېگىنىچە، ئاچچىقى بىلەن قولىنى سىلكىدى.

ئەتىسى ئەمىر بايان سۇلدۇزنى يولغا سېلىۋەتكەندىن كېيىن،

ئەمىر قازغىن بارلاس ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنى ئۆزىنىڭ خابگاھىغا چاقىرىپ، تۇنۇگۇنكى بەزمىدە ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن ئۆزىنىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان سۆھبەتكە ئۇنىڭ قانداق قارايدىغانلىقىنى سورىدى.

— ئەمىر بايان سۇلدۇز ئىچىملىككە بېرىلىپ كەتكەن نادان بىر كىشىدۇر، — دېدى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان، — ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بولسا ھېيلىگەر؛ ئەمىر بايان سۇلدۇز بىغەم، بىر يىل ئىچىدە ئۇنىڭ ھوشيار بولغان ۋاقتى بىر ھەپتىگىمۇ يەتمەيدۇ. قالغان چاغلاردا ئۇنىڭ شاراب بىلەن ھەپىلەشمىسە كۈنى ئۆتمەيدۇ. داۋاملىق مەست ـ ئەلەس يۈرىدۇ. ئۇنىڭ تەسەۋۋۇر ئەينىكىدە «پەقەت مەي يەل ئەمەس، باشقىسى پۈتۈنلەي يەلدۇر» دېگەندىن باشقىسى ھەرگىز كۆرۈنمەيدۇ؛ ئەمىر قەمەرىدىن ھېيلىگەرلىكتە شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى، ئۇنىڭ كۆڭلىگە بىر ئويلاش بىلەن يەتكەن پىكىر ۋە تەدبىر مەككار دەللالالرنىڭ ئېسىگە نەچچە ـ نەچچە يىللاپ ئويلاپ، ئۇزاق تەپەككۇر قىلىپمۇ كەلمەيدۇ. ھەتتا كۆپنى كۆرگەن قېرى پەلەك كەمپىرىمۇ ھېيلە ـ مىكىر دەرسىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ئۇنىڭ ئالدىدا قامىتىنى ئېگىپ تۇرۇشى ۋە ئۇنىڭدىن پىتنە قوزغاش دەرسى ھەققىدە تەلىم ئېلىشى لازىم. ئۇ بۇلتۇر قىشتا ھېيلىدىن ھالۋا ياساپ ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ ئاغزىنى تاتلىق ئېتىپ، ئۇنىڭ قولتۇقىغا كىرىۋالدى، ئۇنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ئارىدىن كۆتۈرۈپ تاشلاپ، ئورنىغا ئۆزى تەختكە چىقماقچى. كىم بىلمەيدۇ ئۇنىڭ بۇ قارا نىيىتىنى؟ بىراق، ئەمىر بايان سۇلدۇز ئۇنىڭ سۆزىنى بەك ئاڭلاپ كەتمىگەندىن كېيىن، ھالا بۇگۈن ئۇ ئۇلۇسبېگى جانابلىرىغا تېخىمۇ چوڭراق تاپانتۇزاق قويۇپ، كۆڭۈللىرىنىڭ مەيلىنى ئۆزىگە رام قىلماقچى...

بۇ چاغدا ئەمىر قازغىن بارلاس ئۆزى چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان يېپەك يېكەنداز ئاستىدىن بىر پارچە خەتنى ئېلىپ ئەمىر تۆمۈر

كۆرەگانغا سۇندى ۋە:

ـــ ئەمىر جانابلىرى، بۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتىنىڭ ماڭا يازغان خېتى. ئوقۇپ بېقىڭ، ـــ دېدى.

ئەمىر تۆمۇر كۆرەگان ئۇلۇسبېگىنىڭ قولىدىن ھېلىقى خەتنى ئېلىپ ئوقۇدى. ئۇنىڭدا مۇنداق يېزىلغانىدى:

«ھەزرىتى ئۇلۇسبېگى، بۇنىڭدىن ئون يىل ئىلگىرى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خاقانلىق سەلتەنىتى سىزگە مەنسۇپ ئىدى. شۇ چاغدا رەھمەتلىك ئاغام ئەمىر بۇلاجى ئاتىسىنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان ئاشۇ قارا تاپان مالچىغا يان بېسىپ، خاقانلىق سەلتەنىتىنىڭ تەختىنى ئۇنىڭغا سويۇپ ئېلىپ بەردى. بۇ ئىشنىڭ خاتا ئىكەنلىكىنى تارىخ ئىسپاتلىدى. چاغاتاي مەملىكىتىدە دىنىي ئىسلام خاراب بولماقتا، مەجۇسىي بۇتپەرەسلەر، ناسارالار ئۇستۇنلۇكنى ئىگىلىمەكتە. مەسلەن، مەۋكەبتىكى ئىككى مۇھىم ئادەمنىڭ بىرسى مۆھۈردار يەللىغ تايشى بۇتپەرەس مەجۇسىي، يەنە بىرسى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي بولسا ئالمالىقتىكى ناسارالارنىڭ ئەڭ چوڭىدۇر. قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى «جىزىيە» تۆلەش نامى بىلەن بۇتپەرەسلىكنى ساقلاپ كەلمەكتە. دىنىي ئاداۋەت ۋە ئىچكى پاراكەندىچىلىك مەملىكەتنى تېز زەئىپلەشتۈرۈپ توگەشتۈردى. ھالبۇكى، بىز قۇدرەتلىك خاقانلىڭ قول ئاستىدا بولغان بولساق، بۇنداق ھالەتكە چۈشۈپ قالماس ئىدۇق. مەن نەچچە ۋاقىتلاردىن بېرى زامانىڭ رەھىمسىزلىكى تۈپەيلىدىن سەرگەشتە بولۇپ يۈرگەنىدىم. ئەلھال، ئۇلۇسبېگى جاتابلىرىنىڭ كەڭ قورساقلىقىدىن خەۋەر تېپىپ گويا مېھنىڭدەك نىمجان بىر ئادەمگە باشقىلاتىن جان كىرگەندەك بولدۇم. مەگەر ماڭا جاھانىنى يورۇتقۇچى يارلىق قانداق بېرىلسە، خىزمەتلىرىگە تەييار دۇرمەن. چۈنكى، ھەرقانداق جايدا قولىدىن ئىش كېلىدىغان مەردلەر ۋە جاھاننى ئۆز ئىلكىدە تۇتالايدىغان ئاقىللار بولسا، خالايىق ئۇنىڭ قېشىغا يىغىلىدۇ. ئۇنىڭ دۇشمەنلىرىنى غەپلەت ـ مەغرۇرلۇق، خاتالىق ـ

بۇزۇقلۇق ئىللەتلىرىگە دۇچار قىلىدۇ. يىراقنى كۆرىدىغان كىشىلەرمۇ كور، قۇلىقى يەڭگىل كىشىلەرمۇ گاس بولىدۇ. ئاتا ئوغۇل بىلەن، بىر تۇغقان بىر تۇغقان بىلەن دۇشمەنلىشىدۇ...»

ئەمىر تۆمۇر كۆرەگان خەتنى ئوقۇپ بولغاندىن كېيىن سوغۇق كۇلۇپ قويدى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ پۇتۇن قەددى ـ قامىتىدە باشقا ئادەتتىكى كىشىلەردە ئىنتايىن كەم ئۇچرايدىغان ئالاھىدە بىر ئۇلۇغلۇق ئالامىتى ئايان بولماقتا ئىدى:

ـــ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ قەلبى يىلانىڭ زەھىرى بىلەن تولغان، بۇنداق قەلب ئۇنىڭ ئىگىسىنىڭ ۋە ئۇنىڭ دېپىغا ئۇسسۇل ئويناتقانلارنىڭمۇ ھەممە ئىستېداتىنى ئىسراپ قىلىۋېتىپ، ئەڭ ئاخىرىدا ئۇنىڭ ئۆزىنمۇ ھالاك قىلىدۇ، ـــ دېدى خەتنى ئۇلۇسبېگىگە ئۇزارتىۋېتىپ.

ـــ ئەمىر بايان سۇلدۇزمۇ كىم بۇرنىدىن يېتىلىسە، شۇنىڭ ئارقىسىدىن كېتىۋەرمەس؟ ـــ دېدى ئەمىر قازغىن بارلاس ئۇنىڭ سۆزىگە تازا ئېرەنشىپ كەتمەي.

ـــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، بىز ئۇلارنى بۇ ئىشتىن توسقىنىمىز تۇزۇك، ـــ دەپ ئۆز كۆزقارىشىنى ئېنىق بىلدۇردى ئەمىر تۆمۇر كۆرەگان، ـــ يەنى دېمەكچىمەنكى، قۇلىقىمىزنى تىنچىتىش ئۈچۈن، خانغا ئېيتىپ، مۇنۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى موغۇلىستانغا كەتكۈزۈۋەتكىنىمىز ياخشىمىكىن...

ـــ ئەمىر جانابلىرى، قانداق دەيسىز؟

ـــ بىزگە تۇلكىنىڭ تېرىسىمۇ كېرەك ئەمەس، سېسىقىمۇ كېرەك ئەمەس، ـــ دېدى ئەمىر تۆمۇر كۆرەگان، ـــ مەن بۇلتۇر ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات سۇلدۇز ئېلىگە پاناھلاپ كەلگەندىلا، ئۇنىڭ بۇ ھىيلە ـ نەيرەڭلىرىنى ئەمىر بايان سۇلدۇزغا چۈشەندۈرۈپ، ئەگەر ئۇنىڭ سۆزىگە كىرىۋەرسە، قانداق بالالارغا ئۇچرايدىغانلىقى ھەققىدە بېشارەت بېرىپ قويغانىدىم. لېكىن، ئۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ياغلىما سۆزلىرىنى مېنىڭ

سۆزۈمدىن ئارتۇقراق بىلىپ، ئۆزىنىڭ تەقدىر ـ ئىقبالىنى ئۇنىڭغا دوغا تىكتى. «قۇش يېڭىلىپ تورغا چۈشەر، ئادەم يېڭىلىپ قولغا...» دېگەندەك، ئاشۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ئاخىر ئۆزىنى «تەپرىقچى» دېگەن نام بىلەن خانىنىڭ دارى ئاستىغا باغلاپ ئەكېلىدىغانلىقىنى ئەمىر بايان سۆلدۈز دېگەن ئەخمەق چۈشەنمىدى.

ــ ھەقىقەتەنمۇ ئەمىر بايان سۆلدۈزنىڭ ئۆزى تازا بىر ئەخمەق ئىكەن، ــ دېدى ئەمىر قازغىن بارلاسمۇ ئۇنىڭ سۆزىگە قايىل بولۇپ، ــ ئەمىر قەمەرىدىن سۆلدۈز ئېيلىگە قېچىپ كەلگەندىن بېرى، ئۇلۇسبېگى ھەربىر ئىشتا ئاشۇ كاززاپ بىلەن مەسلىھەتلىشىدىغان بولۇۋالدى، بىزنى قىلچىمۇ كۆزگە ئىلمايدىغان بولدى. ئەگەر ئۇنىڭ ئەقلى بولغان بولسا ئىدى، بۇ بالاخور قىزىل كۆزنى ھەرگىزمۇ تۆرگە چىقىرىپ قويۇپ، ھەر ئىشتا ئۇنىڭ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ ئولتۇرمىغان بولاتتى. بۆرە قويغا پايدىلىق مەسلىھەت بەرمىگەندەك، ئەمىر قەمەرىدىنمۇ قاچان ئۇنىڭغا پايدىلىق مەسلىھەت بەرگەن؟

ــ مەسىلىنىڭ تۈگۈنى دەل مۇشۇ يەردە، ــ دېدى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان، ــ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات كەلمەستە، ئەمىر بايان سۆلدۈز تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنىتىدىكى تۆت چوڭ ھوقۇقلۇق ئۇلۇس بەگلىرىنىڭ بىرسى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چاغاتاي ئۇلۇسى ھەر قېتىم خان تىكلىگەندە، ئۇ سىز بىلەن ھەمنەپەس ۋە تەقدىرداش بولۇپ كەلگەنىدى. بىراق، قاچانكى ئاشۇ تېجىمەل ئۇنىڭغا قوناق بولۇپ كەلدى، شۇنىڭدىن باشلاپ سىز بىلەن بىزنى زادىلا كۆزگە ئىلمايي قويدى. ئۇنىڭ ھەربىر كۆرسەتكەن مەسلىھەتىنى سىز بىلەن بىزنىڭكىدىن ئۈستۈن ئورۇنغا قويدى. ئىلگىرى خان دوغلاتلارنىڭ قولىدىكى قورچاق ئىدى. بىراق، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات باشچىلىقىدىكى بىر بۆلەك دوغلات ئەمىرلىرى بۇنداق ھالەتكە يەنىلا شۈكۈر ـ قانائەت قىلمايي كەلدى. ئۇلۇسبېگى، ئەمىر بايان سۆلدۈز ۋە سىزنىڭ

ياردىمىگىزده ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خاقانلىق تەختىنى تەنها ئىگىلىمەكچى. دېمەك، ئۇ بۇ مەقسەتكە يەتمىگۈچە ھەرگىز توختىمايدۇ.

— بۇ سۆزنىگىز توغرا، — دېدى ئەمىر قازغىن بارلاس، — كونىلار: «ئاچ ئىتنىڭ كەينىنى لالما ئىت يالايدۇ» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان. شۇ ئەمەسمۇ، ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ ئاشۇ ئەمىر قەمەرىدىنىدەك ساندا بار، ھەمدەمدە يوق بىر تېجىمەلگە غەمخورلۇق قىلىپ پاناھلىق بەرگىنى نېمىسى؟ تۇغلۇق تۆمۈرنى چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ خانلىق سەلتەنىتە تەختىگە دوغلاتلار يۆلەپ چىقارغان. ئەمىر قەمەرىدىن بىلەن خان ئوتتۇرىسىدا جاڭجال چىقىپ قالغۇدەك بولسا، خۇددى ئۆز ۋاقتىدا بىز بىلەن خان ئوتتۇرىسىدىكى جاڭجالدا ئەمىر بۇلاجى دوغلات باشچىلىقىدىكى دوغلات ئەمىرلىرى خان تەرىپىدە تۇرغىنىدەك، كۆپ سانلىق دوغلات ئەمىرلىرى بۇ قېتىممۇ يەنىلا تۇغلۇق تۆمۈر تەرىپىدە تۇرىدۇ. شۇڭا، بىز بۇ جاڭجالدا ھەم ئەمىر قەمەرىدىننىڭ ئىتىمۇ بولماسلىقىمىز، ھەم دوغلاتلارنىڭ كۆچۈكىمۇ بولماسلىقىمىز لازىم. ئەگەر ياخشىسى، ئەمىر قەمەرىدىن بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرنى بىر ئامال قىلىپ ئەپلەشتۈرۈپ، ئۇنى ئالمالىققا — خانىنىڭ يېنىغا كەتكۈزۈۋېتىشىمىز لازىم. ئەمىر قەمەرىدىن ئالمالىققا كەتسىلا، ئۇنىڭ نېرىسىدىكى ئىش بىلەن بىزنىڭ كارىمىز يوق. مېنى دېسە، ئۆلۈشۈپ كەتسۇن!

ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئۇلۇسبېگىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ ئىستىھزا بىلەن مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى ـ ده، ئارتۇقچە گەپ ـ سۆز قىلمىدى...

قىشتىن تارتىپ توختىماي داۋام قىلىپ كېلىۋاتقان سوغۇق سەۋر ئېيىنىڭ بېشىدا بىردىنلا توختاپ ھاۋا بىراقلا ئىسسىدى. پامىر ئېگىزلىكى ۋە ھىندىقوش تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان جەيھۇن دەرياسى قار ـ مۆزلارنىڭ ئېرىشىدىن ۋە شىددەت بىلەن

توختىماي يېغىۋاتقان قارا يامغۇردىن ھاسىل بولغان سەل سۇلىرى بىلەن لىق تولۇپ، دولقۇنلاپ ئېقىۋاتاتتى.

تۇنۇگۈن كەچتە ئەمىر قازغىن بارلاس ئۆزبېكنىڭ سالى سارايدىكى ئەمىر ئوردىسىدا ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن ئەمىر قەمەرىددىن دوغلاتنى قوبۇل قىلدى.

ئەمىر قازغىن بارلاس سالاپەتلىك بەست ـ قامەتلى بىلەن كېلىشتۇرۇپ ئورغان يېشىل بۇخارا سەللىسى ۋە خېنە يېقىلغان قويۇق ساقىلى ئارقىلىق باشقىلاردىن پەرقلىنىپ تۇراتتى. ئۇ قولىدا قىزىل سۇرۇخ پېچەتى بۇرۇلغان بىر شاھانە مەكتۇپنى كۆرۈپ ئولتۇراتتى.

ـــ يا ئەييۇئەلمۇسلىمىنا! ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىددىن دوغلات گەپنى سوزماستىنلا ئۆز مەقسىتىنى ئېنىق ئوتتۇرىغا قويۇپ، ـــ ھەربىر بالا ـ قازانى قادىر ئاللانىڭ ئۆزى ئەۋەتىدىغانلىقى بەرھەق. يەنە شۇنىڭ بىلەن بىللە قۇدرەتلىك ئاللانىڭ ئۆز بەندىلىرىنى ھەربىر بالا ـ قازادىن ساقلايدىغانلىقى ۋە قوتقۇزىدىغانلىقىمۇ بەرھەق. «قۇرئان كەرىم»دىكى «سۇرە ياسىن» بىلەن «ئەلھەمدۇلىللا» دېگەن بىر كەلىمە ئايەت بۇنىڭغا گۇۋاھدۇر. شۇ سەۋەبلىك، تەكرىتائالا ئۆز بەندىسىگە قانداقلا بىر كېسەلنى ئەۋەتسە، شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ شىپاسىنىمۇ كۆرسەتكەن. شۇنداق بولغانلىقتىن، جېتە لەشكەرلىرى ھودۇدلۇقىمىزغا بالا ـ قازادەك يوپۇرلۇپ كېلىش ئالدىدا تۇرۇۋاتقان مۇشۇنداق بىر ۋاقىتتا، مۇسۇلمانلىق قەرزىم ئۇچۇن، دىن قېرىنداشلىق ـ دوستلۇقۇم ئۇچۇن سىلەرگە: «بۇ بالا ـ قازادىن ساقلىنىڭلار!» دەپ مەسلىھەت بېرىمەن. جېتە لەشكەرلىرىنىڭ ۋەھشىي تاپىنىدىن پەقەت سىلىق ساقلىنىش يولى بىلەنلا ئامان قېلىشقا بولىدۇ. شۇنىڭ ئۇچۇن، كۆپتىن ـ كۆپ ئۆتۇنۇپ ئېيتايكى، بىز ھەممىمىز بىرلىكتە زېمىنغا خۇددى قارا چېكەتكەدەك بېسىپ كېلىۋاتقان بۇ بالايىئەزىمدىن ساقلىنايلى!...

«هوي بىر پارچە نانغا ئالدىنىدىغان دوغلات كۆچۈكى» دەپ تىللىدى ئەمىر بايان سۆلدۇز ئۇنى ئۆز ئىچىدە، «يامان ئاتقا يالى چىقسا، بوينىغا تورۋا ئىلدۇرماس، دەپ راست ئېيتىپتىكەن. قېنى كۆرىمىزغۇ، كىم كىمنى يېڭىدىكىن؟!»

ــ مەن ئاللىقاچان يېشىمنى ياشاپ، يەيدىغىنىمنى يەپ بولغان ئادەممەن، ــ دېدى ئەمىر قازغىن بارلاس، ــ دۇنيانىڭ ماڭا رەھمى كېلىپ، تېخىچە مېنى ئۆز قۇچىقىدا ئاسراپ كېلىۋاتقىنىغا ھەيرانمەن. مەنمۇ، سەنمۇ ۋە باشقا ئادەملەرمۇ ھەممىمىز ئۆلۈمنىڭ شەربىتىنى تېتىغۇچىدۇرمىز. شۇڭا، ئۆلۈم شەربىتىنىڭ تەمىنى تېتىشتىن ئىلگىرى، بىز پۇقرالىرىمىزنىڭ ئەھۋالىنى ئويلىشىمىز، ئۇلارنىڭ غېمىنى يېيىشىمىز لازىم. بۇ ھەم مېنىڭمۇ، ھەم سېنىڭمۇ مۇسۇلمانلىق قەرزىمىزدۇر!

ــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇغۇم، قېنى سەن ئېيتىپ كۆرگىنچۇ، ــ دېدى ئەمىر بايان سۆلدۇز قىلچە چاندۇرماستىن، ــ بۇ جېتەلەرنىڭ باسقۇنىدىن قانداق ساقلىنىشىمىز كېرەك؟

ــ مېنىڭ ئەمىرلىرىم جېتە لەشكەرلىرى بىلەن ئۇرۇش قىلىشنى خالىمايدۇ! ــ دېدى ئەمىر قازغىن ئۇنىڭ سوئالىغا جاۋاب بەرمەستىن، ــ ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۇلار ماڭا مۇنۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى دەرھال قاماقتا ئېلىشىمنى تەۋسىيە قىلىشماقتا. بىراق، مەن ئۇلارنىڭ سۆزلىرىگە ئەھمىيەت بەرمىدىم. بەلكى مەن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرى بىلەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات جانابلىرىنىڭ ئارىسىنى تۇزەپ، ئۇلارنى ياراشتۇرۇپ قويۇشنى ئويلاۋاتىمەن.

ئاندىن ئۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا قاراپ:

ــ ئەڭ ياخشىسى سەنمۇ ئۆزۈڭگە بىرەر زەخمەت يەتمەستە موغۇلىستانغا كېتىۋالغىنىڭ تۇزۇك، ــ دېدى قەتئىيلىك بىلەن، ــ مەن خانىنىڭ ئالدىدا ھاياتىڭغا كېپىللىك قىلىمەن ۋە سەن گۇناھىڭغا توۋا قىلساڭلا، خانىنىڭ سېنى كەچۈرىدىغانلىقىغا ئىشىنىمەن!

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۇلۇسبېگىنىڭ تىكىلىپ تۇرغان ساق كۆزىدىن ئۆزىنىڭ جاۋاب بېرىشىنى كۈتۈۋاتقانلىقىنى بىلدى ـ ده:

ـــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، ـــ دېدى ئۇ، ـــ مېنى تۇغلۇق تۆمۈرنى بىلمەيدۇ، دەپ ئويلىغانسىز، بەلكىم. مەن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ يېنىدىكى دوغلات قەبىلىسى ئارىسىدىن چىققان ئادەممەن. ئۇنىڭ ئىچى ۋە تېشىنى مانا مېنىڭدىن سورىغايسىز. مەن سىزگە ئېيتىپ بېرەي، تۇغلۇق تۆمۈر دوغلاتلارنى ئاللىقاچان يولدىن چىقىرىپ بولغان، ئاتا يولىدىن، دىنىي يولىدىن تېنەتكەن. ئۇ بىر ناسارا خوتۇننى ئۆز ئەمرىگە ئېلىپلا قالماي، بەلكى يەنە بىر ناسارا ئېپىسكوپىنىمۇ ئۆزىگە ئەقىلدار قىلىۋالدى. ئۇ ناسارا دىنىغا تولىمۇ كەڭچىلىك قىلماقتا. ناسارالارنىڭ چېركاۋ ـ سىركىپلىرىنى ساقلاپ قېلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ئاللىقاچان مۇسۇلمانلارنىڭ نامازگاھى قىلىنغان مەسچىتلەرنىمۇ ناسارالارغا چېركاۋ ـ سىركىپ قىلىپ ئېچىپ بەرمەكتە. ئۇ چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ پادىشاھى ئەمەس، بەلكى ئۇچىغا چىققان بۇزغۇنچى، ئۇلۇسنى ۋەيران قىلغۇچى، ھەق يولدىن ئازغۇچى. شۇنداق ئىكەن، مەن قانداق ئۇنىڭ ئالدىغا گۇناھىمنى تىلەپ بارغۇدەكمەن؟

ـــ سەن ئۇنداق تەرسالىق قىلما، ماۋۇ مەكتۇپقا قارا، بۇ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ سېنىڭ نامىڭغا ئەۋەتكەن شاھانە يارلىقى. سېنى باشقا بىرسى ئەمەس، بەلكى خانىنىڭ ئۆزى پايتەخت ئالمالىققا چاقىرىپتۇ. كۈچلۈك كۈچسىزنى ئىتائەت قىلدۇرىدۇ. شۇڭا، ساڭا ماقۇل دېمەكتىن باشقا ياخشى جاۋاب يوق. شۇنداق قىلساڭ، بۆرىمۇ توق بولىدۇ، قويمۇ ئامان قالىدۇ!

ـــ كىم بۆرە، كىم قوي؟! ـــ دەپ ئاچچىقى بىلەن سورىدى ئۇنىڭدىن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات.

ـــ بۇ ساڭا ئېنىقۇ، تەخسىر؟!... ـــ دېدى ئەمىر قازغىن بارلاس ئۇنىڭغا زەردە قىلىپ، ـــ مەن سېنىڭ گېپىڭنى كۆپ

ئاڭلىدىم. سېنىڭ ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىڭنىمۇ كۆردۇم. ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ سەن توغرىسىدىكى ئېيتقانلىرىنىمۇ ئاڭلىدىم، ئەمدى بەس. بىرلا نارازىلىق ۋە چىن سۆزۈمنى ساڭا ئېيتاي، سەن ئەيىبلىكسەن. بۇ يولدىن دەرھال قايت! بالا ـ قازانىڭ يولىغا كىرمە! سەن ئۆز ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىلغانسەن. سەن شۇنداق مەككار، كاززاپ، قىزىل كۆز، ناكەس بىر ئادەم ئىكەنسەنكىن، مەن ـ مەن دېگەن بوز يىگىتلەرنى جەيھۇن بويىغا ئاپىرىپ سۇغارماي ياندۇرۇپ كېلەلەيدىكەنسەن. سېنىڭ ھىيلىگەرلىكىڭگە موغۇلىستان خەلقى قايىل. سەن تۇغلۇق تۆمۇرخاندىن ئۇلۇسبېگلىق مەرتىۋىسىنى تەمە قىلىپ ئالالمىغاندىن كېيىن، قاتاللارنىڭ ياردىمى بىلەن ئۇنىڭ قولىدىن چاغاتاي سەلتەنىتىنى سويۇۋالماقچى بولدۇڭ. قاتاللارنىڭ «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى»دە سېنىڭ بۇ سۇيىقەستىڭ پاش بولۇپ قېلىپ، بېشىڭنى ئۆلۈمگە تۇتۇپ بېرىشكە تاس قالدىڭ. نائىلاج مويىنىقۇم چۆللۇكىگە قاراپ قېچىپ، سۇلدۇزلارنىڭ قېشىغا كېلىپ پاناھلاندىڭ! شۇڭا، ئۇلۇغۇڭ سېنىڭ گۇناھىڭنى سۇرۇشتە قىلمىغانلىقىڭ ئۈستىگە، يەنە سېنىڭ بىلەن يارىشىشنى خالاپ، يارلىق چۈشۈرگەن چاغدا، سەن بۇنداق لەنەتگەردە نىيەتلىرىڭنى دەرھال تەرك ئېتىپ، ۋاقتىدا كېتىۋالغىنىڭ تۈزۈك! بولمىسا مەلئۇن بولىسەن! ــ دەپ قولىدىكى ھېلىقى شاھانە يارلىقنى ئۇنىڭ بېشىغا ئاتتى ۋە بىرلا ساق كۆكۈچ كۆزى بىلەن ئۇنىڭغا قاتتىق يىرگىنىپ خەنجەردەك تىكىلدى.

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ يۈزى قىپقىزىل بولۇپ يېنىپ كەتتى:

ــ ياخشى نىيىتىڭىزگە رەھمەت، جانابي ئۇلۇسبېگى، قانداق قىلىشىمنى ئۆزۈم بىلىمەن، ماڭا ئۆگەتمىسىڭىزمۇ بولىدۇ! ــ دېدى ـ دە، پېشىنى قاققىنىچە ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ ھوزۇرىدىن چىقىپ كەتتى. ئەمىر بايان سۇلدۇزمۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ مۇشۇ شۇملۇقلىرىنى ئەمدى

بىلگەندەك قىلىپ، يالغاندىن ھەيران بولدى ۋە خۇپسەنلىك قىلىپ ياقسىنى تۇتقان پېتى «ئەستاغپۇرۇللا!» ۋە «سۇبھانالا!» دېگىنىچە، ئۇنىڭ ئارقىسىدىنلا سوڭدىشىپ چىقىپ كەتتى...

* * *

تۇنۇگۈندىن بېرى قاتتىق يېغىۋاتقان يامغۇر بۈگۈن چۈش قايرىلغاندا توختاپ، ھاۋا ئېچىلىپ كەتتى. قۇياش پاللىدە چىقىپ يەر - جاھانىنى ئىسسىتتى. بىراق، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ياۋاش، تىنچ ئاقىدىغان جەيھۇن دەرياسى سەل سۇيى بىلەن تولۇپ، لايقىلىشىپ، دولقۇنلاپ ئېقىۋاتاتتى.

بۇرناكۇن سالى سارايدىكى ئوردىسىدىن يولغا چىقىقان ئەمىر قازغىن بارلاس شىكار قىلىش ئۈچۈن ئون - ئون بەشچە مۇلازىمنى باشلاپ تۇنۇگۈن كەچتە تېخى تىنچ، ياۋاش ئېقىۋاتقان جەيھۇن دەرياسىدىن بۇ ياققا ئۆتۈپ بولۇشىغا، بىردىنلا ھاۋا تۈتۈلۈپ، گۈلدۈرماما گۈلدۈرلەپ، چاقماق چېقىلىشقا باشلىدى. ئۇزاق ئۆتمەي ئاسماندىن زەمبىرەك چېلەكلەپ تۆكۈلگەندەك يامغۇر قۇيۇلۇشقا باشلىدى. قارا يامغۇردا قالغان ئەمىر قازغىن بارلاس مۇلازىملىرىغا جەيھۇن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بىر توقايلىققا چېدىر تىكىشنى بۇيرۇدى. ئۇلار شۇ يەردە يامغۇرنىڭ توختىشىنى كۈتۈپ بىر كېچە تۇنەشكە مەجبۇر بولدى.

ئەتىسى چۈشتە يامغۇر توختاپ ھاۋا ئېچىلغاندىن كېيىن، مۇلازىملار ھۆل بولۇپ ئۇۋىسى كەتكەن نەرسە - كېرەكلەرنى قۇرۇتۇش ئۈچۈن يېيىۋەتتى. تەبىئەت گۈزەل تۇسكە كىرگەنىدى. دالادا بولۇق ئۆسكەن ئوت - چۆپلەر، رەڭگارەڭ ئېچىلىپ كەتكەن دالا گۈللىرى، كۆك ئاسماندا يايراپ ئۈچۈشۈۋاتقان قۇشلار جانغا ئاجايىپ ھۇزۇر بېغىشلايتتى. تەبىئەتنىڭ گۈزەل مەنزىرىسىگە قاراپ تويمىغان ئەمىر قازغىن بارلاس شۇ كۈنكى كۈننىڭ قانداق كەچ بولۇپ كەتكەنلىكىنى سەزمەيلا قالدى. قاش قارىيىپ، كۆز

باغلانغان چاغدىكى ئاشۇ مەشئۇم تۇن پەردىسى ئىچىگە ئۇلاردىن باشقا يەنە مەلۇم مەقسەتلىرى يولىدا پاييپېتەك بولۇپ يۇرۇشكەن بىرنەچچە ئادەملەرمۇ يوشۇرۇنغاندى. ئۇلار باشقىلارنىڭ ھاياتلىق يېپىنى ئۈزۈشنى مەقسەت قىلغان بىر توپ قاتىللار ئىدى. بۇ توپنىڭ ئارىسىدا ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ كۆيۈ ئوغلى، ئورنات قەبىلىسىدىن چىققان قۇتلۇق تۆمۈر بۇرۇلداي ئوغلى دەپ ئاتىلىدىغان بىر كىشى بىلەن ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ يېقىن ئىككى سەردارىمۇ بار ئىدى...

ئەسلىدە ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتلار ئەمىر قازغىننىڭ سالى سارايدىكى ئوردىسىدىن قايتىپ چىققاندىن كېيىن، دەرھال سەمەرقەنتكە قايتىشقانىدى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش پىلانىنىڭ ئەمىر قازغىن بارلاس تەرىپىدىن رەت قىلىنغىنىنى كۆرۈپ، دەرھال ئۇنى قەستلەشكە كىرىشتى. ئۇلار بۇ سۈيىقەستنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئەپلىك پۇرسەت ئىزدەپ يۈرەتتى، بۇنىڭ ئۈچۈن ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ قارا نىيەت كۆيۈ ئوغلى قۇتلۇق تۆمۈر بۇرۇلداينى نۇرغۇن ئالتۇنغا سېتىۋېلىشتى.

قۇتلۇق تۆمۈر بۇرۇلداي ئۇزاقتىن بېرى قېينىئاتىسى ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ ئەمىرلىك ئورنىغا كۆز تىكىپ يۈرەتتى. شۇڭا، ھەق ـ ھوقۇق ئۈستىدە گەپ ـ سۆز بولۇۋاتقان ئەنە شۇ مەزگىللەردە بۇ سۈيىقەستچىلەر ئارىسىدىكى تۈرلۈك ئۇچرىشىشلار، خۇپىيانە سۆھبەتلەر، ئەھدۇپەيمانلىشىشلار ئارقىلىق مەيدانغا كەلگەن يېقىنلىق ئوت ئۇچقۇنلىرى ئۇلارنىڭ دىمىقىدىكى ھاكىمىيەتچىلىك دۇتىنى تېخىمۇ ئۇلغايتىپ، شۇنداق يالقۇنلاتتىكى، خۇددى ئەمىر قازغىن بارلاس ئۆلۈپ ھاياتلىق يېپى ئۈزۈلسىلا، پۈتۈن ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقى ئۇلارغا ئوڭچە قالىدىغاندەك بىلىنىپ كەتتى. ئەمىر بايان سۇلدۇز ۋە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ئالتۇنى بىلەن ۋەدىسىگە ئىشەنگەن قۇتلۇق تۆمۈر بۇرۇلداي قېينىئاتىسىنىڭ بۇنىڭدىن

ئۇچ كۈن ئۆتكەندىن كېيىن جەيھۇن دەريا سىنىڭ جەنۇبىدىكى توقايلىقتا شىكار قىلىدىغانلىقى توغرىسىدىكى سىرتقىنى ئۇلارغا يەتكۈزدى.

بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات شۇنداق ئېيتتىكى: «ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ سالى سارايدىكى ئوردىسىدىن ئايرىلىپ جەيھۇن بويىغا ئوۋغا چىقىشى بىزنىڭ ئۇنىڭغا قول سېلىشىمىز ئۈچۈن تېپىلغۇسىز ياخشى پۇرسەتتۇر. مۇبادا بۇ پۇرسەتتىن پايدىلانمايدىغان بولساق، كۈنلەرنىڭ بىرىدە بىزگە ئەپسۇس بارمىقىمىزنى چىشلەشكە توغرا كېلىپ قېلىشى مۇمكىن.» ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان ئەمىر بايان سۇلدۇز ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ئىككى سەردارىنى بىرنەچچە ئادىمى بىلەن قوشۇپ قۇتلۇق تۆمۈر بۇرۇلداينىڭ قېشىغا ئەۋەتتى ۋە: «ئەمىر قازغىن بارلاسقا جەيھۇن بويىدا قول سېلىڭلار!» دەپ كۆرسەتمە بەردى.

قېيىنئاتىسى ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ ئون ـ ئون بەشچە مۇلازىملىرىنى ئېلىپ سالى سارايدىكى ئوردىسىدىن جەيھۇن بويىغا شىكار قىلىش ئۈچۈن يولغا چىققانلىقىنى كۆرگەن قۇتلۇق تۆمۈر بۇرۇلدايمۇ ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ ئادەملىرىنى باشلاپ پەنە بىر يول ئارقىلىق جەيھۇن بويىدىكى ھېلىقى توقايلىققا قاراپ يۈرۈپ كەتتى...

باشقا چاغلاردا دۈشمەنلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن داۋاملىق ساۋۇت ـ دۇبۇلغىلىرىنى يەشمەستىن سەگەك ئۆخلايدىغان ئەمىر قازغىن بارلاس شۇ كۈنى بەك ھېرىپ كەتكەنمۇ قانداق؟ ساۋۇت ـ دۇبۇلغىلىرىنى پۈتۈنلەي يېشىپ تاشلاپ، ئېزىلىپ قاتتىق ئۇخلاپ كەتتى.

ئايسىز، يۇلتۇزلۇق كېچىدە ئەتراپ جىمجىت، پىنھان ئىدى، تۇن نىسپىيىدىن ئۆتكەندە، ئۇدۇلدىكى يوغان قورام تاشنىڭ دالدىسىدىن يۇزىگە نىقاب تارتقان تۆت ئادەم ئەمىر قازغىن بارلاس

ياتقان چېدىرغا شىپقاپ كەلدى. ئۇلاردىن ئىككىسى تالادا قېلىپ، قالغان ئىككىسى ئەمرىنىڭ چېدىرىغا كىردى. غەيرىي تەۋىشىنى ئاڭلاپ، چۆچۈپ ئويغانغان ئەمىر قازغىن بارلاس «قايسىڭ؟!» دەپ ۋارقىراپ ئورنىدىن تۇرۇشى بىلەن تەڭلا، ھېلىقى نىقابلىق ئىككى ئادەمنىڭ ئەمىرگە يوپۇرۇلۇپ كەلگەن پېتى قولىدىكى خەنجەر، چوقماقلىرى بىلەن تەڭلا ھۇجۇم قىلىشتى. ئەمىر بېشىغا قاتتىق تەگكەن چوقماقنىڭ زەربىسىدە قارشىلىق كۆرسىتىشكىمۇ پايلىماستىن پالاققىدە قىلىپ يەرگە يىقىلدى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭغا بېرىلگەن يەنە بىر ئەجەللىك زەربە — يۈرىكىگە شىددەت بىلەن ئۇرۇلغان خەنجەر بىلەن ئۇنىڭ كۆزىدىكى نۇر ئەبەدىي ئۆچۈپ، خىرەلىشىپ قالدى. ئەمرىنىڭ قارنىدىن ئېتىلىپ چىقىۋاتقان قان چاچراپ بىردەمدىلا چېدىرنى بويىپ تاشلىدى. شۇنچىلىك تېزلىك بىلەن باشلانغان بۇ قانلىق ۋەھشىيلىك يەنە شۇنچىلىك تېزلىك بىلەن ئاخىرلاشتىكى، ئۇنىڭ داۋام قىلغان ۋاقتى تۆت ـ بەش دەقىقىغىمۇ يەتمىگەنىدى.

ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ چېدىرىدىن ئاڭلانغان شاپۇر ـ شۇپۇر، پالاق ـ پۇلۇق ئاۋازدىن قالغان مۇلازىملار ئويغىنىپ دەرھال ئاياغقا تۇرۇشقان بولسىمۇ، ئەمما بۇ قان ئىچكۈر قاتىللارنىڭ قولىدىكى چوقماقلار قاراسلاپ باشلىرىغا تەگكەندە ئۇلارمۇ نېمە قىلىشىنى بىلمەستىن مەڭدەپ تۇرۇپ قېلىشتى. ئەمما، دەرھال ھوشىغا كېلىشىپ، قۇرۇق قوللىرى بىلەن ھېلىقى قاتىللارغا يېپىشىپ، ئۇلار بىلەن جان تىكىپ ئېلىشتى، قاتىللاردىن بىر ـ ئىككىسىنى يىقىتىشقا قادىر بولۇشتى. ئۇلارنىڭ قورالى بىلەن قوراللانغان مۇلازىملار تېخىمۇ روھلىنىپ باشقا قاتىللارغا ھۇجۇم قىلىشتى. ئىنتىقام ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان بۇ قاتىللار ئەمدى داۋاملىق ئېلىشىشقا جۈرئەت قىلالماستىن ئاجىزلىق قولى بىلەن قېچىش ئېتىكىنى تۇتۇپ، قىلىچ سۇغۇرۇش ئورنىغا قالقانىنىمۇ تاشلاپ قاچتى ...

ئەتىسى ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ سۇيىقەستىكە ئۇچراپ قازا

قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان بەگ ـ ئەمرلەر ۋە مەرھۇمنىڭ يېقىنلىرىدىن بىر توپ كىشى ھېلىقى قاتىللارنىڭ ئارقىسىدىن ئات سېلىپ قوغلاپ قۇندۇز ئەتراپىدا ئۇلارغا يېتىشىۋالدى ـ دە، ئۇلارنى قورشىۋېلىپ، ھەممىسىنى ئىنتىقام قىلىچىدىن ئۆتكۈزدى①.

نەزم

دەرۋازا، مۇنار ۋە بارۇدىن نىشان قالمىدى،
ئۇ دەردنىڭ داۋاسىغا ئىمكان قالمىدى.
بۇ شۇنداق بىر ساراي ئىدى ئامانەت ناباب،
بىر يېقى تەلتۆكۈس، بىر يېقى خاراب.
بىرسى قۇرۇلغان ئېگىزگە، بىرسى ئىدى پەستە،
بىرسى ھەشەمەتلىك، بىرسى ۋەيرانە.
كەلگىن بۇ ئەرزىمەس توندىن ۋاز كېچەيلى،
ئىلىم ياردەمدە بىر جاھان ئىگىلەيلى.
چۈنكى ئۇنىڭ شادلىقى ئەبەدىيلىكتۇر،
بۇ ئاۋات غەمدەك ئەمەس، ئۇ پانىيلىقتۇر.
—— شەرەفدىن ئەلى يەزدىي②

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن شەرەفدىن ئەلى يەزدىينىڭ «زەپەرنامە» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن. مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2007 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى 55 ـ، 56 ـ بەتلەر.

② شەرەفدىن ئەلى يەزدىي —— ئىراننىڭ يەزد شەھىرىگە ئانچە يىراق بولمىغان تەفت دېگەن يەردە تۇغۇلغان. مىلادىيە 1454 ـ يىلى يەزدىدە ۋاپات بولغان. تارىخشۇناس، «زەپەرنامە» دېگەن مەشھۇر ئەسەرنىڭ ئاپتورى.

ئۇچىنچى باب

«بەيتۇلھەلىخە خەير ـ ساخاۋەت ئۆيى»

«ئېتىقاد ـــ ئىنسانىنى تېخىمۇ يۇكسەك ۋە تېخىمۇ ئۇلۇغۋار گەۋدە بىلەن باغلاپ تۇرىدىغان رىشتىدۇر.»

ـــ خاتىرەمدىن

مىلادىيە 1361 ـ يىلى ياز. بۇغداي بېشى مەۋسۇمىنىڭ ئاخىرلىرى.

قۇياش گويا كەڭ زېمىننىڭ ئالقىشلىشىدىن مەمنۇن بولغاندەك، ئەتىگەندىن كەچكىچە زېمىن ئۈستىدە پارلاپ تۇراتتى. كېچىلىرى بولسا چاقناپ تۇرغان يارقىن يۇلتۇزلار تۇن ئاسمىنىغا پاتماي قېلىشاتتى. كىشىلەرنىڭ هويلا ـ ئارانلىرى ۋە باغلىرىدا گۈللەر تولۇق ئېچىلىپ كەتكەندى. ئادەملەر جاھان ئىسسىپ كەتمەستىن ئىلگىرىلا باغچىلىرىدىكى قويۇق دەرەخلەرنىڭ ئاستىغا سالقىنلاش ئۈچۈن كىرىۋېلىشقانىدى. ئېيتىمشلارغا قارىغاندا، ئىلگىرىكى زامانلاردا بۇنداق قاتتىق ئىسسىق زادىلا بولۇپ باقمىغانىكەن.

بۇگۈنمۇ ھاۋا بۆلەكچىلا ئېچىلىپ كەتكەن بولۇپ، قۇياش ئۆزىنىڭ كۆكتىكى ئورنىدىن تۆۋەنگە سەل ـ پەل قايرىلغان مەھەلدە، خانىش زەمۇران بىبى ئوردا ئايىملىرىنىڭ ھەمراھلىقىدا ئالتە ياشقا تولغان تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجىنى يېتىلەپ، سالقىنلاش ئۈچۈن ھەرەمدىن ئاق قەسىر بېغىغا

چىقتى.

ئاق قەسىر بېغىنىڭ قاق ئوتتۇرىسىدا ئەتراپىقا كەڭ قۇچاق يايغان يوغان بىر تۈپ قەدىمكى چىنار ئۆسكەنىدى. چىنارنىڭ يوغان ھەم ئېگىز بىر تال شېخىغا توم ئېشىلگەن چىگە ئارقان بىلەن ئىلەڭگۈچ سېلىنغان بولۇپ، ئۇنىڭدا ئىككى قىز ژارقىرىشىپ ئۇچۇشۇۋاتاتتى. تۆت ـ بەش چۆرە ـ دېدەك قىز ئۇلارغا قارىشىپ تۇرغانىدى. چىنارنىڭ ئاستى جانغا راھەت سۆرۈن بولۇپ، چىنار شاخلىرىنىڭ قويۇق سايىسى ئاستىدا تاماشا كۆرۈپ تۇرۇشقان قىزلارنىڭ ژاڭ ـ چۇڭلىرى ئەتراپنى بىر ئالغانىدى.

قىزلار خانىشىنىڭ باغچە قەسىرىدىن چىقىپ كېلىۋاتقانلىقىنى يىراقتىن دىماقىغا گۈپۈلدەپ ئۇرۇلۇۋاتقان مۇشك ـ ئەنبەرنىڭ خۇش پۇرىقىدىن بىلىۋېلىشتى. باغچە ئىشىكىدىن كىرىپ كېلىۋاتقان خانىشىنىڭ تۇرقىدىن ئۇنىڭ گۈزەللىكى، زېرەك، ئەقىللىك ۋە تەمكىنلىكى چىقىپ تۇراتتى.

خانىش زەمۇران ببى يۇزى يۇمىلاق، ئۆڭى سۈزۈك، مەڭزى قىزىل، كۆزلىرى خۇددى سۈرمە سۈرگەندەك قاپقارا، قەددى ـ قامىتى كېلىشكەن، زىلۋا بويلۇق ئايال ئىدى، بۇ ئۇنىڭ چوكانلىق ھۆسنىگە تازا تولغان چاغلىرى ئىدى. بىلەكتەك تۇم ئۆرۈلگەن چاچ ئۆرۈمىلىرىنىڭ ئۇچىدا ئالتۇن چاچتەڭگە ۋە باشقا زىبۇ ـ زىننەت بۇيۇملىرى، قۇلىقىدا لەئەل ـ ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن سىرغىسى چاقناپ تۇراتتى. بېشىغا قوڭۇر جىڭگىلەك چاچلىرىنى باستۇرۇپ ئالتۇن تاجنى ئوڭ چېكىسىگە يانتۇ قىلىپ تاقىغانىدى. بويىدا مەرۋايىت كۆز قويۇپ نەپىس سوقۇلغان ئالتۇن گۈلدەستە بار ئىدى. قوللىرىدا ياقۇت كۆزلۈك ئالتۇن بىلەزۈكلەر، قولىنىڭ ئىنچىكە بارماقلىرىغا بولسا ئالماستىن كۆز قويۇلغان ئالتۇن ۋە ھېقىق ئۈزۈكلەر سېلىنغانىدى. ئۇستىگە ئوشۇقمغىچە يۆگەپ تۇرىدىغان سۇس رەڭلىك نېپىز يىپەك پۇركەنجە ئارتىۋالغانىدى.

دېدەك قىزلار خانىش بىلەن تۇغلۇقزادىنى قارشى ئېلىش ئۈچۈن دەرھال رەتلىك تىزىلىشتى. زەمۇران بىبى ئىلياس خوجىنى يېتىلەپ ئۇلارنىڭ ئالدىغا كەلدى ـ دە، قارا چاچلىق زىلۋا بويلۇق چىرايلىق بىر قىزدىن:

ـــ ئويۇنۇڭلار كۆڭۈللۈك بولۇۋېتىپتۇغۇ؟ قېنى قىزلار، ئىلەڭگۈچتە ئۇچۇش نۆۋىتى كىمگە كەلدىكىن؟ ـــ دەپ سورىدى يېقىملىق كۈلۈمسىرەپ، ـــ ئويۇنۇڭلارغا بىزنى قاتقۇڭلار يوقمۇ؟

ـــ بەيتۇلخە ئايىمغا مەلۇم بولغايكى، ئۇچۇش نۆۋىتى ئايچېچەك خېنىم بىلەن چۇغلۇق خېنىمغا كەلدى، ـــ دەپ جاۋاب بەردى ھېلىقى قىز خۇشخۇيلۇق بىلەن.

«بەيتۇلخە» ـــ زەمۇران بىبى تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجىنى تۇغقاندىن كېيىن، تۇغلۇق تۇمۇرخان تەرىپىدىن ئۇنىڭغا بېرىلگەن ھۆرمەت نامى ئىدى. بۇ نام ئادەتتە خاقان ـ پادىشاھلارنىڭ چوڭ خانىشىغا بېرىلىدىغان ئاتاق بولۇپ، «دۆلەت ئانىسى» دېگەنلىك بولاتتى.

قىزلار خانىش بىلەن تۇغلۇقزادىنىڭ ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئىلەڭگۈچتە ئۇچماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ بەك خۇشال بولۇپ كېتىشتى:

ـــ نۆۋىتىمىزنى بەيتۇلخە ئايىم بىلەن تۇغلۇقزادىگە ئۆتۈندۇق !...

كىچىككىنە تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا بۇدرۇق قوللىرى بىلەن خانىش ئانىسىنىڭ يەرگە سۆرىلىپ تۇرغان پۇركەنجىسىنىڭ ئېتىكىنى چىڭ تۇتۇۋالغانىدى. ئۇ ئامال بار يۇزىنى قىزلارغا كۆرسەتمەسلىككە تىرىشاتتى. ئۇنىڭ بۇ ئوماق ھالىتىنى كۆرگەن ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ بالىغا مەستلىكى كەلمەي قالمايتتى.

خانىش ئانىسى ئۇنىڭ كىچىككىنە بىلەكلىرىدىن تۇتۇپ، يۇزىنى يۇزىگە يېقىپ:

ـــ سەن قىزلارغا قارىما، ماقۇلمۇ؟ بېرى كەل، قوزام، ئىلەڭگۈچتە بىللە ئۇچىمىز ! ـــ دېدى ئۇنى ئەركىلىتىپ.

ـــ قورقمەن ! ـــ دېدى بالا چۈچۈك تىللىرى بىلەن سۆزلەپ.

ـــ قورقما، نېمىدىن قورقىسەن، مەن سېنى مەھكەم تۇتۇۋالىمەن، ھەرگىز قويۇپ بەرمەيمەن !

ـــ مېنىڭ ئىلەڭگۈچتە ئۇچقۇم كەلمەيدۇ !...

ـــ شۇنداقمۇ گەپ بولامدۇ؟ سەن دېگەن باھادىر خاقان ئاتاڭنىڭ ئوغلى، ئەركەك تۇرساڭ، مانا قارا، مۇنۇ قىزلار قورقماي ئۇچۇشىدۇغۇ. ئوغۇل بالا دېگەن قورقماس بولىدۇ !...

ـــ مەن باھادىر خاقان ئاتامدەك ئات مىنىمەن، ئات !....

خانىش تىرەجەپ تۇرۇۋالغان ئىلياس خوجىنى ئەمدى ئۆز مەيلىگە قويۇپ بەرمەستىن ئىلەڭگۈچكە چىقاردى ۋە ئىلەڭگۈچنىڭ ئارقانلىرىنى چىڭ تۇتۇپ ئاستا تەۋرىتىشكە باشلىدى. ئىلەڭگۈچ سەل ئىتتىكلىۋىدى، ئالتە ياشلىق ئىلياس خوجا ۋارقىراپ كەتتى:

ـــ يىقىلىپ كېتىمەن ! ... چۈشۈپ كېتەيلى !...

ـــ ھۇ ياربماس، يىقىلمايسەن ! .... ئارقاننى چىڭ تۇت !...

ـــ قورقۇپ كېتىۋاتىمەن !...

ـــ ئىلەڭگۈچنى توختىتىڭلار ! ئۇنى قۇچىقىمغا ئالمىسام بولمايدىغان ئوخشايدۇ !...

قىزلار ئولاش ـ چولاش ئىلەڭگۈچنى توختىتىۋالدى ۋە خانىشنىڭ ئالدىدىكى تۇغلۇقزادىنى ئاۋايلاپ يەرگە چۈشۈرۈۋالماقچى بولۇشتى. بىراق، كىچىككىنە ئىلياس خوجا خانىش ئانىسىنىڭ قولىغا چىڭ ئېسىلۋالغان بولۇپ، يەرگە زادىلا چۈشكىلى ئۇنىمايۋاتاتتى. قىزلار كۈلۈشۈپ كېتىشتى...

ئىنسانلارنىڭ ھايات مۇساپىسى بىر ـ بىرىدىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيدۇ. مەيلى ئۇلار قىرىق يىل، ئەللىك يىل، ئاتمىش يىل، ھەتتا يەتمىش، سەكسەن يىل ياشايدىغان بولسۇن، چەكسىز كائىنات ئۇچۇن بەربىر. كائىناتتىكى ئاشۇ چەكسىز

مۇساپه ئۇچۇن بۇ ۋاقىت پەقەت چاقماق چېقىپ ئۆچكەندەكلا تىلغا ئالغۇچىلىكى يوق تولىمۇ قىسقا مۇساپىدۇر، خالاس. كائىناتتا كونا يۇلتۇزلار ساقىپ، يېڭى يۇلتۇزلار تۇغۇلۇپ تۇرىدۇ. قۇياش ھەر كۈنى ئەتىگەندە كۈنتۇغاردىكى ئورنىدىن كۆتۈرۈلۈپ، كەچتە كۈنپاتاردا ئولتۇرىدۇ. ئەمما، ئىنسانلار بولسا بىرلىرى كېتىپ، ئورنىغا يېڭى بىرلىرى كېلىپ تۇرىدۇ.

نەۋرىسى تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا تۇغۇلغاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ يالغۇزلۇق ھېس قىلغان كۆڭلىگە ئاۋۇنچۇق تېپىلغان شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن تىلى چۇچۇك، قىلىقلىرى تاتلىق، ئەدەپلىك چوڭ بولۇۋاتقان نەۋرىسىگە قاراپ كۆڭلى سۆيۈنۈپ كېتەتتى. ئۇنىڭ تىلىكىمۇ شۇ ئىدى.

بىر كۈنى ئۇ خانائىي خاستا خانىش كېلىنى زەمۇران بىبى بىلەن مۇڭدىشىپ ئولتۇرغانىدى. ئىچكىرىكى ئۆينىڭ ئىچىدىن نەۋرىسى ئىلياس خوجا پىلدىرلاپ يۇگۇرۇپ چىقىقان پېتى ئەركىلەپ خان مومىسىنىڭ تىزىغا يېپىشتى. مەڭلىك خاتۇن قارا چاچلىق، پېشانىسى كەڭ، قوي كۆزلۈك بۇ نەۋرىسىنى قۇچىقىغا ئېلىپ تىزىغا ئولتۇرغۇزدى ۋە بېشىنى سىلاپ، مەڭزىگە سۆيۈپ قويدى:

ــ ۋاي، ماۋۇ ئالتۇن قوزامنىڭ ئوماق چوڭ بولۇۋاتقىنىنى كۆردۈڭمۇ؟ ــ دېدى كېلىنگە، نەۋرىسىنىڭ چۇچۇك قىلىقلىرىنى كۆرۈپ مەست بولۇپ كېتىۋاتقان مەڭلىك خاتۇن، ــ مۇشۇنداق يۇرۇپ چوڭ بولىدىغان بولسا، چوقۇم باھادىر خان ئاتىسىدەك ئەلگە خاقان بولىدۇ!

ــ ئېيتقىنىڭىز كەلسۇن، بىراق نەۋرىڭىزنىڭ ئۆمرىنى تىلىگەيسىز! ــ دېدى ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن خانىش كېلىنى تۇز كۆڭۈللۈك بىلەن، ــ چۇنكى، ھەممە نەرسە پەرۋەردىگارنىڭ قولىدا...

شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن خانىش كېلىنىنىڭ سۆزىدىن رەنجىگەندەك قىلىپ، ئۇنىڭ ئايىغىدىن تا بېشىغىچە قاراپ قويدى ـ

ده، كايىدى:

ــ ھەي كېلىن، بۇ نېمە دېگىنىڭ سېنىڭ؟ ئانا ئوغۇلنى نېمە ئۈچۈن تۇغىدۇ؟ پەقەت ئۇنىڭغا ئۆمۈر بېغىشلاش ئۈچۈنمۇ؟ ياكى بولمىسا قولىغا يېپىيېڭى بىر دۇنيانى تۇتقۇزۇش ئۈچۈنمۇ؟ ھەربىر ئانا ئۆز ئوغلىغا يېڭى دۇنيا بېرىشنى خالايدۇ. ئانا ئۆزى ياشىغان ئاشۇ دۇنياغا قارىغاندا، بۇ يېڭى دۇنيا ئازراق بولسىمۇ ئاۋۇالقىسىدىن ياخشى بولسۇن ــ ده. چۈنكى، ئۇ ئوغۇل، ئەر بولغىنى ئۈچۈنلا بۇ دۇنيانى ئۇنىڭغا بېرىشى كېرەك. ئەنە شۇ چاغدا ئاتا بىلەن بالىنىڭ ئارىسىدا يېڭى قانداشلىق ھاسىل بولىدۇ، ئۇالر ئالدىنقى ئەۋالد بىلەن كېيىنكى ئەۋالد ئىككىسى خۇددى مەڭگۈ ئۈزۈلمەس زەنجىرەك بىر ــ بىرىگە ئۇلىنىدۇ. مۇبادا ئانا ئوغلىغا يېڭى بىر دۇنيانى بېرەلمىسە، ئۇ چاغدا ئۇنىڭ ئوغلىغا بولغان مېھىر ــ مۇھەببىتى ئىنەكىنىڭ ئۆز موزىيىغا بولغان مېھىر ــ مۇھەببىتىدىن نېمە پەرقى بولسۇن؟ !

ــ كەچۈرۈڭ مەن نادانىي، سىزنى بىھۇده رەنجىتىپ قويدۇم ! ــ دېدى زەمۇران ببى قېيىنئانىسىنىڭ كايىغىنىنى كۆرۈپ، ــ سۆزلىرىڭىز مېنى قىزىرىشقا مەجبۇر قىلدى...

ــ مېنىڭ يەنە نېمە دېيىشىم مۇمكىن؟ سەن بەيتۇلالىخە ــ مەملىكەتنىڭ دۆلەت ئانىسى بولغاندىكىن، چىدىغىن ــ ده، چۈنكى كۆپىنچە ھاللاردا ھەقىقەت كىشىلەرنىڭ قۇلىقىغا يېقىمسىز ئاڭلىنىدۇ !

بۇ چاغدا ئىلياس خوجا نېمىدۇر بىرنەرسىنى ئېسىگە كەلتۈرۈپ، خان مومىسىنىڭ قۇچىقىدىن سىيرىلىپ يەرگە چۈشتى ۋە:

ــ خان مومۇ، تالاغا چىقمامدۇق؟ ــ دېگىنىچە يۈگۈرۈپ چىقىپ كەتتى. شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇنمۇ، خانىش زەمۇران ببىمۇ ئۇنىڭ ئارقىسىدىن تالاغا چىقىشتى.

ھاياتنىڭ تەمىنى تېخى ئەمدىلەتىن تېتىشقا باشلىغان كىچىككىنە ئىلياس خوجا ئەتراپقا تويماستىن قارايتتى. ئۇنىڭ

ئاشۇ سەبىي ۋە يۇمران قەلبىگە ھەممىلا نەرسە يېڭى ۋە قىزىق تۇيۇلاتتى. ئۇنىڭغا ئاسماندا ئۇزۇپ يۈرگەن بىر پارچە ئاق بۇلۇتمۇ، ئۇچۇپ يۈرگەن قۇشمۇ بۆلەكچىلا كۆرۈنەتتى. بىر بوز تورغاي ئېگىز كۆتۈرۈلۈپ، لەيلەپ تۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ قانتى خۇددى يۇمران يوپۇرماقتەك تىترەپ تۇراتتى. كىچىككىنە ئىلياس خوجا بولسا ئۇنى يىراقتىن كۆرۈۋالغاندى:

ــ خان مومۇ، قاراڭ ئاۋۇ تاشقا، ئاسماندا مىدىرلىماي تۇرىدۇ. ئۇ نېمىدەپ ئاسماندا تۇرىدۇ؟ يەرگە چۈشۈپ كەتمەي قانداق تۇرىدۇ؟ ــ دەپ چۇچۇك تىللىرى بىلەن خان مومىسىدىن ئارقا ــ ئارقىدىن سوئال سورىدى. ھارارەتلىك كۆن نۇرىنىڭ تەپتىدىن ئۇنىڭ يۈزى ئىسسىپ قىزىرىپ كەتكەنىدى. بۇنى كۆرگەن خان مومىسىنىڭ يۇرىكى ئېرىپ، مېھرى قەلبىدىن تېشىپ چىقتى:

ــ ۋاي ــ ۋۇي، تاتلىق تىلىگىدىن ئايلىناي، قوزام، ــ دەپ نەۋرىسىنى سۆيۈپ كەتتى، ــ باغرىم، ئۇ ــ چۈ تاش ئەمەس، بەلكى قۇش، بوز تورغاي دېگەن قۇش بولىدۇ. قارىغىنا ئۇنىڭ ئىككى قانىتىغا، پەقەت قانىتى بولغانلىقى ئۈچۈنلا، ئۇ ھەرگىز يىقىلمايدۇ.

ــ ئۇ قاناتنى نەدىن تاپقان؟

ــ ئۇ قاناتنى ھېچ يەردىن تاپقان ئەمەس، بەلكى تەڭرىتائالا ئۇنىڭغا بەرگەن!

ــ قاناتنى ئۇنىڭغا نېمىدەپ بەرگەن؟!...

كىچىككىنە نەۋرىسىنىڭ سوئالى شاھسانىيەنى خېلىلا تەمتىرىتىپ قويدى. شۇڭا، ئۇ سەل ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن:

ــ بۇرۇنقى زاماندا تەڭرىتائالا ئالەمدىكى جان ــ جانىۋارلارغا سوۋغاتلىق بېرىپتۇ، ــ دېدى نەۋرىسىنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ، ــ ئەڭ ئاخىرىدا بىر سوۋغاتلىق ئېشىپ قاپتۇ. «ھازىر مېنىڭدە يەنە بىر سوۋغاتلىق ئېشىپ قالدى» دەپتۇ تەڭرىتائالا،

«قايسىڭلارغا بېرەي؟ ئەگەر كىمگە لازىم بولسا، شۇ ئېلىپ، يەلكىسىگە يۈدۈۋالسۇن. بىراق، ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، يۈدۈۋالغاندىن كېيىن، ئۇنى ئېلىپ تاشلىغىلى بولمايدۇ!» تەڭرىتائالانىڭ بۇ سۆزىنى ئاڭلاپ، جان ـ جانىۋارلار ئىككىلىنىپ قاپتۇ. شۇ چاغدا كىچىك بىر قۇش: «تەڭرىتائالا بىزنى ئەزەلدىن ئالداپ باققان ئەمەس. ئېشىپ قالغان بۇ سۆڭاتلىق تەڭرىتائالانىڭ ماڭا قىلغان مۇبارەك ئىلتىپاتى. شۇڭا، ئۇنى مەن ئېلىشىم كېرەك!» دەپتۇ ـ دە، ھېلىقى سۆڭاتلىقنى ئېلىپلا يەلكىسىگە ئارتىپتۇ. ھېلىقى سۆڭاتلىق ئۇنىڭ يەلكىسىگە چىققاندىن كېيىن چاپلىشىپ قاپتۇ. بۇ سۆڭاتلىق ئەسلىدە ئىككى دانە قانات ئىكەن. ھېلىقى كىچىك قۇش قاناتلىرىنى بىر سىلكىگەنىكەن، بىردىنلا ئاسمانغا ئۆرلەپ ئۇچۇپتۇ. قالغان جان ـ جانىۋارلار بۇنى كۆرۈپ، پۇشايمان ئىلكىدە قوللىرىنى چىشلەپ قېلىشىپتۇ...

گۆدەك ئىلياس خوجا خان مومىسىنىڭ بۇ ھېكايىسىنى تازا چۈشىنىپ كېتەلمىگەن بولسىمۇ، ئەمما تەڭرىتائالانىڭ كىچىك قۇشقا سۆڭاتلىق سۈپىتىدە بېرىۋەتكەن ھېلىقى ئىككى قانات ئۇنىڭغا ناھايىتى قىزىق تۇيۇلۇپ كەتتى ـ دە:

ـــ ئاشۇ تەڭرىتائالادىن سوراپ بېقىڭچۇ، خان مومام، سۆڭاتلىق قاناتتىن ماڭىمۇ بەرسۇن. مەنمۇ ئاشۇ كىچىك قۇشتەك ئۇچۇپ كېتەي! ـــ دەپ خان مومىسىنى كۈلدۈرۈۋەتتى.

ـــ سۆزۈڭدىن ئايلىنايى، قۇلۇنۇم، ساڭىمۇ قانات بەرگەي، ئىلاھىم! ـــ دەپ پىچىرلىدى مەڭلىك خاتۇن.

شۇ كۈنى ئاخشىمى ئويناپ بەك ھېرىپ كەتكەن كىچىككىنە ئىلياس خوجا تېزلا تاشتەك قېتىپ ئۇخلاپ كەتتى. شۇ كېچىسى ئۇ مۇندىق قىزىق بىر چۈش كۆردى. چۈشىدە ئۇنىڭ يەلكىسىدە ئىككى قولىنىڭ ئورنىدا قانات ئۆسۈپ چىققانمىش. بۇ قاناتلار شۇنداق ئېغىر ئىكەنكى، ئۇنى سىلكىپ ئۇچماق تۈگۈل، كۆتۈرۈپ ماڭماقمۇ شۇنداق تەسكە توختارمىش. خان مومىسى ئۇنىڭغا:

«قېنى غەيرەت قىل، قوزام، ئىككى قانىتىڭنى سىلكىگىن. شۇنداق قىلساڭلا، بۇركۇتتەك كۆكتە پەرۋاز قىلىپ ئۇچالايسەن !» دەۋاتقانىمىش. ئىلياس خوجا غەيرەت قىلىپ، پۇتۇن كۈچىنى يىغىپ بىر سىلكىپلا ئۇچۇپ كېتىپتۇ ۋە: «موما، ئاسمانغا قارىڭا، نېمىدېگەن چىرايلىق، كۆپكۆك ... مەن چوقۇم ئاشۇ چىرايلىق ئاسمانغا ئۇچۇپ چىقالايمەن !» دەپ قانىتلىرىنى تېخىمۇ قاتتىق سىلكىپتىكەن، چىرايلىق، كۆپكۆك ئاسمانغا ئۇچۇپ چىقىپ قاپتۇ. زېمىندىكى ئادەملەر ۋە نەرسىلەر بارغانسېرى كىچىكلەپ ئاخىرىدا كۆرۈنمەي قاپتۇدەك. ئارقىسىغا قارىسا، خان مومىسى، خاقان ئاتىسى ۋە خانىش ئانىسىمۇ قاناتلىرىنى سىلكىپ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقۇدەك. ئۇلارنى كۆرۈپ خۇشال بولغان ئىلياس خوجا قاناتلىرىنى تېخىمۇ تېز سىلكىپ بارغانسېرى ئىتتىك ئۇچۇپتۇ. بىرھازادىن كېيىن كەينىگە بۇرىلىپ قارىسا، ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى كۆرۈنمىگۈدەك، ئۇ: «موما، خان ئاتا، خان ئانا ! سىلەر قەيەردە؟ !» دەپ ۋارقىراپتۇ. ئەمما، كۆك ئاسماندا ئۇنىڭ ئاۋازىنىڭ ئەكس ساداسىدىن باشقا ھېچقانداق ئاۋاز ئاڭلانماپتۇ...

— قوزام، خوجام بالام ! — دەپ پىچىرلىدى خان مومىسى مەڭلىك خاتۇن نەۋرىسىنىڭ پېشانىسىغا مەڭزىنى يېقىپ، — مانا مەن قېشىڭدا، چۈشەكەپسەن - دە، خوجام بالام، ھەرگىز قورقما، مەن يېنىڭدا، كۆزۈڭنى ئاچقىن !

نەۋرىسى ئويغىنىپ، كۆزلىرىنى تەستە ئاچتى ۋە ئۆزىنى خان مومىسىنىڭ قۇچىقىدا كۆرۈپ:

— خان مۇما، تەڭرىتائالاغا سىز ئېيتىپتىكەنسىز، ئۇ ماڭمۇ ئىككى قانات بەردى. بۇ قاناتچۇ مانا بۇ يەردە، قارىڭ، — دېگىنىچە كىچىككىنە قوللىرى بىلەن يەلكىسىنى كۆرسەتتى. بىراق، ئۇنىڭ يەلكىسىدىكى ھېلىقى قاناتلىرى يوق تۇراتتى.

— قاناتلىرىم يوققۇ؟ نەگە كەتكەندۇ؟ — كىچىككىنە ئىلياس خوجا ئۇيقۇچان كۆزلىرىنى قوللىرى بىلەن ئۇۋۇلىغان پېتى

ئەترافىنى ئىزدەشتۇردى.

گەرچە نەۋرىسىنىڭ بۇ بالىلارچە سوئالى قىزىق تۇيۇلغان بولسىمۇ، ئەمما مەڭلىك خاتۇننى پۈتۈنلەي گاڭگىرىتىپ قويدى. بىراق، ئۇ شۇنى چۈشەندىكى، نارەسىدە بالىنىڭ كۆڭلى خۇددى تىنىق كۆك ئاسماندەك غۇبارسىز ۋە چەكسىز بولىدۇ. چۈنكى، ئۇلار دۇنيانى ئۆز خىيالىدىكى تەسەۋۋۇرى بويىچە ساپ ۋە گۈزەل بولىدۇ، دەپ ئويلىشىدۇ. شۇڭا، ئادەمنىڭ ھاياتىدا بالىلىق چاغلىرىدىكى ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرى گەرچە تولىمۇ گۆدەك ۋە كۈلكىلىك تۇيۇلسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن كۈلۈشكە بولمايدۇ. بەلكى ئۇلار ھاياتنى چۈشىنىشكە باشلىغاندىن تارتىپلا ئاتا ـ ئانا بولغان كىشى ئۇلارنى توغرا يولغا باشلاشقا ماھىر بولۇشى ۋە ئۇلارنى راستچىللىققا ئادەتلەندۈرۈشى لازىم.

ــ مەن قارىسام، تەڭرىتائالا بۇ قاناتنى سېنىڭدىن قايتۇرۇۋالغاندەك قىلىدۇ، ــ دېدى مەڭلىك خاتۇن نەۋرىسى بىلەن چېقىشىپ.

ــ نېمە دەپ؟ بەرگەن سوۋغاتلىقنى قايتۇرۇۋالسا بولمايدىغانلىقىنى سىز ماڭا ئېيتقانغۇ؟

ــ تەڭرىتائالا ئەخلاقسىز، ئەدەپسىز، ھۇرۇن بالىنى ياخشى كۆرمەيدۇ. ئەخلاقلىق، ئەدەپلىك، ئىشچان بالىنى ياخشى كۆرىدۇ.

ــ ئۇنداق بولسا مەن ھۇرۇن، ئەدەپسىز بالا بولماي، ئەخلاقلىق، ياخشى بالا بولىمەن. ئۆزۈمنىڭ ئەڭلىنى ئۆزۈم كىيىمەن. ئەمدى غىزانى ئۆزۈم يەيمەن، ئاداشلىرىم بىلەن ئۇرۇشماي ياخشى ئوينايمەن. كىچىكلەرنى بوزەك ئەتمەيمەن. خان مومام، ياخشى بالا بولسام، ئۇ قاناتنى تەڭرى ماڭا قايتۇرۇپ بېرەرمۇ؟

ــ شۇنداق، قوزام، ياخشى بالا بولساڭ، ئۇ قاناتنى تەڭرى ساڭا چوقۇم قايتۇرۇپ بېرىدۇ!...

ــ مەن چوڭ بولغاندا چوقۇم خاقان ئاتامدەك غەيرەتلىك، ياخشى ئادەم بولىمەن! ــ دېدى ئىلياس خوجا مومىسىغا ۋەدە

بېرىپ.

نەۋرىسىنىڭ جانغا ئاراملىق بېغىشلىغۇچى بۇ چۈچۈك گەپلىرىنى ئاڭلاپ، مەڭلىك خاتۇننىڭ خۇشاللىقىدىن كۈلگۈسى كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ كۈلمىدى. بەلكى نەۋرىسىنى باغرىغا تېخىمۇ چىڭ بېسىپ، ئۇنىڭ بېشىنى سىلىدى، ئۇنى ئۇخلىتىش ئۈچۈن پەپىلىدى. ئۇ باغرىنى ئىسسىتىپ تۇرغان، بۇ غۇبارسىز، پاك ۋۇجۇدنى تېخىمۇ مەھكەم قۇچاقلاپ، ئۆزىنى مۇشۇنداق بەخت ـ سائادەتكە يەتكۈزگەن تەڭرىتائالادىن چەكسىز مەمنۇن بولۇپ، ئۇنىڭغا ھەمدۇسانا ئوقۇدى...

*　　*　　*

ئۆتكەن يىلى يازدىكى قاتتىق ئىسسىقتا يۈز بەرگەن قۇرغاقچىلىق دەستىدىن قۇياش ۋادىسى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە كۈزدىكى بالدۇر چۈشكەن سوغۇق تۇپەيلىدىن قىش قاتتىق كەلدى. يېڭى يىل باشلىنىپ، قىش پەسلى ئاخىرلىشىپ قالاي دېگەن بولسىمۇ، سوغۇق قىلچە بوشاشماستىن كۈچىنى داۋاملىق كۆرسەتمەكتە ئىدى. يىل ياخشى كەلگەن بۇرۇنقى چاغلاردا بۇگۈنكىدەك قوزى پەسلىنىڭ بېشىدىلا ھاۋا ـ جاھان ئاللىقاچان ئىسسىپ كېتىدىغان قۇياش ۋادىسىدا بۇ يىل يۇرتقا جۇت ئارىلاشقانىدى. قىشچە توختىماستىن چىقىقان شۇرغان پۈتۈن كۆكدالانى قېلىن ئاپپاق قار بىلەن چۈمكەپ تاشلىغانىدى. قىشنىڭ قاتتىق كېلىۋاتقانلىقى ئۆتكەن يىلقى كۈز پەسلىدىلا بىلىنگەنىدى. شۇنىڭدىن تارتىپ جۇت يىلنىڭ بالا ـ قازاسى ۋە زىيان ـ زەخمىتى، يوقسۇللۇقى ۋە نامراتلىقى تالايلىغان ئەل ـ ئايماقنىڭ خەلقىنى بەكمۇ ھالسىراتتى، قەددىنى تېزلا پۈكۈپ تاشلىدى. «قارىغۇ توخۇ يولغا چىقسا بوران بولىدۇ» دېگەندەك، جۇت ئاپىتى ئۇلارنىڭ قورۇ ـ قوتانلىرىدىكى چارۋا ماللىرى يەيدىغان ئوت ـ چۆپلىرىنى ئاللىقاچان

تۇگەتكەن، ئاچارچىلىق باشلىنىپ كەتكەنىدى. كۆكدالادىكى ئاۋۇل ـ قىشلاقلاردا مالالار سوغۇقتىن ۋە ئاچلىقتىن ئۆلۈپ، قىرىلماقتا ئىدى. كىشىلەرنىڭ قورۇلىرى قاتتىق سوغۇقتا توڭلاپ قېتىپ، داردىيىپ قالغان چارۋا مالالىرىنىڭ ئۆلۈكلىرى بىلەن تولغانىدى. سۇ ئىچىش ئۈچۈن مۇزلاپ قېتىپ قالغان ئېرىقتىن ئاتلاپ ئۆتەلمەي يىقىلىپ ئۆلگەن ئوروق ـ ئاجىز كالىلارنىڭ، مارقا موزايلارنىڭ ئۆلۈكلىرىمۇ قەدەمدە بىر ئۇچراپ تۇراتتى. لەنىتى قىشنىڭ قاتتىقلىقى شۇنچىلىك دەرىجىگە بېرىپ يەتكەنكى، ئادەتتە جۇتقا مۇتلەق بوي بەرمەيدىغان ئاتان① ۋە ھىنگان② تۆگىلەرمۇ تېز جۇدەپ كۆتۈرەم بولۇپ قالغانىدى. قېلىن قار ئاستىدىكى مۇزلاپ ئەينەكتەك قېتىپ قالغان جۇت مۇزنى بۇزالمىغان بوتىلاق ـ تايلاقلار، قېرى ئاتان، ئوروق ھىنگانلار گەرچە ئۆتكەن يىلقى قاتتىق كەلگەن قىشتىن ئاران چىقالىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاخىرىغىچە بەرداشلىق بېرەلمەستىن جان تەسلىم قىلىپ، ئاۋۇل ـ قىشلاقلارنىڭ ئەتراپلىرىدا سوزۇلۇپ ياتاتتى.

قۇياش ۋادىسىدىكى شەھەر ـ ئاۋۇدانلاردىمۇ خۇددى كۆكدالادىكى ئاۋۇل ـ قىشلاقلارغا ئوخشاشلا جاراڭلاپ تۇرغان قاتتىق سوغۇق ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. جانغا ئەجەلدەك تېگىدىغان بۇنداق قاتتىق سوغۇق قىلچە تەشۋىشسىز ياشاپ كېلىۋاتقان بىغەم شەھەرلىكلەرگىمۇ ئۆز تەسىرىنى كۆرسەتمەي قالمىغانىدى. مەلۇم زۆرۈرىيەت تۈپەيلىدىن ئىسسىق ئۆيىنى تاشلاپ تالاغا چىققانلىقى ئۈچۈن پۇت ـ قوللىرىنى، قۇلاق ـ بۇرۇنلىرىنى ئۇششۇتۇۋېلىشقان كىشىلەر ناھايىتى كۆپ ئىدى. شەھەر ـ ئاۋۇدانلاردىكى ئەڭلى نېپىز، ئەتىگىنى كەچكە ئۇلاشمايدىغان نامراتلار بۇنداق قاتتىق سوغۇقتا ئوڭايلا مۇزلاپ قېتىپ قېلىشاتتى.

① ئاتان ـــ پىچىۋېتىلگەن ئەركەك تۆگە.
② ھىنگان ـــ چىشى تۆگە.

قىشلاقلاردىكى ئاھالىنىڭ ئوزۇق ـ تۇلۇكى ئاللىقاچان ئۆكسۈگەن. ئەڭ ئاخىرقى بىر تال ـ يېرىم تال ئورۇق ـ ئاجىز مېلىمۇ قىشتا يۇز بەرگەن ئاشۇ دەھشەتلىك جۇت ئاپىتىدە قىرىلىپ پاك ـ پاكىز توگىگەنىدى. ئاچارچىلىق ھەممىلا يەردە ئوخشاش ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. ئاچ قالغان كىشىلەر ئىششىپ كېتىشكەن، ئۆي ـ ئۆيلەردە ئادەملەر ئۆلۈۋاتقان بولۇپ، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇلنىڭ يۈرەكنى ئېزىدىغان يىغا ـ زارى بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلاردىن قۇلاقا داۋاملىق ئاڭلىنىپ تۇراتتى. مەھەللە ـ ئاۋۇللارنىڭ ئاسمىنىدا ئەگىپ ئۇزاققىچە تارقىماي تۇرۇۋاتقان ئىس ـ تۈتۈنلەرنىڭ ئورنىدا ئەمدى ئۇزۇكسىز قاقىلداپ زادى تىنمايدىغان ئالا قاغا ۋە قارا قۇزغۇنلار ئۇچۇپ يۈرۈشەتتى.

ئىلگىرى مېھماندوست دەپ ئاتالغان ئەل ـ ئۇلۇسلار ھالا بۇگۈن يول ئۈستىدىكى قوناقلارنى ئۆيلىرىگە چۈشۈرمەي، ئوتۇنلىرىنى ئاياپ، چۆپ ـ سامانلىرىنى دانىلاپ ساناپ، ئىسىنى چىقىرىشماي ئولتۇرۇشاتتى. ئۆتكەن يىلقى يازدا بولغان قاتتىق قۇرغاقچىلىقتا ئېتىزدىكى زىرائەتلەر قۇرۇپ كەتكەنلىكتىن، ھوسۇل كەملەپ كەتكەنىدى. بازارلاردا سېتىلىدىغان ئاشلىق، ئوزۇق ـ تۇلۇكلەر ئۆكسۈپ، ئاشلىق قەھەتچىلىكى ئاللىقاچان باشلىنىپ كەتكەنىدى. كىشىلەرنىڭ قولىدىكى ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنىڭ قىممىتى تۆۋەنلەپ كەتكەنلىكتىن، پۇلغا نەرسە ـ كېرەك كەلمەيدىغان بولۇپ قالغانىدى. كىشىلەر نائىلاج بالىلىرىنى ھاپاش قىلىپ، مەدەت تىلەپ، شەھەر ـ ئاۋدانلارغا يوپۇرۇلۇپ كېلىشمەكتە ئىدى...

چوڭ كەيگەن بىلەن كىچىك كەيگەن دەريالىرى ئېقىپ چىقىدىغان سۈرتاش تېغى ھەيۋەتلىك تەكرىتاغلىرىنىڭ باشقا بۆلەكلىرىدىن ئالاھىدىرەك بولۇپ، پايتەخت ئالمالىق شەھىرى ئاشۇ سۈرتاش تېغىنىڭ يانباغرىغا جايلاشقانىدى. گەرچە سۈرتاش

تېغىنىڭ دائىرىسى چاغلىق بىر يالغۇز تاغ بولغىنى بىلەن، ئۇنىڭ تىك جايلىرى، ئېگىز ھاڭتاشلىرى كۆپ، چوققىسىدىكى قار ـ مۇزلىرى يىل بويى ئېرىمەيدىغان سۇرلۇك بىر تاغ ئىدى. يىراقتىن قارىغاندا، ئۇنىڭ ئۇچلۇق چوققىسى ئاسمانغا سانجىلىپ تۇرغان نەيزىدەك كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ ئاقىرىپ كۆرۈنىدىغان ئاشۇ ھاڭتاشلىق ئاقباش چوققىسى ھەمىشە سۇر رەڭدىكى بۇلۇتلار بىلەن قاپلىنىپ تۇرغاچقا، تەڭرىتاغلىرىنىڭ مۇشۇ قىسمى «سۇرتاش تېغى» دەپ ئاتىلىپ قالغانىدى.

كۇن ئولتۇرۇشقا ئاز قالغان، سوغۇق جاندىن ئۆتەتتى. غىلاڭ ساي يولىدا بىر ئەر كىشى كېسەل بالىنى ھاپاش قىلىپ تەسلىكتە مېڭىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن قوللىرىدا بوپا ـ توگۈنچەكلىرىنى كۆتۈرۈۋالغان بىر ئايال تولىمۇ ھالسىزلىنىپ كەتكەنلىكتىن ئاران ـ ئاران ماڭاتتى. ھېلىقى ئەر كىشى ھېلىدىن ـ ھېلىغا توختاپ ئەتراپقا كۆز سالاتتى. ئۇ بەلكىم ھېرىپ ـ ئاچقاندا بىرەر بۇردا نان تېپىلىدىغان ۋە سوغۇقتىن ئازراق بولسىمۇ دالدا بولىدىغان پاناھگاھ ئىزدەۋاتقان بولسا كېرەك.

بۇ چاغدا ھېلىقى ئەرنىڭ يەلكىسىدىكى كېسەل بالا:

ـــ ئاتا، جېنىم ئاتا ! نان يېگۈم كەلدى، نان بېرىڭ ماڭا ! ـــ دەپ زارلىنىپ ئاتىسىنىڭ بوينىنى قۇچۇۋەتسىز قوللىرى بىلەن سىلاشقا باشلىدى.

ـــ جېنىم قوزام، بىردەم تەخىر قىلغىن، جۇمۇ ! نان بېرىدىغان يەرگە مانا ھازىرلا يېتىپ بارىمىز ! ـــ دەپ ئاتىسى ئۇچىسىدىكى بالىسىنى بەزلىدى.

بۇ چاغدا ئەرنىڭ ئارقىسىدىن بوپا ـ توگۈنچەكلىرىنى كۆتۈرۈپ ئاران مېڭىپ كېلىۋاتقان ھېلىقى ئايالمۇ يېتىپ كەلدى.

ـــ راستلا نانىڭ غېمىنى قىلىش كېرەك، ئاتىسى، ـــ دېدى ئەرگە ئۇ، ـــ بالا ئىككى كۇندىن بېرى تۇز تەمىنى تېتىغىنى

يوق. بىزمۇ يىلتىز ـ تۇگۇنەكلەرنى قاينىتىپ يەپ، ئاران مۇشۇ يەرگە كەلدۇق. كېسەل بالىغا بۇنداق نەرسىلەرنى يېگۈزۈش تولىمۇ خەتەرلىك!

ـــ ئەتىگەن بىزگە ئۇچرىغان ھېلىقى يولۇچى: «كەيگەن بويى دېگەن يەردە بەيتفالىخە ناملىق بىر خەير ـ ساخاۋەتخانا بار. شۇ يەرگە بېرىڭلار!» دېگەنىدى، ـــ دېدى ئەر ھەدەپ ئەتراپىغا سىنچىلاپ قاراپ. ئۇ ئالدىدىكى قاپچىغاي بىر يەردىن كۆتۈرۈلۈپ چىقىۋاتقان ئىسنى كۆرگەندىن كېيىن، بىردىنلا جانلىنىپ كەتتى ـ دە:

ـــ ئەنە، نان بار يەرگە يېتىپ كەپتۇق. قوزام، غەيرەت قىل. ئازراق چىدىساڭلا، ئىسسىق ۋە يۇمشاق نان يەيسەن، قوزام، ماقۇلمۇ؟ ئانىسى، قېنى تېز ماڭايلى! ـــ دەپ بالىسىنى ھاپاش قىلىپ كۆتۈرگەن پېتى ئىس چىقىۋاتقان جايغا قاراپ خوتۇنىنى باشلاپ مېڭىپ كەتتى.

ئاتىمۇ، كېسەل بالىمۇ ۋە ھالسىزلىنىپ كېتىۋاتقان ئانىمۇ ئىسسىق، يۇمشاق نانىنىڭ شېرىن تەمىنى خىيال قىلىپ ئىختىيارسىز قەدەملىرىنى ئىتتىكلىتىپ «بەيتفالىخە ساخاۋەتخانىسى»غا قاراپ مېڭىپ، ئۇنىڭ ئالدىغا قانداق كېلىپ قالغىنىنى بىلمەي قېلىشتى.

ـــ خۇدا ھەققى، ياردەم قىلىڭلار! ـــ دەپ مۇڭلۇق زارلاندى ئاتا، ـــ كېسەل بالام ۋە ھالسىزلانغان خوتۇنۇم ئاچ قالدى!...

شورى قۇرۇغان بۇ بەختسىزلەر ئاخىر خەتەردىن قۇتۇلدى. ساخاۋەتخانا خادىملىرى ئۇلارنى ئىسسىق ئۆي ئىچىگە يۆلەپ ئەكىرىپ ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، ئىسسىق نان ۋە قىزىق چاي بىلەن مېھمان قىلدى...

كەيگەن بويى قىشتا ئىللىق، يازدا سالقىن بىر قاپچىغاي توقايلىق بولغانلىقتىن، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ يازلىق ئوردىسى بولغان چاربېغى مۇشۇ يەرگە جايلاشقانىدى. ئۆتكەن يىلى قىشتا

قۇياش ۋادىسىدا جۇتچىلىق يۈز بەرگەندىن كېيىن، خانىش زەمۇران بىبىنىڭ تەكلىپىگە بىنائەن، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزىنىڭ بۇ يازلىق ئوردىسىنى قەھەتچىلىك تۈپەيلىدىن يۇرت ـ ئاۋادانلىرىنى تاشلاپ قېچىپ چىققانلارنى قوتۇلدۇرىدىغان خەير ـ ساخاۋەت ئورنى قىلىپ پۇقرالارغا ئېچىپ بەرگەن، ئۇنىڭ ئىسمىنى خانىش زەمۇران بىبىنىڭ ھۆرمەت نامى بىلەن «بەيتۇلمىخە ساخاۋەتخانىسى» دەپ ئاتىغانىدى.

قەھەتچىلىك تۈپەيلىدىن يۇرت ـ ماكانلىرىنى تاشلاپ چىقىشقان كىشىلەر ساخاۋەتخانىغا ئايىغى ئۈزۈلمەستىن كېلىپ تۇراتتى. ساخاۋەتخانىنىڭ كەڭرى سەينالىسىدىكى ئوچاقلارغا يوغان داش قازانلار ئېسىۋېتىلگەن بولۇپ، ئوچاقلاردا ئوت ئۆلۈغ كۆيمەكتە ئىدى. پورۇقلاپ قاينىۋاتقان داش قازانلاردىن كېلىۋاتقان گۆشلۈك شويلىنىڭ مەززىلىك پۇراقلىرى بۇ بەختسىز بىچارىلەرنىڭ بۇرۇنلىرىغا پۇراپ، ئىشتىھاسىنى غىدىقلاپ، ئېغىزلىرىغا سېرىقسۇ كەلتۈرمەكتە ئىدى.

ئاتا ئالدىدىكى پەتنۇستا تۇرغان ئىسسىق ھەم يۇمشاق ناندىن بىر بۇردا ئوشتۇپ، ئېچىرقاپ كەتكەن كېسەل بالىسىنىڭ قولىغا بەردى. نىمجان بالا تاماق يېيىشنى تېخى ئۆگەنمىگەن مۇشۇك ئاسلىنىدەك نانىنى چىشلەپ، مەڭزىلىرىگە سۈركەپ يېيىشكە باشلىدى.

بۇ چاغدا بىر توپ مۇلازىم ـ خىزمەتكارنى ئەگەشتۈرۈپ زىلۇا، گۈزەل بىر ئايىم ئىشكتىن كىرىپ كەلدى.

ـــ بىساتىمىزدا بار ـ يوقى ھازىرچە شۇ ئىكەن، ـــ دېدى زىلۇا، گۈزەل ئايىم ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن كېسەل بالىنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ، ـــ چاي ئىچىڭلار، نان يەڭلار، ئىچىڭلارغا ئىسسىق يۇگۇرسۇن. شويلا ھايالشماستىنلا پىشىدۇ. شويلىدىن تويغۇچە يەپ ماغدۇرۇڭلارغا كېلىۋېلىڭلار، قالغىنىغا يەنە بىز بار. پەرۋەردىگار سىلەرنى ئاچ قويماس...

ـــ ئاچلىقتىن جېنىمىز سويام ھەلقۇمىغا كېلىپ قالغاندا،

سىلەر بىزنى ئىسسىق ئۆيگە باشلاپ كىرىپ، قارنىمىزغا ئىسسىق ئاش، يۇمشاق نان بېرىپ تويدۇردۇڭلار. سىلەرنىڭ بۇ ئىلتىپاتىڭلارغا مەڭ مەرتىۋە رەھمەت ئېيتساقمۇ ئازلىق قىلىدۇ. جاھاندا بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ساخاۋەت ۋە ئۇلۇغ مۇروۋۋەت بولماس ! ــ دەپ ئاتا بۇ ناتونۇش مېھرى ئىسسىق گۈزەل ئايىمغا كۆزىگە لىق ياش ئېلىپ مىننەتدارلىق بىلدۈردى.

ــ ئۇنداق دېمەڭ، ــ دېدى زىلۇا، گۈزەل ئايىم ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ــ بۇ ئىسسىق ئۆي ـ ماكان سىلەرنىڭ نېسىۋەڭلەردىن ئۇزۇۋېلىنغان باج ـ خىراجلار بەدىلىگە بىنا قىلىنغان، بۇ ئىسسىق چاي بىلەن يۇمشاق نانمۇ سىلەرنىڭ ئالتۇن خامىنىڭلاردىكى بۇغداي چەشلىرىدىن كەلگەن. بۇ نان، ئاشلار ئۆزۈڭلارنىڭ رىزقى. شۇڭا، خۇددى ئۆزۈڭلارنىڭ ئۆيىدىكىدەكلا ھەرگىز تارتىنماڭلار !

بۇ مۇلايىم گۈزەل ئايىمنىڭ مېھرىلىك سۆزلىرى ئاتىغا قاتتىق تەسىر قىلدى:

ــ ئاچارچىلىق يۇرت ـ ماكانىمىزنى ۋەيران قىلدى. ئاتا ـ ئانام ۋە بىر سىڭلىم ئاچلىقتىن ئۆلۈپ كەتتى، ــ دېدى ئۇ كۆز يېشى قىلىپ، ــ بىزنىڭ يۇرتىمىز بەختىيار، گۈللەپ ـ ياشنىغان مول ھوسۇللۇق ئەلۋەك يۇرت ئىدى. بىراق، ئۇ يەردە كۆز بىلەن كۆرمىگەن، قۇلاق بىلەن ئىشتىمىگەن قۇرغاقچىلىق ۋە جۇت ئاپىتى يۈز بەردى. ئارقىدىنلا ئاچارچىلىق خۇددى ۋابادەكلا باشلىنىپ كەتتى. ئادەملەر پاناھ ئىزدەپ ئۇ يەردىن قېچىپ چىقىشتى. ئاچارچىلىق ئاپىتى يۇرتىمىزنى تەلتۆكۈس ۋەيران قىلىپ تاشلىدى. ئاتا ـ ئانامنىڭ ۋە بىر تۇغقان قېرىندىشىمنىڭ ئۆلۈمىنى كۆرۈش مەن شور پېشانىنىڭ تەقدىر ـ قىسمىتىگە يېزىلغانىكەن. خانۇۋەيران بولغان يۇرت ـ ماكانىمىزنى قاچانغىچە گۈللەندۈرۈپ بولالارمىزكىن؟ !...

ــ كۆڭلىڭىزنى ھەرگىز يېرىم قىلماڭ، ــ دەپ خاتىرجەملىك بىلەن جاۋاب بەردى گۈزەل ئايىم، ــ سىلەر

خانىۋەيران بولغان يۇرت ـ ماكانىڭلارنى چوقۇم قايتىدىن گۈللەندۈرەلەيسىلەر. بۇ خۇددى قۇياشنىڭ ھەر كۈنى ئەتىگەنىدە كۈنتۇغاردىن كۆتۈرۈلۈپ، كەچتە كۈنپاتاردا ئولتۇرغىنىغا ئوخشاش بىر ھەقىقەت. ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخان سىلەرگە ئەنە شۇنداق دەپ ئېيتىشمىنى تاپىلىدى. بىز يۇرت ـ ماكانىمىزنى ئىلگىرىكىدىنمۇ بەكرەك گۈللەندۈرىمىز. تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابىي ئالىيلىرى ئۆز پۇقرالىرىنى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن مەملىكەتنىڭ جەنۇبىدىكى كاشغەر، خوتەن ۋە ئەردەۋىل دىيارىدىن بۇ يەرگە ئاشلىق يۆتكەش تۇغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. ھازىرقى ئاپەت پەقەت ۋاقىتلىقلا ھادىسە. ئاپەتكە ئۇچراپ، يۇرت ـ ماكانىنى تاشلاپ قېچىپ چىققان سىلەرگە ئوخشاش بىچارىلەر تېخىمۇ كۆپرەك غەمخورلۇققا موھتاج. شۇڭا، ئۇلارنى ياخشى ئورۇنلاشتۇرۇش تۇغرىسىدا خاندىن پەرمان ئالغانمىز. بۇنداق ساخاۋەتخاندىن قۇياستىلا نەچچە ئونى تەسىس قىلىنغان...

زىلۋا بويلۇق گۈزەل ئايىم سۆزىنى تۈگىتىپ ئىللىق كۈلۈمسىرىدى. ئاندىن ئۇلار بىلەن خوشلىشىپ خانىدىن چىقىپ كەتتى.

ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ئاتىنىڭ كۆڭلى قەۋەتلا ئىللىپ كەتتى: «ئەجەبمۇ كىچىك پېئىل، كەمتەر ئايىم ئىكەن بۇ» دېدى ئۆز ئىچىدە، «بىزگە خۇددى ئۆزىنىڭ بىر تۇغقىنىدەكلا مېھرىبانلىق كۆرسىتىپ كەتتى يا؟» ئاخىر ئۇ چىدىيالماي، خادىملاردىن بىرسىنىڭ پېشىنى تۈتۈپ تارتتى ـ دە، تالانى شەرەت قىلىپ تۇرۇپ:

ـــ ئاۋۇ ئايىم بېگىم كىم بولىدۇ؟ ئەجەبمۇ مېھرى ئىللىق ئايال ئىكەن ! ـــ دەپ سورىدى.

ـــ ھوي نادان، سەن ئۇنى تونۇمىدىڭمۇ؟ ـــ دەپ قەدىمىنى ئاستىلاتتى ھېلىقى خادىم.

ـــ ياق، خاپا بولماي ئېيتىپ بەرگەن بولسىڭىز، ئۇ كىم؟

ـــ ساھىبقىران خاقانىمىزنىڭ خانىشى، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ دۆلەت ئانىسى بەيتۇلمۇقەدەس زەمۇران بىبى بېگىمنىڭ ئۆزى شۇ، مانا بۇ ساخاۋەتخانىمۇ بېگىمنىڭ ھۆرمەت نامى بىلەن «بەيتۇلمۇقەدەس ساخاۋەتخانىسى» دەپ ئاتالغان!

ئاتا قاتتىق چۆچۈپ كەتتى: «ۋاي، بۇ راستمۇ؟...» دېدى ئۆز ـ ئۆزىگە پىچىرلاپ تۇرۇپ، ئاندىن ئاللىقانداق قىزغىن مېھىر ـ مۇھەببەت بىلەن سىرتقا قاراپ:

ـــ خانىش؟ ... دۆلەت ئانىسى؟ ... بەيتۇلمۇقەدەس؟ ... ـــ دېدى كۆزىنى يوغان ئېچىپ، مۇشۇ تاپتا ئۇ ئۆزىنىڭ قۇلىقىغا زادىلا ئىشەنمەيۋاتقانىدى. شۇڭا، ئۇ گويا بۇ سوئالغا جاۋاب كۈتكەندەك قىلىپ ئەتراپىدىكىلەرگە بىر ـ بىرلەپ قاراپ چىقتى...

* * *

ماۋەرائۇننەھىردە بارلاس ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىنىڭ سۈيىقەستكە ئۇچراپ ۋاقىتسىز قازا قىلىپ كېتىشى تۇپەيلىدىن يۇز بەرگەن بىر قاتار ۋەقەلەر تۇغلۇق تۆمۈرخانغا بۇنىڭدىن كېيىن چىقىدىغان جەڭگى ـ جېدەللەردىن تەلتۆكۈس قۇتۇلۇش ئۈچۈن، تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجىنى ماۋەرائۇننەھىرگە نائىب قىلىپ بەلگىلەشنىڭ ئىنتايىن تەخىرسىزلىكىنى ھېس قىلدۇردى. بىراق، بۇ ئېيتماققا ئوڭاي بولغىنى بىلەن، ئەمەلگە ئوڭۇشلۇق ئاشۇرماق ئىنتايىن قىيىن بولغان بىر ئىش ئىدى: ھەممىدىن ئاۋۋال، تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا ئالتە ياشتىن ئاشقان ئۆسمۈر ئىدى. ئۇنىڭدىن قالسا، خان ئانىسى، شاھسانىيە مەڭگۈلۈك خاتۇن ئامراق نەۋرىسىنىڭ چاغاتاي سەلتەنىتىنىڭ ھۆكۈمرانلىق ئىشىغا بەك بالدۇر داخىل بولۇشىنى خالاش ـ خالىماسلىقىمۇ نائېنىق بىر گەپ ئىدى. شۇڭا، بۇ ئىشتا تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەممىدىن ئاۋۋال خانىش زەمۇران بىبى بىلەن كېڭىشىپ كۆرمەكچى بولدى.

بىر كۈنى خان زەمۇران بىبى بىلەن خانائىي خاستا يالغۇز قالغان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى ئويىنى ئۇنىڭغا ئېيتتى.

ــ ئەسلىدە ماۋەرائۇننەھر نائىبىنى ئۆز خاندانىمىزدىن بولغان خانزادىلەردىن تەيىنلىمەي تولىمۇ خاتا قىلغانىكەنمىز، ــ دېدى ئۇ، ــ ئەلھال، ئەمىر قازغىنىڭ بىمەھەل ئۆلۈپ كېتىشى بىزگە بۇ مەسىلىنى تەلتۆكۈس ھەل قىلىش پەيتىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى كۆرسەتتى.

ــ ھەزرىتىم، سىلى بۇ ئىشنى قانداق ھەل قىلماقچى بولۇۋاتىدىلا؟ ــ دەپ سوريدى زەمۇران بىبى خاقان ئېرىدىن.

قىرىق ياشقا كىرىپ قالغان تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۆز ئۆمرىدە سان ـ ساناقسىز جاپا ـ مۇشەققەت، ئازاب ـ ئوقۇبەتلەرنى ئۆز بېشىدىن كەچۈرگەن ۋە ئۇنى چىدامىلىق بىلەن يېڭىپ كەلگەنىدى. شۇڭا، بۇ ئىشنىڭمۇ ئوڭۇشلۇق ھەل بولۇپ كېتىدىغانلىقىغا كۆزى يەتسىمۇ، بىراق خانىش زەمۇران بىبىنىڭ ئۆز يۈرەك پارىسىدىن ئايرىلغاندىكى ئازاب ـ ئوقۇبىتىنى ئويلىغىنىدا، ئېيتماقچى بولغان سۆزىنى ئېيتالماستىن يۇتۇۋەتتى ـ دە، گەپنى يىراقتىن ئەگىتىپ باشلىدى:

ــ ئادەمنىڭ ئۆمرى ئۇزۇلمەيدىغان تاغ، قۇرۇمايدىغان دەريا ئەمەس، ــ دېدى ئۇ، ــ كۈندۈز بىلەن كېچە قانداق گىرەلەشكەن بولسا، ھاياتنىڭ خۇشلۇقى بىلەن قايغۇسىمۇ ئەنە شۇنداق گىرەلىشىپ كەتكەن! ھەرقانداق بىر ئىشنىڭ يۈز بېرىشىدە ۋە يۈز بېرىدىغان ئىشلاردا مۇقەررەرلىك سىر ـ ھېكمەتلىرى يوشۇرۇنغان بولىدۇ! بىر ئادەمنىڭ ئامەت ـ تەلەي دەرىخى زېمىستان قىشنىڭ ئارقىسىدىن مۇقەررەر يوسۇندا يېتىپ كېلىدىغان بەرىكەتلىك باھار پەسلىدە بىخلاپ، چېچەك ئېچىپ، ئىللىق، راھەتبەخش ياز پەسلىدە مول مېۋە بېرىدۇ؛ سوغۇق شاماللىق كۈز پەسلى يېتىپ كەلگەندە، ئۇنىڭدىكى ئامەت ـ تەلەي

مېۋىلىرى ساپىقىدىن ئاجراپ، ياپراقلىرى يەرگە تۆكۈلىدۇ؛ بۇ ئۆزگىرىشىلەرگە ئەقىل ـ پاراسەت كۆزلىرى بىلەن قارىغان ھەرقانداق بىر ئادەم ۋاقىت ـ پەسىل يېتىپ كەلگەندە، بەخت ـ ئامەت مېۋىسىنىڭ ھاياتلىق دەرىخىنىڭ شېخىدىن يوقىلۇق تۇپرىقىغا چۈشمەسلىككە ھېچبىر ئامالى قالمايدىغانلىقىنى چۈشىنىۋالالايدۇ !

خانىش زەمۇران ببى خاقان ئېرىنىڭ مۇشۇ قىسقىغىنا قىرىق يىلغا يېقىن ھاياتىدا دەسلەپتە رەھىمسىز ئۆگەي ئاتىنىڭ ئالدىدا قېقىندى ـ سوقۇندى بولۇپ ئۆتكۈزگەن ئاشۇ ئون ئالتە يىللىق بالىلىق ـ ئۆسمۈرلۈك مەزگىللىرى، ئۇنىڭدىن كېيىن تاكى مەرھۇم خاقان ئاتىسى ئېسىدىن بۇغاخانىنىڭ خاقانلىق تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ چاغاتاي مەملىكىتىگە خان بولغان بولسىمۇ، ئەمما تاكى يېقىنقى بەش يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ھوقۇقلۇق ئۇلۇس بەگلىرىنىڭ ئاسارىتىدە قورچاقلىق بىلەن ئۆتكۈزگەن ئاشۇ ئۆمرىنى ئەسلەپ، ئېغىر ئۇھسىنىدى ۋە ئاشۇ «ئۇھ» بىلەن ھازىرقى ۋەزىيەتتە مەملىكەتنىڭ سەلتەنەت ھارۋىسىنىڭ يۈكىنى خاقان ئېرى بىلەن تەڭ ئۆز ئۈستىگە ئېلىپ كۆتۈرۈش لازىملىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلدى:

ـــ ئەي، ساھىبقىران ھەزرىتىم، پەرۋەردىگار ئۆمرىڭىزنى ئۇزۇن، بەخت ـ سائادەت تۇغرۇكىڭىزنى مۇستەھكەم قىلسۇن ! شان ـ شۆھرىتىڭىزنى مۇقىم قىلسۇن، دۆلىتىڭىزنى زىيادە، مەرتىۋە ـ دەرىجىڭىزنى كۆكە يەتكۈزسۇن ! ـــ دەپ تىلەك ياغدۇردى.

ـــ ماشائاللا، بەيتفالىخە ! ـــ دېدى خان ئۇنىڭ بۇ ياخشى تىلەكلىرىگە جاۋابەن، ـــ كىچىكمىدە ئاپام دائىم: «تۆت ئەزايىڭ پۈتۈن بولسۇن، ئىلاھىم !» دەپ دۇئا قىلاتتى. خۇددى قول ئۆز ئورنىدا ئەزىز، كۆز ئورنىدا مۆتىۋەر بولغىنىغا ئوخشاش، ئۆمۈرلۈك سىردىشىم بەيتفالىخە سىز، شاھانىيە ئانام، خان ئىنىم تۆمۈر مەلىك ۋە سىڭلىم مەلىكە مەختۇمسۇلا تۆتىكلار

مېنىڭ ئەڭ ئەزىز كىشىلىرىم ھېسابلىنىسىلەر...

ئەقىللىك خانىش بۇ سۆزلەرنىڭ ئۆزىگە قارىتىلىپ ئېيتىلىۋاتقانلىقىنى ئاللىقاچان سەزگەنىدى. بىراق، ئۇنىڭ پۈتۈن ئەس ـ خىيالى ئوغلى ئىلياس خوجىدا بولغانلىقتىن، خاقان ئېرىنىڭ ئوغلىنى تىلغا ئالمىغانلىقىدىن غەلىتىلىك ھېس قىلىپ ئەجەبلەندى:

ـــ ھەزرىتىم، سىز ئىلياس خوجىنى ماۋەرائۇننەھرگە نائىب قىلىپ تەيىنلىمەكچىمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن.

ـــ شۇنداق، ئىلياس خوجا سىز ئۈچۈنمۇ، بىز ئۈچۈنمۇ ئىنتايىن مۇھىم. ماۋەرائۇننەھر بولسا سەلتەنەتىمىز ئۈچۈن ئىنتايىن مۇھىم. تۇغلۇقزادىمىز ئۇ يەردە بىزگە ۋاكالىتەن نائىب بولۇپ تۇرۇپ بەرسە، ماۋەرائۇننەھر تېخىمۇ تىنچ ـ ئامان بولىدۇ. بىزمۇ بۇ ئۆلكىدىن تەلتۆكۈس خاتىرجەم بولالايمىز...

ـــ بىراق، ھەزرىتىم، تۇغلۇقزادە تېخى ئاتا مېھرىگە، ئانا مېھرىگە تۇزۇك قانمىغان. ئۇ تېخى ئاران ئالتە ياشتىن ئاشقان كىچىك بالىغۇ ئەمدى...

ـــ شۇنداق، بېگىم، تۇغلۇقزادە ئەمدىلا ئالتە ياشتىن ئاشقان ئۆسمۈر بالا. سىزنىڭ بۇ ئەندىشىڭىز گەرچە ئورۇنلۇقتەك قىلسىمۇ، ئەمما بىھۇدە، دەپ قارايمىز. چۈنكى، خاقان ئېرىڭىز مەن دوختەۋى ئېلىدە تۇغلۇپ ئەمدىلا ئالتە ياشتىن ئاشقان ۋە ئاتا مېھرىنى زادىلا كۆرمىگەن، ئانا مېھرىگە زادىلا قانمىغان ئۆسمۈر بالا چېغىمدىلا ئالدىمدىكى بىر توپ پادىغا چوپان بولغانىدىم...

ـــ ھەزرىتىم، چوپانلىق قىلىش بىلەن نائىبلىق قىلىش ئىككىسى بىر ـ بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان باشقا ـ باشقا ئىشقۇ ئەمدى...

ـــ شۇنداق، خۇددى سىز ئېيتقانىدەك، چوپانلىق بىلەن نائىبلىق ئىككىسى بىر ـ بىرىگە تۇپتىن ئوخشىمايدىغان باشقا ـ

باشقا ئىككى ئىش. لېكىن، سىز ھازىرقى خاقان ئېرىڭىزنىڭ ئاشۇ ئالتە ياشلىق چوپاندىن يېتىشىپ چىققانلىقىنى نەزەردىن ساقىت قىلالامسىز؟ شۇڭا، ئىلياس خوجا ئەڭ ئالدى بىلەن مەملىكەتنىڭ تەخت ۋارىسى ــ ۋەلىئەھدى. ئەمما، ئۇنىڭغا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خاقانلىق سەلتەنىتى تەختىگە ئىگە بولۇشى ئۈچۈن، نائىبلىق ئەمەلىيىتىنى ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزمەسلىكى مۇمكىن بولمىغان بىر ئىشتۇر. بىز ئۇنىڭغا ئەڭ قابىلىيەتلىك ئەمىرلىرىمىزنى يارەمچىلىككە بەلگىلەشنى ئاللىقاچان ئويلاشقانمىز. شۇڭا، بۇنىڭدىن ئەندىشە قىلمىسىڭىزمۇ بولىدۇ. ئۇنىڭدىن قالسا، كىچىكىلەرنى تاكى مەسئۇلىيەتلىك بىرەر خىزمەتكە قويمىغۇچىلىك، ئۇلاردا قابىلىيەت پەيدا بولمايدۇ. ئۇلۇغ ئىشلاردا، چوڭ مەربىلەردە كۆپچىلىك يىغىلسا، شەرەپلىك خالايىقلار، خانلار، خانزادىلەر، ۋەزىرلەر ۋە بەگ ــ ئەمىرلەر كاتتا بىر سورۇنغا جەم بولسا، ئۇنداق سورۇنلاردا ئىش كۆرمىگەنلەر تەمتىرەپ، ھودۇقۇپ قالىدۇ. شۇڭا، كىچىكلەر چوڭلار بىلەن دائىم بىللە بولسا، ئۇلارنىڭ كۆڭلى ۋە كۆزى بۇ ئىشلارغا تونۇشلۇق بولۇپ قالىدۇ ــ دە، ئۇلۇغ مەربىلەردە ھودۇقمايدىغان، ھەيران قالمايدىغان بولىدۇ. بۇ ئۇلارنىڭ جاھاندارچىلىق ئىشلىرىغا پايدىلىق مەنپەئەتلەرنى بېرىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە كىچىكلەر خىزمەتنىڭ قائىدىلىرىنى، ئىشنىڭ يوللىرىنى بىلمىسە، ئەتە ــ ئۆگۈن ھوقۇق تۇتقاندا ئۆزگىلەرنى قانداقمۇ خىزمەتكە سالالىسۇن؟ ئەيىبنى ھۇنەردىن قانداقمۇ پەرقلەندۇرەلىسۇن؟ سالاھىيەت ئەھلى ۋە سالاھىيەت يولىنى قانداقمۇ تۇتالىسۇن؟ مەن ياش ۋاقتىمدا رەھمەتلىك ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىغا مۇلازىم بولۇپ تۇرۇۋاتقان ئاشۇ مەزگىلدە، ئۇ بۇ ھېكمەتنى كۆڭلۈم ھۇجرىسىنىڭ تاملىرىغا نەقىشلەپ قويغانىدى. ئۇ مېنى پىشسۇن، كۆرۈپ ئۆگەنسۇن دەپ قوچۇ ئۇيغۇر ئېلىگە دارۇغە قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. ھالا بۇگۈنكى كۈندە بۇ خىزمەتنىڭ ماڭا پايدىسى كۆپ تەگدى. مەن كىچىك ۋاقتىمدا ئۇلۇغلاردىن

ئۆگەنگەنلىرىمنى ئەمدى پەرزەنتىم ئىلياس خوجىغا ئۆگەتمەكچىمەن. ئۇ خىزمەت داۋامىدا كۆرۈپ، پىشىپ، بىرده بۇزۇپ، بىرده توزەپ يۇرۇپ، بۇ ھېكمەتلەرگە ئەمەل قىلسا، مېنىڭدىن كېيىن قالغاندا چوقۇم پايدىسىنى كۆرىدۇ!

ــ ھەزرىتىم، مۇبادا ئوغلىمىزنى يىراقلارغا ئەۋەتمەكچى بولسىڭىز ئاجىزەڭىزگە ئۇنىڭ بىلەن بىللە بېرىشقا رۇخسەت قىلغايسىز، بىز بىللە ماۋەرائۇننەھرگە بارايلى!

ــ بېگىم، بەيتىلالىخە، سىز مېنىڭ ئەڭ يېقىن سىردىشىم ۋە رەھنەمام، شۇڭا ھازىرقى ۋاقىتتا مېنىڭ سىزنى ئۆز يېنىمدىن ئايرىغۇم يوق! ئىلياس خوجا گەرچە كىچىك بولسىمۇ، ئەمما سەلتەنەت ئىشى بىزدىن ئۇنى ھازىردىن باشلاپ سەركەردىلىككە تەييارلىشىمىزنى تەلەپ قىلماقتا. چۈنكى، ھەممىدىن ئاۋۋال ئۇ تەخت ۋارىسى، نىھايەت، ئۇ ۋەلىئەھد بولغانىكەن، ئۇنىڭ ئورنى ھەرگىزمۇ قانىتىمىز ئاستىدا بولماستىن، بەلكى جەڭگى ــ جېدەل قاينىغان جەڭگاھتا بولۇشى كېرەك!

خانىش زەمۇران بىبى خاقان ئېرىنىڭ سۆزىدىكى «ئەگەر يۇرۇش ئۇستىدىكى جەڭدە خاقان ھالاك بولسا، ۋەلىئەھد دەرھال قوشۇنغا باشچىلىق قىلىشى كېرەك، ھەتتا ئۇ كىچىك بالا بولغان تەقدىردىمۇ!» دېگەن مەنىنى دەرھال چۈشەندى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئەندىشىسى ئىلگىرىكىدىنمۇ بەكرەك كۈچەيدى. شۇ تاپتا خانىشقا ئوغلى ئىلياس خوجا ماۋەرائۇننەھردىن مەڭگۈ قايتىپ كېلەلمەيدىغاندەك تۇيۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. چۈنكى، ئۇنىڭ نەزىرىدە بۇ قېتىمقى ماۋەرائۇننەھر يۇرۇشلىرى «بارسا كەلمەس يۇرۇشى»گە ئوخشاپ قېلىۋاتقانىدى.

ــ پەرۋەردىگار! ــ دەپ ئاچچىق نىدا قىلدى ئۇ، ــ بۇ دۇنيانى نېمانچە شەپقەتسىز يارانقان بولغىيدىڭ؟!...

*　　*　　*

بۇ يىلقى ياز پەسلى تۈيدۇرماستىنلا ئاخىرلىشىپ قالدى.

سوغۇق شامالىلىق كۈز پەسلى ئۇنىڭغا ئۇلىشىپلا يېتىپ كەلدى. يازىچە قاتتىق قىزىغان قۇياشمۇ ھالسىزلىنىپ كەتكەندى. قۇياش ۋادىسىدا قىش پەسلى يېتىپ كېلىۋاتقانىدى.

پايتەخت ئالمالىقنىڭ بۈگۈنكى ئاسمىنى تۇرۇم ـ تۇرۇم، ئۆركەش ـ ئۆركەش ئېغىر سۇر بۇلۇتلار بىلەن قاپلانغانىدى. كوچا بويلىرىدىكى يوغان ـ يوغان، ئوقتەك تۇز ۋە ئېگىز ئۆسكەن سۇۋادان تېرەكلەرنىڭ يوپۇرماق تاشلاپ، يالىڭاچلىنىپ قالغان شاخلىرىغا قونۇۋالغان توڭ قاغىلار زىمىستان قىشنىڭ يېتىپ كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر بېرىۋاتقاندەك تىنماي قاقىلدىشاتتى. كوچا بويلىرىدىكى قامىتى ئاسمانغا تاقىشىپ، بەستلىك قەد كۆتۈرگەن قېيىن، دۇپ دەرەخلىرىمۇ ئاشۇ سالاپەتلىك تەڭرىتاغلىرىغا ئاجايىپ ماسلاشقان بولۇپ، خۇددى ئەتىيازدا يۇڭنى تاشلىغان تاينىڭ يالىدەك تەپتەكشى ئۆسكەنىدى.

شۇ كۈنى كەچقۇرۇن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر، خان ئىنىسى تۆمۈر مەلىك باھادىر، خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى، شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە كاتولىك ئېپىسكوپى لاۋرېنتىي ھەزرەتلەرنى ئۆز خابگاھىغا كېڭەشكە چاقىردى.

ــ ئەمىر قازغىنىڭ بىمەھەل قازا قىلىپ كېتىشى ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئەسلىدىلا جىددىي بولۇپ كېلىۋاتقان ۋەزىيىتىنى تېخىمۇ مۇرەككەپلەشتۇرۇۋەتتى، ــ دېدى خان كېڭەشتە ئۇلارغا، ــ بىز ئۇنىڭ ئۆزىنىڭ كۈيۈئوغلى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتۇق. بۇ ئىشنىڭ جەريانى مۇنداق ئىكەن: ئەمىر قازغىن سۇيىقەستكە ئۇچراشتىن ئىلگىرى سالى سارايدىكى بارگاھىدا تۇراتتىكەن. ئۆتكەن يىلى كۈزدە ئۇنىڭ ئوغلى، ئەمىرزادە ئابدۇللا ئىبنى قازغىن ئاتىسىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن خارەزمگە لەشكەر تارتىپ كەتكەنىكەن. ئەمىر قازغىن ئادەتتە كۆپ ۋاقتىنى شىكار بىلەن ئۆتكۈزگەچكە، ئۇنىڭ دۇشمەنلىرى قول سېلىش ئۈچۈن

ئۇزاقتىن بېرى ئەپلىك پەيتىنى كۈتۈپ تۇرغانىكەن. «قۇش يېڭىلىپ تورغا چۈشىدۇ؛ ئادەم يېڭىلىپ قولغا...» دېگەندەك، كېيىنكى كۈنلەردە ئۇ ئېھتىياتچانلىق قائىدىسىگە ئەمەل قىلىشنى ئۇنتۇپ ۋە هوشيارلىق شەرتىگە رىئايە قىلمىشتىن غەپلەتتە قېلىپ، ئون - ئون بەش مۇلازىمى بىلەن سالى سارايدىكى بارگاھىدىن قورال - ياراغسىزلا شىكارغا چىقىپ جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپتۇ، شاھلاردەك ئوۋ بۇركۈتىنى قۇشلارغا ساپتۇ. توساتتىن ئەجەل بۇركۈتى «قەيەردە بولماڭلار (ئەجەل كەلگەندە) ئۆلۈم سىلەرنى تاپىدۇ...»① دېگەن ئايەتتە ئېيتىلغىنىدەك، بۆكتۈرمىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭ روهىي قۇشىغا پەنجى ساپتۇ. ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ دۇشمەنلىرىگە سېتىلىپ كەتكەن كۈيۈئوغلى قۇتلۇق تۆمۈر بۇرۇلداي ئۇزاقتىن بېرى ئۇنى قەستلەپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئەپلىك پۇرسەت بولمىغاچقا، قول سالالماي كەلگەنىكەن. شۇڭا، ئۇ هازىرقىدەك ئەپلىك بىر پەيتنى ئۇزاقتىن بېرى پايلاپ كەپتىكەن. ئۇ بىر توپ ئالچاقلار بىلەن بىللە جەيھۇن بويىدا قېيىننىئاتىسىغا تۇيۇقسىز هۇجۇم قىلىپ، ئاخىر ئۇنى جېنىدىن جۇدا قىپتۇ. بۇ ۋەقەدىن كېيىن ئەمىر قازغىنىڭ ئەمىرلىرى ۋە خاس كىشىلىرىدىن بىر توپ كىشى قۇتلۇق تۆمۈر قاتارلىق ئاسىي - ئالچاقلارنىڭ ئارقىسىدىن ئات سېلىپ قوغلاپ بېرىپ قۇندۇز ئەتراپىدا يېتىشۋاپتۇ ۋە ئۇلارنى قورشۇۋېلىپ ئىنتىقام قىلىچىدىن ئۆتكۈزۈپتۇ.

— بۇ بىۋاپا ئازۇن ئەجەب بىر هالەتتۇركى، — دېدى خان سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، — بەزىدە تۇتۇرۇقسىز زامان ۋە بىۋاپا پەلەك هەر خىل ئويۇنلارنى كۆرسىتىدۇ. مىڭ قېسىما جاپا - مۇشەققەتلەر ۋە جەبىر - زۇلۇملارغا يەتكۈزىدۇ. يەنە بىرەمدىلا ئارزۇ - مۇرادىنىڭ مېۋىلىرىدىن ئۇمىدۋار قىلىپ خۇشال قىلىسا، يەنە شۇ سائەتتە زەهەرنى ئالتۇن قەدەهلەر بىلەن

① «قۇرئان كەرىم»: سۈرە نىسا، 78 - ئايەت. بېيجىڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، 1986 - يىلى 11 - ئاي 1 - نەشرى (ئۇيغۇرچە تەرجىمىسى).

ئۇمىدۋارلارغا ئىچۇرىدۇ. ئىشەنچلىك خەۋەرلەردىن قارىغاندا، ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۇلدۇز ماۋەرائۇننەھرنىڭ نائىبلىقىنى تالىشىپ، ئۆزبېكنىڭ بۇرۇنقى ئىتتىپاقدىشى ئەمىر قازغىن بارلاسنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش سۇيىقەستىگە قول تىققانلىقى مەلۇم.

ئەمىر قازغىن بارلاسنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ۋەقەسىدىن كېيىن، ئەمىرزادە ئابدۇللا ئىبنى قازغىن خارەزمدىن دەرھال قايتىپ كېلىپ ئاتىسىنىڭ ئورنىنى ئىگىلەپتۇ. ئەسلىدىكى بىتىم بويىچە بايانقۇلىخان دېگەننى ماۋەرائۇننەھرگە خان قىلىپ تىكلەپ، سالى سارايدىن سەمەرقەنتكە كۆچۈپ بېرىپتۇ. ئۇزاق ئۆتمەي، بايانقۇلىخانىنى «ھەربىمگە شۇم نىيەتلىك قىلدى» دەپ ئۆلتۈرۈۋېتىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆزبېنى نائىب دەپ ئېلان قىپتۇ. ئەمما، ئەمىر بايان سۇلدۇز ئۇنىڭ نائىبلىقىنى ئېتىراپتىن نېرى قىلىپ، ئۆزبېنى نائىب دەپ يۇرۇپتۇ. دېمەك، ئۇ شۇ ئارقىلىق ئۆزبېنىڭ سەلتەنەتىمىزنى ئېتىراپ قىلمايدىغانلىقىنى ئاشكارا جاكارلىدى. بىز ئەمدى يول قويمۇەرسەك بولمايدۇ. بولمىسا، ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسى سەلتەنەتىمىزنىڭ تەسەررۇپىدىن چىقىپ كېتىپ، مەملىكەتنىڭ زېمىن پۇتۇنلۇكى ئېغىر زىيانغا ئۇچرايدۇ. ماۋەرائۇننەھر ــ ئۇلۇغ يولباشچى بوۋام چىڭگىزخان بىلەن چاغاتايخانلاردىن ماڭا مىراس قالغان. ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز قولىدىكى قىلىچنىڭ پارقىراق تىغى ئارقىلىق ماۋەرائۇننەھرنى يورۇتقان. بىز ئۇرۇشتىن قورقمايمىز. ئىلگىرى غالىب قوشۇنلىرىمىزنى باشلاپ ئىسيانچى باشباشتاق ئەمىرلەر ھۆكۈم سۇرۇۋاتقان ئاشۇ ماۋەرائۇننەھرگە نەچچە داپقۇر باستۇرۇپ بارغانمىز. ھېلىھەم يەنە شۇنداق قىلىشقا تامامەن قادىرمىز. بىراق، شۇنداق قىلىشقا بولامدۇ، يوق؟ مانا مۇشۇ مەسىلە ئۇستىدە مۆھتەرەم جانابلارنىڭ ئوي ـ پىكرىنى ئاڭلاپ باققۇمىز بار!

ئەمىر كېبىر تاشتۆمۇر باھادىر ھەممىدىن ئاۋۋال سۆز ئېلىپ

مۇنداق دېدى:

ــ مەن ماۋەرائۇننەھەر ئەمرلىرىنىڭ تەپرىقىچىلىك ناغرىسىنى ھامىنى بىر كۈنى چېلىپ چىقىدىغانلىقىنى بىلەتتىم. چۈنكى، ئۇلار غەپلەت ۋە مەغرۇرلۇق شارابىنى ئىچىپ زادى تويغان ئەمەس. نىھايەت، ئىش بۇ يەرگە بېرىپ يەتكەنىكەن، بىز زادى قانداق قىلىشىمىز كېرەك؟ ماۋەرائۇننەھەر ئەمرلىرى تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنەتىگە ئىتائەت قىلىشتىن ئاشكارا باش تارتقانىكەن، بىزمۇ ئۇلارنىڭ مەرتىۋە ـ سۈيۈرغالىنى پۈتۈنلەي بىكار قىلىۋېتىشىمىز لازىم. بۇنىڭ ئۈچۈن، بىز دەرھال لەشكەر يىغىپ، قولايلىق پەيتنى تېپىپ، باشباشتاق ئەمرلەر ھۆكۈم سۈرگەن ئاشۇ ماۋەرائۇننەھرگە باستۇرۇپ بېرىشىمىز كېرەك!

خان يەللىغ تايشىدىن:

ــ جانابىي مۆھۈردار، سىز بۇ ھەقتە بىزگە قانداق مەسلىھەت بېرىسىز؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ ماۋەرائۇننەھەر ئەمرلىرىدىكى تەپرىقچىلىك ئالامەتلىرى ھازىرلا پەيدا بولغان ئەمەس، ــ دېدى خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى خانغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن، ــ ئەمىر قازغىن بارلاس قازا قىلغاندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھەر ئەمىر بايان سۇلدۇزغا ئوخشىچە قالدى. ئۇنى ئىچكۈزازلىقىغا بېرىلىپ كەتكەن كىشى، دېيىشىدۇ. ئۇنىڭ پۈتۈن كۈنى ھازىر كوزا ۋە پىيالىسىز ئۆتمەسمىش. ئۇنىڭ ھوشيار بولغان ۋاقتى يىلدا بىر ھەپتىگىمۇ يەتمەسمىش. شۇ سەۋەبتىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى جايلاردا يامانلىق ۋە باشباشتاقلىق بۆرىلىرىنىڭ چىشلىرى ئۆتكۈرلىشىپ، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا پاراكەندىچىلىك تولا يۈز بەرمەكتە. قالغان ئەمىر ـ بەگلەرمۇ ئۇنىڭدىن ئۇلگە ئېلىشىپ، ھەربىرى ئۆزى باشقۇرۇپ كېلىۋاتقان يەردە ھىيلە ـ نەيرەڭ خىيالىنىڭ قەلىمى بىلەن ھۆكۈمرانلىق، باشباشتاقلىق دەستۇرىنى يازماقتا. قول ئاستىدا ئازراقلا ئادەمى بولغان ھەرقانداق بىر كىشىنىڭ خىيال قۇشى كاللىسىنىڭ

بالىخانىسىغا باشباشتاقلىق ۋە مەغرۇرلۇق ئۇرۇقىنى تېرىماقتا. شۇڭا، ھازىر ئۇ يەردە كىمنىڭ ئازراقلا كۈچ ـ تەسىرى بولسا، ئۇنىڭ ئارزۇ بۇركۈتى سەلتەنەت سەۋداسى ئاسمىنىدا قانات قېقىۋاتىدۇ. مانا بۇ دەسلەپتە ئەمىرزادە ئابدۇللا ئىبنى قازغىن، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۇرخان سەلتەنەتىگە قارشى تەپرىقىچىلىك ناغرىسىنى ئاشكارا چېلىپ چىقىشقا پېتىنالمىغانلىقىنىڭ مۇھىم سەۋەبىدۇر. ھالبۇكى، ئەمىر بايان سۇلدۇزدەك ئىقتىدارسىز، تۆھپىسىز بىر ئادەمنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە داۋاملىق ھۆكۈمرانلىق قىلىشى ھەرگىزمۇ ئەقىلگە سىغمايدۇ. ئۇنداق ئادەمنى چوقۇم جازالاش كېرەك!

ـــ شۇنداق، ئەمىر بايان سۇلدۇز ماۋەرائۇننەھردە سەلتەنەتىمىز تۈزۈپ مەملىكەت مىقياسىدا جارى قىلدۇرۇۋاتقان ياساق ـ تۈزۈكلەرنى دەپسەندە قىلىۋاتىدۇ، ـــ دېدى خان يەللىغ تايشىنىڭ سۆزىنى قۇۋۋەتلەپ، ـــ لېكىن ئۇ بۇنىڭلىق بىلەنلا توختاپ قالغىنى يوق. ئۇ ئۆز بەگ ـ ئۆز خان بولۇۋېلىپ، مەيخورلۇق قىلىپ، ئويۇن ـ تاماشا ئىچىدە راھەت ـ پاراغەتنىڭ كەيپىنى سۈرمەكتە. ئەلۋەتتە، بۇنىڭ ئۈچۈن كۆپلەپ پۇل ـ مال سەرپ قىلىش كېرەك، بىراق بۇ پۇل ـ مااللارنى ئەمىر بايان سۇلدۇز ۋە ئۇنىڭ قولچوماقلىرى سەلتەنەتىمىزگە تاپشۇرۇش ئۈچۈن پۇقرالاردىن يىغىلغان باج ـ خىراجەتلەردىن چىقىم قىلىپلا قالماستىن، بەلكى يەنە ھەددىدىن تېخىمۇ ئېشىپ، پۇقرالارغا خالىغىنىچە سېلىق سېلىپ، ئۇلارنىڭ قولىدىن ئەڭ ئاخىرقى بىر پارچە نېنىنىمۇ تارتىۋالماقتا، بويسۇنمىغانلارنى ۋەھشىيلەرچە قىيناپ ئۆلتۈرمەكتە. شۇڭا، ماۋەرائۇننەھردىكى پۇقرالار ئارىسىدا نارازىلىق كۈچىيىپ كەتتى.

ـــ ساھىبقىران خان ئالىيلىرى ناھايىتى توغرا ئېيتتى، ـــ دېدى خان ئىنىسى تۆمۈر مەلىك باھادىر، ـــ ئۇلار ھەقىقەتەن بۆرىلەرگە ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئادەتتە بۆرىلەر چارۋا مالغا

تېگىشتىن ئىلگىرى بىر يەرگە يىغىلىپ، باشلىرىنى بىر يەرگە تىقىشىپ، خۇددى «ھە» دېيىشىۋالغاندەك يىرتقۇچ تۈمشۇقلىرىنى ھەممىسى تەڭلا ئاسمانغا كۆتۈرۈشۈپ ھۇۋلايدۇ. ئۇلار ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئۈچۈن ئەنە شۇنداق ھۇۋلاپ، ھەيۋە قىلىپ تەييارلىنىدۇ، ئاندىن قار توزۇتۇپ، شىددەت بىلەن چېپىشىپ كېلىپ، تۇزدە ياتقان ياۋاش قويلارنىڭ قوتانلىرىغا ئۆزلىرىنى قۇيۇندەك ئۇرۇشۇپ، قانلىق ھۇجۇمنى باشلىۋېتىدۇ. شۇنىڭغا ئوخشاش، ئادەم سىياقىدىكى بۆرىلەرمۇ بىر ئۇۋدىن چىققان، ئاغزى قانغا كۆنگەن چىلبۆرىلەردۇر. ئۇلار ئادەتتە ئولجىلىرىنى پەملىشۈپلىپ، شېرىك تېپىپ ئانت ـ قەسەم ئىچىشىدۇ. ئەتراپىغا ئۆزلىرىگە ئوخشاش تۇخۇمى بۇزۇق، ناكەس ئادەملەردىن ياردەمچى توپلايدۇ. بىرلىرىنى قۇرۇق ۋەدە بىلەن ئالدايدۇ؛ يەنە بىرلىرىنى قورقۇتۇپ ئازدۇرۇپ يامان يولغا باشلايدۇ. ۋىجدانىنى «ئاتىنىڭ ساغرىسى»، «تۆگىنىڭ ئۆركىشى»، «قوينىڭ سان گۆشى»گە ئوخشاش لوق ـ لوق لوقمىلارغا ئەرزانلا ساتىدىغان ئادەملەردىن ئۆزلىرىگە ھەمدەمچى توپلايدۇ.

تۆمۈر مەلىك باھادىرنىڭ سۆزىگە ئۇلاپلا شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا سۆز ئالدى:

ـــ خۇددى خان ئالىيلىرى ئېيتقاندەك، بىز ئۇرۇشنى خالىمايمىز، ـــ دېدى ئۇ، ـــ لېكىن تىنمىسىز يۈز بېرىۋاتقان تەپرىقە، ئىسيانلار ۋە ھەر خىل تەبىئىي ئاپەتلەر مەملىكەتنىڭ خەزىنىسىنى خورىتىپ تۈگەتمەكتە. ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنەتنىڭ نوپۇزىغا ئېغىر تەھدىت سالماقتا. ھويلىسىنىڭ ئۈستىدە ئاسمان، ئەتراپىدا قورۇق تامدىن بۆلەك ھېچ نەرسىسى قالمىغان بىچارە خەلق ئاغزىدىكى ئەڭ ئاخىرقى بىر لوقما تامىقىنىمۇ ئاشۇ تەپرىقىچى، ئادەمسىياق چىلبۆرىلەرگە بېرىشكە مەجبۇر بولۇشماقتا. ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدىن ئاققان قان ـ ياشلار ئېقىن ياسىماقتا. «بىرسى تۇيۇپ كېكىرىدۇ، بىرسى توڭۇپ تىترەيدۇ !» كەرەملىك ئالالا ئۆزى گۇۋاھكى،

تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابي ئالىيلىرىنىڭ ئۇلارنىڭ ئۇستىگە قىلىدىغان مۇھاربىيە يۇرۇشلىرى ھەققانىيدۇر. بۇ ھەققانىي ئۇرۇشتا غەلىبە ـ نۇسرەت چوقۇم ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ غالىب قوشۇنلىرىغا مەنسۇپتۇر!

ـــ ئۇلۇغلار: «دۇشمەننىڭ چوڭى ـــ خەلقنىڭ دۇشمىنى؛ دەۋانىڭ چوڭى ـــ زېمىن دەۋاسى» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتىشقان، ـــ دېدى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت ئەڭ ئاخىردا سۆزلەپ، ـــ ئەلۋەتتە، ئىنسانىي پەزىلەتنى يوقىتىپ، ئەدەپسىزلىك ۋە ھىيلە ـ مىكىرلىك ئىللەتلىرىنى ئۆزىگە يۇقتۇرۇۋالغان، باشقىلارنىڭ ھەققى ـ نېسىۋىسى، بەخت ـ سائادىتىگە خىيانەت قىلغان ئادەملەرنى قىلچىمۇ ئايىماپ قويماستىن جازالاش كېرەك. ھەركىم قىلسا ئۆزىگە قىلىدۇ. قەرزدار قەرزىنى تۆلەيدۇ. شۇڭا، پەرۋەردىگار: «يامانىنى جازالىماي قويۇپ بېرىش ياخشىغا جاپا سالغانلىق بولىدۇ» دەپ ئېيتقان.

ـــ ئېپىسكوپ ھەزرەت ھەق سۆزنى قىلدى، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان، ـــ ئەمىر قازغىن بارلاس بىلەن ئەمىر بايان سۇلدۇزلار زالىملىقنى ۋە قاتتىق قوللۇقنى ئادەت قىلغان ئۇلۇس بەگلىرى ئىدى. ئۇلار ئۆمرىنىڭ تەڭدىن تولىسىنى تولا نالايىق ئىشلار بىلەن ئۆتكۈزۈپ كېلىشتى. ئۇلار ئۆزلىرى ھۆكۈمرانلىق قىلغان جايلاردا شەرئى ئىسلامنىڭ ئاساسىغا زىيان يېتىپ، زەھەردەك ئاچچىق سۇچىك، قاڭسىق چاقىر ① ۋە ئۆتكۈر مەي ـ شاراب سېتىلىدىغان مەيخانا ـ كەپتىلەرنىڭ ئىشكى ئاۋاتلاشتى؛ ئەدلۇ ئادالەتنىڭ ئۆلچىمى ئۇلارنىڭ نەزىردە بىر تال ئارپىچىلىكمۇ بولمىدى، پادىشاھلىق سەلتەنەتنىڭ نوپۇز ـ ئېتىبارىنى ئەسلا قىلمىدى؛ خالايىقنى ۋە ئاۋام پۇقرالارنى نارازى قىلىپ، ئۇلارنىڭ دىلىغا كۆپلەپ ئازار بەردى. دېھقانلاردىن باج ـ سېلىقنى قاڭغىر قاقشىتىپ، ھەسسىلەپ ئالدى. ئۇلارنى رازى قىلماي، غەزەپ ئوتلىرى بىلەن ئۇلارنىڭ سەۋر ـ تاقىتى

① ھاراقلارنىڭ نامى.

خامانلىرىنى كۆيدۈردى. ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىدا رەھىمدىللىك دېگەندىن زەررىچە ئەسەر يوق ئىدى. خۇددى «ئوت ياققۇچىنىڭ خامىنى كۆيەر» دېگەنگە ئوخشاش، ئۇلارنىڭ دۆلەت ـ ئىقبالىنىڭ خامىنى ئاقىۋەت ئاۋام خەلقنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىنىڭ ئوت يالقۇنى ئىچىدە كۆيۈپ كۈل بولغۇسى !

تۇغلۇق تۆمۈرخان سۆزلەپ بولغاندىن كېيىن بىر ئاز تىنىۋېلىپ ئورنىدىن تۇردى. ئۇ قەتئىي قارارغا كەلگەنىدى:

ـــ بۈگۈنكى كېچىشتە بىز جانابىي دۆلەتخاھلارنىڭ پۈتۈن ئوي ـ پىكرىڭلارنى ئاڭلىدۇق، ـــ دېدى ئۇ، ـــ دېمەك، بىز ئىسيانچى ئەمىرلەرنى جازالاش ئۈچۈن، ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتىپ بېرىشنىڭ ھەممە شەرت ـ شارائىتلىرى پىشىپ يېتىلدى، دەپ قارايمىز. سەلتەنەتىمىزگە قارشى مۇشت كۆتۈرگەن ئىسيانچى ئەمىرلەرنى چوقۇم ياساققا تارتىپ، ماۋەرائۇننەھردە كۆتۈرۈلگەن تەپرىقىچىلىك ئوت يالقۇنىنى ئۆچۈرۈشىمىز لازىم ! شۇنىڭ ئۈچۈن بىز جانابىي ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن نازىربەگ تۆمۈر مەلىك باھادىرلارغا قوشۇن بەگلىرىنى دەرھال سەپەرۋەر قىلىشنى، قورال ـ ياراغ، ئەسلىھەلەرنى ئېدىتىلاپ، قوشۇنلىرىمىزنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلىش تەييارلىقىنى دەرھال پۈتكۈزۈشنى بۇيرۇيمىز !

ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن نازىربەگ تۆمۈر مەلىك دەرھال:

ـــ پەرمانىڭىزنى تەخىرسىز بەجا كەلتۈرۈشكە تەييارمىز، جانابىي خان ئالىيلىرى ! ـــ دەپ قوللۇق بىلدۈرۈشتى.

شۇنىڭ بىلەن خانىنىڭ ھوزۇرىدىكى كېچىش ئاخىرلاشتى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇلارغا قايتىش ئىجازىتىنى بەردى.

* * *

قىش پەسلىدە كۈندۈز ناھايىتى قىسقا بولىدۇ. ئەتىگەندە

تولىمۇ كېچىكىپ چىقىدىغان قۇياش چۈشتىن قايرىلىشى بىلەن تەڭلا ئۆز ئۆڭۈسىغا كىرىپ كېتىشكە ئالدىرايدۇ. شۇڭا، شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن: «قىشتىكى كۈنلەرنىڭ ئازراقمۇ بەرىكىتى يوق !» دەيتتى.

بۇگۈنمۇ بالدۇرلا كەچ قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتتى. تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجىنىڭ خان مومىسى شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇننى سۆيۈپ قويۇپ، خەيرلىك تىلەش ئۈچۈن ئۆنىڭ قېشىغا كىرىدىغان ۋاقتى بولۇپ قالغانىدى. بۇ چاغدا خانىش كېلىنى زەمۇران بىبىمۇ شاھسانىيەنىڭ قېشىدا دەردىنى تۆكۈپ، كۆز يېشى قىلىپ ئولتۇراتتى.

ـــ ھوي كېلىن، يېشىڭنى يۇتۇۋەت، خۇشال ئولتۇرايلى، ئامراق نەۋرەمنىڭ يۈز ـ خاتىرى ئۈچۈن بولسىمۇ ئۇ ئىشنى ۋاقتىنچە ئۇنتۇپ كېتەيلى ! ـــ دېدى مەڭلىك خاتۇن كېلىنىنىڭ كۆز يېشىنى قوللىرى بىلەن سۈرتۈپ تۇرۇپ.

ـــ ماقۇل، خان ئانا، مەنغۇ سەۋر قىلىمەن. بىراق، جۇدالىق دەردى يۈرىكىمنى پارە ـ پارە قىلىپ تاشلىدى، ـــ دېدى ئۇ ئېسەدەپ تۇرۇپ.

ـــ بۇمۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى. شۈكۈر قىلماي نەئىلاج؟ مەن خاقان ئېرىڭ تۇغلۇق تۆمۈرگە تېخى ئەمدىلا قورساق كۆتۈرگەن چاغلىرىم ئىدى. مەرھۇم خاقان ئېرىم ئېسەن بۇغاخانمۇ خۇددى ھازىرقىدەكلا مېنى تۇگىمەس ـ پۈتمەس دەرد ئەلەملەرگە سېلىپ قويۇپ يۈرۈشكە ئاتلانغانىدى...

ـــ پەرزەنتىنىڭ پىراقىغا ئانا ھەرگىز چىدىمايدىكەن !...

ـــ تىنچ ! شۇڭ ئولتۇر ئەمدى، ئۇ كەلدى...

بۇ چاغدا دايە شاھزادىلەرچە ياساندۇرۇلغان تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجىنى قولىدىن يېتىلەپ، خابگاھنىڭ ئىشىكىدىن كىرىپ كەلدى. بالىنىڭ چىرايى خاقان ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈرخانغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتتى.

ئىلياس خوجا ئوردا قائىدە ـ يوسۇنلىرىنى ئىككى ياش

ۋاقتىدىن تارتىپلا ياخشى مەشىق قىلغان بولغاچقا، خان مومىسى بىلەن خانىش ئانىسىنى كۆرۈپلا دەرھال ئۇلارنىڭ ئۇدۇلىدا گىلەمگە تىزلىنىپ ئولتۇردى ۋە كىچىك قوللىرىنى كۆكسىگە ئېلىپ، ھەممىدىن ئاۋۋال خان مومىسىغا ئېگىلىپ تەزىم قىلدى:

— خان موما، مەن سىزگە سالام بەرگىلى كەلدىم، — دېدى ئۇ بالىلارغا خاس چۈچۈك سۆزلەپ. ئاندىن يەنە خانىش ئاپىسىغىمۇ بايىقىدەك تەزىم بەجا كەلتۈردى:

— خانىش ئاپا، مەن ئالدىڭىزغا خىزمىتىڭىزگە كەلدىم!

نەۋرىسىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ، مەڭلىك خاتۇننىڭ يۈرىكىدە بىر خىل ئىللىق سېزىم پەيدا بولۇپ، تومۇرلىرىدىكى قان پۈتۈن ۋۇجۇدىغا تارقالدى.

— ۋاي، سېنىڭ شۇ چۈچۈك تىللىرىڭدىن ئايلىناي، قوزام، ساڭىمۇ ھەم مومامدىن سالام بولغاي! — دەپ سۆيۈنگىنىدىن ئېرىپ كەتتى، — بېرى كەل، قوزام، مومامنىڭ سېنىڭ پېشانەڭگە سۆيۈپ قويسۇن!

تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا خان مومىسىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ باردى. خان مومىسى ئوتلۇق مېھرى بىلەن نەۋرىسىنىڭ كەڭ پېشانىسىغا يېنىش - يېنىشلاپ ئۈچ قېتىم سۆيۈپ قويدى. ئاندىن خانىش ئانىسىمۇ ئوغلىنى باغرىغا چىڭ بېسىپ ئانىلىق مېھرى بىلەن يېنىش - يېنىشلاپ ئۈچ قېتىم سۆيۈپ قويغاندىن كېيىن، ئۇنى خان مومىسى بىلەن ئۆزىنىڭ ئارىسىغا ئېلىپ ئولتۇرغۇزدى.

— خان موما، خانىش ئاپا، سىلەر ئەمدى مېنى مۇنداق سۆيىۋەرمەڭلار، ئەمدى مەن چوڭ بولدۇم، ئىزا تارتىدىكەنمەن، بوۋاقلارنىلا ئەنە شۇنداق سۆيۈشىدۇ. مەن بوۋاق ئەمەسقۇ؟ — دەپ ئىلياس خوجا ئۇلارنى كۈلدۈرۈۋەتتى.

— ۋاي شۇنداقمۇ، تاتلىق تىللىڭدىن ئۆرگىلەي، ئوماق قوزام، — دېدى خان مومىسى قەستەنگە جىددىي قىياپەتتە، —

ئۇنداق بولسا توغرا قىلماپتۇق، بىزنى كەچۈرگىن، قۇزام، ماقۇلمۇ؟

ــ ھەئە، كەچۈرىمەن، خان موما، ــ دېدى ئۇ ژىلىقلاپ كۈلۈپ، ئاندىن پاراڭ قىلماي شۇك ئولتۇرغان خانىش ئاپىسىغا قاراپ دېدى، ــ ئاپا، مېنىڭدىن راستلا خاپا بولۇپ قالدىڭىزمۇ؟ يالغان ئېيتماڭ، راست سۆزلەڭ، مېنىڭدىن خاپا بوپسىز ـ ھە؟ !

ــ ياقەي، قۇزام، سىزدىن نېمىشقا خاپا بولغۇدەكمەن؟ ــ دېدى خانىش ئاپىسى كۆز يېشىنى ئوغلىدىن يوشۇرۇپ.

ــ ئەمىسە، نېمىشقا يىغلىدىڭىز؟ بولدى، ئەمدى يىغلىماڭ، خانىش ئاپا، مېنىڭ سىزنى ھەرگىز خاپا قىلغۇم يوق ئىدى. ئەمدى ھەرگىز ئۇنداق قىلماي، بولامدۇ؟ ــ دەپ ئاپىسىنى بەزلىدى.

ــ خان موما، ــ دېدى ئىلياس خوجا خانىش ئانىسىغا قاراپ قويۇپ، ــ مەن چوڭلارنىڭ «ئادەملەرنىڭ كۆڭۈلسىز چاغلىرى بولىدۇ. ئادەملەر بەختسىزلىككە ئۇچرىغاندا يىغلىشىدۇ» دېيىشكىنىنى ئاڭلاپ قالدىم. بەختسىزلىك دېگەن نېمە؟

خانىش زەمۇران ببى ناراسىدە ئوغلىنىڭ قىلچىمۇ رىيا ئارىلاشمىغان غۇبارسىز كۆڭلىدىن چىقىرىپ سۆزلەۋاتقان سۆزىنى ئاڭلاپ چوڭقۇر ئۇھسىنىپ قويدى. جۇدالىق پىراقلىرى يەنە ئۇنىڭ ئوي ـ خىيالىنى چۈلغىۋالدى. ئۇنىڭ كۆزلىرىدىن ياش يەنە تارىلاپ تۆكۈلدى.

ــ بەختسىزلىك دېگەن نەرسە ئادەمگە خۇددى سايىدەكلا ئەگىشىپ يۈرىدىغان نەرسىدۇر، ــ دېدى شاھانىيە مەڭلىك خاتۇن نەۋرىسىنىڭ سۆزىگە جاۋاب بېرىۋېتىپ، ــ شۇنداق، قوزام، ئادەملەر بەختسىزلىككە ئۇچرىغاندا قايغۇرۇپ يىغلىشىدۇ. ئەمما، غەيرەتلىك ئادەملەر چىدامىلىق كېلىدىغىنى ئۈچۈن، بەختسىزلىككە ئۇچرىغاندا ھەرگىز يىغلىمايدۇ. چۈنكى، ئادەم غەيرەتسىز بولغانسېرى، ئىرادىسىزلىشىدۇ ـ دە، بەختسىزلىك ئۇنىڭغا شۇنچە چىڭ چاپلىشىدۇ. شۇڭا، ئادەم غەيرەتلىك،

چىداملىق، جاسارەتلىك بولۇشى، بەختسىزلىكنى تىرىشىپ يېڭىشى لازىم. خاقان ئاتاڭ خۇددى سېنىڭچىلىك چېغىدا ئايدالادا ئۆزى يالغۇز قوي باققانىدى. ئۇ ئاچ ـ توق قالسىمۇ، ئەمما بېشىغا كەلگەن بەختسىزلىك ئالدىدا ھەرگىز قورقۇپ، ئىرادىسىزلىنىپ يىغلاپ باققان ئەمەس. سەنمۇ خۇددى خاقان ئاتاڭدەك ئىرادىلىك، چىداملىق، قورقۇمسىز بول، جۇمۇ!

ــ ماقۇل، خان موما! مەنمۇ خاقان ئاتامدەك ئايدالادا قوي باقامدىم؟

ــ ياق، قوي باقمايسەن، بەلكى ئۇنىڭدىن نەچچە يۈز ھەسسە چوڭ ئىشنى قىلىش ئالدىدا تۇرىسەن. قېنى ئېيتىپ باقىنچۇ، قوزام، سەن بۇ ئىشنى قىلىشقا جۈرئەت قىلالامسەن؟

ــ خاقان ئاتام بۈيرۇسىلا، ھەرقانداق چوڭ ئىش بولسىمۇ قىلالايمەن!

ــ غەيرىتىڭدىن ئايلىناي، قوزام، مەن ساڭا كىچىك ۋاقتىڭدا ئېيتىپ بەرگەن قانات توغرىسىدىكى ھېلىقى ھېكايە ئېسىڭدىمۇ؟

ــ ئېسىمدە، خان موما، ئېسىمدە! مەن چۈشۈمدە بىر قېتىم قانات چىقىرىپ كۆكتە خۇددى بۈركۈتتەك ئۇچقانىدىم!

ــ ۋاي، ۋاي ... مېنىڭ ئەقىللىك قوزام، زېرەكلىكىڭدىن ئايلىناي، خاقان ئاتاڭ مانا ئەمدى ئاشۇ قاناتنى ساڭا بەرمەكچى. بىز ھەممىمىز سېنىڭ كۆكتە خۇددى قىران بۈركۈتتەك پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇشۇڭنى خالايمىز! بىلدىڭمۇ، قوزام؟

ــ بىلدىم، خان موما، مەن راستلا كۆكتە بۈركۈتتەك ئۇچالامدىم؟ خانىش ئاپا، ئاپا ... ــ ئىلياس خوجا ئاپىسىنىڭ يىغلاۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران بولۇپ، دېدى:

ــ ئاپا، يىغلاۋاتىسىزغۇ؟ نېمانداق گەپ ئاڭلىمايسىز؟ جېنىم ئاپا، يىغلىماڭ دېسەممۇ يەنە يىغلاۋاتىسىزغۇ؟ سىز يىغلىسىڭىز، مېنىڭمۇ يىغلىغۇم كېلىدىكەن. يىغلىماڭ. ئاپا، ماقۇلمۇ؟

ــ ماقۇل، جېنىم قوزام! مەن ئەمدى قەتئىي يىغلىمايمەن،

ماقۇلمۇ؟ ــ دېدى زەمۇران بىبى ئوغلىغا ياشاڭغۇ كۆزلىرى بىلەن كۈلۈپ قاراپ.

تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا خانىش ئاپىسىنىڭ لەۋز قىلغانلىقىنى كۆرۈپ خاتىرجەم بولدى ـ دە:

ــ خوش، خان مومـا، خوش، خانىش ئاپا، سىلەر ياخشى قېلىڭلار. ياخشى چۈش كۆرۈڭلار. ئەمدى مەن خاقان ئاتامنىڭ ئالدىغا باراي، ــ دەپ ئاپىسىنىڭ قۇچىقىدىن سىيرىلىپ پەسكە چۈشتى ـ دە، تالاغا قاراپ ماڭدى...

نەزم

سەن راھەتنى ھەۋەس قىلساڭ مۇبادا،
تىنچىمايدۇ قول ئاستىڭدا ئۆلكىلەر.
ئەقلى بارلار خوپ كۆرمەيدۇ ھېچقاچان،
قويچى يېتىپ، يېسە قوينى بۆرىلەر.

ــ شەيخ سەئدى

تۆتىنچى باب

يەتتە ياشلىق ۋەلىئەھد

«بۇ بۇلاق بويىدا بىزدەك نۇرغۇن ئادەم دەم ئالغان. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ھەممىسى كېتىشتى. مەردلىك ۋە كۈچ بىلەن بۇ دۇنيانى ئالغاندۇق، لېكىن ئۆزىمىز بىلەن بىللە گۆرگە ئەكېتەلمىدۇق.»

ـــ «بابۇرنامە»دىن

مىلادىيە 1362 ـ يىلى ياز.

بۇگۈنكى قوبۇل مۇراسىمى ئۇزاقتا سوزۇلمىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان قۇببىلىك سارايدىكى قوبۇل مۇراسىمىدىن كېيىن، ئاق قەسىر بېغىغا يېتىپ كەلدى. گۈلزارلىق ئارىسىدىكى بۇ قەسىر بەئەينى ياپيېشىل ئوت ـ چۆپلەر ئارىسىدىكى ئاق قىيا تاشقا ئوخشايتتى. خان تاش ياتقۇزۇلغان ئەگرى ـ توقاي چېغىر يول ئارقىلىق گۈلزارلىق ئىچىدىكى يۇمشاق چىملىققا يېتىپ كەلدى. يولنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى يوغان دەرەخلەرنىڭ ئۇچلىرى بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇپ تۇتىشىپ كەتكەنلىكتىن، كىشىنى ھۇزۇرلاندۇرىدىغان تەبىئىي سايە ھاسىل بولغانىدى.

ئاق قەسىر بېغى ئىشچان باغۋەنلەرنىڭ قولى بىلەن تۇجۇپىلەپ بېزىلىپ، گۈزەل تۇس ئالغانىدى. ئوڭ ۋە سول تەرەپلىرىدە چېغىر يول ئارقىلىق بىر ـ بىرىگە تۇتاشتۇرۇلغان ئىككى چوڭ يول بار ئىدى. بۇ ئىككى چوڭ يولنىڭ ئىككى بېشى

ئوردىنىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ئېگىز قورغان تېمىغا بېرىپ تاقىلاتتى. ئوڭ تەرەپتىكى چوڭ يولنىڭ بىر بېشىدا ئەتراپى مەنزىرە دەرەخلىرى ۋە گۈللەر بىلەن ئورالغان، مەرمەر تاش تۈۋرۈكلۈك ئاق رەڭلىك بىر ئىمارەت بار بولۇپ، ئۇنىڭدا تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا ئوغلان قاتارلىق بىر توپ ئۆسمۈر بالىلارغا شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا قۇرئاندىن دەرس بېرىۋاتقانىدى. ئۇلار خەيلىخانە پەرزەنتلىرى ① ئىدى. باشتىن ـ ئاياغ خوتەن شايىسىدىن كىيىم كىيىشكەن بۇ گۆدەكلەر ئۇستازىنىڭ ئازادلىق بېرىشىنى تاقەتسىزلىك بىلەن كۈتۈپ ئولتۇرۇشاتتى.

ئىلياس خوجا ئوغلان مۇشۇ ئاق قەسىر بېغىدا خەيلىخانە پەرزەنتلىرى بىلەن بىللە ئۇستازىدىن ساۋاق ئېلىپ، ھەربىي مەشىقلەر بىلەن مەشغۇل بولاتتى. ئۇ خۇددى خاقان ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئوخشاش قەيسەر تەبىئەتلىك بولۇپ يېتىلىۋاتقان چىرايلىق ئۆسمۈر ئىدى. ئۇچىسىغا شايى پەشمەت كىيگەن ئىلياس خوجا ئوغلان بېلىنى نەقىشلىك تاسما كەمەر بىلەن چىڭ باغلىۋالغان بولغاچقا، تولىمۇ روھلۇق كۆرۈنەتتى. ئۇنىڭ كەمىرىدىكى قىممەتلىك تاشلاردىن كۆز قويۇپ ئاجايىپ نەپىس ياسالغان كىچىك خەنجىرنىڭ قىنى قۇياش نۇرىدا ۋال ـ ۋۇل قىلىپ كۆزنى قامىشتۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدىكى قىزىل مەخمەل تەقىيەسىنىڭ ئۈستىدىن نېپىز قىلىپ ئورالغان ئاق شايى سەللىسىنىڭ پېشانىسىغا قادالغان مېغىز چوڭلۇقىدىكى بىر دانە لەئەل ئوتقاشتەك يېنىپ تۇراتتى. پۇتلىرىغا كىيىۋالغان پاشنىسى ئېگىز قەشقەر ئۆتۈكى ئۇنى باشقا ساۋاقداشلىرىدىن خوپلا ئېگىز قىلىپ كۆرسىتىپ تۇراتتى.

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بالىلارغا دەرس ئۆتمەكتە ئىدى. خان ئۇلارنىڭ دىققىتىنى بۆلمەسلىك ئۈچۈن دېرىزىنىڭ

① خەيلىخانە پەرزەنتلىرى ـــ ئوردىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ بالىچاقىلىرى.

سىرتىدىن ئۇلارغا بىرپەس قاراپ تۇردى.

ــ ئۇلۇغلار شۇنداق دەپ ئېيتقانكى، ــ دەۋاتاتتى ئۇستازى بالىلارغا دەرس ئۆتۈۋېتىپ، ــ كىمنىڭ كىيىم ـ كېچىكى، ئىچ كىيىملىرى، ئۇستىبېشى پاكىز، لېكىن ئەخلاقى پاسكىنا، قىلىقى ئەدەپسىز بولسا، ئۇنىڭغا جەھەننەمنىڭ ئىشىكىنى ئېچىش ئۈچۈن ئاچقۇچ لازىم ئەمەس. چۈنكى، جەھەننەمنىڭ ئاچقۇچى ئۇنىڭ ئاشۇ بولمىغۇر ئەخلاقىدۇر ! كىتابلاردا ھايا بىلەن ئەدەپ ئىمانىڭ بەلگىسى، ھۆرمەت ـ ئىززەت ئۇلۇغلۇقنىڭ سەۋەبچىسى، ئەخلاق ـ پەزىلەت ئادەمنىڭ قىممەت باھالىق لىباسى ۋە كىيىملىرىنىڭ ئېسىلىدۇر، دەپ يېزىلغان؛ قىلىقسىز ئادەملەر بەتپېئىل، مىجەزى چۈس، بىر بالاغا گىرىپتار، بىر ئاپەتكە مۇپتىلا بەتبەشىرە ئادەملەر ھېسابلىنىدۇ. بۇنداق ئادەملەر نەگىلا بارسا بالادىن قۇتۇلالمايدۇ. ئاپەتتىن خالىي بولالمايدۇ !...

مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا دەرس سۆزلەۋېتىپ، بىردىنلا كۆزى دېرىزە سىرتىدا تۇرغان تۇغلۇق تۆمۈرخانغا چۈشتى ـ دە، سۆزلەۋاتقان سۆزىنى شۇ يەردىلا توختاتتى ـ دە، بالىلارغا:

ــ ئەدەپ ـ ئەخلاق توغرىسىدا بۇگۈن مۇشۇنچىلىك سۆزلەي، ئەتە دەرس ۋاقتىدا مەن سىلەرنىڭ ھەربىرىڭلاردىن ئەدەپ ـ ئەخلاققا دائىر بىردىن مىسال سورايمەن. ھازىر سىلەر ئازاد ! ــ دەپ ئېيتمۇدى، بالىلار ئۇستازىنىڭ ئاغزىدىن «ئازاد !» دېگەن سۆزنى ئاڭلىشى بىلەن تەڭلا چۈرقىرىشىپ، ئۆزلىرىنى تالاغا ئېتىشتى.

تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا ئوغلان دېرىزە ئالدىدا تۇرغان خاقان ئاتىسىنى كۆرۈپ، ئالدىغا يۈگۈرۈپ بېرىپ سالام قىلدى. خان ئوغلىنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ، ئۇنىڭدىن بۇگۈن ئۇستازىدىن ئالغان ساۋاقلىرىنى سورىدى. ئۇنىڭ قىلچىمۇ دۇدۇقلىماستىن بەرگەن جاۋابىغا قايىل بولۇپ، پېشانىسىغا سۆيۈپ قويغاندىن كېيىن، ئۇنىڭغا تەڭتۇشلىرىنىڭ قېشىغا بېرىشقا ئىجازەت

بەردى.

شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا خانىڭ ئالدىغا كېلىپ تەزىم قىلىپ، ئۇنىڭدىن تىنچلىق سورىدى. ئۇلار چىغىر يولدا سۆھبەتلەشكەچ بالىلارنىڭ قېشىغا قاراپ مېڭىشتى.

بۇ چاغدا ئوڭ تەرەپتىكى غول يولنىڭ بىر بېشىدا مۇلازىملار بىر ئاتنى تۇتۇپ تۇرۇشاتتى. تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا ئوغلان يۇگۇرۇپ بېرىپ خۇددى چەۋەندازلاردەك ئەپچىل ھەركەت بىلەن ھېلىقى ئاتقا مىندى ـ دە، ئاتنى چاپتۇردى. ئۇ ھازىر ئات ئۈستىدە ئوقيا ئېتىش مەشقىنى باشلىغانىدى. قولىدىكى «كەمانىي شاش»[1] ئوقياسى ئۇنىڭ بوي ـ بەستىگە لايىق قىلىپ نەپىس ئىشلەنگەنىدى. ئىلياس خوجا ئوغلان ئاتنى چاپتۇرۇپ كېتىۋېتىپ، بىردىنلا تىزگىننى قويۇۋەتتى ـ دە، قولىدىكى كەمانىي شاشنى چەبدەسلىك بىلەن بەتلەپ ئېتىشقا تەييارلاندى. بۇ چاغدا ئات نىشاندىن ئۆتۈپ ئون ـ يىگىرمە قەدەم ئۇزاپ كەتكەنىدى. ئۇ بىردىنلا ئۇزەڭگىگە دەسسەپ ئاتنىڭ ئۈستىدە ئۆرە تۇردى ـ دە، ئارقىسىغا قايرىلىپ تۇرۇپ نىشانىنى قارىغا ئالدى ۋە كىرىچىنى قويۇۋەتتى. «تىرىڭ!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ، كىرىچتىن ئايرىلغان ئوق خۇددى ئولجىسىغا قاراپ ئېتىلغان لاچىندەك ئۇچۇپ بېرىپ «غاچ!» قىلىپ نىشانغا سانجىلىپ قالدى.

خان بىلەن مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللالار يىراقتىن ئۇنى كۆزىتىپ تۇرۇشاتتى. بۇ چاغدا مەشقاۋۇل ئېتىنى چاپتۇرۇپ يېتىپ كەلدى ۋە ئوقنىڭ نىشانغا تەككەن ئورنىغا قارىۋەتكەندىن كېيىن:

ـــ تۇغلۇقزادەم، كامانداز لىق ماھارىتىدە خېلى ئىلگىرىلەپ قالدىڭىز، ـــ دېدى ئىلياس خوجىنى ماختاپ، ـــ ئەمما شەمشەرۋازلىقتا تېخى تەلەپكە يېتىشتىن يىراقتىسىز. چۈنكى،

① كەمانىي شاش ـــ ئوقيانىڭ نامى. تاشكەنتلىك ئۇستىلار ياسىغانلىقتىن، شۇنداق دەپ ئاتالغان.

جەڭدە دۇشمەننى شەمشەر، قىلىچ ـ شاپ ياكى نەيزە ئارقىلىق يىقىتىش مۇمكىن. كەمەندازلىقتا پەقەت قاچقان ياكى قوغلىغان دۇشمەنلا نابۇت قىلغىلى بولىدۇ.

بۇ چاغدا تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجىنىڭ قالغان تەڭتۇش، كۆكەلداشلىرىمۇ ئاتلىرىنى چاپتۇرۇشۇپ ئۇلارنىڭ قېشىغا يېتىپ كېلىشتى. مەشقاۋۇل ئۇلارغا نۆۋەتتىكى ھەربىي دەرس مەشقىنى ئورۇنلاشنى تاپشۇرغاندىن كېيىن، دەرھال كۆرۈنۈش قىلىش ئۈچۈن خان تۇرغان جايغا قاراپ ماڭدى.

*　　*　　*

خانىش زەمۇران بىبى قاتمۇقات خىياللار ئىلكىدە كۇننىڭ قانداق كەچ بولۇپ كەتكەنلىكىنى سەزمەيلا قالدى. ئۇ دەرد ـ ئەلەمنى ئىچىگە يۇتۇپ ھەرەمدىكى خانائىي خاستا يالغۇز ئولتۇراتتى. خان ئوغلى ئىلياس خوجىنى ماۋەرائۇننەھر نائىبلىقىغا تەينىلىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئەسلىدىلا ئېغىر جاراھەتلەنگەن يۇرىكى تېخىمۇ ئازابلىنىپ، دەرد ئۈستىگە دەرد قوشۇلدى.

تۇغلۇق تۆمۇرخان يېقىندىلا ئەمىر ئاغىچا ئىسىملىك بىر قەشقەر گۈزىلىنى ئۆز ئەمرىگە ئالغانىدى. مۇشۇ كۇنلەردە خان ئۆزىنىڭ بۇ يېڭى خوتۇنى بىلەن بولۇپ كېتىپ، خانىشنى تامامەن ئۇنتۇپ قالغانىدى. زەمۇران بىبى ئۆزىنى يۇرىكى ئوتتا پۇچىلانغان ئايالغا، مەرتىۋىسى لىكشىپ قالغان خانىشقا ئايلىنىپ قالدىم، دەپ ھېس قىلاتتى. ئۇ ھەر قېتىم قەشقەرلىك ئاشۇ خوتۇنىنىڭ ئۆز رەقىبىگە ئايلىنىپ، خانىنى تامامەن ئۆز چاڭگىلىغا ئېلىۋالغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ بولسا رەھىمسىزلەرچە تاشلىۋېتىلگەنلىكىنى ئويلىغىنىدا، چەكسىز ئازابلىناتتى. ئۇ بۇنىڭ راست ئىكەنلىكىگە ھەرگىز ئىشەنمەيتتى.

بىراق، خانىش زەمۇران بىبى خوتۇن كىشى بولۇش سۈپىتى

بىلەن ئۆزىنى بەختسىزمەن، دەپ ھېس قىلسىمۇ، ئەمما ھەر قېتىم ئۆزىنىڭ خانىكە ئىكەنلىكىنى ئويلىغىنىدا، يەنىلا كۆڭۈل - كۆكسىنى كەڭ تۇتۇشقا تىرىشاتتى. چۈنكى، ئۇ ئۆزىنىڭ مەملىكەتتە دۆلەت ئاتىسى بولغان ئاشۇ خاقان ئېرىدىن قالسىلا ئىككىنچى مەرتىۋىدە تۇرىدىغان دۆلەت ئانىسى ئىكەنلىكىنى ۋە خانىشلىق بۇرچىنى ئەسلا ئېسىدىن چىقارمىغانىدى.

نىھايەت، خانىش زەمۇران بىبى ياللىغۇزچىلىقتىن جاق تويغانىدى. خوتۇن كىشىدە بولىدىغان كۈنداشلىق تۇيغۇسى ۋە خانىشلىق مەجبۇرىيىتى ئۇنى قاتمۇقات ئورىۋالغان ئاشۇ دەرد - ئەلەملەر مۇھاسىرىسىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۆز بەختىنى ئىزدەپ تېپىشقا ئۇندىمەكتە ئىدى. ئۇ بۇ قارارغا كېلىشتىن ئىلگىرى خېلى ئۇزاققىچە ئارىسالدىلىق ئىلكىدە پۇچىلىنىپ، ئازابلىنىپ يۇرگەنىدى. لېكىن، خوتۇن كىشىلىك ئىززەت - نەپسى، خانىشلىق بۇرچى ۋە يالغۇز ئوغلى ئىلياس خوجا ئوغلانىنىڭ ئىستىقبالىنى ئويلىغىنىدا قەتئىي بوشاشماستىن ئۆز بەختىنى خاقان ئېرىنىڭ مەيلىنى ئەسىر قىلىۋالغان ئاشۇ قەشقەرلىك خوتۇندىن تارتىۋېلىشقا بەل باغلىدى.

ئۇ خانائىي خاسىنىڭ ئىشكىنى يېپىپ قويغاندىن كېيىن، گۈلزارلىققا قاراپ ئېچىقلىق تۇرغان قوش قاناتلىق دېرىزىنىڭ ئالدىغا كەلدى. بۇ چاغدا تالادا ئاللىقاچان قاراڭغۇ چۈشكەن بولۇپ، ئايسىز تۇن ئاسمىنىدا يارقىن يۇلتۇزلار جىمىرلاپ تۇراتتى. ھەرەم خادىملىرى يول ياقىسىدىكى تۈۋرۈكلەرگە ئېسىلىق تۇرغان پانۇسلارنى يانداۋرۇپ قويغان بولۇپ، گۈلزارلىقنىڭ كېچىلىك مەنزىرىسى ئىنتايىن گۈزەل ئىدى. خانىش كېچە مەنزىرىسىگە زوقلىنىپ قاراپ، مەستخۇش بولۇپ تۇراتتى. ئۇ ھەرەمبېگى خوتۇندىن خاقان ئېرىنىڭ بۈگۈنكى كېچىنى ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆتكۈزۈشنى ئارزۇ قىلغانلىقىنى، شۇڭا خانىنىڭ ھايالشماستىنلا يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغىنىدا مەستخۇشلۇققا چۆمۈپ، كۆڭلىنى ئاجايىپ بىر خىل

شەرىن تۇيغۇ ئىگىلىۋالىدى. مۇشۇ تاپتا دەرىزە ئالدىدا پانۇس چىراغلار بىلەن كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇلغان گۈلزارلىقنىڭ كەچىلىك مەنزىرىسىنى زوقلىنىپ تاماشا قىلىۋاتقان خانىش زەمۇران بىبى بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن تۇرلۇك گۈزەل ئەسلىمىلەر بىر - بىرىنى قوغلىشىپ ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۇ ئاشۇ شەرىن پەيتلەردىكى گۈزەل ئەسلىمىلەرنى ئەسلىگەندە، توساتتىنلا يۈرىكى دۈپۈلدەپ سېلىپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنى بەختىيار ھېس قىلىشقا باشلىدى. چۈنكى، ئۇ مەملىكەتتىكى خوتۇن - قىزلار ئارىسىدا ئەڭ زور ۋە ئەڭ ئالىي شەرەپكە نائىل بولغان، ھەرقانداق بىر خانىدانلىقنىڭ خوتۇن - قىزلىرىنىڭ قولى يەتمەيدىغان ئۇلۇغۋارلىققا ۋە ئىززەت - ھۆرمەتكە ئىگە ئىدى. تەقدىر ئىلاھى ئۇنى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمرانى، ياشلىق باھارى ئۇرغۇپ تۇرغان ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن ئۇچراشتۇرغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ساپ مۇھەببىتىگە ئىرىشكەن ۋە خاقان ئىرىنىڭ ئوتلۇق مۇھەببەتكە تولغان نەزىرىدە گۈزەل ۋە ئۇلۇغۋار خانىشقا ئايلانغاندى. ئۇ ھەقىقەتەنمۇ ئۆز بەختىنى، يەنە كېلىپ چەكسىز بەختىنى تاپقاندى.

زەمۇران بىبى تاسادىپىي بىر شارائىتتا سان سىمون مۇناستىرىنىڭ يېنىدىكى كۆل بويىدا تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئۇنىڭ قەلبىنى بويسۇندۇرۇشتىن ئىلگىرى، خۇددى چىمەنزارلىق ئىچىدە ھۆپپىدە ئېچىلغان لەيلىمقازاقتەك ئاددىي بىر ناسارا قىزى ئىدى. ئۆگەي ئاتىسى، كاتولىكلارنىڭ ئالمالىق يېپارخىيەسىنىڭ ئېپىسكوپى رىچارد بىلەن ئاپىسى ئۇنى كاتولىكلار مۇناستىرىنىڭ تەربىيەسىگە تاپشۇرغانىدى. فىروزە ئىسىملىك بىر مۇناخ ئۇنىڭ مۇناستىردىكى بىردىنبىر سىردىشى ئىدى. مۇناستىر تۇرمۇشى ئۇنىڭ ھاياتىدىكى تەشۋىشسىز، ئەڭ خاتىرجەم چاغلىرى ئىدى. كېيىن پەرۋەردىگارى كاتولىك مۇخلىسى بولغان ئۇنى ئىسلام مۇخلىسى بولغان خاقان

تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ئۇچراشتۇردى. ئاشۇ چاغدا كۆل بويىدىكى ئاشۇ تاسادىپىي ئۇچرىشىش گەرچە ناھايىتى قىسقا بولسىمۇ، ئەمما شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ يالغۇزسىرىمىدى. تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ساپ ۋە ئوتلۇق مۇھەببىتى ئۇنىڭغا كېچە ـ كۈندۈز ھەمراھ بولدى. ئاشۇ ئوتلۇق مۇھەببەتنىڭ شەيدالىقىدا ئۇ خۇددى پەرۋانە ئوتقا تەلپۈنگەندەك ئۇنىڭغا تەلپۈندى. ئېتىقاد جەھەتتىكى پەرق ئۇنىڭ تۇغلۇق تۆمۈرگە بولغان ئوتلۇق مۇھەببىتىگە ھېچقانداق توسالغۇ بولالمىدى. كېيىن... ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ھەرىمىنىڭ خانىشى بولۇپ قالدى...

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈرخان قەندىللەردىكى يېنىپ تۇرغان شاملارنىڭ يورۇقىدا خۇددى كۈندۈزدىكىدەك يورۇپ كەتكەن خانائىي خاسنىڭ ئىشىكىدە كۆرۈندى.

ــ ھەزرىتىم، خۇش كەلدىلىمۇ؟ ــ دەپ خانىش زەمۈران بىبى خاقان ئېرىنى خۇشال كۈلۈپ قارشى ئالدى.

ــ كۈتكۈزۈپ قويدۇم، بەيتىفالىخە، مەن سىزنىڭ ئالدىڭىزدا بەكمۇ خجىلمەن، ــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭغا.

ــ خانائىي خاس ئۆز ئىگىسى بىلەن بىللە ھەزرىتىمنىڭ ئىلكىدە، ــ دېدى خانىش تەبەسسۇم بىلەن، ــ شۇڭا ھەرگىز تۇزۇت قىلمىغايلا. چۆرىلىرى بىلەن كۆرۈشمەكچى ئىكەنلىكلىرىنى بىلگىنىمدە، ئالدىلىرىغا ئۆزۈملا بارغان بولمايتتىممۇ؟

ــ بېگىم، مېنىڭ سىزنى ئاۋارە قىلغۇم كەلمىدى، ــ دېدى خان ئوڭايسىزلانغاندەك بولۇپ، ــ بىراق مەن سىزنى سېغىنغان چاغدا، زۆرۈر بولسا ئۆزۈم كېلىۋېرىمەن ـ دە.

خانىش زەمۈران بىبى خاقان ئېرىنىڭ سۆزىدىن ئۈيلىپ يەرگە قارىۋالغان بولسىمۇ، كۆڭلىدە: «شۇنچە ئۇزاقتىن بېرى كۆرۈشمىگەن تۇرساق، سىلى سېغىنمىغان بىلەن، مەن سېغىنىدىم ـ دە !» دېگەن خىيال لاپ قىلىپ ئۆتۈۋىدى، خجىل بولغىنىدىن يۈزى قىزىرىپ كەتتى.

خان ئۆزىنىڭ سۆزىنىڭ ئۇنى ئوڭايسىزلاندۇرغىنىنى كۆرۈپ قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى. ئۇنىڭ بۇ جاراڭلىق كۈلكىسىدىن چەكسىز ھاياتىي كۈچ ئۇرغۇپ تۇراتتى.

ــ بەيتفالىخە، گۈزەل چىرايىڭىز خۇددى لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرغان ئوت يالقۇنىدەك قىزىرىپ كەتتى!

ــ بەخت ـ شادلىقنىڭ ئوت يالقۇنى قەلبىمدە لاۋۇلداپ كۆيۈپ تۇرسا، چېھرىم قىزارماي تۇراتتىمۇ؟ ــ دېدى ئۇ خاقان ئېرىگە چوكانلىق نازى بىلەن نازلىنىپ تۇرۇپ.

ــ ئۇنداق بولسا مەنمۇ ئاشۇ بەخت ـ شادلىقنىڭ ئوت يالقۇنى ئىچىدە سىز بىلەن تەڭ كۆيەي، ــ دېدى خان كۈلۈپ تۇرۇپ.

خاقان ئېرىنىڭ مۇشۇ بىر ئېغىز سۆزى بىلەن خانىش زەمۇران بىبىنىڭ قەلبىنى قاپلىۋالغان دەرد ـ ئەلەملىرى بىراقلا كۆتۈرۈلۈپ كەتتى. شاد ـ خۇراملىق ھېسسىياتى ئۇنىڭ قەلبىدە دولقۇنلىنىپ، مەۋج ئۇرۇشقا باشلىدى. شۇنداق، ئۇ پەقەت خاقان ئېرىنىڭ ئوتلۇق مۇھەببەتكە تولغان ئاشۇ باغرىدىلا بەخت شادلىقىدىن تولۇق بەھرىمەن بولالايتتى. ھالبۇكى، خاقان ئېرى بولسا ئۇنىڭ كۆڭلىدىكىنى تاپقانىدى. زەمۇران بىبى مۇشۇ تاپتا بەختىيارلىق تۇيغۇسى ئىچىدە لاۋۇلداپ كۆيمەكتە ئىدى!

ــ ھەزرىتىم، بۇگۈن ئاخشام چۆرىلىرىنىڭ ئاددىي كۆلىمسىگە كىلىپ بىزنى بەختىيار قىلىدىغانلىقلىرىنى زادىلا ئويلىمىغانىكەنمىز!

ــ قۇببىلىك سارايدا دۆلەت ئەركانلىرى بىلەن ئۆتكۈزۈلگەن كېچىشتە ھايال بولۇپ قالدىم، ــ دېدى خان جىددىي تەرزدە، ــ كېچىشتە قارىلىدىغان ئىشلار ناھايىتى كۆپ ئىدى. بىراق، مەن مۇھىم ئىشنى بېكىتىپلا، تاقىتىم تاق بولۇپ، قالغانلىرىنى ئەتىگە قالدۇردۇم.

ــ بىزنىڭ ئاددىي كۆلىمىزگە كىلىشتىنمۇ مۇھىم بولغان

قانداق ئىش ئىدى ئۇ؟

ــ بەيتفالىخە، تەخت ۋارىسىنى بەلگىلەش سىزنىڭچە مۇھىم ئىش ئەمەسمۇ؟

خانىش زەمۇران بىبى دەرھال ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىپ:

ــ ھەزرىتىم، تەخت ۋارىسىغا كىمنى تالىلىماقچى بولدىلا؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ ئىلياس خوجا ئوغلان ئەمدىلا يەتتە ياشقا كىردى، ــ دېدى خان ئەستايىدىللىق بىلەن، ــ كىچىك خانىش ئەمىر ئاغىچا گەرچە ئېغىر بوي بولسىمۇ، ئەمما قورساقتىكى بالا بۆرە بولۇپ تۇغۇلامدۇ ياكى تۈلكە بولۇپ تۇغۇلامدۇ، ئۇ قادىر ئاللانىڭ ئىلكىدىكى ئىش، بەندىنىڭ قولىدىن كېلىدىغان ئىش ئەمەس. سىزنىڭچە، ئىلياس خوجا ئوغلانىنى تەخت ۋارىسى ــ ۋەلىئەھد قىلىپ تۇرغۇزغىنىمىز مۇۋاپىق بولۇرمۇ؟

بۇ چاغدا خانىش زەمۇران بىبىنىڭ شەھلا كۆزلىرى چوڭقۇر خىيال ۋە مەستخۇشلۇق ئىلكىدە يۇمۇلغان، بەرگى قىياقتەك كىرپىكلىرى بولسا بىر ـ بىرى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەنىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان پىچىرلاپ سورىدى:

ــ نېمىشقا جىم بولۇپ كەتتىڭىز، بېگىم؟

زەمۇران بىبى خۇمارلاشقان كۆزلىرىنى ئاستاغىنا ئېچىپ، خاقان ئېرىگە ناز بىلەن قارىدى ۋە:

ــ مەن ئاجىزەلىرى نېمىمۇ دېيەلەيمەن؟ خاقان ئالىيلىرى، بۇ تەخت ۋارىسى تۇرغۇزۇش سەلتەنىتى ئىشى ئىكەن. شۇڭا، مۇنداق زور ئىشقا مەن نېمىمۇ دېيەلىشىم مۇمكىن؟ ــ دېدى.

خان بېشىنى چايقىدى:

ــ ياق، سىز مەملىكەتتە ئالىي مەرتىۋىگە مۇيەسسەر بولغان خانىشسىز. شۇڭا، بۇ ئىشتا سىزنىڭ ئوي ـ پىكرىڭىزنى ئاڭلاپ باققۇم كېلىۋاتىدۇ. خاتا سۆزلەپ قويسىڭىزمۇ مەن سىزنى

ئەيبكە بۇيرۇمايمەن !

زەمۇران بىبى داۋاملىق ئۇن چىقارماي جىم تۇرۇۋالسا، خاقان ئېرىدە خاتا چۈشەنچە پەيدا بولۇپ قالىدىغانلىقىنى سەزدى ـ دە، سەمىمىيلىك بىلەن مۇنداق دېدى:

ـــ ھەزرىتىم، مەن سىلىنى خۇددى جېنىمدەكلا ياخشى كۆرىمەن، ھەتتا جېنىمدىنمۇ ئارتۇق كۆرىمەن. سىلىگە كۆڭۈل بېرىشتىن ئىلگىرى، مەن خۇددى ئاددىي ئادەملەردەكلا ھايات كەچۈرۈپ كەلگەنىدىم. قاچانكى پەرۋەردىگار سىلىنى ماڭا ئۇچراشتۇردى، شۇنىڭدىن باشلاپ تۇرمۇشنىڭ لەززىتىنى تېتىدىم ۋە كىشىلىك قەدىر ـ قىممىتىمنى تونۇپ يەتتىم. سىلىنىڭ ئوتلۇق مۇھەببەتلىرى مەن ئاجىزلىرى ئۈچۈن تاغدەك يار ـ يۆلەك ۋە بەخت ـ سائادەتتۇر. ئىلياس خوجا بىزنىڭ ئاشۇ ساپ مۇھەببىتىمىزنىڭ شېرىن مېۋىسى. شۇڭا، سىلىنىڭمۇ ئۇنى خۇددى مېنىڭدەكلا ياخشى كۆرۈشلىرىنى خالايمەن.

تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۇنىڭ سۆزلىرىنىڭ ئورۇنلۇق ئىكەنلىكىگە قايىل بولدى ـ دە، ئۇنى ئالدىغا تارتىپ باغرىغا باستى، سۇمبۇل چاچلىرىنى ھىدلاپ، ئىسسىق لەۋلىرىگە لەۋلىرىنى يېقتى. تۇغلۇق تۆمۇرخاننىڭ لەۋلىرى خانىشنىڭ خۇشبۇي ھىدى بىلەن نەمخۇشلاندى.

ـــ بەيتۇلالىخە، ـــ دېدى خان، ـــ بىلەمسىز، سىزنىڭ مۇھەببىتىڭىز مېنىڭ ۋۇجۇدۇمغا خۇددى مۆھۈردەك بېسىلدى. قادىر ئاللا گۇۋاھكى، مەن سىز بىلەن مەڭگۈ بەختلىكمەن. بۇ بەخت مېنىڭ پۈتكۈل ھاياتىمدۇر. مەنلا ھايات بولىدىكەنمەن، ئىككىمىزنىڭ چىن مۇھەببىتىنىڭ شېرىن مېۋىسى بولغان پەرزەنتىمىز ئىلياس خوجا مەڭگۈ بىز ئۈچۈن ئاشۇ شېرىن ئۆتمۇشىمىزدىن يادنامە، گۈزەل ئەتىمىز ئۈچۈن ئۈمىد ـ ئىشەنچ بولۇپ تۇرىدۇ !...

*　　*　　*

تۇغلۇقزاده ئىلياس خوجا ئوغلان يېشىنىڭ كىچىكلىكىگە باقماي، ئاجايىپ تىرىشچان، ئەقىللىك ۋە زېرەك چوڭ بولۇۋاتاتتى. ئۇ مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ قولىدا خەت ساۋاتىنى چىقارغاندىن كېيىن، كىتاب ئوقۇشقا ئاجايىپ ھېرىس بولۇپ كەتتىكى، ئازراقلا بوش ۋاقىت تاپسا، ئوردا كۇتۇپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان كىتابلارنى قولدىن چۈشۈرمەي ئوقۇيتتى. ئۇ چاغلاردا مەملىكەت جىددىي ئۆزگىرىش ئىچىدە تۇرۇۋاتقان بولۇپ، ۋەزىيەت داۋالغۇپ، بىر ئىزدا توختمايۋاتاتتى. بىراق، بۇنداق جىددىي ۋەزىيەت چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خاقانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئەھلى ئىلىملەر بىلەن داۋاملىق ئىلمىي سۆھبەتلەر ئۆتكۈزۈپ، ھاكىمىيەتچىلىككە دائىر مەسىلىلەر ئۈستىدە مۇتالىئەلەرنى تەشكىللىشىگە دەخلى يەتكۈزەلمىدى. سوغۇق قىش پەسلىدە ئالمالىقتىكى ئىسسىق خان ئوردىسىدا، ئىسسىق ياز پەسلىدە بولسا خانىنىڭ كەيگەن بويىدىكى سۆرۈن يازلىق ئوردىسىدا ئۆتكۈزۈلىدىغان تۇرلۇك ئەنجۈمەن ـ يىغىلىشلارغا مەملىكەتنىڭ جاي ـ جايلىرىدىن پات ـ پات مېھمانلار توپلىشاتتى. ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئەدىب ـ شائىرلار، ئۆلىما ـ ئالىملار، كىمىياگەر ـ پەيلاسوپلار ۋە پېشقەدەم لەشكەر باشلىقلىرى بولاتتى. بۇ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا يۇرت كەزگەن سەييياھلارمۇ بار ئىدى. ئۇلار ئۆزلىرى بارغان ئاشۇ چەت ئەل، يات مەملىكەتلەردىكى كۆرگەن ـ ئاڭلىغانلىرىنى شۇنداق قىزىقارلىق قىلىپ سۆزلەپ بېرەتتىكى، كىشىنىڭ ئاڭلىغانسېرى ئاڭلىغۇسى كېلەتتى.

ئەھلى ئىلىملەر قاتناشقان بۇنداق ئەنجۈمەن ـ يىغىلىشلارغا خاقان ئاتىسى كىچىككىنە ئىلياس خوجىنىڭ قاتنىشىشىغا ئىجازەت بەرگەنىدى. بۇنداق يىغىلىشلاردا ئۇ باشقىلارنىڭ

سۆزىگە قۇلاق سېلىپ ئەدەپ بىلەن جىم ئولتۇراتتى ۋە بۇ سورۇندا بولۇنۇۋاتقان گەپ - سۆزلەرنىڭ ھەممىسىنى ئېسىدە مەھكەم ساقلاشقا تىرىشاتتى.

بۇگۈن خانىمنىڭ كەيگەن بويىدىكى يازلىق ئوردىسىدا ئۆتكۈزۈلۈۋاتقان بەزمىمۇ ئەنە شۇنداق شائىر - ئەدىبلەر، ئۆلىما - ئالىملار، كىمىياگەر - پەيلاسوپلار ۋە پېشقەدەم سىپاھلار قاتناشقان ئەھلى ئىلىملەر ئەنجۈمەنى ئىدى. بۇگۈنكى ئەنجۈمەنگە ناھايىتى كۆپ ئادەم قاتناشقانىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان خان چېدىرىنىڭ تۆرىدىكى شاھسۇپا ئۈستىدە خاتىرجەم ئولتۇراتتى. خانىدا ئىچىگە تايلاق تىۋىتى ئېلىنغان ياستۇقلارغا يۆلىنىپ ئولتۇرۇشقان مېھمانلار قىزغىن مۇنازىرىگە كىرىشىپ كېتىشكەنىدى. بوكاللار مېھمانلارنىڭ ئالدىدىكى داستىخانغا ھەر خىل نازۇنېمەتلەرنى مول تىزىپ تولدۇرۇۋېتىشكەنىدى. خان چېدىرىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن مۇڭلۇق نەغمە ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى: گاھ يېقىن، گاھ يىراقتىن ئاڭلىنىدىغان بۇ مۇڭلۇق كۈينى سورۇن ئەھلىنىڭ بىر قىسمى دىققەت بىلەن ئاڭلاشماقتا ئىدى.

— مۇڭلۇق چېلىنىغان كۈي مۇتەپەككۇر ئەللامە ئۇيغۇن ھەقىقىي ئارام بېغىشلايدۇ، — دېدى پېشقەدەم ئەمىرلەرنىڭ بىرسى. سورۇندا ئولتۇرغان ياش شائىرلاردىن بىرسى ئۇنىڭغا:

— شوخ چېلىنغان كۈيمۇ ئۆمۈر بويى قىلىچ - قالقانلارنىڭ بىر - بىرىگە ئۇرۇلغان جاراڭ - جۇرۇڭ ئاۋازلىرىنى ئاڭلاپ كەلگەن پېشقەدەم سەركەردىگە غەيرەت - شىجائەت بېغىشلايدۇ ! — دېدى.

ياش شائىرنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ، ھېلىقى پېشقەدەم ئەمىر خۇددى مۇزدەك قىمىز ئىچىپ يۇرىكى ياشارغاندەك ھۇزۇرلىنىپ كۈلۈۋالدى.

بەزمە - ئەنجۈمەن بارغانسېرى قىزىپ ئەۋجىگە چىقىۋاتاتتى.

شۇ چاغدا خان چېدىرىنىڭ ئىشىكى ئېچىلدى. مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ناۋات رەڭ شايىدىن تىكىلگەن ئۇزۇن پەشمەت كىيگەن تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجىنى يېتىلەپ چېدىرىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەلدى. بالىنىڭ قولىدا بىر كىتاب بار ئىدى. ئۇ نۇرغۇن ئادەمنى كۆرۈپ، ئىزا تارتقىنىدىن چېدىرنىڭ بوسۇغىسىدا يەرگە قارىغىنىچە كىرەيمۇ ـ كىرمەيمۇ دەپ ئىككىلىنىپ توختاپ قالدى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ يۈزى شەلپەردەك قىزىرىپ كەتكەنىدى.

بۇ چاغدا تۆرىدىكى شاھسۇپا ئۈستىدە ئولتۇرغان تۇغلۇق تۆمۈرخان بالىنى ئالدىغا كېلىشكە ئىشارەت قىلدى. ئەنجۇمەن ئەھلىنىڭ كۆزى بالىغا تىكىلدى.

ــ تۇغلۇقزادەم، قولىڭىزدىكى نېمە كىتاب؟ ــ دەپ سورىدى خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى بالىدىن.

ئىلياس خوجا ئوغلان ئۇنىڭ سورىغان سوئالىغا قىلچىمۇ هودۇقماستىن:

ــ كىتابىي «كەلىلە دېمنە»، ــ دەپ جاۋاب بەردى دادىللىق بىلەن.

ــ كىتابىي «كەلىلە دېمنە» ئېسىل كىتاب، ــ دېدى يەللىغ تايشى، ــ تۇغلۇقزادەم، قېنى مېنىڭ سوئالىمغا جاۋاب بېرىڭچۇ؟ بۇ كىتابنى كىم يازغان ۋە كىتابتا نېمىلەر يېزىلغان؟

ئىلياس خوجا ئوغلان ئاۋۋال ئۇستازى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا قارىدى. ئاندىن خاقان ئاتىسىغا جاۋاب بەرسەم بولامدۇ، دېگەندەك قاراپ قويدى. خاقان ئاتىسى بالىغا جاۋاب بەرسىڭ بولىدۇ، دېگەندەك قىلىپ بېشىنى لىڭشىتىپ قويدى.

ئىلياس خوجا ئوغلان قىلچىمۇ دۇدۇقلىماستىن:

ــ بۇ كىتابنى بىدىپاي دەپ ئاتىلىدىغان بىر ھىندى ھەكىمى يازغان، ــ دەپ جاۋاب بەردى يەللىغ تايشىنىڭ سوئالىغا، ــ بۇ كىتابتا مەسەل ـ چۆچەكلەر ھايۋاناتنىڭ تىلىدىن ھېكايە قىلىنغان.

ئەنجۇمەن ئەھلى تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجىنىڭ جاۋابىنى

ئاڭلاپ، بالىنىڭ ئەقلىگە قايىل بولۇشۇپ، «باركاللا !» دېيىشىپ تەھسىن ئوقۇشتى.

كىتابىي «كەلىلە دىمنە» قەدىمكى ھىندى بىراخمانلىرىنىڭ پېشۋاسى، پازىل ھەكىم بىدىپاي تەرىپىدىن توپلاپ تۈزۈلگەن قەدىمكى مەسەللەر توپلىمى بولۇپ، ئۇنىڭدا خەلق ئارىسىدا كەڭ تارقالغان مەسەل ـ تەمسىللار، چۆچەك ـ رىۋايەتلەر ھايۋانلارنىڭ سۆھبىتى ئارقىلىق بېرىلىپ، ئادەملەرگە جاھاندارچىلىق يوللىرىنى كۆرسىتىپ بېرىش مەقسەت قىلىنغانىدى. قەدىمكى ھىندى تىلىدا «خەمسە»، پارس تىلىدا «كەلىلە دىمنە» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ قەدىمكى مەسەللەر توپلىمى كېيىنكى دەۋرلەردە تازىيلارنىڭ تىلىغىمۇ تەرجىمە قىلىنغانىدى. كېيىن چاغاتاي مەملىكىتىدىكى ئەھلى ئىلىملەر ۋە ھۆكۈمدارلار قاتلىمىدىمۇ تارقىلىشقا باشلىغان ھەمدە كىشىلەرنىڭ سۆيۈپ ئوقۇيدىغان دەستۇر خاراكتېرلىك ئوقۇشلۇقىغا ئايلانغانىدى. بۇ كىتابتا كىشىلىك تۇرمۇشتىكى تەجرىبە ـ ساۋاقلارنىڭ يەكۈنلىرى، ئىنسانلارنىڭ ئەقىل ـ پاراسىتىنىڭ جەۋھەرلىرى مەسەل ـ چۆچەكلەر شەكلىدە ئاددىي، ئىخچام قىلىپ سۆزلىنەتتى.

ـــ ھوشىيارە! تۇغلۇقزادەم، ئۆزىڭىزمۇ خۇددى ئىسمىڭىزدەكلا بۇيۇك ئادەمگە ئايلىنىڭ !

بالا بولسا ئۇلارنىڭ نېمە دەۋاتقانلىرىنى بىر چۈشىنىپ، بىر چۈشەنمەي قاراپ تۇراتتى.

خان بۇ چاغدا ئوغلى ئىلياس خوجىغا: ئەمدى چىقىپ كەتسەڭ بولىدۇ، دېگەندەك قىلىپ باش لىڭشىتىپ قويدى. بالا دەرھال ئورنىدىن سەكرەپ تۇرۇپ، ئاۋۋال خاقان ئاتىسىغا تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئەنجۈمەن ئەھلىگىمۇ ئېگىلىپ تەزىم قىلدى ـ دە، خان چېدىرىدىن كەينىچە چىقىپ كەتتى...

بۇگۈنكى دەرستە ئۇستازى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا شاگىرتلىرىغا مەخسۇس قەدىمكى پارس شاھى نۇشىرىۋان ئادىل

توغرىسىدا سۆزلەپ بەردى.

ــ قەدىمكى پارسلاردا، ــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بالىلارغا، ــ كەيقۇباد دەپ ئاتىلىدىغان بىر پادىشاھ ئۆتكەن. ئۇ ئۆمرى ئاخىرلىشىدىغان چاغ يېتىپ كەلگەندە، تاج ـ تەختىنى ئۆزىنىڭ كەنجى ئوغلى نۇشىرۋانغا بەردى ھەمدە ئابۇزەر جەمھۇر ئىسىملىك بىر ھەكىمنى ئۇنىڭغا ئۇستازلىققا بەلگىلەپ بەردى.

ــ ئوغلۇم، ــ دېدى پادىشاھ كەيقۇباد نۇشىرۋانغا ۋەسىيەت قىلىپ، ــ بۇ سېنىڭ بەگ ئەتكەچكۈر. ئۇنىڭ سۆزىدىن ھەرگىز چىقمىغايسەن!

كەيقۇباد ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، بەگ ئەتكەسى ئابۇزەر جەمھۇر نۇشىرۋانغا شۇنداق دەپ ئېيتتىكى:

ــ ئوغلۇم، مەن سېنى ئۇچ ئىشقا سالىمەن: بىرىنچىسى، چۆلدە يەتمىش كۈن پادا باقسەن؛ ئىككىنچىسى، يەتمىش كۈن زىنداندا ياتسەن؛ ئۈچىنچىسى، يەتمىش كۈن ئات يېتىلەيدىغان ركابدار بولىسەن. بۇ ئۈچ ئىشنى چوقۇم ئورۇنلىشىڭ كېرەك!

نۇشىرۋان ئۇستازى تاپشۇرغان بۇ ئۈچ ئىشنىڭ ھەممىسىنى تولۇق ئورۇنلىغاندىن كېيىن ئاتىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇردى.

ئۇستازى ئابۇزەر جەمھۇرنىڭ بۇ ئىشلىرىدىن ھەيران بولغان نوشىرۋان:

ــ ئى دانا ھەكىم، تەختتە ئولتۇرۇشتىن ئىلگىرى، سىز ماڭا زورلاپ قىلدۇرغان بۇ ئۈچ ئىشنىڭ خاسىيىتى نېمىدۇر؟ ــ دەپ سورىۋىدى، ئۇستازى ئۇنىڭغا:

ــ شۇنى بىلگىنىكى، سەن ھەممىدىن ئاۋۋال چۆل ـ جەزىرىدە ئاچ ـ توق يۈرۈپ يەتمىش كۈن پادا باقتىڭ. گۆش يېمەك ئاسان بولغىنى بىلەن، مالنى ئوتتىن ـ ئوتقا يۆتكەپ، بوران ـ چاپقۇن، ئىسسىق ـ سوغۇقتىن ساقلاپ، يىرتقۇچ بۆرىدىن قوغداپ، ھالىدىن ئوبدان خەۋەر ئالغاندىلا، مال ئوبدان سەمرىيدۇ ۋە ئاينىيدۇ. دېمەك، پۇقرامۇ ئاشۇ قويغا ئوخشايدۇ. سەن ئۇنىڭغا كۆيۈنسەڭ، پۇقرانى بەخت ـ سائادەتلىك تۇرمۇشقا

ئىگە قىلالمىسا‌ڭ، سەنمۇ بايا‌شات ياشىيالايسەن. ئىككىنچى قېتىمدا مەن سېنى يەتمىش كۈن زىندانغا تاشلىدىم. بۇ جەريانىدا سەن زىنداننىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى، زىندانىدا قانداق ئادەملەرنىڭ ياتىدىغانلىقىنى، زىندانىدا ھەق ۋە ناھەق ياتقانلارنىڭ ھالى قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلدىڭ، زىندانىدىكى تۈرلۈك قىيىن ـ قىستاق جازالارنىڭ تەمىنى تېتىدىڭ. ھالا بۇگۈن سەن پادىشاھ بولدۇڭ. ئاشۇ يەتمىش كۈنلۈك زىندان ھاياتىڭنى ئېسىڭدە مەھكەم تۇتساڭ، كىشىلەرنى خالىغانچە زىندانغا تاشلايدىغان، ناھەق جازالايدىغان، كىشىلەرگە ئۆۋال قىلىدىغان، كىشىلەرنى خاتا قامايدىغان ۋە كىشىلەرنىڭ ھالىغا يەتمەيدىغان ئىشلاردىن خالىي بولالايسەن. ئۇچىنچى قېتىمدا رىكابدار بولۇپ يەتمىش كۈن ئات يېتىلىدىڭ. بۇنىڭدىكى مەقسەت، سەن پادىشاھ بولغاندىن كېيىن بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ خۇيـ پەيلىنى بىلىشىڭ، تەكەببۇرلۇق قىلماسلىقىڭ، باشقىلارنى دەپسەندە قىلماسلىقىڭ ئۈچۈن ئىدى.

ـــ ئىي دانا، ـــ دېدىكى نۇشىرىۋان ئۇستازى ئابۇزەر جەمھۇرغا، ـــ سىزنىڭ مېنى بۇ ئىشلارغا مەجبۇرلاش ئارقىلىق نېمىدىن بېشارەت بەرمەكچى بولغىنىڭىزنى چۈشەندىم. رەھمەت سىزگە، بۇنىڭدىن كېيىن سىزنى ئۆزۈمگە رەھنەما قىلىپ، سىز كۆرسەتكەن يولدىن ھەرگىز چىقمىغايمەن !...

ـــ نۇشىرىۋان ھاكىمىيەت يۈرگۈزگەندە، ـــ دېدى ئۇستازى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا شاگىرتلىرىغا چۈشەندۈرۈپ، ـــ ئۇستازى ئابۇزەر جەمھۇرنىڭ كۆرسەتمىسى بويىچە ئۇچ ئىشتا ئادىللىق بىلەن مەملىكەتنى ئىدارە قىلىپ، تارىختا: «نۇشىرىۋان ئادىل» دەپ نام ئالدى...

ـــ قايسى ئۇچ ئىش ئۇ؟ ـــ دەپ سورىدى ئىلياس خوجا ئوغلان ئۇستازىدىن.

ـــ بىرىنچىسى، ئۇ چۆل ـ بايا‌ۋاندا قوي باققان ئاشۇ كۈنلىرىنى ئۇنتۇمىغانلىقتىن، ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ يېلىڭ ـ يالىڭاچ، ئاچ ـ

توق، يالاڭ ئاياغ، چۆل ـ بايـاۋانلاردا تىكـەن دەسسەپ، تۇرمـۇش قايغۇسىدا جاپا تارتىۋاتقان غېرىب ـ مىسكىنلـەرنىڭ سـىيماسى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن كەتمەيدىغان بولدى. شۇڭا، ئۇ مەملىكەتنىڭ خەزىنىسىدىكى پۇتـۇن ئالتۇن ـ كـۈمۈشلـەرنى كەمبـەغـەل ـ بىچارىلەرگـە ئاتاپ، پۇقـرالارنى بايـاشـات ياشايـدىغان قىلـدى؛ ئىككىنچـىسى، ئۇ گـۈناھ ئۆتكـۈزگەنلەرنى زىندانغـا تاشلاشـتـا ئېھتىيات بىلەن ئىش قىلـدىغان بولـدى. ئۇلارنىڭ گـۈناھىنـى تەھقـىق قىلـمىغۇچـە باشقـىلارنىڭ سۆزىـگە ئىشـەنمەس بولـدى. ناھەق، ئـۇۋال قىلـىنغان ۋە خـاتـا چىقـىرىلغـان ھـۆكـۈملـەرنى يېڭىباشتىن تەكشۈرۈپ، ئادالەتلـىك يول تۇتـتى؛ ئۇچـىنچىسـى، ئەھلى ئىلىملەرنى، ئالىم ـ ھەكىملەرنى ئىززەتلىدى. ئىلىـم ـ ئېرپاننى كەڭ جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن، مەكتەپ ـ مەدرىسەلەرنى تـەسىس قىـلدى. ئەزىز ـ ھـەقىر، بـاي ـ گـاداي دەپ ئايرىـماي پۇقرالار بىلەن باراۋەر ئۆتتى. دىن، مەزھەپ، ئۇلـۇس ـ مىللـەت دەپ ئايرىمىدى. ھەممە ئادەمنى ئىنسان دەپ قارىدى.

مـەۋلانا ئەرشـىدىن ۋەلىيـۇللا سۆزلەپ بـولغانـدىن كېيـىـن، تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا ئۇستـازىنىڭ سـۆزلەپ بەرگەنـلىرىنى خـېلى بىـر ۋاقىتـقىچە ئـويـلاپ ئولتـۇردى. كـېيـىـن بـېشـىنى كۆتۈرۈپ، ئۇستازىغا:

ـــ بىلەمسىز، خاقان ئاتامۇ ئاشۇ نـۇشرىۋان ئادىلىگـىزدەك قوي باققان، چۆللەردە ئاچ ـ توق يۈرۈپ، كۆپ جاپالارنى تارتقان، ـــ دېۋىدى، مـەۋلانا ئـەرشـىدىن ۋەلـىيـۇللا ئـۇنـىڭ دېمـەكـچى بولغانلىرىنى چۈشەندى ـ دە:

ـــ شـۇنداق، تـۇغـلـۇقزادەم، ھـايـات نـۇشرىـۋان ئـادىـل دەپ سـاھىبقـىران ئاتىـگىزنى ئېيتسـا بولىدۇ. خـاقان ئاتىـگىزنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكى تارىختىكى ئاشۇ نۇشرىۋان ئادىلىدىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق تۇرىدۇ، ـــ دەپ گەپنى ماھىرلىق بىلەن بۇرىدى، ـــ تۇغلۇقزادەم، بىلەمسىز، ئۆمۈر بەك قىسقا، ئـۇ كۆزنى يۇمـۇپ ـ ئاچقۇچە ئۆتۈپ كـېتىدۇ. روزغـارى ئالەم شاھـقىمۇ، گـادايغـمـۇ،

يىغلىغانغىمۇ، كۈلگەنگىمۇ ئوخشاش ئۆتىدۇ. ئۆمۈر بەربىر ئاخىرلىشىدۇ. مەنسەپ ـ مەرتىۋە، مال ـ دۇنيا ھەرگىزمۇ جانغا ئەسقاتمايدۇ. ئەجەل يېتىپ كەلگەندە، ھەممە ئادەم ئوخشاشلا ئۆلىدۇ. دۇنياغا قايتا كەلمەيدۇ. بىراق، بەزى ئەخمەق پادىشاھلار مۇشۇنچىلىك قىسقا ئۆمرى ئۈچۈن پۈقرالارنى قاقشىتىپ، خەزىنە ـ بايلىق توپلايدۇ. توپلىغان مال ـ دۇنيانى ـ كۆڭۈل خۇشى ئۈچۈن سەرپ قىلىشىدۇ ياكى بولمىسا، ئۇلار توپلىغان دۇنيا ـ دەپنىسىنى كېيىنكى ئەۋلادلىرى بۇزۇپ ـ چېچىپ تۈگىتىدۇ. تۇغلۇقزادەم، سىزنىڭ ئېيتقانلىرىڭىز تامامەن توغرىدۇر. ئەگەر سىز ساھىبقىران ئاتىڭىزدەك ۋە تارىختىكى ئاشۇ نۇشرىۋان ئادىلدەك ئادالەتپەرۋەر خاقان بولۇشنى ئويلىسىڭىز، زالىم بولمىغايسىز. پۈقرانىڭ دەردىگە دەرمان بولغايسىز. ئۆمرىڭىزنى ياخشىلىق بىلەن ئۆتكۈزۈپ، كېيىنكىلەرگە خۇددى ساھىبقىران ئاتىڭىزدەك ياخشى نام قالدۇرغايسىز. چۈنكى، ياخشى نام ـ ئەمەللا مەڭگۈ تۈگىمەيدىغان خەزىنە ـ بايلىقتۇر.

ـــ مەنمۇ ساھىبقىران ئاتامدەك ئادىل پادىشاھ بولۇپ، خەلقىمنى ئارىسىدا ياخشى نام قالدۇرىمەن، ـــ دېدى كىچىككىنە ئىلياس خوجا ئوغلان خۇددى قەسەم بەرگەندەك سۆزلەپ.

ـــ ھوششەرە، بەرىكەت تاپقايسىز، تۇغلۇقزادەم، ئىلاھىم شۇنداق بولۇشىڭىزغا نىسىپ قىلغاي!

شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا تۇغۇلغاندىن كېيىن، پۈتۈن ئۇمىدىنى ئۇلۇغ مەقسەتلەر ئۈچۈن تۇجۇپىلەپ تەربىيەلەپ كېلىۋاتقان بۇ شاگىرتنىڭ كېلەچىكىگە باغلىغانىدى. ئۇ بۇ مەقسەت يولىدا ئۆزىنىڭ شاگىرتىدا ھاكىمىيەت ئۇستىگە چىقىش ئىستىكىنى ئويغىتىش ئۈچۈن تىرىشچانلىق كۆرسىتىپ كېلىۋاتقانىدى. ئۇ ھەر قېتىم دەرس ئۆتكەندە، ئىلياس خوجا ئوغلانغا تارىختا ئۆتكەن مەشھۇر

كىشىلەر، ھۆكۈمرانلار ۋە شاھ ـ سۇلتانلارنىڭ ئۇتۇقلىرى، يېتەرسىزلىكلىرى ئۇستىدە ئاددىي ۋە ئوڭاي چۈشىنىدىغان بالىلار تىلى ئارقىلىق چوڭقۇر مۇلاھىزە يۈرگۈزۈپ، سۆزلەپ بېرەتتى.

تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا تۆت يېشىدىلا ھەپتىيەكنى تاماملاپ، تازىيچە يىگىرمە سەككىز ھەرپنى تونۇپ بولغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ يېشىنىڭ كىچىكلىكىگە باقماي تىرىشچان بولغاچقا، ئۇستازىغا ئەگىشىپ تازىيچە ھەرپلەرنى پۈشۈلداپ ئولتۇرۇپ تەكرارلايتتى ۋە ئۇلاردىن سۆز قۇراشتۇرۇپ چىقاتتى. ئالتە ياشقا كىرگەندە قۇرئان ساۋاتىنى تولۇق چىقىرىپ بولۇپ، ئۇيغۇر ئەدىبى ئەھمەد يۈكنەكىنىڭ «ئەتەبەتۈل ھەقايىق» دېگەن ئەسىرىنى، تازىي ئەدىبى شەيخ سەئىدنىڭ «گۈلىستان»، «بوستان» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى بىمالال ئوقۇيدىغان بولدى. ئۇستازى ئىلياس خوجىنىڭ كىتاب ئوقۇشقا قىزىقىدىغانلىقىنى كۆرۈپ، يېقىندا ئۇنىڭغا تازىيچە «كەلىلە دىمنە» دېگەن مەسەللەر توپلىمىنى ئوقۇشقا بەرگەنىدى. ئۇنىڭ تەڭتۇشلىرى، ھەتتا ئۇنىڭدىن بىرنەچچە ياش چوڭ بالىلار بۇ چاغدا تېخى ھەپتىيەكتىن چىقالماي، دەرسخانىنىڭ بىر بۇلۇڭىدا تازىيچە ھەرپلەرنى ھەجىلەپ ئوقۇپ ئولتۇرۇشاتتى.

ئۇستازى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا دەرسنى داۋاملاشتۇردى. ئۇ نۇشرىۋان ئادىل توغرىسىدىكى مۇنداق بىر رىۋايەتنى ئۇنىڭغا سۆزلەپ بەردى:

ــ بىر كۈنى نۇشرىۋان ئادىل شىكارغا چىقتى، ــ دېدى ئۇستازى، ــ ئۇ شىكار ئۇستىدە ئېتىۋالغان بىر ياۋا غازنى كاۋاپ قىلماقچى بولدى. ئەمما، تۇز يوق ئىدى. غۇلامىلاردىن بىرسى تۇز ئەكېلىش ئۈچۈن ماڭغانىدى. نۇشرىۋان ئادىل ئۇنىڭغا:

ــ تۇزنى ئۆز باھاسىدا پۇل تۆلەپ سېتىۋال، بولمىسا ئادەتلىنىپ قېلىپ، پۈتۈن يېزىنى خاراب قىلىسەن ! ــ دەپ

جېكىلىۋىدى، غۇلام ئەجەبلىنىپ:

ــ ئى پادىشاھى ئالەم، بىر چىمدىم تۇز ئۈچۈن پۇقراغا قانچىلىك زىيان يېتەر؟ ــ دەپ سورىدى. نۇشرىۋان ئادىل:

ــ ئەڭ دەسلەپتە دۇنيا يارالغاندا، زۇلۇمنىڭ ئاساسىمۇ ئاشۇ تۇزدەك بىر چىمدىملا ئىدى. ئەمما، شۇنىڭدىن كېيىن دۇنياغا كەلگەنلەر ئاز ـ ئازدىن كۆپەيتىپ ماڭغانلىقتىن، زۇلۇم كۆپىيىپ مۇشۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتى، ــ دەپ جاۋاب بەردى...

ئۇستازى دەرسنى سۆزلەپ، مۇشۇ يەرگە كەلگەندە سۆزىنى توختىتىپ، بالىلاردىن: «بۇگۈنكى دەرسنى چۈشەندىڭلارمۇ؟» دەپ سورىدى.

لېكىن، قالغان بالىلار ئۇستازىنىڭ سوئالىغا جاۋاب بېرەلمەي، يەرگە قارىشىپ جىم ئولتۇرۇشاتتى. بۇ چاغدا تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا قولىنى كۆتۈرۈپ ئۇستازىدىن ئىجازەت سورىدى ۋە ئۇنىڭ سوئالىغا شەيخ سەئدىنىڭ مۇنۇ شېئىرى بىلەن جاۋاب بەردى:

نۇرغۇن نامدارلار يەرگە دەپنە قىلىندى،
يەر يۈزىدە ئۇلاردىن نام ـ نىشان قالمىدى.
يەرگە تاپشۇرۇلغان كونا جەسەتنى،
توپا يەم قىلدىكى، ھەتتا ئۇستىخان قالمىدى.
نۇشرىۋاننىڭ نامى ياخشىلىق بىلەن تىرىك،
كۆپ چاغ ئۆتۈپ، دېيىلسىمۇ: نۇشرىۋان قالمىدى.
ياخشىلىق قىل ئەي، ئەزىمەت، ئۆمرۈڭنى غەنىيمەت بىلىپ،
مۇنۇ خەۋەردىن ئالدىنراقكى، پالان قالمىدى①.

ئۇستازى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئىلياس خوجىنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ ئۇنىڭدىن ئىنتايىن رازى بولدى: «كىممۇ تېخى

---

① يۇقىرىقى تەپسىلاتلار ئۇچۇن شەيخ سەئدىنىڭ «گۇلىستان» دېگەن كىتابىغا قاراڭ. مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1984 ـ يىلى 6 ـ ئاي 1 ـ نەشرى، 1992 ـ يىلى 2 ـ باسمىسى.

ۋايىگە يەتمىگەن بۇ بالىنى مۇنداق چوڭقۇر مەنىلىك ۋە تەسىرلىك جاۋابى بىلەن كىشىنى قايىل قىلالايدۇ، دەپ ئويلار ـ ھە !» دېگەن خىيال ئۇنىڭ كاللىسىدا لاپ قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى...

*　　*　　*

ماۋەرائۇننەھرنىڭ ۋەزىيىتى چاقماق تېزلىكىدە يامانلاشماقتا ئىدى. ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ ئۆلۈمىدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغۇنغا ئەمىرزادە ئابدۇللا ئىبنى قازغىن چىققان بولسىمۇ، ماۋەرائۇننەھىردىكى يەنە بىر ھوقۇقلۇق ئۇلۇسبېگى ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن ئەمىر ھاجى بارلاس باشچىلىقىدىكى بىر بۆلەك تەپرىقىچى، باشباشتاق ئەمىرلەر تەرىپىدىن ئېتىراپ قىلىنمىدى. ئۇرۇش ۋە دۈشمەنلىك ھەرىكەتلىرى باشلىنىپ، ئەل ـ يۇرتنىڭ ئەھۋالىدا پاراكەندىچىلىك يۈز بەردى. باشباشتاق ئەمىرلەر ئۆزلىرى باشقۇرۇپ تۇرغان جايدا ھەدەپ مۇستەقىللىق ناغرىسىنى چېلىپ، ھۆكۈمرانلىق قىلىش بايرىقىنى تىكلىمەكتە ئىدى. ئەمىر قازغىن بارلاس ئۆلۈپ ئۇچ يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئەمىرزادە ئابدۇللا ئىبنى قازغىندىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن، ئەمىر بايان سۇلدۇز بىلەن ئەمىر ھاجى بارلاس ئىتتىپاق تۈزۈشتى، ئاندىن ئەمىر ئابدۇللاغا قارشى ئۇرۇش باشلىدى. بۇ ئۇرۇشتا ئەمىر ئابدۇللا مەغلۇپ بولۇپ، سەمەرقەنتنى ئۇلارغا بىكارلاپ بەرگەندىن كېيىن، جەيھۇن دەرياسىنىڭ نېرىقى قېتىدىكى ئەندىراپ دېگەن يەرگە قېچىپ كەتتى. شۇنداق قىلىپ، شۇ يەردە ئۆمرىنىڭ ئاخىرىغىچە ياشاپ، ئالەمدىن ئۆتتى①. ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ جەددى ـ جەمەتىنىڭ ھەممىسى تەرەپ ـ تەرەپكە توزۇپ كېتىشتى.

---

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، شەرەفىدىن ئەلى يەزدىينىڭ «زەپەرنامە» دېگەن ئەسىرىگە قاراڭ، مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2007 ـ يىلى 1 ـ نەشرى.

ئۇلۇسىبگى ئەمىر قازغىن بارلاس ئۆلۈپ ئانچە ئۇزاق ئۆتمەيلا، كېشلىكلەر بىر توپ ئاتلىقلارنىڭ ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ قورۇسى ئالدىدا ئاتتىن چۈشكەنلىكىنى كۆرۈشتى. بۇ ئاتلىقلار ئارىسىدا ياشتا چوڭراق بىرسى يېنىدىكى نۆكىرىگە قورۇغا كىرىدىغان چوڭ دەرۋازىنى تاقىلدىتىشقا بۇيرۇق بەردى. بىرھازادىن كېيىن يان ئىشىك ئېچىلىپ، ئىچىدىن مۇلازىمنىڭ بېشى كۆرۈندى.

— غوجايىنىڭغا خەۋەر قىل، ئۇلۇسىبگى ئەمىر بايان سۇلدۇز جانابلىرى ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈشنى خالايدۇ ! — دېدى ھېلىقى چوڭ ياشتىكى ئادەم قەتئىيلىك بىلەن.

مۇلازىم كىرىپ كېتىپ، ئانچە ھايالشماستىنلا قايتىپ چىقتى ۋە دەرۋازىنىڭ قاناتلىرىنى ئىككى تەرەپكە قارىتىپ كەڭرى ئېچىۋەتكەندىن كېيىن:

— مەرھەمەت، ئەمىر جانابلىرى ئۇلۇسىبگى جانابلىرىنى سارايىنىڭ ئالدىدا كۈتمەكتە ! — دەپ ئۇلارنى ئىچكىرىگە تەكلىپ قىلدى.

ساراي ئالدىدا ئۇلارنى كۈتۈپ تۇرغان ئەمىر ھاجى بارلاس ئۇلۇسىبگى ئەمىر بايان سۇلدۇزنى كۆرۈپ، دەرھال موڭغۇل ئادىتى بويىچە ئۇنىڭغا ئۇچ قېتىم تىزلىنىپ، ئۇچ قېتىم ئورنىدىن تۇرۇپ، ئېگىلىپ تەزىم قىلدى.

بۇ چاغدا ئەمىر بايان سۇلدۇزمۇ:

— بۇ خانىنىڭ ئىگىسى سالامەت بولغاي ! — دەپ ھۆرمەت بىلدۈردى. ئۇلار ئۆزئارا تىنچلىق سوراشقاندىن كېيىن، ئەمىر ھاجى بارلاس ئۇنى سارايغا باشلىدى.

— ئاۋۇال تائام، ئاندىن كالام، دەپتىكەن، — دېدى ئەمىر ھاجى بارلاس ئۇلۇسىبگى ئەمىر بايان سۇلدۇزغا تەكەللۇپ بىلەن، — جانابىي ئۇلۇسىبگى، ھارغانسىز، ئاچقانسىز، ئاۋۇال غىزالىنىۋېلىڭ ! چۈنكى ئارىلىق يېقىن ئەمەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەھرىسەبزگە قاراپ ماڭغانلار ئاسانلا يولدىن ئازغىشىپ

كېتىدۇ !

ــ ئېنىق نىشانىنى كۆزلەپ ماڭغان ئادەم ئازغاشمايدۇ، ــ دېدى ئەمىر بايان سۇلدۇز ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ــ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالدىڭغا ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىش توغرىسىدا سېنىڭ بىلەن كېڭەشكىلى كەلگەنمەن. رەھمەتلىك ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ ياتقان يېرى جەننەتتە بولسۇن، ئىلاھىم. ئۇ ئورنىغا قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدىغان ئەمىرزادە ئابدۇللا دېگەن ئوغلىنى قالدۇرۇپ كەتتى. بىراق، مەن تېخى تىرىك، مېنىڭ تىرىكلىكىمدە ماۋەرائۇننەھرگە مەن ھۆكۈمران بولماستىن، ئۇنىڭ ئوغلىنىڭ ھۆكۈمران بولۇشى ئەقىلگە زادى سىغمايدۇ. ماۋەرائۇننەھر ماڭا ــ چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى تۆت چوڭ ھوقۇقلۇق ئۇلۇسبېگىنىڭ ئىچىدە ھازىرغا قەدەر ھايات ياشاۋاتقان ئەمىر بايان سۇلدۇزغا مەنسۇپ بولۇشى كېرەك. مانا مەن بۇ يەرنىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمرانى، ھېچكىم مېنىڭ ئىشىمغا ئارىلىشالمايدۇ، ھەتتا لەنىتى قارا تاپان مالچى تۇغلۇق تۆمۈرمۇ !

ئەمىر ھاجى بارلاسنىڭ چاقناپ تۇرغان كۆزلىرىدە خۇشاللىق ئۇچقۇنلىرى پارلىدى، بىراق دەرھال ئۆچتى. ئۇ مەككارلىق بىلەن:

ــ ھۆرمەتلىك ئۇلۇسبېگى جانابلىرى، سىز بىلەن ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىدىغانلارنىڭ ئەڭ يامىنى يەنىلا تۇغلۇق تۆمۈردۇر. ئەمدى ئەمىر ئابدۇللا ئىبنى قازغىنغا كەلسەك، ئۇ نەدىمۇ سىزگە تەڭ كېلەلىگەي؟ ئەمما، ئۇنىڭ ئىشىنى بالدۇرراق ھەل قىلمايدىغان بولساق، قەددىنى رۇسلۇڭالغاندىن كېيىن، ئۇنى يەڭمىكىمىز تەس بولىدۇ ! ــ دېدى.

ئەمىر بايان سۇلدۇزنىڭ كۆزلىرى غەزەپتىن چاقناپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئۇلۇسبېگلىق ئىززەت ـ ھۆرمىتىنى بىر چەتكە قايرىپ قويۇپ، قوللىرىنى سىلكىپ چالۋاقىدى:

ــ قولۇمدا بىر ئادەمنىم قالغان تەقدىردىمۇ، مۇشۇ قىلىچىم

بولىدىكەن، مېنى ھېچكىم بويسۇندۇرالمايدۇ !

تائام تارتىلدى. خىزمەتكارلار يوغان بىر تاۋاققا قوينىڭ سېمىز ئېتىنى دۆۋىلەپ بېسىپ ئەكېلىشتى. بوكال قولىغا تېرە پەلەي كىيىپ، تاۋاقتىكى ئەتنى ئۇگە - ئۇگىسى بويىچە ئاجرىتىپ، كىچىك تاۋاقلارغا بۆلدى. ئۆي ئىگىسى بىلەن مېھمان سېمىز ئەت يېگەچ، داستىخان ئۈستىدە ئۆزلىرىنىڭ مەقسەت - مۇددىئالىرى توغرىسىدا قىزغىن سۆھبەتلەشتى. ئۇي - خىياللىرى بىر - بىرىنىڭكىگە ئوخشىشىپ كەتكەچكە، ئۇلار ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئەمىر ئابدۇللا ئىبنى قازغىندىن قانداق تارتىۋېلىش لازىملىقى ھەققىدە ئۇزاققىچە كۈسۈرلاشتى...

ماۋەرائۇننەھردىكى تەپرىقىچى كۈچلەرنىڭ ئۇلۇغىيىپ كېتىۋاتقانلىقى ھەققىدىكى خەۋەرلەر پايتەخت ئالمالىققا ئارقا - ئارقىدىن يېتىپ كەلمەكتە ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنەتىگە تەھدىت بولۇۋاتقان تەپرىقىچى كۈچلەرنىڭ قولىنى كېسىپ تاشلىمايدىغان بولسا، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ زېمىنى بولغان ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىنىڭ ئاخىرقى ھېسابتا قولدىن چىقىپ كېتىدىغانلىقى ئېنىق ئىدى.

قىش پەسلى تۈگىمەكتە ئىدى. يولۋاس يىلى چىقىپ كېتىپ، ئورنىغا توشقان يىلى كىردى.

ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا بىر پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خاقانى سۈپىتىدە ئۆزىنى دۇنياغا تونۇتۇۋاتقان ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئاخىر زېمىنى بىر، تىلى ئوخشاش، دىنى، تارىخى، ھەتتا يېزىقى بىر - بىرىدىن پەرقلەنمەيدىغان خەلقنى بىر - بىرىگە قارشى دۇشمەن ئىككى گۇرۇھقا ئايرىۋېتىپ، بىر - بىرىنىڭ قېنىنى تۆكىدىغان قانلىق ئۇرۇشقا سۆرەپ كىرمەكچى بولغان ئاشۇ تەپرىقىچى ئەمىرلەرگە قاتتىق غەزىپى كەلدى. ئۇلارنىڭ مەقسىتى زادى نېمە؟ چاغاتاي

مەملىكىتىنىڭ تارىخى ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا سان ـ ساناقسىز پاجىئەلىك قانلىق مەنزىرىلەرنى قاتار تىزىپ قويغانىدى. ئۇلۇغ ئاتا ـ بوۋىلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن بۇ مەملىكەتنىڭ تارىخىدا يۈز بەرگەن سان ـ ساناقسىز قانلىق ئۇرۇشلاردا خەلق ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ پارچىلىنىشى، باسقۇنچىلارنىڭ ئۆز زېمىنىغا باستۇرۇپ كىرىپ، شەھەر ـ ئاۋدانلارنى خارابىلىككە ئايلاندۇرۇۋاتقانلىقى ۋە پۇقرانىڭ بىھۇدە قىرىلىشىدىن باشقا ھېچقانداق پايدا كۆرگىنى يوق. شۇڭا، ئۇ يېقىنقى ۋاقىتلاردىن بېرى، ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق ماۋەرائۇننەھىردىكى تەپرىقچى كۈچلەرنىڭ لەشكىرىي قۇدرىتى ۋە ئۇلارنىڭ قايسى تەرىقىدە ھەربىكەت قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقلىرى توغرىسىدا مۇپەسسەل مەلۇماتلارغا ئىگە بولغانىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ بېشىنى قاتۇرۇۋاتقان بۇنداق مالىمانچىلىقلارنى ئاخىرلاشتۇرۇش ئۈچۈن ئەپلىك پۇرسەت كۈتۈۋاتقانىدى. نىھايەت، ئاخىر بۇنداق پۇرسەت يېتىپ كەلدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتىپ بېرىش توغرىسىدا قۇببىلىك سارايغا لەشكەر باشلىقلىرىنى كېڭەشكە چاقىردى.

كەڭ ھەم ئېگىز، يورۇق ھەم ئازادە قۇببىلىك سارايىنىڭ تۆرىدىكى شاھىنشىننىڭ ئىككى تەرىپىدە كېڭەشكە قاتناشقان لەشكەر باشلىقلىرى، ئەمىر ـ بەگلەر قاتار ئولتۇرۇشاتتى.

كېڭەشتە خان مەقسەتنى ئاددىي ھەم ئىخچام بايان قىلىپ، كېڭەش ئەھلىدىن ئۆز مۇلاھىزىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى. ئۇنىڭ سۆزى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، لەشكەركەشلىك ئىشلىرىغا پىششىق بەگ ـ ئەمىرلەر ئۆز قاراشلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشقا باشلىدى. ئۇلار بۇ قېتىمقى يۈرۈشكە قاتنىشىدىغان لەشكەرلەرنىڭ سانى ۋە تۈرلۈك لەشكىرىي قىسىملارغا كىملەرنى سەركەردىلىككە تەيىنلەش كېرەكلىكى ھەمدە لەشكىرىي قىسىملارنىڭ يۈرۈش تەرتىپىنى قانداق بەلگىلەش ھەققىدە ئېنىق

تەكلىپلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇلار كۆرسەتكەن چارە ـ تەدبىرلەرنى ئەتراپلىق مۇلاھىزە قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن ماقۇللىدى.

قۇببىلىك سارايدىكى كېچىشتە ماۋەرائۇننەھر يۇرۇشلىرىنى توشقان يىلنىڭ جامادىيەلئاخىر① ئېيىدا باشلاش، لەشكىرىي تەييارلىق ئىشلىرىغا ھازىردىن باشلاپ تۇتۇش قىلىش قارار قىلىندى. كېچىشنىڭ ئاخىرىدا، خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئىلياس خوجا ئوغلانىنى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ۋارىسى ــ ۋەلىئەھد، قوشۇمچە ماۋەرائۇننەھرگە نائىب قىلىپ تەينىلىگەنلىكى توغرىسىدىكى پەرماننى كېچىش ئەھلىگە جاكارلىدى.

نەزم

پۇراق چاچمايدۇ تەخسىدە ئارچا،
ئوتقا قوي ئۇنى، ئەنبەر بۇي چاچقاي.
ئۇلۇغلۇق لازىم بولسا ئېھسان قىل،
ئۇرۇق چاچمىساڭ، ھوسۇل بولمىغاي.

ــ شەيخ سەئدى

① مىلادىيە 1363 ـ يىلى 2 ـ، 3 ـ ئايلار.

بەشىنچى باب

بۆرىنى قوتانغا باشلاش

قەدىمكى بىر ماقالدا مۇنداق دېيىلگەن: «بىر ئادەمنىڭ قانداقلىقىنى بىلمەكچى بولساڭ، ئۇنىڭ ئىچىگە كىر؛ تا ئۆلگۈچە ئۇنىڭ بىلەن بىللە يۈر. شۇنىڭدىمۇ قىرىقىنى بىلسەڭ، قىرىق بىرىدە يېڭىلىشىسەن !»

مىلادىيە 1363 ـ يىلى كۈز پەسلى. سەمەرقەنتنىڭ ئەتراپلىرىدا ياخشى يايلاقلار كۆپ ئىدى. بۇ يايلاقلارنىڭ ئىچىدە «خان يۇرتى» دەپ ئاتىلىدىغان بىر مەشھۇر يايلاق بار ئىدى، ئابى رەھمەت ئېقىنى سەمەرقەنتنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە تەخمىنەن بىر ياغاچ كېلىدىغان يەردىن ئېقىپ ئۆتۈپ بۇ يايلاققا كەلگەندە، چىقىدىغان ئېغىزى ئىنتايىن تار بولغان چەمبەرسىمان بىر ئايلانما ھاسىل قىلغان بولۇپ، سەمەرقەنت مۇھاسىرىسىدە چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان دەريا ئايلانمىسىنىڭ ئىچىگە جايلاشقان ئاشۇ يايلاقنى ئۆزىگە بارگاھ قىلىپ تاللاپ، ئوردىگاھىنى شۇ يەرگە قۇرغانىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن، بۇ يايلاقمۇ «خان يۇرتى» دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. سۇيى ئەلۋەك، يېرى مۇنبەت بۇ يايلاقتا ئوت ـ چۆپلەر بولۇق ئۆسكەن بولۇپ، بۇلاق سۇلىرى سۈزۈك ھەم مۇزدەك ئىدى. ئېنى بىلەن بويى باراۋەر بولغان دائىرىسى كەڭ خان يۇرتى يايلىقى غۇنان تاي بىر چاپقۇدەك كەڭرى جاي بولۇپ، خان يۇرتى دېسە، خان يۇرتى

دېگۈچىلىكى بار، ئىنتايىن ھاۋالىق كاتتا يايلاق ئىدى. چوڭقۇر ئېدىرلىقلىرىدىن كېچەيۈكۈندۈز ئۇرۇپ تۇرىدىغان سەلكىن شامالدا ئوت ـ چۆپلەر يېنىك يەلپۈنۈپ تۇراتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ پەرمانى بويىچە ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلانىنى ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىنىڭ نائىبلىقىغا تەينىلەش مۇراسىمى خان يۇرتى يايلىقىدا داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى.

بۇگۈن ھاۋا شۇنچىلىك ئېچىلىپ كەتكەنىدىكى، ياز پەسلىنىڭ ئاللىقاچان ئۆتۈپ، كۈز پەسلىنىڭ كىرىپ قالغانلىقىغا كىشىنىڭ ئىشەنگۈچى كەلمەيتتى. پۈتۈن خان يۇرتى يايلىقى، ئابى رەھمەت ئېقىنى بويىدىكى دەل ـ دەرەخلەر، كەڭ كەتكەن ئېدىرلىق ۋە پايانسىز بوزدالا ئۆزلىرىدىكى كۆكلەم پەسلىدىكى قېنىق يېشىل رەڭنى خۇددى مەڭگۈ ساقلاپ قالىدىغاندەك ھالەتتە ئىدى. ئۇلاردا كۈز پەسلىنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىدىن دېرەك بېرىدىغان بىر تالمۇ ياپراق، ئازراقمۇ سېرىقلىق يوق ئىدى. سۈزۈك ئاسماندا بىر تالمۇ بۇلۇت كۆرۈنمەيتتى. قۇياش ئۆزىنىڭ ئىللىق نۇرىنى زېمىنغا تەكشى سەپمەكتە ئىدى. توقايلىقتىكى بۇك دەرەخلىكتە، يېشىل مەخمەلدەك يالتىراپ تۇرغان ئوتلاقلاردا قۇشلارنىڭ سايرىغان ئاۋازلىرى بىلەن ھاشاراتلارنىڭ چىرىلدىغان، ۋىڭىلدىغان ئاۋازلىرىنىڭ بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان گۈزەل تەبىئەت كۈيىنىڭ نەغمە ـ ناۋالىرى كۆكنى قاپلىغانىدى. چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئوردىگاھى ئەتراپىدا رەڭگارەڭ يايلاق گۈللىرى ئېچىلىپ كەتكەن بولۇپ، ئۇلارنىڭ گۈزەل رەڭگى ئازراقمۇ ئۆڭمىگەنىدى. بۇ گۈللەرنىڭ بەرگىلىرىدە ئەتىگەنلىكى شەبنەم دانچىلىرى خۇددى ئۇنچە ـ مەرۋايىتلاردەك يالتىراپ، كۆزنى چاقنىتاتتى.

ئوردىگاھنىڭ ئالدىدىكى كەڭ مەيدانغا يەردىن بىر غۇلاچ ئېگىزلىكتە ياغاچتىن بىر چەللە شىپاڭ ـــ سەھنە ياسالغانىدى. قېنىق رەڭلىك خوتەن شايىسى بىلەن قاپلىنىپ چىرايلىق بېزەلگەن بۇ چەللە شىپاڭنىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا قويۇلغان ئالتۇن

تەختتە چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خاقانى تۇغلۇق تۆمۈر ئولتۇراتتى. سەھنىنىڭ ئالدىدىكى كەڭ مەيداندا خانىنىڭ دىم كۆرەك قىلىشىنى كۈتۈشۈپ، لەشكەرلەر ئۆز ھەزارەلىرى بويىچە سەپراس - چەپراس بولۇپ رەتلىك تىزىلىپ تۇرۇشاتتى. بۇ لەشكەرلەر تۇغلۇق تۆمۈرخان ماۋەرائۇننەھردىكى باشباشتاق تەپرىقچى ئەمىر - بەگلەرنى ياساققا تارتىش ئۈچۈن چاغاتاي مەملىكىتىدىكى موغۇلىستان، ماۋلايسۆيەر، قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى ۋە ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىلىرىدىكى دوغلات، بارلاس، دوختەۋى، سۇلدۇز ئۇلۇسلىرىدىكى موڭغۇل، ئۇيغۇر، قىپچاق قوۋملىرىدىن ئالتە يىلغىچە لەشكەرلىككە ئېلىپ توپلانغان لەشكەرلەر ئىدى. تارىخچىلارنىڭ خاتىرىلىرىگە قارىغاندا، شۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ توپلىغان لەشكىرى ھېلاكۇنىڭ لەشكەرلىرىدىنمۇ كۆپ ئىكەن①.

تەخت بارگاھىنىڭ ئىككى تەرىپىدە خانىنىڭ ئەمىر - ئۆمەرالىرى، بەگ - بىگاتلىرى، ئەكابىر - ئەشرەپلەر ئۆرە تۇرۇشقانىدى. ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر، نازىر بەگ تۆمۈر مەلىك ۋە ماۋەرائۇننەھر ئەمىرلىرىدىن تۆمۈربەگ كۆرەگان قاتارلىقلار خانىنىڭ سول تەرىپىدە، جېتە ئەمىرلىرىدىن كۇرلۇكۇت ئايمىقىلىق ئەمىر ھامىد كۇرلۇكۇت، ئەمىر بەگچەك قاتارلىقلار خانىنىڭ ئوڭ تەرىپىدە تۇرۇشقانىدى.

بۇگۈنكى كۆرەكىنىڭ چاۋۇشبەگ② لىكىنى ئۆز ئۈستىگە ئالغان تۇرغاۋۇتلار تۇمەنبېگى، ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر كۆرەكىنىڭ رەسمىي باشلانغانلىقىنى جاكارلىدى. ئارقىدىنلا ناغرا - تەبللەر چېلىنىپ، سۇنايلار

---

① بۇ ھەقتە شەرەفىدىن ئەلى يەزدىينىڭ «زەپەرنامە» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن. مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2007 - يىلى 9 - ئاي 1 - نەشرى.

② چاۋۇشبەگ — ھەربىي قىسىمدا باش نۆۋەتچى ئوفىتسېر.

ئەلەملىك ياڭراپ، كانايلار غارتىلداپ، «ھۇزۇرۇم كۆيى»[1] ئەۋجىگە چىقتى.

ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلان قۇيرۇقى بىلەن يالى قارا سەمەن[2] ئارغىماقتا مىنىپ، ئۇچىسىغا قىزىل شايىدىن نەپىس شاھانە كىيىم كىيىپ، كۆمۈش پوتىسىغا چاقماق مىسران قىلىچىنى ئېسىپ، ئون يەتتە - ئون سەككىز ياشلىق يىگىتلەردىن تەشكىللەنگەن بىر ھەزارە لەشكەرنىڭ ھەمراھلىقىدا دەبدەبە، ئەسئەسىلەر بىلەن كۆرەكتىن ئۆتۈشكە باشلىدى.

بۇ چاغدا خاننىڭ سول تەرىپىدە تۇرغان تۆمۈربەگ تۆمۈر مەلىكتىن:

— بۇ ئۆسمۈر بالا كىم بولىدۇ؟ — دەپ سورىدى پىچىرلاپ تۇرۇپ.

— خان ھەزرەتلىرىنىڭ ۋەلىئەھدى، تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا ئوغلان بولىدۇ، — دېدى تۆمۈر مەلىك ئۇنىڭغا.

بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ سۆزلەپ قالدى:

— ئەي، تۆمۈربەگ، ئۇ مېنىڭ ئوغلۇم ئىلياس خوجا ئوغلاندۇر. مەن ئۇنى سىزگە شاگىرتلىققا بېرىشنى ئويلاۋاتىمەن، — دېدى كۈلۈپ تۇرۇپ.

خاننىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان دەرھال يەرگە تىزلاندى:

— قۇللۇق، ساھىبقىران خان ئالىيلىرى، قۇلىڭىز مەن سىزگە پەرمانبەردارمەن ! — دېدى قۇللۇق بىلدۇرۇپ.

— ئىلياس خوجا ئوغلان كامانداز لىقتا ماھىر ! — دېدى خان، ئاندىن ئىلياس خوجا ئوغلانغا قول ئىشارىتى قىلدى.

ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلان كۆرەك سەھنىسىنىڭ

---

① ھۇزۇرۇم كۆيى — ئەينى چاغدىكى ھەربىي يۇرۇش مۇزىكىسى.

② سەمەن — ئاق چېچەك.

ئۇدۇلىغا كەلگەندە توختاپ خاقان ئاتىسىغا تەزىم بەجا كەلتۈردى ۋە ساداقتىن «كەمانىي شاش» ئوقياسىنى ئېلىپ، بەتلىگەندىن كېيىن مەيداننىڭ قاق ئوتتۇرىسىغا قادالغان تۇغ خادىسىغا ئېسىقلىق تۇرغان قوتاز قۇيرۇقىنى يىراقتىن قارىغا ئېلىپ، كىرىچىنى قويۇۋەتتى، «تىرىڭ!» قىلغان ئاۋاز بىلەن تەڭ ئوق ۋىڭىلداپ ئۇچۇپ بېرىپ ھېلىقى قوتاز قۇيرۇقىنى تۇتۇپ تۇرغان يىپقا تېگىپ ئۈزۈپ تاشلىدى. يىپىدىن ئايرىلغان قوتاز قۇيرۇقى «پوك!» قىلىپ يەرگە چۈشتى، مەيداندا ئالقىش ساداسى ياڭرىدى. ھەممەيلەن ئىلياس خوجا ئوغلانغا ئاپىرىن ئوقۇشتى.

ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلانىڭ ھەزارەسى كۆرەكتىن ئۆتۈپ بولغاندىن كېيىن، ئۈزۈن بويلۇق بىر ئەمىر باشچىلىقىدىكى بىر ھەزارە لەشكەر كۆرەكتىن ئۆتۈشكە باشلىدى. ھېلىقى ئەمىر ئۇچىسىغا يېشىل رەڭلىك ساۋۇت ـ قۇياق كىيگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدىكى چىلان تورۇق يۇلتۇز ئارغىمىقىنىڭ قۇيرۇقى تۇم قارا ئىدى. ئۇ ماۋەرائۇننەھرلىك ئەمىر چاكۇ بارلاس دېگەن بەگ ئىدى. ئۇنىڭ ھەزارەسى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئۇدۇلىدىن تەزىم قىلىپ كۆرەكتىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئىككى ھەزارە لەشكەر ئارقىمۇئارقىدىن كۆرەكتىن ئۆتتى. بىر ھەزارە لەشكەرگە ئاق چىراي، پېشانىسى كەڭ ئەمىر يادىكار شاھ، يەنە بىر ھەزارە لەشكەرگە خۇش چىراي، ئاغزى يوغان، قولى ئۇزۇن ئەمىر مۇئىد ئارلات باشچىلىق قىلاتتى. ئۇلار باشتىن ـ ئاياغ قارا رەڭلىك ساۋۇت ـ قۇياق كىيىشكەن، قارا بايراق كۆتۈرۈشكەن ھالدا خانىنىڭ ئۇدۇلىدىن تەزىم قىلىپ كۆرەكتىن ئۆتۈشتى. ئۇلار ئۆتۈپ بولۇشقاندىن كېيىن، كۆزى يوغان، ساقاللىق ئەمىر بايىز جالايىر ئۆز ھەزارەسى بىلەن جەۋلانبازلىق قىلىپ يېتىپ كەلدى ـ دە، خانىنىڭ ئالدىدىن تەزىم قىلىپ كۆرەكتىن ئۆتۈشتى. ئۇلار ئۆتۈپ بولۇشقاندىن كېيىن ئەمىر بايانقۇلى سۇلدۇز، ئەمىر ھۇسەيىن جاندارى، تاغاي بۇغا باھادىر ۋە باشقا ماۋەرائۇننەھرلىك ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ

لەشكەرلىرىمۇ ئۆز ھەزارەلىرى بويىچە ھەزارە ئەمرلىرىنىڭ باشچىلىقىدا سۇلكەت ـ ھەشەمەت، شان ـ شەۋكەت بىلەن يېتىپ كېلىشتى. ئۇلارمۇ خانغا تەزىم قىلغاندىن كېيىن كۆرەكتىن ئۆتۈشتى.

دىم كۆرەككە قاتناشقان چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ لەشكەرلىرى ئون لەكتىن ئېشىپ كەتكەنىدى، ئۇلارنىڭ قولىدىكى تۇغ ـ ئەلەملەر خۇددى ئورمانلىقتىكى سانجاق ـ سانجاق شەمشاد، سەرۋىلەردەك سەلكىن شامالدا ئىرغاڭلاپ، لەپلەپ تۇراتتى①.

دىم كۆرەكتىن كېيىن، ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلانىنى ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىنىڭ نائىبلىقىغا تەينىلەش مۇراسىمى داغدۇغىلىق ئۆتكۈزۈلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى تۇمۇر مەلىك ماۋەرائۇننەھرنىڭ نائىبلىقىغا تەينىلەنگەن بولسىمۇ، تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن تۆمۇر مەلىكنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە بېرىپ نائىبلىق ۋەزىپىسىنى ئورۇنلىشىغا ئىمكانىيەت بولمىغانىدى.

مۇراسىمدا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خاقانى تۇغلۇق تۆمۇرخان ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلانغا موڭغۇل رەسمى بويىچە باشتىن ـ ئاياغ ئۇستىباش بىلەن ئۆز كەمىرىنى ۋە ئېگەرلىك خاس ئېتىنى ئىنايەت قىلدى. بۇ ئۇستىباش، سەرپايلارنىڭ ئىچىدە كالۋۇتۇنلۇق موڭغۇلچە بۆك، كەشتىلىك خوتەن ئەتلىسىدىن تىكىلگەن شاھانە تون ـ لىباس ۋە قىتانچە كەمەرلەر بار ئىدى. كەمەر كونىچە ئىشلەنگەن بولۇپ، سول تەرىپىگە ئەنبەردان ۋە تىل تۇمارداك ئۇچ ـ تۆت نەرسە ئېسىلغان، ئوڭ تەرىپىگىمۇ شۇنداق ئۇچ ـ تۆت نەرسە ئېسىلغانىدى②.

ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلان چەللە شىپاڭنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئاتتىن چۈشتى ۋە خان بىلەن كۆرۈشىدىغان يەرگە

---

① بۇ ھەقتە شەرەفىدىن ئەلى يەزدىينىڭ «زەپەرنامە»، «ئەمىر تۆمۇر كۆرەگان ھەققىدە قىسسە» دېگەن ئەسەرلىرىگە قارالسۇن.

② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «بابۇرنامە»گە قارالسۇن.

يەتكەندە توققۇز قېتىم يۈكۈنۈپ تەزىم قىلىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلدى. ئۇ تەخت ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، تۇغلۇق تۆمۈرخانمۇ ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭ بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشتى، ئاندىن كېيىن ئاتا ـ بالىلىق مېھرى بىلەن بىر پەس قۇچاقلىشىپ تۇرۇشتى.

خان ئىلياس خوجا ئوغلانىنى ماۋەرائۇننەھر نائىبلىقىغا تەينىلىگەنلىك توغرىسىدىكى مەنشۇرنامە①نى ئۇنىڭغا سۇندى. ئىلياس خوجا ئوغلان خاقان ئاتىسىنىڭ قولىدىن مەنشۇرنامەنى ئىككى قوللاپ تاپشۇرۇۋېلىپ، ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈچ قېتىم كۆزىگە سۈرتۈپ، بېشىدىن ئېگىز كۆتۈردى. ئاندىن كەينىگە ئارقىچىلاپ ياندى. ئۇ يانغانىدىمۇ خودىدى باشتىكىدەك توققۇز قېتىم يۈكۈنۈپ تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن كېلىپ خانىنىڭ سول تەرىپىدىكى ئورنىغا كېلىپ تۇردى. بۇ چاغدا پۈتۈن مەيدانىدا «تۇغلۇق تۆمۈرخان ! ئىلياس خوجا ئوغلان !» دېگەن سادالار ئارقىمۇئارقىدىن ياڭىراپ، پۈتۈن خان يۇرتى يايلىقىنى لەرزىگە كەلتۈردى...

خان ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنى ئۆزىنىڭ خان چېدىرىدا قوبۇل قىلدى. قوبۇل ۋاقتىدا ۋەلىئەھد، ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئىلياس خوجا ئوغلانمۇ بىللە بولدى.

تۇرغاۋۇتلار ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ھۇزۇرىغا باشلاپ كىرگەندە، ئۇ خاقانلىق ئۇزۇكى سېلىنغان سول قولى بىلەن ساقىلىنى سىلاپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ قولىدا سەلتەنەت سىمۋولى بولغان سەۋلىجانىنى چىڭ تۇتۇۋالغانىدى. ئۇنىڭ يېنىدا سەككىز ياشلىق ئىلياس خوجا ئوغلان قۇرئان ئوقۇپ ئولتۇراتتى. خان ئىشىك تەرەپتىن كېلىۋاتقان ئاياغ تىۋىشىنى ئاڭلاپ، سەللە ئورالغان تەقىيەسىنى بېشىغا كىيىۋالدى ۋە كىرگۈچىنى ئالاھىدە ھۆرمەت بىلەن قارشى ئالدى. چېدىرنىڭ

① مەنشۇرنامە ـــ يارلىق، پەرمان.

ئالدىدا تۇرغان تۇرغاۋۇت بىر يانغا ئۆتۈپ، كىرگۈچىنى ئالدىغا ئۆتكۈزدى. كىرگەن كىشى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان بولۇپ، خانغا لايىق سالام ـ سەھەت بىلەن:

ـــ ئەسسالامۇئەلەيكۈم، ساھىبقىران خاقان ئالىيلىرى ! ئاللا سىلىنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي ! ـــ دېدى.

ـــ ۋەئەلەيكۈم ئەسسالام، ئەمىر جانابلىرى، ـــ دېدى خانىمۇ ئۇنىڭ سالىمىنى ئىلىك ئېلىپ، ـــ ئېيتقىنىڭىز كەلسۇن، خۇش كەلدىڭىزمۇ، ھارمىغايسىز !

ـــ مەنكى قۇلىڭىز تۆمۈر مەرھۇم ئەمىر تەرەغاي باھادىرنىڭ ئوغلى بولىمەن. ئۆزۈم كۆرەگان ئۇرۇقىدىن. بېلىمگە مۇلازىملىق كەمىرىنى باغلاپ خىزمىتىڭىزگە كەلدىم. ئالدىڭىزدا پەرمانبەردار بولۇپ تۇرۇپتىمەن.

تۇغلۇق تۆمۈر ئۇنىڭغا باشتىن ـ ئاياغ سىنچىلاپ قاراپ چىققاندىن كېيىن سورىدى:

ـــ تۆمۈربەگ، قېنى مېنىڭ سوئالىمغا جاۋاب بېرىڭچۇ، ئەمىرلىك سالاپىتى نېمىدۇر؟

ـــ ساھىبقىران خاقانىمغا مەلۇم بولغايكى، ئەمىرلىك سالاپىتى شۇكى، گۇناھكارلارنى ياساققا يەتكۈزمەك لازىم. بولۇپمۇ گۇناھكار تۇۋىسىنى بۇزغان بولسا، تېخىمۇ شۇنداق قىلىش جايىزدۇر، ـــ دېدى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان خانىنىڭ سوئالىغا بىمالال جاۋاب بېرىپ.

ئۇنىڭ جاۋابىغا قايىل بولغان خان:

ـــ نېمە تەلىپىڭىز بولسا تارتىنماي ئېيتىڭ، مەنسەپ تەلەپ قىلغۇڭىز يوقمۇ؟

بۇ چاغدا ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان دەرھال يەرگە تىزلاندى:

ـــ مېنىڭ بوينۇمدا قۇلۇق ۋەزىپىسى بار، ـــ دېدى ئۇ دەرھال، ـــ مەنسەپ تەلەپ قىلىشقا ھەددىم ئەمەس !

ئۇنىڭ بۇ جاۋابى خانغا بەك يېقىمىپ كەتتى. ئۇ يېنىدا ئولتۇرغان ۋەلىئەھد، ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئىلياس خوجا

ئوغلانغا قاراپ مۇنداق دېدى:

ــ ئەمىر بۇلاجى دوغلات دەسلەپكى قېتىم كۆتۈرۈلۈپ چىققاندا، چاغاتاي ئۇلۇسىدىكىلەرنىڭ كۆپ قىسمى ئۇنىڭغا ئىتائەت گەدىنىنى تولۇق ئەگمىگەنىدى. ۋاھالەنكى، ئۇلارنىڭ كۆپ سانلىقىنى شۇنىڭ ئۈچۈن قەتل قىلسا، ئۇنىڭغا ئەيىب سانىلار ئىدى. شۇڭا، ھەرقايسى ئۇلۇس بەگلىرى ئۆز ئالدىغا بىردىن چاغاتايزادىنى خان قىلىپ تىكلەپ، خانلىق پەرمانلىرىنى، تۇرلۇك نىشانلارنى ئۇنىڭ نامىدا پۈتىدىغان بولدى. خان ئۈچۈن بۇ بىر ئىسىمدىنلا ئىبارەت ئىدى. ئاخىرقى چاغلاردا خان كۆپىنچە بارلاس ئەمىرلىرىنىڭ قولىدا تۇتقۇن ھالەتتە ئىدى. پادىشاھلىق نۆۋىتى ماڭا كېلىپ ساھىبقىران بولغان چاغدا، مەرھۇم ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ ئۆز ـ ئۆزىگە خوجىلىقى شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، ئۇنىڭ مېنىڭدىن باشقا ھېچقانداق خانغا ئېھتىياجى قالمىدى. ئۇ مېنى پېقىرلىق لىباسىدىن ئاجرىتىپ، ئۇستۇمگە شاھانە خىلئەت[1] لەرنى كىيدۈردى. ئى ئوغلان، مانا ئەمدى سىزنى ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىگە نائىب قىلىپ تەينىلىدۇق. سىزگە ھەم ھۆرمەتلىك تۆمۈربەگنى ئەتكە قىلىپ، يارەمچىلىككە بەلگىلىدۇق. سىز شۇ ئىشنى ھەرگىز ئېسىڭىزدىن چىقارمىغايسىزكى، تۆمۈربەگنىڭ بوۋىسى قاراچار نويان گەرچە ئۇلۇغ خان بوۋىمىز چاغاتاي خانغا نۆكەر بولغان بولسىمۇ، ئەمما سىز ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىنىڭ ھەممىسى ئەۋلادىمۇئەۋلاد بىزنىڭ نۆكەرلىرىمىزدۇر، دەپ دەۋا قىلمىغايسىز. ئەمدى ئۇنداق دەۋانى تاشلاپ، تۆمۈربەگنى ئۇستاز، ئاغا ۋە دوست ئاتىقى بىلەن ئاتىغايسىز ھەم پادىشاھلىق يوسۇن ـ قائىدىلىرى بويىچە ئۇنى بەگلەر مەرتىۋىسى بىلەن ئاتىغايسىز. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ بىزنىڭ پۈتكۈل ئەۋلادلىرىمىز بۇ قائىدىنى ھەرگىز تاشلىمىغاي !...

---

① خىلئەت ــ تون ـ كىيىم، لىباس.

تۇغلۇق تۆمۈرخان سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى ـ دە، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ـــ ئى ئوغلان، سىز تېخى ئەمدىلا سەككىز ياشقا كىردىڭىز، بۇ سىزنىڭ ئاتا ـ ئانىڭىزنىڭ باغرىدا تەشۋىشسىز ئويناپ ـ كۈلۈپ يۈردىغان چاغلىرىڭىز ئىدىغۇ. بىراق، زامانە سىزنى چوڭ بىر ئۆلكىنىڭ نائىبلىقىغا تاللىدى. نائىبلىق سەلتەنىتە سالمىقى ئىنتايىن ئېغىر ئىش ئىكەنكى، ئۇ ھەرگىزمۇ يېشىڭىزنىڭ كىچىكلىكىگە قاراپ، سىزنى ئاياپ ئولتۇرمايدۇ. سەلتەنەتنىڭ ئېغىر يۈكى يەلكىڭىزگە ئارتىلدىمۇ، ئۇنىڭ ھامماللىقىنى قىلماسلىقىڭىزغا ئىلاجىڭىز يوق. خۇددى بويى ئېگىز ئادەمنىڭ ئېگىز بولغىنى بىلەن ئوي ـ خىيالىنىڭ ئېگىز بولۇشى ناتايىن بولغىنىغا ئوخشاش، يېشى كىچىكىنىڭ ئەقلى كىچىك بولۇشمۇ ناتايىن. مۇنۇ ئالدىڭىزدا تۇرغان بەگ ئەتكىڭىز تۆمۈربەگنى ئالايلۇق، ئۇ ئون يېشىدىلا زېرەكلىكى بىلەن ئالەمگە تونۇلغان، ئون بەش يېشىدا مەھەللە بېگى بولۇپ جېدەل ـ ماجىرالارغا كېسىم چىقارغان.

خان سۆزلەپ بولۇپ، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىغا قاراپ مۇنداق دېدى:

ـــ رەقىبىنى ئۆلتۈرۈپ يەڭگەن ـــ يېڭىش ھېسابلانمايدۇ، بەلكى ئۆلتۈرمەستىن ئۆزىگە قوشۇۋالغان ھەقىقىي يېڭىش ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، ئىنسان ئۆلۈم ئۈچۈن ئەمەس، بەلكى ياشاش ئۈچۈن كۈرەش قىلىدۇ!

ـــ ئەي، شاھى جاھان، مەن سىز ساھىبقىران جانابىي ئالىيلىرى ئۈچۈن سادىقلىق بىلەن خىزمەت قىلىش پوتىسىنى بېلىمگە باغلىدىم، ـــ دېدى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان قۇلۇق بىلدۈرۈپ، ـــ مەن بۇنىڭ ئۈچۈن ئىجتىھات لىباسىنى ۋۇجۇدۇمغا ياپتىم. سىز جانابىي ئالىيلىرىغا خىزمەت قىلىش يولىدا ئارزۇ ـ ئۇمىدلىرىمنىڭ لاله گۈللىرى ئېچىلىپ، دۇشمەنلىرىمنىڭ قانىتلىرى چېچىلسا ئەجەب ئەمەس، چۈنكى

پەلەك شاھى يۈسۈپنى ئىقبالىغا يەتكۈزگىنىدەك، مەنمۇ سىزنىڭ سەلتەنەتىڭىزنىڭ شاراپىتىدە مۇشەققەتلەر زىنداندىن چىقىپ، «مىسىر» راھىتى ئۈستىدە «سۇلتان» بولۇپ راھەت كۆرسەم ئەجەب ئەمەس!

ــ بەگ جانابلىرى، ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭىز، ــ دېدى خان ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، ــ شۇنداق، ئاللاتائالا ياخشى ـ يامانلىقنىڭ كارامەت تونىنى ۋە قابىلىيەتنىڭ كېيىملىرىنى كىملەرنىڭدۇر بويىغا مۇناسىپ قىلىدۇ ۋە كىملەرنىڭدۇر قەددى ـ قامىتىگە لايىق قىلىدۇ. يەنە كىملەرنىدۇر زالالەت تۇنىدىن، جاھالەت چۆلىدىن كەلتۈرۈپ، ئىمان ئىسلامنىڭ قۇياشى بىلەن مۇنەۋۋەر قىلىدۇ. شەرىئەتنىڭ شاراپەتلىك سۇلىرىدىن بەرىپ ئۇنى كۆكلىتىدۇ. تۆمۈربەگ جانابلىرى، يىراق ئۆتمۈشنى سۈرۈشتە قىلغاندا، سىزنىڭ ئۇلۇغ بوۋىڭىز قاراچار نويان مېنىڭ ئۇلۇغ بوۋام چىڭگىزخانغا نۆكەر بولغان. ئۇلۇغ بوۋام چاغاتايخانغا كۆرەگان (كۈيۈئوغۇل) بولغان. سىزنىڭ ئاتا ـ بوۋىلىرىڭىز چاغاتايخانىنىڭ قىزىنىڭ ئەۋلادلىرىدۇر. ھالبۇكى، چاغاتاينىڭ ئەۋلادى چىڭگىزخانىنىڭ ئۆز نەسلىدىن بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىز سىز بەگ جانابلىرىنى پەرزەنتىمىز ئىلياس خوجا ئوغلانغا بەگ ئەتكە قىلىپ بەلگىلىدۇق ھەمدە سىزدىن ئۆز مەرھەمىتىڭىزنىڭ ۋە ئېھسانىڭىزنىڭ سايىسىنى ئىلياس خوجا ئوغلانىدىن ئايىماسلىقىڭىزنى، ئۇنىڭغا ھەمدەملىشىپ، ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىنىڭ پۇقرالىرىغا تەسكىن بېرىشنى، تېزلىكتە ئۇل ۋىلايەتنىڭ ئىمارىتىنى ۋە زىرائىتىنى ياخشىلاپ مەمۇر قىلىش ۋە باج ـ خىراجىتىنى خەزىنە ئامىرە[1]گە يەتكۈزۈشنى بۇيرۇيمىز!

ــ قۇللۇق، جانابي خان ئالىيلىرى، ــ دېدى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان تۇغلۇق تۆمۈرخانغا قۇللۇق بىلدۇرۇپ، ــ ھەرقانداق

① خەزىنە ئامىرە ــ ئاۋاتچىلىق خەزىنىسى.

مۇراد گۈلى ئاسايىش - ئامانلىق گۈلزارلىقىدا كەرەملىك ئاللانىڭ ئىنايىتى بىلەن ئېچىلىدۇ. ھالبۇكى، باشقا نەرسىلەر ئارىسىدا ئۇ شۇنچىكى بىر باھانە - سەۋەبدۇر. مىسالەن، لەشكەرلەرنىڭ كۆپلۈكى ھەمدە تۈگمەس - پۈتمەس شان - شەۋكىتى، بۇ دۇنيادا پەقەت بىر تۈرلۈك ئەپسانىدۇر، خالاس! ئەمىر قازغىن بارلاس ۋە ئەمىر بايان سۇلدۇز قاتارلىق باشباشتاق تەپرىقچى ئەمىر - بەگلەر ھۆكۈم سۈرگەن ئۇل ماۋەرائۇننەھردە ئۇلۇغ ئەمىرلەر ۋە ئالىي سەردارلار تەيىنلىگەن ئەمەلدارلار ھۆكۈمەتتە بىر - بىرىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ھەرگىز تەن ئېلىشمايتتى ۋە بۇيرۇقنىغا ئىتائەت قىلىشمايتتى. ھوقۇقلۇق چوڭ ئۇلۇسبەگلىرى ئۇلارغا ئارقا تىرەك بولۇپ بەرگەچكە، ئۆز قول ئاستىدىكىلىرى ۋە تەرەپدارلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن باشلىرى قىزىپ كېتىپ، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ پادىشاھلىق سەلتەنەتىگە ئىتائەت قىلمىدى، بېشىنى ئەگمىدى. دانالارنىڭ ئەگەر ھەرقانداق قوۋمغا ئۆزىنى قوغداپ تۇرىدىغان بىرەر باشلىق بولمىسا، تېز ئارىدا پىتنە - پاساتقا ئۇچرايدۇ، دېگەنلىكى مەلۇم. ئەگەر بىر مەملىكەتتە ئۇنىڭ بارلىق ئاھالىسى بويسۇنىدىغان، خەلقىنى ئەمر - پەرمانىنى ئورۇنلىشى ۋە مەنئى قىلىنغانىنى قىلماسلىقى زۆرۈر دەپ ھېسابلايدىغان ھەمدە ھۆكمى، بۇيرۇقىغا خەلقى ھېچقاچان قارشى چىقمايدىغان بىر ھۆكۈمران بولمىسا، ئۇنداق ئەلنىڭ ئەھۋالى ۋە قىياپىتىنىڭ تەرتىپى ئىزدىن چىقىدۇ. ئەلھال، ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ ئاتا - بوۋىسى بىلەن كەمىنە قۇلىڭىزنىڭ ئاتا - بوۋىسى ئوتتۇرىسىدا ئۆتمۈشتە نەسەب - ھەسەبتە قوۋمى - قېرىنداشلىق رىشتىسى بولغانلىقتىن، «ئاتا - بوۋىلارنىڭ يولى بالىلارنىڭ يېقىنلىقىدۇر» دېيىلگەنلىكىگە بىنائەن، ساھىبقىران خاقان ئالىيلىرىنىڭ شەرەپلىك يۈز - خاتىرى ئۈچۈن، كەمىنە قۇلىڭىز ئەمرىڭىزنى رەت قىلىشقا ئىلاجسىزمەن!

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ

خۇشال بولدى ۋە:

ــ مەرھۇم ئۇلۇغ بوۋىلىرىم چىڭگىزخان بىلەن چاغاتايخانلاردىن ھەم مەرھۇم خاقان ئاتام ئېسەن بۇغاخاندىن ماڭا مىراس قالغان بۇ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى ساقلاپ قېلىش مېنىڭ ئەڭ زور ئارزۇيۇم، ــ دېدى ئۇنىڭغا، ــ ئەلھال، مېنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتىپ كېلىشىمدىكى سەۋەبمۇ يەنىلا مەملىكەتنىڭ ھودۇدلۇقىنى مۇستەھكەملەشنى مەقسەت قىلاتتى. تۆمۈربەگ جانابلىرى، سەلتەنەتىمىز تەپرىقچى ئاسىيلارنى يوقىتىشتا سىزنىڭ ياردىمىڭىزگە موھتاج!

ــ پەرمانبەردارمەن، ھەزرىتى ساھىبقىران جانابىي ئالىيلىرى، ــ دېدى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان دەرھال، ــ شۇنداق، باشباشتاقلىق ئەۋج ئالغان جايدا خىيانەت، ئالدامچىلىق ۋە ئادالەتسىزلىكلەرنىڭ قۇيرۇقى ئەزەلدىن ئۈزۈلگىنى يوق! شۇڭا، مالىمان ئەل سىزدەك چېۋەر، ئادالەتپەرۋەر خاقانغا ئىنتايىن موھتاج!

ــ سۆزىڭىزگە ھەسسىنات! ــ دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىگە قايىل بولغىنىدىن، ــ مېنىڭ ئارزۇيۇمۇ ئادىل خاقان بولۇپ، خەلقنىڭ دىلىدا چوڭقۇر يىلتىز تارتىشتۇر!

ــ بىراق، ساھىبقىران جانابىي خان ئالىيلىرى، ــ دېدى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان قۇللۇق بىلدۈرۈپ، ــ سەلتەنەت ئىشىنىڭ تولىمۇ شەپقەتسىز بولىدىغانلىقى ئۆزۈمگىمۇ ئايان. خىيانەت، ئالدامچىلىق ۋە باشباشتاقلىق ئەۋج ئالغان بۇ جايدا ئادالەت ئورنىتىش ئىنتايىن قىيىن بىر ئىش ئىكەنلىكىنى ياخشى بىلىمەن. چۈنكى، ئاسىيلارنى يوقاتىسىڭىز، ئۇنىڭدىنمۇ يامانراقلىرى كۆكلەپ چىقىپ تۇرىدىكەن. تېخى يېقىندىلا پېقىر قۇلىڭىز مەن ئەنە شۇنداق باشباشتاق، خىيانەتكار ۋە ئاسىيلارنىڭ قولىدا ھالاك بولغىلى تاس ـ تاماس قالدىم. مېنىڭ ئەمەل تۇتۇشقا قىزىقماسلىقىمۇ ئەنە شۇ سەۋەبتىن بولغان...

ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان تىلغا ئالغان بۇ ۋەقەنىڭ ئۆتمۈشى مۇنداق ئىدى:

شۇ چاغلاردا ماۋەرائۇننەھردە ياشايدىغان تۈركمەن قوۋمىنىڭ تېكىلىبېگ دەيدىغان بىر ئەمىرى كۆرەگان ئېلىگە بەكلا دۈشمەنلىك قىلاتتى. ئۇنىڭ ئادەملىرى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ جانبېگ ئىسىملىك بىر قېرىندىشىنى تۇتۇۋالغاندا، ئۇنىڭ تېرىسىنى تىرىك تۇرغۇزۇپ تۇلۇمچىلاپ سويدۇرۇپ، قېينىاپ ئۆلتۈرۈۋەتكەنىدى. ئەمىر تۆمۈر ئۇنى دەپنە قىلىش ئۈچۈن تۈركمەن ئېلىگە بارغاندا، تېكىلىبېگ ئۇنىمۇ تۇتۇۋالغانىدى. ئۇنى خۇراسان مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمرانى شاھ مەنسۇرنىڭ ئالدىغا تۆھپە قىلىش ئۈچۈن ئېلىپ ماڭغاندا، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان كېچىسى پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ قېچىپ كېتىپ، جامدىكى بىر خانىقانىڭ ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالغانىدى. ئۇ بەك چارچاپ كەتكەنلىكتىن تېزلا ئۇخلاپ قالدى ـ دە، چۈش كۆردى. چۈشىدە خانىقانىڭ ئىچىدىن بىر پارچە نۇر كۆرۈنۈپ، خانىقانى خۇددى كۈندۈزدىكىدەك يورۇتۇۋەتكەنلىكىنى كۆردى، ئىككى كىشى چىقىپ ئۇنىڭ باغلاقلىق تۇرغان قولىنى يەشتى. ئۇلارنىڭ بىرسىنىڭ قولىدا لىق سۇت تولدۇرۇلغان بىر پىيالە، يەنە بىرسىنىڭ قولىدا لىق شاراب تولدۇرۇلغان بىر كاسە بار ئىدى. ئۇلار ئۆز كاسىلىرىدىكىنى ماختىشىپ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانغا سۇندى. بىراق، ئۇ شارابنى ئىچمەي، سۇتنى ئىچتى؛ قاراپ تۇراتتى، يەنە بىرئازدىن كېيىن، بىر ھەرە ئۆزىگە ئوخشاش يەنە بىر ھەرىنىڭ ئۆلۈكىنى كۆتۈرۈپ ئەكىردى، بىرئازدىن كېيىن ئۇنى ئاچىقىپ كەتتى؛ ئاندىن بىر كىشى ناھايىتى كۆپ قۇشقاچنى مىڭبىر مۇشەققەتتە تۇتۇپ، بىر قەپەسگە سولىدى. لېكىن، ئۇ ئېھتىياتسىزلىقتىن قەپەسنىڭ ئىشىكىنى ئېتىپ قويمايلا چىقىپ كەتتى. بىر يىلان كېلىپ، قەپەستىكى قۇشقاچلارنى بىر باشتىن دەم تارتىپ يېگىلى تۇردى. لېكىن، قۇشقاچلارنىڭ كۆپ قىسمى قەپەستىن ئۇچۇپ چىقىپ كەتتى؛

ئەمىر تۆمۇر ھەيران بولۇپ قاراپ تۇراتتى. بىرئازدىن كېيىن بىر كىرپە پەيدا بولۇپ، ھېلىقى يىلاننى تۇتۇپ يەپ كەتتى. ئاندىن تۇلكە پەيدا بولۇپ، كىرپىنى يېدى. يەنە بىردەمدىن كېيىن، بىر سەييات كېلىپ تۇلكىنى ئۆلتۈردى. بىراق، سەييات ئۆزىمۇ نېرىغا بارا ـ بارمايلا تېيىلىپ چۈشۈپ، بويىنى قاتلىشىپ ئۆلدى. بۇ ۋەقەلەرنى كۆرۈپ تۇرغان ئەمىر تۆمۇر كۆرەگان قاتتىق ھەيران بولغىنىدىن بىر ۋاقىراپلا ئويغىنىپ كەتتى. قارىسا چۈشى ئىكەن.

بۇ چاغدا خانىقانىڭ خىزمەتچىسى كىرىپ، ئۇنىڭغا:

ـــ بۇ ياققا كەل، تۆرەم سېنى يېنىغا چاقىرىدۇ ! ـــ دېدى.

ئۇ خانىقانىڭ ئىشىكىدىن چىقىپ بىر مويسىپىت ئادەمنى كۆردى.

ـــ ئەي، ئەمىر تۆمۇر، بىلىمەن، سەن كېيىنكى كۈنلەردە ساھىبقىرانلىق دەۋاسىنى قىلىسەن، ـــ دېدى ھېلىقى مويسىپىت ئادەم ئۇنىڭغا، ـــ شۇڭا سەن چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۇر ئوغلانغا خىزمەتكە كىرىپ، ئۇنىڭدىن پادىشاھ ـ سۇلتانلارنىڭ ئۇدۇمىنى، سەلتەنەتنىڭ ئەدەپ ـ قائىدىلىرىنى ھازىردىن باشلاپ ئۆگىنىشىڭ كېرەك. نەپسىڭگە ھەرگىز بېرىلمىگەيسەن. سەن بايا چۈشۈڭدە بىر نۇر ـ زىيانى كۆردۈڭ. بۇ سېنىڭ ئىقبالىڭنىڭ قۇياشقا ئوخشايدىغانلىقىغا بېشارەتتۇر. چۈنكى، كېيىنكى چاغلاردا پۈتۈن ئالەم ساڭا بېقىنىدۇ؛ ئىككى كىشى ساڭا سۇت بىلەن شاراب كەلتۈردى. بىراق، سەن سۈتنى ئىچىپ، شارابنى ئىچمىدىڭ. ئەگەر شارابنى ئىچكەن بولساڭ، زالىم بولغان بولاتتىڭ؛ بىر ھەرە ئۆزىگە ئوخشايدىغان يەنە بىر ھەرىنىڭ ئۆلۈكىنى كۆتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ مەنزىلىگە كەتتى. سەنمۇ پۇقرالىرىڭنىڭ ئەھۋالىدىن ھەر دائىم خەۋەردار بولغايسەن. چوقۇم ئېھتىيات قىلغايسەنكى، تاكى قىيامەتكىچە ئۇلارنىڭ جېنىغا ناھەق زامىن بولمىغايسەن؛ بىر كىشى كۆپ قۇشقاچنى ناھايىتى مۇشەققەتتە تۇتتى ۋە ئۇلارنى بىر قەپەسكە سالدى.

بىراق، ئۇ ئېھتىيات قىلمىغانلىقتىن، قۇشقاچلار ئۇچۇپ كېتىشتى. بۇ ئۇنىڭ مال ـ دۇنياغا ھەۋەس قىلىپ، مىڭبىر جاپا ـ مۇشەققەتتە توپلىغان بايلىقى ئىدى. بىراق، ئاخىر تالان ـ تاراجقا قېلىپ توزۇپ كەتتى. شۇڭا، مال ـ دۇنياغا مېھرىڭنى قويمىغايسەن. ئۇنىڭ مۇھەببىتىگە باغلانمىغايسەن؛ يىلان قەپەستىكى قۇشقاچنى يېدى، كىرپە كېلىپ يىلاننى يېدى، تۈلكە كىرپىنى يېدى. تۈلكىنى بولسا سەييياد ئېتىۋەتتى. سەييياد ئۆزىمۇ پۈتلىشىپ كېتىپ بوينى قاتلىشىپ ئۆلدى. بۇنىڭدىكى مەنە شۇكى، ھەركىم بىراۋغا قەست قىلسا ياكى زىيان سالماقچى بولسا، قەست ۋە زىيان ئاخىرقى ھېسابتا ئۆزىنىڭ بېشىغمۇ كېلىدۇ !...

تۆغلۇق تۆمۈرخان تۆمۈربەگنىڭ بۇ ھېكايىسىنى ئاڭلاپ كۈلدى ۋە ئۇنىڭغا:

ـــ شۇنداق، مەنسەپ ۋە سەلتەنەتكە يالغۇز ئەقىل ـ پاراسەتكە تايىنىپلا ئېرىشىش قىيىن ! ـــ دېدى، ئاندىن ئۇنىڭغا قايتىشقا ئىجازەت بەردى.

*　　*　　*

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزىنىڭ تۆمۈربەگنى ۋەلىئەھد، ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئىلياس خوجا ئوغلانغا بەگ ئەتكەسى قىلىپ تەينىلەش قارارىغا كەلگەنلىكىنى ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىرغا ئېيتقاندا، ئۇ خانىنىڭ بۇ قارارىنى ئانچە ماقۇللاپ كەتمىگەنىدى.

ـــ ئەمىر قازغىن بارلاس ئۆلۈپ، ئەمىر بايان سۇلدۇز ياساققا تارتىلغاندىن كېيىن، ـــ دېگەنىدى تاشتۆمۈر باھادىر تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئۆزىنىڭ بۇ ھەقتىكى ئويلىغانلىرىنى ئېيتىپ كېلىپ، ـــ ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىنىڭ ھاكىمىيىتىگە باشچىلىق قىلىشقا دەۋاگەر بولغان بىردىنبىر كۈچلۈك رەقىپ

دەل ئاشۇ تۆمۈربەگ بولۇپ قېلىشى مۇمكىن. خان ئالىيلىرىنىڭ يىراقىنى كۆرەلەيدىغان ئەقىل ـ ئىدراك كۆزىدىن چەتتە قالمىسۇنكى، كىشى رەقىبىنى بەك تۆۋەن چاغلاپ سەل قارىغاندا، خۇددى كىچىككىنە ئوتنى پەرۋاسىزلىق بىلەن ئۆچۈرمەي قويۇپ، چوڭ يانغىنغا سەۋەبچى بولغاندەك بىر ئىش بولىدۇ. چۈنكى، يىلاننى يانچۇقتا سېلىۋېلىش ۋە رەقىبىنى دوست دەپ بىلىش ھوشيارلىقتىن، پايدىسىز ئاقىۋەتنى ئويلاشتىن يىراقتۇر. تۆمۈر بەگنىڭ كۆڭلىدە ئويلىغانلىرى سەلتەنەتىمىزگە نىسبەتەن توغرا كەلمەيدۇ. بۇ مەسىلىدە توغرا تەدبىر پۈتۈنلەي ئۇنىڭغا قارشى چىقىشنى تەقەززا قىلىدۇ. بولمىسا ئۇ ئۆزىنىڭ قانات ـ قۇيرۇقىنى تەڭشۇالغاندىن كېيىن، پۈرسەت قولدىن كېتىپ قالىدۇ. ئۇ چاغدا پۈشايمان قىلغانىنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمايدۇ !...

بىراق، دۆلەت ـ پاراغەتنىڭ ئىلھامى ۋە قوللىشى تۈپەيلىدىن، ئىشلارنىڭ تەپسىلاتى ۋە سىر ـ ئەسرالارنىڭ مەخپىيلىكىدىن ھوشيار، پەم ـ پاراسەتلىك ساھىبقىران خاقان تۇغلۇق تۆمۈر بۇ مەسىلىدە ئۇزاقتىن بېرى چوڭقۇر ئويلاپ، دۆلەت ئەركانلىرىنىڭ پىكىرلىرىنىڭ ئېگىز ـ پەسلىكى ئۈستىدە پىكىر يۈرگۈزۈپ كەلگەنلىكتىن، ئاخىر يەنىلا ماۋەرا ـ ئۇننەھر نائىبى ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلانغا بەگ ئەتكەلىككە مەزكۇر تۆمۈربەگنى تەيىنلەش قارارىغا كەلگەنىدى. شۇڭا، ئۇ ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر ۋەكىللىكىدىكى ئەمىر ـ ئۆمەرا، بەگ ـ بىگاتلارنىڭ پىكرىنى قوبۇل تېپىپ كەتمىدى:

ـــ دۇنيا دەۋرىدىن ـ دەۋرگە ئۆتۈپ تۇرىدۇ، تەبىئەت دۇنياسى بىلەن ئىنسانلارمۇ بۇ دۇنيادا بىر ھالەتتىن يەنە بىر ھالەتكە ئۆتۈپ تۇرىدۇ، ـــ دېدى خان تاشتۆمۈر باھادىرغا، ـــ ھۆكۈمران بولغان كىشى ھەر كۈنكى ئىش ـ ھەرىكىتىدە ھەق يولىنى تۇتۇشى كېرەك. ھەرقايسى تائىپە، ھەرقايسى جەمئىيەتلەر بىلەن بولغان پىكىر ئايرىمچىلىقىنى ھېسابقا ئېلىپ، ئۇلار بىلەن

بىللە ئولتۇرۇشنى بىلىشى كېرەك. ئۇلار بىلەن دوستلۇق - ئىناقلىق ئورنىتىشقا تىرىشىشى لازىم. چۈنكى، زامانىمىزدىكى ئېقىمى ۋە ئىنسانلارنىڭ زامانغا نىسبەتەن كۆزقارىشى ھەردائىم ئۆزى ئارزۇ قىلغاندەك بولۇۋەرمەيدۇ. دۇنيانىڭ ئىشلىرىمۇ ھەم شۇنداق. بەتنىيەت كىشىلەر ئۆزىنىڭ رايىغا باقىدەك كۆرۈنسىمۇ، ئەمما بۇنداق يول قويۇشنىڭ پەقەت ۋاقىتلىق ھادىسە ئىكەنلىكىنى ھۆكۈمران بولغان ئادەم ھەر ۋاقىت ئېسىدىن چىقارماسلىقى كېرەك. ئەلۋەتتە، ھۆكۈمرانلار ئۆزىنىڭ ئىختىيارلىق تىزگىنىنى ھەر دائىم ئۆز قولىدا تۇتۇشى، ئۇلارنىڭ قولىغا پۈتۈنلەي تاپشۇرۇۋەتمەسلىكى، زامانە ھادىسىلىرىنىڭ ئاستىدا بېسىلىپ قالماسلىقى لازىم. ئۆزى توغرا تاپقان يولنى قەيسەرلىك بىلەن داۋاملاشتۇرۇشى كېرەك!

— بىراق، ساھىبقىران خان ئالىيلىرى، شۇنى ئۇنتۇمغايسەنكى، نىيەتنىڭ ئاستىدا قارانىيەت بار، كۈلكىنىڭ كەينىدە سۇيىقەست بار. دۇنيا بىسيار نەيرەڭگۇاز كېلىدۇ ...

دەرۋەقە، كۈنىگە يېڭىدىن يېڭى مۇقام كۆرسىتىدىغان نەيرەڭگۇاز زامان بۇ چاغدا ھىيلە - مىكىر تايىقى بىلەن ئالدامچىلىق سەھنىسىدە يېڭى ئويۇنلىرىنى نامايىش قىلماقتا ئىدى!

گەرچە ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىدە يۈز بەرگەن تۇرلۇك قانۇنسىز قىلمىشلار تۈپەيلىدىن تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆز سەلتەنەتىنى تەشكىل قىلىدىغان بۇ ئەمىر - ئۆمەرالار، بەگ - بىگاتلارغا نىسبەتەن مەلۇم دەرىجىدە ئاغزىغا قارايدىغان بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبى سۈپىتىدە مەسلىنى ئىمكانقەدەر سىيلىق ھەل قىلىشقا مايىل ئىدى. ئىمكانقەدەر كۆپرەك مەرتىۋىلىك كىشىلەرنى ئۆزىگە تارتىشنى خالايتتى. بۇ ھالدا ئۇ ئۇلار بىلەن ئىتتىپاقلاشماقچى بولسا، ھەتتا ئۇلارنى ئەتىۋارلىماقچى بولسا، ئۇنىڭ بۇ خاھىشىغا كىمۇ قارشى تۇرالىسۇن؟

چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خانى تۇغلۇق تۆمۈر ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتىپ بارغاندا، ئەمىر ـ ئۆمەرالىرى ئارىسىدا ئۇنىڭ ئەمىر ھامىد كۈرلۈكۈت ئىسىملىك بىر سەركەردىسى ئۆز تەڭتۇشلىرى ۋە ئۆزىگە ئوخشاشلار ئىچىدە ئەقىلدە كامىللىقى، ئىنتايىن زېرەكلىكى ۋە ئاجايىپ قابىلىيەت ـ ئىستېداتى بىلەن ئۇنىڭ ھەر تەرەپلىمە ئېتىبارىغا ئېرىشكەنىدى، ئۇ ياخشى تىلەك مەزمۇنىدا ئېيتقان ھەرقانداق ئىشنى تۇغلۇق تۆمۈرخان گەپ ـ سۆزسىز قوبۇل قىلاتتى. مەزكۇر ئەمىر ھامىد كۈرلۈكۈتنىڭ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان بىلەنمۇ مۇناسىۋىتى ئىلگىرىدىن تارتىپلا قويۇق ئىدى. شۇڭا، ئۇ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ يېشىنىڭ كىچىكلىكىگە باقماي ھەقىقىي تاغ يۈرەك ۋە قابىلىيەتلىك سەركەردە ئىكەنلىكىنى ئۇزاقتىن بېرى خانغا مەلۇم قىلىپ كېلىۋاتقانىدى. بۇ قېتىم ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسى تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرىپىدىن يېڭىباشتىن ئىستىلا ۋە تەسەررۇپ قىلىنغاندا، ئۇ كېش ۋىلايىتىنىڭ مەرھۇم ئەمىر تەرەغاي باھادىردىن ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانغا مىراس قالغان زېمىن ئىكەنلىكىنى خانغا چۈشەندۈرۈپ، بۇ ئاتا مىراس زېمىن ئۈچۈن ئامانلىق تىلىدى. خانمۇ ئۇنىڭ بۇ تىلىكىنى دەرھال رازىمەنلىك بىلەن قوبۇل كۆرۈپ، ئۇشبۇ كېش ۋىلايىتىنىڭ ئاھالىسىنى مىراس تۇمەنلىرى، ئۇلارغا قاراشلىق ۋە قوشۇمچە يەر ـ زېمىنلىرى بىلەن بىللە ئەمىر تۆمۈر كورەگانغا جۈلدۇ ـ جاساق قىلىپ قايتىدىن مۆھۈرلەپ بەردى.

ماۋەرائۇننەھر دىيارى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىلكىگە ئۆتكەندىن كېيىن، بارلاس، سۇلدۇز، جالايىر، ئارلات ۋە باشقا ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ئۇلۇس ـ ئايماقلارنىڭ بارلىق ئەمىر ـ سەردارلىرى خاھ خالىسۇن، خاھ خالىمىسۇن، ھەممىسى باش ئېگىپ كېلىپ ئۇنىڭغا پەرمانبەردار بولدى. خان ئەمىر بايەزىد جالايىر، ئەمىر بايان سۇلدۇز قاتارلىق ئۇچىغا چىققان باشباشتاق ئەمىر ـ بەگلەرنى ياساققا ئەۋەتىپ قاتتىق جازالىدى. ئۇنىڭ ئەكسىچە،

ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان قاتارلىق ئىشىنىشكە ئەرزىيدىغان بىر بۆلەك ئەمىر ـ بەگلەرنى غەمخورلۇق ۋە تەربىيە بىلەن ئەزىزلىدى. ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلانىنى ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىگە نائىب قىلىپ تەينىلەپ، جېتە ئەمىرلىرىدىن ۋە لەشكەرلىرىدىن تەشكىل قىلىنغان پۈتۈن ئەقىللىك سەرخىل قوشۇنىنى ۋە ئۇلارغا سەردار قىلىنغان بېگچەك قاتارلىق بىر بۆلەك قابىلىيەتلىك سەردار ـ سەركەردىلەرنى سەمەرقەنتتە باسقاق قىلىپ تۇرغۇزۇپ، ئۇنىڭ خىزمىتىگە بەلگىلىدى؛ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ چىرايىدىكى تەدبىرلىك، چىدامچانلىق ۋە قەتئىيلىكىنى سەزگەنلىكى ئۈچۈن، خان ئۇنى ۋەلىئەھد، ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئىلياس خوجا ئوغلانغا ئالاھىدە بەگ ئەتكە قىلىپ تەينىلەپ، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ئىشلىرىنى ئۇلارنىڭ مۇستەھكەم رايىغا تاپشۇرۇپ بەرگەندىن كېيىن، ئۆزى زور ھەشەمەت ۋە مەمنۇنىيەت بىلەن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت قارارگاھى بولغان پايتەخت ئالمالىققا زەپەر قۇچۇپ قايتتى①.

* * *

بىرنەچچە يىل ئۇدا داۋام قىلغان ماۋەرائۇننەھر يۇرۇشلىرى چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنى خېلى ئوبدانلا چارچىتىپ قويدى. ماۋەرائۇننەھردىكى ئاشۇ بىر بۆلەك تەپرىقچى، باشباشتاق ئەمىر ـ بەگلەرنى ياساقتا تارتىپ، تىنچىتىش چارىلىرىنى بەلگىلىگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوي ـ خىيالىنى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتىنىڭ تەقدىرىنى قانداق بەلگىلەش كۆپرەك بەند قىلىشقا باشلىدى.

خان ئالمالىققا قايتىش سەپىرىگە ئاتلانغاندا، ئاللىقاچان نەزەربەندلىككە ئېلىنغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتىنىمۇ ئۆزى

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، شەرەفىدىن ئەلى يەزدىينىڭ «زەپەرنامە» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن. مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2007 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

بىلەن بىللە قايتۇرۇپ ئېلىپ ماڭغانىدى.

پۇتۇن دالا بۇلۇتسىز ئاسماندا ئولتۇرۇۋاتقان قۇياشنىڭ قىزىل شەپەق نۇرىغا چۆمۈلگەنىدى. پايانسىز دالادا، قۇملۇق چۆللۈكتە ئۆسكەن يانتاق، قاغدال، شۇڭاق قاتارلىق چۆل ئۆسۈملۈكلىرى ئاستا ئۇرۇۋاتقان چۆل شامىلىدا يەلپۈنۈپ كۆمۈش دولقۇنىدەك پارقىراپ، ئاستا پىچىرلىغانىدەك ئاڭلىنار - ئاڭلانماس شىرىلداپ، تىنماي ئىرغاڭلاپ تۇراتتى. گويا پۈتكۈل دالا خۇددى ئاق شايى پەردە ئاستىدا ياتقانىدەك ئاقىرىپ دولقۇنلىنىپ تۇراتتى. كۆز پەسلى بولغانلىقتىن ئېگىز - پەس تۆپىلكىلەر ئاقۇچ رەڭگە كىرگەن، شۇڭاقلار بولسا سارغايغانىدى. باھاردا يېشىل يوپۇرماق چىقىرىدىغان چۆل ئوتلىرىمۇ ئاللىقاچان قۇرۇپ، قوراي بولۇپ قالغان، قىزغۇچ رەڭگە كىرگەنىدى. بوزىرىپ، ئۆڭى ئۆچكەن ئاقۇچ ئېدىرلار خۇددى ئۆلۈك دۇنيادەك ئۇنسىز، ئېغىر قايغۇغا چۆمۈلگەنىدى.

بارگاھ قوشۇنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئېتىنى يورغىلىتىپ كېلىۋاتقان تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ خىيالى ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ كېتىۋاتقانىدى. ئۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ئۆزىگە خىيانەت قىلغانلىقىغا قاتتىق رەنجىپ، غەزىپى قاينىاپ تاشماقتا ئىدى. چاغاتاي ئۇلۇسى ئىچىدە مەرتىۋە - ئىمتىياز جەھەتتە باشقا ئۇرۇقلاردىن ئۈستۈن تۇرىدىغان دوغلاتلاردىن بولغان ئەمىر قەمەرىدىن ھازىر ئۇنىڭ نەزىرىدە كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە بولغان ئارىلىقتا پۈتۈنلەي يات بىر ئادەمگە ئايلانغانىدى. مەرھۇم بەگ ئەتكەسى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات تاشتۆمۈر باھادىرنى ئەۋەتىپ، ئۆزىنى ئېرىتىش بويىدا قوي بېقىۋاتقان يېرىدىن تاپتۇرۇپ ئەردەۋىلگە ئالدۇرۇپ كەلگەندىن بېرى، تا ھازىرغىچە ئۇ نومۇس ۋە غەزەپ، ئالدىنىش ۋە خىيانەت، كۆزى قىيالماسلىق ۋە خىجالەت بولۇشتەك دەھشەتلىك قىسمەتكە زادى يولۇقۇپ باقمىغانىدى. ھەربىر قىرى خۇددى ئۈستىرىنىڭ ئۆتكۈر بېسىغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بۇنداق دەھشەتلىك قىسمەتلەر ئۇنىڭ

يۇرىكىنى ئايماستىن تىلماقتا ئىدى...

خان ئالمالىققا قايتىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا مەۋكەبتىكى تاشتۆمۇر باھادىر، تۆمۇر مەلىك، يەللىغ تايشى، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت قاتارلىقلارنى خابگاھىغا چاقىرىپ، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ئىشى توغرىسىدا ئۇلار بىلەن جىددىي كېڭەش ئۆتكۈزدى.

بۇ قېتىمقى كېڭەشتە سۆز ھەممىدىن ئاۋۋال خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشىغا بېرىلدى.

— خان ئالىيلىرىنىڭ دانىشمەنلىكىگە ئىشەنچىم كامىل بولغانلىقتىن، مەن ھەممىدىن ئاۋۋال سۆزلەشكە جۈرئەت قىلىۋاتىمەن، — دېدى ئۇ خانغا قۇللۇق بىلدۈرۈپ تۇرۇپ، — چۈنكى قۇلاققا ياقمايدىغان ھەرقانداق بىر سۆزنى سۆزلەشتە كۆپ ئويلاشقا ۋە سۆزلىگەندىن كېيىنكى نەتىجىسى ئۈستىدە ئەندىشە قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. گەپ سۆزلىگۈچىنىڭ غەرىزىنىڭ قانداقلىقىدا. مۇبادا ئۇنىڭ سۆزىنىڭ غەرىزى مېھرىبانلىق بولسا، ئۇنى قوبۇل قىلىش كېرەك. خۇسۇسەن ئۆزىگىمۇ مەنپەئەت تېگىدىغان سۆزلەردە تېخىمۇ شۇنداق!

— ئەئيانىم، سىز مېنى ياخشى بىلمىسىز، — دېدى خان كۇلۇمسىرەپ تۇرۇپ، — ھالا بۇگۈن مەن ئەقىل - پاراسەت بىلەن ئەل ئىچىگە تونۇلغانمەن ۋە ھەربىر سۆز ئۈستىدە ياخشى ئويلىنىمەن. شۇڭا، سىز ئارتۇقچە تەكەللۇپ قىلىپ ئولتۇرماڭ ۋە بېھۇدە ئەندىشىلەردە بولماڭ. نېمىنى خالىسىڭىز، شۇنى قالدۇرماستىن سۆزلىگەيسىز!

— قۇللۇق، جانابىي خان ئالىيلىرى، — دېدى يەللىغ تايشى خانغا ھۆرمەت بىلدۈرۈپ، — مەن ئىشىنىمەنكى، جانابىي خان ئالىيلىرىنىڭ قەلبى خۇددى ئەبجەش نەرسىلەر بىلەن ساپ نەرسىلەرنى ئايرىيدىغان ئىمتىھان بوتىسىغا، ئالتۇن بىلەن مىسنى ئايرىيدىغان مەھەك تېشىغا ئوخشاش، مېنىڭ

سۆزلىرىمنىڭ خالىس ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايدۇ. هاكىمىيەتچىلىك ئۇدۇمىدا خان ـ پادىشاهلار هەرقاچان بىرەر كىشىگە تەربىيە قىلسا، ئۇنى سەۋەبسىز خارلىمايدۇ. ئەگەر هەركىمنىڭ ئورۇن ـ مەرتىۋىسىنى يۇقىرى كۆتۈرگۈسى كەلسە، ئۇنى بىكاردىن ـ بىكارغىلا نەزەردىن تاشلىمايدۇ. مانا شۇنىڭغا ئوخشاش هەربىر هۆكۈمرانمۇ ئۆزى تەربىيە قىلغان ۋە ئاسرىغان نەرسىنى ئۆزى نابۇت قىلمايدۇ ! ئەمىر قەمەرىدىن مەسلىسىدە جانابىي خان ئالىيلىرىنىڭ تېخىمۇ شۇنداق قىلىدىغانلىقىغا ئىشەنچىم كامىل !

ـــ هۆرمەتلىك مۆھۈردار، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن، ـــ سىز مېنىڭ كۆڭلۈمدىكى گەپنى تېپىپ ئېيتىۋاتىسىز. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات مەسلىسىنى قانداق بىر تەرەپ قىلىش يولىنى ئىزدەۋاتقان مۇشۇ پەيتتە، سىزنىڭ بۇ سۆزلىرىڭىز خۇددى سۇنغان ئۈستىخاننى ئۆز جايىغا سالىدىغان، كۆزى پىشقان، زېرەك تېڭىقچىنىڭ شىپالىق قولىغا ئوخشاش دەردىمنى ئۆزۈمگە ئۆزۈم ئېيتىپ چۈشەندۈرەلمىگەن تىل بىلەن ئېيتىپ چۈشەندۈرۈپ بەرمەكتىسىز !

يەللىغ تايشى خانىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى دەرهال چۈشەندى ـ دە:

ـــ جانابىي خان ئالىيلىرى، ئەگەر مەن توغرا چۈشەنگەن بولسام، سىز ئەمىر قەمەرىدىنىنىڭ گۇناهىنى كەچۈرۈۋېتىشنى ئىما ـ ئىشارەت قىلىۋاتىسىز، ـــ دېدى گەپنى ئەگىتمەيلا، ـــ بىراق ئەمىر قەمەرىدىن ۋە ئۇنىڭغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان ئەنە شۇنداق بىر گۇرۇھ ئادەملەرنىڭ سەلتەنەتىڭىز ئۈچۈن ئىنتايىن زەرەرلىك، قەبىھ ئادەملەر ئىكەنلىكىنى هەرگىز ئەستىن چىقارمىغايسىز. دەرۋەقە، ئۇنداق ئادەملەرنى قىلغان سۆزىگە ياكى قىلىۋاتقان ئىشىغا قاراپلا تولۇق بىلىپ كېتىش هەرگىز مۇمكىن ئەمەس، هەتتا بىر ئۆمۈر بىللە ياشاپ تۇرۇپمۇ ئۇلارنىڭ هىيلە ـ مىكىرلىرىنى تولۇق بىلىپ كېتىش مۇمكىن ئەمەس. چۈنكى،

ئۆزگىنى بىلىش يولى تولىمۇ يىراق ۋە تولىمۇ مۇشەققەتلىك بولغان سېھىرلىك سوقماق يولدۇر. شۇڭا، كونىلار: «بىر ئادەمنىڭ قانداقلىقىنى بىلمەكچى بولساڭ، ئۇنىڭ بىلەن ئارىلاش؛ تاكى ئۆلگۈچە ئۇنىڭ بىلەن بىللە ئۆت؛ شۇنىڭدىمۇ قىرىقىنى بىلسەڭ، قىرىق بىرىدە يېڭىلىشىسەن!» دەپ ناھايىتى توغرا ئېيتقان!

ــ ھۆرمەتلىك مۇھۇردار، ــ دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىگە قايىل بولۇپ، ــ كېيىنكى سۆزىڭىز كۆڭۈلگە سىغىدۇ. لېكىن، دوغلاتلارنىڭ ئارىسىدا ئەمىر بۇلاجىدەك ئادەملەرمۇ دۇنيادىن ئۆتكەنغۇ؟

ــ جانابىي پۇشتىپاناھ ئالىيلىرى، سىز ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات يامان بولغىنى بىلەن ئەمىر بۇلاجى دوغلات ياخشى ئىدى، دېمەكچىمۇ؟ يەنى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتتەكلەر ئاز بولۇپ، ئەمىر بۇلاجى دوغلاتتەك ياخشى ئادەملەر كۆپ بولغان بولسا، بۇ دۇنيادا ئەدلۇ ئادالەتنىڭ يىلتىزى مەھكەم ئورنىغان بولاتتى، دېمەكچىسىزغۇ؟

ــ شۇنداق، بۇنىڭغا مۇھۇردار جانابلىرى ئۆزىڭىزمۇ گۇۋاھقۇ؟

ــ مۇبادا ئاشۇ ئەمىر بۇلاجى دوغلات سىزنى ئەردەۋېلدىن چاقىرتىپ كەلمىگەن بولسا، سىزنىڭ ئىقتىدارىڭىز مەڭگۇ قېزىلمىغان دۇر ــ گۆھەرلەر كانىدەك كۆمۈلۈپ قالار ئىدىغۇ؟!

ــ سۆزىڭىزگە ھەسسىنات! جانابىي ساھىبقىران ئالىيلىرى بەرھەق سۆزلىدىڭىز، ــ دېدى يەللىغ تايشى، ــ خۇددى ئۆزىڭىز ئېيتقاندەك، مۇبادا ئاشۇ دانا ئەمىر بۇلاجى پېقىرنى سىز جانابىي خان ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىدا خىزمەت قىلىشقا جەلپ قىلمىغان بولسا، مەن ئۆز ئىقتىدارىمنى ئۆمۈرۈڭايەت جارى قىلدۇرالماستىن ھەسرەت ــ نادامەت ئىچىدە ئالەمدىن ئىز ــ دېرەكسىز كەتكەن بولار ئىدىم. دەرۋەقە، دوغلاتلارنىڭ سەلتەنەتكە پايدىلىق ئىشلارغا يارىمى تەگسە، بۇنىڭدىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ كۆچىدىن داۋاملىق

پايدىلىنىش كېرەك. مەن ھەتتا ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا ئوخشاش ئادەملەرنىڭمۇ كۆچىدىن پايدىلىنىشنى ھەرگىز مۇستەسنا قىلمايمەن !...

ــ مېنىڭ بېشىمنى قاتۇرۇۋاتقان ئىشمۇ دەل مۇشۇ ئىدى، ــ دېدى ئۇنىڭ سۆزىدىكى ھەقىقەتنى چۈشەنگەن خان، ــ شۇڭا، بۇ جەھەتتە سىزنىڭ تېخىمۇ كۆپرەك مەسلىھەت بېرىشىڭىزگە موھتاجمەن !

ــ ھىممىتىڭىزگە رەھمەت، جانابىي خان ئالىيلىرى ! تاغ قاغىلىرى ئارىسىدا توقۇناق قاغا دەپ ئاتىلىدىغان بىر خىل ئاق رەڭلىك قاغا بار. بىراق، رەڭگىنىڭ ئاق ئىكەنلىكىگە قاراپلا ئۇنى قاغا ئەمەس، بەلكى ئۇ بىر «خاسىيەتلىك قۇش» دەپ ئويلاش تولىمۇ خاتا قىلغانلىق بولىدۇ. چۈنكى، قارا قاغا بىلەن توقۇناق قاغا ئوخشاشلا بىر قاغا ھېسابلىنىدۇ. نىھايەت، ئۇلارنىڭ ئەسلىسى قاغا بولغاندىكىن، خەقنىڭ كۆزىنى بويىماستىن، قارا قاغىنىڭ ئۆزى بولغىنى ياخشى ئىدى. سەلتەنەتنىڭ ئىشلىرى كۆپىنچە چاغلاردا ئەنە شۇ توقوناق قاغىغا ئوخشايدىغان، ھىيلە ـ مىكىرگە ئۇستا ناكەس ئادەملەرنىڭ قولىدا بۇزۇلىدۇ. ناكەس ئادەملەر ئەسلىدىن ھىممەتسىز بولغاچقا، ھېچ ۋەج بىلەن ھىممەتلىك ئالىيجاناب ئادەمگە ئايلىنالىشى مۇمكىن ئەمەس !

ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، خان مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى ـ دە:

ــ خۇددى سىز ئېيتقانىدەك، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات سەلتەنەتىمىزگە راستلا دۈشمەن بولغان ھالەتتىمۇ، ــ دېدى ئۇ، ــ ئۇنىڭ قولىدىن نېمە كېلەتتى؟ مۇبادا ئۇنىڭ كۆڭلىگە سەلتەنەت بىلەن قارشىلىشىش پىكرى ۋە خاتىرىسىگە سەلتەنەت بىلەن دۈشمەنلىشىش نىيىتى ئورنىغان تەقدىردىمۇ، مەن ھەرگىز پىسەنت قىلمايمەن؛ ئەگەر ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتتەك ئادەملەر مېنىڭ كۈنتۈغاردىن كۆتۈرۈلگەن قۇياشقا ئوخشايدىغان دۆلەت قۇياشىمغا خۇددى ئايغا ئوخشاش ئۆزلىرىنى تەڭلەشتۈرۈش دەۋاسىنى قىلىپ چىقسا، ئۇ ئەلۋەتتە كونىرىغان ئايدەك كەمتۈك

ۋە پۈچۈق بولۇپ قالمامدۇ؟

ــ قەدىمكىلەر: «قازايىقەدەر يېتىپ كەلگەندە، تەدبىر قالقىنى پايدا بەرمەيدۇ» دەپ ياخشى ئېيتقان، ــ دېدى يەللىغ تايشى بىر پەس سۈكۈتتىن كېيىن، ــ ھەرقانداق بىر دوستتىن دۈشمەنلىك ئەسىرى كۆرۈلسە ۋە ياكى ئۆز خىزمەتكاردىن ئۇلۇغلۇق ئالامتى بىخلانسا، دەرھال ئېھتىياتنىڭ پېيىگە چۈشمەك كېرەك، ئۇنداق ئادەملەردىن ئۇلپەتلىك ۋە ئاشىنالىق ئېتىكىنى تارتماق لازىمدۇر. ئۇ چۈشلۈك قىلىشقا پۇرسەت تېپىشتىن بۇرۇن، ئۇنى ناشتىلىق قىلىش لازىم. ئېغىزدىكى چىش قەدىمدىن تارتىپ ئىگىسىگە ئۇلپەت ۋە ھەمدەم بولۇپ كەلگەچكە، ئىگىسى ئۇنىڭدىن كۆپ مەنپەئەت ئالىدۇ. بىراق، چىشنى قۇرت يەپ، دەرد بەرسە، يۇلدۇرۇۋەتمەستىن تۇرۇپ ئۇنىڭ رەنجىدىن شىپالىق تاپقىلى بولمايدۇ؛ تىرىكچىلىك تائام ـ غىزا بىلەن بولىدۇ. لېكىن، تائام مەيدىدە ھەزىم بولماي دەرد يەتكۈزسە، ئۇنى قەي قىلىۋەتمەستىن تۇرۇپ، ئۇنىڭ زەھىرىدىن خالاسلىق تاپقىلى بولمايدۇ ! مېنىڭ بۇ مىسالىنى كەلتۈرۈشۈمدىكى غەرىزىم شۇكى، «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى»دە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ تۇتقان سالمىقى زادى قانچىلىك؟ ئۇ گۇناھكارمۇ ياكى بىگۇناھمۇ؟ ھەممىدىن ئاۋۋال مانا مۇشۇ ئىشنى ئېنىقلىۋېلىش لازىم. ئەگەر ئۇ بۇ ۋەقەگە چېتىشلىق بولۇپ، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولغان بولسا، «قىساس ئېلىنغاندا، ھايات ئۇلى مۇستەھكەم بولىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ ھۆكمى بويىچە ئۇنى ئۆلتۈرمەك لازىم. بولمىسا، ئاشۇ ۋەقەدە كۆيۈپ ئۆلگەن يەتتە يۈز بىگۇناھ كىشىنىڭ خۇنى بىزنى خاتىرجەم قىلارمۇ؟

ــ مۆھۈردار جانابلىرىنىڭ ئېيتقانلىرى ئورۇنلۇق، ــ دېدى بايات خان بىلەن يەللىغ تايشى ئىككىسىنىڭ بەس ـ مۇنازىرىسىگە قۇلاق سېلىپ جىم ئولتۇرغان تاشتۆمۈر باھادىر، ــ

جانابي خان ئالىيلىرى، ئەمىر قەمەرىدىن مۇرۇۋۋەت يولىدىن ئېزىپ، يامانلىقنى كەسىپ ئەتتى. مەككارلىق تىشە[1]سى بىلەن سەلتەنەت تېمىنىڭ ئۇلىنى كولىماقچى بولدى. شۇڭا، ئۇنى جازالىماسلىق خۇددى بۇزۇلغان سەلتەنەت تېمىنى ياساشقا مەشغۇل بولمىغانلىق بولىدۇ. مۇبادا بۇنداق بولىدىغان بولسا، دەرگاھىڭدىكى يېقىنلىرىڭ، ئەمرلەر ۋە سىپاھ ـ بەگلەرنىڭ ئەھۋالىغا پەرۋا قىلمىغان بولمامسەن؟ بۇنداق بولسا، كۆيۈپ ئۆلگەن ئاشۇ يەتتە يۈز بىگۇناھ كىشىنىڭ خۇن قىساسى ئېلىنمىغانلىقىڭ ئۈستىگە، ھازىر بار بولغان سادىق خىزمەتكارلىرىڭ ۋە مۇلازىملىرىڭنىڭ ھەممىسى سېنىڭ دەرگاھىڭدىن كېتىش تەرەددۇتىنى قىلىشقا باشلايدۇ.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇزاق ئويلانغاندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

ــ مەن ھەرقايسىڭلارنىڭ سۆزىنىڭ ھەقىقەتەنمۇ دۆلەتخاھلىق يۈزىسىدىن ماڭا قىلىنىۋاتقان نەسىھەت ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ تۇرۇپتىمەن، بىراق، «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى»نى پىلانلىغۇچى ئاساسلىق جىنايەتچى ــ قاتال پوپى پاسخالىس قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ بۇ ئىش بىلەن زادى چېتىشلىقى بار ـ يوقلۇقىنى ئېنىقلايدىغان مۇھىم يېپ ئۇچى بىراقلا ئۇزۇلدى. شۇڭا، مەن ئەمىر قەمەرىدىن ئىشىنى زادى قانداق بىر تەرەپ قىلىش كېرەكلىكى ئۈستىدە بىر قارارغا كېلەلمەي بېشىم قېتىپ تۇرۇپ قېلىۋاتىمەن.

ــ بۇ ئىشنى توغرا ھەل قىلىشنىڭ يولى، ــ دېدى شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ــ توغرا تەدبىر ئوبدان كېڭىشىش ئارقىلىق ئەملگە ئاشسا ئەجەب ئەمەس. قاتال پوپى پاسخالىسنىڭ قېچىپ كېتىشى ھەقىقەتەن بۇ ئىشنى تېخىمۇ چىگىچلەشتۇرۇۋەتتى. بىراق، ساھىبقىران جانابي خان ئالىيلىرى، ئەئيانلىرى ئەمىر قەمەرىدىن مەسىلىسىنى ئېنىقلاپ

① تىشە ــ كەكە.

چىقىشتا بۇ ئىشنىڭ ئالدى ـ كەينىدىكى بىر قاتار ئىشلارنى بىر باشتىن ياخشى تەھقىقلەش لازىم، دەپ قارايدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ئىشنى قاتال پوپى پاسخالىسنىڭ زىنداندىن قېچىش مەسىلىسىنى ئېنىقلاشتىن باشلىشىمىز كېرەك. مۇبادا پاسخالىسنىڭ زىنداندىن قانداق قېچىپ كەتكەنلىكى ئېنىقلانسا، ئەمىر قەمەرىدىننىڭ ئىشىمۇ ئايدىڭلىشىدۇ. ئەگەر ئۇنىڭ خۇسۇسىدا يەتكۈزۈلگەن ئاشۇ سۆزلەر راست بولسا، ئۇ ئەلۋەتتە ئۆزىنىڭ مەككارلىقى ۋە كۈپرانىي نىيىتىنىڭ مۇكاپاتىنى ئالغان بولىدۇ؛ ئەگەر ئۇنىڭ خۇسۇسىدا ئۇ سادىر قىلمىغان گۇناھلارنى بەتنام بىلەن ئارتىپ ئۇنىڭغا بوھتان قىلغان بولسا، ئاشۇ چېقىمچىنى ۋە يامان غەرەزلىكلەرنى تېپىپ چىقىپ، ئۇلاردىن قىساس ئالماق لازىم. چۈنكى، ھەرقانداق بىر باھانە بىلەن بولسىمۇ يامانىنى يوق قىلىش، ياخشىغا ئۈۋال قىلماسلىق ئادەمنى ئىككى ئالەملىك ساۋابقا ئىگە قىلىدۇ!

خان ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتنىڭ بۇ ھەقتىكى ئوي ـ خىيالىنى ئۇقۇپ باقماقچى بولۇپ:

ـــ ھەزرىتىم، بۇ توغرىدا قانداق نەسىھەت ۋە شەپقەتلىرى بولسا ماڭا كۆرسەتكەيلا، ـــ دېدى ئۇنىڭغا.

ـــ خان ئالىيلىرىنى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتىنىڭ ھايات ـ ماماتلىقى توغرىسىدىكى خىيال ئەنە شۇنداق ئىزتىراپلىق تەپەككۇرغا سېلىپ قويدى، ـــ دېدى ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ـــ ئىلگىرى ئۆتكەن ئۇلۇغلار ھەربىر ئىشقا بىردىن ئادىل ھۆكۈمىنى چىقارغان ۋە كېيىنكىلەرنىڭ خاتىرجەملىكى ئۈچۈن روشەن يوللارنى پەيدا قىلىپ ھازىرلاپ قويۇشقان. شۇ سەۋەبتىن ھەقىقەت ئەھلى ئۆزلىرىنىڭ خاتىرجەملىكى ۋە راھەت ـ پاراغىتىنى دەپ، پانىي دۇنيانىڭ راھىتىنى تەرك ئەيلەپ، پەرۋەردىگارغا تائەت ـ ئىبادەت قىلىشنى مەخلۇقاتقا خىزمەت قىلىشتىن ئەلا، دەپ بىلگەن. بىراق، سەلتەنەت ئىشىدا كۆپىنچە ھاللاردا تامامەن ئەنە

شۇنداق قىلىپ كېتىمەن، دېيىش تەس. چۈنكى، ھاكىمىيەتچىلىك ئۈدۈمىدا پەرۋەردىگارنىڭ سۈپىتىگە خىلاپ ھالدا ئىختىلاپ ۋە ئىنقىزارلىق ئارىلاشقان بولىدۇ. خان ـ پادىشاھلارنىڭ نەزىرىدە ياخشى بىلەن يامان تەڭ، پايدا بىلەن زەرەر باراۋەر كۆرۈنىدۇ. سەلتەنەت تارازىسى بىر تەرەپكىلا ئېغىپ كەتمەي، مۇئەييەن مۇۋازىنەتنى ساقلاپ قالالىغانلىقى ئۈچۈن، «پادىشاھلار پەرۋەردىگارنىڭ زېمىنىدىكى سايىسى» بولالىغان. سەلتەنەت ئىشلىرىنى ئەدلۇ ئادالەت بىلەن بېجىرىش، باتىل يولدىن يىراق بولۇش ـــ ساھىب زېمىن بولغان خان ـ پادىشاھلارنىڭ ئەڭ ئېسىل سۈپەتلىرىدىندۇر؛ ۋاپادار مۇلازىملارنى قەدىرلەش ۋە ئەزىزلەش؛ بەتنىيەت ۋە مەككار خىزمەتكارلارنى سەلتەنەت ئىشىدىن يىراقلاشتۇرۇش ئوخشاشلا ساھىب زېمىن بولغان خان ـ پادىشاھلارنىڭ ئەڭ ياخشى ئەخلاقلىرىدىندۇر. خان ئالىيلىرىنىڭ روشەن كۆڭلى شۇنداق سۈزۈك ۋە ساپ بولغان بىر جاھانىنەماكى، ھەربىر مۇلازىمنىڭ ئەھۋالى ئۇنىڭدا ئېنىق ـ ئاشكارا كۆرۈنۈپ تۇرىدۇ.

ـــ جانابىي دۆلەتخاھلار، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەڭ ئاخىرىدا، ـــ سىياسەت ئەھكامى ۋە ئادالەت شارائىتىدا ئىش ھەقمقىتىنى دەلىل ـ ئىسپات بىلەن تەھقىقلىمەستىن تۇرۇپ، قارىسىغا ھۆكۈم قىلىش سەلتەنەت ساھىبىگە نامۇناسىپتۇر. بىر ئادەمنىڭ ھايات ـ ماماتلىقى بىلەن مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇنداق چوڭ ھەق، چوڭ ناھەق مەسلىسىدە تېخىمۇ شۇنداق، ئەلۋەتتە! شۇڭا، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ئىشىنى ئۆزۈم ئالاھىدە چىڭ تەپتىش قىلماقچىمەن ۋە زىيادە تەھقىقلىماقچىمەن. بۇگۈنكى كېڭەشتە قويۇلغان پىكىرلەر مېنىڭ بۇ ھەقتە توغرا ھۆكۈم چىقىرىشىمغا چوقۇم كۆپ مەنپەئەت بېرىدۇ، ھەمىڭلارغا رەھمەت. بۇگۈنكى كېڭىشىمىز مۇشۇ يەرگىچىلىك بولسۇن، سىلەرگە ئىجازەت!...

خانىڭ ئىچكىلىرى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەكىرگەندە، تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ يۇزلىرى ئەلەمدىن تاتىرىپ كەتتى. تەخت ئۈستىدە ئولتۇرغان خاننى كۆرۈپ، جېنى شېرىن تۇيۇلۇپ، چىرايى كۆكىرىپ كېتىۋاتقان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۆزىنى دەرھال يەرگە تاشلىدى ـ دە، يۇزىنى يەرگە يېقىپ:

ـــ ھەزرىتى پۈشتىپاناھ، تەقدىرگە ئالدىنىپتىمەن. مېنىڭدىن خاتالىق ئۆتكەن بولسا، ئەپۇ قىلىڭ. ئەگەر بىر قوشۇق قېنىمدىن كېچىپ، ماڭا ئىتنىڭ كۈنىنى بەرسىڭىز، تاكى ئۆلگۈچە سىز ئۈچۈن بېلىمگە ساداقەتلىك كەمىرىنى باغلاپ، نېسىۋەمگە شۈكۈر ـ قانائەت قىلىپ ياشايتتىم!

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنىڭ تېگى ـ تېگىدىن ئوغا ـ زەھەر قاينىاپ چىقىۋاتقان كۆزلىرىگە قاراپ، كۆڭلىدىن تا ھېلىغىچە ئاداۋەت كەتمىگەنلىكىنى كۆرگەندەك بولدى.

يېنىدا قول باغلاپ تۇرغان تاشتۆمۈر باھادىر ئۇنىڭ قۇلىقىغا: «خان ئالىيلىرى، ئۇنىڭ ياغلىما گەپلىرىگە ھەرگىز ئىشەنمە، ئۇ سۆزىدە ھەرگىز تۇرمايدۇ!» دەپ پىچىرلىدى.

ـــ مەن ھەم ئىختىيارلىق، ھەم ئىختىيارسىز بىر تۇيۇقنىڭ تۇتقۇنىدا يۈرگەن بايقۇشمەن، ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات شۇمشىيىپ تۇرۇپ، مۇشۇ تاپتىكى بىچارە قىياپىتىنى كۆرگەن ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ ئۇنىڭغا ئىچى ئاغرىماي تۇرالمايتتى، ـــ ئۆزگە ئەلدە قالڭقىپ يۈرۈپ، ئۆزۈمنى يۇرۇش ـ تۇرۇشى ئەركىن ـ ئازادە ئەركىلەرنىڭ ئەركسىمەن دەپ ئويلاپ يۈرگەن بولساممۇ، ئەمما خۇددى شۇڭقار، لاچىن تۇتىدىغانلار تېخى قولغا ئۆگەنمىگەن قۇشلارغا ئىشەنمەستىن، پۇتىغا ئۇزۇن يىپ باغلاپ ئۇچۇرۇپ يۈرگەن شۇڭقار، لاچىنلاردەك، مېنىڭ ئەركىنلىكىممۇ خۇددى ئەنە شۇ قۇشلارغا ئوخشاپ قالغانىدى. بۈگۈن بىر ھۆكۈمراننىڭ قولىدا، ئەتە يەنە بىر ھۆكۈمراننىڭ سىقىمىدا بولۇپ، بېشى باغلىنىپ كېتىش ئالدىدا تۇرغان كىشىگە ئوخشاپ

قالغانىدىم. ئەسلىدە ئەل ـ ۋەتىنىم مېنىڭ ئۆي ـ ئۇۋام ئىدى. بىراق، لەنىتى قاتاللارنىڭ توقا ـ تۆھمىتىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ئەل ـ ۋەتىنىم ئۆزۈمگە شۇنداق بىر تۈيۇق بولدىكى، ئاخىر تۇرالماي، بېشىمنى ئېلىپ ياقا يۇرتقا قېچىشقا مەجبۇر بولدۇم. ئىستىقبالىمنى ئويلىسام، ئۇمىدىم بىردىنلا ئۇزۇلگەندەك بولۇپ كېتىمەن. ھەتتا جېنىمدىنمۇ تويۇپ، بارلىق ئۇمىد ـ ئارزۇلىرىمدىن بىراقلا ۋاز كېچىپ كەتمەكچى بولغان چاغلىرىم تولا بولدى. «يا رەببىم، مېنىڭ بېشىمغا بۇنداق خورلۇق، زورلۇق ۋە مالامەت نوختىسىنى سالغۇچە، ئامانىتىڭنى تاپشۇرۇۋالساڭ، سېنىڭدىن قىلچىمۇ ئاغرىنمىغان، زارلانمىغان بولاتتىم !» دەپ زار ـ زار يىغلاپ، تالاي ـ تالاي كېچىلەرنى بىدار ئۆتكۈزدۇم !...

ئەمىر قەمەردىن دوغلات بېشىنى سېلىپ بىرئاز سۈكۈت قىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، يەنە بېشىنى كۆتۈرۈپ خانغا يېلىنىپ سۆزلەشكە باشلىدى:

ـــ جانابىي خان ئالىيلىرى، سىز رەئىيەتنىڭ قەلبىنى چۈشىنىدىغان پازىل ھۆكۈمرانسىز. ئەگەر مېنىڭ ئورنۇمدا باشقا بىرسى بولغان بولسا، «باشقا كەلگىننى كۆرەرمەن» دەپ، قولغا كەلگەن ھەرقانداق پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ، يېنىنى چىڭدىغان بولاتتى. بىراق، مەن تەلەيسىزنىڭ ھېچبولمىغاندا ئەنە شۇ ئىشمۇ قولۇمدىن كەلمىدى. مەن ھەمىشە ئالدىمدا تاڭنا بەش كۈندىن كېيىن مېنى دەم تارتىپ كېتىدىغان زىندان ياكى بىرەر قاراڭغۇ ئۆڭكۈر تۇرغاندەك، خۇددى يىلان دەم تارتىپ سۈمۈرۈپ كېتىۋاتقان سۇجە تورغايدەك، قانات قېقىپ تۇرۇپمۇ ئاشۇ يىلاننىڭ زىندان كەبى قارنىغا كىرىپ كېتىۋاتقاندەك ھېس قىلماقتىمەن !

ـــ سەن ئۆزۈڭنى دەم تارتىپ كېتىۋاتقان ئاشۇ يىلان كەبى تېگى يوق ئۆڭكۈرنىڭ قانداق نەرسە ئىكەنلىكىنى ئويلاپ

كۆردۇڭمۇ؟

ـــ ئويلاپ كۆرگەنمەن، پۇشتىپاناھ، كۇرمىڭ قېتىم ئويلاپ كۆرگەنمەن، ـــ دېدى ئۇ كۆچۈكلىنىپ، ـــ ھېرىسلىق ئەجدىھاسى، مېنى ھەر كويغا سالغان ھېرىسلىق ئەجدىھاسى!

ـــ ئەي، ئەمىر قەمەرىدىن، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۇنىڭغا نەشتەردەك قادىلىپ، ـــ ياخشى، ھەرھالدا بۇنى چۈشەنگەن بولساڭ سېنىڭدە ئاز ـ تولا بولسىمۇ ئادەمىيلىك تۇيغۇسى بار ئىكەن. بىلەمسەن، ئەي، ئەمىر قەمەرىدىن، ھېرىسىنىڭ بېشى مالامەت، ئوتتۇرىسى نادامەت، ئاخىرى شەرمەندىلىكتۇر. چۈنكى، ھېرىس قاچىسى گۆر توپىسىدىن باشقا نەرسە بىلەن تولمايدۇ. تەمە ۋە تىلەك كۆزىنى پاناھ يېڭىسى ۋە ئەجەل يىپىدىن باشقا نەرسە بىلەن تىككىلى بولمايدۇ!

ـــ ھەق گەپنى قىلدىڭىز، پۇشتىپاناھ، ياشلىقتا ئادەمگە مەرتىۋە ـ تەبىقىمۇ، ياتقان ئورۇنمۇ، ئۆيىمۇ، ھەتتا يورۇق دۇنيامۇ تارچىلىق قىلىدىكەن، ـــ دېدى ئۇ ئۆزىنى ئاقلاپ، ـــ ئەلھال، بۇگۈن قېرىلىق يېتىپ، كۈن ساناپ قالغانسېرى، بۇ دۇنيامۇ كېڭىيىدىكەن. ئادەم ئۆزى بولسا خۇددى يىگىلەپ ـ كىچىكلەپ قالغاندەك بولۇپ، ئەتراپتىن بوش ئورۇننى كۆپلەپ تېپىپ، باشقىلارغا ئورۇن بوشىتىپ بەرگۈسى كېلىدىكەن. ياشلىقتا سادىر قىلغان گۇناھ ـ كىبىرلىرىگە توۋا قىلغۇسى كېلىپ، كەچۈرۈمى تولىلاپ، ئەسسىز ئاژۇن[1] غا بولغان ئارزۇ ـ ھەۋەسلىرى سوۋۇشقا باشلايدىكەن. خان ئالىيلىرى، مەن مۇشۇنداق ئىزتىراپلىق ئوي ـ خىياللارنىڭ ئاسارىتىدە ئۇزاقتىن بېرى ئازاب ـ ئوقۇبەت تارتىپ كەلمەكتىمەن!

ـــ مۇبادا ئادەملەردە ئىنساب ـ دىيانەت، شۇكۇر ـ قانائەت بولغان بولسا ئىدى، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇرخان ئۇنىڭغا رەددىيە

---

① ئەسسىز ئاژۇن ـــ بىۋاپا دۇنيا، ۋاپاسىز دۇنيا.

بىرىپ، ــ ئۇ چاغدا ئىشتىهاسى غالىب كەلمىگۈچە غىزا ـ تائام يېمىگەن بولاتتى، ئىشتىهاسىنى پەسەيتكەنگە قەدەر غىزا ـ تائامدىن قولىنى تارتىپ تۇرغان بولاتتى. چۈنكى، ئاللا ئۆزىگە بۈيرۇمىغان ياكى مۇۋاپىق مىقداردىكى مەشئەت ئادەمنى بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۈرىدىغان كۈچ ـ قۇۋۋەت بولۇپ ھېسابلانسا، ئاللا ئۆزىگە بۈيرۇغان ياكى ھەددىدىن زىيادە مەئىشەت ئادەمنى خارۇزارلىق كوچىسىغا باشلاپ ئاسانلا كارىدىن چىقىرىدىغان ئېغىر يۈك بولۇپ، ئۇنىڭ ئەسل ـ ۋەسلىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىپ تاشلايدۇ!

ــ ئى كەرەملىك پادىشاھى ئالەم، مەن نادانىنىڭ بىر قوشۇق قېنىدىن كەچكەيسىز، ــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن زار ـ زار قاقشاپ يىغلاپ تۇرۇپ، ــ نەپسىمنىڭ مال ـ دۇنياغا ھېرىسمەنلىكى ۋە مەرتىۋە ـ ئۇلۇغلۇق تەمەننىسى ئەقلىمنى لال قىلىپ زەئىپلەشتۈرۈپتۇ ھەم ياخشى نەسىھەتنى ئاڭلاتماپتۇ. خۇددى زىيان قىلىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپمۇ سىگىمەيدىغان تاماقنى يەپ، ھالاكەتكە ئۇچرىغان ئاغرىققا ئوخشاش، مەن نابىكار زەرەر قىلىشنى بىلىپ تۇرۇپ، ئەنە شۇنداق ناكەسلىكنى ئۆزۈمگە كەسىپ قىلغانىكەنمەن. شۇڭا، ماڭا ئوخشاش نەپسى بالاسى ۋە نەپسى ھاۋاسىدىن نېرى ئۆتەلمەيدىغان كىشىنى ھەرقانداق جازا ـ ياساققا تارتسا راۋا بولىدۇ. مەن پەقەت ئۆزۈمدىنلا شىكايەت قىلىشىم كېرەك!...

ــ بولدى، بەس ...

سەمەرقەنتنىڭ ئۇرۇشسىزلا ئېلىنىپ، ماۋەرائۇننەھر مەسلىسىنىڭ ئوڭۇشلۇق ھەل بولغانلىقىدىن خۇش بولغان، دىلى يۇمشاپ قالغان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ كۆز ئالدىدا تىز چۆكۈپ، ئۆزىدىن بىر قوشۇق قېنىنى تىلەپ تۇرغان بۇ قېرى ئادەمنى ئۆلۈمگە بۈيرۇشقا كۆڭلى ئۇنىمىدى. مۇشۇ

تاپتا يۇرىكىنى قىلچە ئايماستىن تىلغاپ تاشلاۋاتقان بۇ ھادىسىلەر ئۇنىڭ قەلبىدە غەلىيان كۆتۈرۈۋاتاتتى. مۇشۇ پاراكەندىچىلىك ئىچىدە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى زادى قانداق بىر تەرەپ قىلىشنى ئويلاپ تۇرۇپ، بىردىنلا ئۇ ئۆزىنىڭ دوغلاتلاردىن ئۇزۇكسىز كۈچ ـ قۇدرەتكە ئېرىشىپ كېلىۋاتقانلىقىنى ئەسلەپ قالدى. بەگ ئەتكەسى، رەھىمەتلىك ئەمىر بۇلاجى دوغلات ئىختىيارسىز كۆز ئالدىدا گەۋدىلىنىپ، ئۇنىڭ كۆپ يىللاردىن بېرى ئۆزىگە سىڭدۈرگەن قىلچە مىننەتسىز ئەجىر ـ ئەمگىكىنىڭ سالمىقى ئۆزىنىڭ ئەمىر قەمەرىدىنگە بولغان غەزەپ ـ نەپرىتىنى بېسىپ چۈشتى ـ دە، ھەقىقەتنى ياقلايدىغان قەلبىگە رەھىم ـ شەپقەت بىلەن ھۆكۈم چىقىرىش ئىستىكى پەيدا بولدى.

ـــ جانابىي ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ! ـــ دېدى خان ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ، ـــ سېنىڭ ئىشىڭ تاكى پوپ پاسخالىس بىلەن مۇناسىۋىتىڭنىڭ بار ـ يوقلۇقى ئېنىقلانغانغا قەدەر داۋاملىق تەھقىق قىلىنىدۇ ! مۇبادا خۇددى سەن ئېيتقاندەك بۇ ئىش ھەقىقەتەن قاتالارنىڭ ساڭا قىلغان تۆھمىتى بولغان بولسا، ئاقلىنىسەن ۋە مەرتىۋە ـ ئىمتىيازىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلىدۇ. «ئېگىلگەن باشنى قىلىچ كەسمەيتۇ» دېگەن قەدىمكى ھۆكۈمرانلىق ئۇدۇمى بويىچە، مەنمۇ بىرىنچى قېتىم ۋە ئەڭ ئاخىرقى قېتىم قېنىڭدىن كېچىمەن !...

ـــ ئۆلتۈرمەي بىر قوشۇق قېنىمدىن كەچكەنلىكىڭگە ئىككى ئالەملىك مىننەتدارمەن، ھەزرىتى ساھىبقىران جانابىي خان ئالىيلىرى، ئالدىڭزدا ئىت بولۇپ ئۆمىلەپ، پايىڭىز ئاستىدىكى خاك ـ تۇپراقنى كۆزۈمگە سۈرتكەيمەن !

ئىچكىيلەر ئۇنى ئاچىقىپ كەتكەندىن كېيىن، خان تۇرغاۋۇتلار تۇمەننىڭ ئەمىرى تاشتۆمۈر باھادىرغا ئۇنىڭغا

خەزىنە ئىمارەتتىن نەپىقە ـ تەمىنات بىرىپ تۇرۇشنى ھەمدە مۇلازىملىقىغا ئىچكىلەردىن بىرسىنى بەلگىلەپ، ئۇنى كېچە ـ كۈندۈز قاتتىق تەقىب ئاستىدا تۇتۇشنى بۇيرۇدى.

تاشتۆمۈر باھادىر ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويغاندىن كېيىن، خالا ـ خالىماس ھالدا قۇللۇق بىلدۈردى...

نەزم

ئىشەنمىگىن تالاي ژەدە ـ قەسەمگە،
ئادەم قويۇپ قىلغىن پىنھان نازارەت.
ئارغامچىنى ئۇزۇن تاشلاپ كۆرۈپ باق،
بوشاتمىغىن، قېچىپ كېتەر ئاقىۋەت.

ـــ شەيخ سەئدى

ئالتىنچى باب

ئەسسىز ئاژۇن

«تۇغ يىقىلسا، تەخت يىقىلۇر !»
ـــ خاتىرەمدىن

مىلادىيە 1364 ـ يىلى ياز.

ماۋەرائۇننەھر يۇرۇشلىرىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن خۇشال بولۇپ، ئېسەنگىرەپ قالغان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر باشلىق ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ قارشىلىقىغا قارىماستىن، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنى ۋەلىئەھد، ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئىلياس خوجا ئوغلانغا بەگ ئەتكەسى قىلىپ تەيىنلىدى. ھەمدە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى كەچۈرۈۋەتتى.

بۇ ئىككى ئىش ئوردىدىكى بىر بۆلەك ئەمىر ـ ئۆمەرا، بەگ ـ بىگات، ئۆلىما ـ ھۆكۈمالارنىڭ خانغا بولغان ئىخلاسىنىڭ پەيدىنپەي سۇسلىشىشىغا سەۋەبچى بولدى. ئۇلارنىڭ نەزىرىدە، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ مەڭگۈ بەقەرار بولۇشىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك بولغان بۇ ئىشتا خان دۇشمەنلىرىنىڭ كۈچىنى سەل چاغلاپ غاپىللىق قىلىۋاتقاندى. چۈنكى، ھۆكۈمرانلار مۇنداق تۆت ئىشتا غاپىللىق قىلسا، تەخت ـ سەلتەنەتىنىڭ مۇنقەرز بولۇشىغا سەۋەبچى بولاتتى: بىرىنچىسى، ھۆكۈمدارلار ھەممە ۋاقىت ھوشيار بولۇشى، ئەتە يۈز بېرىدىغان ھادىسىلەرنىڭ سۇرىتىنى بۇگۈنكى ھوشيارلىق ئەينىكىدە كۆرەلەيدىغان بولۇشى كېرەك؛ ئىككىنچىسى، چوقۇم توغرا مۇددىئا ـ مەقسەتنى ئۆزىگە

رەھنەما قىلىشى، ئازماسلىقى لازىم؛ ئۇچىنچى ياخشى تەدبىر تۇزۇشى، ئەگىرىلىككە مايىل بولماسلىقى لازىم؛ تۆتىنچىسى، قولىدا ئوتلۇق چاقنىشى بىلەن دۇشمەنلىرىنىڭ ئۆمۈر خامىنىنى كۆيدۈرۈپ كۈل قىلىپ تاشلىيالايدىغان ئىتتىك شەمشىرى بولۇشى كېرەك...

ۋاھالەنكى، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان بىلەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتلارنىڭ ئىشىدا تاشتۆمۈر باھادىر، يەللىغ تايشى، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە لاۋرېنتىي ھەزرەت قاتارلىق مەۋكەبتىكى يېقىنلىرى تۇغلۇق تۆمۈرخانغا كۆيۈنۈپ، ئۇنىڭغا بۇ قارارىدىن يېنىشقا قايتا ـ قايتا نەسىھەت قىلغان بولسىمۇ، غەلىبىدىن ئېسەنگىرەپ، بېشى قېيىپ قالغان خان ئۇلارنىڭ نەسىھەتلىرىنى پەقەت ئاڭلىمىدى. شۇنداق قىلىپ، كېيىنكى چاغلاردا يۇز بەرگەن ۋەقەلەرنىڭ ئۆتمۈشىدە «خەلق ئىتائەت قىلىدىغان كىشىنىڭ گېپىلا گەپ بولىدۇ» دېگەن سۆزنىڭ سىرى ئاخىر ئاشكارىلاندى. دېمەك، ئۆزىنىڭ ئەقلى كۆرمىسە، ئۆزگىلەرنىڭ ئىدراكى بىھۇدە ئىكەن ! ئىلگىرى ياشىغانلار بۇ ئىشلارغا ئىبرەت كۆزى بىلەن قاراپ شۇنداق دەپ ئېيتقانكى، ئەگەر ھەركىمگە ھوشيارلىق ۋە ئىشىنىڭ ئاقىۋىتىنى كۆرۈش قۇۋۋىتى نېسىپ بولمىغان بولسا، ئۇنىڭ قولغا كەلتۈرگەنلىرى ئاقىۋەت تالاپەت ۋە بۇلاڭ ـ تالاڭغا كېتىدۇ ـ دە، ئۇنىڭ ئۆزىدە ھەسرەت ۋە نادامەتتىن بۆلەك ھېچ نەرسە قالمايدۇ !...

ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىر تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن ئون بەش ـ ئون ئالتە ياش چوڭ ئىدى. سەلتەنەت غوۋغالىرىنىڭ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرى يېشى تېخى ئەمدىلەتىن ئاتمىشتىن ئاشقان بۇ پېشقەدەم سەركەردىنىڭ يۈزىدىكى قورۇقلارنى كۆپەيتكەن، قويۇق ساقىلىنى ئۇچتەك ئاقارتقانىدى. ئۇ يېشى چوڭايغانسېرى، رەھمەتلىك ئاتىسى تۇغرىل باھادىرنىڭ مەجەزىنى دوراپ چۈسلىشىپ كېتىۋاتقانىدى. ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ نەسىھەت

ئاڭلىماس بولۇپ قالغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپمۇ، يەنىلا جۇرئەت، دادىللىقتىن ئۆزىنى تارتماي، ئۇنىڭغا نەسىھەتنى توختاتمىدى، ئۇنىڭدىن مەنپەئەتلىك سۆزلەرنى ئايمىدى. ئۇ ياش ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنى ئىلياس خوجا ئوغلانغا بەگ ئەتكە قىلىپ تەينىلىگەننىڭ ئۈستىگە، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى ئاشۇنداق سىنالمىغان يات بىر بەگنىڭ قولىغا يېنىكلىك بىلەن تۇتقۇزۇپ قويغانلىقىنى خانىنىڭ چوڭ بىر خاتالىقى، دەپ ھېسابلايتتى؛ ئۇنىڭدىن قالسا، ئالمالىقتىكى قاتال سۈيقەستچىلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ خانىنى ئۆلتۈرۈش سۈيقەستىگە قاتناشقان ۋە سىرى پاش بولۇپ قېلىپ قېچىپ كەتكەن ئەمىر قەمەرىددىن دوغلاتتەك ئاسىيلارنىڭ گۇناھىنى يېنىكلىك بىلەن كەچۈرۈم قىلغانلىق خانىنىڭ يەنە بىر چوڭ خاتالىقى ئىدى. مۇبادا رەھمەتلىك ئۆلۈسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلات ھايات بولغان بولسا، بۇنداق خاتالىقلارغا ھەرگىز يول قويمىغان بولاتتى، سەلتەنەتكە ئاسىيلىق قىلغان ھەرقانداق بەگ ـ ئەمىرلەرنى ئۇنىڭ ئۆزىگە قانچە يېقىن بولغانلىقىغا قارىماستىن ۋە قىلچە رەھىم قىلماستىن شەپقەتسىز ھالدا جازالىغان بولاتتى.

تاشتۆمۈر باھادىر مۇشۇلارنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرگەندىن كېيىن، خالىي چاغلارنىڭ بىرسىدە، ئۆزىنىڭ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانغا بولغان شۇبھىسىنى قىلچىمۇ يوشۇرماستىن خانغا مۇنداق دەپ ئىزھار قىلغانىدى:

ــ خان ئالىيلىرى، مەن بىر ئەندىشە تۇپەيلىدىن ئۇزاقتىن بېرى زادى خاتىرجەم بولالماي كەلمەكتىمەن!

ــ ئۇ قانداق ئەندىشە ئىدى؟ تاشتۆمۈر باھادىر، قېنى سۆزلەپ باققىن!

ــ ماۋەرائۇننەھر گەرچە چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ھودۇدلۇقىدىكى بىر ئۆلكە بولسىمۇ، ئەمما ئۇزاقتىن بېرى ئۇ يەرنى بارلاس ئەمىرلىرى بىلەن سۇلدۇز ئەمىرلىرى ئىداره

قىلىپ كەلدى. مۇبادا سەن تۆمۈربەگنى ئىلياس خوجا ئوغلانغا بەگ ئەتكە قىلىپ، ماۋەرائۇننەھرنى ۋەلىئەھد بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئىداره قىلىشىغا تاپشۇرساڭ، كۇنلەرنىڭ بىر يىسىده، مەزكۇر تۆمۈربەگ قانات ـ قۇيرۇقىنى تەڭشەپ ئۆزىنى ئوڭشۇۋالغاندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھرنى خۇددى ئەمىر قازغىن بارلاس بىلەن ئەمىر بايان سۇلدۇزلاردەك چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ هودۇدلۇقىدىن ئايرىپ چىقىپ كېتىش مۇددىئاسىغا كىرىشمەسمۇ؟ ئۇنىڭ ئۇستىگە ماۋەرائۇننەھرگە ئەمىر بەگچەككە ئوخشاش، يۇرتدارچىلىق ۋە هۆكۈمرانلىق ئۇدۇملىرىدىن قىلچە خەۋىرى بولمىغان كىشىلەر باسقاق قىلىپ تەيىنلەندى. ئۇلار نە يۇرت سوراش قائىدىلىرىنى بىلگەي، نە ئادەم ئىشلىتىش يوللىرىنى بىلسۇن؟ !

تاشتۆمۈر باهادىر بۇ گەپلەر ئارقىلىق تۇغلۇق تۆمۈرخانغا سىنالمىغان ئادەملەرگە ئارتۇقچە ئىشىنىپ خاتا قىلىۋاتقانلىقىنى، ئۇنىڭدىن بۇ خاتالىقنى دەرهال تۇزىتىشنى ئۇمىد قىلىدىغانلىقىنى ئىشارەت قىلىۋاتقانىدى.

بىراق، تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ نەزىرىده چاغاتاي مەملىكىتىدەك هودۇدلۇقى كەڭ، ئۇلۇس ـ مىللەتلىرى كۆپ، ئاهالىسى نۇرغۇن، ئۆلكىلىرى تارقاق چوڭ بىر ئەلنى بىر هاكىمىيەت مەركىزى ئەتراپىغا ئۇيۇشتۇرۇش ئاسان ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بەگ ـ ئەمىرلەر هەربىرى ئۆز ئالدىغا خان ـ پادىشاه بولۇپ دەۋران سۈرگۈسى كېلىۋاتقان هازىرقى ۋەزىيەتته، ئالدى بىلەن هەرقايسى ۋىلايەت ـ ئايماق، ئۆلكىلەرنى كۈچلۈك بىر مەركەزگە بىرلەشتۇرۇش ـــ ئىچكى پاراكەندىچىلىكنى تۇگىتىشنىڭ بىردىنبىر يولى. شۇنىڭ ئۈچۈن، تۆمۈربەگدەك ئىستېداتلىق سەركەردىلەرنى دادىللىق بىلەن خىزمەتكە قويۇش كېرەك، دەپ قارايتتى.

خانىنىڭ ئۆزىنىڭ سۆزىگە ئېتىبار بىلەن قارىمىغانلىقىنى كۆرگەن تاشتۆمۈر باهادىر نائىلاج خورسىنىپ قويدى ـ دە:

ـــ رەھمەتلىك باھادىر ئاتام ئۆزىنىڭ ھالاك بولىدىغانلىقىنى بىلىپ تۇرۇپمۇ، يالغۇز بىر جېنىغا ئۇچ پالۋان بىلەن ئېلىشىپ ئۆلۈپ كەتكەنكەن، ـــ دېدى ئۆز ـ ئۆزىگە سۆزلەپ تۇرۇپ، ـــ ئەمدى بىلسەم، ئۇ ماڭا ئۆز ئۆمرىنى بەخش ئېتىپلا قالماستىن، بەلكى ئاشۇ ئۆمرىگە قوشۇپ، ئۆز قىسمەتلىرىنىمۇ بەرگەنكەن. ئۆز سۆزلۈك ئاتام ئۆزى شىجائەتلىك، باھادىر كىشى بولغىنى بىلەن، دانا بولالمىغانىكەن. چۈنكى، باھادىر كىشى ئۆز شىجائىتى بىلەن ئاران ئون ـ يىگىرمە كىشىگە تەڭ كېلەلىسىمۇ، ئەمما دانا كىشى ئۆز تەدبىر ـ چارىلىرى بىلەن پۈتۈن بىر پادىشاھلىق ئىقلىمىنى پەرىشان ۋە بەربات قىلىۋېتەلەيدۇ. بولدى، بەس ! مەن ئۇزاقتىن بېرى سەلتەنەت ئىشىنى دەپ قانچىلىغان ۋاقىتتىن بۇيان رەھمەتلىك باھادىر ئاتامنىڭ مەقبەرىسىنى يوقلىمىغانىدىم. مېنىڭ رەھمەتلىك ئاتامنىڭ روھىناتىنى خۇش قىلسام دەيدىغان ئارزۇيۇم بار ئىدى. ھالا بۇگۈن ماڭا بۇ ئارزۇيۇمنى ئىشقا ئاشۇرۇشقا پۇرسەت كەلگەن ئوخشايدۇ...

نىھايەت، تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن تاشتۆمۈر باھادىر ئوتتۇرىسىدا ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ۋە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات تۇپەيلىدىن يۈز بەرگەن بۇ ئارازچىلىق ئۆزئارا ئانچە بىلىنىپ كەتمىگەندەك قىلسىمۇ، ئەمما مەڭكەبتە بۇ زىددىيەت بارغانسېرى روشەن گەۋدىلىنىشكە باشلىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنى ۋەلىئەھدكە بەگ ئەتكەلىككە تەيىنلىگەنلىكى ۋە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى جازالىماستىنلا كەچۈرۈم قىلغانلىقى ئوردىنىڭ ئىچى ۋە تېشىدا دەسلەپتە قاتتىق بەس ـ مۇنازىرە قوزغىدى، ئاندىن بىردىنلا ئاپەتكە ئايلىنىدىغان دەھشەتلىك تاشقىنىدا ئۆزەنىنى يوقاتقان دەريادىن گۈلدۈرلەپ تېشىپ چىقىپ ئەتراپىنى بېسىپ كەتكەن كەلكۈن سۈيىدەك قاتتىق ۋەھىمىلىك تۈس ئالدى. شۇنداق، دەريا

تاشقىنى ئەنە شۇنداق جىمجىت باشلىنىدۇ. ئاخشىمى قارىسىڭىز، تىپتىنچ ئېقىۋاتقان دەريا ئەتىسى ئەتىگەندە ئاللىقاچان ئۆزەنى بىلەن تەڭلىشىپ قالغانلىقىنى كۆرىسىز، بىلىنەر ـ بىلىنمەس ئۆرلەۋاتقان سۇ يۈزى توختىماستىن كۆتۈرۈلۈپ، ئۆزەنىدىن تېشىپ چىقىشقا باشلايدۇ. لايقىلىق سۇ تاشقىنى كوچا ـ كويلارغا، هويلا ـ ئارانلارغا ۋە ئۆيلەرگە لەپىپ باستۇرۇپ كىرىدۇ. رەھىمسىز تاشقىن خۇددى يەپ تويماس ئوپقانەك، ئادەملەرنى، مال ـ ۋارانىنى ئاقتۇرۇپ كېتىپ، پۈتۈن ـ پۈتۈن يۇتۇۋېتىدۇ. دېمەك، بۇ تاشقىنىنى ئەمدى ھېچكىم توسۇپ قالالمايدۇ!

مەۋكەبتىكى ئەمىر ـ ئۆمەرالارنىڭ ئەمىر تۆمۇر كورەگانىنى ۋەلىئەھدىنىڭ بەگ ئەتكەلىكىدىن قالدۇرۇش ۋە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ بېشىنى تېنىدىن جۇدا قىلىش توغرىسىدا تۇغلۇق تۆمۈرخانغا سۇنغان ئىلتىماسىغا تاشتۆمۈر باھادىر، يەللىغ تايشى، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە لاۋرېنتىي ھەزرەت قاتارلىق ئەڭ نوپۇزلۇق دۆلەت ئەربابلىرىمۇ ئۆز ئىمزاسىنى قويۇشۇپ، مۆھۈرلىرىنى بېسىشقاندى. خان «ماقۇل!» دەپ بىرلا ئېغىز سۆز قىلمۇتسە، مۇشۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ بېشىنى كېسىشكە تەييار تۇرۇشقان قىساسكارلارمۇ كۆپ ئىدى. ئەمما، خان رەھمەتلىك بەگ ئەتكەسى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ ئۆزىگە بولغان ھۆرمىتىنى زادىلا ئۇنتۇپ كېتەلمىدى. مۇبادا ئۇنىڭ بىر قورساق ئىنىسى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ جېنىغا زامىن بولسا، ئۆزىنىڭ بىر ئۆمۈر ۋىجدان ئازابى تارتىدىغانلىقىنى ئويلاپ قالدى.

ـــ ئەمىر قەمەرىدىن رەھمەتلىك بەگ ئەتكەم، ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ ئۆز ئىنىسى، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەمىر ـ ئۆمەرالارغا، ـــ ئۇلارنىڭ قوۋۇم ـ قېرىنداشلىرى كۆپ. ئۇنى ئۆلتۈرسەك، ھەممىسى بىزگە دۈشمەن بولىدۇ!... تاشقىرىدا تەپرىقىچى بەگ ـ ئەمىرلەر، ئىچكىرىدە

بۇ...

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ يەنىلا ئارىسالدى بولۇپ تۇرغانلىقىنى كۆرگەن تاشتۆمۈر باھادىر باشقا دۆلەت ئەركانلىرى نامىدىن كەسكىن سۆزلىدى:

ــ ساھىبقىران خان ئالىيلىرى، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ئاسىيلىقىدىن پەقەت سەنلا ئەمەس، ئۇنىڭ بىر قورساقتىن بولغان ئاغىسى ئەمىر تۆلەك دوغلات باشلىق نۇرغۇن مۇسۇلمان قېرىنداشلىرىمىزمۇ كۆپ زىيان تارتىپ نابۇت بولۇپ كەتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنى دەپ، سەلتەنەتىمىزنىڭ تۈپ مەنپەئەتىنى قۇربان قىلدى. ئەگەر ئۇنى ھازىر ئۆلتۈرمەستىن، ھايات قالدۇرساڭ، كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۇ تاشقى دۈشمەنلىرىمىز بىلەن بىرلىشىۋېلىپ ياغى قوپۇشى، سېنىڭدىن، بىزدىن تەتۈر ھېساب ئېلىشى، بېشىمىزغا ئەمىر تۆلەك دوغلاتنىڭ كۈننى سېلىشى مۇمكىن. شۇڭا، تاشقى دۈشمەن بولغان ئەمىر تۆمۈربەگ بىلەن ئىچكى دۈشمەن بولغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى تېزدىن كۆزدىن يوقىتىپ، پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلا ئۆزۈڭنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇندۇرۇشۇڭ لازىم. سەلتەنەتنىڭ تۈپ مەنپەئەتىنى كۆزدە تۇتساڭ، ئۇلارنى دەرھال قاماققا ئېلىپ، ئۆلۈمگە بۇيرۇشۇڭ كېرەك؛ ئەگەر ئۇلارنىڭ يۇزىنى قىلمەن دېسەڭ، ياساق ــ تۈزۈكلەر بوشىشىپ، دۈشمەنلەر بىزنى ئوڭايلا بويسۇندۇرىدۇ ! شۇڭا، ياكى ئۇلار تەرەپتە تۇرۇپ، ئۇلارنى داۋاملىق ئەتىۋارلاپ ئىشلەت، ياكى بولمىسا ئۇلارنىڭ كەشىنى توغرىلاپ، تېگىشلىك جايىغا جۆنەت ! مانا بۇ ئىككى يولدىن بىرسىنى تاللا ــ دە، بىزگە ئېنىق جاۋاب بەر. بىزگە ئەمدى بۇنىڭدىن باشقا يول قالمىدى !...

تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ قەتئىي ئىرادە ۋە قەيسەرلىك ئۇچقۇنلىرى بىلەن يانغان كۆزلىرى تۇغلۇق تۆمۈرگە ئۇنىڭ ئېرتىش بويلىرىدا قوي بېقىۋاتقان چاغلىرىدا ئۇنى ئۇچراتقان ئاشۇ پەيتنى ئەسلەتتى. سەلتەنەت غوۋغالىرى تۇغلۇق تۆمۈرنى

هایاتىنىڭ تۇرلۇك سېھىرلىك سوقماق يوللىرىغا باشلاپ كىرگەنسېرى، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ساداقەتمەن يېقىن - يوۋۇقلىرىدىن ئايرىلىپ يېتىم قېلىۋاتقانلىقىنى بارغانسېرى ھېس قىلماقتا ئىدى. مۇبادا ئارىلىقتا خۇددى تاشتۆمۇر باھادىر ئېيتقاندەك نىزا چىقسا، ئۇ ئايىغى چىقمايدىغان تۇرلۇك مۇرەككەپ زىددىيەتلەر ئىچىگە پېتىپ قالاتتى - دە، ھایاتىمۇ خەۋپ ئاستىدا قالاتتى. بىراق، رەھىمەتلىك بەگ ئەتكەسى، ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلات ئۆزىنى نەچچە مەرتىۋە ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇپ، دەھشەتلىك سەلتەنەت پالاكەتلىرىدىن ئامان - ئېسەن ساقلاپ قالغان ! ياخشىلىقنى قايتۇرۇش ئوڭاي ئىش ئەمەس. چۈنكى، ياخشىلىقنى قايتۇرۇش ئۇچۇن بەزىدە ھەتتا قۇربان بېرىشكە توغرا كېلىدۇ.

ـــ ئەمما، رەھىمەتلىك بەگ ئەتكەمىز بىزگە كۆپ ياخشىلىقلارنى قىلغانغۇ، ـــ دېدى تۇغلۇق تۆمۇر خان تاشتۆمۇر باھادىرغا، ـــ شۇڭا، مەن ھېچبولمىغاندا مىننەتدارلىق يۇزىسىدىن ئۇنىڭ يۇزىنى قىلىپ بولسىمۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى ئۆلتۈرمەسلىك لازىم، دەپ ئويلايمەن !

ـــ ئەمما، جانابىي خان ئالىيلىرى، ئاشۇ رەھىمەتلىك ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ بىر قورساق ئىنىسى بولغان بۇ ئادەم ساڭا شۇنچىۋالا ياماناتلىقلارنى قىلسا مەيلىمۇ؟ رەھىمەتلىك ئەمىر تۆلەك دوغلات ئۆز ئىنىسى قويغان ئاشۇ دەھشەتلىك ئوت يالقۇنىدا كۆيۈپ كۇلگە ئايلاندىغۇ؟ يەتتە يۇز بىگۇناھ مۇسۇلمان قېرىندىشىمىز ئاشۇ ئادەم قويغان دەھشەتلىك ئوتتا كۆيۈپ كۇلگە ئايلاندىغۇ؟ كۆيۈپ كۇلگە ئايلانغان ئەنە ئاشۇ كىشىلەرنىڭ روھىناتلىرى سېنىڭدىن، مېنىڭدىن، ھايات ياشاۋاتقان ھەممىزدىن ئۆزلىرىنىڭ قىساسلىرىنى ئېلىپ بېرىشنى تەلەپ قىلىۋاتسا، بىز يەنىلا سۈكۈتتە تۇرۇۋالساق، مەيلىمۇ؟

ـــ ھۆرمەتلىك تاشتۆمۇر باھادىر، بۇ گېپىڭغۇ راست، ـــ دېدى خان ئەلەم ئوتىدا پۈچىلىنىپ، ـــ شۇنىڭ ئۇچۇن مەن ئۇنى

ماۋەرائۇننەھەردە داۋاملىق تېنەپ ـ تەمتىرەپ يۈرۈۋەرسە، رەھمەتلىك ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ ئائىلە نەسەبىگە داغ چۈشۈرىدىغان يامان ئىشقا چېتىلىپ قالمىسۇن دەپ ئالمالىققا قايتۇرۇپ كېلىپ، نەزەربەند ئاستىدا تۇتۇپ، ئاستا ـ ئاستا بىر تەرەپ قىلماقچى بولدۇم...

ـــ ئەمما، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ماۋەرائۇننەھەردىن قايتۇرۇپ كېلىنگەندىن كېيىن، دەرھال ياساققا تارتىلماستىن، بەلكى ئەركىنلىككە چىقىرىلدى...

ـــ تاشتۆمۈر باھادىر، ـــ دېدى خان ئۇنىڭ سۆزىگە رەددىيە بېرىپ، ـــ كىم ئۇنى ئەركىنلىككە چىقىرىلدى دەيدۇ؟ مانا مەن ئۇنىڭ مەسلىسىنى داۋاملىق تەھقىق قىلىپ ئېنىقلاشقا پەرمان بەردىمغۇ؟ ھازىرچە يەنىلا بەك ئالدىراپ كەتمىگەن تۇرۇك. ئۇنىڭ مەسلىسى تەھقىقلىنىپ ئېنىقلانغاندىن كېيىن، ياساققا تارتىش ـ تارتماسلىقنى ئاندىن ئويلاشساقمۇ بولىدۇغۇ؟ !...

ـــ ...

بۇ ھەقتە خان بىلەن يەنە داۋاملىق مۇنازىرىلىشىپ ئولتۇرۇشنى خالىمىغان تاشتۆمۈر باھادىر كۆڭلى بىر قىسما بولدى ـ دە، خاندىن ئىجازەت ئالغاندىن كېيىن، سارايدىن چىقىپ ئۆزىنىڭ قورۇسى تەرەپكە قاراپ ماڭدى...

خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى، شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەت قاتارلىق ھۆكۈما ـ ئۆلىمالار ئەسلىدىنلا ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىرغا ئىچ ـ ئىچىدىن قايىل ئىدى. شۇڭا، خانىنىڭ ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ۋە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات توغرىسىدىكى قارارىنى قوللاپ كەتمىدى. چۈنكى، ئۇلارمۇ: «بۇ ئادەم تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ سەلتەنەتى ئۈچۈن خۇددى سىنالمىغان دوست، ئۆچكەن ئوتقا ئوخشايدۇ. سىنالمىغان دوستقا ئىشىنىش ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس؛ ئوت ئۆچسىمۇ كۈل ئىچىدە چوغ

ساقلىنىپ قالىدۇ. مۇبادا بۇ چوغ يېلىنجاپ قالىدىغان بولسا، يېڭىباشتىن ئوت تۇتىشىدۇ ـ ده، ھۆل ـ قۇرۇقنى تەڭلا كۆيدۇرىدىغان ھالاكەتلىك چوڭ يانغىنغا ئايلىنىپ كېتىدۇ» دەپ قارايتتى. شۇڭا، ئۇلارمۇ كۆڭۈللىرىنى تىندۇرۇشۇپ، ۋاقتىدا ئۆز يولىغا قاراپ مېڭىشنى دىلىغا پۈكۈشتى...

تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن تاشتۆمۈر باھادىر قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرى ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان بۇ گەپلەرنى خابىگاھنىڭ ئىشكى يېنىدا پاسىبانلىق قىلىۋاتقان تۇرغاۋۇتلاردىن قەنبەلى شىرئوغۇل دېگەن بىرسى تېڭشاپ تۇرغانىدى...

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ پەرمانىغا بىنائەن، تاشتۆمۈر باھادىر ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ سۆز ـ ھەرىكىتىنى كېچە ـ كۈندۈز قاتتىق تەقىب قىلىپ تۇرۇش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ ئىچكىيلىرىدىن قەنبەلى شىرئوغۇل دېگەن ئاشۇ تۇرغاۋۇتنى ئۇنىڭغا مۇلازىم قىلىپ بەلگىلىدى.

قەنبەلى شىرئوغۇلنىڭ ئەسلىي كېلىپچىقىشى دوختەۋى قەبىلىسىدىن بولۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئۆگەي ئاتىسى شىراۋۇل دوختەۋى ئۇرۇقىدىن ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان چاغاتاي مەملىكىتىگە خان بولۇپ سايلانغاندىن كېيىن، ئۇلۇس بەگلىرىنىڭ مەرتىۋىسىنى ئېلىپ تاشلىغاندا، شىراۋۇل دوختەۋنمۇ پەيدىنپەي خانىنىڭ ئېتىبارىدىن قالغانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن دوختەۋلەرمۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مەرتىۋە ـ ئىمتىيازلىرىدىن ئايرىلىپ، ئادەتتىكى ئادەملەر قاتارىغا چۈشۈپ قېلىشتى. خۇددى ئەسلىدىكى دوختەۋى ئۇرۇقىدىكىلەرگە ئوخشاش، ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى ھوقۇق ـ ئىمتىيازلىرىدىن مەھرۇم بولغان قەنبەلى شىرئوغۇلمۇ تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئىچىدە نارازى بولۇپ كېلىۋاتقانىدى. دوختەۋلەرنىڭ خاندىن نارازى ئىكەنلىكىدىن خەۋىرى بار ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بۇ

پۇرسەتتىن پايدىلانماقچى بولدى.

بىر كۈنى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۇنى چېكىپ باقماقچى بولۇپ:

ــ ئەگەر لەنتى قاتاللار ماڭا بۇنداق بەتنام چاپلىمىغان بولسا ئىدى، ــ دېدى ئۇنىڭغا دەردىنى تۆكۈپ، ــ ساھىبقىران خان ئالىيلىرىنىڭ نەزىرىدىن مۇنداق چۈشۈپ كەتمىگەن بولاتتىم. ئەمدى بۇنىڭدىن كېيىنكى تۇرمۇش ـ مەئىشىتىمىنىڭ نە لەززىتى بولغاي ماڭا؟ ! پادىشاھ بولغان ئادەم باشقىلارنىڭ قىلچە ئاساسى بولمىغان بوھتانلىرىغا ئاساسلىنىپلا كىشىگە گۇناھ تونىنى پىچسا، بۇنىڭدىن كېيىن خالايىقنىڭ دەۋا ئىشلىرىدا گۇۋاھچى ھەم دەلىل ـ ئىسپاتىنى لازىم قىلمايدىغان ھالەت شەكىللەنمەمدۇ؟ ئۇنداق بولغاندا تەھقىقنىڭ نېمە كېرىكى بولسۇن؟ ھېچقانداق مەخلۇقات ھەقتاڭالا ئۇنى يارىتقاندىلا ئۆزىگە قوشۇپ يارىتقان ئالامەتلىرىنى ئۇنىڭ ئۆزىدىن يوقىتىۋېتەلمەيدۇ. بۇ بوھتان قىلىنغان ئاشۇ ئىشلارنى مەن سادىر قىلغان تەقدىردىمۇ يەنىلا ئاشۇ ئالامەتلەر مېنى قىلدۇرغان بولمامدۇ؟ شۇڭا، ئۇ ئىشنى قىلماسلىققا ئۆزۈمدە نە قۇدرەت بولسۇن؟ شۇنداق ئىكەن، مەن ئاقلىنىشىم، تۆھمەت قىلغانلار جازالىنىشى كېرەك ـ دە، ئەلۋەتتە !

ــ سۆزۈڭنى ئاڭلاپ، مەن سېنىڭ گۇناھسىزلىقىڭغا ئىشەنمەكتىمەن، ــ دېدى قەنبەلى شىرئوغۇل ئۇنىڭغا ھېسداشلىق قىلىپ، ــ سېنىڭ سۆزلىرىڭ شۇبھىدىن ساپ، ئەقىلگە مۇۋاپىق. گەرچە خان سېنىڭ ئىشىڭنى «ئۆزۈم تەھقىقلەپ، ئۆزۈم ئېنىقلاپ چىقمەن» دېگەن بولسىمۇ، بۇ ئىشتا يەنىلا ئاللانىڭ ھۆكۈمىدىلا رىيا يوقتۇر. كەرەمىلىك ئاللانىڭ خۇي ـ پەيلى سەۋەنلىكتىن، خاتالىقتىن خالىيدۇر. دېمەك، شۇنداق بولىدىغان بولسا، سەن تەقىب قىلىنىشتىن ئازاد، بالادىن خالاس تېپىشىڭ ئۈچۈن ئاقلىنىشىڭ، نام ـ مەرتىۋەڭنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشۈڭ لازىم.

ـــ راست ئېيتسەن، شىرئوغۇل، ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن ئۇنىڭغا يەنىلا ئىشەنچ قىلالمايۋاتقانلىقىنى بىلەن بىشىمنى ئۇستۇن قىلدىڭ. ھالا بۇگۈنكى خاندىن تارتىپ تاكى قارا بۇدۇن، پېقىر ـ گادايلارغىچە ماڭا ئىشەنمەيدىغان مۇشۇنداق ۋەزىيەتتە پەقەت سەنلا مېنىڭ گۇناھسىزلىقىمنى ئېيتىۋاتىسەن. بۇنىڭ شۇكۇرانىسىنى قايسى تىل ۋە قانداق تۆھپە ـ خىزمەت بىلەن ئادا قىلسام بولۇركىن؟

ـــ گەرچە خان ۋە ئۇنىڭ ئەئيانلىرى ساڭا ئىشەنمىسمۇ، ئەمما مېنىڭ ساڭا بولغان ئىشەنچىمنىڭ كۆچىتى مېنىڭ ساڭا بولغان ئىخلاسمەنلىكىڭ سۈيىدە سۇ ئىچىپ ياشارماقتا ۋە كۆكەرمەكتە. شۇڭا، ھاياتلىڭ چىمەنىدە بىرەر تال شاخ سۇنغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن ھەرگىز ۋايىم يېمىگەيسەن ۋە مېنى غەمگۇزارلىڭ دەپ بىلگەيسەن. ئەكەل، قولۇڭنى بېرىپ، مېنى ئۆزۈڭگە بۇرادەرلىككە قوبۇل قىل!

ـــ تۇغلۇق تۆمۇرنىڭ سېنىڭ ۋە سېنىڭ قوۋمىڭنىڭ ھۆرمەت ـ ئىمتىيازىنى كېمەيتىۋاتقانلىقىدىن مېنىڭ خەۋرىم بار، ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۇنىڭ يارىسىغا تۇز سېپىپ، ـــ مەن ئۆز ۋاقتىدا ئۇنىڭ ئۇنداق قىلىشىغا ئەسلا قوشۇلمىغانىدىم. شۇڭا، خانىنىڭ بۇ قېتىم جامە مەسچىتىگە ئوت كېتىش ۋەقەسىدىن پايدىلىنىپ مېنى يوقاتماقچى بولۇشىدىكى بىر سەۋەبمۇ دەل ئاشۇ ئىشتىن بولۇۋاتىدۇ. مۇبادا سەن مېنىڭ ئاقلىنىشىمغا راستلا ياردەم قىلىدىغان بولساڭ، مەنمۇ سېنىڭ ۋە سېنىڭ قوۋمىڭنىڭ خان تەرىپىدىن مەھرۇم قىلىنغان ئىمتىيازلىرىڭلارنىڭ ئەسلىگە كەلتۈرۈلۈشىگە چىن دىلىمدىن ياردەم قىلغان بولاتتىم ۋە سېنى ئەمرلىككە تەينىلەپ، ئەتىۋارلاپ ئىشلەتكەن بولاتتىم...

ئۇلۇغلار: «مەككارلىق ئوقىنى دوستلۇق ياسى بىلەن ئاتسا، دەل تېگىدۇ!» دەپ بىكار ئېيتمىغان! شۇنداق قىلىپ، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بىلەن قەنبەلى شىرئوغۇل ئىككىسى: «بىز

مەڭگۈلۈك دوست ـ بۇرادەر، ئالىي ھىممەتلىك قوۋم ـ قېرىنداش بولۇپ، مەڭگۈ راھەت ـ پاراغەت كۆرىمىز !» دېيىشىپ، خام تەمەلەرنى ئوت ياقمىغان قازانغا سېلىپ تەييارلاپ پىشۇرۇپ، چىشى يوق قۇرۇق ئاغزىلىرىدا چاينىپ لەززەتلىنىپ، بىر ـ بىرىنىڭ دولىسىغا ئۇرۇشۇپ، قوللىرىنى قىسىشتى ۋە مۇھاپىزەت شەرتلىرىنى مۇقەررەر قىلىشتى.

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۇنىڭ ئۆزىگە بولغان ھېرىسمەنلىكىنى تېخىمۇ چىڭىتىش ئۈچۈن، قوينىدىن بىر پارچە تىلخەتنى چىقىرىپ ئۇنىڭغا سۇندى ۋە:

ـــ ئەي، ئەزىزىم، سەن بۇ تىلخەتتە ئىسمى يېزىلغان بەگنىڭ ئۆيىگە بار. مېنىڭ ئۇنىڭ بىلەن ئالدى ـ بەردى ئىشىم بار ئىدى. سەن بېرىپ، ئۇنىڭدىن شۇ پۇلنى ئەكەلگەن بولساڭ، ماڭا بولغان ئىشەنچىڭ ئەجىرسىز قالمىغان بولسا ئىكەن، ـــ دېدى.

قەنبەلى شىرئوغۇل تىلخەتتە يېزىلغىنى بويىچە ھېلىقى بەگدىكى پۇلنى ئەكېلىپ، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا بەردى. ئۇ بۇ پۇلدىن ئۆز نېسىۋىسىگە ئازراق بىر قىسمىنى قالدۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، قالغان كۆپ قىسمىنى ئۇنىڭغا بەردى ـ دە:

ـــ ئەي، قېرىندىشىم، سەن ھەمىشە خانىڭ دەرگاھىدا مېنىڭ ئۈچۈن كۆز ـ قۇلاق بولۇپ تۇرغايسەن، ئۇ يەردە مەن توغرۇلۇق قانداق گەپ ـ سۆز بولۇپ ئۆتسە، ئۇنىڭدىن مېنى دەل ۋاقتىدا خەۋەردار قىلغايسەن ! ـــ دەپ جېكىلىدى.

ھېچبىر ئەجىرسىز بىرمۇنچە پۇلغا ئىگە بولۇپ قالغان قەنبەلى شىرئوغۇل خۇشال بولغىنىدىن دەرھال ئۇنىڭ تاپشۇرۇقىنى قوبۇل قىلدى ۋە: «لەۋزىگە ئەمەل قىلىش شەرتتۇر» دېگەن سۆز بويىچە، ئۇنىڭ تاپشۇرۇقلىرىنى ساداقەتلىك بىلەن ئادا قىلىشقا كىرىشتى.

بۇ گەپنى مۇشۇ يەردە ئاياغلاشتۇرۇپ، ئەمدى باشتىكى سۆزنىمىزگە كېلەيلى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن تاشتۆمۈر باھادىر قاتارلىق دۆلەت ئەربابلىرى ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان بۇ گەپ - سۆزلەر شۇ چاغدا خاپگاھىنىڭ ئىشىكىدە تۇرغان قەنبەلى شىرئوغۇل دېگەن تۇرغاۋۇت تەرىپىدىن شۇ كۈنى كېچىدىلا ئەمىر قەمەردىن دوغلاتنىڭ قولىقىغا يېتىپ بولدى. ئۆزى توغرىسىدا خان بىلەن تاشتۆمۈر باھادىر قاتارلىق ئەمىر - ئۆمەرالار ئوتتۇرىسىدا بولۇنغان بۇ گەپ - سۆزلەرنى ئاڭلاپ، ئۇ قاتتىق چۆچۈپ كەتتى ۋە خۇددى قوقاسقا دەسسەپ پۈتى كۆيگەن توخۇدەك تېپىرلاپ، بىر ئورنىدا تۇرالماي قالدى. ئوبدان مۇلاھىزە - خىيال قىلغاندىن كېيىن، ئۇ دەرھال قول سېلىش قارارىغا كەلدى. ئۇلاردىن ئاۋۋال قول سالمىغاندا، تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ بىقارارلىقى ئاخىر ئۆزىنىڭ بېشىغا چىقاتتى. شۇڭا، ئۇ ھەممىدىن ئاۋۋال تاشتۆمۈر باھادىرنى ئۇجۇقتۇرۇۋېتىش كېرەك، دەپ ئويلىدى. چۈنكى، تۇرغاۋۇتلار تۈمەنىنىڭ ئەمىرى تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ئۆزى توغرىسىدا بىلىدىغانلىرى كۆپ بولۇپ، ئەمىر قەمەردىن قاتال پوپى پاسخالىسنى قاچۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ئۇنى ئۆزى بىلەن بەتلەشتۇرۇش مەقسىتى ئەملگە ئاشمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ يەنىلا ئۆزى ئۈچۈن ئەڭ خەتەرلىك ئادەم سانىلاتتى. تاشتۆمۈر باھادىرنى ئۇجۇقتۇرۇۋەتكەندىلا، ئۆزىگە يېتىدىغان بۇ ئەڭ زور خەۋپىنىڭ بېلى ئوشتۇلاتتى - دە، مەۋكەبتە ئۆزى ئۈچۈن خەۋپلىك رىقابەتچى قالمايتتى. بىراق، خانىنىڭ قورۇقچىلىرىنىڭ باشلىقى بولغان تاشتۆمۈر باھادىرنى قەستلەش ئېيتماققا ئوڭاي بولغىنى بىلەن، ئىشقا ئاشۇرماق ئاسمانغا چىقىشتىنمۇ قىيىن ئىش ئىدى. ئەتراپلىق ئويلىنىپ بىر ئىش قىلمىغاندا، ئۆزىنى ئۆلۈمگە تۈتۈپ بېرىپ، پۈتۈن مېھنەت - ئەجرى شامالغا سورۇلاتتى...

ئۇ بۇ چىگىچ خىياللىرىنى بىر باشقا ئاچقالماي ھەپسىلىسى بىر بولۇپ تۇرغاندا، ئىككى كۆزى تەمە - ھېرىسمەنلىك ئوتىدا

يېنىپ تۇرغان قەنبەلى شىرئوغۇلغا چۈشتى ـ دە، خۇددى مەجۇن تەسىر قىلغاندەك، بىردىنلا تېتىكلىشىپ روھلىنىپ كەتتى.

ئەمىر قەمەرىدىن قويىنىدىن سالمىقى خېلىلا ئېغىر بىر كۆن ھەمياننى چىقىرىپ ئۇنىڭ ئالدىغا شاراقلىتىپ قويدى ۋە:

ـــ مۇنۇ مىڭ كىبەكنى ئالتۇننى خىراجىتىگگە سەرپ قىلغايسەن، قالغان بەش يۈزىنى ئىش پۈتكەندىن كېيىن، مېنىڭدىن ئالسەن ! ـــ دېدى.

قەنبەلى شىرئوغۇلنىڭ خۇشاللىقتىن ئىككى كۆزى خۇددى بەز يېگەن مۇشۇكتەك پارقىراپ كەتتى. ئۇ مىڭ دانە ئالتۇن كىبەكنى سېلىنغان ئېغىر ھەمياننى دەرھال ئېلىپ قويىنىغا سالدى ـ دە، ئەمىر قەمەرىدىنگە:

ـــ ئەمىر جانابلىرى، ھەرقانداق خىزمەتلىرىگگە مانا مەن تەييار تۇرۇپتىمەن. ھەتتا مۇشۇ تاپتا ئاتاڭنىڭ بېشىنى ئۈزۈپ كەل، دېسەڭمۇ، ھەرگىز ياق دېمەيمەن ! مېنى ھەرگىز يات كۆرمىگەيسەن ! ـــ دېدى خۇشامەت قىلىپ.

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۇنىڭغا تاشتۆمۈر باھادىر بىلەن تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ مۇناسىۋىتى توغرىسىدا ئۇزاق سۆزلەپ چۈشەندۈرگەندىن كېيىن:

ـــ مەلۇمكى، تۇغلۇق تۆمۈرمۇ، تاشتۆمۈر باھادىرمۇ سېنىڭ بىلەن ماڭا دۈشمەن سانىلىدۇ، ـــ دېدى ئۇ سىرلىق قىلىپ تۇرۇپ، ـــ بىراق ھازىرقى ئەھۋالدا، سېنىڭ بىلەن بىزگە تۇغلۇق تۆمۈرگە قارىغاندا تاشتۆمۈر باھادىردىن يېتىدىغان خەۋپ ـ زەرەر تېخىمۇ چوڭ. ھازىر ئەقىلگە ئەڭ مۇۋاپىق چارە ـ تەدبىر شۇكى، بىر ئامال قىلىپ ھەممىدىن ئاۋۋال تاشتۆمۈر باھادىرنى ئۇجۇقتۇرۇپ تاشلاش كېرەك.

ـــ ئۇنى قانداق ئۇجۇقتۇرۇش كېرەك؟ جانابىي ئەمىر، ماڭا شۇنى ئېنىق دېگەيسەن !

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئىككى قولى بىلەن ئېڭىكىنى تىرەپ بىرپەس ئويلىنىپ ئولتۇرغاندىن كېيىن:

ـــ دۇشمەننى چوڭقۇر پىكىر، ياخشى تەدبىر بىلەن يوق قىلىش سېنىڭ ۋەزىپەڭ، ـــ دېدى ھېيلىگەرلىك بىلەن، ـــ قايسى يول ئەڭ ئوڭاي ۋە ئەڭ بىخەتەر بولسا، شۇ يولنى تۇتقايسەن، ئىش تۇگىگەندىن كېيىن، قالغان بەش يۈز ئالتۇن كىبەكنى ساڭا تەئەللۇق بولىدۇ ! قانداق، ۋەدىگە ۋاپا كېلەرمۇ؟

جىنايەتنى ساۋاب دەپ بىلگەن قەنبەلى شىرئوغۇل ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ تاشتۆمۇر باھادىرنى قەستلەپ ئۆلتۈرۈش ھەققىدىكى كۆرسەتمىسىنى قەتئىيلىك بىلەن قوبۇل قىلدى:

ـــ دۇنيادا ۋاپاسىزلىقتىن قەبىھ بەتنام يوق. سۆز بىر، ئاللا بىر ! ...

* * *

چاغاتاي خانلىقى شۇنداق بىر مەملىكەت ئىدىكى، ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۇرخاننىڭ زامانىغا كەلگەندە، كۈچ ـ قۇدرىتىنىڭ ئۇلۇغلۇقىدا، ھودۇد چېگراسىنىڭ كەڭلىكىدە، ئۇلۇس خەلقىنىڭ كۆپلۈكىدە ۋە شەھەر ـ يېزىلىرىنىڭ گۈللەنگەنلىكى، ئاۋاتلىقىدا ئەتراپتىكى ئەللەر ئىچىدە ئاندىنقى قاتاردىكى مەملىكەتلەردىن بولۇپ قالغانىدى.

چىڭگىزخان كېشۈەرىستان① ۋاقتىدا بۇ ئەتراپلارنى ئۆزىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى چاغاتايغا بەخشەندە قىلىپ مۆھۈرلەپ بەرگەندىن كېيىن تاكى ئېسەن بۇغاخان ئىبنى چاغاتايخان چاغاتاي مەملىكىتىگە خاقان بولغانغا قەدەر ئۆتكەن يۈز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئىچىدە بۇ مەملىكەتتە چاغاتاي ئەۋلادىدىن يىگىرمە شاھزادە پادىشاھلىق قىلدى. ئېسەن بۇغاخاندىن كېيىن تاكى ئېسەن بۇغا ئىبنى تۇغلۇق تۆمۈرخان چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىگە خاقان بولغانغا قەدەر بۇ مەملىكەتكە خان بولغانلارنىڭ پەقەت نامىلا خان ئىدى. ئۇلار

① كېشۈەرىستان ـــ ئىستېلاچى، جاھانگىر، مەملىكەت ئالغۇچى.

چاغاتاي ئۇلۇسبەگلىرىدىن تۆت چوڭ ئۇلۇسبېگىنىڭ قولىدا قورچاق بولۇپ ھېچبىر ئىشقا ئىختىيارى يوق ئىدى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى يېرىدە ھەربىر قەبىلىنىڭ ئۇلۇغى ئۆز ئالدىغا خان تىكلەر ئىدى. شۇڭا، چاغاتاي مەملىكىتىدە مۇلكىي تەۋايىق كۆپ بولۇپ، تەپرىقە ـ ئىسيان زادىلا تىنچىمىدى. مەملىكەتتە داۋالغۇش توختىمىدى. شۇ مەزگىللەردە چاغاي مەملىكىتىدە تەرەققىيات، گۈللىنىش، قۇدرەت تېپىش، ئاۋاتچىلىق، بەخت ـ سائادەت ۋە تىنچ ـ ئاسايىشلىق دېگەنلەردىن ئېغىز ئېچىش ئەسلا مۇمكىن ئەمەس ئىدى. تەپرىقە ۋە ئىنقىرازلىق كۈچىيىپ، مەملىكەت مۇنقەرز بولۇپ، پارچىلىنىپ كېتىش گىردابىغا كېلىپ قالغانىدى.

چاغاتاي مەملىكىتىنى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن، ئەمىر بۇلاجى دوغلات تاشتۆمۈر باھادىرنى ئەۋەتىپ، مەرھۇم خاقان ئېسەن بۇغا ئىبنى چاغاتايخاننىڭ ئېرتىش بويىدا قوي بېقىپ يۈرگەن ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرنى تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئەردەۋېلىدە چاغاتاي مەملىكىتىگە خان قىلىپ تىكلەپ، مەملىكەتنى مۇنقەرزلىك ـ پارچىلىنىپ كېتىشتىن ساقلاپ قېلىش ۋە گۈللەندۈرۈش ـ قۇدرەت تاپشۇرۇشتىن ئىبارەت ئۇلۇغ، ئەمما مۇشەققەتلىك تارىخىي ۋەزىپىنى ئۈنىڭ زىممىسىگە يۈكلىدى.

ئىلى ـ قۇياس ۋادىسىدىكى قەدىمكى ئالمالىق شەھىرى چاغاتاي خانلىرىنىڭ پايتەختى ئىدى. قەدىمكى قارلۇق[1]لار تەرىپىدىن قۇرۇلغان بۇ شەھەر قەدىمدىن تارتىپ خان ـ پادىشاھلارنىڭ ئاستانىسى بولۇپ كەلگەچكە، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنەتىگە يەتكەندە، ئۇمۇ بۇ شەھەرنى كېڭەيتىپ قۇرۇپ، ئىلگىرىكىدىنمۇ كاتتا بىر شەھەر قىلىپ

① قارلۇق ـــ مىلادىيەدىن بەش ئەسىر ئىلگىرى ئىلى ـ قۇياس ۋادىسىدا ياشىغان قەدىمكى تۈركىي قوۋمنىڭ نامى. ئۇلار تارىختا ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھىم ئېتنىك مەنبەسىدىن بىرسى ئىدى.

قۇرۇپ چىقىشقا بەل باغلىغانىدى.

ئۇ شەھەر سېپىلىنى ئىچكى سېپىل ۋە تاشقى سېپىل دەپ ئىككى قەۋەت قىلىپ باشقىدىن سالدۇرۇپ چىقتى. مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن سەرخىل مېۋىلىك دەرەخلەرنى ۋە گۈل ـ گىياھلارنى كەلتۈرۈپ، شەھەرنىڭ ئىچى ۋە تېشىنى كۆكەرتىپ باغۇ بوستانلىق ئىچىگە قۇرۇلغان گۈزەل مەركىزىي شەھەرگە ئايلاندۇردى. ئون يىلغا يەتمىگەن قىسقىغىنا ۋاقىت ئىچىدە ئالمالىق شەھىرى شۇنداق ئاۋاتلاشتىكى، شەھەرنىڭ ئىچىدە ئۆي ـ ئىمارەت، رەستە ـ دۇكان، ئايۋان ـ ساراي سېلىنمىغان بىكار جاي قالمىدى. ئۇ يەنە شەھەرنىڭ ئوتتۇرىسىدا كاتتا بىر سارايى سالدۇرۇپ، ئۇنىڭ ئېتىنى «ئالتۇن قۇببىلىك سارايى» دەپ ئاتىدى. بۇ سارايىنىڭ ئۆگزىلىرى سىرىق بىللۇردىن يېپىلغان، تاملىرى گۈللۈك چاقچۇق بىلەن قاپلانغان، سەيناسىغا سىلىق مەرمەرتاش ياتقۇزۇلغانىدى. پاكىزلىقتا ئۇنىڭ ئالدىغا ئۆتىدىغان ئىككىنچى بىر يەر يوق ئىدى. ئۇ قۇببىلىك سارايىنىڭ ئەتراپىغا تۆت قەۋەت قورۇ ـ جايى سالدۇردى. ھەربىر قورۇ ـ جايىنىڭ ئارىلىقى ئۇچ يۈز قەدەمدىن كېلەتتى. قۇببىلىك سارايىنىڭ ئىچىگە خانىنىڭ خابگاھى جايلاشقانىدى. ئاۋۋالقى قورۇ ـ جايى خانىنىڭ ئوردىسى قىلىنغانىدى؛ ئىككىنچى قورۇ ـ جايدا ئۇنىڭ ئەمىر ـ ئۆمەرالىرى خىزمەت قىلىدىغان دىۋان جايلاشقانىدى؛ ئۈچىنچى قورۇنىڭ ئىچىدە خانىنىڭ ئىچكىيلىرى تۇراتتى؛ تۆتىنچى قورۇ ـ جايدا ئۇنىڭ تۇرغاۋۇتلىرى تۇراتتى.

قۇببىلىك سارايدا خان قىش پەسلىدە تۇراتتى. شەھەرنىڭ ئوستى تەرىپىدە بىر ئۇلۇغ دەريا بار ئىدى. ئۇ چوڭ كەيگەن دەريا سى دەپ ئاتىلاتتى. شەھەرگە يېقىن بىر يەردە يەنە بىر كىچىك دەريا بار ئىدى. ئۇ كىچىك كەيگەن دەريا سى دەپ ئاتىلاتتى. تۈغلۇق تۆمۈرخان بۇ ئىككى دەريانى چاپتۇرۇپ، ئەتراپىغا ياخشى ۋە مەزمۇت قىلىپ تاشتىن قاش سوقتۇرۇپ

چققانىدى. ئۇ ئىلى دەرياسى بىلەن بۇ ئىككى دەريانى بىر - بىرى بىلەن تۇتاشتۇرۇپ چىقىش ئۈچۈن دەريانىڭ ئارىلىقىغا ئۇلۇغ ئۆستەڭ قازدۇرۇپ، سۇ يولىنى راۋانلاشتۇرغانىدى. بازارغانلار ئىلى دەرياسى ئارقىلىق ئالمالىققا كېمە بىلەن بىۋاستە يېتىپ كېلەلەيتتى.

ئىلگىرى بازارغانلار كېمە - قولۇاق بىلەن ئىلى دەرياسى ئارقىلىق ئىلىبالىققا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، مالىلىرىنى ئات - تۆگىلەرگە يۈكلەپ، قۇرۇقلۇق يولى ئارقىلىق ماڭسا، ئاندىن ئالمالىققا يېتىپ كېلەتتى. بۇنىڭدا ھەم ۋاقىت ئىسراپچىلىقى، ھەم ئۇلاغ كۈچى ئىسراپچىلىقى بولاتتى - دە، ئايرىۋاشلىنىدىغان تاۋارلارنىڭ تەننەرخى كۆپلەپ ئېشىپ كېتەتتى. شۇڭا، تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ ئىش ھەققىدە مەخسۇس چاقىرىلغان بىر قېتىملىق كېڭەشتە مۇنداق دېگەنىدى:

ـــ مەملىكەتنىڭ ئاۋاتلىقى سودا - سېتىق ئارقىلىق بولىدۇ. سودا - سېتىق بازارغانلارنىڭ بارماق - كەلمىكى بىلەن بولىدۇ. قانداق قىلغاندا بازارغانلارنى ئاستانىگە بىۋاسىتە كېلەلەيدىغان قىلغىلى بولىدۇ؟ بۇ ھەقتە قانداق ياخشى مەسلىھەتكىلار بار، بولسا بېرىپ بۇ ئىشنىڭ ئىلاجىنى قىلغايسىلەر !

بۇ كېڭەشكە قاتناشقان خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى سۆز قىلىپ، خانغا مۇنداق دەپ تەكلىپ بەردى:

ـــ پەغپۇرچىن① نىڭ ھودۇدلۇقىدىكى دەريا - شاخابچىلارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۈنپاتاردىن باشلىنىپ، كۈنتۇغاردىكى ئۇلۇغ ئۇممانغا قۇيۇلىدۇ. ئۇنىڭ ئېلىدە يۇقىرى تەرەپ بىلەن تۆۋەن تەرەپنى تۇتاشتۇرىدىغان دەريا - ئېقىن يوق دېيەرلىك. پەغپۇر چىنىنىڭ تۆۋەنكى تەرەپلىرىگە جايلاشقان ئۇلكىلىرى مەمۇرچىلىققا تولغان ناھايىتى بايلىقات ئۇلكەردۇر. چوڭ خان

① پەغپۇرچىن ـــ فەغفۇر چىن. يەنى، «جۇڭگو خاقانى» دېگەنلىك بولىدۇ. بۇزى مەنبەلەردە «خاقانى چىن» دەپمۇ ئاتالغان.

قوبلايخان① تورىدىغان خانبالىق② قا بۇ ئۆلكىلەردىن بازارغانلار كەلمەكچى بولسا ياكى تۆۋەنكى جايلاردىن يۇقىرى جايلارغا تۇرلۈك مەھسۇلاتلارنى توشۇپ كەلمەكچى بولغاندا، كېمە - قولۇاق ئۇزەلەيدىغان دەريائى ئوممان بولمىغانلىقتىن، ئۇلار مالليرنى ياكى مەھسۇلاتلىرىنى كېمىگە بېسىپ ئۇلۇغ ئوممان ئارقىلىق يۇقىرىغا قاراپ ئۇزۇپ، دەريا ئېغىزلىرىغا يېتىپ كەلگەندە ئاندىن قولۇاققا ئولتۇرۇپ كۇنپاتارغا قاراپ ئۇزەتتى، ئاندىن قىرغاققا چىقالايتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن مالليرنى ئات - تۆگىلەرگە ئارتىپ قىرىق كۇن يول يۇرگەندە ئاران خانبالىققا يېتىپ كېلەلەيتتى. شۇڭا، قوبلايىنىڭ ھۆكۇمالىرى ئۇنىڭغا: «كۆك دەريا③دىن ساقا ئېلىپ يۇقىرىقى تەرەپتىكى خانبالىققا قارىتىپ بىر ئۇلۇغ ئېرىق④ قازدۇرۇڭ ۋە ئۇنى سۇ بىلەن لىق تولدۇرۇڭ. بازارغانلار ئاشۇ ئۇلۇغ ئېرىقنىڭ ئىچى بىلەن قولۇاققا ئولتۇرۇپ ئۇدۇل يۇرسە، خانبالىققا قىينالماستىنلا يېتىپ كېلەلەيدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى. قوبلايخان مەملىكەتنىڭ جەنۇبىدىكى كۆك دەريا بىلەن شىمالدىكى خانبالىقنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان بىر ئۇلۇغ ئېرىق قازدۇردى. بۇ ئۇلۇغ ئېرىقنىڭ ئۇزۇنلۇقى قىرىق كۇنلۇك مۇساپە ئىدى، ئېنى ئوتتۇز قەدەم كېلەتتى. خان پەرمان بىلەن بۇ ئۇلۇغ ئېرىقنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئېگىز قاش سوقتۇرۇپ، قاش ئۇستىگە دەرەخ تىكتۇردى. تاش ياتقۇزۇپ يولنى راۋان قىلدى. بازارغانلار كۆك دەريادىن تاكى خانبالىققا كەلگۇچە بولغان ئارىلىقتا دەرەخنىڭ سايىسىدا ئاپتاپ كۆرمەستىن كېلىدىغان بولدى. يەنە پەرمان چۇشۇرۇپ، ئۇلۇغ ئېرىقنىڭ ئىككى تەرىپىدە

---

① قوبلايخان — جۇڭگو تارىخىدىكى يۈەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى — يۈەن شىزۇ. ئۇ مىلادىيە 1260 — 1295 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

② خانبالىق — بېيجىڭ.

③ كۆك دەريا — چاڭجىياڭ دەرياسىنىڭ تارىختىكى نامى.

④ ئۇلۇغ ئېرىق — دايۇنخې قانىلىنىڭ تارىختىكى نامى.

ئاشخانا، دۇكان، راباتلارنى سالدۇرۇپ، ھەربىر مەنزىلگە بىردىن بەندەرگاھ① ياساتقۇزدى ھەمدە بۇ ئۇلۇغ ئېرىقتىن كىچىك ئېرىقلارنى ئالدۇرۇپ، كەنتلەرنى ۋە قەلئەلەرنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇردى②.

— ساھىبقىران خان ئالىيلىرى، — دېدى يەللىغ تايشى سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، — بىز چوڭ خان قۇبلايخانىنىڭ ئۇلۇغ ئېرىق قازدۇرۇپ، مەملىكەتنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرغانلىقىدىن ئولگە ئېلىپ، ئىلى دەرياسى بىلەن كەيگەن دەريانىڭ ئوتتۇرىسىغا ئۇلۇغ ئېرىقتىن بىرنى قازدۇرۇپ، بۇ ئىككى دەريانى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرىدىغان بولساق، بازارغانلار ئىلى دەرياسىدىن كېمە، قولۇاققا ئولتۇرۇپ، ئاستانە ئالمالىققا بۇاستە يېتىپ كېلەلەيدۇ، ئەمەسمۇ؟...

تۇغلۇق تۆمۇرخان بۇ تەكلىپنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە ئىلى دەرياسى بىلەن كەيگەن دەريانى ئوتتۇرىسىدا ئۇلۇغ ئېرىقتىن بىرسىنى قازدۇرۇپ، سۇ يوللىرىنى راۋانلاشتۇردى. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە ئالمالىقتىن تەڭرىتاغلىرى ئارقىلىق مەملىكەتنىڭ ئەتراپىغا باردىغان قۇرۇقلۇق يوللىرىدىكى مۇزداۋان③، تەلەمەتنىڭ داۋىنى ④، كۆكۇرچىن داۋىنى⑤ ۋە تالچى⑥ داۋىنى قاتارلىق مەشھۇر قەدىمكى مۇھىم تاغ ئېغىزلىرىدا خانلىقنىڭ تەمىراتى بىلەن تەمىنلىنىدىغان داۋانچىلارنى تۇرغۇزۇپ، يوللارنى كېڭەيتىپ ياساتتى. سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرىنى راۋانلاشتۇرغاندىن كېيىن، كېلىپ - كېتىپ تۇرىدىغان تىرىشچان بازارغانلارنىڭ مېھنىتى بىلەن مەملىكەتتىكى ھەرقايسى مەركىزىي شەھەرلەر بىلەن يېزا -

---

① بەندەرگاھ — پورت، كېمە، پاراخوت توختايدىغان پىرىستان.

② بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، ئەبۇلغازى باھادىر خانىنىڭ «شەجەرى تۇرك» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن. شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2002 - يىلى 1 - نەشرى.

③ ئاقسۇ ۋىلايىتىدىكى داۋانلارنىڭ نامى.

④⑤⑥ ئىلى ۋىلايىتىدىكى داۋانلارنىڭ نامى.

قىشلاقلارنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەت تېخىمۇ قويۇقلاشتى، بازارلار تېخىمۇ ئاۋاتلاشتى، قاتناش ـ نەقلىيات ۋە تاۋار ئالماشتۇرۇش تېخىمۇ كۆچەيدى.

*　　*　　*

قەنبەلى شىرئوغۇل تاشتۆمۈر باھادىر تەرىپىدىن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى مۇلازىم نامى بىلەن تەقىب قىلىشقا ئەۋەتىلگەندىن بېرى، ھەر كۈنى كەچقۇرۇنلۇقى ئۇنىڭغا بىۋاستە ئۆز خىزمىتىدىن مەلۇمات بېرىپ تۇراتتى. ئۇ بۈگۈنمۇ ئادەت بويىچە دىۋاننىڭ چوڭ ئىشىكىدە قاراۋۇللۇقتا تۇرغان تۇرغاۋۇتقا ئۆزىنىڭ تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ھۇزۇرىغا كىرمەكچى ئىكەنلىكىنى ئېيتىۋىدى، تۇرغاۋۇت ئىچكىرىگە كىرىپ، بىرئازدىن كېيىن چىقىپ، دىۋاننىڭ ئايۋانغا قارىغان ئىشىكلىرىدىن بىرسىگە ئىشارەت قىلدى.

قەنبەلى شىرئوغۇل ئىشىكتىن كىرىپ، تۆردىكى شىرە ئالدىدا چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان تاشتۆمۈر باھادىرغا تەزىم بەجا كەلتۈرگەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ خىزمىتىدىن مەلۇمات بېرىشكە باشلىدى.

ــ خوش، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات توغرىسىدا يەنە قانداق يېڭى خەۋەرلەرنى بىلدىڭ؟ ــ دەپ سورىدى تاشتۆمۈر باھادىر ئۇنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، ــ ئۇ ھازىر نېمە ئىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتىدۇ؟

ــ ھېچ نەرسە بىلمىدىم، ئەمىر جانابلىرى، مەن قارىسام ئۇ ئۆزىنىڭ گۈناھىغا پۈشايمان قىلىپ، خاتالىقىنى ھەقىقىي تونۇغاندەك قىلىدۇ. ئۇ ھازىر ئەتىگەندىن تا كەچكىچە جايناماز‌دىن قوپماي نامار ئوقۇپ ئولتۇرىدۇ. ھەربىر دۇئا ـ تىلاۋىتىدە جانابىي خان ئالىيلىرى بىلەن سىز ئەمىر جانابلىرىغا ئۆزىنىڭ چەكسىز مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئاللاغا ھەمدۇ

سانا ئېيتىدۇ. ئۇ تېخى جانابىڭىز بىلەن بىر كۆرۈشسەم، دەپ ئىلتىماس قىلىۋىدى...

ـــ سەنمۇ ئۇنىڭ مۇنداق ياغلىما سۆزلىرىگە ئىشەنىڭمۇ؟ ـــ دېدى تاشتۆمۈر باھادىر ئۇنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ تاشلاپ، ـــ ئۇ ئۆزىنىڭ گۇناھىغا ھەرگىز تۇتۇا قىلمايدۇ ۋە مۇتلەق پۇشايمان يېمەيدۇ. مېنىڭ ئۇنى كۆرەرگە كۆزۈم يوق!

ـــ ئەمىر جانابلىرى، ھەق گەپ قىلدىڭىز، ـــ دېدى قەنبەلى شىرئوغۇل ئۇنىڭغا خۇشامەت قىلىپ، ـــ مەنغۇ جانابىڭىزغا ئەقىل ئۆگەتكۈدەك بىلىمدان ئەمەسمەن. بولمىسا مەن سىزنىڭ ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشمەيدىغانلىقىڭىزنى ئېيتىپ قويماي!

تالادىكى تىنچىق ئىسسىقنىڭ ھارارىتىدىن خاننىڭ ئىچىمۇ تونۇردەك قاتتىق ئىسسىپ كەتكەندى. تاشتۆمۈر باھادىر ئۇستىدىكى نېپىز يىپەك تونىنىڭ تۈگمىلىرىنى ئېچىۋەتكەن بولسىمۇ، يەنىلا تەرلەپ چىپىلداپ كەتكەنىدى. ئۇ چاي ئىچمەكچى بولۇپ ئالدىدىكى شىرە ئۇستىدە تۇرغان چەينەكنى قولىغا ئالدى. بىراق، چەينەك ئاللىقاچان بوشاپ قالغانىدى.

قەنبەلى شىرئوغۇل دەرھال تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ قولىدىن چەينەكنى ئېلىپ، چاي كەلتۈرۈش ئۈچۈن تالاغا قاراپ ماڭدى...

شۇ كۈنى كەچتە تاشتۆمۈر باھادىر ھامامدىن يۇيۇنۇپ بولۇپ قايتىپ چىقىۋاتقاندا، ئۆزىنى تولىمۇ بىتاپ سەزدى. ئۇ بېشى قېيىپ، كۆڭلى ئىلىشىپ، كەينى ـ كەينىدىن قەي قىلىپ يانىدۇردى. ئۇ ناھايىتى ماغدۇرسىزلىنىپ كېتىۋاتاتتى. مۇلازىملىرى ئۇنى ياتاقخانىسىغا يۆلەپ ئەكىرىپ ياتقۇزۇپ قويۇشتى. ئۇنىڭ بىتاپ بولۇپ قالغانلىقىنى ئاڭلىغان تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزىنىڭ باش ئوردا ئەمچىسىنى دەرھال ئۇنىڭ قېشىغا ئەۋەتىپ، ئارقىدىنلا ئۆزىمۇ يەللىغ تايشى، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، لاۋرېنتىي ھەزرەت ۋە ئەمىر تۆمۈر مەلىكلەرنى ئېلىپ ئانچە ھايالشماستىنلا يېتىپ كەلدى. ئوردىنىڭ باش ئەمچىسى

تاشتۆموُر باهادىرنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ، زەھەر قايتۇرىدىغان دورا بۇيرۇتقانىدى. خانىنى كۆرۈپ، ئۇ تاشتۆموُر باھادىرنىڭ «توز ئۆتى» دېگەن بىر خىل ئۆتكۇر ئوغا بىلەن زەھەرلەنگەنلىكىنى، زەھەرنىڭ ئاللىقاچان قانغا ئۆتۈپ كەتكەنلىكىنى، ھازىر يۈرەككە تەسىر كۆرسىتىۋاتقانلىقىنى چۈشەندۈردى.

زەھەرنىڭ تەسىرىدە ھالسىزلىنىپ كەتكەن تاشتۆموُر باھادىر خانىنى كۆرۈپ، ئورنىدىن تۇرۇش ئۈچۈن بېشىنى كۆتۈرۈۋۈدى، بىراق ماغدۇرى يەتمەستىن بېشى ياستۇققا چۈشۈپ كەتتى. خان ئىتتىك كېلىپ، ئۇنىڭ بېشىنى يۆلەپ، قۇچىقىغا ئېلىپ ئولتۇردى.

ـــ ئەي، خان ئالىيلىرى، رەھمەت ساڭا، ـــ دېدى ئۇ خانغا زەئىپ ئاۋازدا، ـــ مەن ئۆزۈمنىڭ زەھەرلەنگەنلىكىمنى بىلىمەن. ئۆلچەملىك رىزىق، ساناقلىق كۈنلىرى تۈگىگەندە، ئادەم ئۆلمەي قالمايدۇ. ئەلمىساقتىن تارتىپ تا بۈگۈنگىچە ئۆلۈمدىن قېچىپ قۇتۇلالىغان ھېچكىم بولمىغان. شۈڭا، جان بار يەردە قازامۇ بولىدۇ...

ئۇ سۆزلەۋېتىپ، ھالسىزلانغىنىدىن ئۈزۈلۈپ قالدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆز قولى بىلەن مۇزدەك شەربەت ئىچۈرۈۋۈدى، ئۇ سەل ـ پەل ئۆزىگە كەلگەندەك بولدى ـ دە، بايىقى سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ ساھىبقىران ئالىيلىرى، سۆزۈمگە قۇلاق سال. سەن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ساھىبى بولغاندىن بېرى، پۇقرالارنى كۈلدۈرۈپ، دۈشمەنلەرنى كۆيدۈرۈپ كەلمەكتىسەن. سېنىڭ ئادالىتىڭ كۆپ، زۇلۇم ـ زەخمەتلىرىڭ ئاز بولغاچقا، «خاقانىي ئادىل» دەپ ئاتالىدىڭ. بىراق، ئېسىڭدە بولغايكى، تەخت ـ سەلتەنەت خۇددى ئېگىز تاغقا ئوخشايدۇ. گەرچە تاغدا قىممەتلىك جاۋاھىرات بولغىنى بىلەن، يەنە بۆرە، يىلپىز، يولۋاسقا ئوخشاش يىرتقۇچ ھايۋانلار ۋە يىلان ـ چايانەك زەھەرلىك زىياندا‌شلارمۇ بولىدۇ. تاغقا چىقماق تەس بولغىنىغا

ئوخشاش، تاغدا ئورۇن تۇتماقمۇ قىيىن. سەلتەنەت خۇددى توسۇن ئات قېتىلغان هارۋىغا ئوخشايدۇ. سېنىڭ ئەتراپىڭدا پەرۋانە بولۇپ ئىشلەيدىغان ئەمىر ـ ئۆمەرا، بەگ ـ بىگاتلار مۇشۇ سەلتەنەت هارۋىسىغا قوشۇلغان ئاشۇ توسۇن ئاتلارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. تەخت ساهىبى بولغان كىشى بۇ سەلتەنەت هارۋىسىنى باشقۇرۇش ئۈچۈن كېچە ـ كۈندۈز تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى كېرەك. بولمىسا سەللا بىخەستەلىك قىلىپ قويسا، ئاشۇ توسۇن ئاتلارغا ئوخشايدىغان ئەمىر ـ ئۆمەرالار، بەگ ـ بىگاتلار سەلتەنەت هارۋىسىنى كاتاڭغا ئاپىرىپ تىقىشقا تەييار تۇرۇشىدۇ. مېنىڭ سېنىڭدىن كۆتىدىغان ئۈمىدىم شۇكى، بۇ كىشىلەرگە مۇئامىلە قىلىشتا كۆپرەك ئۇلارنىڭ نام ـ نەسەبىنىڭ قانداقلىقىغا ۋە ئاتا ـ بوۋىلىرىنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپە ـ خىزمىتىگە قاراپلا ئىلتىپات قىلماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ نىيەت ـ ئىقبالىنىڭ قانداقلىقىغا ۋە ئىقتىدار ـ قابىلىيىتىگە قارىغايسەن. چۈنكى، هەرقانداق بىر كىشى ئاتا ـ بوۋىسى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ نىيەت ـ ئىقبالىنىڭ ساپلىقى ۋە ئىستېدادى بىلەن خالايىقا تونۇلىدۇ. چاشقان خالايىق بىلەن بىللە ياشىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىن خالايىققا زىيان يېتىدىغىنى ئۈچۈن، هەممە ئادەم ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە هەرىكەت قىلىدۇ. بۇركۇت يىراق تاغلاردا ياشىسىمۇ، ئۇنىڭدىن مەنپەئەت يېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، كىشىلەر ئۇنى ئىززەتلەپ، قولىدا كۆتۈرۈپ يۈرۈشىدۇ. شۇڭا، تەخت ساهىبى بولغان كىشى ئۆز يېقىنلىرىغا ئەمەس، بەلكى پازىل، دانىشمەن كىشىلەرگە نەزەر سېلىش لازىم. هەرقانداق بىر مەملىكەتتە پازىل ۋە دانىشمەن كىشىلەرنىڭ ئىستېدادى زايە بولۇپ كەتسە ۋە يامان ئادەملەر تەخت ساهىبىنىڭ ئىختىيارلىق تىزگىنىنى قولىغا ئېلىۋالسا، ئۇنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىگە چوڭ نۇقسان يېتكۈزىدۇ. ئۇلارنىڭ شۇملۇقىنىڭ زىيىنى تەخت ساهىبى ۋە پۇقرالارنىڭ هەممىسىگە باراۋەر يېتىدۇ...

تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ ماغدۇرى ئۇزۇلۇپ، سۆزىدىن توختىدى. ئۇ بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ، رەڭگىرويى سارغىيىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ دېمىنى ئېلىپ، سەل - پەل ئۆزىگە كېلىۋالقاندىن كېيىن، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— لەشكەركەشلىك بالالىرى خۇددى دۇشمەن ماڭا ئىچۇرگەن ئوغا - زەھەرده‌ك ئۆمرۇمنى غاجاپ تۇگەتتى، — دېدى ئۇ زەئىپ ئاۋاز بىلەن سۆزلەپ، — ئىش ئەمدى بۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتكەندە، پۇشايمان قىلغان بىكار. ئەگەر سۆزۇمده ساڭا قوپاللىق قىلغان بولساممۇ ئەيىب سانماسسەن، جانابىي ساھىبقىران خان ئالىيلىرى، مەن سېنى ئېرتىش بويىدا قوي بېقىۋاتقان يېرىڭده ئۇچراتقان ئاشۇ دەقىقىدىن باشلاپ، ساڭا قانچىلىغان نەسىھەتلەرنى قىلغاندىمەن. ھەرقانداق ئىشنىڭ بېشىدىلا ئۇنىڭ نەتىجىسىگە نەزەر سالالىغان ۋە قىلغان - ئەتكەنلىرىگە ھەم دېگەن سۆزلىرىگە پۇشايمانلىق ۋە پەرىشانلىق كەلتۈرمىگەن كىشىلا ئاقىل، دانا ۋە پازىل كىشى ھېسابلىنىدۇ. چۈنكى، پۇشايمان دۇشمەننى خۇشال، دوستىنى مالال قىلىشتىن باشقا پايدا بەرمەيدۇ !...

بۇ چاغدا تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ نەپسى بوغۇلۇپ، تىنالماستىن ئۆزىنى ئۇ ياقتىن - بۇ ياققا بىر - ئىككى قېتىم تاشلاپ جىمىپ قالدى، ئۇ يەنە ھوشىدىن كەتكەنىدى.

ھەممە چارە - ئامالالارنى قىلىپ كۆرگەن باش ئەمچى ئۇنىڭ بۇ ھالىتىنى كۆرۈپ، ئەمدى ئامالسىزمەن، دېگەنده‌ك قىلىپ، ئىككى قولىنى تاشلاپ، مۇرىسىنى قىسىپ قويدى. ئېغىر پەيتلەرده ئاشۇ تاشتۆمۇر باھادىرغا يۆلىنىپ ئۆگىنىپ قالغان تۇغلۇق تۆمۇر بىرەر چارە - ئامال ئىزدىگەنده‌ك قىلىپ يېنىدىكىلەرگە تەلمۇرۇپ قارىدى. بىراق، ئۇلارمۇ ئامالسىزلىقتىن ئۆزلىرىنى قويارغا يەر تاپالماي قېلىشقانىدى.

تۇغلۇق تۆمۇرخان قۇچىقىدا بېھوش ياتقان تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ بېشىنى ياستۇقىغا ئاستا قويدى - ده، ئالادىن

نجاتلىق تىلەپ، ئىككى قولىنى ئېگىز كۆتۈردى:

ــ ئىبارايا پەرۋەردىگارا، دانا سەن ۋە پاناھىمسەن، ئۇل تاشتۆمۈر باھادىرنى بۇ ئازابتىن خالاس قىلغايسەن ! ئى ھەم سۇبھانە ۋەتەئالا، مەن تۇغلۇق تۆمۈردۇرمەن ! ئەگەر ساڭا جان كېرەك بولسا، مانا مەن ئۆمرۈمنى ۋە جېنىمنى تاشتۆمۈر باھادىر ئۈچۈن ساڭا تەسەددۇق قىلدىم ! ئەزرائىل، مانا مېنىڭ جېنىمنى ئالغايسەن ۋە ئاللا تاشتۆمۈر باھادىرغا شىپالىق بەرگەيسەن ! ــ دەپ ناله ـ پەرياد ئەيلىدى.

بۇ چاغدا خۇددى مۆجىزە يۈز بەرگەندەك، بايانتىن بىھوش ياتقان تاشتۆمۈر باھادىر جۆيلۈپ، بىرنېمىلەرنى دەپ كۆزىنى پاللىدە ئاچتى ۋە بېشىدا قاراپ تۇرۇشقان ئادەملەرنىڭ ئارىسىدىن بىرسىنى ئىزدىگەندەك ئۇزاققىچە قاراپ كەتتى. ئاخىر ئەمىر تۆمۈر مەلىكنى كۆرۈپ، ئۇنى يېنىغا كېلىشكە ئىما قىلدى.

تۆمۈر مەلىك ئىتتىك كېلىپ ئۇنىڭ قولىنى تۇتتى. تاشتۆمۈر باھادىر ئۇنىڭ قولىنى چىڭ تۇتۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ۋەسىيەت قىلغاندەك قىلىپ مۇنداق دېدى:

ــ مەن سېنىڭدىن رازىمەن. ئەمدى سەنمۇ مېنىڭدىن رازى بولغايسەن، كۆزۈم يۇمۇلماستىن، مەن تۇرغاۋۇتلار تۇمەنىنىڭ ئەمىرلىك ۋەزىپىسىنى مۇنۇ تۆمۈر مەلىككە تاپشۇراي ! ئۆھۆ !... ئۆھۆ !... ــ ئۇنى كالتە يۆتەل تۇتۇپ قېقىلىپ كەتتى. ئۇنىڭ نەپسى بارغانسېرى ئىتتىكلەپ، ئەھۋالى پەسىيىپ كېتىۋاتاتتى.

تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ بەسەرەمجان بولۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ باش ئەمچى خانغا:

ــ ئەمىر كېبىر جانابلىرى ئارام ئېلىشى كېرەك ! ــ دەپ پىچىرلىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان بېشىنى لىڭشىتىپ ماقۇللۇق بىلدۈردى ۋە تاشتۆمۈر باھادىرغا رازىلىق بەرگەندىن كېيىن، كۆزىدىن تاراملاپ ئېقىپ چۈشۈۋاتقان يېشىنى سۈرتكەن پېتى ئورنىدىن تۇرۇپ تاشقىرىغا ماڭدى...

* * *

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا ئىككى تۇرغاۋۇتنى ئەگەشتۈرۈپ كەلگەن ئوردا خىزمەتچىسى خانىمنىڭ ئۇنى چاقىرىۋاتقانلىقىنى ئېيتقاندا، ئۇنىڭ مېڭىسىدىن تۇتۇن چىقىپ كەتتى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ كاللىسىنى «مېنىڭمۇ پەيمانىم تولغانمىدۇ؟» دېگەن دەھشەتلىك ۋەھىمە چۇلغۇۋالغاندى. سەرەتان تىنچىقىدىن قاتتىق ئىسسىپ كەتكەن بۇ كۈندە خانىمنىڭ ئوردىسى ئۇنىڭ ئۈچۈن پانىي دۇنيادىكى دوزاختەك بىلىنىپ كېتىۋاتاتتى. ئۇنىڭغا خۇددى ئوردىنىڭ ئېگىز قورغان تېمىنىڭ ئارقىسىدا نامەلۇم بىر خەۋپ ئۇنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. شۇنداق بولسىمۇ، نېمە ئامال بار دەيسىز، ئۇ خانىمنىڭ ئەجدىھادەك ئاغزىنى يوغان ئېچىپ تۇرغان ئوردىسىغا بېرىشقا مەجبۇر ئىدى.

ئوردا مۇلازىمى ئىككى تۇرغاۋۇتنىڭ ھەمراھلىقىدا ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى ئېلىپ ئوردىغا مېڭىپ كەتتى. كۆڭ قەرىدىكى ئورنىدا خۇددى بىرسى ئېسىپ قويغان ئالتۇن لېگەندەك مىدىرلىماي تۇرغان قۇياشنىڭ ھارارەتلىك تەپتىدىن قاتتىق ئىسسىپ كەتكەن ئالمالىق كوچىلىرىنىڭ ئەكسىچە، دەل ـ دەرەخلەر بىلەن قاپلانغان خان ئوردىسىنىڭ ئىچى بۆلەكچىلا ئارامبەخش سالقىن ئىدى.

ئۇلار دەل ـ دەرەخلەرنىڭ سايىسى چۈشۈپ تۇرغان يول بىلەن مېڭىپ، قۇببىلىك سارايىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، ئوردا مۇلازىمى تۇرغاۋۇتلارنى ئوردىنىڭ قىزىل ئېگىز قورغان تېمىنىڭ ئەگمە ئىشىكى ئالدىدا قالدۇرۇپ، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى باشلاپ قۇببىلىك سارايىنىڭ ئىچىگە قاراپ ماڭدى.

قۇببىلىك سارايىنىڭ سەيناسى بەكلا كەڭرى بولۇپ، سارايىنىڭ ھۇجرا ـ بۆلۈمچىلىرىگىچە ياڭاق ياغىچىدىن گۈل چىقىرىپ نەپىس ئىشلەنگەن سالاسۇنلۇق ۋاده‌كلەر بىلەن ئېھاتىلەنگەن يۆلەكلەر ئارقىلىق ئۆتكىلى بولاتتى. قۇببىلىك سارايىنىڭ نەقىش

چىقىرىلىپ، ئالتۇندىن ھەل بېرىلگەن ئىشىكلىك ھۇجرىلىرىنى ساناپ تۇگەتكىلى بولمايتتى. يۆلەكلەر ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلغان ھۇجرا ۋە بۆلۈمچىلەرنىڭ ئىشىك ـ دېرىزىلىرىدىن ئادەمنىڭ كۆزىنى قاماشتۇرغۇدەك نۇر چاقناپ تۇراتتى. ھەربىر ئىشىكنىڭ ئىككى تەرىپىدە نەيزە ـ قىلىچ تۇتۇشقان قوراللىق تۇرغاۋۇتلار ھەيۋەت قېتىپ تۇرۇشاتتى. قۇببىلىك سارايىنىڭ ئەتراپىنى زىلال سۇلار شىرىلدىشىپ ئېقىپ تۇرۇشقان ئېرىقلار ۋە بۇ ئېرىقلارنىڭ بويلىرىدا بۇك ـ باراقسان ئۆسكەن دەل دەرەخلەر، ياپيېشىل سەرۋى ـ شەمشادلار ئوراپ تۇراتتى. قۇببىلىك ساراي پۈتۈن خان ئوردىسىنىڭ ئەڭ خىلۋەت جايى بولۇپ، سېرىق كاھىشلار بىلەن يېپىلغان ئېگىز قىزىل ئوردا تېمىنىڭ ئارقا تەرىپىدە ھەرەم جايلاشقانىدى.

ئوردا مۇلازىمى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى باشلاپ سەككىز تۇۋرۇكلۇك بىر ئايۋان سارايىنىڭ ئالدىغا كەلدى. بۇ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ خابگاھى ئىدى. ئۇ ئىشىكئاغىسىغا ئۆزىنىڭ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى باشلاپ كەلگەنلىكىنى مەلۇم قىلدى. ئىشىكئاغىسى كىرىپ كېتىپ، بىرئازدىن كېيىن چىقتى ۋە ئۇنى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئالدىغا باشلاپ كىردى.

خانىنىڭ خابگاھى تاملىرى رەڭلىك گەچدىن قەشقەر نۇسخىسىدا گۈل چىقىرىپ ئىشلەنگەن گەچ ـ خالىق ئېگىز تۆت بۇرجەكلىك ياسىداق بىر خانا بولۇپ، ئىشىكئاغىسى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى باشلاپ كىرگەندە، خان ئۆيىنىڭ تۆرىدىكى بىر شىرەنىڭ ئالدىدا مەلۇماتلارنى كۆرۈپ ئولتۇرغانىدى. ئۇنىڭ يېنىدا بىر دىۋان خادىمى ئۆرە تۇراتتى.

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات تۇغلۇق تۆمۈرخاننى كۆرۈپ دەرھال يەرگە چۆكۈپ تىزلىنىپ ئولتۇردى ـ دە، ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ تەزىم بەجا كەلتۇردى، ئاندىن:

ـــ خاقانىي ئالەمپاناھ، مەنكى ناتىۋان قۇلىڭىز جەننەت ماكان ئاغام ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ دەستۇرى بىلەن ئۆزۈمنى سىز

پەلەكپاناه خاقانىي ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا مۇلازىم قىلسام، دېگەن ئارزۇ ـ ئارمانىدا ئىدىم، ـــ دېدى ئۇ خۇشامەت قىلىپ تۇرۇپ، ـــ شۇ ۋەجىدىن، مەن ئاستانىڭىزنى ھاجەت قىبلىسى ۋە مۇراد كەبىسى دەپ بىلىپ، خىزمىتىڭىزگە كېچەيۈكۈندۈز مۇنتەزىر بولۇپ تۇرغانىدىم. نە ئىلاج، لەنىتى رەقىبلىرىمنىڭ تۆھمىتىگە ئۇچراپ، ئۆزۈمنى سىز خاقان ئالىيلىرىنىڭ خىزمەت مۇلازىمىتىدىن ۋاقتىنچە بولسىمۇ چەتكە ئېلىشقا مەجبۇر بولدۇم. ئەلھال، بۇ قېتىم سىز پادىشاھى ئالەمپاناه ئالىيلىرىنىڭ رەھمەتـ مەرھەمىتىگە يېڭىباشتىن نائىل بولغاندىن كېيىن، ھۇزۇرى مۇبارەكتە بوينۇمغا قۇللۇق بەلبېغىنى سېلىپ قول باغلاپ تۇرۇپتىمەن. ئەگەر بىرەر مۇھىم ئىشتا مەنكى ناتىۋان قۇلىڭىز سىز پادىشاھى جانابىي ئالىيلىرى ھۇمايۇن قۇشقا ئوخشاش يارلىقىڭىزغا مۇناسىپ بولۇپ قالسام، ئەقلىمنىڭ مەدىتى بىلەن ئۇ ئىشنى بەجا كەلتۇرگەن بولاتتىم ! چۈنكى، سىز ساھىب زامان جانابىي ئالىيلىرى بەزى مۇھىم ئىشلاردا دۆلەت ئەركانلىرىغا، سەلتەنەت ئەئيانلىرىغا، ئەمىر ـ ئۆمەرا ۋە بەگ ـ بىگاتلارغا ئېھتىياجىڭىز چۈشسىمۇ، ئەمما بۇ مۇبارەك دەرگاھتا بىزگە ئوخشاش كىچىك قۇللىرىڭىزنىڭ مەدىتى بىلەن ۋۇجۇدقا چىقىرىلىدىغان بەزى مۇھىم ئىشلارمۇ بولۇشى مۇمكىن، ئەلۋەتتە ! خۇددى يېڭىنە بىلەن قىلىنىدىغان بەزى ئىشلارنى نەيزە قىلالمىغاندەك، بەكە ـ قەلەمتىراش قىلالايدىغان ئىشنى خەنجەر ـ قىلىچمۇ قىلالمايدۇ ! يەنە ئالايلى، بىر پارچە شىرشەق خار بولۇپ يولدا تاشلىنىپ ياتقان بولسا، شۇنىڭمۇ بىر كۈنى كارغا كېلىپ قالىدىغان يېرى بولۇشى مۇمكىن. ئەگەر ئۇنى ھېچنېمىگە يارىمايدۇ دېگەن تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭدىن چىش كولىغۇچ ياساپ، چىشنىڭ كىرىنى ئالغىلى ياكى قۇلاق كولىغۇچ ياساپ قۇلاقنىڭ كىرىنى ئالغىلى بولغىنىدەك، ماڭا ئوخشاش ھېچقانداق قەدىر ـ قىممىتى يوق بىر خىزمەتكارىڭىزنىڭمۇ ئۇل دەرگاھى مۇبارەكتە كارغا يارايدىغان

يېرى چىقىپ قالسا ئەجەب ئەمەس !

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ سۆزلىرى ۋە ئۇنىڭ سۆزلىرىدە مەلۇم بولۇۋاتقان قابىلىيەت ۋە پاساھەتلەر تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ياغدەك خۇشياقتى، ئۇ قايىل بولغىنىدىن ئىچىدە ھەتتا ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇپمۇ قويدى تېخى !

ـــ تەخت ساھىبى بولغان كىشى ئادەم ئىشلەتكەندە، نام ـ پەزىلىتىدىن كۆرە، ئۇنىڭ ئىقتىدارىغا كۆپرەك ئېتىبار بېرىدۇ، ـــ دېدى خان بىرپەس ئويلىنىپ تۇرغاندىن كېيىن، ـــ چۈنكى، ھەربىر ئادەم ئەجدادى بىلەن ئەمەس، بەلكى ئۆزىنىڭ ھۈنەر ـ قابىلىيىتى ئارقىلىق خەلقىئالەمگە تونۇلىدۇ. خۇددى چىراغنى پەرلىگەندە، پىلىكىنى قايچا بىلەن كېسىپ قىسقارتقانسېرى، يالقۇنى تېخىمۇ ئېگىز ئۆرلەپ كۆيگەنگە ئوخشاش، قابىلىيەتلىك كىشى ئۆز ئىقتىدارىنى يوشۇرۇپ يۈرسىمۇ، ئەمما ئەقلى ۋە دانىشمەنلىكى ئۇنىڭ ئىقتىدارىنى ئىختىيارسىز ئاشكارىلاپ قويىدۇ. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات، سېنىڭ قاتال سۈيىقەستچىلىرىنىڭ «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى» بىلەن چېتىشلىقىڭ ئىسپاتلانمىغان ئەھۋالدا، سېنى داۋاملىق تەقىب ئاستىدا تۇتساق، ئەمدى مۇۋاپىق بولماس، سېنىڭدىكى ئىقتىدار ۋە قابىلىيەتكە ھەقىقەتەن كۆز يۇمايمىز. سەن چوڭ كىشى بولۇشنى خالىساڭ، بۇنىڭدىن كېيىنكى ھەربىر قەدىمىڭنى ئويلاپ، ئېھتىيات بىلەن پۇختا بېسىشىڭ كېرەك. مۇبادا سەن بۇنىڭدىن كېيىن سەلتەنەتكە سادىق بولۇپ، پېشىمىزنى مەھكەم تۇتىدىغان بولساڭ، سېنى پىلىسىرات كۆۋرۈكىدەك ھەرقانداق خەتەرلىك ئۆتكەللەردىنمۇ تىنچ ـ ئامان ئوتكۈزۈپ كېلەلەيمەن. ئۇلۇسبېگى ئەمىر خۇدايىدات دوغلات تېخى كىچىك بولغاچقا، مۇھىم ئىشلارنى ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل بىر تەرەپ قىلالمايدۇ. نائىب ئۇلۇسبېگى ئەمىر تۆلەك دوغلات قاتاللارنىڭ سۈيىقەستى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا نائىبلىققا تەينىلەش ئۈچۈن بەگلەرنىڭ ئارىسىدىن يارامليق بىرەرسىنى

تاللاپ بولالماي، بېشىمىزنىڭ ئىچىمۇ، تېشىمۇ قېتىپ تۇراتتى. ئەسلىدە سەن بۇ خىزمەتكە ياراملىق نامزاتلارنىڭ بىرسى ئىدىڭ. بىراق، ئوردا ئىچىدە سېنى نائىب ئۇلۇسبېگى قىلىپ تەيىنلەشكە قارشى پىكىرديكىلەر بىرقەدەر كۆپ بولماقتا. شۇنداق بولسىمۇ، رەھمەتلىك بەگ ئەتكەمىز، ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجىنىڭ يۇز - خاتىرى ئۈچۈن بولسىمۇ، سېنى مەرھۇم ئەمىر تۆلەك دوغلاتنىڭ ئورنىغا نائىب ئۇلۇسبېگى قىلىپ تەيىنلەشنى قارار قىلدىم. شۇڭا، ئوردىدىكىلەرنىڭ قارشىلىقى بېسىلغۇچە سورۇنلاردا گەپ - سۆز، ئىش - ھەرىكىتىگە دىققەت قىلغىن، تىلىڭنى يىغىپ يۈرگىن!

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئۆز ئەپسۇنىنىڭ ئۇنىڭغا تەسىر قىلغانلىقىنى، سۆزمەنلىكى بىلەن خانىنىڭ كۆڭلىنى ئېرىتكەنلىكىنى چۈشەندى. ئەمما، ئۆزىنىڭ خۇش بولغانلىقىنى قىلچە چاندۇرمىدى.

— ئى مۇرۇۋۋەتلىك شاھى جاھان، ھەممىتىڭىزگە مىڭ مەرتىۋە شۈكۈر ئېيتىقايمەن! — دېدى ئۇ ئۆز تەشەككۈرىنى بىلدۈرۈپ، — مېنىڭدەك كىشى يۈرتىدا مۇساپىر - مۇجاپىرلىقتا خار - زار بولۇپ يۈرگەن بىر ناتىۋان ئادەمنىڭ يۈزىگە مېھرىبانلىق ئىشىكىنى ئاچقانلىقىڭىزدىن ۋە ئۆز مەرھەمىتىڭىزنى مېنىڭدەك ئاددىي بىر مۇلازىمىڭىزنىڭ ئىنايەت داستىخىنىغا مەردلەرچە چاچقىنىڭىزدىن ئىككى ئالەملىك مىننەتدارمەن. بۇنىڭدىن كېيىنكى ئۆمرۈمنى ئەمدى ئاستانىڭىزدا ئىت بولۇپ ھۇرۇپ، ئات بولۇپ چېپىپ خىزمەت بىلەن ئۆتكۈزگەيمەن. سىزنىڭ خىزمىتىڭىزدە ھەرگىز غاپىللىق ۋە بوشاڭلىق قىلمىغايمەن ھەمدە بۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق مەرتىۋە - ھۆرمەت ئىزدىمىگەيمەن!

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ نائىب ئۇلۇسبېگلىكىگە تەيىنلەنگەنلىكى ھەققىدىكى مەنشۇرنامەنى

ئۆز قولى بىلەن ئەمىر قەمەرىدىنگە بەردى ۋە ئۇنىڭ قايتىشىغا ئىجازەت قىلدى...

* * *

بۇ يىلقى رامىزان يېز پەسلىنىڭ سەرەتان ئىسسىقى مەۋسۇمىغا توغرا كەلدى. بۇ ئىلى - قۇياش ۋادىسىنىڭ ئەڭ ئىسسىق، ئەڭ تىنچىق چاغلىرى بولۇپ، پايانسىز كۆكدالا تۇزلەڭلىكىدە سەرەتان پىلىلداپ كۆزنى قاماشتۇرۇپ، يىراقتىكى مەنزىرىلەرنى ھەم چوڭ، ھەم يېقىن قىلىپ كۆرسىتىۋاتاتتى. كەيگەن بويىدىكى بوستانلىقتا سۇغدىشىپ ئۇچۇشقان سۇجە تورغايلارنىڭ خۇددى ئۆينىڭ ئۈستىدىكى كۆك ئاسمانغا ئىلىنىپ قالغانىدەك بىر ئورۇندا مىدىرلىماي تۇرۇۋېلىپ، تۇرلۇك - تۇرلۇك شەكىللەرنى كۆرسەتكىنىچە چۇچۇك سايرىغان ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. باغ تەرەپتىن ھەمىشە جاۋابسىز قالىدىغان سوئال - سورىقىنى يېنىپ - يېنىپ تەكرارلاپ قىچقارغان كاككۇكنىڭ ئۇنى بەزى - بەزىدە ئاڭلىنىپ قالاتتى. دۇنيادا ئەڭ گۇناھسىز بۇ ساددا قۇش گۇزەل تەبىئەت ئالدىدا ئۆزىنىڭ مەشۇقىنى قىچقىرىمەن دەپ كىچىككىنە سىرىنى قىلچىمۇ يوشۇرماستىن پاش قىلىپ قويۇۋاتاتتى. ئىلى دەرياسى بىلەن كەيگەن دەرياسىنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرۇپ تۇرىدىغان ئۇلۇغ ئېرىقنىڭ ئىككى قېشىدا بۇككىدە ئۆسۈشكەن مەجنۇنتاللارنىڭ يۇمران تال چىۋىقلىرى تۆۋەنگە ئېسىلىپ چۇشكەن بولۇپ، قاتتىق ئىسسىقتا قىزىپ ئوت بولۇپ كەتكەن تىنچىق ھاۋادا تىپىتىنچ تۇراتتى. سەرەتان ئىسسىقىدا سارغىيىپ پىشىپ، مۇسۇنلىرى شاراقلاپ قۇرۇشقا باشلىغان چەكسىز بۇغدايلىقلاردا دېھقانلار ئۆزلىرىنىڭ ئورما ناخشىلىرى بىلەن ئېتىزلارنى چاڭ كەلتۇرۇپ، تەرلەپ - پىشىپ ئورما ئورۇشۇۋاتاتتى.

تۇغلۇق تۆمۇرخان ئەمىر تاشتۆمۇر باھادىرنىڭ ئۆلۈمىنى

داغدۇغا بىلەن ئۇزاتتى. خانىمنىڭ پەرمانى بىلەن ئۇنىڭغا پۇتۇن مەملىكەت بويىچە قىرىق كۈن ماتەم تۇتۇلدى. ئاخىرەتلىك ئىشلارغا خان ئۆزى بىۋاستە رىياسەتچىلىك قىلىپ، جاي ـ جايىدا ئورۇنلاشتۇرۇپ، مەملىكەتتىكى پۇقرايۇ پېقىرلارغا ئاش تارتىپ نەزىر بەردى.

تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ۋاقىتسىز ئالەمدىن ئۆتۈشى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتى ئۈچۈن تولدۇرغۇسىز دەرىجىدە ئېغىر زىيانلارنى كەلتۈرۈپ بەرگەنلىكىنى خان ئەمدىلا ھېس قىلىشقا باشلىدى.

تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ بىرلىكى ۋە قۇدرەت تېپىشى ئۈچۈن ھاردىم ـ تالدىم دېمەستىن، بەجانىدىللىق بىلەن خىزمەت قىلىش جەريانىدا كۆرسەتكەن تۆھپە ـ نەتىجىلىرى ۋە ئۆزىگە بولغان سەمىمىي ـ ساداقەتمەنلىكى، ئۆزئارا مۇئامىلىدىكى ئادەمگەرچىلىكى، ئىنسانىي ئەدەپ ـ ئەخلاققا قەتئىي رىئايە قىلىدىغان ئېسىل پەزىلىتى، قىيىنچىلىق ـ مۇشكۈللەرنى يېڭىشتىكى زېرەكلىكى، سالماق ـ تەمكىنلىكى، ھاكىمىيەتچىلىك ئىشلىرىدىكى تەدبىرلىكلىكى ۋە دانىشمەنلىكى قاتارلىق ئېسىل سۈپەتلىرى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ يادىغا كەلسىلا، يۈرىكى ئېزىلىپ كېتەتتى. ئۇ ھەقىقەتەن ئۆز خەلقىگە باشپاناھ، لەشكەرلىرىگە يار ـ يۆلەك بولالايدىغان چېۋەر سەركەردە ئىدى. «ۋاي ئىسسىت ! تاشتۆمۈر باھادىر ئەنە شۇنداق ئەقىللىك، پاراسەتلىك ۋە قابىلىيەتلىك سەركەردە بولۇپ تۇرۇقلۇق ئەجەب ھالاكەتكە ئۇچراپ، دۇنيادىن ۋاقىتسىز كېتىپ قالدىغۇ» دەپ ئازابلىق نىدا قىلاتتى كۆپ ۋاقىتلاردا خان، «مەن ئۇنىڭ نەسىھەتلىرىنى ئاڭلىماي زادى توغرا قىلدىممۇ ياكى خاتا قىلدىممۇ؟ ئۇنىڭ ماڭا ئېيتقان ئاشۇ سۆزلىرى ئامانەتمىدى ياكى خىيانەتمىدى؟...»

تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ دۇشمەن قولىدا ۋاقىتسىز نابۇت بولۇپ

هالاكەتكە ئۇچرىشى يالغۇز تۇغلۇق تۆمۈرخانغىلا ئەمەس، بەلكى مەۋكەبتىكى يەللىغ تايشى، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە لاۋرېنتىي ھەزرەت قاتارلىق بىرمۇنچە دۆلەت ئەربابلىرىغمۇ قاتتىق تەسىر قىلدى. بولۇپمۇ خانىمىڭ نەسىھەتىنى ئاڭلىماي ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى قايتىدىن ئىشقا ئالغانلىقى ئۇلاردا چوڭقۇر ۋەھىمە پەيدا قىلدى. ئۇلار ئەمدى ئۆز تەقدىرى ئۈستىدە ئەستايىدىل ئويلاشمىسا زادى بولمايدىغانلىقىنى چوڭقۇر ھېس قىلىشتى، شۇڭا ھەممىدىن ئاۋۋال يەللىغ تايشى ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى ئېيتىپ، خاندىن ئىستېپا سورىۋىدى، خان رۇخسەت قىلمىدى. ئارقىدىنلا مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللامۇ خىزمىتىدىن ئىستېپا سوراپ، شەيخۇلئىسلاملىق مۇھرىنى تۇغلۇق تۆمۈرخانغا تاپشۇرۇپ بەرمەكچى بولۇۋىدى، خان ئۇنىڭ تەلىپىنىمۇ يۇمشاق سۆزلەر بىلەن رەت قىلدى.

ۋاقىت بۇ چاغقا يەتكەندە، مەۋكەبتە تۇرغاۋۇتلار تۇمەنىنىڭ ئەمىرى تۆمۈر مەلىك باھادىر، ئەمىر ئۇلۇغ توقتۇمۇر باھادىر، ئەمىر ھامىد كۇرلۇكۇت، ئەمىر بەگچەك قاتارلىق ئەمىر ـ ئۆمەرا، بەگ ـ بىگاتلار خانغا قولداش بولۇپ، مۇلازىمەت قىلىشقا باشلىدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان تولا ۋاقىتنى ئۆزى يالغۇز خابگاھىدا ئۆتكۈزىدىغان بولۇۋالدى. بۇنداق پىنھان چاغلىرىدا ئۇ تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ مۇھاربىيە ئۇتۇقلىرىنى ۋە ئۆزىگە يار ـ يۆلەك بولۇپ، سەمىمىي مۇلازىمەت قىلغانلىقلىرىنى ئەسلەپ قالاتتى ـ ده، كۆڭلى تېخىمۇ يېرىم، پەرىشانلىقى تېخىمۇ زىيادە بولاتتى. شۇڭا، ئۇ كۆپىنچە ھالاردا ئۆز يېنىدا ئىشلەيدىغان مۇلازىملىرىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاش بىلەن بىرئاز بولسىمۇ تەسەللى تاپاتتى. بەزىدە ھازىر ئوردىدا نائىب ئۇلۇسبېگى بولۇپ ئىشلەۋاتقان ئەمىر قەمەرىدىننى خابگاھىغا چاقىرتىپ كېلەتتى ـ ده، ئۇنىڭدىن مەرھۇم بەگ ئەتكەسى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات

هەقىدە كونا گەپ ـ سۆز، ھېكايە ـ رىۋايەتلەرنى سوراپ ئاڭلايتتى. ھەتتا مۇشۇ ۋەجىدىن ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ خابىگاھىغا مەلۇم قىلماستىنلا بىۋاستە كىرىشكە ئىجازەتمۇ بەرگەنىدى تېخى ! بىراق، بۇنىڭلىق بىلەن ئۇنىڭ مىسكىن كۆڭلى يەنىلا تەسكىن تاپالمىدى. ماالالىق ئۇنىڭغا سايىدەكلا چاپلىشىپ تۇرۇۋالدى. ئۇنىڭ كۆڭلىنىڭ ماالالىقى تۇپەيلىدىن، مەۋكەبتىكىلەرگىمۇ ماالالىق يۇزلىنىپ، ھەممىسىنىڭ كۆڭلىنى غەش ئەتتى.

مۇشۇنداق كۇنىلەرنىڭ بىر كەچقۇرۇنلۇقى ئۆزىنى يوقلاپ كەلگەن ئىنىسى، تۇرغاۋۇتلار تۇمەنىنىڭ ئەمىرى تۆمۇر مەلىك باھادىرغا سۆز تاشلاپ، ئۆزىنىڭ كۆڭۈل ئازابلىرى ۋە خاتىرە پەرىشانلىقلىرى ھەققىدە ئۇنىڭغا دەردىنى تۆكۈپ بەردى.

ـــ ئەي ساھىبقىران خاقان ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىر خان ئاغىسىنىڭ ھەسرەتلىك دەردىنى ئاڭلاپ بولغاندىن كېيىن، ـــ ئۆتۈپ كەتكەن ئىشلارغا چارە قىلىشقا تەدبىر قولى ئەزەلدىن قىسقا بولۇپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئۆتكەن ئىشلارنى ئويلاۋېرىشمۇ ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس. چۈنكى، ئۆتكەن ئىشلارغا پۇشايمان قىلىپ تولا ئىزتىراپ بولغاندا، ئۇنى ئۇمىد قىلىپ يۈرۈپ، قولىدىكى نەق نەرسىنىمۇ قولىدىن چىقىرىپ قويۇش ئېھتىماللىقى تۇغۇلىدۇ. بۇ گەپنى سىزگە ئېيتىشىمدىكى مۇددىئا ـ مەقسىتىم شۇكى، سىز دۆلەت ئىمارىتىنىڭ بىر تېمىنى ئۆز قولىڭىز بىلەن يېقىتقانلىقىڭىزدىن پۇشايمان يەپ، ئىزتىراپ بولۇۋاتىسىزۇ، ئۇنى قايتىدىن ياساشقا ھەرىكەت قىلمايۋاتىسىز. پۇشايمان ئىلكىدە دەرگاھىڭىزدىكى يېقىنلىرىڭىزنىڭ ئەھۋالىغا بولسا پەرۋا قىلمايۋاتىسىز. مىڭ پۇشايمان قىلغىنىڭىز بىلەنمۇ تاشتۆمۇر باھادىر قايتا تىرىلمەيدۇ ! بەلكى ئۇنىڭ ۋاقىتسىز ئۆلۈمى تۇپەيلىدىن ئەتراپىڭىزدىكى يېقىنلىرىڭىز بىرلەپ ـ ئىككىلەپ دەرگاھىڭىزدىن كەتكىلى تۇردى.

ـــ هۆرمەتلىك قېرىندىشىم، سېنىڭ بۇ سۆزلىرىڭ هەقىقەتەنمۇ ماڭا دۆلەتخاهلىق يۈزىسىدىن قىلىنغان نەسىهەت بولدى، ـــ دېدى خان ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ئوبدان مۇلاهىزە قىلىپ كۆرگەندىن كېيىن، ـــ تۆمۈربەگ بىلەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ئىشىدا مەن ئۆزۈمنىڭ ئالدىراڭغۇلۇق قىلىپ قويغانلىقىمنى مانا ئەمدى سەزمەكتىمەن. گەرچە تۆمۈربەگنى ۋەلىئەهد ئىلياس خوجا ئوغلانغا بەگ ئەتكە قىلىپ تەيىنلىگەنلىكىم خاتا بولمىسىمۇ، ئەمما ماۋەرائۇننەهرنىڭ ئىشلىرىنى ئۇنىڭدەك سىنالمىغان يات بىر بەگنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ قويغانلىقىم مېنىڭ بىرىنچى سەۋەنلىكىم؛ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى» بىلەن چېتىشلىقىنىڭ زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى تەهقىقلەپ چىقماي تۇرۇپلا، ئۇنى ئالدىراپ خىزمەتكە قويغانلىقىم مېنىڭ ئىككىنچى سەۋەنلىكىم. هالا بۇگۈن رەهمەتلىك تاشتۆمۈر باهادىرنىڭ بۇ هەقتىكى نەسىهەتلىرىنى ئاڭلىمىغىنىمغا خاپا بولۇپ، ئۆزۈمنىڭ گۆشىنى ئۆزۈم يېگۈدەك بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىمنىڭ سەۋەبىمۇ مانا مۇشۇ ئىدى...

ـــ هۆرمەتلىك ئاغا، سەۋەنلىكىنى ئىزتىراپقا چۈشۈش ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى توغرا تەدبىر ۋە ئەتراپلىق كېڭىشىش ئارقىلىق تۈزىتىپ كەتكىلى بولىدۇ، ـــ دېدى ئەمىر تۆمۈر مەلىك خانىنىڭ ئۆز سەۋەنلىكىنى ئېتىراپ قىلغانلىقىنى كۆرۈپ، ـــ مېنىڭچە، بۇ ئىشنىڭ ئىلاجى شۇكى، سەۋەنلىكىنى تۈزىتىش ئۈچۈن، دەرهال ئىش بىناسىنى تەدبىر ئاساسىغا قۇرغايسىز. بۇنىڭ ئۈچۈن، بىز ئىشنى يەنىلا ئاشۇ لەنىتى قاتاللارنىڭ «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى»دە تۈتۈلغان، ئەمما كېيىن ئوردىنىڭ ئابخانىسىدىن سىرلىق هالدا قېچىپ كەتكەن پاسخالىسنىڭ قېچىشىغا زادى كىمنىڭ يارەدەم قىلغانلىقىنى ئېنىقلاشتىن باشلىشىمىز كېرەك. ئۇنىڭدىن باشقا، يەنە تاشتۆمۈر باهادىرغا زادى كىمنىڭ زەهەر

بەرگەنلىكىنى تەخىرسىز ئېنىقلاپ چىقىش ھەممىدىن زۆرۈر. بۇ ئىككى ئىشنىڭ بىر ئادەمنىڭ قولى ئارقىلىق قىلىنغانلىقىنى كۆڭلۈم تۇيۇپ تۇرۇپتۇ.

ـــ ئەمىر تۆمۈر مەلىك، سەن ھازىر تۇرغاۋۇتلار تۇمەننىڭ ئەمىرى، ـــ دېدى خان ئۇنىڭ قولىنى تۇتۇپ تۇرۇپ، ـــ ھازىرقى ۋاقىتتا مەن بۇ ئىشنى پەقەت سېنىڭلا تەھقىقلەپ ئېنىقلاپ چىقالايدىغانلىقىڭغا ئىشىنىمەن. شۇڭا، بۇ ئىككى ئىشنى سېنىڭ تەھقىق قىلىپ ئېنىقلاپ چىقىشىڭغا تاپشۇرىمەن. ئىشقىلىپ، قانداق قىلساڭ شۇنداق قىلىپ، ئەقلىڭ تەقەززا قىلىپ تۇرغان بۇ ئىككى چىگىچ ئىشنى ھەل قىلغىن ۋە مېنى بۇ ۋەجدانىمنىڭ ئىزتىراپ ئازابىدىن قۇتقۇزغىن!

ـــ باش ئۇستىگە، جانابىي ساھىبقىران خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئۇ قوللۇق بىلدۈرۈپ، ـــ مەنكى ئەركانىڭىز بۇ ئىككى ئىشنى ئازغىنا ۋاقىت ئىچىدىلا تەھقىق قىلىپ ئېنىقلاپ چىقىپ، ئىشىنىڭ جەريانى توغرۇلۇق سىزنى خەۋەردار قىلغايمەن!...

تاشتۆمۈر باھادىر ئىچكەن چايغا زەھەر سېلىنغانلىقى ئېنىقلانغاندىن كېيىن، ئوردا تۇرغاۋۇتلىرىنىڭ ئەمىرى تۆمۈر مەلىك باھادىر دەرھال ئوردا ئاشچىباشىسىغا تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىچىدىغان چايدىن تارتىپ پۈتۈن غىزا ـ تامىقىنى كۈنىگە ئۈچ قېتىم قاتتىق تەكشۈرۈشكە بۇيرۇق چۈشۈردى. خانىنىڭ ئاش ـ تامىقىغا ئىشلىتىدىغان سۇ ئۇچبۇلاق غولىدىكى بۇلاقتىن توشۇپ كېلىنەتتى. رامىزان باشلانغاندىن كېيىن، ئىپتارلىقىغا ئىشلىتىدىغان سۇنىمۇ ئوردىنىڭ ئاشچىباشىسى ئۆزى ئىچىپ تېتىپ كۆرگەندىن كېيىن، بىرەر شۇبھىلىك مەسىلە كۆرۈلمىسە، ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىرنىڭ كۆز ئالدىدا سۇ قاچىلانغان كوزىنىڭ ئاغزى يېپەك لاتا بىلەن بېكىتىلگەندىن كېيىن پېچەتلەپ قويۇلىدىغان بولدى...

تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئۆزىنىڭ قاتاللار سۈيىقەستى بىلەن بىلەن بولغان چېتىشلىقىنى قايتىلاتىن مەخپىي تەھقىق قىلىپ ئېنىقلاپ چىقىشنى تۇرغاۋۇتلار ئەمىرى تۆمۈر مەلىكىگە تاپشۇرغانلىقىدىن شۇ كۈنىلا خەۋەر تاپقان ئەمىر قەمەردىن دوغلات خاننى قەستلەش قەدىمىنى تېزلەتمىسە، ئەمدى بۇ قېتىم ئۆزىنىڭ چوقۇم ساق قالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى...

بۇگۈن رامىزاننىڭ ئون يەتتىسى ئىدى. شۇ كۈنى ھاۋا قاتتىق ئىسسىپ كەتكەن بولۇپ، كىشىلەر ئۆز ئۆيلىرىدىمۇ خۇددى تالادىكىدەكلا تەرلىمەكتە ئىدى. ئىككى ھەپتىدىن بېرى قۇياش ۋادىسىدا بىر تامچىمۇ يامغۇر چۈشمىدى. كۆك ئاسمانىدا بېزەكلىك بىلەن لەيلەپ يۈرگەن تۇتۇق ۋە خۇنۇك بۇلۇتلار ئاستا بىر چەتكە سۈرۈلمەكتە ئىدى. تەرسا شامال توختىماستىن چىقىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ تىنچىق ئىسسىقنى ھەيدەپ كېتىشكە قۇربى يەتمەيتتى.

رامىزان روزىسىنى تۇتۇپ ھالسىزلانغان تۇغلۇق تۆمۈر سالقىنلاش ئۈچۈن، خانىگاھنىڭ باغ تەرەپكە قارىغان مەنزىرى①نگە چىقىپ دەم ئېلىپ ياتاتتى ۋە ئارامبەخش سالقىن ھاۋالىق مەنزىرىدە تېزلا ئۇيقۇ دەرياسىغا غەرق بولدى...

خانىگاھنىڭ ئالدىدا پاسىبانلىق قىلىپ تۇرغان تۇرغاۋۇتلار ئادەمنىڭ نەپسىنى بوغىدىغان بۇنداق ھۇپ ـ ھۇپ تىنچىقتىن قېچىپ ئاللىقاچان دەرەخنىڭ سايىسى ئاستىغا كىرىۋېلىشقانىدى. بۇ چاغدا ئوردا ئىشىكىدىن ئۈدۈل خانىگاھ تەرەپكە قاراپ ئالدىراش كېلىۋاتقان بىر ئادەمنىڭ قارىسى كۆرۈندى. تۇرغاۋۇتلار دەرھال ھوشيارلىنىپ ھېلىقى ئادەمنى توسۇش ئۈچۈن دەرەخنىڭ ئاستىدىن قورالليرىنى تەڭلىشىپ چىقىپ كېلىشتى. ئۇنىڭغىچىلىك ھېلىقى ئادەم تۇرغاۋۇتلارنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلدى. تۇرغاۋۇتلار ئۇنىڭ نائىب ئۇلۇسبېگى

① مەنزىر ـــ بالكون، ئايۋان.

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ دەرھال قوراللىرىنى يەرگە چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭغا يول بەردى. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات خانگاھقا كىرىپ قارىۋىدى، خان كۆرۈنمىدى، مۇلازىملارمۇ يوق ئىدى. ئۇ ئەتراپىغا سىنچىلاپ قاراپ، ئادەم يوقلۇقىنى جەزملەشتۇرگەندىن كېيىن، ھېچقانداق شەپە ـ تەۋرىش چىقارماستىن خان دەم ئېلىپ ياتقان مەنزىرىگە چىقتى. ئۇ: «ئەگەر بىرسى مېنى كۆرۈپ قالسا، خانغا مەلۇم قىلىدىغان مۇھىم بىر مەلۇمات بار ئىدى، دەپ ئېيتىمەن. ئەگەر ھېچكىم كۆرمىسە، ئۆز ئىشىمنى قىلىمەن» دەپ ئويلىدى. بۇ چاغدا تۇغلۇق تۆمۈرخان قاتتىق ئۇخلاپ كەتكەنىدى. خانىنىڭ باش تەرىپىدە ئىپتار سۇيى قاچىلانغان بىر كوزا تۇراتتى. كوزىنىڭ ئاغزى بىر پارچە يىپەك بىلەن مەھكەم بېكىتىلگەن بولۇپ، ئۇستىدىن پېچەتلەپ قويۇلغانىدى. بەتبەخت ئەمىر قەمەرىدىن قوينىدىن قەغەزگە ئورالغان ئوغنى ئېلىپ، كوزىنىڭ قېشىغا كېلىپ قەغەزدىكى ئوغنىنىڭ كۈكۈندىسىنى يىپەك ئۇستىگە تۆكتى ۋە قولى بىلەن سىلاپ بەردى. ئوغا يىپەكتىن ئۆتۈپ كوزىدىكى ئىپتار سۇيىگە ئارىلىشىپ كەتتى. كوزىنىڭ ئاغزىدىكى پېچەتكىمۇ ھەم تەسىر يەتمىدى. ئۇ بۇ ئىشنى شۇنداق تېز ۋە خۇپىيانە قىلدىكى، خانىنىڭ ئەتراپىدىكىلەردىن ھېچكىمنىڭ كۆزىگە چېلىقتۇرمىدى. ئەمىر قەمەرىدىن خانىنىڭ ئويغىنىشىنى كۈتكەن بولۇپ بىردەم ساقلاپ تۇردى. ئاخىر خانگاھىدىن چىقىپ كەتتى. بۇ چاغدا ئاۋۇالقى گېزەكتىكى تۇرغاۋۇتلار قاراۋۇللۇقتىن ئاللىقاچان چۈشۈپ كەتكەن بولغاچقا، ئۇنىڭ خانگاھقا قايسى ۋاقىتتا كىرىپ، قايسى ۋاقىتتا چىقىپ كەتكەنلىكىنى ھېچكىم سەزمىدى.

ئىپتار ۋاقتىغا ئاز قالغاندا، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇيقۇدىن ئويغىنىپ، ئىپتار ۋە شام ۋاقتى بولۇپ قالغانلىقىنى سەزدى ـ دە، مۇلازىملىرىغا تاھارەتكە دەرھال سۇ ئەكېلىشنى بۇيرۇدى. خان تاھارەت ئېلىپ ئىككى رەكەت نەفلى نامازنى ئوقۇپ بولۇشىغا

ئىپتارغا ئەزان چىقتى. مۇلازىملار ئىپتارلىق سۈيى قاچىلانغان كوزىنى ئەكېلىشتى. خان كوزىغا قارىۋىدى، كوزا ئۆز جايىدا، ئاغزىدىكى پېچەتمۇ بوزۇلمىغان، ساپساق تۇراتتى. خان كوزىنىڭ ئاغزىدىكى پېچەتنى ئۆز قولى بىلەن بۇزۇپ ئاچتى. مۇلازىملار كوزىدىكى ئىپتار سۈيىنى پىيالىگە تۆكۈپ، پەتنۇس بىلەن خانغا تۇتتى. ئەتىگەندىن بېرى ئاغزىغا بىر تېممۇ سۇ ئالماي چاڭقاپ كەتكەن خان سۇنىڭ تەمىنىڭ ئۆزگىرىپ قالغىنىغا دىققەت قىلماستىنلا پىيالىدىكى سۇنىڭ ھەممىسىنى ئىچىۋەتتى. ئارقىدىنلا: «ئىچ باغرىم كۆيگەندەك بولۇۋاتىدۇ !» دەپ زارلاندى ۋە مۇلازىملىرىغا: «ئەمىر تۆمۇر مەلىكنى چاقىرىڭلار !» دەپ ئەمىر قىلدى.

خان ئىنىسى ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىر ھايالشماستىنلا تۇغلۇق تۆمۇرخانىڭ خابگاھىغا يېتىپ كەلدى. خان ئۇنى كۆرۈپلا: «ئىپتارلىق سۈيىنى ئىچىشىم ھامان ئىچ ـ باغرىم ئوتتا كۆيگەندەك بولۇپ كېتىۋاتىمەن. ئىپتارلىق سۈيىگە بىرسى زەھەر تاشلاپتۇ !» دەپ زارلاندى. ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىر دەرھال كوزىدىكى ئىپتار سۈيىنى يەرگە تۆكۈپ كۆرۈۋىدى، يەر بۇژۇلداپ كۆپۈك ئۆرلەپ، بىردەمدىلا ئۆتمىتۆشۈك بولۇپ كەتتى، بۇنىڭدىن سۇغا زەھەر تاشلانغانلىقى مەلۇم بولدى. ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىر تۇرغاۋۇتلارنى دەرھال ئوردىنىڭ باش ئەمچىسىنى چاقىرىشقا ئەۋەتتى. باش ئەمچى ھايالشماستىنلا يېتىپ كېلىپ، خانىنىڭ تومۇرىنى تۇتۇپ كۆرۈپ، يۈرەك سوقۇشىنىڭ زەئىپلىشىپ كەتكەنلىكىنى سەزدى ـ دە، دەرھال تۆگە سۈتى كەلتۇرۇشنى بۇيرۇدى. بىراق، خانغا تۆگە سۈتى ئىچۈرۈلگەن بولسىمۇ، كار قىلمىدى، زەھەرنىڭ ئاسارىتى تېخىمۇ كۈچەيىپ، ئاغزىدىن لەختە ـ لەختە قان كېلىشكە باشلىدى. مۇلازىملار خانىنىڭ ئاغزىغا قاچا تۇتۇۋىدى، ئۇنىڭ ئىچ ـ باغرى يەتمىش ئىككى پارچە بولۇپ ياندى. بۇ چاغدا ئۇنىڭ چىرايى كۆكىرىپ تۆمۇردەك بولۇپ كەتكەندى. يېرىم كېچە

بولغاندا خان پۇتۇنلەي ھالدىن كەتتى. خانىڭ ئانىسى شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن، خانىكە بەيتقالىخە زەمۇران بىبى، خان ئىنىسى، تۇرغاۋۇتلار تۇمەننىڭ ئەمىرى تۆمۇر مەلىك، خانىڭ سىڭلىسى مەلىكە مەختۇمسولا، خانىڭ ئىككىنچى خانىشى ئەمىر ئاغىچا قاتارلىق ئەھلى بەيتى① قوۋۇم ـ قېرىنداشلىرى ۋە مۇھەببەخاندان②لار تۇغلۇق تۆمۇرخانىڭ بېشىدا كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇشاتتى.

ئۆتكۈر ئوغىنىڭ قانغا ئۆتۈپ، يۈرەككە تەسىر قىلىشى بىلەن بارغانسېرى ھالسىزلىنىپ كېتىۋاتقان تۇغلۇق تۆمۇرخان بېشىدا كۆز يېشى قىلىپ قاراپ تۇرغان خانىش بەيتقالىخە زەمۇران بىبىگە قاراپ:

ـــ مەن ساقىيالارمەنمۇ؟ ـــ دەپ سورىدى.

خانىش زەمۇران بىبى كۆز يېشىنى تەسلىكتە ئىچىگە يۇتۇپ:

ـــ پەرۋەردىگار مۇرەببىمنى ئۆز پاناھىدا ساقلايدۇ. ھەزرىتىم، يىراق ماۋەرائۇننەھرده تۇرۇۋاتقان ئاشۇ پەرزەنتىمىزنىڭ بەختى ئۈچۈن بولسىمۇ ياخشى بولۇپ كېتىدىلا، ـــ دېدى ـ يۇ، خاقان ئېرىنىڭ كىچىك خاتۇنى ئەمىر ئاغىچىغا قاراپ بىرنېمە دېمەكچى بولۇپ ئۆمەللەپ تۇرۇپ قالدى.

بۇ چاغدا خان بېشىدا قاراپ تۇرۇشقان دوستارخانىداندىكى ئەمىر ـ ئۆمەرالارغا قاراپ ئېغىز ئېچىپ قالدى:

ـــ ئەمىر توقتۆمۇر باھادىر، ئەمىر ھامىد، سىلەر دەرھال ماۋەرائۇننەھرگە بېرىپ، ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلانىنى قايتۇرۇپ كېلىڭلار!

ـــ قۇللۇق، جانابىي ساھىبقىران خان ئالىيلىرى، پەرمانىڭىزنى دەرھال بەجا كەلتۈرگەيمىز. بىراق، قايتىپ كەلگۈچىلىك، سىزدىن كىم خەۋەر ئېلىپ تۇرغاي؟

---

① ئەھلى بەيت ـــ تۇغلۇق تۆمۇرخانىڭ ئائىلە تاۋابىئاتلىرى.

② مۇھەببەخاندان ـــ دوستلىرى، سۆيگۈچىلىرى، ئەگەشكۈچىلىرى.

ـــ مېنىڭ قېشىمدا ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىر بار، شۇڭا خاتىرجەم بېرىۋەرگەيسىز ! ـــ دېدى خان، ـــ بۇگۈنلا يۇرۇپ كەتكەيسىلەر !

ئۇلار نائىلاج كۆز يېشىنى سۈرتۈپ، تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن رازىلىشىپ خوشلاشقاندىن كېيىن خانگاھىدىن چىقىپ كەتتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ھالسىزلىنىپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ زېھنى ناھايىتى ئوچۇق ئىدى. ئۇ ئۆزىنىڭ ساقىيالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەندىن كېيىن، كېيىنكى ئىشلارنى ئەھلى بەيت، دوستارخانىدان[1]لار ۋە مۇھەببە خانىدانىدىكىلەرگە بىر ـ بىرلەپ تاپشۇرۇشقا كىرىشتى.

ـــ بەيتقالىخە، ئاللاتائالا ئىگەم يار بولغاي سىزگە، ـــ دېدى خان زەئىپ ئاۋازدا سۆزلەپ، ـــ سىز مېنى بىر قېتىم ئۆلۈمدىن قۇتقۇزغانىدىكىز، سىزنىڭ بۇ ھىممىتىڭىزگە مەھشەرگاھقا بارغاندا ئاندىن جاۋاب قايتۇرالايدىغان ئوخشايمەن. سىز ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلانىنىڭ ئانىسى. قېنى قولىڭىزنى ماڭا بېرىڭ !...

خان بىرپەس سۈكۈت قىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، ئىككىنچى خانىشى ئەمىر ئاغىچىغا قاراپ مۇنداق دېدى:

ـــ ئەمىر ئاغىچا، سىز خىزىر خوجا ئوغلانىنىڭ ئانىسى، قېنى قولىڭىزنى ماڭا بېرىڭ. بەيتقالىخە بىلەن سىز بىللە مېنىڭ ئەڭ سۆيۈملۈك كىشىلىرىمدىن بولىسىلەر، بۇگۈن سىلەر ئىككىڭلارنىڭ قىيامەتلىك ئاچا ـ سىڭىل بولۇپ ئەھدىلىشىدىغان كۈنۈڭلار. سىلەردىن تۇغۇلغان ئىككى ئوغلانىمنى چوقۇم ياخشى ئاسراپ قاتارغا قوشقايسىلەر. ئۇلار سەۋر ـ تاقەتلىك، غەيرەت ـ شىجائەتلىك، ھىممەت ـ پاراسەتلىك چوڭ بولسۇن. چۈنكى، سەۋر ـ تاقەتلىك، غەيرەت ـ شىجائەتلىك ۋە ھىممەت ـ پاراسەتلىك ئادەم بالدۇر ياكى كېيىن بولسىمۇ ئەلۋەتتە ئۇتۇپ چىقالايدۇ. شۇڭا، ئاشۇ نارەسىدىلەر

---

① دوستارخانىدان ـــ تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ ئەۋلادلىرىنى قوللىغۇچىلار.

ئۇچۇن بولسىمۇ سىلەر ئىككىڭلار قەلبىداش، تەقدىرداش ۋە ھەمنەپەس بولغايسىلەر !

ئاۋۋال بەيتفالىخە زەمۇران بىبى، ئۇنىڭدىن كېيىن ئەمىر ئاغىچا خاقان ئېرىنىڭ قولىنى قايتا ـ قايتا سۆيۈشتى. بۇ چاغدا كۈنتۇغاردا سۇبھى سادىق كۆتۈرۈلۈپ، پارقىراپ تۇرغان يۇلتۇزلار خىرەلىشىپ، ئۆچۈشكە باشلىغاندى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ئاپىسى مەڭلىك خاتۇننىڭ قولىنى يۇزىگە يېقىپ مۇنداق دېدى:

ـــ ئەي غەمگۇزارىم، مېھرىبان ئانام، مەن سىزدىن ئايرىلمىدىغان بولدۇم. خوش، ياخشى قېلىڭ. ماڭا كۆيۈمچان، مېھرىبان ئىدىڭىز. مېنىڭدىن رازى بولۇڭ. يېتىملىرىڭىزنى قاناتلىققا سوقتۇرماي، تۇمشۇقلۇقىغا چوقۇتماي ياخشى ئاسرىغايسىز. مەرھۇم خاقان ئاتامنىڭ، ئۇلۇغ بوۋىلىرىمنىڭ ئەۋلادى تۇغىپ كەتمىگەي !...

شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن خاقان ئوغلىنىڭ ئۆلۈم ئالدىدىكى سۆزلىرىنى ئاڭلاپ بوغۇلۇپ، بوغۇلۇپ يىغلىدى.

ـــ ئەي، ۋاپادار ئوغلۇم، ئەي، خاقانىي ئالىم، ئۇغان تەڭرى ساڭا كەلگەن ئاشۇ شۇم ئەجەلنى ماڭا بەرسە بولماسمىدى؟ مېنىڭ نۆۋىتىم ئىدىغۇ بۇ؟ ! ئاھ كۆزى كور تەڭرى، يۈرەك پارەمدىن ئايرىپ مېنى يەنە كىملەرگە خار قىلاي دەيسەن؟ !...

ـــ ئەي، مېھرىبان ئانا، كۆپ يىغلىماڭ، سەۋر قىلىڭ. ئالىلاتائالانىڭ ھۆكمى قانداق بولسا بەندىسىنىڭ تەقدىرىمۇ شۇنداق بولىدۇ ! تەقدىر ئەزەلىيگە نە چارە بولسۇن؟ قازاغا رازى بولماق كېرەك ! ـــ دېدى خان ئاران ـ ئاران سۆزلەپ.

ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۆرە بولماقچىدى. بىراق، دەل مۇشۇ پەيتتە ئۇنىڭ يۈرىكىنى خەنجەردەك يېرىپ ئۆتكەن قاتتىق بىر ئاغرىقنىڭ زەربىسىدە تۆشەك ئۈستىگە يىقىلدى. يۈرىكىنى خۇددى نەشتەردەك سانجىپ ئاغرىتىۋاتقان دەھشەتلىك ئاغرىق چىداپ تۇرغۇسىز بولۇپ، مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ پۈتۈن ئىچ ـ باغرى

تېشىلىپ، پارچە ـ پارچە بولۇپ كېتىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كەتتى. تۇغلۇق تۆمۈرخان قانداقتۇر بىر ئاچچىق كۆيدۈرىدىغان سۇيۇقلۇقنىڭ تامىقىغا كۆتۈرۈلگەنلىكىنى سەزدى. لېكىن، ئۇ چىشلىرىنى قاتتىق كىرىشتۈرۈپ ئازاب ئازىلاش غەيرىتى بىلەن ئۇنى يەنە يۇتۇۋەتتى. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇ بارا ـ بارا كۈچسىزلىنىپ، خۇددى شامالدەك قاياقتىدۇر ئۇچۇپ كېتىۋاتقاندەك بولدى. قۇلىقىغا ئاڭلىنىۋاتقان ئاۋازلار بارغانسېرى ئۇنىڭدىن يىراقلىشىۋاتاتتى. كېيىن تۇغلۇق تۆمۈرخان بۇ ئاۋازلارنى ئاڭلىمايلا قويدى... ئەمدى ھېچ نەرسىنى ئاڭلىيالمايدىغان بولۇپ قالدى.

ئەھلى بەيت، مۇھەببەخانداندان ۋە دوستارخاندانلارنىڭ يىغا ـ زارلىرى ئەۋجىگە چىقتى. قاراپ تۇرغانلار ئۇلارنىڭ نالە ـ پەريادلىرىغا ئەمدى زادىلا بەرداشلىق بېرەلمەي قالدى. ئاخىر شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا تەسەللى بېرىش ئۈچۈن ئۇلارغا بىرنەچچە ئېغىز سۆز قىلدى:

ـــ ئى شاھسانىيە، ئى خانىكە بەيتىلھىزە زەمۇران ببىي، ئى ئەھلى بەيت، سەۋر قىلغايسىزلەر، ھەركىم تۇغۇلدى، ئاخىر ھەركىمگە ئۆلمەك بارىدۇر. سىزلەرگە مەلۇم، ساھىبقىران ئالىيلىرىغا دۇشمەنلىرى زەھەر بېرىپ مۇبارەك جىگەرلىرىنى يەتمىش ئىككى پارە قىلدى. رەھمەتلىك خاقانىي ئالەم شاھادەت يولى بىلەن سائادەتكە يەتتى. يا شاھسانىيە، يا ئەھلى بەيت، سەۋر قىلماق، قازاغا رازى بولماق بار. چۈنكى، تەقدىرىي ئەزەل كاتىبى ھېچقانداق ئادەمنىڭ تىرىكلىك دەپتىرىگە ئەبەدىيەت قەلىمى بىلەن دائىملىق رەقىمىنى يازغان ئەمەس ۋە مەۋجۇدات سۇرەتلىرىنىڭ نەققاشى مۇمكىنلىك سەھىپىسىگە ھايات نەقىشىنى «تەكرىدىن ئۆزگە ھەممە نەرسە يوقىلۇر» دېگەن قەلەمدىن باشقا نەرسە بىلەن سىزغان ئەمەس؛ قەلەم ھۈنىرىنىڭ ئۇستىسى ھېچبىر مەۋجۇداتنىڭ ۋۇجۇد لىباسىغا يوقلۇق زىبۇ ـ زىننەتلىرىسىز پەرداز بېرەلىگەن ئەمەس ۋە قۇدرەت چىرىغىنىڭ

پەرراشى① ھېچبىر سۆھبەت شامىنى ئاپەت بورىنىدىن خالىي ھالدا ياندۇرالىغان ئەمەس؛ گەرچە بۇ ئۆلۈم بىر ئاچچىق شەربەت بولسىمۇ، ئەمما ھېچكىم ئۇنى ئىچمەي قۇتۇلالىغان ئەمەس؛ گەرچە بۇ ئۆلۈم بىر ئېغىر يۈك بولسىمۇ، ھېچكىم ئۇنىڭ ھامماللىقىنى قىلماي قۇتۇلالىغان ئەمەس ! شۇڭا، بۇ ئازابنىڭ مەلھىمى سەۋر قىلىشتۇر. جىمى ئەھلى بەيت، مۇھەببە خانىدانلار ۋە دوستارخاندانلار سەۋر قىلغايسىزلەر !

ـــ ئەي، جەننەت ماكان ئوغلۇم ! ـــ دەپ ھەسرەتلىك نىدا قىلدى مەڭلىك خاتۇن، ـــ سەن ئاجايىپ ئاق كۆڭۈل بىر ئىنسان ئىدىڭغۇ، رەھمەتلىك خاقان ئاتاڭدەكلا ئەخلاق ـ پەزىلەتلىك خاقان ئىدىڭغۇ، سەن بەكمۇ ھىممەتلىك ھۆكۈمدار ئىدىڭ. ساڭا يامانلىق تىلىگۈچىلەرگە ياخشىلىق قىلاتتىڭ. سېنى ۋەيران قىلغۇچىلارنى بېشىڭدا كۆتۈرۈپ ھۆرمەتلىگەن ۋە ئىززەتلىگەنىدىڭ ! بىراق، بۇ ئەسىز ئالۋۇن ئۇنى بىلمىدى ۋە بىلىشنى خالىمىدى. بۇنىڭ بەدىلىگە ئەسىز ئالۋۇن ساڭا خىيانەتنى، ھاقارەتنى، يامانلىقنى لايىق كۆردى. خانۇ مانىڭنى ۋەيران قىلىپ، تەختى ـ بەختىڭنى تىرىباران قىلدى. مەيلى... سېنىڭ بىلەن بۇ ئەسىز ئالۋۇن ئوتتۇرىسىدىكى بۇ سىر ـ ئەسرا تەقدىرگە باقي قالسۇن ! ئۇلۇغلار: «ساڭا يامانلىق قىلغانىنى تەقدىرگە تاپشۇر. چۈنكى، تەقدىر سېنىڭ ئىنتىقامىڭنى ئالغۇچى خىزمەتكارىڭدۇر !» دەپ توغرا ئېيتقان. ئاللاتائالا قازى بولۇپ پەيغەمبەر ئەلايھىسسالام شاپائەت تەختىگە ئولتۇرغاندا، پەرىشتىلەرنىڭ گۇۋاھلىقى بىلەن ساڭا زۇلۇم سېلىپ، سېنى ۋاقتىسىز نابۇت قىلغان زالىملاردىن ئىنتىقامىڭ ئېلىنغۇسى ! ھەممىڭلار يىغلىماڭلار، سەۋر قىلىڭلار. بىز ئۇچۇن ئەڭ كېرەكلىكى سەۋر ـ تاقەتتۇر !...

---

① پەرراش ـــ چىراغچى.

نەزم

ئالىپ ئەرتۇڭا ئۆلدىمۇ،
ئۆزلەك ئۆچىن ئالدىمۇ.
ئەسسىز ئازۇن قالدىمۇ،
ئەمدى يۇرەك ئۆرتىنۇر !

ـــ «تۇركىي تىللار دىۋانى»دىن

يەتتىنچى باب

قىلمىشىغا يارىشا نەتىجە

«ۋاستە تاللىماي ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەت تەمسىز غىزاغا ئوخشايدۇ. ئۇ پەقەت ئاچلىقنىلا يوقىتالايدۇ، بىراق ئۇنىڭدا لەززەت بولمايدۇ.»

—— دانالار سۆزلىرى

مىلادىيە 1365 ـ يىلى ئەتىياز. شەھرىسە ـ بىزدىن بەلخكە قاراپ كېچىلەپ يولغا چىققان ئوتتۇز ـ قىرىق كىشىلىك بىر كارۋان كونا ئايىنىڭ خىرە يورۇقىدا تۆۋەن تەرەپتىكى جەيھۇن دەرياسىغا يېتىۋېلىش ئۈچۈن ئالدىراش كېتىۋاتاتتى. ئۇپراپ ئىنچىكىلەپ كەتكەن ئورغاقتا ئوخشاپ قالغان كونا ئاي خۇددى ئورغاقنى ئاسمانغا ئېسىپ قويغاندەك كۆرۈنەتتى. كىشىلەر ئاينى ئادەتتە ئەڭ ئاق كۆڭۈل، تاۋى بەكمۇ نازۇك ۋە ئوڭاي تەسىرلىنىپ كېتىدىغان قىزلارغا ئوخشىتىشىدۇ. دىلى يۇمشاق ئاشۇ قىزلارغا ئوخشىشىپ كېتىدىغان بۇ كونا ئاي ئېگىزدە تۇرۇپ، زېمىنىدىكى قومۇش ـ يېكەنلەرنىڭ ئارىسىدىن ئۆتىدىغان، قاۋان ـ توڭگۇزلار تىلغاپ رەسۋا قىلىپ تاشلىغان چىغىر يولدا ياقا يۇرتلارغا باش ئېلىپ قېچىپ چىققان بۇ بىچارە يولۇچىلارغا قاراۋېرىشكە كۆڭلى ئۇنىمىغاندەك قىلىپ، يۇزىنىڭ كۆپ قىسمىنى ئېتىۋالغانىدى.

چىغىر يول بىلەن مېڭىپ كېتىۋاتقان بۇ يولۇچىلار تاڭغا يېقىن جەيھۇن دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ كېلىشتى. شوخلۇق

قىلىپ ئويناقلاپ ئېقىۋاتقان جەيھۇن دەرياسىدا كېمىلەر ئۆزۈپ كېتىۋاتاتتى. تۇمشۇقلىرى چوقچايغان كېلەڭسىز بۇ كېمىلەرگە ئادەملەر، ئات ـ كالىلار، قوي ـ ئۆچكىلەر چىقىۋالغانىدى.

ھېلىقى يولۇچىلارنىڭ ئارىسىدىكى ياش بىر يىگىت كېمىدىكىلەرگە:

ـــ كېمەڭلار بىلەن بىزنى ئو قاتقا يەتكۈزۈپ قويۇڭلار ! بىز سىلەرنى ئوبدان رازى قىلىمىز ! ـــ دەپ ۋارقىرىدى. كېمە غوجايىنى:

ـــ بىز ھازىر ئالدىراش، تۆۋەن تەرەپتىكى ئۆرگەنچكە قاراپ كېتىۋاتىمىز، ئاللا سىلەرنى رازى قىلسۇن ! ـــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇنىڭغا جاۋابەن.

ـــ مۇسۇلمانىنىڭ مۇسۇلمانغا ھاجىتى چۈشكەندە، ياردەم قولىنى سوزۇشى كېرەكقۇ؟ ـــ دەپ ھېلىقى ياش يىگىت يەنە ۋاقىرىۋىدى، بۇ گەپنى ئاڭلاپ، دەريادا ئۈزۈپ يۈرۈشكەن كېمىلەردىن بىرسى ھېلىقى يولۇچىلار تەرەپكە بۇرالدى ـ دە، ئۇلارغا قاراپ ئاستا ئۈزۈپ كېلىشكە باشلىدى.

جەيھۇن دەرياسى ئېقىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە يېيىلىپ ئاقاتتى، دەريا يۈزىنىڭ كەڭلىكى ئىككى چاقىرىمدەك كېلەتتى. لايقىلىشىپ ئېقىۋاتقان دەريا سۈيى دەريانىڭ مۇشۇ بۆلۈكىدە ياۋاشلىنىپ ئۈششاق دولقۇن ياساپ چايقىلىپ ئاقاتتى. بۇ دولقۇنلار بىر ـ بىرىنى قوغلىشىپ قىرغاقىقا ئاستا كېلىپ ئۇرۇلاتتى. كېمە يېقىنلىشىپ كېلىپ، قىرغاققا تاقىلىپ توختىدى. بۇ ئون ئىككى پالاقلىق بىر كېمە ئىدى. كېمىچى پالاقچىلارغا تاختاينى قىرغاققا چۈشۈرۈشنى بۇيرۇدى.

قىرغاقتىكى يولۇچىلار ھېلىقى ياش يىگىتنىڭ ئەمرى بىلەن يۈك ـ تاقىلىرىنى ئاتلاردىن چۈشۈرۈپ، كېمىگە بېسىشقا باشلىدى. ئالاھازەل بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، كېمە يولۇچىلارنى ۋە يۈك ـ تاقىلارنى ئېلىپ قارشى قىرغاققا قاراپ ئۈزۈپ كەتتى. ئاتلارنى ئېگەرلىرىنى يېشىپ ئېلىۋەتكەندىن

كېيىن، چۈلۈۋرى بىلەن بىر ـ بىرىگە چېتىپ دەريانا ھەيدەپ چۈشۈرۈپ قارشى قىرغاققا قارىتىپ قويۇپ بېرىشتى.

كېمىچى يولۇچىلار بىلەن يۈك ـ تاقىلارنى قارشى قىرغاققا ساق ـ سالامەت يەتكۈزۈپ قويغاندىن كېيىن، ھېلىقى ياش يىگىت يېنىدىكى تېرە ھەمياندىن بىر ئوچۇم ئالتۇن كىبەكىنى ئېلىپ كېمىچىگە سۇندى ۋە:

ـــ كېيىن يەنە كۆرۈشۈشكە نېسىپ بولامدۇ، يوق؟ ئاز بولسىمۇ بۇنى يېنىڭغا سېلىپ قوي ! ـــ دېدى كۈلۈمسىرەپ.

ـــ بەگ جانابلىرى، ـــ دەپ كېمىچى ياش يىگىتنىڭ قولىنى ئىتتەردى ۋە بېلىدىكى پوتىسىنى يېشىپ تەرلەپ كەتكەن يۈز ـ بويۇنلىرىنى سۈرتۈۋەتكەندىن كېيىن، ـــ مەن سىزنى تونۇيمەن، سىزدىن پۇل ئالمەن دېگەن بولسام كېمەمنى سىلەر تەرەپكە بۇرىمىغان بولاتتىم. ئاللاتائالا ئىگەم سىلەرنى ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي ! ئەگەر سىز جېتەلەرگە قارشى جىھاد قىلماقچى بولسىڭىز، مانا مەن سىزگە كېلىپ قوشۇلمەن ! خەير ـ خوش ! نەدە بولساڭلارمۇ ئامان بولغايسىلەر ! ـــ دېدى، ئاندىن پالاقچىلارغا ۋارقىرىدى:

ـــ ھازىرلان ! كېمىنى بۇرا، پالاق ئۈرۈلسۇن !

يولۇچىلار جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈۋالغاندىن كېيىن، بەلخ تەرەپكە قاراپ ئالدىراش يۈرۈپ كېتىشتى...

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، بۇ يولۇچىلار كىملەر؟ ئۇلار بەلخكە كىمنىڭ قېشىغا بارماقچى؟ بۇ ئىشلارنىڭ ئۆتمۈشىنى بىلمەكچى بولسىڭىز، گەپنى مەرھۇم چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە قىلغان ئىككى قېتىملىق يۈرۈشىدىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ئۇلۇسبېگى ئەمىر قازغىن بارلاس ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئەمىر قازغىننىڭ نەۋرىسى ئەمىر ھۈسەيىن بىلەن

ماۋەرائۇننەھرلىك ئەمىر ھاجى بارلاس ۋە ئەمىر بايەزىد جالايىر قاتارلىق تەپرىقىچى بەگلەر ئوتتۇرىسىدا ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھۆكۈمرانلىق ھوقۇقىنى تالىشىپ ئاخىر ئۇرۇش يۈز بەردى. ماۋەرائۇننەھر ۋەزىيىتىدە ئېغىر دەرىجىدە ھۆكۈمەتسىزلىك ۋە قالايمىقانچىلىق يۈز بەردى.

ئۇلۇغ ئەمىرلەردىن بولغان بۇ ئەمەلدارلار ۋە ئالىي سەردارلار ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمىتىدە بىر - بىرىنىڭ ئۈستۈنلۈكىنى ھەرگىز تەن ئېلىشمايتتى، بىر - بىرىنىڭ بۇيرۇقىغا بويسۇنمايتتى. چوڭ قەبىلىلەرنىڭ باشلىقلىرى ئۇلارنىڭ ئارقا تىرەكلىرى ئىدى. ئۆز تەۋەلىرى تەرەپدارلىرىنىڭ كۆپلۈكىدىن بۇ ئەمەلدارلار ۋە ئالىي سەردارلارنىڭ كاللىسى قىزىپ كېتىشكەن بولۇپ، ئىتائەت ۋە بويسۇنۇش بېشىنى بىر - بىرىگە ھەرگىز ئېگىشمەيتتى.

ئەسلىدە، ماۋەرائۇننەھردىكى تەپرىقىچى ئەمىرلەرنىڭ ئىسيانىنى تەلتۆكۈس باستۇرۇش ۋە مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈرۈش مەسلىسىنى ئاخىرقى ھېسابتا ھەل قىلىشقا قەتئىي بەل باغلىغان چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ماۋەرائۇننەھر ۋەزىيىتىدە يۈز بەرگەن قالايمىقانچىلىقنى ئۆزىگە ناھايىتى پايدىلىق بىر پۇرسەت، دەپ قاراپ، ھاياتىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ ئىككى قېتىم زور قوشۇن بىلەن ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلغانىدى. نەتىجىدە ئۆزئارا ئۇرۇش قىلىشۋاتقان ماۋەرائۇننەھرلىك تەپرىقىچى ئەمىرلەر ئالاقزەدە بولۇشۇپ، تەرەپ - تەرەپكە قېچىپ كېتىشتى. ئەمىر ھاجى بارلاس باشلىق تەپرىقىچى كۈچلەر ئافغانىستانغا قېچىپ بېرىۋالدى. ئەمىر بايەزىد جالايىر ۋە ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان قاتارلىق يوشۇرۇن تەپرىقىچى ئەمىرلەر بولسا ئىتائەت كەمىرىنى بوينىغا سېلىپ، ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرگە يانداشتى. شۇنداق قىلىپ، چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ھېچبىر ئۇرۇش قىلمايلا ماۋەرائۇننەھرنى ئۆزىنىڭ ئىدارىسى ئاستىغا يېڭىباشتىن

كىرگۈزۈپ، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى مۇستەھكەملەش مەقسىتىگە يەتكەنىدى.

ماۋەرائۇننەھەر ئۆلكىسىنىڭ ۋەزىيىتى باشتىن - ئاياغ داۋالغۇش ئىچىدە تۇرۇۋاتقاچقا، ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزىنىڭ پۈتۈن دىققەت - ئېتىبارىنى بىر مەزگىل مەخسۇس ماۋەرائۇننەھەر ۋەزىيىتىنى ئوڭشاشقا قاراتقانىدى. بۇ مەزگىلدە ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان شەھرىسەبزدىن سەمەرقەنتكە كېلىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ مۇلازىمىتىنى قىلدى.

ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئەمدىلا يىگىرمە ياشتىن ئاشقىنىغا قارىماستىن، ئەقىللىك ۋە تەدبىرلىك سەركەردە ئىدى. شۇڭا، خان ئۇنى ئۆز يېنىغا تارتىپ ئۆزىگە سادىق سەممىي خادىم قىلىپ تەربىيەلەپ يېتىشتۈرۈپ چىقىپ، ماۋەرائۇننەھرنى ئۇنىڭ قولى ئارقىلىق ئىدارە قىلماقچى بولغانىدى. شۇڭا، ئۇنىڭغا شەھرىسەبزنىڭ ھاكىملىقىنى ئىنايەت قىلىپ بەرگەنىنىڭ ئۈستىگە، ئۆستۈرۈپ تۇمەنبېگلىك مەنسىپىنى قوشۇپ بەرگەنىدى. ھەتتا ئۇنى بارلاس قەبىلىسىنىڭ ئۇلۇسبېگىگە تەينەلەپ، قولىغا مەنشۇرنامە ۋە ئالتۇن مۆھۈرنى تۇتقۇزۇپ قويغانىدى. نەتىجىدە تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ يېنىكلىك بىلەن ئىلتىپات قىلىشى ئارقىلىق ماۋەرائۇننەھرلىك سىنالمىغان بۇ ياش ئەمىر قالغان ئەمىر - بەگلەر ئارىسىدا ھەممىدىن ئۈستۈن ھوقۇققا ۋە ئىمتىيازغا ئېرىشۋالدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ماۋەرائۇننەھەر ئۆلكىسىنىڭ ئىشلىرىنى بىر قۇر تەرتىپكە سېلىپ بولغاندىن كېيىن، ئۆزى زەپەر قۇچۇپ پايتەختە ئالمالىققا قايتىپ كەتتى.

ئەمىر ھاجى بارلاس ۋە ئەمىر بايەزىد جالايىر قاتارلىق تەپرىقچى بەگلەر بۇ پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، ماۋەرائۇننەھرگە ئارقا - ئارقىدىن باستۇرۇپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى ۋە تۇغلۇق تۆمۈرخان ماۋەرائۇننەھرگە تەينىلىگەن نائىبىنىڭ قولىدىن سەمەرقەنتنى تارتىۋالدى. بۇ مەزگىلدە ئەمىر تۆمۈر

تېخى قانات ـ قۇيرۇقى تەڭشەلمىگەن ۋە كۈچسىز بولغانلىقتىن، تۇغلۇق تۆمۈرخانغا سادىقلىق چۈمپەردىسىنى تېخى يىرتىپ تاشلىمىغانىدى. شۇڭا، ئۇ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ دۆلەت بىرلىكىنى قوغداش بايرىقىنى كۆتۈرۈۋېلىپ، ماۋەرائۇننەھردىكى تەپرىقچى كۈچلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. ئەمما، ئۇ بۇ كۈرەشتە يېڭىلىپ كابۇلدىكى قېيىنئاتىسى، ئەمىر قازغىن ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى ئەمىر ھۈسەيىن بارلاسنىڭ قېشىغا قېچىشقا مەجبۇر بولدى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن بىرلىشىپ، كابۇل ئەتراپىدىكى ئافغان ۋە تۈركىي قەبىلىلەردىن لەشكەر تۇتۇپ، ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتتى. بۇ ئۇرۇشتا ئۇ ئەمىر ھاجى بارلاسنى تەلتۆكۈس مەغلۇپ قىلىپ، ئۇنىڭ قولىدىن سەمەرقەنتنى تارتىۋالدى. ئەمىر ھۈسەيىن سەمەرقەنتنى، ئەمىر تۆمۈر شەھرىسەبزنى بېسىپ ياتتى. شۇنىڭ بىلەن ئەمىر تۆمۈر ۋە ئەمىر ھۈسەيىن بىر تەرەپ، ئەمىر ھاجى بارلاس ۋە ئەمىر بايەزىد جالايىر يەنە بىر تەرەپ بولغان ئىككى چوڭ تەپرىقچى كۈچ ئوتتۇرىسىدا ماۋەرائۇننەھرنى تالىشىپ يېڭىباشتىن دەھشەتلىك ئىچكى ئۇرۇش يۈز بەردى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئۇرۇش تاكى ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخان 1361 ـ يىلى جامادىيەلئەۋۋەل ئېيىدا (3 ـ، 4 ـ ئايلار) ماۋەرائۇننەھرگە ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغاندا، خۇددى «تاپ تالىشىش يۈزىسىدىن چوقۇشۇۋاتقان بىر توپ تازقارالارنىڭ ئوتتۇرىسىغا ئاسماندىن تۈيۇقسىز بىر تاش چۈشكەن»[1]دەك، سەمەرقەنتكە تۈيۇقسىز ھۇجۇم قىلغانغا قەدەر داۋاملاشتى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ماۋەرائۇننەھرنى تەپرىقچى بەگ ـ ئەمىرلەردىن تازىلاپ، ئۇ يەردە چاغاتاي سەلتەنەتنىڭ ياساق ـ تۈزۈكلىرىنى ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرغاندىن كېيىن، ئوغلى،

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن، شەرەفىدىن ئەلى يەزدىينىڭ «زەپەرنامە» دېگەن ئەسىرىگە قارالسۇن. مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2007 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

تەخت ۋارىسى ئىلياس خوجا ئوغلانىنى ماۋەرائۇننەھەرگە نائىب قىلىپ تەيىنلەپ، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنى ئۇنىڭغا بەگ ئەتكەسى قىلىپ بەلگىلىدى. ئەمىر تۆمۈر ئەسلىدە خاندىن ئۆزىنى ماۋەرائۇننەھرگە نائىب قىلىپ تەيىنلەشنى تەمە قىلاتتى. بىراق، خانلىق پەقەت قۇرۇق نامىلا بولغان، ئەمەلىي ھوقۇقى بولمىغان بەگ ئەتكەلىكىگە بەلگىلىگەنلىكى ئۈنى قاتتىق نارازى قىلدى. بۇ ئىش ئەمىر تۆمۈرنىڭ كېيىنكى چاغلاردا تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنەتىگە قارشى ئومۇميۈلۈك توپىلاڭ كۆتۈرۈشىدىكى مۇھىم سەۋەب بولۇپ قالدى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋەلىئەھد، ماۋەرائۇننەھەر نائىبى ئىلياس خوجا ئوغلانغا ئۆزىنىڭ بەگچەك باھادىر ئىسىملىك بىر ئەمىرىنى يارەمچىلىككە بەلگىلەپ، ئۈنى يېتەرلىك دەرىجىدىكى لەشكىرىي قۇۋۋەت بىلەن سەمەرقەنتتە باسقاق قىلىپ قالدۇرغاندىن كېيىن، ئۆزى سەلتەنەت مەركىزى بولغان پايتەختى ئالمالىققا قايتىپ كەتكەنىدى.

ئۇلۇغلار: «كوزا ئىچىدىن تەپچىرەيدۇ !» دەپ بىكارغا ئېيتمىغان ! ئىلگىرىدىن تارتىپلا قولىنى ئىسيانىدىن تارتماي كېلىۋاتقان ۋە ئەل باشقۇرۇشنىڭ تىزگىنىنى ئىختىيارلىق ئىلكىگە ئېلىشنى ئويلاپ كېلىۋاتقان ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئەسلىدىنلا ماۋەرائۇننەھرگە ئۆز ئالدىغا ھۆكۈمرانلىق قىلىش غەرىزى بولغاچقا، ساھىبقىرانلىق ئارزۇ قۇشى ئۇنىڭ مېڭىسىنىڭ چاڭگىسىدا ئۇۋلاپ تۇخۇم چىقارغان ۋە ئىسيان ھەۋىسى ئۇنىڭ كۆكرىكىدە ئورۇن ئالغانىدى. شۇڭا، ئۇ ماۋەرائۇننەھر خەلقى ئارىسىدا تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنەتىگە قارشى پەيدىنپەي شەكىللىنىشكە باشلىغان تۇرلۇك نارازىلىقلاردىن پايدىلىنىپ، ئىمتىياز ـ مەرتىۋىلىرىدىن مەھرۇم بولغان ماۋەرائۇننەھرلىك ئەمىر ـ بەگلەرنى ئۆزى بىلەن

بىللە مەركىزىي ھاكىمىيەت بولغان تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنەتىگە قارشى توپىلاڭ كۆتۈرۈشكە قۇترىتىشقا باشلىدى. ئۇنىڭ بۇنداق نالايىق ئىشلىرىنى ئۇزاقتىن بېرى كۆزىتىپ كېلىۋاتقان ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئىلياس خوجا ئوغلان خاقان ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈرگە ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولۇۋاتقانلىقىنى مەلۇم قىلغاندىن كېيىن، خان دەرھال ئۇنى تۇتۇپ يوقىتىشقا پەرمان چۈشۈردى. ئۆز بېشىدا ئەگىپ يۈرگەن بۇ مۇدھىش قارا تۇمانىنى سەزگەن ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان بىر كېچىدىلا ئائىلە تاۋابئاتلىرى بىلەن دوستارخاندانلىرىدىن يىگىرمە بەش ئادەمنى ئېلىپ شەھرىسەبزدىن كېچىلەپ قېچىپ چىقىپ، جەيھۇن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەلىخكە — قېيىنئاتىسى ئەمىر قازغىن ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى ئەمىر ھۈسەين بارلاسنىڭ قېشىغا پاناھلىق تىلەپ بېرىۋالدى ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارشى ئومۇميۈزلۈك ئاشكارا توپىلاڭ كۆتۈردى. دەل مۇشۇ ۋەقەلەر يۈز بېرىۋاتقان مەزگىلىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە چاغاتاي ۋەلىئەھد، ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئىلياس خوجا ئوغلان ئوردىنىڭ جىددىي چاقىرىقى بىلەن پايتەخت ئالمالىققا قايتتى...

*　　*　　*

يەنە ئىككى كۈندىن كېيىن ئارافات بولاتتى. بۇ بۈغداي بېشى مەۋسۈمى بىلەن تارازا مەۋسۈمى ئالمىشىۋاتقان كۈنلەر بولۇپ، بىر يىل ئىچىدىكى ياز پەسلىدە بۈرىلىش ھاسىل بولىدىغان بىر مەزگىل ئىدى. نەچچە كۈندىن بېرى تۈرۈپ توختاپ، تۈرۈپ توختىماي يېغىۋاتقان يامغۇر ئاق يېغىنغا ئايلىنىپ كەتتى. ئاسمانىنىڭ يۈزى زادىلا ئېچىلماي كېتىۋاتاتتى. قاچانلا قارىسا، كۆك سۇر ياكى قارا بۇلۇتلار بىلەن قاپلىنىپ تۇراتتى. ئاق يېغىن

دەستىدىن يوللار پاتقاق بولۇپ كەتكەنىدى. پايانسىز ئۆسەك ۋادىسى① قويۇق تۇمان ئىچىدە تولىمۇ زېرىكەرلىك كۆرۈنەتتى.

ھاۋا تۇتۇق ياكى تۇمانلىق كۈنلەردە، بولۇپمۇ مۇشۇنداق توختىماي داۋاملىشىدىغان ئاق يېغىن بولغان كۈنلەردە بالدۇرلا گۇگۈم چۈشۈپ كېتىدۇ. ۋەلىئەھەد، ماۋەرائۇننەھەر ناھىيىسى ئىلياس خوجا ئوغلان باشلاپ ماڭغان قوشۇن ئۆسەك دەرياسىنىڭ بويىغا يېتىپ كەلگەندە قاراڭغۇ چۈشۈپ كەتتى. بىرنەچچە كۈندىن بېرى زادىلا توختاپ باقمىغان ئاق يېغىنمۇ شىپىدە توختاپ، ئاسمانىنىڭ بىر چېتى ئېچىلىپ كەتتى. زەڭگەر كېچە ئاسمىنىدا پارقىراپ يۇلتۇزلار كۆرۈنۈشكە باشلىدى.

توختىماي يول يۈرۈپ ھېرىپ ـ چارچىغان ئىلياس خوجا ئوغلانىنى ئۇسسۇزلۇق، ئاچلىق ناھايىتى ئازابلاۋاتقانىدى. ئاغزى قۇرۇپ لاۋزىلىشىپ كېتىۋاتقانىدى. سەمەرقەنتتىن باشلاپ ئۇنى قورۇقداپ كېلىۋاتقان بىر ھەزارە تۇرغاۋۇتنىڭ ھالىمۇ ئۇنىڭدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى.

ئىلياس خوجا بىر ـ بىرىگە چاپلىشىپ كەتكەن لەۋلىرىنى ئاران ئېچىپ، يېنىدا ئاتلىق كېلىۋاتقان ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىرغا:

ـــ ماڭا بىر يۇتۇم سۇ بېرىڭ! ـــ دەپ ئاران دېيەلىدى.

ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىر يېنىدىكى تېرە تۇلۇمنى ئېلىپ ئۇنىڭدىكى سۇنى قاچىغا تۆكۈپ، ۋەلىئەھەدكە سۇندى ۋە:

ـــ توغلۇقزادەم، بۇ سۇنى ئىچىپ، گېلىڭىزنى ئازراق بولسىمۇ نەمدۇبلىڭ، ـــ دېدى، ـــ بۇگۈن مۇشۇ ئۆسەك دەرياسى بويىدا چۈشكۈن قىلىمىز. ئاللا بۇيرۇسا، ئەتە ئەتىگەن يولغا چىقىپ، كەچ كىرگۈچە يۈرتىمىزدىكى كۆكدالاغا يېتىۋالالىساقلا، ئارافات كۈنىگىچە سىزنى چوقۇم پايتەختكە ئامان ـ ئېسەن يەتكۈزۈپ بارىمىز.

---

① قازاقىستاندىكى ئۆسەك دەرياسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان ۋادا. ھازىرقى يەر ـ كەنت رايونىنىڭ تەۋەسىدە.

ـــ ئېيتقىنىڭىز كەلسۇن، ئۇلۇغ ئەمىرىم! مۇشۇ تاپتا قانىتىم بولغان بولسا ئىدى، خاقان ئاتامنىڭ، خان مومامنىڭ، خان ئاپامنىڭ قېشىغا بىر ئۇچۇپلا بېرىۋالغان بولاتتىم، ـــ دېدى ئۇ بالىلارغا خاس مەسۇملۇق بىلەن سۆزلەپ.

ۋەلىئەھدىنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىر يىغلاپ سالماسلىق ئۈچۈن دەرھال يېنىغا قاراپ تۇرۇۋالدى...

كەڭلىكى يېرىم چاقىرىمدەك كېلىدىغان ئۆسەك دەريا‌سى شارقىراپ ئاقماقتا ئىدى. دەريا قىنىدىن غۇر ـ غۇر سالقىن شامال ئۇرۇپ تۇراتتى. ئەتراپنى مۇدھىش قاراڭغۇلۇق باسقان، بارلىق مەۋجۇداتلارنىڭ ھەممىسى خۇددى ماتەم تۇتۇپ، قايغۇ بىلدۇرۇۋاتقاندەك سۈكۈتتە ئىدى. جىمجىتلىققا چۆمگەن ئۆسەك ۋادىسىدا دەريادا ئېقىۋاتقان سۇنىڭ شاۋقۇنى تېخىمۇ سۈرلۈك ئاڭلانماقتا ئىدى. بۇ چاغدا ئاسمان پۈتۈنلەي ئېچىلىپ كەتكەن بولۇپ، زەڭگەر كېچە ئاسمىنىدا يارقىن يۇلتۇزلار چاراقلاپ كەتكەنىدى. ساپ ھاۋا تولىمۇ يېقىملىق بولۇپ، كېچە مەنزىرىسى تولىمۇ گۈزەل ئىدى...

ئۇلار كۆكدالا ۋادىسىغا قەدەم باسقاندىن كېيىن، تۈزۈكمۇ دەم ئالماستىن، ئارافات كۈنىدىن بىر كۈن ئىلگىرى پايتەخت ئالمالىققا يېتىپ كېلىشتى. ئادەتتە سودا ـ سېتىق بىلەن قىزىپ كېتىدىغان ئاۋات رەستىلەر، كۆجۈم كوچىلار، قاينىاق مەھەللىلەر بۈگۈن نېمىشقىدۇر خۇددى گۆرستانەدەكلا جىمجىت ئىدى. دۈكانلار تاقالغان، سودا ـ سېتىق توختاپ كەتكەن. ئادەملەر بولسا خۇددى ھازىدارلاردەك كىينىشۈالغانىدى. شەھەردە تولىمۇ ئېغىر بىر تۇرلۇك قايغۇ ـ مۇسىبەت ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى.

ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىر تۇرغاۋۇتلارغا سەپنىڭ ئالدىدا كېتىۋاتقان ۋەلىئەھدىنى قوغداش ئۈچۈن قورشاپ مېڭىشنى ئىشارەت قىلدى.

ئىلياس خوجا ئوغلان باشلاپ ماڭغان ئاتلىقلار سېپى ئوردا ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، ئوردىنىڭ ئىچىدىن تۇرغاۋۇتلار تۇمەننىڭ تۇمەنبېگى، ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىر باشچىلىقىدىكى ئەمىر ـ ئۆمەرا، ۋەزىر ـ ۋۇزرا، بەگ ـ بىگات، ئەكابىر ـ ئەشرەپلەر ئۇلارنىڭ ئالدىغا ئىستىقبال قىلىپ چىقىشتى. ۋەلىئەھد، ماۋەرائۇننەھر نائىبى ئىلياس خوجا ئوغلان ئاتتىن چۈشۈپ ھەممىدىن ئاۋۋال خان تاغىسى، ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىر بىلەن سالاملىشىپ كۆرۈشكەندىن كېيىن، رەئىيەت بىلەن ئادەتتىكىدەكلا سالاملىشىپ كۆرۈشتى.

ئىلياس خوجا ماۋەرائۇننەھرگە نائىب قىلىپ تەينىلەنگەندە ئاران سەككىز ياشتا بولغاچقا، نائىبلىقنى ئەمىر بەگچەك باھادىر قىلسىمۇ، ئەمما ئىلياس خوجا ئوغلان كىشىلەرنىڭ ئۆزىگە بويۇن ئېگىپ، تەزىم قىلىشلىرىغا ئادەتلىنىپ قالغان بولغاچقا، خان تاغىسى، ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىر باشچىلىقىدىكى رەئىيەتنىڭ ئۆزىگە قىلغان تەزىم سالىمىغا جاۋابەن بېشىنى سەل ـ پەل ئېگىپ قويۇش بىلەنلا چەكلەندى. ئاندىن خاقان ئاتىسىنىڭ تەن ـ سەھەتىنى سورىغاندەك قىلىپ، ئۇلارغا سوئال نەزىرى بىلەن قاراپ تۇردى.

بۇ چاغدا ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىر رەئىيەتكە ۋاكالەتەن سۆزلەپ:

ـــ ئېغىر قايغۇ ـ مۇسىبەتكە چۆمدۇق ! توغلۇقزادەم، باشپاناھسىز قالدۇق ! ـــ دېدى كۆزىگە لىق ياش ئېلىپ، ـــ ئەمدى بىزنىڭ پۈشتىپاناھىمىز، دەپ سىزگىلا بەيئەت قىلىمىز !

ـــ جانابىي خان ئالىيلىرى، ھەممىمىز سىزگە ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلغايمىز ! ـــ دېيىشتى رەئىيەتمۇ ئۇنىڭغا ئەگىشىپ گۈرۈلدەپ.

ئۇلارنىڭ جاۋابلىرىغا ھەيران بولغان ئىلياس خوجا ئوغلان خان تاغىسىغا تەئەججۈپ نەزىرى بىلەن قاراپ تۇرۇپ قالدى ـ دە:

ـــ خان تاغا، بۇ ئۇلارنىڭ نېمە دېگىنى؟ ـــ دەپ سورىدى كۆڭلى بىرنەرسىنى سەزگەندەك بولۇپ، ـــ نېمە ئىش يۈز بەردى؟ خاقان ئاتام قېنى؟ !

ـــ شاھىي جاھاندىن ئايرىلىپ قالدۇق، تۇغلۇقزادەم، پەدەرىڭىز ۋاقىتسىز قازا قىلدى ! ئىلاھىم ياتقان جايى جەننەتتە بولسۇن !

ـــ نېمە دېدىڭىز؟ ! خاقان ئاتام قاچان قازا قىلدى؟ ـــ دەپ سورىدى ئىلياس خوجا ئوغلان يىغلامسىراپ تۇرۇپ.

ـــ ساھىبقىران خاقانىي ئالەم بۇنىڭدىن ئۈچ ئاي ئىلگىرى جان تەسەددۇق قىلغانىدى !

ـــ ماڭا نېمىشقا خەۋەر قىلمىدىڭلار؟ !

ـــ غەيرەتلىكرەك بولۇڭ، تۇغلۇقزادەم، سىز ھازىر پادىشاھى ئالەم سىز ! ـــ دېدى ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىر ئۆزىنى زورغا بېسىۋېلىپ، ـــ ئەتە قۇربان ھېيىت نامىزىدا خۇتبە سىزنىڭ مۇبارەك نامىڭىزغا ئوقۇلىدۇ !

ئىلياس خوجا ئوغلان خان تاغىسىنىڭ بۇ سۆزلىرىگە قۇلاق سالمىدى:

ـــ مەن ھازىرنىڭ ئۆزىدە خان مومام، خان ئاپام بىلەن كۆرۈشۈشۈم كېرەك ! ـــ دېدى.

ـــ باش ئۈستىگە ! جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىر قۇللۇق بىلدۈرۈپ، ـــ بىز ھەممىنى ئالدىنئالا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويغان، مەن ھازىرلا سىزنى ھەرەمگە باشلاپ باراي !

تۇغلۇقزادە ئىلياس خوجا ئوغلان خان مومىسى بىلەن خان ئاپىسىنى كۆرگەندە، ئۆزىنى خۇددى چوڭلاردەك تۇتۇپ، كىچىككىنە قوللىرىنى كۆكسىگە قويۇپ ئەدەپ بىلەن سالام قىلدى. ئاندىن يۈگۈرۈپ بېرىپ خان مومىسى بىلەن خان

ئاپىسىنىڭ قوللىرىغا ئېسىلىپ ئېسەدەپ يىغلاپ كەتتى.

شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن بۇ ئامراق نەۋرىسىنىڭ يەتتە يېشىدىلا خاقان ئاتىسى تەرىپىدىن تەخت ۋارىسى — ۋەلىئەھد دەپ ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، سەككىز يېشىدا ئاپىسىنىڭ ئىسمىق باغرىدىن ئاجرىتىۋېلىنىپ، يىراقتىكى ماۋەرائۇننەھرگە نائىب قىلىپ ئەۋەتىلگىنىنى، ئۇنىڭ مۇشتۇمدەك تۇرۇپلا كىچىككىنە بېشىدىن ھەتتا چوڭ ياشتىكى نۇرغۇن ئادەملەرمۇ ئۆز بېشىدىن كەچۈرمىگەن جۇدالىق ئازابلىرىنى كەچۈرگەنلىكىنى، تەقدىر ـ قىسمەتنىڭ ئۇنىڭ ئەقلىنى يېشىدىن چوڭ قىلىۋەتكەنلىكىنى ئويلاپ، ئىچى بەك سىيرىلدى.

— تۇغلۇقزادە ئوغلۇم، — دېدى خان مومىسى توقتۇز ياشلىق بۇ خاقان نەۋرىسىنىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ، — رەھمەتلىك خاقان بوۋاڭ ئېسەن بۇغاخانىنىڭ خانىدانىدا ئەڭ قېرىسىدىن پەقەت مەنلا ئېشىپ قالدىم. خاقان ئاتاڭ رامىزانىنىڭ ئون يەتتىسىدە دۇشمەنلىرى تەرىپىدىن زۇقۇم زەھەر قىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. ئاڭلىسام ھەزرىتى ئەلى شاھىي مەردانمۇ دەل مۇشۇ كۈندە دۇشمەنلىرى تەرىپىدىن قەستلەپ ئۆلتۈرۈلگەنكەن. مەن قېرىغىنىمدا بۇنداق ئېچىنىشلىق پاجىئەنى كۆرۈرمەن دەپ ئويلىمىغانكەنمەن. يىغلىدىم، قاقشىدىم، كۆز يېشىم قۇرۇدى. ئاخىر سەۋر قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم. ھالا بۇگۈن يېشىم يەتمىشكە ئۇلاشقاندا ئۆمرۈمنىڭ ئەڭ ئازابلىق مەزگىلىگە دۇچ كېلەرمەن دەپ زادى ئويلىمىغانكەنمەن، بالام !...

خان مومىسى كۆز ياشلىرىنى ئاق داكا ياغلىقىنىڭ ئۇچى بىلەن ئېرتىپ قويدى.

توقتۇز ياشلىق چاغاتاي ۋەلىئەھدى ئىلياس خوجا ئوغلان خان مومىسىنىڭ قولىنى تۇتۇپ، خۇددى چوڭ ياشتىكى ئادەملەردەك سۆزلىدى:

ـــ خان موما، يىغلىماڭ ! خان ئاپام بار، يەنە مەن بار، ئاللا نېسىپ قىلسا، بۇ كۈنلەرمۇ ئۆتۈپ كېتەر. خان موما، يەنە ئوبدان كۈنلەرگە ئۇلىشارمىز !

ـــ ۋاي تاتلىق تىلىڭدىن ئايلىناي، خاقان ئوغلۇم ! ـــ دېدى خان مومىسى خۇشال بولغىنىدىن نەۋرىسىنىڭ بېشىنى سىلاپ، ـــ سەن ھەممىمىزنىڭ تاغدەك يۆلەنچۈكى، رەھمەتلىك خاقان ئاتاڭ تۇغۇلغان كۈندىن تارتىپلا ئاتىسى خاقان بۇۋاڭنى كۆرمەي چوڭ بولغانىدى. بىراق، خاقان ئاتاڭ رەھمەتلىك بۇۋاڭ قىلالماي ئارماندا كەتكەن بۇيۇك ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغانىدى. ساڭا ئۆمۈر ۋە ئامەت تىلەيمەن. خىزىر يېشىنى ياشىغايسەن. رەھمەتلىك ئاتاڭ قىلىشنى ئويلىغان، ئەمما قىلالماي ئارماندا كەتكەن ئۇلۇغ ئىشلارنى ۋۇجۇدقا چىقارغايسەن، ئىلاھىم !

كىچىكىدىن تارتىپلا چوڭلار بىلەن ياخشى مۇئامىلە قىلىشقا ئۆگىتىلگەن ئىلياس خوجا ئوغلان خان مومىسى بىلەن كۆرۈشۈپ بولغاندىن كېيىن، بىر چەتتە قاراپ كۆز يېشى قىلىپ تۇرغان ئاپىسىغا ئىككى قولىنى كۆكسىگە قويۇپ سالام قىلدى:

ـــ لەببەي خان ئاپا، مانا ئوغلىڭىز ئالدىڭىزغا خىزمىتىڭىزگە كەلدى. سىزنى بەك سېغىنىدىم !

خانىش زەمۇران بىبى ئوغلىنى باغرىغا بېسىپ يىغلىدى:

ـــ ئىلياسخان ئوغلۇم ! سېنى خەۋپ ـ خەتەر ئارىسىغا ئەۋەتكەنلىكىم ئۈچۈن مېنى كەچۈر ! دۇنيادا سېنىڭدەك بىرلا پەرزەنتىنى ئاتىسىدىن جۇدا قىلغان مەندەك ئاپاڭنى كەچۈر ! ئەمدى يالغۇز ئوغلۇمغا ئاتىسىنى نەدىن تاپارمەن ! نەدىن تاپارمەن ! ئاتاڭغا كەلگەن ئەجەل ماڭا كەلسە بولماسمىدى؟ ئاشۇ ئىپتارلىق ئوغىنى مەنلا ئىچسەم بولماسمىدى؟ !

ھازىر قايغۇغا بېرىلىپ يىغلاپ ئولتۇرىدىغان پەيت ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ يەتكەن شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن كېلىنىگە كايىپ، ئۇنى جىملىدى:

ـــ ھوي كېلىن ! بەس، يېتەر ئەمدى ! سەۋر قىل، ئوغلۇڭ

ئۇچۇن كېرىكى سېنىڭ يىغاڭ ئەمەس، بەلكى ئۇنىڭ خاقان ئاتىسىدىن قالغان تەختكە ئولتۇرۇپ، خانلىق تاجىنى كىيىش !

ئاندىن ئۇ بىر چەتتە قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرغان ئوغلى ئەمىر تۆمۇر مەلىكتىن:

— تاج كىيىش مۇراسىمىنىڭ تەييارلىقى پۈتكۈزۈلدىمۇ؟ — دەپ سورىدى.

— ھۆرمەتلىك ۋالىدەمگە مەلۇم بولغايكى، جىمى تەييارلىق ئىشلىرىنى پۈتكۈزۈپ قويدۇق. خاتىرجەم بولغايسىز !

— توغلۇقزادە ئوغلۇم، تەڭرىم ساڭا كۈچ ـ قۇۋۋەت ئاتا قىلسۇن ! خاقان ئاتاڭنىڭ تەختىگە ئولتۇرۇپ بەرقەرار بولغايسەن. ئۇزاق ـ ئۇزاق يىللار ھۆكۈم سۈرگەيسەن ! ئەمدى بىزنىڭ باشپاناھىمىز ئۆزۈڭسەن ! ئىچكى ـ تاشقى ئىككى تەرىپىمىزدىن دۈشمەن باسقان مۇشۇنداق ئەھۋالدا، مەملىكەتنى بىرلەشتۈرۈش ئۈچۈن قۇدرەت كېرەك، ئەقىل كېرەك ! چاغاتايزادىلەر ئارىسىدا ئەڭ ئەقىللىكى، ئەڭ قۇدرەتلىكى بىزنىڭ توغلۇقزادە ئوغلىمىز ئىلياس خوجا ئوغلاندۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن، بۇ مەملىكەتنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى مۇقەررەر يوسۇندا سەن ئىگىلىشىڭ كېرەك ! تەڭرىم بىزنىڭ قايغۇلۇق كۈنلىرىمىزنى سەن ئارقىلىق خۇشاللىق كۈنلەرگە يەتكۈزدى ! ئەمدى شۇنى غەنىيمەت دەپ بىلەيلى !...

تۇرغاۋۇتلار تۇمەنىنىڭ تۇمەنبېگى، ئوردا قۇرچىلىرىنىڭ ئەمىرى تۆمۇر مەلىك باھادىر چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ۋارىسى ئىلياس خوجا ئوغلانىنى مەرھۇم خاقان ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ تەختىگە چىقىرىشنىڭ تەييارلىقىنى جىددىي ئىشلەپ زۇلھەججەنىڭ توققۇزىنچى كۈنىگە① — ئارافات كۈنىگە ئۆلگۈرتوپ پۈتكۈزدى.

قۇربان ھېيت نامىزى ئالمالىقتىكى ھېيتگاھ جامەسىدە

① زۇلھەججەنىڭ توققۇزىنچى كۈنى — مىلادىيە 1364 ـ يىلى 8 ـ ئاينىڭ 30 ـ كۈنى.

ئوقۇلدى. نامازغا شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشدىن ۋەلىيۇللا ئىمامىلىق قىلدى. ئۇ ئىلياس خوجىنىڭ خانلىق تەختىگە ئولتۇرغانلىقىنى مەدھىيەلەپ خۇتبە ئوقۇغاندا، پۈتۈن ھېيتگاھ جامەسىنىڭ ئىچى ۋە تېشىدا گۈلدۇراس ئالقىش ساداسى ياڭراپ، پايتەخت ئاسمىنىنى چاڭ كەلتۈردى.

قۇربان ھېيىت نامىزى ئاياغلاشقاندىن كېيىن، خان ئوردىسىدىكى قۇببىلىك سارايدا داغدۇغىلىق تاج كىيىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلان مەرھۇم خاقان ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ ئالتۇن تەختىي ئۇستىدە ئولتۇرغاندا، ئاتىسىنىڭ مېھرىلىك سىيماسى بىردىنلا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا گەۋدىلىنىپ، كۆڭلى بۇزۇلدى ـ دە، يىغلاپ سېلىشتىن ئۆزىنى ناھايىتى تەستە تۇتۇۋالدى. خان تاغىسى تۆمۈر مەلىك باھادىر ئۇنىڭ قۇلىقىغا: «قەيسەرەك بولۇڭ خان ئالىيلىرى، بۇ سىزنىڭ تاج كىيىش مۇراسىمىڭىزدۇر !» دەپ پىچىرلىدى.

ئوردىنىڭ مۇراسىمچىگى قولىدىكى ئالتۇن ھاسىسىنى يەرگە ئۇچ مەرتىۋە ئۇرۇپ، تاج كىيىش مۇراسىمىنىڭ باشلانغانلىقىنى ئېلان قىلدى. مەۋكەبتىكى ۋەزىر ـ جايساڭ، ئەمىر ـ ئۆمەرا، بەگۋ بىگات، ئەكابىر ـ ئەشرەپلەرنىڭ ھەممىسى ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىرنىڭ باشچىلىقىدا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ يېڭى ھۆكۈمرانى ئىلياس خان ئولتۇرغان ئالتۇن تەخت ئالدىغا كېلىپ تىز چۆكۈپ ساداقەتلىك بىلدۇرۇپ، تەزىم بەجا كەلتۈرۈشكە باشلىدى. ئۇلار موڭغۇل يوسۇنى بويىچە خانىنىڭ سول قول تەرىپى بىلەن تەختىنىڭ كەينىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ خانىنىڭ ئالدىغا كەلگەندە، تىز چۆكۈپ، يەرنى ئۆپۈپ باش ئۇرۇشتى. بۇ ئارىلىقتا ئۇلارنىڭ ھەربىرى توققۇز قېتىم تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ تەزىم رەسمىيىتىنى ئادا قىلدى. يانغاندىمۇ خۇددى ئاۋۋالقىغا ئوخشاشلا توققۇز قېتىم تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ يەر ئۆپۈپ تەزىم بەجا كەلتۈرۈشتى. دۆلەت ئەركانلىرى پۈتۈنلەي موڭغۇل

رەسىمىدە كىيىنگەنىدى، ئۇلارنىڭ بېشىدىكى موڭغۇلچە بۆكلىرى، ئۇچىسىدىكى سۇجوۇ تاۋىرىدىن كەشتە بېسىپ تىكىلگەن تونلىرى، بېلىدىكى يېشىل چەمدىن ئىشلەنگەن موڭغۇلچە كەمەرلىرى ئاجايىپ كۆركەم ئىدى. توققۇزدىن توققۇز تەزىم رەسمىيىتى ئاخىرلاشقاندىن كېيىن، شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ماڭلىيىغا مېغىزدەك بىر دانە بەدەخشان لەئەلى قادالغان توز قانىتى ئوتۇغاتلىق كىچىك بىر يىپەك سەللىنى ئىلياس خانىنىڭ بېشىغا ئاۋايلاپ كىيدۇرۇپ قويىدى ۋە ئۇنىڭغا تىلەكلەر تىلەپ، ئۇزۇن دۇئا قىلدى. ئاخىرىدا خان ئورنىدىن تۇرۇپ، ئەئىيانى دۆلەتخاھلارغا قول ئىشارىتى قىلىپ تەشەككۇر بىلدۇردى.

مۇراسىمبېگى داغدۇغىلىق تاج كىيىش مۇراسىمىنىڭ ئاخىرلاشقانلىقىنى جاكارلىدى...

خانىنىڭ تاج كىيىش مۇراسىمىغا نائىب ئۇلۇسبېگى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۆزبەكنىڭ بىتاپ بولۇپ قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ قاتناشمىدى.

شۇ كۈنى كەچتە ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىر، خان مۆھۈرداری يەللىغ تايشى، شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ۋە ئېپىسكوپ لاۋرېنتىي ھەزرەتلەر ئىلياس خانىنىڭ ئالدىغا سالامغا كىرگەندە، ئۇ كۆڭلى يېرىم بولۇپ يىغلاپ ئولتۇراتتى.

— خان ئالىيلىرى، بىز سىزنىڭ ئەھۋالىڭىزنى چۈشىنىمىز، — دېدى يەللىغ تايشى ھاسىراپ ئاران سۆزلەپ. ئۇنى يېقىندىن بۇيان زىققە كېسىلى يامان قىينىۋاتقانىدى، — سىز خاقان ئاتىڭىزنىڭ ۋاقىتسىز قىلغان ۋاپاتىغا قايغۇرۇپ يىغلىماقتىسىز. مەرھۇم تۇغلۇق تۆمۈرخان باشقىلارغا ياخشىلىقلا ئويلايدىغان، ئاجىزلارنىڭ بېشىنى سىلايدىغان ھېممەتلىك ياخشى خاقان ئىدى. مەن بىلمىدىمكى، دۇنيادا ئۇنىڭغا ئوخشاش، ھەمىشە باشقىلارنىڭ غېمىنى يەپ، باشقىلارغا

مېھرىبانلىق قىلمىدىغان خاقان يەنە بارمىكىن؟ ئۇ بۇ دۇنياغا پەقەت ياخشىلىق، ساۋابلىق ئىشلارنى قىلىش ئۈچۈنلا تۇغۇلغان ئۇلۇغ بىر ئىنسان ئىدى. بىراق، ئېچىنىشلىق ئۆلۈم ئۇنى ۋاقىتسىز ئارىمىزدىن ئەكەتتى. ئۇنىڭ ۋاپاتىغا ھەممىمىز ئېچىنماقتىمىز !...

ـــ شۇنداق، مەرھۇم خاقان ئاتىڭىزنىڭ ئىجتىھات قىلىشى بىلەن، ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنىڭ سۆزىنى قوللاپ، ـــ چاغاتاي مەملىكىتى مەشرىق ۋە مەغرىپتە يەتتە ئىقلىمغا تونۇلدى. چاغاتاي مەملىكىتىدە ياشايدىغان جەمئى ئەھلى ئۇلۇسلار مەرھۇم خاقان ئاتىڭىز كۆتۈرگەن قۇدرەتلىك تۇغ ئاستىدا خۇددى ئاق سۈتنىڭ قايمىقىدەك بىر خەلق بولۇپ ئۆيىدى. بۇ ئەلۋەك زېمىندا ياشايدىغان خەلقنىڭ نەسلى ئاۋۇپ، قاتارى كۆپىيىشكە باشلىغاندىن بۇيان، باشقا ئەللەرنىڭ خەلقى تەرىپىدىن ئومۇملاشتۇرۇلۇپ، «ئۇيغۇر» دەپ ئاتالماقتا. پەسسىللەر ئالماشتى، باھار كېتىپ قىش مەۋسۇمى يېتىپ كەلدى. ئۆلۈمنىڭ مۇدھىش شۇرغانلىرى ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرنى قارا يەرگە كۆمۈپ تاشلىيالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇ باشلىغان ئۇلۇغ كارۋان ـــ ئۇيغۇرلار ئۇلۇغ سەپەردە داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلىمەكتە. سىز خىزىر سۈپەت ھىممەتلىك خاقان ئاتىڭىزنىڭ قولىدىن بۇ ئۇلۇغ كارۋاننى غەلىبىدىن ـ غەلىبىگە باشلاپ ماڭىدىغان ئاشۇ غالىب تۇغنى ئۆتكۈزۈۋېلىپ بۇ مەملىكەتكە ساھىب خاقان بولدىڭىز. بىز ئىشىنىمىزكى، سىز كۆتۈرمەكچى بولغان ئاشۇ قارچىغا سۈرەتلىك قىزىل تۇغ ئاستىغا ئۇيغۇر بولۇپ ئۇيۇغان بۇ ئۇلۇغ كارۋاننىڭ نەسلى ـ ئەۋلادى خۇددى كۆكلەمدىكى باھار مايسىسىدەك مەڭگۈ كۆكلەپ ـ ياشنايدۇ !

ئىلياس خاننىڭ ھازىرقى ئەھۋالىنى ۋە مەملىكەتنىڭ ھازىرقى ۋەزىيىتىنى بەش قولدەك چۈشىنىدىغان خان تاغىسى، ئوردا قۇرچىلىرىنىڭ ئەمىرى تۆمۈر مەلىك باھادىر بۈگۈنكى تاج

كىيىش مۇراسىمىغا ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ قاتناشمىغانلىقىنى ئېيتىپ كېلىپ، مۇنداق دېدى:

ــ مەرھۇم خاقان ئاغام تۇغلۇق تۆمۈر سەلتەنەت ئىشىدا ئەزەلدىن بىپەرۋالىق قىلمىغانىدى. خاقانىم، سىزنىڭ ھاياتىڭىزدىكى مەردانە تۇرىدىغان ۋە ئەڭ تەشۋىشلىك كۈنلىرىڭىز مانا ئەمدى باشلاندى. شۇنىڭ ئۈچۈن، چوقۇم مەرھۇمغا بولغان قايغۇڭىزنى كۈچكە ئايلاندۇرۇشىڭىز، ھوشيار، قەيسەر ۋە غەيرەتلىك بولۇپ، سەلتەنەت دۇشمەنلىرىنىڭ بېلىنى ئۈزۈل ـ كېسىل ئوشتۇپ تاشلاشقا بەل باغلىشىڭىز كېرەك. بىز ئايغاقچىلىرىمىزدىن توپىلاڭچى ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئاتىڭىزنىڭ ئۆلۈمىدىن خەۋەر تېپىپ دەرھال توپىلاڭچىلارنىڭ يەنە بىر كاتتىبىشى ئەمىر ھۈسەين بىلەن بىرلىشىپ جەيھۇن بويىدىكى تاشاربق قورغىنىغا لەشكەر تارتىپ كەلگەنلىكى ھەققىدە مەلۇمات تاپشۇرۇۋالدۇق①. تاشتۆمۈر باھادىر ھايات ۋاقتىدا ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارشى يۈرگۈزگەن قىڭغىر ئىشلىرىنى بايقىغاندىن كېيىن، مەرھۇم تۇغلۇق تۆمۈرخانغا ئۇنى دەرھال تۇتۇپ يوقىتىش ھەققىدە تەكلىپ بەرگەنىدى. بىراق، تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن، بۇ ئىش ھازىرغا قەدەر ئورۇنلانماي كېلىۋاتقانىدى. بۈگۈن تاج كىيىش مۇراسىمىغا قاتناشمىغانلىقى ئۈنىڭ ئۆز پەيلىدىن يانمىغانلىقىنى ئىسپاتلاپ تۇرماقتا. مەن خان ئالىيلىرىغا مۇنداق ئىككى تۇرلۇك تەكلىپ بېرىمەن: بىرىنچى، ئەمىر تۆمۈرنى دەرھال توپىلاڭچى دەپ جاكارلاپ، ئۇنى تۇتۇپ يوقىتىش توغرىسىدا ئەمىر بەگچەككە پەرمان چۈشۈرگەيسىز؛ ئىككىنچىسى، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ بارلىق مەرتىۋە ـ ئىمتىيازلىرىنىڭ بۈگۈندىن باشلاپ پۈتۈنلەي بىكار قىلىنغانلىقىنى جاكارلاپ، ئۇنى تۇتۇپ قاماققا ئېلىپ، قاتال سۈيقەستچىلىرى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ۋە

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، شەرەفىدىن ئەلى يەزدىينىڭ «زەپەرنامە» دېگەن كىتابىغا قارالسۇن. مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 2007 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

ئۇنىڭ تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ئۆلۈمى بىلەن زادى مۇناسىۋىتى بار ـ يوقلۇقىنى تەھقىق قىلىپ ئېنىقلاپ چىقىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرگەيسىز !

ـــ ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىرنىڭ بۇ ئىككى تۈرلۈك تەكلىپىنى مەنمۇ قوللايمەن ! ـــ دېدى يەللىغ تايشى، ـــ مەرھۇم خاقان تۇغلۇق تۆمۈر ھايات ۋاقتىدا ئول ئەمىر تۆمۈر بىلەن ئەمىر قەمەردىن دوغلاتنىڭ ئىشلىرى كۆپ قېتىم مۇھاكىمە قىلىنغان. ئەمما، ئىزچىل ھەل بولماي كېلىۋاتقانىدى. ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋاقىتسىز ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن، ھەممىمىزنىڭ كۆڭلى ئېغىر جۇدالىق قايغۇسى ئىچىدە قاتتىق شېكەستىلەندى. سىلى تېخى يېڭىلاتىن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىگە ساھىب بولدىلا. بىراق، دۇشمەن بىزنىڭ كۆڭۈل جاراھەتمىزنىڭ ساقىيىپ، جامائىتىمىزنىڭ ئوڭ ـ سول سېپىنى تېپىۋېلىشىمىزغا ھەرگىز قاراپ تۇرمايدۇ. ئۇلار پات ئارىدا ئۇستىمىزگە باستۇرۇپ كېلىدۇ. شۇڭا، كىمكى كىچىك دۇشمەننى بەك تۆۋەن چاغلىسا، كىچىككىنە ئوتنى پەرۋاسىزلىق ئىلكىدە ئۆچۈرمەي قويغانغا ئوخشاش بىر ئىش بولىدۇ. ھوشيار ھۆكۈمران شۇنداق بولۇشى كېرەككى، دۇشمەن قانچىكى مۇلايىملىق كۆرسەتسە ئۇنىڭدىن شۇنچە گۇمان ـ شۇبھىلىنىش كېرەك. مۇبادا غاپىللىق قىلىنسا، دۇشمەن ھەر ۋاقىت قەست قىلىپ يۇرگەچكە، پۇرسەت تېپىپ تەدبىر ئوقىنى مۇراد نىشانىغا تەگكۈزمەي قالمايدۇ. ئۇ چاغدا چارە ۋە ئىلاج تېپىشنىڭ ۋاقتى ئاللىقاچان ئۆتۈپ كەتكەن بولىدۇ ـ دە، ھەسرەت ـ نادامەت قىلغان بىلەن ھېچقانداق پايدا بەرمەيدۇ !

ـــ خان تاغا، سىزنىڭچە قانداق قىلساق مۇۋاپىق بولۇر؟ ـــ دەپ سورىدى ئىلياس خان ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىرغا ئۇمىد نەزىرى بىلەن قاراپ.

ـــ هازىرقى ۋاقىتتا توپىلاڭ كۆتۈرگەن ئەمىر تۆمۈر باشچىلىقىدىكى ماۋەرائۇننەھرلىك ئىسيانچى بەگ ـ ئەمىرلەرنى ياساققا تارتىپ جازالاش سەلتەنەتىمىزنىڭ ئامانلىقىغا بىۋاستە مۇناسىۋەتلىك ئىش ھېسابلىنىدۇ، ـــ دېدى ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىر ۋەزىيەتنى تەھلىل قىلىپ، ـــ مەرھۇم خاقان ئاتىڭىز تۇغلۇق تۆمۈرخان شەخسەن ئۆزى ئىككى داپقۇر لەشكەر باشلاپ بېرىپ، ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىنى ئاران تىنچىتقانىدى. ئەلھال، ئىسيانچى ئەمىر تۆمۈر سەلتەنەتىمىزنىڭ تەسىرىنى ئۇ يەردىن سىقىپ چىقىرىش ئۈچۈن، بىزنىڭ جەيھۇن دەرياسى بويىدىكى چېگرا مۇداپىئە ھەزارەلىرىمىزگە ئۇزۇكسىز ھۇجۇم قىلىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرماقتا. گەرچە ئەمىر تۆمۈرنىڭ توپىلاڭچى قوشۇنى سان جەھەتتە بىزدىن ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ لەشكەرلىرى ئۇرۇش قىلىپ كۆرمىگەن، تەجرىبىسىز ۋە ئىنتىزامسىزدۇر، ئۇنىڭ قوشۇنى قىلچە جەڭگىۋارلىقى بولمىغان ئالامانلار توپىدىن باشقا نەرسە ئەمەس. شۇڭا، مەن ئىسيانچى ئەمىر تۆمۈرنى ياساقتا تارتىپ جازالاش ئۈچۈن خان ئالىيلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئەمىر توقتۆمۈر باھادىر بىلەن بىللە زور لەشكەر باشلاپ، دەرھال ماۋەرائۇننەھرگە قايتىشى زۆرۈر، دەپ ھېسابلايمەن. خان ئالىيلىرى ماۋەرائۇننەھردە توپىلاڭچىلارنى ياساققا تارتىپ جازالاشنى شەخسەن ئۆزى بۈاستە باشقۇرۇپ، ئەمىر بەگچەك باشچىلىقىدىكى قوشۇنلىرىمىزغا ئىلھام بېرىپ تۇرسا، ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى يۇز ھەسسىلەپ ئاشىدۇ ـ دە، سەلتەنەتىمىزنىڭ سۇرىنى ماۋەرائۇننەھردە تېخىمۇ قاتتىق ۋە كۈچلۈك جارى قىلدۇرۇشتىكى ئەھمىيىتى ئىنتايىن زور بولىدۇ.

ـــ خان تاغا ھەزرەتلىرى، سىزنىڭ ئېيتقىنىڭىز بويىچە بولغاي، ـــ دېدى ئىلياس خان دەرھال، ـــ جانابي يەللىغ تايشى، سىز خان تاغامنىڭ بايا ئېيتقانلىرى بويىچە ئەمىر تۆمۈر بىلەن

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ پۈتۈن ھوقۇق، مەرتىۋە ـ ئىمتىيازلىرىنىڭ بىكار قىلىنغانلىقى ۋە ياساقتا تارتىپ جازالاش ئۇچۇن ئۇلارنى دەرھال توتۇش ھەققىدە پەرمان تەييارلىغايسىز، بۇ پەرمان مېنىڭ نامىمدا تەخىرسىز پۈتۈن مەملىكەتكە جاكارلانسۇن! بىز ماۋەرائۇننەھردىن قايتىپ كەلگۈچىلىك بولغان ئارىلىقتا ئوردىنىڭ بارلىق كۈندىلىك ئىشلىرىنى خان تاغىمىز، ھۆرمەتلىك ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىرنىڭ ئىدارە قىلىپ تۇرۇشىغا تاپشۇرىمىز ! مەلۇم قىلىدىغان باشقا ئىش بولمىسا، ئەمدى قايتساڭلار بولىدۇ !...

ئەتىسى ئىلياس خانىنىڭ ئەمىر تۆمۇرنىڭ ئەمىرلىك مەنسىپى بىلەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ئۇلۇسبەگلىك مەرتىۋىسىنىڭ بىكار قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى پەرمانى قولىغا تۇتقۇزۇلغان تەۋاچىلار مەملىكەتنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ماڭدۇرۇلدى. قۇرچىلار ئەمىرى تۆمۇر مەلىك باھادىر ئىلياس خانىنىڭ ئەمىر قەمەرىدىننى قولغا ئېلىش ھەققىدىكى پەرمانىنى كۆتۈرۈپ ئۆيىگە بارغاندا، ئۇنىڭ ئاللىقاچان قېچىپ كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى...

*　　*　　*

چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان سەلتەنەت ئىشلىرىنى بىرەر قۇر تەرتىپكە سېلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇلۇغ ئەمىر توقتۆمۇر باھادىر بىلەن بىللە زور لەشكەر باشلاپ پايتەخت ئالمالىقتىن ماۋەرائۇننەھرگە قاراپ يولغا چىقتى. بۇ چاغدا ئاللىقاچان كەچ كۈز پەسلى بولۇپ قالغانىدى. ئۇلار ئانچە ھايالىشماستىنلا ئەمىر بەگچەكنىڭ جەيھۇن بويىدىكى تاشاربۇق بارگاھىغا يېتىپ كېلىپ ئۇنىڭغا قوشۇلدى ۋە ماۋەرائۇننەھرلىك توپىلاڭچى ئەمىر تۆمۇربەگ بىلەن ئۇرۇش قىلىشقا تەييارلاندى.

ئىلياس خانىڭ سەككىز قاناتلىق خان چېدىرى تاشارىق قورغىنىڭ ئۈدۈلىدىكى تۆپىلىك ئۈستىگە تىكىلگەن بولۇپ، ئەتراپىغا ئىچىگە يامغۇر سۈيىنىڭ كىرىپ كەتمەسلىكى ئۈچۈن ئايلاندۇرۇپ ئېرىق قېزىلغان ۋە چېدىرنىڭ تام كىگىزىنىڭ ئاستى كەرگە تۈۋىگە توپا بىلەن مەھكەم باستۇرۇپ كۆمۈپ قويۇلغانىدى. خان چېدىرىنىڭ ئەتراپىغا چىم ياتقۇزۇلغان بولۇپ، توختىماي ياغقان يامغۇردا ياشىرىپ ياپيېشىل بولۇپ كەتكەنىدى. خان چېدىرى تىكىلگەن تۆپىلىكنىڭ ئاستى كەڭرى تۈزلەڭلىك بولۇپ، چاغاتاي ئوردىسىنىڭ سەركەردىسى بەگچەكنىڭ بارگاھى مۇشۇ تۈزلەڭلىكتە قۇرۇلغانىدى. تۈزلەڭلىكنىڭ جەنۇبىدىن جەيھۇن دەرياسى ئېقىپ ئۆتەتتى. دەريانىڭ ئۇ قېتىمدا تاشارىق دەپ ئاتىلىدىغان قەدىمكى بىر قورغان بار ئىدى. دەريادىن كېچىپ ئۆتكىلى بولىدىغان كېچىكنىڭ نامىمۇ مۇشۇ قەدىمكى قورغاننىڭ نامى بىلەن «تاشارىق كېچىكى» دەپ ئاتىلاتتى. قورام تاشتىن قوپۇرۇلغان قورغان تېمىنىڭ كۈنگۈرە ـ ئۈگەكلىرىگە سانجاق ـ سانجاق تۇغ ـ ئەلەملەر قادالغان بولۇپ، ئۈستىگە تۆۋەنگە دوملىتىلىدىغان تاش ـ ياغاچلار دۆۋىلەپ قويۇلغانىدى. ھازىر بۇ قورغان ماۋەرائۈننەھرلىك ئىسيانچى ئەمىرلەرنىڭ قارارگاھى بولغانلىقتىن، قورغاندىكى ئاھالىنىڭ ھەممىسى قورغاننىڭ سىرتىغا قوغلاپ چىقىرىلغانىدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇرۇشقا ياراملايدىغان قېرى ـ چۈرى، مەزلۇم ۋە ئۇششاق بالىلار ئىدى. ئەتراپنى قىيا ـ چىيا قاپلىغان بولۇپ، قورسىقى ئېچىپ كەتكەن ئۇششاق بالىلار خەقشىلىك قىلىپ يىغلاشماقتا ئىدى. بىچارە قېرىلار ۋە ئاياللار يىغلامسىراپ ئولتۇرۇشاتتى، قاراۋۇللار قورغاننىڭ كۈنگۈرە ـ ئۈگەكلىرىنىڭ ئارقىسىدىن ئۇلارغا قارىشىپ تۇرۇشاتتى.

قورغان ئۇستىدىكى قاراۋۇللار يىراقتىن بىر توپ ئاتلىق ئادەمنىڭ قورغان تەرەپكە كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، دەرھال هوشيارلىنىپ تۇرۇشتى. توپنىڭ ئالدىدا ئىككى ئادەم كېلىۋاتقان بولۇپ، ئۇنىڭ بىرسى ياشراق، يەنە بىرسى قېرىراق ئىدى. ياشراقى ئەمىر تۆمۈر بولۇپ، ئۇچىسىدىكى ئېسىل يىپەكتىن تىكىلگەن تون ئۈستىدىن پارقىراق قۇياش - ساۋۇت كىيىۋالغانىدى. پۈتىدا تۇمشۇقى ئۇستىگە قايرىلغان قىزىل كۆن ئۆتۈك بولۇپ، يېنىغا سۇپەتلىك ئىسپاهان تۆمۈرىدىن سوقۇلغان شەمشەر ئېسىۋالغانىدى. ئۇنىڭ يېنىدىكى ياشتا چوڭراق كىشى سابىق ئۇلۇسبېگى مەرهۇم ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ نەۋرىسى ئەمىر هۇسەين بارلاس ئىدى. ئارقىسىدىكى كىشىلەر ئۇلار بىلەن دائىم بىللە يۈرىدىغان بەگزادىلەر، ئەمىرزادىلەر ئىدى. ئاتلىقلار قورغان دەرۋازىسى ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، قاراۋۇللار دەرۋازىنى ئېچىپ ئۇلارنى ئىچىگە كىرگۈزۈۋەتكەندىن كېيىن، دارائىلىتىپ دەرۋازىنى ئىچىدىن يەنە تاقىۋالدى.

باهار پەسلىدە جەيهۇن بويلىرى ئىنتايىن گۈزەللىشىپ كېتەتتى. تاشاربق قورغىنى يامغۇر - يېشىن كۆپ بولىدىغان سۇيى مول بىر جاي بولغاچقا، مەنزىرىسى باشقا جايلارغا قارىغاندا چىرايلىق ئىدى. باهار پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭلا بۇ يەرنى يېشىللىق قاپلاپ، خىلمۇخىل لەيلىگۈللەر ئېچىلىپ جەننەتتەك بولۇپ كېتەتتى.

ئۆتكەن يىلى يازدا ئەمىر تۆمۈر ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغاندا ئاشكارىلىنىپ قېلىپ بەلختىكى قېيىنئاتىسى ئەمىر هۇسەيىننىڭ قېشىغا قېچىپ كېلىۋالغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارشى ئاشكارا ئىسيان كۆتۈردى ۋە ماۋەرائۇننەهرلىك تەپرىقچى كۈچلەرنى ئۆزىنىڭ بايرىقى ئاستىغا چاقىردى. ماۋەرائۇننەهرلىك تەپرىقچى بەگلەردىن خوجا سالىبەرى، بايان سۇلدۇزنىڭ ئوغلى

شەيخ مۇھەممەد ۋە كۇلاك دەشتىدە ئەمىر تۆمۇردىن بۆلۈنۈپ ئۆز ئېلىگە كەتكەن شىر بەھرامىلار دەرھال تۇشمۇتۇشتىن ئۇنىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش چاقىرىقىغا ئاۋاز قوشۇپ لەشكەر تارتىپ، ئاتلىق ۋە ياياقلىرىنى يىغىپ ـ تۆشەپ، ئىسيانچىلارنىڭ كاتتىبېشى ئەمىر تۆمۇر بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈش كېڭىشىگە قاتنىشىش ئۈچۈن تاشاربق قورغىنىغا يېتىپ كېلىشتى.

شۇ كۈنى چۈشتىن كېيىن ئېچىلغان ئىتتىپاق تۈزۈش كېڭىشىدە نۇرغۇن مەسىلىلەر مۇھاكىمە قىلىندى. بىراق، «جېتە قوشۇنلىرى» دەپ ئاتالغان چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلانىڭ قوشۇنى بىلەن بولىدىغان جەڭدە زادى قانداق چارە ـ ئۇسۇل قوللىنىش كېرەكلىكى مەسىلىسىدە ئىختىلاپ كۆرۈلدى.

ئەمىر ھۈسەيىن باشچىلىقىدىكى بىر بۆلەك ئىسيانچى كاتتىباشلار جېتە قوشۇنلىرىنى پەقەت مەيدان جېڭى قىلىش ئارقىلىق يەڭگىلى بولىدۇ، دەپ قارايتتى. ئەمىر ھۈسەيىن ئۆزىنىڭ بۇ تەشەببۇسىنى مۇنداق ئاساسلار بىلەن ئىسپاتلاشقا ئۇرۇندى: «جېتە قوشۇنلىرى يىراق موغۇلستاندىن ئۇزۇن يول يۈرۈپ يېقىندىلا بۇ يەرگە يېتىپ كەلدى. ئۇلار ھېرىپ ـ چارچىغانلىقتىن، قوشۇنىنىڭ جەڭگىۋارلىقى ئاللىقاچان تۆۋەنلەپ كەتتى. تاشاربق قورغىنىنىڭ قارشى تەرىپىدىكى جەڭ مەيدانىنىڭ يەر شارائىتى تۈز بولغاچقا، مەيدان جېڭى قىلىشقا تولىمۇ باب كېلىدۇ. شۇڭا، جېتە قوشۇنلىرىنى مەيدان جېڭى ئارقىلىق تامامەن تىرىپىرەن قىلىپ تاشلاش مۇمكىن؛ تولغما جەڭ ئۇسۇلى پەقەت يەر شارائىتى ئېگىز ـ پەس بولغان جايلاردا ئۆز رولىنى ئۇنۇملۇك جارى قىلدۇرالايدۇ. جېتە قوشۇنلىرى ھازىر يەر شارائىتى تۈز ۋە كەڭرى بولغان تۈزلەڭلىكنى جەڭ مەيدانى قىلىپ تاللىغان. ئۇ يەردە يوشۇرۇنغۇدەك دەل ـ دەرەخلىك، تاغ ـ ئېدىرلىق بولمىغانلىقتىن، تولغما جەڭ ئۇسۇلىنى قوللانغاندا، دۈشمەنگە مۇددىئايمىزنى ئوڭايلا

سەزدۇرۇپ قويمىز. مەيدان جېڭى قىلغاندا ئىككى تەرەپنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى يەكمۇيەك ئېلىشىدىغان بولغاچقا، قايسى تەرەپنىڭ سەركەردىسىنىڭ بىلىكىدە كۈچ ـ قۇۋۋەت بولسىلا، غەلىبە ـ نۇسرەت شۇ تەرەپنىڭ بولىدۇ !»

بىراق، ئەمىر تۆمۇر كۆرەگانىنىڭ يېشى كىچىك بولغىنى بىلەن، ئۇ ماتانەتلىك، شىجائەتلىك ۋە تەجرىبىلىك بىر سەركەردە ئىدى. ئۆز سېپىدىكىلەرنىڭ ئەھۋالى ئۇنىڭغا خۇددى بەش قولىدەك ئايان ئىدى. ئىسيانچى لەشكەرلەرنىڭ ئاساسىي قىسمى ئاقساقال ـ مويىسپىتلارنىڭ دەۋەت ـ تەرغىباتلىرى بىلەن ئىسيانغا ئاۋاز قوشۇشقان ئەل ئىچىدىن كەلگەن كىشىلەر ئىدى. بۇ ئالامانلار ئۇرۇشنى زادى كۆرۈپ باقمىغان ياكى ئۇرۇشنى ئۇزاقتىن ئىشىتكەن، ھېچقانداق ئۇرۇش تەجرىبىسى يوق كىشىلەردىن تەشكىل قىلىنغان بولغاچقا، ئىلياس خانىنىڭ پۇختا تەلىم ـ تەربىيە كۆرگەن، ئىنتىزامچانلىقى كۈچلۈك، قورال ـ ياراغلىرى خىل ۋە جەڭگىۋارلىقى ئۈستۈن بولغان مۇنتىزىم قوشۇنلىرىنى مەيدان جېڭى قىلىش ئارقىلىق يېڭىمەن دېيىش بالىلارچە قىلىنغان خام خىيال ئىدى. بىراق، ئەمىر ھۈسەيىن «جېتە قوشۇنلىرى» بىلەن مەيدان جېڭى قىلىشتا چىڭ تۇرۇۋالغاچقا، ئەمىر تۆمۇرمۇ ئامالسىز قالدى...

ئۇرۇش سەھەردە باشلاندى. قۇياش ئاسمان راۋىقىنىڭ دېرىزىسىدىن باش چىقىرىپ، ئۇيقۇدىن يېڭى ئويغانغان جانانىدەك مۇنەۋۋەر جامالىنى كۆرسىتىپ، ئالەمنى نۇرغا تولدۇرغاندا، ئىككى تەرەپتىن لەشكەرلەر توپ ـ توپ، سانجاق ـ سانجاق بولۇپ جەڭ مەيدانىغا كىرىپ قاتار تىزىلىپ جەڭنىڭ تەرتىپ ـ قائىدىلىرىنى بەجا كەلتۈردى. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆزلىرىنىڭ ئوڭ ـ سول قاناتلىرىدا بۆكتۈرمە قويۇشتى. ئىلياس خان تەرەپنىڭ ئەمىرلىرى قوشۇننى تەرتىپكە سېلىش ۋە جەڭگە

تەييارلاش جەھەتتىكى قەتئىي شەرتلەرگە ئەمەل قىلغان ھالدا لەشكەرلىرىنى تولۇق قوراللاندۇرۇپ، ئاتلارغا گىجىم تاقاپ، لەشكەرنى ئوڭ قانات ۋە سول قانات قىسىملىرى بويىچە تەشكىللەپ سەپ تۈزدى. چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ سول قانىتى ئىلياس خان باشچىلىقىدىكى ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىرنىڭ قوشۇنلىرى توپىدىن زىننەت تاپتى. ئوڭ قانىتى چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ سەركەردىسى، ئەمىر بەگچەك باھادىر ۋە ئەمىر ھامىد كۈرلۈكۈتلارنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇرۇلدى.

شۇنداق قىلىپ، بىر ـ بىرىگە دۈشمەن بولغان ھەر ئىككى تەرەپتىكى قوشۇنلار قانات ـ قانات بولۇپ، ئىنتىقام ۋە جەڭ قىلىش يۈزلىرىنى بىر ـ بىرىنى ھالاك قىلىش تەرەپكە قاراتتى.

قارشى تەرەپتىكى ئەمىر تۇمۇرنىڭ ئىسيانچى ئالامانلىرىمۇ خۇددى چاغاتاي قوشۇنلىرىدەك ئىككى قانات تۈزۈشكەنىدى: ئىسيانچى ئەمىر ھۈسەيىن ئوڭ قاناتنى تۈزگەن، ئەمىر تۇمۇر سول قاناتنى تۈزگەنىدى. شۇ ئەسنادا ھەر ئىككى تەرەپتە جەڭ دۈمبىقى چېلىنىدى. ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى مەيدان جېڭىگە ھازىرلاندى. ھەممە لەشكەر جەڭنى كۈتۈپ سەپراس ـ چەپراس بولۇپ تۇرۇشقاندا، توساتتىن چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ سېپىدىن ئەمىر ھامىد كۈرلۈكۈت پولات نەيزىسىنى ئويناتتىپ، ئېتىنى چاپتۇرغان پېتى جەۋلانبازلىق مەيدانىغا كىرىپ كەلدى. ئۇنىڭ زەربىدارلىرى نەيزىلىرىنى قوللىرىغا ئېلىشىپ، ئاتلىرىغا قامچا ئۇرۇپ، چۇقان ـ سۇرەن كۆتۈرۈشتى، يىراقتىن ھەيۋە كۆرسىتىپ، قوللىرىدىكى سانجاق ـ سانجاق تۇغ ئەلەملىرىنى جەۋلان قىلدۇردى، سەپنى تۈزلەپ، ھۈجۇمغا ئۆتۈشكە تەييارلىنىپ تۇرۇشتى.

توپىلاڭچىلار سېپىدىن ئەمىر تۇمۇرنىڭ خوجا سالىبەرى دېگەن بىر ئەمىرى گۈرزىسىنى ئاسمانغا پىرقىرىتىپ ئېتىپ جەۋلانبازلىق قىلغان پېتى ئەمىر ھامىدقا قارشى مەيدانغا ئات

سېلىپ كىرىپ كەلدى.

ئەمىر ھامىد ئېتىنى دېۋېتىپ كېلىپ ئۇنىڭ ئالدىنى توستى ـ دە:

ـــ ھەي توپىلاڭچى ئاسىي، جېنىڭغا ئاگاھ بول ! ـــ دەپ ئۇنىڭ مەيدىسىگە نەيزە ئۇردى. خوجا سالىبەرى ئۇنىڭ نەيزىسىنىڭ زەربىسىنى گۈرزىسى بىلەن توسۇپ: رەت قىلىپ تاشلاپ: «ھوي جېتە قاراقچىسى، ھازىر بول !» دېگىنىچە قولىدىكى گۈرزىسىنى پىرقىرىتىپ ئۇنىڭ بېشىغا شۇنداق ئۇردىكى، ئەمىر ھامىد بېشىغا قالقان تۇتۇپ گۈرزىنىڭ زەربىسىنى توسۇپ قىلىشقا ئاران ئۈلگۈردى. گۈرزىنىڭ قالقانغا سوقۇلغان چاغدىكى ئاۋازىنى ئاڭلاپ، ئىككى تەرەپ لەشكەرلىرىنىڭ ئانىسىدىن ئەمگەن سۈتلىرى ئاغزىغا كېلىشتى. مەيداندا ئۇلارنىڭ سوقۇشۇشنى تاماشا قىلىپ تۇرغان ئادەملەرنىڭ كۆزلىرى ئالا چەكمەن بولۇپ كېتىشتى. بۇ ھالنى كۆرۈپ، ئىككى تەرەپنىڭ باھادىر ـ پالۋانلىرى بىرسىنىڭ ئارقىسىدىن يەنە بىرسى قۇيرۇقى ئۇزۇلمەي غەيرەت ـ شىجائەت بىلەن مەيدانغا چۈشۈپ تۇردى. ئۇلارنىڭ «ئۇر ـ چاپ !» دېگەن ئاۋازلىرى پۈتۈن جەڭ مەيدانىنىڭ ئاسمىنىنى چاڭ كەلتۈرۈپ، زېمىنىنى لەرزىگە سالدى.

ئەمىر ھامىد بىلەن سالىبەرى ئىككىسى بىر ـ بىرى بىلەن يىگىرمە ـ ئوتتۇز قېتىم ئېلىشقاندىن كېيىن، بىلەكلىرى تېلىپ، چارچاشقا باشلىدى. مۇشۇ چاغدا چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ باھادىرى ئەمىر ھامىد كۈرلۈكۈت بەئەينى تۈۋرۈكتەك پولات نەيزىسىنى قولىغا ئېلىپ، ئىسيانچىلارنىڭ باھادىرى خوجا سالىبەرنىڭ ساۋۇتىنىڭ ئوتتۇرىسىغا چېنەپ تۇرۇپ «يا ھەزرىتى ئەلى شاھىمەردان !» دەپ نەيزىسىنى شۇنداق زەربە بىلەن ئۇردىكى، نەيزىنىڭ ئۇچى ئۇنىڭ كەينىدىن بىر غۇلاچ تېشىپ چىقتى، ئاشۇ بىر نەيزە بىلەن سالىبەرنىڭ جان قۇشى كۆكرەك قەپىسىدىن چىقىپ جەھەننەمگە ئۇچۇپ كەتتى.

ئەمىر ھامىد كۆرلۈكۈت يەنە گۈلدۈرمامىدەك نەرە تارتقىنچە، توپىلاڭچى ئالامانلار سېپىگە ئۆزىنى خۇددى بورانەك ئۇردى.

ئۆز سەركەردىسىنىڭ باھادىرلىقىنى كۆرگەن زەربىدارلار ئىسيانچىلار سېپىگە ئاجايىپ سۇر ـ ھەيۋە بىلەن ئېتىلىپ بېرىپ، ناھايىتى كۆپ كىشىنى ھالاك قىلىشتى.

ئەمىر ھۇسەيىن:

ـــ بۇ باھادىر بىزنىڭ سېپىمىزنىڭ ئالىي سەركەردىسى خوجا سالىبەرنى بىر نەيزە بىلەنلا ھالاك قىلدى. يەنە بولدى قىلماستىن شۇنچە كۆپ لەشكەرنىڭ سېپىنى بۇزۇپ ئۆتۈپ، بىزگە ھەملە قىلىپ كېلىۋاتىدۇيا، ئۇ زادى كىم بولغىيدى؟ ـــ دەپ سورىدى، ئەمىر تۆمۇر ئۇنىڭغا:

ـــ بۇ باھادىرنىڭ ئىسمى ئەمىر ھامىد، مۇغۇللارنىڭ كۈرلۈكۈت ئايمىقىدىن، نەيزىۋازلىقتا ھازىرغىچە ئۇنىڭغا تەڭ كېلەلىگۈدەك بىرەر پالۋان چىقىپ باقمىدى، ـــ دەپ جاۋاب بېرىۋىدى، بۇ گەپنى ئاڭلاپ ئەمىر ھۇسەيىننىڭ پىشانىسىدىن بۇزۇلداپ تەر چىقىپ كەتتى. ئۇ ئەمىر ھامىدنىڭ قولىدىكى ئالماس تىغلىق نەشتەردەك پولات نەيزىنى كۆرۈپ بەدىنىگە تىترەك ئولاشتى ھەمدە قارشى تەرەپتىن خۇددى قارا بورانەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان لەشكەرلەرنى كۆرۈپ، دەرھال جەڭنى توختىتىش دۇمبىقىنى چالدۇردى. ئەمىر ھامىد ئامالسىز ئېتىنىڭ بېشىنى بۇراپ، مەيداندىن قايتىپ چىقتى، ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى ئۆردىكى ئۆردەك، غېزى غاز بولۇپ بىر ـ بىرىدىن ئايرىلدى.

تاشاربق ئۇرۇشىدا ئىسيانچى ئالامانلارنىڭ مەغلۇپ بولۇشى ئەمىر تۆمۇرنىڭ ئۇرۇش ئۇسۇلى توغرىسىدىكى ئېيتقانلىرىنىڭ ھەقىقەت ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلىدى. شۇنىڭدىن كېيىن بىر ئايغىچە ئىسيانچىلار «جېتە لەشكەرلىرى» بىلەن قايتا ئۇرۇش قىلىشقا جۇرئەت قىلالمىدى. بىراق، توپىلاڭچىلىق تەبىئىتى قان ـ

قېنىغا سىڭىپ كەتكەن ئەمىر تۆمۈر پاراكەندە بولۇپ پىتىراپ كېتىشكەن ئالامانلارنى ئىمكانقەدەر بىر يەرگە توپلىدى ۋە شۇنىڭ بىلەن بىللە ماۋەرائۇننەھردىكى تەپرىقىچى كۈچلەرنى ئۆز يېنىغا تارتتى. شۇنداق قىلىپ، قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا ئۆزبېگە خېلى كۆپ كۈچ توپلىۋالدى. ئۇ «جېتە لەشكەرلىرى»نى يېڭىش ئۈچۈن ئىلگىرىكى جەڭ ئۇسۇلىنى ئۆزگەرتىپ، تولغىما جەڭ قىلىش ئۇسۇلىنى قوللىنىش قارارىغا كەلدى. ئۇ ئەمىر مۇسا دېگەن بىر سەركەردىسىنى بەش يۈز ئىسيانچى ئالامان بىلەن تاشارىقتا قارا كۆرىستىپ تۇرۇشقا قالدۇرۇپ قويغاندىن كېيىن، ئۆزى پۈتۈن ئىسيانچى ئالامانلارنى ئېلىپ بىر كېچىدىلا ئايىغ تەرەپتىن جەيھۇن دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ، «جېتە لەشكەرلىرى»نىڭ ئارقا سېپىگە ئوڭۇشلۇق ئۆتۈۋېلىپ ھەممە ئېگىزلىكلەرنى ئىگىلىۋالدى، ئەتىسى چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ لەشكەرلىرى ئۆزلىرىنىڭ ئىسيانچىلار قورشاۋىدا قالغانلىقىنى كۆرۈشتى. لېكىن، ئىلياس خانىنىڭ سەركەردىلىرى ئۆزىنى يوقىتىپ قويماستىن، ئىسيانچىلار بىلەن بىر كۈن قەھرىمانلارچە جەڭ قىلىپ، ئاخىر ئۇلارنى چېكىنىشكە مەجبۇر قىلىپ، بارگاھنى ساقلاپ قالدى.

ئىلياس خان ئەمىرلىرىنىڭ مەسلىھەتى بويىچە، پۈرسەت تېپىپ قايتۇرما ھۇجۇمغا ئۆتۈش ئۈچۈن، ھازىرچە ئۆز كۈچىنى ساقلاپ قېلىشنى قارار قىلدى. چاغاتاي قوشۇنلىرى ئىسيانچى ئالامانلار دەم ئېلىۋاتقان پۈرسەتتىن پايدىلىنىپ، بىر كېچىدىلا مۇھاسىرىنى يېرىپ ئۆتۈپ، شىمالغا قاراپ تەرتىپلىك چېكىنىدى ۋە جەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن كۈچ توپلاش ئۈچۈن شۇ يەردە مۇداپىئە كۆرۈپ ياتتى. بۇ چاغدا تىمساھ يىلى چىقىپ، يىلان يىلى كىرىشكە ئاز قالغانىدى. شۇ ئەسنادا موغۇلىستاندا ئەمىر قەمەرىددىن باشچىلىقىدىكى دوغلاتلارنىڭ ئىلياس خانغا قارشى ئومۇميۈزلۈك ئىسيان كۆتۈرگەنلىك خەۋىرى يېتىپ كەلدى...

نەزم

يىلاندىن خاتىرجەم ئولتۇرغىنىم يوق،
ئۇنىڭ خىسلىتىنى بىلگەندىن كېيىن.
كىشىلەر كۆزىدە دوستىڭ كۆرۈنگەن
دۇشمەننىڭ چىش زەخمىسى ھەممىدىن يامان.

ـــ شەيخ سەئدى

سەككىزىنچى باب

دوغلاتلار ئىسيانى

«ئادەملەرنى ئازدۇرۇپ، ناھەق يولغا باشلايدىغان كىشىلەر دەججالدىنمۇ خەۋپلىكرەكتۇر !»
ـــ دانالار سۆزىدىن

مىلادىيە 1366 ـ يىلى باش ياز. قەشقەرنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ئوپال، دوغلات تۈمەنلىرى ئەگرى ـ بۈگرى تولغىنىپ ئاقسۇغان ئوپال ئېقىنىنىڭ بويىغا جايلاشقانىدى. ئېقىنىنىڭ يېيىلىپ ئاقسۇغان ئاياغ تەرىپىدە كەڭ ئېتىزلىقلار بار بولۇپ، بۇ ئېتىزدىكى ئارپىلار سارغىيىپ پىشاي بولۇپ قالغانىدى. بۇغدايلارغا تېخى ئەمدىلەتىن سۇت كىرىشكە باشلىغانىدى. ئاستى قۇم ئېقىن بويىدا چېقىر ئۇجمە، قارا ياغاچ، سۆگەت ۋە قارا تال بۇك ئۆسۈشكەن. ئوت ـ چۆپ بولۇق بولۇپ، تال چىۋىقلىرى تۆۋەنگە ساڭگىلاپ ئېقىنىدىكى سۇغا تېگىپ تۇرۇشاتتى. ئېقىن بويىدا بىر توپ تىنىمسىز شوخ بالىلار سۇ ئىچىدىن بېلىجان، قۇمچاق تۇتۇپ ئويىنىشۇاتاتتى. ئۇلار ھېلىدىن ـ ھېلىغا «ئاۋۇ بېلىجاننى چولمىغا ھەيدە، بولە تېز ! قاچۇرۇۋەتمە !» دېيىشىپ، تىنچلىقنى بۇزۇپ ۋارقىرىشاتتى.

ئېقىن بويىدىكى چۆپلۈكتە يۇز ـ كۆزىنى سەپكۈن باسقان، ئورۇقلاپ خۇددى ئەرۋاھتەك بولۇپ قالغان بىر بالا بىر توپ قوزىنى ئوتلىتىپ بېقىپ يۈرەتتى. ئو تارخانبەگ ئەمىر

شەمسدىن دوغلاتنىڭ دوغلات تۇمەنبەكى قوزىمەت دېگەن قويچىسى بولۇپ، ئۇ تارخانبەگكە قىرىق يىل يىللىقچىلىق قىلغان، ھازىر ئېغىر ئاغرىق تارتىپ، سامانەكك سارغىيىپ ياتقان بايتۇر دېگەن مىسكىن قېرى ئادەمنىڭ بالىسى ئىدى. تاڭ ئاتار ـ ئاتماستىلا ئورنىدىن تۇرۇپ ئېقىن بويىغا قوزا باققىلى چىقىپ كەتكەن بىچارە قوزىمەت تاكى قىيام چۈش بولغۇچە ئاغزىغا بىر بۇردىمۇ نان سېلىپ باقمىغانىدى. ئۇنىڭ قارنى ئېچىپ، تارتىشىپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما قوزىلىرىنى ھەيدەپ مەھەللىگە قايتىپ كېتەلمەيۋاتقانىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ مەھەللىدىكى ئۆيىدە قالغان بىچارە ئاپىسى بۇ چاغدا غوجىسىنىڭ قوتاندىكى قوزىلىغان ساغلىق قويلىرىنىڭ ئارىسىدا ئىسسىقتا تەرلەپ، سۈت سېغىپ يۈرەتتى. مۇبادا مەھەللىگە قوزىلارنى ھەيدەپ بارسا، قوزىلار يامراپ كېتىپ، قوزىمەتنىڭ كىچىككىنە بېشى چوڭ بالاغا قالاتتى. دېمىسىمۇ ئەتىيازدىن بېرى بىپەرۋالىق قىلىپ قوزىلارنى ئىككى قېتىم ساغلىقلارغا قوشۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن، غوجىسىدىن ئىككى قېتىم ئۆلگۈدەك تاياق يېدى.

ھازىر قوزىلار ئېقىن بويىدىكى چۆپلۈكتە ئوتلىشىۋاتقانىدى. شۇڭا، ئۇلارنى قېچىپ بېرىپ ئانىلىرىغا قوشۇلۇپ كەتمەس، دەپ ئويلىغان قوزىمەت بېشى ئۈستىدىكى شاخلاردا پىشىپ مەي بولۇپ كەتكەن چېقىر ئۈجمىدىن يەپ قورسىقىنى گوللىماقچى بولۇپ ئۈجمىگە چىقتى. كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقانچىلىك ۋاقىت ئۆتتىمۇ، يوق؟ ئۇ چېقىر ئۈجمىدىن بىر قورساق يەپ بولۇپ، پەسكە چۈشۈپ قارىۋىدى، ھېلى بىر ئوبدان تىنچ ئوتلاۋاتقان قوزىلار ھازىر ھېچنەدە كۆرۈنمەيتتى. ئۇ ھەيران بولۇپ، ئەتراپقا بويۇنداپ قارىدى. قۇلىقىغا قويۇق ئۈجملىكنىڭ ئارقىسىدىن چىقىۋاتقان قاتتىق قەھر ـ غەزەپلىك بىر ئاۋاز ئىشتىلدى. قارىسا تارخانبەگنىڭ تۇرۇمتاي بەگ دېگەن غوجىدارى ئىكەن ! ئۇ:

ـــ ئاناڭنى !... ھوي ھاڭۋاقتى، بوينۇڭ ئۈزۈلگۇر شۇم ! سەن گاداي بالىسىغا ئويۇننى كىم قويدى؟ قوزىلارغا ئوبدان كۆز ـ

قۇلاق بولمىغان ئاشۇ كۆزۈڭنى ئويۇپ، قۇلىقىڭنى يۇلۇۋالايمۇ؟ ــ دېگىنىچە قامچىسىنى بېشىنىڭ ئۈستىدە ئايلاندۇرغان پېتى يېنىغىلا كېلىپ قالغاندى.

قورقۇپ يۇرەكئالدى بولۇپ كەتكەن بىچارە قوزىمەت يىقىلىپ چۈشكىلى تاس قالدى ۋە غوجىدارنىڭ غەزەپلىنىشىنىڭ سەۋەبىنىمۇ ئەنە شۇ چاغدىلا چۈشەندى: بايىاتىن چۆپلۈكتە تىنچ ئوتلىشىپ يۈرۈشكەن قوزىلار مانا ھازىر مەرىشىپ، مەھەللىگە خۇددى ئېقىن سۇدەك ئېقىپ بېرىپ قاپتۇ. بۇ چاغدا قوتاندىكى قوشاقداپ قويۇلغان ساغلىق قويلارمۇ ھەدەپ مەرىشۇاتاتتى.

ــ سەن ھارىمىنى قوزىلارغا ئوبدان قارا، دېسەم، ئوبدان قارىماستىن، يامرىتىۋەتتىڭمۇ؟ ــ دېگىنىچە غوجىدار ئات قامچىسى بىلەن قوزىمەتنىڭ كاللىسىغا تارسىلدىتىپ ئۈرۈپلا كەتتى. ئەتسىز ئورۇق بەدبەنگە قامچا ھەربىر تەگكەندە، بىچارە بالىنىڭ دۈمبىسىدە خۇددى پىچاق بىلەن تىلغاندەك تارام ـ تارام قانلىق ئىزلار پەيدا بولاتتى. قامچىنىڭ زەھەردەك ئاچچىق زەربىسىگە چىدىيالمىغان بىچارە قوزىمەتنىڭ چىرقىرىغان يىغا ئاۋازى ئۇنىڭ كۆز ياشلىرى بىلەن تەڭلا چىقىپ، مەھەللىنىڭ ئاسمىنىدا ئەكس سادا قايتۇراتتى.

تارخانبەگ ئەمىر شەمسىدىن دوغلاتنىڭ غوجىدارى بولغان بۇ تۇرۇمتاي بەگ ئىنتايىن شەپقەتسىز ئادەم ئىدىكى، تارخانبەگنىڭ تەۋەسىدىكى تېرىقچىلىرى، قويچىلىرى، يىللىقچىلىرى، تۆگىچىلىرى، پادىچىلىرى، ھەتتا قوزا باقىۋچىلىرىغىچە ھېچكىمنى قىلچىمۇ رەھىم قىلماستىن كالتەكلەپ، قامچىغا بېسىپ بەك يۈرەكئالدى قىلىۋەتكەنىدى.

يامراپ كەتكەن قوزىلار قوشاقداپ قويۇلغان ساغلىقلارغا قوشۇلۇپ، سۈتىنى ئېمىپ كەتتى. تۇرۇمتاي بەگ بولسا تېخىچىلا بالىنى چىرقىرىتىپ قوغلاپ يۈرۈپ قامچىلاۋاتقانىدى. قوشاقلىق ساغلىقلارنى سېغىپ يۈرگەن بىچارە ئانا تېخىچىلا بەگنىڭ قامچىسىنى يەۋاتقان بالىسىنىڭ ئېچىنىشلىق ئاھۇ

زارلىرىغا چىدىيالماستىن، سوغىسىنى كۆتۈرگەن پېتى تۇرۇمتاي بەگنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى ـ دە:

ـــ رەھىم قىل، چىرايلىق بەگ يىگىت. قۇشقاچىتەك بالامنى ئۇنداق ئۇرۇپ ئازابلىما، ئۆلۈپ قالسا ئۇۋالىغا قالىسەن ! ـــ دەپ زارلاندى.

ئۇنىڭغىچە ئۇزاقتىن بېرى كېسەل بىلەن ئاغرىپ، زەي ئۆيده يەرگە تاشلانغان ئەسكى كىگىز ئۈستىده يېلىمەڭ چاپلىشىپ ئىڭىراپ ياتقان بىچاره بايتۇر بوۋاي مۇشۇ دەقىقىنىڭ ئۆزىده زالىم بەگنىڭ قولىغا ئېسىلىپ، ئۇنىڭ قامچىسىدىن بالىسىنى قوغداپ قالالمايۋاتقانلىقىدىن ئۆزىنىمۇ قارغاپ، كاچاتلاپ كەتتى.

ـــ مۇشۇ كاساپەت ئاغرىققا تارخانبەگنىڭ يىلقىسىنىڭ ئارقىسىدا ئاق قارنى سېلىنچا، كۆك مۇزنى ياستۇق قىلىپ دۈم يېتىپ، دۈم قوپۇپ يۈرۈپ گىرىپتار بولىمىدىمۇ، تۇرۇمتاي بەگ؟ شەبنەم چۈشۈپ، قىروۋ بېسىپ، كۈزنىڭ ئاچچىق سوغۇق كېچىلىرىده قورۇنىڭ چېتىده مالنى بۆرىدىن كۆزىتىمەن دەپ يۈرۈپ دۈچار بولىمىدىمۇ، هوي، تاش يۈرەك تۇرۇمتاي بەگ؟ ! ئەمدى مېنىڭدىن ئاشۇ مۇشتۇمدەك كىچىككىنه بالامغا ئۆتتىمۇ سېنىڭ سالمىغان زۇلۇملىرىڭ؟ ئەي نائىنساب، مېنىڭ قەھىر ـ غەزىپىمنى ياندۇرغان ئۇپقان، رەھىمسىز، سەن مېنى دوزاخ ئوتىدا كۆيدۈردۈڭغۇ، تۇزكور تۇرۇمتاي بەگ؟ !...

تۇيۇقسىز بوغۇلۇپ ـ بوغۇلۇپ قاقشاپ يىغلاۋاتقان بايتۇر بوۋاينىڭ دېمى كېسىلىپ، قاتتىق يۆتىلىپ، قېقىلىپ كەتتى ۋە هالسىزلىنىپ يەرگە دۈم چۈشتى، ئاندىن بىر ـ ئىككى ئېچىنىشلىق ئىڭىراپ قويۇپ، جىم بولۇپ قالدى...

بوۋاينىڭ ئېچىنىشلىق ناله ـ زارىنى ئاڭلىغان مومای قولىدىكى سوغىسىنى تاشلۇۋېتىپ، يۈگۈرۈپ كەلگىنىچه ئۇنىڭ بېشىنى يۆلىدى. بىراق، بايتۇر بوۋاي بۇ چاغدا ئاللىقاچان جان ئۈزگەن، جانسىز گەۋدىسى مومايىنىڭ قۇچىقىدا لاكاسلاپ تۇراتتى. مومای خۇنسىز كۆزلىرىنى ئۆزىنىڭ يىغىسىنى ئاڭلاپ

يۇگۇرۇشۇپ يېتىپ كېلىشكەن قولۇم ـ قوشنىلىرىغا تەككەن پېتى ھاڭۇنقىپ قاراپ تۇراتتى.

ئېتىنى قاتىرىتىپ، ۋادا تەرىپىدىن چىقىپ كەلگەن بۇ ئادەم ئېقىن ئىچىدە سۇ كېچىپ ئويناۋاتقان ئۇششاق بالىلارنىڭ يېنىغا يېتىپ كېلىپ ئاتتىن چۈشتى. ئۇنىڭ ئېتى قارا تەرگە چۆمگەن بولۇپ، ھاسىراپ، پۇشقۇرۇپ تۇراتتى. ھېلىقى ئادەم ئېتىنى بىر سۆگەتنىڭ ئاستىغا يېتىلەپ كېلىپ، سۆگەتنىڭ شېخىغا قاڭتۇرۇپ باغلاپ قويغاندىن كېيىن، بالىلارنىڭ قېشىغا كەلدى ۋە ئۇلارنىڭ ئارىسىدىكى چوڭراق ياشتىكى بىر بالىنى:

ــ بۇ يەرنىڭ تۈيزۇنى[1]نىڭ ئېتىنى نېمە دەپ ئاتايدۇ؟ ــ دەپ سورىدى. ھېلىقى بالا بۇرنىنى «شىلىپ» قىلىپ بىر تارتىۋېتىپ، بۇ يوچۇن ئادەمگە قىزىقسىنىپ قاراپ كەتتى ۋە:

ــ تۈيزۇنىمىزنى ئەسەن بابا، دەپ ئاتايمىز، ــ دەپ جاۋاب بەردى، ــ سىزنىڭ ئۇنىڭدا نېمە ئىشىڭىز بار ئىدى؟

ــ قارا، بالا، سەن بېرىپ تۈيزۇنۇڭغا: «سېلىقچى بېگىم سىزنى ھايال بولماستىن كەلسۇن» دېدى دەپ چاقىرىپ كەل، يۇگۇر!

ئۆزىنى «سېلىقچى بېگىم» دەپ ئاتىغان بۇ ئادەم بالىنى ئىشقا بۇيرۇۋاتقىنىدىن كېيىن، ئۆزى چېقىر ئۇجمىنىڭ سايىسى ئاستىدا يانپاشلاپ ياتتى.

يېزىنىڭ يوغان قورساق، دۇپدۇگىلەك سەمرىگەن تۈيزۇنى تىنچىق ئىسسىقتا ھاسىراپ ـ ھۆمۈدەپ، ئالدىراش ـ تېنەش يېتىپ كەلدى. ئېقىن بويىدىكى چېقىر ئۇجمىنىڭ ئالا كۆلەڭگىسىدە يانپاشلاپ ياتقان سېلىقچى بەگ ئۇنى كۆرۈپ، بېشىنى كۆتۈرۈپ ئۆرە بولدى ـ دە، چوڭچىلىق بىلەن ئۆزىنى ئۇنىڭغا ئوردىنىڭ سېلىقچىسى، دەپ تونۇشتۇردى.

تۈيزۇن ئەسەن بابا بۇ سېلىقچى بەگنىڭ تۇرقىدىن ھەرگىز

---

① تۈيزۇن ــ ئاقسۇقال.

گەپ يېگۈزگىلى بولمايدىغانلىقىنى پەملىدى، ئەمما يۈرتداشلىرىنى ئازراق بولسىمۇ قوغداپ قالماقچى بولۇپ:

ــ بەگ يېگىت، هارمىغايسىز، ــ دېدى پوتىسىنىڭ ئۈچىدا تەرلىرىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ، ــ يۈرتىمىزنىڭ يەرلىرىنىڭ بىر قىسمى تارخانلىققا قارايدىغان ئەكىتە يەر[1]لەردۇر. كۆپ قىسمى خېنىيە يەر[2]لەردۇر. تارىقچىلار تېخى يېقىندىلا گەدىندىكى تۇرلۇك سېلىق قەرزلىرىنى ئوردىغا تۆلەپ بولۇشقانىدى. «قوش پۇلى»نىڭ تېخى ۋاقتى يېتىپ كەلمىدى. هەر خىل سېلىقنىڭ ئۆز پەسىل ـ مەۋسۇملىرى بولىدۇ. بەگ يېگىت، سىز قايسى خىلدىكى سېلىقنى يىغماقچى بولۇپ كەلدىڭىز؟ چۈنكى، ئوردىنىڭ سېلىق توغرىسىدىكى پەرمان ـ بەلگىلىمىلىرى ماڭا بەكلا ئېنىق...

تۇيزۇننىڭ سۆزى تېخى تۈگىمەي تۇراتتى. سېلىقچى بەگ ئۇنىڭ سۆزىنى توڭلۇق بىلەن بۆلۈپ تاشلىدى:

ــ بىزگە تولا ئۆگەتمەڭ، جانابىي تۇيزۇن ! ــ دەپ ۋارقىرىدى ئۇ، ــ بىزمۇ ئوردىنىڭ پەرمانىغا قاراپ ئىش قىلىمىز. بۇنى ئۇقۇپ قويۇڭ !

ــ خاپا بولماڭ، بەگ يېگىت، ئەمدى دەيمىنا، ــ دېدى ئەسەن بابا ئۆز يۈرتلۇقلىرىنىڭ يېنىنى ئېلىپ، ــ هازىر ئارپا تېخى پىشمىغان، بۇغدايغا تېخى سۇت كىرمىگەن، دېھقانىنىڭ ئۆزى بولسا ئاچ، سېرىقتال ۋاقتى. بەگ يېگىت، سىز دەڭا، خامان ئېلىنمىغۇچە دېھقانىنىڭ قولىدا ئىسسىق جاندىن بۆلەك يەنە نېمىسى بار دەيسىز؟

ــ بىلىمەن، تارخانغا قارايدىغان ئەكىتە يەرلەر سېلىقتىن ئازاد. بىراق، دېھقان ئاچ ـ يالىڭاچ بولسا، ئوردىغا تۆلەيدىغان سېلىقنى ئۇلار تۆلىمەيزە، مەن تۆلىسەم بولاتتىمۇ يا؟ !

---

① ئەكتە يەر ــ سۇيۇرغاللىق يەرنىڭ نامى. فېئودالىلارنىڭ ئىگىلىكىدىكى يەرلەر.

② خېنىيە يەر ــ ئوردىنىڭ ئىگىدارلىقىدىكى يەرنىڭ نامى.

تۇيزۇن «نېمە ئامال بار؟» دېگەندەك قىلىپ ئىككى دولىسىنى قىسىپ قويدى ـ دە، گەپ قىلماي، ئىسسىقتا ئۆزىنى پوتىسى بىلەن يەلپۇپ ئولتۇردى. بىرئازدىن كېيىن، ئۆزىگە ئۆزى سۆزلەپ:

ـــ دېھقانىنى قىسۋەرگەن بىلەن چىدىيالماي بىرەر غوۋغا ـ غەلىيان چىقىرىپ قويسا، ئۇنىڭغا كىم ئىگە بولىدۇ؟ ! ـــ دېدى.

ـــ سىز ماڭا ئۇنداق قورقاق سالماڭ. غەلىيان چىقارسا چىقىرىۋەرسۇن، مېنىڭ پەرۋايىم پەلەك! مەن ئوردىنىڭ پەرمانىغا ئاساسەن سېلىق يىغىشنىلا بىلىمەن. غەلىيان چىقارسا تېخى ياخشى. «يۇز قوشقاچقا بىر چالما !» دېگەن سۆز بارغۇ ! خېلى قازانلاردا قاينىپ باققانمىز !

ـــ ۋاي شۇنداق بولمامدىغان، ـــ تۇيزۇن سېلىقچى بەككە خۇشامەت قىلدى، ـــ بەگ يىگىت، گېپىم ئېغىر كەتكەن بولسا، ھەرگىز كۆڭلىڭىزگە ئالماڭ. لېكىن دەيمىنا، بىزنىڭ ئوپال، دوغلات، تاشمالىق تۇمەنلىرىنىڭ پۇقرالىرى ئارىسىدا ئۇلۇغلارنىڭ ئىشلىرىدىن قۇسۇر تېپىپلا يۇرىدىغان گەدەنكەش ئادەملەر بار. ئۇلارنىڭ ھەمىشە ئۇلۇغلاردىن، ئوردىدىن نارازى بولغىنى بولغان. مۇبادا ئۇلارنى ھاي دېمەيدىغان بولسا، ئاستانىگە بېرىپ، خانىنىڭ ئۆزىگە شىكايەت قىلىشتىن يانمايدۇ ! شۇڭا، بەگ يىگىت، ئېھتىيات قىلغان تۈزۈك. سىز ئەگەر ياۋاش ـ يۇمشاقلىق بىلەن ئىش قىلسىڭىز، بەلكى سېلىق پۇللىرىنى ئازراق بولسىمۇ يىغىپ ئالارسىز، لېكىن قاتتىقلىق قىلىپ، ئۇلارنىڭ يېغىرىغا تېگىپلا قويىدىڭىزمۇ، بالانىڭ چوڭىنى تېرىپ قويمىسىز. بۇ خەقنىڭ قولىدىن ھەر بالالار كېلىدۇ !

ئەسەن بابانىڭ گەپلىرىنى ئاڭلاپ تەھدىت ھېس قىلغان سېلىقچى بەگ غەزەپلەنگەنلىكىدىن ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى ـ دە:

ـــ تولا ۋالاقلىماي ئالدىمغا چۈشۈپ ماڭ ! مەن سەن خەققە سېلىقنى قانداق يىغىدىغانلىقىمنى بىر كۆرسىتىپ قويماي ! ـــ

دېدى زەردە قىلىپ.

تۈيۈزۈن ئەسەن بابا ھاسراپ ئورنىدىن تۇردى، ئوردىنىڭ سىلىقچىسى ئۇنى ئالدىغا سېلىپ، ئوپال ئېقىنىنى بويلاپ مەھەللە ئىچىگە قاراپ ماڭدى...

مەھەللىنىڭ دوقمۇشىدىكى يول ئېغىزىغا بىرمۇنچە ئادەملەر ئولىشۇالغانىدى. بۇ ئادەملەر ئوردىنىڭ ھېلىقى توڭ قاپاق، گېپى سېسىق سېلىقچىسىغا يالۋۇرۇشۇۋاتقانىدى. ئۇلار يىغلىشىپ، قاقشىشىپ دەردىنى ئېيتىشماقتا ئىدى. تۈيۈزۈن ئەسەن بابانىڭ دوقمۇشتىكى يول ئېغىزىغا جايلاشقان قورۇسىنىڭ ئىچىگە گۆرۈگە ئېلىنغان ئات ـ كالا، قوي ـ ئۆچكە، توخۇ ـ ئۆردەكلەر لىق توشۇپ كەتكەنىدى. كىشىلەرنىڭ ئۇچىسىدىن مەجبۇرىي سالدۇرۇۋېلىنغان، ئۆيلىرىدىن ئاختۇرۇپ تارتىۋېلىنغان كونا ـ يېڭى كىيىم ـ كېچەكلىرى، نىمكەش ئۆي ـ بىساتلىرى سەيناغا دۆۋىلىۋېتىلگەنىدى. ئاتلار كىشنىشەتتى، كالىلار مۆرىشەتتى، قويلار مەرىشەتتى. توخۇلار قاقىلدىشاتتى، ئۆردەكلەر غاقىلدىشاتتى. چاسا يول ئېغىزى خۇددى تاياق تەگكەن ھەرە ئۇۋىسىغا ئوخشاش ۋاژىلدىماقتا ئىدى.

ـــ بەگ يىگىت، ئاللا مەرتىۋەڭنى يەنىمۇ ئۇستۇن قىلغاي ! ـــ دەپ يېلىناتتى بىر بوۋاي ئۇنىڭغا، ـــ قارا، بىزگە ئىچىڭ ئاغرىسۇن، ئالدىنقى نەچچە قېتىم ئوردىنىڭ سېلىقچىلىرى كېلىپ، بىساتىمىزدىكى بار ـ يوقنىڭ ھەممىسىنى سىيرىپ ـ سۈپۈرۈپ ئەكېتىشتى. ھالا بۇگۈن ساڭا سېلىققا بەرگۈدەك ھېچ نەرسىمىز قالمىدى. قولۇمدىكى بار ـ يوقى ئىككى تانابلىق ئەكىتە يەر ئۇچۇنلا يىلدا ئۇچ يۈز كۇن تارخانبەگ ئۇچۇن ئىشلەيمەن. ھوسۇلنىڭ ئۇچتىن ئىككى ئۇلۇشىنى سېلىققا تۆلەيمەن. مۇشۇنداق قىلىۋاتقىنىمغا ساقمۇساق يىگىرمە يىل بولدى. ئۇلارنىڭ ئوپقانى تويسىچۇ كاشكى. تارخانبەگ بىزگە بېرىدىغان ئىككى كۇرە تېرىقى ئۇچۇن «كېكىردىكىڭ قۇرۇغۇر !»

دەپ ئىزا ـ ئاھانەت قىلىپ، زەھىرىنى قوشۇپ بېرىدۇ ! «رىزقىڭنى يېگۈر ئاشۇ تارازا باسمايدىغان پۇچەك دانلىرىڭنى ئۆزۈڭلار يېيىشسەڭ بولماسمىدى؟» دەپ ئوردىنىڭ سېلىقچى بەگلىرى بىزگە دوق قىلغىنى قىلغان ! مەن بولسام كېچىنى كېچە، سوغۇقنى سوغۇق دېمەستىن، ئاشۇ ئىككى تانابلىق ئۈنۈمسىز خوجىلىق يەر ئۈچۈن ئىشلەيمەن دەپ، ئىككى تىزىمنى سېرىقسۇ باغلاپ، كاردىن چىقاردى. مېھنەتنىڭ ئېغىرلىقىدىن دوك بولۇپ كەتتىم. ئىككى قولۇمنى خۇددى كېسەل تەگكەن قوينىڭ پۇتىدەك يەل چىرماپ كەتتى. ھالا بۇگۈن كېچىلىرى پۇت ـ قوللىرىم سىرقىراپ ئاغرىپ، ئۆرە ئولتۇرۇپ تاڭنى ئاتقۇزىدىغان بولۇپ قالدىم !

سېلىقچى بەگ قولىنى شىلتىدى:

ـــ ھوي ئۆلۈمتۇك قېرى، تولا ۋايساپ، قۇلاق ـ مېڭەمنى يەپلا كەتتىڭ ! ئاللا سەن يالاڭ تۆشلەرنى سۆزگىلا ياراتقانمۇ؟

ـــ ئەرز ـ دادىمىزنى ساڭا ئېيتمىساق، كىمگە ئېيتارمىز؟ ! دەردىمىزگە قۇلاق سال، بەگ يىگىت ! ـــ دېدى بوۋاي بىچارە زارلىنىپ.

ـــ ئەرزىڭنى خانغا بېرىپ ئېيتىش ! سېلىق يىغىشنى ئاشۇ خان بۇيرۇغان ! مېنى ھەرقايسىڭنىڭ سەت چىرايىنى كۆرۈشكە ئاشىق دەپ ئويلىشامسەن؟ ئوردىغا ئاقچا كېرەك. خانىڭ خەزىنىسىگە ئالتۇن ـ كۈمۈش لازىم. قىز ـ ئوغۇللىرىڭنى سېتىپ بولسىمۇ، سېلىقنى دەرھال تەييار قىلىش. بولمىسا ئۆزۈڭنى خانىڭ قاراڭغۇ، زەي زىندانىدا كۆرۈشسەن !

سېلىقچى بەگكە گېپىنى زادى يېگۈزەلمىگەن ھېلىقى بوۋاي نائىلاج ئارقىسىغا ياندى ۋە:

ـــ ئىلاھىم بۇ ئانىسى چايان، ئاتىسى يىلان تاش يۈرەك بەگلەر تائىپىسىگە زاۋاللىق يەتكۈزگەيسەن ! ـــ دەپ قارغىدى.

ـــ ئوردىنىڭ سېلىقچىلىرى ئىنساب ـ دىيانەت دېگەننى بىلمەيدىغان رەھىمسىز بىرنېمىلەر ئىكەن ! ـــ دېدى ئەتراپتا

قارىشىپ تۇرۇشقانلاردىن بىرسى يېنىدىكىلەرگە، ــ ئالدىنقى قېتىم كەلگەن سېلىقچىلار خېلى گەپ يەيدىغان تۇزۇك بىرنېمىلەر ئىدى...

ــ بۇ نەدىمۇ ئوردىنىڭ سېلىقچىسى بولسۇن؟ ــ دېدى ئۇنى تونۇيدىغانلاردىن بىرسى، ــ ئۇ تارخانبەگ ئەمىر شەمسىدىن دوغلات دېگەننىڭ غوجىدارى تۇرۇمتاي بەگ دېگەن شۇ. دېسەم ـ دېمىسەم، ئۇ ئوردىنىڭ نامىنى سېتىپ تارخانبەگ ئۇچۇن سېلىق يىغىپ يۇرگەنلەرنىڭ بىرسى.

ــ تارخانبەگنىڭ دورغىلىرى ئوردىنىڭ نامىنى سېتىپ پۇقرانى قاڭغىر قاقشىتىپ، سېلىق سالماقتا، ــ دېدى ئېگىز بويلۇق بىرسى ئەتراپتىكىلەرگە ئاڭلىتىپ تۇرۇپ، ــ ئۇلارنىڭ دەستىدىن يېزا ـ قىشلاق، مەھەللە ـ تۇمەنلەر ۋەيران بولماقتا. بۇلارنىڭ زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرىنى ئوردا زادى بىلەمدىغاندۇ ـ بىلمەمدىغاندۇ؟ بۇ ئادالەتسىزلىكلەرنى خان ئالىيلىرى زادى بىلەمدىغانمىدۇ ـ بىلمەمدىغاندۇ؟

ــ بۇ سېلىقچى بەگلەرنى دۇئايىبەند قىلىش كېرەك. ئىلاھىم، ئۇلار تامنىڭ ئاستىدا قېلىپ مىجىلىپ ئۆلەر. ئاتتىن يىقىلىپ، بوينى قاتلىشىپ ئۆلەر !...

ــ شىكايەت قىلىش كېرەك، شىكايەت ! خانغا، شىكايەت ! ...

ــ زورلۇق ـ زومبۇلۇقلارنىڭ ھەممىسى ئاشۇ رەھىم ـ شەپقەتنى بىلمەيدىغان خانىنىڭ پەرمانى بىلەن يۇرگۇزۇلۇۋاتقان تۇرسا، خان سېنىڭ شىكايىتىڭنى ئاڭلىسۇنمۇ؟

ــ سېلىقچى بەگلىرى ئارقىلىق پۇقرادىن يىغىۋالغان بۇنچىۋالا كۆپ ئاقچىنى خان قانداقمۇ خەجلەپ تۇگىتەر؟

ــ خانىنىڭ بارلاسلار بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقىنىغا ئالتە يىل بولۇپ قالدى، ــ دېدى ھېلىقى ئېگىز بويلۇق كىشى سىرلىق قىلىپ، ــ بۇ ئۇرۇشنى دەپ، ئوردىنىڭ خەزىنىسى ئاللىقاچان قۇرۇقدىلىنىپ قالغان ! ھالا بۇگۈن ئاشۇ تېگى مەڭگۇ تولمايدىغان خەزىنىنى تولدۇرۇش ئۇچۇن، ئاقچىنى پۇقراغا

سېلىق سېلىپ يىغمىسا، كىمدىن يىغىدۇ؟ !

ـــ مەن تېخى ئوردا نېمانداق پەسىل ـ مەۋسۇمغا قارىماستىن پۇقراغا سېلىق سالىدىكەن، دېسەم، ئەسلىدە ئىش مۇنداق ئىكەن ـ ده !

ـــ ئىلاھىم، ئاشۇ يېسە ـ يېسە تويمايدىغان ئوپقان ئادالەتسىز خانىنىڭمۇ تەخت ـ بەختىنى يەر بىلەن يەكسان قىلغايسەن !...

كۆپچىلىكنىڭ غەزەپلەنگەنلىكىنى كۆرگەن تۇرۇمتاي بەگ ئەمدى قاچمىسا ئىشىنىڭ چاتاق ئىكەنلىكىنى ھېس قىلدى بولغاي، تۇيۇقسىز ئۆزىنىڭ دوغلات تۇمەنىگە باردىغانلىقىنى، شۇڭا ئۆزى قايتىپ كەلگۈچە گۈرۈگە ئېلىنغان نەرسە ـ كېرەكلەرگە ئوبدان كۆز ـ قۇلاق بولۇپ تۇرۇشنى تاپىلاپ قويۇپلا ئېتىغا مىندى ـ ده، چاڭ ـ توپا توزۇتقان پېتى ئاستا تىكشۈەتتى.

* * *

ھەيۋەتلىك پامىر تاغلىرىنىڭ بىر بۆلىكى بولغان ئويتاغ تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان ئوپال ئېقىنى دوغلات تۇمەنى[1] تەۋەسىگە كەلگەندە، ئاستى قۇم كەڭ بىر سايازلىققا ئايلىنىپ ئاقاتتى ـ ده، نۇرغۇنلىغان ئەگرى ـ بۈگرى ئېرىقلارنى ھاسىل قىلاتتى. بۇ يىل قۇرغاقچىلىق بولغانلىقتىن، ئېقىنىنىڭ سۈيى ئاللىقاچان سوغلىپ كەتكەن، ئېقىندا تۇزۇك سۇ يوق ئىدى.

ئېقىنىنىڭ ئەتراپى كۆجۈم مەھەللە بولۇپ، مەھەللىنىڭ ئىچىدە ئېتىزلىق، ئېتىزلىقنىڭ ئارىسىدا مەھەللىلەر بىر ـ بىرى بىلەن تۇتىشىپ كەتكەنىدى. توپا توزۇپ تۇرىدىغان غول يولىنىڭ ئىككى قاسىنىدا ئۇچى ئىسسىپ كەتكەن، چاڭ ـ

---

① قەشقەر ۋىلايىتىنىڭ كونىشەھەر ناھىيەسىدىكى ئوپال يېزىسىغا قارايدىغان بىر جاينىڭ ئىسمى. ھازىرمۇ «دوغلات» دەپ ئاتىلىدۇ.

توزانلىق ئاسمانغا تاقىشىپ تۇرغان سۇۋادان تېرەكلەر قەد كۆتۈرۈپ تۇراتتى. غول يولىنىڭ بىر ئۇچى يەتتە قۇرلۇق ئەنجان تېمى بىلەن ئورالغان قەدىمكى بىر قورغانىنىڭ دەرۋازىسىغا تۇتىشاتتى. قورغان دەرۋازىسىنىڭ ئۈستىگە قاتار قىلىپ بېكىتىلگەن قوچقار، تېكە ۋە تۆگىلەرنىڭ باش سۆڭەكلىرى بۇ ئىمارەتكە كۆز تەگمەسلىك ئۈچۈن قىلىنغان بىر ئىرىم ئىدى. دەرۋازىنىڭ ئىككى چېكىسىگە قادالغان تۇغ ـ ئەلەملەر قورغان ئىگىسىنىڭ يۇقىرى ئىمتىيازغا ئىگە مەرتىۋىلىك كىشىلەردىن ئىكەنلىكىنى بىلدۈرەتتى.

ئېگىز قورغان تېمى ئارقىلىق باشقا قورۇ ـ ھويلىلاردىن ئاجرىتىپ تاشلانغان بۇ قورغاننىڭ ئەتراپىغا كەڭ ھەم چوڭقۇر خەندەك ئويۇلغان بولۇپ، ھازىر بۇ خەندەك سۇ بىلەن لىق تولدۇرۇلغانىدى. قورغانغا كىرىدىغان دەرۋازىنىڭ ئالدىدا بىر تاختا كۆۋرۈك بار ئىدى. ئادەتتىكى چاغلاردا تاختا كۆۋرۈك ئىككى تەرىپىدىن بىلەكتەك تومۇقتىكى ئارقان بىلەن ئۈستىگە تارتىپ قويۇلاتتى. ئەمما، تاختا كۆۋرۈك بۇگۈن پەسكە چۈشۈرۈپ قويۇلغانىدى. قورغاننىڭ ئىچىدە تام بىلەن ئايرىۋېتىلگەن بىر ـ بىرىگە تۇتاش ھويلىلار بولۇپ، بۇ ھويلىلارغا ئىككى قاناتلىق ئىشىكلەر ئارقىلىق ئۆتكىلى بولاتتى. ھازىر بۇ ئىشىكلەر ھەم يېپىقلىق ئىدى.

قورغان دەرۋازىسىغا ئۇدۇل قاراپ تۇرغان ھويلىنىڭ تۆرىدىكى تۆت تۇۋرۈكلۈك ئايۋان سارايدا بۇ قورغاننىڭ ئىگىسى سابىق تارخانبەگ ئەمىر شەمسىدىن دوغلات ئۆزىنىڭ ئۇچىنچى ئاغىسى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ۋە ئىنىسى ئەمىر شەيخىدىن دوغلاتلار بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇراتتى.

ئەمىر شەمسىدىن دوغلات قىرىق بەش ياشلاردا بولسىمۇ، ئەمما بىر قارىغان ئادەمگە ئۇ خۇددى ئاتمىش ياشلاردا بار قېرى ئادەمگە ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇنىڭ ئاق ئارىلىغان چېكە چاچلىرى ياڭاقلىرىغا چۈشۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ ياۋۇزلۇقى چىقىپ تۇرغان

ياغاق يۇزلىرى خۇددى قان يالىغان بۆرىنىڭ يۇزىگە ئوخشايتتى. بۇرۇنىنىڭ ئۇچى خۇددى ئۇزاق يىللاردىن بېرى كېسەل چىرمىۋالغان ئاغرىق ئادەمنىڭ بۇرنىغا ئوخشايتتى. ياڭاق سۆڭەكلىرى بۆرتۇپ چىققان قاڭشارسىز قارامتۇل مەڭزىلىرى ئۇنىڭ يۇزىنى تېخىمۇ كەڭ ۋە پاناق كۆرسىتەتتى. قىسىق كۆزلىرىدىن مەككارلىق ئۇچقۇنلىرى چاقنايتتى. ئېڭىكى تۇز ھەم ئۇزۇن بولۇپ، ئۇنىڭ ئېگىز ھەم ئورۇق بەستىدىن موغۇل ئاقسۆڭەكلىرىگە خاس سالاپىتى ۋە قىياپىتى چىقىپ تۇراتتى. ئۇنىڭ بېشىدىكى قارا ئەلتېرىدىن ئاشلىنىپ تىكىلگەن موغۇلچە قالپىقى ئۇستىدىن نېپىز شايىدىن تۆت قات ئايلاندۇرۇپ ئورالغان سىماۋى سەللە بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە بىر تۇتام ئۇكە قۇيرۇقى قادالغانىدى. تىزى ئۇستىگە خۇددى چار يىلانەك تولغىنىپ ياتقان بىر تال ھېقىق تەسۋى تاشلاپ قويۇلغانىدى.

ساراي ئۆيىنىڭ تاملىرىغا ئېسۇېتىلگەن شاپ ـ قىلىچ، قالقان ـ سىپەر، ساۋۇت ـ قۇيماق، نەيزە ـ سۇنگۇ، ئالتە توقىلىق چويۇن چوقماق، ئالتە قىرلىق گۈرزىگە ئوخشاش قورال ـ ياراغلار ئۆي ئىگىسىنىڭ نەسەب ـ ھەسەبىنىڭ كونا بەگلەردىن ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى.

بۇگۈن قورغاندىكى مۇشۇ ساراي ئۆيىدە دوغلات بەگلىرىنىڭ كېڭىشى ئۆتكۈزۈلمەكچىدى. بۇ كېڭەشنى ئۆتكۈزۈش قارار قىلىنغاندىن بېرى، نېمىشقىدۇر قورغان ئىگىسى ئەمىر شەمسىدىن دوغلاتنى كىشىگە ئېيتقۇسىز ئەنسىزلىك ئىچىدىكى بىر خىل ھاياجانلىق كەيپىياتى ئۆز ئىلكىگە ئېلىۋالغانىدى. گويا ئۇستىدىن چوڭ بىر تاغ بېسىپ تۇرغاندەك، گېلىدىن تۇزۇك غىزا ئۆتمىگىنىگە بىرنەچچە كۈن بولۇپ قالغانىدى. مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆڭلى بەكمۇ پاراكەندە ئىدى. ئوپال ـ دوغلات دىيارىنىڭ سالقىن تاغ ھاۋاسىمۇ ئۇنىڭ ھېلىدىن ـ ھېلىغا ئارامسىزلىنىپ بىر قىسما بولۇپ تۇرۇۋاتقان كۆڭلىگە تەسكىن بېرەلمەيۋاتقانىدى. ئۇ پۈشايمان قىلاتتى، ئازابلىناتتى.

رەھمەتلىك ئاغىسى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ روھى ئۇنى زادىلا تىنىم تاپتۇرمايۋاتقانىدى. چۈنكى، دوغلات قوۋمى چاغاتاي خانىدانىغا ئەزەلدىن سادىق بولۇپ كەلگەن بولۇپ، ئۇلارغا ھەرگىز ئاسىيلىق قىلىپ باقمىغانىدى. ئەكسىچە ئاشۇ مۇتەئەسسىپ ئاغىسى، ئەمىر بۇلاجى دوغلات بۇ خانىدانىنىڭ ئاخىرقى ئەزالىرىدىن بولغان مەرھۇم ئىسەن بۇغاخانىنىڭ يېتىم ئوغلى تۇغلۇق تۆمۈرنى ئېرتىش بويىدا قوي بېقىۋاتقان يېرىدىن تاپتۇرۇپ ئەكېلىپ ھامىيلىق قىلغان ۋە ئۇنى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خاقانلىق تەختىگە يۆلەپ چىقارغانىدى. بىراق، ئاشۇ نەپرەتلىك مالچى تۇغلۇق تۆمۈر دوغلات خانىدانىغا يۇزسىزلىك قىلىپ، ئۇلارنىڭ مەرتىۋە ـ ئىمتىيازلىرىنى پۈتۈنلەي ئېلىپ تاشلاپ، ئۇلارنى بۇ مەملىكەتتىكى ئەڭ ئادەتتىكى خانىدانلار قاتارىغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى. ئەلھال، ئاغىسى ئەمىر قەمەرىدىن ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنەتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشكە دەۋەت قىلماقتا. ئۇنىڭ مۇشۇنداق ئىزتىراپلىق ۋە ئازابلىق ئوي ـ خىياللار ئىلكىگە چۈشۈپ قېلىشىمۇ دەل مۇشۇ سەۋەبتىن بولۇۋاتاتتى.

دوغلات ئۇرۇقىدىكىلەر چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى تۆت چوڭ ئۇلۇس ـــ دوغلات، بارلاس، دوختەۋى ۋە سۇلدۇز ئۇلۇسلىرىنىڭ بەگلەر بېگى بولغان ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ ئۆز قوۋمى بولغاچقىمۇ، مەرتىۋە جەھەتتە ئۆزلىرىنى ھەممىدىن ئۈستۈن ھېسابلايتتى. بىراق، ئەمىر بۇلاجى دوغلات ۋاپات بولۇپ كەتكەندىن كېيىن، دوغلاتلار ئۆزلىرىنىڭ ئەسلىدىكى مەرتىۋە ـ ئىمتىيازلىرىدىن پەيدىنپەي مەھرۇم بولۇشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئەسلىدىكى تارخانلىق ـ سۇيۇرغاللىقلىرىمۇ بارغانسېرى كىچىكلەپ، كىرىملىرىمۇ ئازىيىشقا باشلىدى. «تۆگە قانچە، يېغىرى شۇنچە» دېگەندەك، ئۇلارنىڭ بۇگۈنكى كۈندە ھەسسىلەپ ئېشىپ بېرىۋاتقان خىراجەتلىرىنى سۇيۇرغاللىقلىرىدىن

كىرىدىغان كىرىملىرى زادىلا قامدىيالمايدىغان بولۇپ قالدى.

مەرھۇم ئۇلۇسبەگى، ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ ئاتا بىر، ئانا بىر ئەمىر تۆلەك، ئەمىر قەمەردىن، ئەمىر شەمسىدىن ۋە ئەمىر شەيخىدىن دەپ تۆت ئىنىسى بار ئىدى. بۇ بەش ئاغا ـ ئىنىلەر ئىچىدە مىلادىيە 1351 ـ يىلى قىشتا كېسەل سەۋەبىدىن ۋاپات بولۇپ كەتكەن چوڭ ئاغىسى ئەمىر بۇلاجى دوغلات بىلەن مىلادىيە 1355 ـ يىلى قۇربان ھېيت كۈنى ئالمالىقتىكى كاتولىك سۈيىقەستچىلىرىنىڭ «جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسى»دە كۆيۈپ كەتكەن ئىككىنچى ئاغىسى ئەمىر تۆلەك دوغلاتنى ھېسابقا ئالمىغاندا، يەنە ئەمىر قەمەردىن، ئەمىر شەمسىدىن ۋە ئەمىر شەيخىدىن قاتارلىق ئۈچ بىر تۇغقان ئاغا ـ ئىنىلەر تېخى ھايات ئىدى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ھايات ۋاقتىدا مەرھۇم ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ ئۇلۇسبەگلىك مەرتىۋىسىنى ئۇنىڭ ئوغلى خۇدايداتقا ئېلىپ بەرگەندى. تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆلۈپ كەتكەندىن كېيىن، ئىلياس خوجا ئوغلان ئاتىسىنىڭ ئورنىغا خان بولۇپ ئۇزاق ئۆتمەيلا ئەمىر قەمەردىن، ئەمىر شەمسىدىن ۋە ئەمىر شەيخىدىنلەرنى ئىشتىن چىقىرىۋەتتى. ئۇ سەلتەنەت ئىشلىرىدا ياشلارغىلا ئېتىبار بېرىپ، ئەسلىدىكى نوپۇزلۇق ۋە تەجرىبىلىك پىشقەدەم ئەمىر ـ بەگلەرنى پەيدىنپەي مەۋكەبتىن چەتلىتىپ، ئېتىبارسىز قالدۇرغانلىقتىن، ئەمىر قەمەردىن دوغلات باشچىلىقىدىكى زور بىر تۈركۈم سابىق بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ قاتتىق نارازىلىقىنى قوزغاپ قويدى. شۇڭا، ئۇلار تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ خانىدانىدىن يۇز ئۆرۈپ، ئىسيان كۆتۈرۈشكە ئەپلىك پۇرسەتنى كۈتۈپ تۇرماقتا ئىدى. ماۋەرائۇننەھرلىك بەگ ـ ئەمىرلەر ئىسيان كۆتۈرگەندىن كېيىن، چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان پايتەخت ئالمالىقنى ساقلاشقا ئازراقلا لەشكەر قالدۇرۇپ قويۇپ، قالغان زور لەشكەرنى باشلاپ ماۋەرائۇننەھرگە يۈرۈش قىلدى، مەملىكەتنىڭ سىياسىي، ئىقتىسادىي، مەدەنىيەت ۋە مۇھاربىيە مەركىزى بولغان پايتەخت

ئالمالىقىنىڭ بوش قالغانلىقى تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنەتىدىن ئەسلىدىنلا ئىزچىل نارازى بولۇپ كېلىۋاتقان ئەمىر قەمەرىددىن دوغلات باشچىلىقىدىكى زور بىر تۈركۈم دوغلات بەگلىرىنىڭ ئىچكى جەھەتتىن بىرلىشىپ كۈچ توپلاپ، ئىسيان چىقىرىشى ئۈچۈن تېپىلغۇسىز ياخشى پۇرسەت بولۇپ بەردى. ئۇنىڭ ئۇستىگە چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ شەرقىي جەنۇبى قىسمىدىكى ماڭلايسۆيەر ئۆلكىسىدە ئۇدا ئۈچ يىل داۋام قىلغان قۇرغاقچىلىق ئاپىتىدە ئاھالە تەلتۆكۈس خانىۋەيران بولۇش گىردابىغا چۆشۈپ قالدى. بۇنداق ئىچكى ـ تاشقى مۇرەككەپ ۋەزىيەت ئىلياس خان بىلەن سابىق دوغلات بەگلىرى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتنى تېخىمۇ ئۆتكۈرلەشتۈرۈۋەتتى. ئىلياس خان ئەمىر قەمەرىددىنى تۇتۇشقا پەرمان چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئۇ دەرھال يوشۇرۇنۇۋالدى ۋە قەشقەردىكى ئىنىسى ئەمىر شەمسىدىن دوغلاتنىڭ قېشىغا قېچىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئىلگىرىدىنلا تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنەتىگە نارازى بولۇپ كېلىۋاتقان بەگ ـ ئەمىرلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، كۈچ توپلاپ، ئىسيان كۆتۈرۈش ئۈچۈن پائال تەييارلىق كۆرۈشكە باشلىدى. ئەلھال، بۇگۈنكى كۈندە ئەمىر شەمسىدىن دوغلاتنىڭ ئوپال ئېقىنى بويىغا جايلاشقان دوغلات قورغىنىدا چاقىرماقچى بولغان بەگلەر كېڭىشمۇ دەل مۇشۇ ئىش بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

مۇبادا بۇگۈنكى كېڭەشتە ئەمىر شەمسىدىن بىلەن ئەمىر شەيخىدىن ئىككىسى ئاغىسى ئەمىر قەمەرىددىننى قوللاپ چىقسا، دوغلاتلارنىڭ چاغاتاي خانىدانىغا ئىزچىل سادىق بولۇپ كەلگەنلىكتەك ئېسىل ئەنئەنىسىگە پۈتۈنلەي ئاسىيلىق قىلغانلىق بولاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە دوغلات بەگلىرىنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارشى ئىسيانىنى قوللاپ چىققاندا، مەرھۇم ئەمىر بۇلاجىنىڭ دوغلات ئۇرۇقى ئۆزلىرىنىڭ چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى رەھبەرلىك ئورنىدىن تەلتۆكۈس مەھرۇم بولاتتى. بۇ

زىددىيەتلىك ئۇي ـ پىكىرلەر نەچچە كۈندىن بېرى ئەمىر شەمسىدىننىڭ كۆڭلىنى پاراكەندە قىلىپ كەلگەنلىكتىن، ئەتىدىن كەچكىچە پاراكەندە بولغىنىدىن ئۆزىنى قويارغا يەر تاپالماي تېپىرلاپ يۈردى. ئۇ بىردەم بالا خان ئىلياس خوجىنى چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەختىدىن ھەيدىۋەتسىلا، دوغلاتلارنىڭ سەلتەنەت تۈتۈپ، دەۋران سۈرىدىغانلىقىنى ئويلاپ دىلى يايرىسا؛ يەنە بىردەم ئۆزلىرىنىڭ مەرھۇم بەگ ئاغىسى، ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ چاغاتاي سەلتەنەتىگە سادىق بولۇش، مەڭگۈ ئاسىيلىق قىلماسلىق ھەققىدىكى ئەھدىسىگە ئەمەل قىلمىغانلىقىنى ئويلاپ، كۆڭلى بىر قىسما بولاتتى؛ بىردەم ھاكىمىيەت دۈتىنىڭ شېرىن لەززىتىنى ئويلاپ، پۈتۈن ۋۇجۇدى خۇددى مەجۇن يېگەندەك ھۇزۇرلانسا؛ يەنە بىردەم ئۆزلىرىنىڭ ئۈچىنچى ئاغىسى ئەمىر قەمەرىددىنگە ئەگىشىپ قىڭغىر يول تۈتۈپ، خەلقىئالەم ئالدىدا مەڭگۈ قارا يۈز بولىدىغانلىقىنى ئويلاپ، بەدەنلىرى تىكەنلىشىپ كېتەتتى...

ئەمىر شەمسىدىن مۇشۇنداق زىددىيەتلىك ئۇي ـ خىياللارنىڭ ئىلكىدە ئىزتىراپ بولۇپ ئولتۇراتتى، غوجىدار تۇرۇمتاي بەگ بۈگۈنكى كېڭەشكە قاتنىشىدىغان بەگلەرنىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى، ھازىر ئۇلارنىڭ تالادا كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى ئۇنىڭغا خەۋەر قىلدى.

ئەمىر شەمسىدىن ئۇلارنى دەرھال سارايغا باشلاشنى بۇيرۇغاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئالدىغا چىقىش ئۈچۈن تەمشىلىشىگە، قورغان دەرۋازىسىدىن بىرنەچچە ئاتلىق ئادەم كىرىپ كېلىشتى. چاكارلار يارەملىشىپ ئۇلارنى ئاتتىن چۈشۈرگەندىن كېيىن، ئاتلىرىنى ئەكېتىشتى. بۇ ئادەملەر ئۇدۇل تارخانبەگنىڭ ئايۇان ساريىغا قاراپ ماڭدى.

ـــ ھە، بارمان بەگ، كىرىڭلار ! قېنى يۇقىرى ئۆتۈڭلار ! ـــ

دېدى ئۇلارنىڭ ئىشىك ئالدىدا قول قوۋۇشتۇرۇپ تۇرۇشقانلىقلىرىنى كۆرگەن ئەمىر شەمسىدىن.

بارمان بەگ ھەمراھلىرىنى باشلاپ ساراي ئۆيگە كىردى ۋە تۆردە ئولتۇرغان ئەمىر قەمەرىدىن، ئەمىر شەمسىدىن ۋە ئەمىر شەيخىدىنلەر بىلەن سالاملىشىپ كۆرۈشتى.

ـــ ھە، سورا بارمان بەگ ! ـــ دېدى سابىق تارخانبەگ ئەمىر شەمسىدىن تەكەللۇپ بىلەن.

ـــ سىلىدىن بولغاي، تارخانبەگ جانابلىرى، ـــ دېدى بارمان بەگ ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن.

ـــ سىلەردىن بولسۇن، چۈنكى سىلەر ھىدايەتنى جارى قىلدۇرماق بولۇپ، چوڭ ئىشقا تۇتۇش قىلىۋاتىسىلەر ئەمەسمۇ؟

ـــ يوقسۇ، سىلىدىن بولسۇن تارخانبەگ جانابلىرى، جانابىي ئەمىر قەمەرىدىن ۋە ئەمىر شەيخىدىن بەگلەر بىلەن بىللە ئۆزلىرىنى تەڭرىتائالا چاغاتاي مەملىكىتىدە ئۆز ھىدايىتىنى جارى قىلدۇرۇش ئۈچۈن سەرھەلقە ـ مۇرتەزا① قىلىپ تاللىغان. شۇڭا، ھىدايەت سېپىدە سىلى بىز ھەممىزدىن ئۈستۈن تۇرىدىلا !

بىرنەچچە قېتىم ئەنە شۇنداق «سەندىن»، «سىلىدىن...» دېيىشكەندىن كېيىن، ئەمىر شەمسىدىن سۆزلىدى:

ـــ ئامان ـ ئېسىنلىكمۇ مال ـ ۋارانكىلار، بالىچاقاكىلار، مەھەللە ئىچى ـ تېشى، قوۋۇم ـ قېرىنداشلىرىكىلار، ئۇلۇغ ـ ئۇششاقلىرىكىلار تىنچ ـ ئامانلىقمۇ؟

بارمان بەگ: «ئىنشائاللا، ئىنشائاللا !» دېگەندىن كېيىن، ئۇمۇ ئۆز نۆۋىتىدە خۇددى شۇنىڭدەكلا، سابىق تارخانبەگ ئەمىر شەمسىدىن دوغلاتتىن ھال ـ ئەھۋال سوردى. بارمان بەگنىڭ ھەمراھلىرىمۇ خۇددى شۇ تەرىقىدە تىنچلىق سوراشتى.

① سەرھەلقە ـ مۇرتەزا ـــ «ئاللانىڭ بەندىلىرىگە يېتەكچى قىلىپ تاللىغان ئادەمى».

ـــ خۇش كەلدىڭلارمۇ، دۇغانىم① بارمان بەگ، خۇش كەلدىڭلارمۇ جانابىي بەگلەر؟ ـــ دەپ ئەمىر شەمسىدىن مېھمانلارغا ئورۇن كۆرسەتتى ۋە ئۆزى ئەسلىدىكى ئورنىغا ئۆتۈپ ئولتۇردى. مېھمانلار «قۇللۇق، قۇللۇق !» دېيىشىپ، ئۆزلىرىنىڭ مەرتىۋە ـ دەرىجىلىرى بويىچە داستىخانىنى چۆرىدەپ ئولتۇرۇشتى.

مېھمانلار جايلىشىپ بولغاندىن كېيىن، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات قولىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ «سۇرە پاتىھە»نى ئوقۇدى. مېھمانلار ئۇزۇن دۇئادىن كېيىن «ئامىن !» دېيىشىپ قوللىرىنى يۈزلىرىگە سۈرۈشتى.

بۇ چاغدا دېدەكلەر پەتنۇستا نان، قەنت ـ گېزەكلەر ۋە چىنە ـ چەينەكلەرنى كۆتۈرۈشۈپ كىرىپ، ئوتتۇرىدىكى داستىخانىنى باشقىدىن راسلىدى. ئاندىن چىنە ـ چەينەكلەرنى قويۇپ قويۇشۇپ، تەزىم قىلىشىپ چىقىپ كېتىشتى.

بەگلەر چاي ئىچىشكەچ، سۆھبەت قىلىشىپ ئولتۇرۇشتى. سۆھبەتنىڭ بېشىدا ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات سۆزلەپ، بۇ بەش كۈنلۈك ئالەمنىڭ ئۆتنە ئالەم ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ ھېچكىمگە ۋاپا قىلمايدىغانلىقى، شۇڭا بەندىلەرنىڭ ھەر دائىم ئاخىرەتنى ئويلىشى لازىملىقى ھەققىدە بىرپەس ئەمرىمەرۇپ قىلغاندىن كېيىن، ئاساسىي مەقسەتكە يۆتكىلىپ، بۇگۈنكى كېڭەشتە قارالماقچى بولغان ئىش ھەققىدە توختالدى.

ـــ بىز دوغلاتلار چاغاتاي خانىدانى ئالدىدا، جۇملىدىن تۇغلۇق تۆمۇر ئالدىدا قانداق گۇناھ سادىر قىلغانلىقىمىزنى بىلمەيمىز، ـــ دېدى ئۇ سۆزلەپ، ـــ ھالا بۇگۈن بالا خان ئىلياس خوجا قارا نىيەت ئەمىرلىرىنىڭ سىزىقىدىن چىقالماي، بىزلەرگە ئوخشاش سادىق سەلتەنەت تايانچلىرىنى بىر ـ بىرلەپ ئىشتىن بوشاتتى. خانىنىڭ ئەتراپىنى پۈتۈنلەي ئاغزىدىن ئانىسىنىڭ سۈتىنىڭ

① دۇغان ـــ پارسچە سۆز. «قېرىندىشىم، يولدىشىم، جۇپۇم» دېگەن مەنىدە.

پۇرىقى كەتمىگەن بىر بۆلەك خۇشامەتچى، ئاق تۇمشۇق بەگ ـ ئەمرلەر ئورىۋالدى. چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ سەلتەنەت ھارۋىسىنى ئۆزەندىن چىقىرىپ تاشلاپ، كاتاڭغا ئاپىرىپ تىقىشماقتا بۇ لەنىتىلەر ! ئۇنىڭ ئۈستىگە چاغاتاي سەلتەنەتى ئۈچۈن ئەزەلدىن قىلچە مەنپەئەت بەرمىگەن ئاشۇ ماۋەرائۇننەھەر ئۆلكىسىنى تالىشىپ، نۇرغۇن يىللاردىن بېرى داۋاملىشۋاتقان بۇ ئۇرۇش مەملىكەتنىڭ خەزىنىسىنى قۇرۇتۇپ، پۇقرانىڭ يىلىكىنى ئۈزۈپ تاشلىدى. خەلقنىڭ ئاھ ـ زارلىرى زېمىننى قاپلىدى.

ـــ شۇنداق، ـــ دەپ ئاغىسىنىڭ سۆزىنى قوللىدى ئەمىر شەمسىدىن، ـــ رەھمەتلىك بەگ ئاغام ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ دەۋرانىنىڭ قەدىرىنى بىلمەپتىكەنمىز. ئۇ ۋاقىتلاردا بىز چاغاتاي خانىدانىغا ئەمەس، چاغاتاي خانىدانى بىزگە سالام قىلاتتى، ئوردىنىڭ ئىشىكىنى تېپىپ كىرىپ، تېپىپ چىقاتتۇق. مەملىكەت ھودۇدلۇقىنىڭ ئۇ چېتىدىن بۇ چېتىگىچە بىزنىڭ دېگىنىمىز دېگەن، ئەتكىنىمىز ئەتكەن بولاتتى. ھەرقانداق بىر ئادەم بىزگە تىكىلىپ قارىيالمايتتى...

ئاغا ـ ئىنىلەرنىڭ بۇ سۆزلىرى سورۇندىكى بەگلەرگە خۇددى كۆكنارداك تەسىر قىلغانلىقتىن، ئۇلارمۇ ھاياجانلىرىنى باسالماي قېلىشتى.

ـــ ئەمىر جانابلىرى، ـــ دېدى بارمان بەگ تەكەللۇپىنى ئۇنتۇپ، ـــ سىلى ناھايىتى توغرا ئېيتتىلا، رەھمەتلىك ئەمىر بۇلاجىنىڭ زامانى ھەقىقەتەن خەير ـ بەرىكەتلىك بىر زامان ئىدى. ئۇ ھايات چېغىدا يېگىنىمىز بەتتە، كىيگىنىمىز كاتتا، قورۇلىرىمىز مال بىلەن، قورغانلىرىمىز قۇل بىلەن تولغانىدى. قاچانكى ئۇلۇسىبېگىمىز ۋاپات بولدى، شۇنىڭدىن ئېتىبارەن خۇددى چۆلدىكى يالغۇز بۇتخانىنىڭ راھىبلىرىدەك، باشقىلارنىڭ ئىشىكىدە بىر پارچە نانغا زار بولۇپ خارلاندۇق. ئەلھال، مۇبادا ھۆرمەتلىك بەگ ئاغىمىز ئەمىر قەمەردىن جانابلىرى بىلەن

ئەمىر شەمسىدىن جانابلىرى بىزگە باش بولۇپ بەرسىلا، دوغلات قوۋمىنىڭ قولىدىن كەتكەن ئاشۇ مەرتىۋە ـ ئىمتىيازلىرىنى لەنىتى بالا خان ئىلياس خوجىنىڭ قولىدىن قايتۇرۇۋېلىش يولىدا قىلىچ بىسىدەك تىك تاغلارغا چىقىشقا، دوزاختەك ئوت دېڭىزىغا كىرىشكە ئاللىقاچان تەييارلىنىپ قويغان بىز !

ـــ ھىممىتىڭلارغا رەھمەت، دۇغانىم بارمان بەگ، ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئورنىدىن سەل ـ پەل قىمىرلاپ قويۇپ، ـــ بىز سىلەردەك باھادىر بەگلىرىمىز بولغاچقا، بۇ ئىشقا قەتئىي بەل باغلاپ چىققان. ئەمما...

ئۇ گېپىدىن توختاپ، سورۇن ئەھلىگە بىر قۇر قاراپ چىقىقاندىن كېيىن، ئىنىلىرى ئەمىر شەمسىدىن ۋە ئەمىر شەيخىدىنلەر بىلەن ئۆزئارا كۆز ئورۇشتۇرۇۋېلىپ سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ـــ بالا خان ئىلياس خوجىنى ئوتتۇرىدىن كۆتۈرۈپ تاشلاش ئۇچۇن يالغۇز بىزنىڭ كۈچىمىزلا كۇپايە قىلمايدۇ. يەنە قارا بۇدۇنلارنىڭ كۈچىدىنمۇ پايدىلىنىشقا توغرا كېلىدۇ. ھازىر ئىلياس خوجا سەلتەنەتىدىن نارازى بولۇۋاتقانلارنىڭ سانى ھەسسىلەپ ئاشماقتا. بالا خان ئىلياس خوجا ئورۇشنىڭ پۈتۈن چىقىمىنى ئاۋام خەلقنىڭ ئوستىگە ئارتىپ قويدى. ئالۋان ـ ياساق، غەللە ـ پاراق خودىدى شاختىكى قۇشقاچتەك ھەسسىلەپ كۆپەيمەكتە. ئاۋامنىڭ ئاھ ـ زارى بىر ـ بىرىگە قوشۇلۇپ، ھەممە يەرنى نارازىلىق قورۇق ئوتۇنلىرى بىلەن تولدۇرماقتا. ئەلھال، بىز پەقەت خەلقنىڭ نارازىلىقىدىن تەييارلانغان ئاشۇ قورۇق ئوتۇنلارنى ياندۇرۇۋېتىلسەكلا، بۇ ئوت ئولغىيىپ زېمىننى قاپلىغان زور يانغىنغا ئايلىنىدۇ ـ دە، ھۆل ـ قۇرۇقنىڭ ھەممىسىنى كۆيدۇروپ كۇل قىلىپ تاشلايدۇ. بىز بۇ ئىسيان يانغىنىدىن پايدىلىنىپ بالا خان ئىلياس خوجىنىڭ تەخت ـ پەختىنى بىراقلا غولىتىپ تاشلىيالايمىز. بىز مۇشۇ مەقسەتتە قارا بۇدۇنلارنىڭ غەزەپ ـ نەپرىتىدىن تەييارلاۋاتقان ئاشۇ قورۇق

ئوتۇنلارغا ئوت يېقىش ئۇچۇن، ھەرقايسى جايلارغا ئۆزىمىزنىڭ ئادەملىرىنى تەرغىباتچىلىققا ئەۋەتتۇق. ئۇزاق ئۆتمەي كۆرىسىلەركى، ئۇلارنىڭ بۇ تەرغىباتلىرىدىن ئەملىي ئۇنۇم كۆرۈلۈشكە باشلايدۇ. ئەمدىكى گەپ، ھەرقايسىڭلار قولۇڭلاردىكى چېرىكلەرنى ئوبدان ئېدىتلاپ، قورال ـ ياراغلارنى تەخ قىلىپ، پۇختا تەييارلىق كۆرۈپ قويۇشۇڭلارغا باغلىق بولۇپ قالدى.

ئاغىسىنىڭ يۇقىرىقى سۆزلىرىدىن ئىلھاملانغان ئەمىر شەمسىدىن دوغلات ئاخىر قەتئىي قارارغا كەلدى ـ دە:

ـــ ھۆرمەتلىك بەگ ئاغام ھازىرقى ئەھۋالنى ياخشى سۈرەتلەپ بەردى، ـــ دېدى ئۇ، ـــ ئالتە يىلدىن بېرى داۋاملىشىۋاتقان ئاشۇ ماۋەرائۇننەھر ئۇرۇشلىرى ئاۋام خەلقنىڭ تۇغلۇق تۆمۈر سەلتەنەتىگە بولغان نارازلىقىنى كۈچەيتتى. بۇ ھال بالا خان ئىلياس خوجا سەلتەنەتىنىڭ ساناقلىق كۈنلىرى قالغانلىقىنى كۆرسىتىپ بەرمەكتە. بالا خان ئىلياس خوجا ئۆزى بىلەن ماۋەرائۇننەھرلىك ئەمىر ـ بەگلەر ئوتتۇرىسىدا ئالتە يىلدىن بېرى داۋاملىشىۋاتقان ئۇرۇشتا يېڭىپ چىقىش ئۈچۇن ئاساسلىق لەشكىرىي كۈچىنى ماۋەرائۇننەھرگە يۆتكەپ كەتكەن بولغاچقا، موغۇلىستاندا ھېچقانچىلىك كۈچ قالمىدى. بۇنداق ھالەت بىزنىڭ ئۇنىڭغا قارشى يېغىلىق قوزغىشىمىزنى تولىمۇ ياخشى پۇرسەت بىلەن تەمىنلىدى. گەرچە بىز دوغلاتلار پۈتۈن مەرتىۋە ـ ئىمتىيازلىرىمىزدىن مەھرۇم قىلىنغان بولساقمۇ، ئەمما ئىستىقبالىمىزدىن ھەرگىز ئۈمىدسىزلەنمىدۇق. چۈنكى، ئۈمىدسىزلىك شەيتانىنىڭ ئىشىدۇر. كۈچ ـ قۇۋۋەت، شەرت ـ شارائىت ۋە غەيرەت ـ شجائەت بۇ ئۈچى بىرلەشسىلا، دۇنيا ھېچكىمگە تارلىق قىلمايدۇ.

ـــ بەگ جانابلىرى، ناھايىتى ياخشى چۈشەندۈردىلە، ئىلياس خوجا بالا خان ئەمەس، بەلكى بىزنىڭ بېشىمىزغا پۈتۈلگەن بالا خان بولدى. خۇددى بەگ ئاغىمىز بايا ئېيتقاندەكلا، بىزنىڭ نىيەت ـ ئىقبالىمىزمۇ بىزگە مۇسەللەت قىلىنغان بۇ بالا خان

ئۇستىدىن يېغىلىق قىلىشنى خالاپ تۇرۇپتۇ. بەگ ئاغىنىز ئەمىر قەمەرىدىن، ئەمىر شەمسىدىن ۋە ئەمىر شەيخىدىن جانابلىرى ھەممىزگە سەرھەلقە - مۇرتەزا بولۇپ تۇرۇپ بەرسىلا، بىزنىڭ بۇ يۇرۇشىمىزگە غەلىبە - نۇسرەت چوقۇم يار بولغۇسىدۇر ! — دېدى بارمان بەگ باشقىلار نامىدىن ئىپادە بىلدۇرۇپ.

شۇنداق قىلىپ، سابىق تارخانبەگ ئەمىر شەمسىدىننىڭ بۇ قەدىمكى قورغىنىدا كېيىنكى چاغلاردا چاغاتاي مەملىكىتىنى پارچىلاش يۇزىسىدىن پۈتۈن مەملىكەت مىقياسىدا ئىلياس خان سەلتەنىتىگە قارشى ئۇمۇمىيۈزلۈك كۆتۈرۈلگەن ئىسيان يانغىنىنىڭ تۈتۈرۈقى مۇشۇنداق ياندۇرۇلدى.

كېچىش ئەھلى بىر ئېغىزدىن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان سەلتەنىتىنى ئاغدۇرۇپ تاشلاش يېغىلىقىغا يولباشچى — «قۇتبى زامان»[1] قىلىپ كۆتۈردى.

— سەر[2] بېرىشكە رازىمىزكى، ھەرگىز سىر بەرمەيمىز ! — دەپ سۇرلۇك قەسەم قىلىشتى ئۇلار، — بالا خان ئىلياس خوجىنى يوقىتىش ئۈچۈن قىلىنىدىغان بۇ جەڭدە جېنىمىز ۋە مېلىمىزنى تەسەددۇق قىلىمىز ! قۇتبى زامان جانابىي ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ھەزرەتلىرىنىڭ ئەمىر - پەرمانىنى دەخلى - تەرۇزسىز ئورۇنلايمىز ! شۇئارىمىز شۇ: تارتىۋالىمىز، تارتقۇزمايمىز ! بېسىۋالىمىز، باستۇرمايمىز !

* * *

سالقىن كۈز پەسلى ئۆتۈپ كېتىشى بىلەنلا، پايتەخت ئالمالىق

---

① قۇتبى زامان — زامانىنىڭ يولباشچىسى.

② سەر — كاللا، باش.

قېنىق كۈل رەڭ تۈس ئالدى، ئىلى ـ قۇياش ژادىسى ئۇزاقتا سوزۇلمىدىغان قىش پەسلىگە كىردى. پايتەخت كوچىلىرىنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى سانسىزلىغان ئۆي ـ ئىمارەتلەرمۇ ئاللىقاچان كۈل رەڭ تۈسكە كىرگەن بولۇپ، ئېرىق ياقىسىدىكى ياپراقلىرى تۆكۈلۈپ قاقشال بولۇپ قالغان دەل ـ دەرەخلەر، كۆككە تۇزۇپ يۇرگەن چاڭ ـ توزانلار، ھەتتا ئاسمانمۇ يېقىمسىز كۈل رەڭ قىياپەتكە كىرگەنىدى. قىش پەسلى خۇددى جىنازىدا ياتقان مېيىتنىڭ ئۈستىگە يېپىلغان يوپۇقتەك، زېمىن ئۈستىگە بىر باشتىن يېپىلىپ شىپقاپ كېلىشكە باشلىدى. ئەمىر قەمەرىدىن ۋە ئۇنىڭ ئىنىلىرى ئەمىر شەمسىدىن ھەم ئەمىر شەيخىدىنلەر قەشقەردە ئاخىر ئىسيان بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىشتى. ئۇلارنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىك خەۋىرى تېزلا ئوپال ژادىسىدىكى دوغلات، ئوپال، تاشبالىق قاتارلىق كەڭ يۇرت ـ ئايماقلاردا ياشايدىغان جاپاكەش ئاھالىلەرنىلا ئەمەس، بەلكى قەشقەردەك مەركىزىي شەھەرلەردە ياشايدىغان ھۇنەرۋەن ـ كاسىپلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان كەڭ شەھەر ئاھالىسىنىمۇ ئۆزىگە تېزلا جەلپ قىلىۋالدى. ئەمىر قەمەرىدىن ئىسيانغا ئاۋاز قوشقان بۇ كىشىلەر قىش ـ قىروۋدا قوللىرىغا پالتا ـ كەكە، ئورغاق ـ كەتمەن، ئارا ـ گۇرجەك، كالتەك ـ توقماق ئېلىشقانىدى. يېلىڭ ـ يالىڭاچ ئەرلەر، قوڭى ئوچۇق بالىلار، پۇتىغا كېپىش ـ كەشلىرىنى سېپىشىپلا يۇگۇرۇشۇپ چىقىشقان بوۋايلار، ھەتتا ئۇچىسىغا ئۆڭۈپ ئەسلىي رەڭگىنى يوقاتقان ماتا ـ سەرگەزدىن كۆڭلەك كىيىشكەن مەزلۇمە ـ ئاياللار يېزا ـ قىشلاقلارنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىدىن، تەرەپ ـ تەرەپتىن يۇگۇرۇپ چىقىشىپ توپقا قوشۇلۇپ، غايەت زور ئۆكتىچىلەر سېپىنى ھاسىل قىلىشماقتا ئىدى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى ئورغاق ـ كەتمەنلەر، پالتا ـ كەكىلەر، نەيزىدەك ئۇچلۇق تۆمۇر ئارىلار قۇياش نۇرىدا ژال ـ ژۇل قىلىپ پارقىرايتتى. ئۇستىرا بىلەن قىرىپ

پارقىرىتىۋېتىلگەن باشلار خوددى قىزىل دەريا سى① دىكى ئۆركەشلەۋاتقان لايقىلىق دولقۇندەك شەھەرگە قاراپ ئاقماقتا ئىدى.

شەھەردىكى كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدىمۇ، ئۈششاق بالىلارنىڭ يۈگۈرۈشلىرىدىمۇ ئۆزگىچە بىر مەنە بار ئىدى. شەھەر ھاكىمىنىڭ دۋانخانىسى ئالدىدىكى رېگىستانغا نۇرغۇن ئادەملەر توپلىشىۋالغانىدى. ئۇلارنىڭ تولىسى شەھەر كەمبەغەللىرى ۋە ھەر خىل كەسىپتىكى قول ھۈنەرۋەنلەر ھەم شەھەر ئەتراپىدىكى يەرسىز دېھقانلار ئىدى.

قەشقەر ــ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ئەڭ جەنۇبىغا ــ شەرق بىلەن غەرب، جەنۇب بىلەن شىمال ئوتتۇرىسىدىكى قەدىمكى سودا يولى ئۈستىگە جايلاشقان قەدىمكى بىر شەھەر ئىدى. مەملىكەتنىڭ ئەڭ غەربىدىكى ماۋەرائۇننەھر ئۆلكىسىدىكى بۇخارا، ئۆزكەنت، سەمەرقەنت، ئەنجان، نەمەنگان ۋە ئوش قاتارلىق شەھەرلەرگە ھەمدە پەغپۇرچىنىنىڭ ئىچكىرى ئۆلكىلىرىدىن ئەنەتكەك، ئورۇسىيە، شام ۋە بۇ يەرلەر ئارقىلىق پەرەڭستاندىكى رۇم قاتارلىق شەھەرلەرگە بارغىلى بولىدىغان قەدىمكى كارۋان يوللىرىنىڭ ھەممىسى قەشقەرنى بېسىپ ئۆتەتتى. بىراق، ئالتە يىلدىن بېرى، چاغاتاي سەلتەنەتى ماۋەرائۇننەھرلىك تەپرىقچى بەگ ــ ئەمىرلەرنى جازالاش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىۋاتقان ئۇرۇشنىڭ پۈتۈن چىقىملىرىنى قامداش ئۈچۈن، قەشقەر خەلقىنىڭ بېشىغا چاچقان تۈگمەس ــ پۈتمەس ئالۋان ــ ياساقلار، باج ــ پاراقلار، ئوردا ئەمەلدارلىرىنىڭ تۇرلۇك زورلۇق ــ زومبۇلۇقلىرى، ئەمىر بەگلەرنىڭ سارايلىرىدىكى كۈپراني مەئىشەتلەر قەشقەرنىڭ ئىقتىسادىي جەھەتتىكى ئىككى تۈپ يىلتىزىغا ــ ھۈنەرۋەنچىلىك ــ دېھقانچىلىق ۋە سودا ــ تىجارەتنىڭ يىلتىزىغا پالتا چېپىۋاتقانىدى. شۇڭا، يېزا ــ

① قىزىل دەريا سى ــ قەشقەردىكى بىر دەريانىڭ نامى.

قىشلاقلاردىكى، شەھەرلەردىكى جاپاكەش ئاھالىنىڭ يوشۇرۇن مەجلىسلىرىدە، سودىگەرلەرنىڭ كارۋان سارايلىرىدا چاغاتاي سەلتەنەتى ئۇستىدىن قىلىنىدىغان غەيۋەت ـ شىكايەتلەر ئۇزۇلمەيتتى. شەھەر ـ ئاۋادان، يېزا ـ قىشلاق ئاھالىسىنىڭ چاغاتاي خانلىرى ـــ ئىلگىرىكى خان تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن ھازىرقى خان ئىلياس خوجا ئوغلان سەلتەنەتىگە بولغان بۇنداق نارازىلىقلىرى ئەمگەكچىلەرنىڭ ئەمەلىي تۇرمۇش ئەھۋالىدىن نارازى بولۇش ۋە ئەمىر قەمەرىدىن ئېقىمىدىكىلەرنىڭ خەلقنى ئىلياس خان سەلتەنەتىگە قارشى چىقىشىغا قوزغاش ئۇچۇن يۇرگۇزگەن تۇرلۇك ئۇنۇملۇك تەتۇر تەرغىباتلىرى تۇپەيلىدىن تېخىمۇ تېز راۋاجلانماقتا ۋە چوڭقۇرلاشماقتا ئىدى. خەلق قورالسىز بولغىنى بىلەن ئۇلارنىڭ كۆزلىرىدا ئىپادىلىنىۋاتقان غەزەپ ـ نەپرەت ئۇلارنى پارتلاشقا ئارانلا قالغان پوروخ تۇڭىغا ئايلاندۇرۇپ قويغانىدى.

يېزا ـ قىشلاقلاردىكى غەزەپلەنگەن ئالامان ئاللىقاچان شەھەرنى قاتمۇقات قورشىۋالغانىدى. ئۇلار شەھەر ھاكىمىنىڭ ئازغىنا لەشكەر بىلەن كۆرسىتىۋاتقان قارشىلىقىنى شەھەرلىكلەرنىڭ ياردىمى بىلەن تېزلا سۇندۇرۇپ تاشلىغاندىن كېيىن، خۇددى ئۇزەنىنى يوقىتىپ قويغان ئۇلۇغ سۇدەك شەھەرگە قاراپ شىددەت بىلەن باستۇرۇپ كەلدى. ئۇلارنىڭ غەزەپلىك چۇقان سادالىرى ئىچىدە كۆك ئاسمان زىلزىلىگە كېلىپ، زېمىن تىترىمەكتە ئىدى. ئالامانىنىڭ ھەيۋەتلىك دەبدەبىسىدىن قورقۇپ جېنى چىقاي دەپ قالغان نائىبلار ۋە ياساۋۇل ـ نۆكەرلەرنىڭ رەڭگىدە قان قالمىغانىدى. ئۇلار تەشۋىش ئىچىدە باشلىرىنى ئىچىگە تىقىشىپ، چەت ـ ياقىلاردا دۇگدىيىشىپ چۆرگۈلەپ يۇرۇشەتتى. غەزەپلەنگەن كىشىلەر سەلتەنەت نائىبلىرىنىڭ تۇرلۇك زورلۇق ـ زومبۇلۇقلىرىدىن، ئالۋان ـ ياساقىنىڭ ئېغىرلىقىدىن شىكايەت قىلىشىپ

زارلىناتتى. ئىنسابسىز بەگلەرنى تىللىشاتتى. گۈزەردە ئېگىز بويلۇق بىر ئادەم ئاغدۇرۇۋېتىلگەن بىر مەپىنىڭ ئۈستىگە چىقىۋېلىپ ئاۋامغا ۋارقىراپ سۆزلىمەكتە ئىدى:

ــ قېرىنداشلار، بىز ھەممىمىز مۇسۇلمان، خانمۇ، ئۇنىڭ ۋەزىر ـ جايسالىلىرىمۇ ھەم بىزگە ئوخشاش مۇسۇلمان. بىراق، ئۇلار بىزنى ياشىغىلى قويمايۋاتىدۇ. تۈگىمەس ـ پۈتمەس ئالۋان ـ ياساق بىزنى خانۋەيران قىلدى. قېنى ئۇ ئادالەت؟ ! قېنى ئۇ ئىنساب ـ دىيانەت؟ ! ئەمدى بىزنىڭ زادى چىدىغۇچىلىكىمىز قالمىدى. ئۇلارنىڭ قولىدىن رىزقىمىزنى تارتۋېلىش ئۈچۈن قەتئىي نىيەتكە كەلمەي بولمىدى. بىز... جېنىمىزنى تىكىپ قويدۇق... بويىنىمىزدىن باغلاپ دەرەخلەرگە ئېسۋەتسىمۇ، دەيدىغىنىم يەنە شۇ !... بۇ زۇلۇمنىڭ ئىگىلىرىنى ئۇلارنىڭ ئاشۇ ئىسسىق ئۆۋىلىرىدىن قوغلاپ چىقىرىشىمىز لازىم !

ئۇنىڭ تەرغىباتىغا قۇلاق سېلىپ تۇرغانلاردىن كۈچلۈك سادا ياندى:

ــ ناھايىتى توغرا ئېيتتىڭ ! قېيما ـ چېيما بولۇشقا رازىمىزكى، خانىنى ۋە ئۇنىڭ ئاشۇ نائىنساب ئەمەلدارلىرىنى ئىسسىق ئۆۋىسىدىن قوغلاپ چىقارمىغۇچە ھەرگىز بولدى قىلمايمىز. بۇ ئەلدە نە ئىنساب، نە ئادالەت، نە دىيانەت، نە مېھىر ـ شەپقەت بولسۇن؟ ! كۈپارلارمۇ ئۆز تائىپىسىگە بۇنداق جەبىر ـ زۇلۇمنى راۋا كۆرگەن ئەمەس !...

ــ بىزگە نان كېرەك، ئىسسىق ئېگىن كېرەك، ئۆي كېرەك ! يوقالسۇن ئەمدى بېشىمىزغا پۈتۈلگەن بۇ زۇلۇم ـ زۇلمەت !...

ھېلىقى ئېگىز بويلۇق ئادەم ئالامانغا چاقىرىق قىلدى:

ــ ئى ئەھلى مۇسۇلمانلار ! پۇقرانىڭ يىلىكى ئۈزۈلگەندە، ئاللانىڭ رەھمى كېلىپ، ئۆز بەندىلىرىنى جەبىر ـ زۇلۇمدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئارىمىزغا مەھدى ئاخىرقى زامان ــ قۇتبى زامانىنى ئەۋەتىدۇ ! ئەمىر قەمەرىدىن ئەنە شۇنداق قۇتبى

زاماندۇر. كېلىڭلار، بىز ھەممىمىز ئەمىر قەمەرىدىن قۇتبى زامان زۇلۇم چەككەن بىچارە خەلقنى قوتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئېگىز كۆتۈرگەن ئاشۇ ئادالەت تۇغنىڭ ئاستىغا ئۇيۇشايلى ! ئۇنىڭ يېتەكچىلىكىدە زۇلۇم ساھىبلىرىنىڭ ئىسىق ئۇۋۇسىنى چۈۋۈپ تاشلايلى !...

كىشىلەرنىڭ چۈقان سادالىرى ياڭرىدى:

ـــ نان ! بىزگە نان كېرەك !... قۇتبى زامان ئەمىر قەمەرىدىن بىزنى زۇلۇمىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ئەۋەتىلگەن مەھدى ئاخىرقى زاماندۇر ! ئۇ بىزنى غەلىبە ـ نۇسرەتكە باشلايدۇ !... ئۇنىڭغا ئەگەشكىنىمىز ئەگەشكەن ! زۇلۇم ئىگىلىرىنىڭ ئۇۋۇسىنى چۈۋۈپ تاشلايلى !...

ـــ شۇنداق ! قۇتبى زامان ئەمىر قەمەرىدىنگە ئەگەشكىنىمىز ئەگەشكەن ! زۇلۇم ئىگىلىرىنىڭ تەختى ـ پەختىنى پاچاقلاپ تاشلايلى !

ئالامان خۇددى پېتىراپ كەتكەن پادىدەك دەرھال قەشقەر ھاكىمىنىڭ دۇانىخانىسىنى پاچاقلاپ تاشلاش ئۈچۈن ۋاڭ ـ چۈڭ كۆتۈرۈپ، دەۋرەپ مېڭىشتى !...

ئەمىر قەمەرىدىن ئېقىمدىكىلەرنىڭ پىتنىسى بىلەن چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان ھاكىمىيىتىگە قارشى قەشقەردە باشلانغان بۇ ئىسيان ئاستا ـ ئاستا مەملىكەتنىڭ ماڭلايسۆيەر، قوچۇ ئۇيغۇر ئېلى، پەرغانە ۋە موغۇلستان ئۆلكىلىرىدە خۇددى ۋابا سۈيىدەك تېزلا يامراپ كەتتى. پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتىنى ئىسيان يالقۇنى قاپلاپ كەتتى. ئەمىر قەمەرىدىن باشچىلىقىدىكى ئىسيانچىلار قوشۇنى پايتەخت ئالمالىققا يۈرۈش قىلدى...

*　　*　　*

ئىسيانچىلارنىڭ پايتەخت ئالمالىقنى ھالقىدەك قورشۇالغىنىغا بۈگۈن ساقمۇساق قىرىق كۈن بولدى.

ماۋەرائۇننەھر ئالدىنقى سەپىدە ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلاندىن يارەمگە كېلىدىغان قوشۇن نېمىشقىدۇر تا ھازىرغا قەدەر يېتىپ كېلەلمەيۋاتاتتى.

ئالمالىقنىڭ كۈنچىقىش تەرىپىگە جايلاشقان قۇياس دەرۋازىسىنىڭ ئالدىدىكى ئوچۇقچىلىقتا سان ـ ساناقسىز ئادەملەر ئۇياق ـ بۇياققا يۇرۇشەتتى. ئۇلارنىڭ قوللىرىدىكى ئارا ـ نەيزە، قىلىچ ـ پالتىلار كۈن نۇرىدا پارقىرايتتى.

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئىنىلىرى ئەمىر شەمسىدىن دوغلات بىلەن ئەمىر شەيخىدىن دوغلاتنىڭ ھەمراھلىقىدا بەگ ـ ئەمىرلىرىنى باشلاپ پايتەختنى قورشىۋالغان بۇ ئىسيانچى ئالامانلارنىڭ ئارىسىغا ئاتلىق يېتىپ كەلدى. ئىسيانچىلار ئۇلارغا ھاڭۋېقىپ قاراپ تۇرۇشاتتى.

ئىسيانچىلار قوشۇنىدا ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئورناتقان تەرتىپ ـ ئىنتىزام بار ئىدى. ئۇ ئىسيانچىلار قوشۇنىنى چىڭگىزخاننىڭ ياساقلىرى بويىچە ئونلۇق، يۈزلۈك ۋە مىڭلىق بۆلەكلىرىگە بۆلۈپ قايتىدىن تەرتىپكە سېلىپ رەتلەپ چىققانىدى. ئاتقا مىنگەن ھەربىر ئونبېشى، يۈزبېشى ۋە مىڭبېشى ئۆز بىرلىكلىرىنىڭ يۈرۈش سېپىدىكى ئورنىنى بىلەتتى. بۇ ئىسيانچى ئالامانلارمۇ ئاتامانلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى ئۆز بىرلىكلىرى بويىچە ھەرىكەتلىنەتتى.

ـــ ئى باھادىرلار ! ـــ دەپ توۋلىدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئات ئۈستىدە تۇرۇپ، ئۇنىڭ ئاستىدىكى تورۇق ئارغامىق ئوينىقلاپ بىر ئىزىدا زادىلا توختىمايۋاتقانىدى، ـــ سىلەر ئۆز تىرىكچىلىكىڭلارنى قوغداش ئۈچۈن مۇقەددەس جەڭ تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىققان باتۇرلار. جەڭدە ئەڭ قەھرىمان جەڭچىلەردۇرسىلەر !...

ئۇ قولىدىكى قامچىسى بىلەن ئالمالىق سېپىلىنى كۆرسەتتى ۋە:

ـــ مانا ئالدىڭلاردا زۇلۇمنىڭ ئىگىسى بولغان بالا خان

ئىلياس خوجىنىڭ قارارگاھى ــ ئالمالىق سېپىلى تۇرۇپتۇ. بالاخان سىلەرنىڭ قان ـ تەرىكلار ھېسابىغا شىلىۋالغان ئالتۇن ـ كۈمۈش، دۇنيا ـ دەپنىلەرنىڭ ھەممىسى ئەنە شۇ ئۇيۇل تاشتەك پۇختا دەپ ئاتالغان سېپىلىنىڭ ئىچىدە تۇرۇپتۇ. بۇ سېپىلنى چۆۋۈپ تاشلىيالىساڭلار ئاشۇ بايلىقنىڭ ھەممىسى سىلەرنىڭ بولىدۇ ! بۇ ئولجىلارغا پەقەت سىلەرلا ئىگە بولۇشقا ھەقلىق ! مەن سىلەرنىڭ بۇ بايلىقلاردىن خالىغىنىڭلارچە پايدىلىنىشىڭلارغا رۇخسەت قىلىمەن !

ئەمىر قەمەرىدىننىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان ئالامان قىيقاس ـ سۇرەن كۆتۈرۈشۈپ ۋارقىراشتى:

ــ بالا خانىنىڭ خەزىنىسى بىز ئۈچۈن ئوچۇق ! ئۇلۇغ قۇتبى زامان بىزگە نېسىۋىمىزنى بالا خانىنىڭ خەزىنىسىدىن ئېلىشىمىزغا رۇخسەت قىلدى !

ئىسيانچىلار دەرھال ھەربكەتكە كېلىشتى ـ دە، چۇقان كۆتۈرۈشكىنىچە سېپىلغا چىقىش ئۈچۈن شوتىلىرىنى كۆتۈرۈپ مېڭىشتى.

سېپىلنىڭ ئۈستىدە بېشىغا پولات دۇبۇلغا، ئۈستىگە قۇيۇچ ساۋۇت ـ قۇيۇق كىيىۋالغان بىر سەركەردە ئىسيانچىلارنىڭ ھەربكتىنى كۆزىتىپ ئاتلىق يۈرەتتى. ئۇ ئوردا قۇرچىلىرىنىڭ ئەمىرى تۆمۈر مەلىك باھادىر ئىدى. ئۇ سېپىلنى بېكىتكۈچىلەرگە قىسقا ـ قىسقا بۇيرۇقلارنى بېرەتتى.

ــ شوتىدىن يامىشىپ چىققانلارنى قىلىچمۇ ئايماستىن چېپىپ تاشلاڭلار ! ئۇلارنى ئەسىر ئېلىش ھاجەتسىز ! بىز ئىسيانچىلارنى تەمتىرىتىپ توسۇپ تۇرساقلا بولىدى. ئۇلارنى بىزنىڭ ياردەمگە يېتىپ كېلىۋاتقان باھادىر قوشۇنلىرىمىز ئوڭايلا تىرىپىرەن قىلىپ تاشلايدۇ ! باھادىرلار، جاسارەتلىك بولۇڭلار ! بىزگە كەرەملىك ئاللا يار ـ يۆلەك بولىدۇ !...

تۆمۈر مەلىك باھادىرنىڭ زىممىسىگە پايتەختىنى

ئىسيانچىلارغا تارتقۇزۇپ قويماسلىقتەك ۋەزىپە يۈكلەنگەنىدى. بۇ ئىنتايىن مۇشەققەتلىك ۋە ئېغىر بىر ۋەزىپە ئىدى. شۇڭا، ئۇ كېچە - كۈندۈز هوشيار بولۇشى، يارەمچى قوشۇن يېتىپ كەلگۈچە پايتەخت سېپىلىنى تارتقۇزۇپ قويماي قوغداپ تۇرۇشى لازىم ئىدى. بىراق، زاربقىپ كۈتۈۋاتقان ئاشۇ يارەمچى قوشۇنلارنىڭ يىراق ماۋەرائۇننەھەردىكى ئالدىنقى سەپتىن تا هازىرغا قەدەر يېتىپ كېلەلمەي كېچىكىپ كېتىۋاتقانلىقى ئۇنى هەممىدىن بەكرەك ئەندىشىگە سالماقتا ئىدى. چۈنكى، ئازغىنا ئىككى هەزارە قوشۇن بىلەن پايتەختنى خۇددى تۇرۇلۇپ كېلىۋاتقان دەهشەتلىك سەلدەك بېسىپ كېلىۋاتقان ئىسيانچىلارنىڭ هۇجۇمىدىن قوغداپ قېلىشنىڭ ئۇڭاي ئىش ئەمەسلىكى ئۇنىڭ ئۆزىگىمۇ ئايان ئىدى. ئۇ ئىسيانچىلار بىلەن بولىدىغان قانلىق جەڭلەرنى ئويلاپ، كېچىلىرى تىك ئولتۇرۇپ چىقاتتى. لەشكەرنىڭ كۆپ قىسمىنى ئىلياس خان توپىلاڭچى ئەمىرلەرنى جازالاش ئۈچۈن ماۋەرائۇننەھرگە يۆتكەپ كەتكەچكە، ئۇ پايتەختنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن ناهايىتى تەسلىكتە ئىككى هەزارە لەشكەرنى ئاران توپلىيالىغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ ئىككى هەزارە لەشكەرنىڭ كۆپ قىسمى قېرى - چۈرى، ئاقساق - چولاق، ئاغرىق - سىزلاق چېرىكلەر بولغاچقا، هەقىقىي جەڭگە يارايدىغانلىرىنىڭ سانى بىرەر مىڭدىن ئاشمايىتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېنىدا ئابرۇيلۇق، تەجرىبىلىك پىشقەدەم لەشكەر باشلىقلىرى يوق ئىدى. سان - ساناقسىز ئىسيانچى ئالامانىنى بۇ ئازغىنا چېرىك بىلەن توسۇپ قېلىش هەرگىز مۇمكىن بولمايدىغان بىر ئىش ئىدى. شۇنداق بولسىمۇ، ئۇ هەرگىز هودۇقۇپ، ئالاقزەدە بولۇپ كەتكىنى يوق. بەلكى ئۇنىڭ ئەكسىچە، كەلگۈسىدە بولىدىغان قانلىق ئۇرۇشقا سالماقلىق بىلەن پۈختا تەييارلىق كۆرمەكتە ئىدى. ئۇ بۇنىڭ ئۈچۈن ئوردىدىكى ۋەزىر - جايىساڭلار، ئەكابىر - ئەشرەپلەرگە مەدەت بېرىپ، ئۇلاردا غەيرەت ۋە ئىشەنچ تۇرغۇزۇشقا تىرىشماقتا ئىدى.

تۇنۇگۇن كەچتە بولۇنغان كېچىشتە پايتەختتىن قانداق مۇداپىئە قىلىش كېرەكلىكى ئۈستىدە سۆز بولۇۋىدى، مۆھۈردار يەللىغ تايشى:

ــ تەخت ـ سەلتەنەتنى يوقاتماقچى بولۇپ ئاغزىنى خۇددى يوھادەك ئېچىپ كېلىۋاتقان بۇ ئەجەل ئەجدىھاسىنىڭ بېشىنى چوقۇم كېسىپ تاشلاش كېرەك ! ئۇنىڭ دەھشەتلىك ئوپقۇنى پۈتۈن چاغاتاي مەملىكىتىنى يۇتۇپ كەتمەسۇن ! ــ دېۋىدى، تۆمۈر مەلىك باھادىر ئۇنىڭدىن:

ــ ھۆرمەتلىك مۆھۈردار، بۇ پالاكەتتىن قايسى يول بىلەن خالاس بولغىلى بولىدۇ؟ ــ دەپ سورىدى، ــ بۇ ھەقتە سىزنىڭ قانداق ياخشى مەسلىھەتىڭىز بار؟

ــ مېنىڭچە، ۋاقىتنى ئىمكانقەدەر ئارقىغا سۈرۈش كېرەك ! ــ دېدى يەللىغ تايشى ئۇنىڭ سۆزىگە جاۋابەن.

ــ مەسىلەن، ۋاقىتنى قانداق قىلغاندا ئارقىغا سۈرگىلى بولىدۇ؟

ــ سۈلھى قىلىش ئارقىلىق ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى ئىنساب ـ دىيانەتكە دەۋەت قىلماق لازىم، ــ دېدى ئۇ جىددىي تەرزدە، ــ يەنى پەند ـ نەسىھەت ئارقىلىق ئۇنىڭ كۆڭلىدە چاغاتاي خانىدانىغا مېھىر ـ مۇھەببەت ئويغىتىش لازىم...

ــ ئىسيانچىلارنىڭ كاتتىبېشى ئەمىر قەمەرىدىن گەرچە مەرھۇم ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلات بىلەن ئەمىر تۆلەك دوغلاتنىڭ ئۆز ئىنىسى بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار بىر پېلەكتە چۈشكەن باشقا ـ باشقا ئىككى خىل خەمەكتۇر ! ئەمىر بۇلاجى بىلەن ئەمىر تۆلەك ئىككى مەرھۇم ھايات ۋاقتىدا ساداقەت، ھىممەت ۋە سەمىمىيەتنى ئۆزلىرىنىڭ كىشىلىك ھاياتىدىكى ئەڭ ئالىي مىزان قىلغانىدى. بىراق، ئەمىر قەمەرىدىنىدەك ھىممەتسىز كىشىدىن مېھىر ـ مۇھەببەت ئۈمىد قىلىش مۇمكىنمۇ؟

ــ ھەق گەپنى قىلدىڭىز، ئەمىر جانابلىرى، ــ دېدى يەللىغ

تايشى، ــ ئىلياس خان ئالىملىرى مەرھۇم خاقان ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈرخان ھايات ۋاقتىدا بېكىتكەن قارار بويىچە ئىسيانچى ئەمىرلەرنى ياساققا تارتىپ جازالاش ئۈچۈن، ماۋەرائۇننەھرگە ئۇلۇغ لەشكەر باشلاپ كەتتى. ئىسيانچى ئەمىر قەمەرىدىن پايتەختتە كۆپ لەشكەر قالمىغان پۇرسەتنى غەنىمەت بىلىپ، سان ـ ساناقسىز ئىسيانچىلارنى باشلاپ كېلىپ، پايتەختنى ھالقىدەك قورشىۋالدى، ئۇنىڭ تۈپ مەقسىتى ئىلياس خان سەلتەنەتنى ئاغدۇرۇپ تاشلاپ، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتنى ئوڭچە ئىگىلەشتۇر ! ھالا بۇگۈن بىزدە ئۇنىڭ بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنى مەغلۇپ قىلغۇدەك يېتەرلىك كۈچ يوق. ئۇرۇش قىلساق، مەغلۇپ بولىدىغانلىقىمىز ھەممىمىزگە ئايان تۇرۇپتۇ. بىز ئۈچۈن ئېيتقاندا، ئىلياس خانىڭ ماۋەرائۇننەھردىن ئۇلۇغ لەشكەرنى دەرھال قايتۇرۇپ كېلىپ، پايتەختنى ئىسيانچىلارنىڭ مۇھاسىرىسىدىن قۇتۇلدۇرۇشنى كۈتمەكتىن باشقا ياخشى چارە يوق ! بىراق، ماۋەرائۇننەھردىن يېتىپ كېلىدىغان ياردەم بەك كېچىكىپ كەتتى. شۇڭا، ئۇنىڭدىنمۇ كۆپ ئۈمىد كۈتەلمەيمىز ! دېمەك، ئۇرۇشساقمۇ ياكى ياردەم كۈتسەكمۇ، بىز ئۈچۈن بەربىر پايدىسىز...

ــ مۇھۇردار جانابلىرى، سىز ئەمىر قەمەرىدىنگە تەسلىم بولماقتىن باشقا ئامال يوق، دېمەكچىمۇ؟

ــ ياق، ئەمىر قەمەرىدىنگە قەتئىي تەسلىم بولمايمىز ! ھازىرقى ۋەزىيەتتە پەقەت ۋاقىتلا بىزنى خەتەردىن قۇتقۇزالايدۇ ! پايتەخت سېپىلىنىڭ مۇستەھكەملىكىگە تايىنىپ، ۋاقىتنى ئارقىغا سۈرۈشمىز لازىم.

ــ مۇبادا ئەمىر قەمەرىدىن بىزنىڭ ۋاقىتنى ئارقىغا سۈرۈشمىزگە يول قويمىسچۇ؟

ــ بۇ مۇمكىن. ئۇ بىزنىڭ ۋاقىتنى ئارقىغا سۈرۈشمىزدىكى مەقسىتىمىزنى ئوڭايلا سېزىۋالالايدۇ ! شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنى بىز

بىلەن سۇلھى قىلىشقا بىر ئامال قىلىپ كۆندۈرۈشمىز كېرەك. يەنى، سۇلھى ـ سالا ئارقىلىق ئۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرىمىزدا شەكىللەنگەن ئاداۋەت قاقاچلىرىنى ۋاقتىنچە بولسىمۇ يوق قىلماق لازىم!

تۆمۈر مەلىك باھادىر ئۇنىڭ مۇلاھىزىلىرىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئويلىنىپ تۇرۇپ قالدى. ئۇنىڭچە بولغاندىمۇ ۋاقىتنى پەقەت سۇلھى ئارقىلىق ئارقىغا سۈرۈش مۇمكىن ئىدى. ۋاقىتنى قانچىكى سۈرگەنسېرى، ماۋەرائۇننەھردىن يېتىپ كېلىدىغان ياردەم شۇنچىكى كاپالەتكە ئىگە بولاتتى. بىراق، دۇشمەن بۇنداق قىلىشقا ئىمكانىيەت بېرەرمۇ؟ ئەمىر قەمەرىدىن بىلەن قىلىنىدىغان سۇلھى ئەمەلگە ئاشقان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ لەۋزىگە ۋاپا قىلىدىغانلىقىغا ئىشەنگىلى بولامدۇ؟

ــ ھۆرمەتلىك مۇھۇردار، ــ دېدى ئۇ بىرپەس ئويلىنىپ تۇرۇۋالغاندىن كېيىن، ــ سىزنىڭچە، مەرھۇم خاقان تۇغلۇق تۆمۈرخاننى قەستلەش مەقسىتىگە يېتىش ئۈچۈن، ئۆزىنىڭ قېرىندىشى بولغان ئەمىر تۆلەكنىڭ ھاياتىغا قىلچىمۇ پەرۋا قىلمىغان ئەمىر قەمەرىدىندەك بىر ئادەم ئۆز لەۋزىگە راستلا ئەمەل قىلارمۇ؟

ــ گېپىڭىز ئورۇنلۇق، ئەمىر جانابلىرى، ــ دېدى يەللىغ تايشى ئۇنىڭ سۆزىنى قوللاپ، ــ ئۇنىڭ لەۋزىگە ھەرگىز ئىشەنگىلى بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ گۇناھلىق ئىشلارنى تولا قىلغانلىقىنى ھەممىمىز كۆرگەن. ئۇنىڭ دوغلات تۆرىلىرىدىن ئىكەنلىكى راست، بۇنى خالايىقنىڭ ھەممىسى بىلىدۇ. بىراق، «چاڭ ـ تۇزاندا كۇن كۆرۈنمەيدۇ!» دېگەن گەپ بار، ئەمىر قەمەرىدىننىڭ چاغاتاي خاندانىغا قىلغان تۆھپىسىنى ھېچكىم كۆرگەن يوق. ھالبۇكى، ئۇنىڭ ماۋەرائۇننەھرلىك تەپرىقىچى

ئەمرلەرگە قىلغان خىزمىتى بولسا كۆزگە چىقىقان سۆگەلدەك ھەممىگە ئايان بولۇپ تۇرۇپتۇ. بىراق، ھازىرقى ۋەزىيەتتە، بىز ئۇنىڭغا ئاۋۋال گۇناھىنى يۇيۇپ، بىزنىڭ ئىشەنچىمىزگە ئېرىشسۇن، ئاندىن قاراپ باقارمىز، دېيەلمەيمىز. خۇددى ھەر كىچىنىڭ كۇندۇزى، ھەر كۇندۇزنىڭ كىچىسى بولغىنىدەك، ئامەت دېگەن ھەممە ۋاقىت بىر تەرەپكىلا يان بېسىپ تۇرىۋەرمەيدۇ. كۆچۈپ يۇرىدىغان غەلىبە ـ نۇسرەت بىز تەرەپكىمۇ ئۆتۈپ قالىدۇ. شۇڭا، ئەمىر جانابلىرى، بېلىڭىزنى مەھكەم باغلاپ، مەزمۇت دەسسەپ تۇرۇپ بەرسىڭىزلا، ئەمىر قەمەرىدىنىي سۇلھىگە كەلتۈرۈش مۇمكىن، دەپ ئويلايمەن.

ـــ جانابىي مۆھۈردار، سىزدەك ئەزىز، يېتۈك ئۇستازنىڭ مەسلىھەتىنى ئىلىك ئالماسلىق دۇرۇس ئەمەس، ـــ دېدى ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىر، ـــ چۈنكى، ئۇلۇغلار: «ئىش ئالتۇن بىلەن پۈتىدىغان بولسا، جاننى خەتەرگە قويماسلىق لازىم» دەپ ئېيتقان. يەنە: «ھەرقانداق بىر ئىش توغرۇلۇق ھۆكۈم قىلىش قېيىن بولۇپ قالسا، چوقۇم خاپىچىلىقى ئازراق تەرەپنى تاللىۋىلىش لازىم» دەپ ئېيتقان. شۇڭا، ئەمىر قەمەرىدىن بىلەن سۇلھى قىلىشنى ئويلىشىپ كۆرۈشكە ئەرزىيدۇ. بىراق، جانابىي مۆھۈردار، ئەلچىلىككە كىمنى ئەۋەتسەك ئەڭ مۇۋاپىق بولۇر؟

بايا تىن ئۇلارنىڭ مۇلاھىزىلىرىگە قۇلاق سېلىپ جىم ئولتۇرغان شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئەمىر قەمەرىدىن بىلەن سۇلھىلىشىش ئۈچۈن ئەلچى بولۇپ بېرىشقا ئۆزىنىڭ ئەڭ مۇۋاپىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىۋىدى، تۆمۇر مەلىك باھادىرمۇ، يەللىغ تايشىمۇ بۇ ئىشقا ئۇنىڭدىن بۆلەك مۇۋاپىقراق كىشى يوق ئىكەنلىكىگە كۆزى يەتتى ـ دە، ئۇنىڭ ئىلتىماسىنى قوبۇل قىلىشتى ۋە ئىسيانچىلار بىلەن سۇلھىلىشىش شەرتلىرى ئۇستىدە ئۇزاق مەسلىھەتلەشتى...

نەزم

ئۆز شاھىغا قارشى چىققان بەگلەرنى
ئىشقا قويما، ئېھتىياتتىن بولمايدۇ.
ئۆز شاھىنىڭ ئىززىتىنى بىلمىگەن
سېنىمۇ ھەم ھەرگىز ئامان قويمايدۇ.

— شەيخ سەئدى

توققۇزىنچى باب

قانلىق ئەگىزلەر

«سايىسىدىن خەلق پايدىلىنىپ تۇرغان دەرەخنى
كېسىۋەتكەن ئادەمنى ئاللا دوزاختا مەھكۇم قىلۇر.»
ـــ «سەھىھ ھەدىسلەر»دىن

مىلادىيە 1367 ـ يىلى باش باھار.

چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلانىنىڭ بارگاھى ۋەخش دەريا‌سى① بويىدىكى پۇلىسەنگىن② دېگەن جايغا جايلاشقانىدى. مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئېگىزلىكتە ئىنتايىن يوغان بىر سېرىق يىپەك چېدىر تىكىلگەنىدى. بۇ چېدىردا ئىلياس خان تۇراتتى. پۈتۈن قارارگاھنى ھازىر بىر خىل جىددىيلىك قاپلىغان بولۇپ، خان چېدىرلىرىنىڭ ئەتراپىدا ناھايىتى نۇرغۇن ئاتلىقلار ئۇ ياقتىن ـ بۇ ياقىقا چېپىشىپ يۈرۈشەتتى. خان چېدىرىدا كېڭەش بولۇۋاتقانىدى. تۇرغاۋۇتلار خان چېدىرىنىڭ ئەتراپىغا ھېچكىمنى يېقىن كەلتۈرمەيتتى.

خاقان ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ۋاقىتسىز قازا قىلىپ كېتىشى، ئەسلىدە ئۇستازلىرىدىن ساۋاق ئېلىپ، مەشىق مەيدانىدا ئات چاپتۇرۇش، ئوقيا ئېتىش مەشىقلىرىنى ئويۇن ھېسابلاپ قىزىقىپ يۈرگەن ئۆسمۈر ۋەلىئەھد ئىلياس خوجا ئوغلانىنى مۇددەتتىن ئىلگىرى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ غايەت زور سەلتەنەت ھاۋۇسىنى باشقۇرۇشقا مەجبۇرلاپ قويغانىدى.

---

① ۋەخش دەريا‌سى ـــ پەرغانە ئويمانلىقىدىكى بىر دەريانىڭ نامى.

② پۇلىسەنگىن ـــ «تاشكۆۋرۈك». پەرغانە ئويمانلىقىدىكى بىر ۋادىنىڭ نامى.

يۇرتدارچىلىق ۋە مۇھاربىيە ئىشلىرىنى چوڭقۇر بىلىدىغان مۇلكىي، ھەربىي ئەمەلدارلار يېتەرلىك ئىدى. ئۇلار ناگان ـ ناگاندا ئۆزلىرى مۇھىم دەپ ھېسابلىغان يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا ئىلياس خانلىك پىكرىنى بىلىشكە تىرىشاتتى. ئەمما، ئىلياس خانمۇ ئۆزى مۇھىم دەپ قارىغان ئىشلاردا ئۇلارنىڭ ئالدىدا ھەرگىز بوش كەلمەيتتى.

ئىلياس خان پۇلىسەنگىن قەلئەسىنىڭ قارشى تەرىپىگە بارگاھ قۇرۇپ ئورۇنلاشقان ماۋەرائۇننەھرلىك ئىسيانچى ئەمىرلەرنىڭ قوشۇنىغا قانداق تېگىش قىلىش ھەققىدە ئۆزىنىڭ سەركەردىلىرى بىلەن كېڭەش ئۆتكۈزۈۋاتقان پەيتىتە، ماڭلايسۆيەردىكى قەشقەردە كۈچ توپلاپ يۈرگەن ئەمىر قەمەرىدىن بەگ قاتارلىق سابىق دوغلات ئەمىرلىرىنىڭ ئىلياس خان سەلتەنەتىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ھەققىدە ۋەھىمىلىك خەۋەرلەرنى ئارقا ـ ئارقىدىن تاپشۇرۇۋالدى.

تېخى يېقىندىلا خاقان ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن ئەمىر كېبىر تاشتۆمۈر باھادىرنىڭ ئۆلۈمىدىن ئىبارەت جۇدالىق مۇسىبىتىنى ئارقا ـ ئارقىدىن ئۆز بېشىدىن ئۆتكۈزگەن چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان ئۇچۇن بۇ خەۋەر ئىنتايىن قاتتىق زەربە بولدى. گەرچە ئىقتىدارلىق تەخت ساھىبى ئۇچۇن ھەرقانداق بىر تاجاۋۇزچىلىققا قارشى تۇرۇش ۋە ياكى ھەرقانداق بىر باشباشتاق تاشقى بەگنى ياساقىغا تارتىپ جازالاش بولسۇن، دۇشمەننىڭ تەھدىتىنى كۆكرەك كېرىپ باتۇرلارچە كۈتۈۋېلىش ھەمدە دۇشمەنگە قارشى تۇرۇش ئۇچۇن، غەيرەت ـ شىجائەت ۋە ھىممەت ـ مەردانىلىك بىلەن تۇرلۇك چارە ـ تەدبىرلەرنى قوللىنىش ئادەتتىكى بىر ئەقەللىي ساۋات ھېسابلانسىمۇ، ئەمما ئەمىر قەمەرىدىن بەگ قاتارلىق دوغلات بەگلىرى چاغاتاي خانىدانىغا ئەۋلادمۇئەۋلاد ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقان تەخت تايانچىلىرى بولۇپ ھېسابلىنىدىغان دوغلات ئۇرۇقىدىن كېلىپ چىققان ئىچكى بەگلەردىن بولغاچقا، ھالا

بۇگۈنگە كەلگەندە ئاشۇ دوغلاتلار بىلەن جەڭ مەيدانىدا يەكمۇيەك ئېلىشىشنى كىممۇ ئويلىغان دەيسىز؟ بۇ ئىش ئىلىياس خانىنىڭ يۇرىكىنى خۇددى ئۆتكۈر خەنجەر بىلەن تىلغىنىدەك قاتتىق ئازابلىماقتا ئىدى.

ئىلياس خان سەلتەنەتىگە قارشى قەشقەردە كۆتۈرۈلگەن بۇ ئىسيان ھەققىدىكى خەۋەر يېتىپ كېلىشى بىلەنلا، ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىر بىلەن ئەمىر ھامىد كۇرلۇكۇت قاتارلىق سەركەردىلەر پايدا - زىيانىنى دەڭسەپ كۆرۈشكەندىن كېيىن، خانىنى دەرھال ماۋەرائۇننەھىردىن موغۇلىستانغا لەشكەر چېكىندۈرۈپ، ئەمىر قەمەرىدىن ئىسيانىنى تىنچىتىشقا دەۋەت قىلىشتى. بىراق، چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ باش سەركەردىسى بولغان ئەمىر بەگچەك ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى ئەمىرىگ قاتارلىق سەركەردىلەر ماۋەرائۇننەھىردىن لەشكەر چېكىندۈرۈشكە قەتئىي قارشى چىقىشتى. كېڭەشتە شەكىللەنگەن بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى خىل پىكىر ئىلياس خانىنىڭ دەرھال بىر قارارغا كېلىشىگە توسقۇنلۇق قىلدى.

ئىلياس خوجا ئوغلان گەرچە بالاغەتكە يەتمىگەن ئۆسمۇر بولسىمۇ، ئەمما ئۇ چىڭگىزخانىنىڭ ئەۋلادى بولغاچقا، ئۇنىڭ تومۇرىدىكى قاندا جاھانگىرلىك تەبىئىتى ئۇرغۇپ تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ جاھانگىر بوۋىلىرى چىڭگىزخان ۋە چاغاتاي خانلارغا ئوخشاش كىچىكىدىنلا ھەربىي سەنئەتنى ئىگىلەشكە ئىنتىلىدىغان بولۇپ يارالغانىدى. بىراق، ئۇ تېخى ئۆسمۈرلۈك مەزگىلىدە تۇرۇۋاتقان بولغاچقا، مىڭلارچە يىگىتلەرنى باشلاپ جەڭ مەيدانىدا ئات چاپتۇرىدىغان، تۇرلۇك سىياسىي جەڭلەردە سۆڭىكى قېتىشقا باشلىغان ھۆكۈمران بولۇشقا بالدۇرلۇق قىلاتتى. ئۇنىڭ ئۇستىگە ھازىر ئۇنىڭ ئەتراپىدا مەرھۇم ئەمىر بۇلاجى ۋە ئەمىر كېبىر تاشتۆمۇر باھادىرىدەك تۇرلۇك سىياسىي ۋە ھەربىي جەڭلەرگە قاتنىشىپ پىشقان، رەھنەما بولغۇدەك تەجرىبىلىك، ساداقەتمەن سەركەردىلەر بولمىغاچقا، چېكىنىش

بىلەن ھۇجۇم قىلىشتىن ئىبارەت بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى بولغان ئىككى تۈرلۈك پىكىرنىڭ ئارىسىدا قىسىلىپ، ئارىسالدى بولۇپ قالدى. شۇڭا، ئۇ بەگ - ئەمىرلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى پىكىرلىرىنى ئاڭلاپ بېقىپ بىر قارارغا كەلمەكچى بولدى.

— ئالتە - يەتتە يىلدىن بېرى ئايىغى ئۈزۈلمەستىن داۋاملىشىۋاتقان ماۋەرائۇننەھر ئۇرۇشلىرى سەلتەنەتىمىزنىڭ كۈچ - قۇۋۋىتىنى خېلى كۆپ خورىتىپ تۈگەتتى، — دېدى ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىر، — مەملىكەت خەلقى بۇ ئۇرۇشنىڭ نەتىجىسىدىن تىنچ - خاتىرجەملىكنىڭ بۈزۈلغانلىقى، ئاۋات - ئاۋادانلىقنىڭ خارابلاشقانلىقى ۋە خەلقنىڭ بىمۇدە قىرىلىدىغانلىقىدىن باشقا بىرەر پايدا كۆرگىنى يوق ! ئەلھال، موغۇلستاندا جانابي ئىلياس خان ئالىيلىرىنىڭ تەخت - سەلتەنەتىنى گۈمران قىلىش ئۈچۈن قوزغالغان ئەمىر قەمەرىدىن ئىسيانىنى دەرھال تىنچىتىش ئۈچۈن، بۇنداق پايدىسىز ئۇرۇشتىن دەرھال چېكىنىپ چىقماق لازىمدۇر.

بۇ چاغدا ئەمىر بەگچەك ئىلياس خانغا قاراپ:

— ئىسيانچى ماۋەرائۇننەھر ئەمىرلىرىنى ياساقتا تارتىپ جازالاشنى مەرھۇم ساھىبقىران ئاتىكىز ھايات ۋاقتىدا ئۆزى بېكىتكەن، — دېدى ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىرنىڭ سۆزىگە قوشۇلماستىن، — ئىسيانچى ئەمىرلەرنىڭ مەسلىسىنى تەلتۆكۈس ھەل قىلماي تۇرۇپ، ماۋەرائۇننەھردىن لەشكەر چېكىنىدۇرگەندە، بۇ ئۇرۇشنىڭ ئالتە - يەتتە يىللىق پۈتۈن ئەجىر - مۇشەققىتى شامالغا سورۇلمامدۇ؟ ! شۇڭا، مېنىڭچە بولغاندا، ئاۋۋال ماۋەرائۇننەھرلىك ئىسيانچىلارنىڭ بېلىنى ئوشتۇپ، ئۇلارنى مەڭگۈ قەد كۆتۈرۈلمەس قىلىپ تاشلىغاندىن كېيىن، ئاندىن لەشكەر چېكىندۈرۈش مەسلىسىنى ئويلاشسىاق بولىدۇ. مەرھۇم خاقان ئاتىكىز تۇغلۇق تۆمۈرخان چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ زېمىن پۈتۈنلۈكىنى قىلىچ بىلەن ساقلىغانىدى.

هېلىھەم بىز مۇشۇنداق قىلىش ئۈچۈن ھەربىرىمىز لازىم. موغۇلستاندىكى ئەمىر قەمەرىددىنگە ئوخشاش بىر گۈرۈھ ھارامزادىلەر قوزغىغان بۇ ئىسيان پىتنىسى پەقەت بىر توپ جاھىل، نادان قارا خەلقنىڭ چىقارغان بىرپەسلىك غوۋغاسىدىن باشقا نەرسە ئەمەس، شۇڭا ئۇلاردىن قورقۇپ، چۆچۈپ كېتىش بىھاجەت، ئۇلارنى ئەدەپكە باشلاش ئۈچۈن، پەقەت تىغ ـ قىلىچ ۋە تاياقلا كۇپايە قىلىدۇ. لەشكەر ئىشلىتىشنىڭ قىلىچە زۆرۈرىيىتى يوق!

بۇ چاغدا ئۇلارنىڭ مۇلاھىزىسىنى ئاڭلاپ جىم ئولتۇرغان ئەمىر ھامىد كۇرلۇكۈت تەئەددى قىلغاندەك قاشلىرىنى يىمىرىپ قويدى ـ دە، ئىلياس خاندىن ئۆز پىكرىنى بايان قىلىشقا ئىجازەت سورىدى:

ـــ خان ئالىيلىرى، ئەگەر مۇمكىن بولسا، مەنمۇ ئۆز پىكرىمنى بايان قىلىپ باقسام؟...

ـــ ئەمىر جانابلىرى، سىزگە ئىجازەت، بىمالال سۆزلەۋەرگەيسىز. ئاڭلاپ ئولتۇرۇپتىمەن، ـــ دېدى ئىلياس خان ئۇنىڭ سۆزىگە قىزىقىپ.

ـــ ئىلتىپاتىڭىزدىن كۆپ مىننەتدارمەن، جانابىي خان ئالىيلىرى، ـــ دېدى ئۇ خانغا قۇللۇق بىلدۈرۈپ، ـــ سەلتەنەتنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ئۈچۈن لەشكەرنىڭ قانچىلىك زۆرۈر ئىكەنلىكى مەن ئېيتمىساممۇ ھەرقايسىڭلارغا ئايان. ئۇرۇش بولۇۋاتقان مۇشۇ ئالتە ـ يەتتە يىل ئىچىدە موغۇلستاندىكى خانىمانىدىن ئايرىلىپ، ماۋەرائۇننەھردە ئۇرۇشقا قاتنىشىۋاتقان لەشكەرنىڭ بىرەرسىنىڭمۇ ئايالى ئېغىر ئاياغ بولۇپ باقمىدى. بىرەرسىنىڭمۇ ئېتى تايلاپ باقمىدى. لەشكەرنىڭ ئاھۇ زارلىرى، شىكايەت ـ غەيۋەتلىرىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە ئەۋج ئېلىۋاتقانلىقى بۇنىڭ مىسالىدۇر. ئېسىڭلاردا بولسۇنكى، لەشكەرگە ئۆز ئاتىسىدەك غەمگۇزار بولمىغان

سەركەردە گەرچە باھادىرلىق مەيدانىدا رۇستەم①، زال ② بولۇپ كەتكەن بىلەنمۇ، ئاخىر پۇشايمان ئىلكىدە بارماقلىرىنى چىشلەشكە مەجبۇر بولىدۇ ! ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۇرخان ھايات ۋاقتىدا ئىسيان يالقۇنى پەقەت ماۋەرائۇننەھەردىلا كۆتۈرۈلگەنىدى. ئەلھال، ئارىدىن ئۆزاق ئۆتمەيلا، ئىسيان ئوت ـ يالقۇنى مەملىكەتنىڭ ئارقا ھويلىسى بولغان كاشغەردىمۇ دۈت ئېلىپ، تۈتەپ يېنىشقا باشلىدى. مۇبادا ئەمدىلەتىن تۈتەپ يېنىشقا باشلىغان بۇ ئىسيان ئوتىنى ۋاقتىدا ئۆچۈرمەيدىغان بولساق، ئەتە ـ ئۆگۈن مەملىكەتنىڭ باشقا ۋىلايەت ـ ئۆلكىلىرىدىمۇ ئىسيان ئوتى تۇتىشىپ، پۈتۈن مەملىكەتنى قاپلاپ، ھۆل ـ قۇرۇقنى تەڭلا كۆيدۈرىدىغان دەھشەتلىك يانغىنغا ئايلىنىدۇ !

ئۇنىڭ مۇلاھىزىسىنى ئاڭلاپ، ئەمىر بەگچەك مەنسىتمىگەندەك قىلىپ مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى ـ دە:

ـــ بىز موغۇللار تا ھازىرغا قەدەر تەڭرىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىگە نائىل بولغان بۇيۇك چىڭگىزخان ھايات ۋاقتىدا تۈزگەن ياساقلارنى جارى قىلدۇرۇپ كەلمەكتىمىز، ـــ دېدى ئۇ ئالدىرىماي سۆزلەپ، ـــ چاغاتاي ئۇلۇسى خۇددى مەرھۇم چاغاتاي ئاتىسى چىڭگىزخان تۈزگەن ياساقلارغا مۇتلەق ئىتائەت قىلغىنىدەك، ئۆز ئاقساقاللىرىغا ئەڭ ئىتائەت قىلىدىغان ئۇلۇستۇر. ھەممىمىزگە مەلۇم، شىكاردا ئەڭ ئاۋۋال ئوۋنى ئالاقزەدە قىلمۇۋېتىپ، ئاندىن ئونى تۈتۈش ھىيلىسى قوللىنىلىدۇ. ئەينى چاغلاردا موڭغۇل ئاتلىقلىرى خۇددى بۆكەن ياكى يولۋاسنى قوغلىغاندەك، قارا قىتانلارنى، پارسلارنى، رۇسلارنى ۋە ياۋروپادىكى ھۇنگىرلارنى سۇر ـ توقاي قىلغانىدى. موڭغۇل ئاتقۇچىلىرىنىڭ ساۋۇت كىيگەن بىرەر ئاتلىقنى ئېتىشى خۇددى ئاسماندا ئۇچۇپ يۈرگەن بۇركۇتنى ئېتىپ چۈشۈرگەندەك بىر

① رۇستەم، ② زال ـــ ئىرانلىق ئوبۇلقاسىم فىردەۋسىي (مىلادىيە 940 ـــ 1020 ـ يىللىرى) نىڭ «شاھنامە» ناملىق ئەسىرىدىكى قەھرىمانلار.

ئىش ئىدى. شۇڭا، بىز مەرھۇم جاھانگىر چىڭگىزخاننىڭ: «مەن ئۇچۇن دۇشمەنلىرىمنى تارمار كەلتۈرۈش، ئۇلارنى قوغلاپ يۇرۇپ زەربە بېرىش، ئۇلارنىڭ قوۋۇم ـ قېرىنداشلىرىنىڭ يىغا ـ زار قىلىشۇاتقانلىقىنى كۆرۈشتىن بەكرەك خۇشاللىق ئىش يوق !» دېگەن سۆزىنى مەڭگۇ ئېسىمىزدە تۇتۇشىمىز لازىم !

ئۇ ئۆز سۆزىنى ئىسپاتلاش ئۈچۇن يۇلتۇزلارنى شىپى كەلتۈردى:

ـــ بۇ يىل① بەش يۇلتۇز② هوت③ بۇرجىكىدە تۇرماقتا. بۇ «قىران» دەپ ئاتىلىدۇ. قۇياش سەرەتان④ بۇرجىكىدىن جەدى⑤ بۇرجىكىگە كېلىپ توختىدى. ئەتە ياكى ئۆگۈن شامال چىقىپ، قاتتىق سوغۇق بولىدىغانلىقى تۇرغان گەپ. بىز قار ياغقان پەيتتىن پايدىلىنىپ، ماۋەرائۇننەھرلىك ئىسيانچىلارنىڭ سېپىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغىساق، ئۇلارنى چوقۇم تىرىپەرەن قىلىپ تاشلايمىز !

ئادەتتە ئاز، ئەمما تولىمۇ ئورۇنلۇق سۆز قىلىدىغان ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىر خۇددى ئەمىر بەگچەكنىڭ بۇ تۇتۇرۇقسىز مۇلاھىزىلىرىدىن زېرىككەندەك قىلىپ، قۇۋۋەتلىك بارماقلىرى بىلەن قەھرلىك يۇزىنى قاپلىغان ماش گۇرۇچ ساقلىنى تارىدى ۋە ئايىغى چىقمايدىغان بۇ مۇزاكىرىدىن پاتراق

---

① بۇ يىل ـــ مىلادىيە 1366 ـ يىلى.

② بەش يۇلتۇز ـــ سەكەنتىر (ساتۇرن)، مۇشتەرى (يۇپىتېر)، مىررىخ (مارس)، چولپان (ۋېنېرا) ۋە ئاتارۇت (مېركۇرىي) يۇلتۇزلىرى.

③ هوت ـــ ئېكلىپتىكىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۇركۇمىدىن ئىبارەت بۇرجىلار ـ نىڭ 12 ـ سى. يىگىرمە تۆت مەۋسۇمنىڭ 4 ـ سى، مىلادىيە يىلى ھېسابىدا ھەر يە ـ لى 2 ـ ئاينىڭ 19 ـ كۈنىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە توغرا كېلىدۇ.

④ سەرەتان ـــ ئېكلىپتىكىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۇركۇمىدىن ئىبارەت بۇرجىلارنىڭ 4 ـ سى. يىگىرمە تۆت مەۋسۇمنىڭ 8 ـ سى. مىلادىيە يىلى ھېسابىدا ھەر يىلى 5 ـ ئاينىڭ 20 ـ كۈنلىرىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە توغرا كېلىدۇ.

⑤ جەد ـــ ئېكلىپتىكىدىكى ئون ئىككى يۇلتۇز تۇركۇمىدىن ئىبارەت بۇرجلارنىڭ 10 ـ سى. يىگىرمە تۆت مەۋسۇمنىڭ 22 ـ سى. مىلادىيە يىلى ھېسابىدا ھەر يىلى 12 ـ ئاينىڭ 22 ـ كۈنىنىڭ ئالدى ـ كەينىگە توغرا كېلىدۇ.

قوتۇلۇش ئۈچۈن، زەردە قىلغاندەك قىلىپ كەسكىن سۆزلىدى:
ــ ئەمىر ھامىد جانابلىرىنىڭ سۆزىدە ھەقىقەت كۆپ ئىدى. خەير... يۇلتۇزلارنى بىلمىزغۇ... كۆپ سىنىغانمىز. چۈنكى، يۇلتۇزلارنىڭ قارارى يوق. ئۇلارغا ئىشەنگەنلەرنىڭ كۈلكىسى كۆپىنچە ۋاقىتلاردا يىغىغا ئايلانغان !...
ئاخىر مەيدان جەڭلىرىنىڭ قائىدىلىرىدىن ئوبدانلا خەۋىرى بولغان سەركەردە ــ بەگلەر ئىسيانچىلارنىڭ سېپىگە قايسى ئۇسۇل بىلەن ھۇجۇم قىلىش لازىملىقى ۋە لەشكىرىي سەپنىڭ قايسى بۆلەكلىرىگە كىملەرنى مۇئەككەل قىلىپ تەيىنلەش لازىملىقى ھەققىدە ئېنىق ئېدىتلىق تەكلىپلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلانمۇ ئۇلارنىڭ تەكلىپلىرىنى يېنىكلىك بىلەن ماقۇل كۆردى. شۇنىڭ بىلەن كېڭەش ئاياغلاشتى.

ئۇزاقتىن بېرى كۆتكەن قار خۇددى ئاتقان پاختىنىڭ توزۇندىلىرىدەك ھەر تەرەپكە توزۇپ، يەر يۈزىگە تۆت ئىلىك قېلىنلىقتا ئاپپاق پايانداز سالدى، گەرچە ئەتىياز پەسلى بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ھاۋا خېلىلا سوغۇق بولۇپ، ياغقان قار ئىككى ــ ئۈچ كۈنگىچە ئېرىمىدى.
پۈلىسەنگىن يولدا «يول ! يول بېرىڭ ! خانغا چاپارمەن كېتىۋاتىدۇ ! ئاستانە خەۋپ ئىچىدە ! خانىنىڭ ئۆزىگە سىرتىق ئەكېتىۋاتىدۇ !» دەپ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان چاپارمەن كۆرۈندى. ئۇ ۋە ئۇنىڭ ئاستىدىكى ئات ئۇزاق يولدا توختىماستىن چېپىپ ماڭغانلىقتىن، ئادەمدۇ، ئاتمۇ چارچىغان، ھالى ناھايىتى خاراب ئىدى. دۆڭدىكى سېرىق خان چېدىرى كۆرۈنگەندە، چېپىپ كېلىۋاتقان ئات تۇيۇقسىز يىقىلدى. تۇرغاۋۇتلار ئاتنى تۇرغۇزۇشقا ھەرىكەت قىلىشقان بولسىمۇ، ئەمما ماغدۇرى ئاللىقاچان ئۈزۈلۈپ، ھالسىزلانغان ئاتنىڭ بۇرۇن تۆشۈكلىرىدىن قان ئارىلاش كۆپۈك چىقىۋاتاتتى. ئاتنىڭ

ئۇستىدە ئولتۇرغان چاپارمەنلەك ھالىمۇ ئاتتىن كۆپ پەرقلىنىپ كەتمەيتتى. ئۇ قوينىدىن بىر پارچە مەكتۇپنى ئېلىپ، بېشىنى يۆلەپ تۇرغان تۇرغاۋۇتقا سۇندى ۋە: «ئىسيانچىلار ئاستانىنى ھالقىدەك قورشىۋالدى. ئەمىر قەمەردىنلەك لەشكەرلىرى سۇلھىنى بۇزۇپ، شەھەرگە باستۇرۇپ كىردى. ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىر ئەسىرگە چۈشتى. بەيتئالىخە باشلىق ئەھلى بەيت خانىدان ئىسيانچىلار تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ زىندانغا تاشلاندى !...» دەپلا جان ئۈزدى.

چاپارمەن يەتكۈزۈپ كەلگەن بۇ مەكتۇپنى تۇرغاۋۇت ئىلياس خانغا بەردى. مەكتۇپ ئۇلۇسبېگى ئەمىر خۇدايدات دوغلات تەرىپىدىن يېزىلغانىدى:

«... بۇ يورۇق دۇنيادا بىردىنبىر باشپاناھىمىز بولغان جانابىي خاقانىي ئالەم !» دەپ يازغانىدى ئەمىر خۇدايدات ئۆزىنىڭ بۇ مەكتۇپىدا، «ھەزرىتى جەننەت ماكان ساھىبقىران ئاتىڭىز تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ مۇبارەك تېنى تېخى سوۋۇپ ئۇلگۈرمەستىلا، ياش بېشىڭىزغا بۇنداق قارا قىسمەتلەرنىڭ كېلىشىنى كىممۇ ئويلىغان؟ ! لەنىتى تۇزكور ئىسيانچى تاغلىرىم ئەمىر قەمەردىن، ئەمىر شەمسىدىن ۋە ئەمىر شەيخىدىن دوغلاتلار سىزنىڭ ماۋەرائۇننەھرگە ئۇلۇغ لەشكەر باشلاپ كەتكەنلىكىڭىزدىن پايدىلىنىپ، سەلتەنەتىڭىزگە قارشى ئومۇميۈزلۈك توپىلاڭ كۆتۈرۈپ، ئىككى ئالەملىك قارا يۈز، تۆز كورلاردىن بولۇشنى ئۆزلىرىگە لايىق كۆرۈشتى. ئىسيانچىلار سىزنىڭ پايتەختىنى قوغداشقا ئازغىنا لەشكەر قالدۇرغانلىقىڭىزدىن پايدىلىنىپ، ئالمالىقنى ھالقىدەك قورشىۋالدى ۋە ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىر بىلەن تۇزۇلگەن سۇلھىنى يىرتىپ تاشلاپ، پايتەخت ئالمالىققا بېسىپ كىردى. ئۇلار ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىرنى ھىيلە بىلەن تۇتۇۋالغاندىن كېيىن، ئوردىنى قورشىۋېلىپ، جىمىكى ئەھلى بەيت خانىدانىنى

ۋە مۇھەببەخانىدانلارنى تۇتۇپ زىندانغا تاشلىدى. شۇكۇرۇللىلا، ھېلىمۇ ئوردا توپىلاڭچى ئالامانلار تەرىپىدىن زەبىت قىلىنغۇچە بولغان ئارىلىقتا خانىش ئانىڭىز، بەيتۇللاخە زەمۇران بىبى مەرھۇم خاقان ئاتىڭىزنىڭ كىچىك خانىشى ئەمىر ئاغىچا بىلەن ئىككى ياشلىق ئىنىڭىز خىزىر خوجا ئوغلانىنى بىر چارىلەر بىلەن ئوردىدىن قاچۇرۇۋەتكەچكە، ئۇلار توپىلاڭچىلارنىڭ قولىدىن تىنچ - ئامان قېچىپ، مېنىڭ قەسىرىمگە كېلىپ يوشۇرۇنۇۋالدى. مەن ئەئىيانىڭىز ۋەزىيەت سەل تىنچىغاندىن كېيىن، سادىق ئادەملىرىمنى ئۇلارغا قوشۇپ، پايتەختتىن چىقىرىپ، كاشغەرگە يولغا سېلىپ قويدۇم ۋە ئۇلارغا پاناھلىنىش ئۈچۈن بەدەخشان تەرەپكە كېتىشنى جېكىلىدىم. بۇ چاغقىچە ئۇلار ماڭلايسۇيەر ئۆلكىسىنىڭ ھودۇدلۇقىدىن چىقىپ بولغانىدۇ، دەپ ئويلايمەن. مەن ئۆز كۈچۈمنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، ھازىرچە ئۆزۈمنى بىتەرەپ، دەپ ئېلان قىلدىم ۋە قەسىرىمنىڭ ئىشىك - تۈڭلۇڭلىرىنى تاقاپ، سىرت بىلەن بولغان ئالاقەمنى قەتئىي ئۈزدۈم. ئىسيانچى تاغام ئەمىر قەمەرىدىن مەرھۇم خاقان ئاتىڭىز تۇغلۇق تۆمۈرخانىنى «ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىپ، ناسارالار تەرىپىگە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ مۇسۇلمان ئەمەس، بەلكى مۇرتەت، مۇشرىكتۇر!» دەپ ئېلان قىلدى ۋە ئۆزىنى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ئەڭ مۇناسىپ تاجدارى، دەپ ئېتىراپ قىلىشقا مېنى قىستىدى. بىز دوغلات قوۋمى چاغاتاي خانىدانىغا، چاغاتاي خانلىرىنىڭ سەلتەنەتىگە ئەزەلدىن سادىق بولۇپ كەلگەنىدۇق. ھالا بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە، مېنىڭ بۇ ئىسيانچى، تۇزكور تاغىلىرىم چاغاتاي خانىدانىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئىككى ئالەملىك قارا يۈز بولۇپ، خەلقئالەمگە سېسىق نامى پۇر كەتتى. لېكىن، بىز دوغلاتلار ئەجدادىمىز ماڭلايسۇيەر نوياندىن تارتىپ چاغاتاي خانىدانىغا ئىتائەت قىلىش كەمىرىنى بوينىمىزغا سېلىپ كەلگەنمىز. جەننەت ماكان ئاتام ئەمىر بۇلاجى دوغلات ئۆزۈنىڭ مەرھۇم ئېسەن بۇغاخان ئالدىدا بەرگەن قەسىمگە خائىنلىق

قىلماي، تاشتۆمۈر باھادىرنى ئەۋەتىپ خاقان ئاتىگىنىز تۇغلۇق تۆمۈرنى كۆك ئېرتىش بويىدا قوي بېقىۋاتقان يېرىدىن تاپتۇرۇپ كېلىپ، ئاتىسى ئېسەن بۇغاخاننىڭ تەختىنى سادىقلىق بىلەن ئۇنىڭ قولىغا تاپشۇرۇپ بەرگەنىدى. شۇڭا، مەن مەرھۇم ئاتام ئەمىر بۇلاجىنىڭ روھىدىن يۈز ئۆرۈپ، بۇنداق خىيانەت يولىغا ھەرگىز كىرمەسلىكىكە قەتئىي بەل باغلىدىم. ئاسىي بولۇپ ياشىغىنىمدىن كۆرە، ئاتامنىڭ روھىغا سادىق بولۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرخان سەلتەنىتىنى قوغداش ئۈچۈن جان بېرىشنى ھەمىدىن ئەۋزەل، دەپ بىلىمەن...

جانابىي خان ئالىيلىرى، مېنىڭ ئاخىرقى نەپىسىم قالغۇچە سەلتەنىتىگىزگە سادىق بولىدىغانلىقىمغا ئىشەنگەيسىز!

چارە - ئىلاج قىلىپ بىزنى بۇ ياۋۇزلارنىڭ قولىدىن قۇتۇلدۇرغايسىز!

چەكسىز نالەيۇ ئەفغان ئىچىگە پاتقۇچى كەمىنە ئەركانىگىز ئەمىر خۇدايدات ئىبنى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتتىن.

يەتتە يۈز ئاتمىش يەتتە ھىجرىيە سەلاسىل ھوت ئېيىنىڭ شەنبە كۈنىدە يېزىلدى.»①

ئۇلۇسبېگى ئەمىر خۇدايداتنىڭ مەكتۇپىدىكى بۇ مەزمۇنلار چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلانغا خۇددى بېشىغا توقماق تەگكەندەك قاتتىق تەسىر قىلدى. گەرچە ئۇ مېھرىبان خاقان ئاتىسىنىڭ بىمەزگىل قازا قىلىپ كېتىشىدىن جۇدالىقىنىڭ قانچىلىك ئېغىر ۋە قورقۇنچلىق بولىدىغانلىقىنى غۇۋا ھېس قىلالىغان بولسىمۇ، ئەمما خاقان ئاتىسىنىڭ ئۆلۈمى ئۇنىڭغا خان مومىسى، خانىش ئاپىسى ۋە خان تاغىسى باشلىق جىمىكى قان قېرىنداشلىرىدىن ئايرىلىپ قالغاندەك بۇنداق رەھىمسىز ۋە دەھشەتلىك تۇيۇلمىغانىدى. ئۇنى مۇشۇ تاپتا ئىنتايىن ئېغىر ۋەھىمە چۈلغۇالغانىدى. بۇ ۋەھىمە خۇددى ئۆلۈم ۋەھىمىسى ئۇنىڭ قېشىغا شىپقاپ كېلىۋاتقاندەك تۇيۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ

① مىلادىيە 1366 - يىلى 2 - ئاينىڭ 13 - كۈنى.

دەرمانسىزلىنىپ ئۆرە تۇرۇشقا مادارسىزلىنىپ كېتىۋاتاتتى. بۇ ۋەھىمە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا خۇددى ئېچىقلىق تۇرغان زىندانىنىڭ ئىشىكىدەك توغرا تۇراتتى. ئەمىر قەمەرىدىن ۋە ئەمىر تۆمۈر بەگ قاتارلىق بارلىق ئىچكى ـ تاشقى بەگلەر ئۇنى بۇ ئىشىكنىڭ سىرتىدىن ئىچكىرىگە ئىتتىرىۋاتقاندەك، ۋاھالەنكى ئەمىر قەمەرىدىن تەرىپىدىن تۇتقۇن قىلىنىپ زىندانغا تاشلانغان قېرىنداشلىرى بولسا بۇ ئىشىكنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ ئىما ـ ئىشارەت بىلەن ئۇنى ئۆز يانلىرىغا چاقىرىۋاتقانىدەكلا تۇيۇلۇپ كېتىۋاتاتتى. ياق، ئۇ مۇشۇ ئىشىكنىڭ ئىچىگە كىرىشنى، ئىشىكنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ ئىما ـ ئىشارەت بىلەن ئۇنى ئۆزلىرىنىڭ يېنىغا چاقىرىۋاتقان ئاشۇ قېرىنداشلىرىنى كۆرۈشنى خالايتتى، ئاشۇ قېرىنداشلىرى بىلەن بىللە بولۇشنى خالايتتى ! چۈنكى، ئۇ تېخى كىچىك، قېرىنداشلىرىنىڭ ئۆزىنى ئەركىلىتىشىگە، بېشىنى سىلاپ مېھرىبانلىق قىلىشلىرىغا تولىمۇ موھتاج ! ئۇلارنىڭ ئىللىق غەمخورلۇقلىرىغا بەكمۇ موھتاج !

ـــ خان ئاتا ! خان ئاپا ! خان مومۇ ! خان تاغا، مېنى ئۇلار قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ ! مېنى قۇتقۇزۇڭلار !...

ئون ئۈچ ياشلىق ئۆسمۈر چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلانىنىڭ كۆزىگە بىردىنلا قاراڭغۇلۇق تىقىلدى ـ دە، دەرمانسىزلىنىپ يىقىلدى.

ئىلياس خوجا ئوغلان هوشىغا كەلگەندە، ئۆزىنىڭ ئۇلۇغ ئەمىر توقتۆمۈر باھادىرنىڭ قۇچىقىدا ياتقانلىقىنى كۆردى...

مەملىكەت ئىچىدىكى ۋەزىيەتنىڭ جىددىيلىكىنى بىلگەن سەركەردىلەر باش سانغۇن ئەمىر بەگچەكنىڭ رىياسەتچىلىكىدە جىددىي كېڭەش ئۆتكۈزۈپ، ماۋەرائۇننەھىردىن بىر بۆلەك لەشكەرنى چېكىندۈرۈپ، دەرھال پايتەختە ئالمالىققا قايتىپ، ئىسيانىنى تىنچىتىشنى قارار قىلدى...

* * *

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتىنىڭ موغۇلىستانىدا ئىسيان كۆتۈرگەنلىكىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تاپقان ئەمىر ھۈسەيىن ئىبنى ئابدۇللا ئىبنى قازغىن ۋە ئەمىر تۆمۈر قاتارلىق ماۋەرائۇننەھرلىك توپلاڭچى ئەمىرلەر بۇنداق ئەپلىك پۇرسەتتىن ئوبدان پايدىلىنىشنى قارار قىلىشتى. مەسلىھەت بويىچە، ئەمىر ھۈسەيىن قوماندانلىقىدىكى ئۇچ تۈمەن كىشىلىك خىللانغان قوشۇن پۇلىسەنگىن قەلئەسىدىن ئوتتۇز چاقىرىم يىراقلىقتىكى نارەك دېگەن جايدا بۆكتۈرمىدە تۇرىدىغان، ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئازغىنا لەشكەرلەر بىلەن ئىلياس خانىنىڭ قارارگاھى تۇرۇشلۇق پۇلىسەنگىن قەلئەسىنىڭ ئۈدۈلىدا قارا كۆرستىش ئۇچۇن پەيدا بولۇپ، خانىنىڭ قوشۇنىنى قەلئەدىن ئالداپ نارەككە باشلاپ كېلىدىغان بولۇپ كېلىشتى.

تاشاربق جېڭىدە ماۋەرائۇننەھرلىك ئىسيانچى ئەمىرلەرنىڭ قوشۇنى چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلانىنىڭ قوشۇنلىرى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىنغان بولغاچقا، غەلىبىدىن ئېسەنگىرەپ، بېشى ئايلىنىپ قالغان ئەمىر بەگچەك قاتارلىق بىر بۆلەك سەركەردىلەر كۆز ئالدىدىكى بۇ ئازغىنا لەشكەرنى زادىلا كۆزگە ئىلىشمىدى. ئۇلار ئىسيانچىلارنىڭ ئاز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، غەيۇرلۇقى بىردىنلا ئارتىپ كېتىپ، ئېھتىيات قىلىشنى ئۇنتۇشتى ـ دە، كۆز ئالدىدىكى بۇ ئازغىنا ئىسيانچىلارنى يىغىشتۇرماق خۇددى چىراغنى پۈۋلەپ ئۆچۈرگەنچىلىك ئاسان ئىش، دەپ ئويلاپ، دەرھال ھوجۇمغا ئۆتمەكچى بولۇشتى.

ئەمىر بەگچەك ئۆزبىنىڭ چاغاتاي قوشۇنلىرىنىڭ باش قوماندانى ــ ئەمىرلەشكەرلىك سالاھىيىتىنى پەش قىلىپ، ماۋەرائۇننەھردىن لەشكەر چېكىندۈرۈشتىن ئىلگىرى ئۆزلىرى كۈتۈپ يۈرگەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىش نۆۋىتىنىڭ مانا ئەمدى

يېتىپ كەلگەنلىكىنى، شۇڭا بۇ پۇرسەتنى ھەرگىز قولدىن بېرىۋەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى، بولمىسا ماۋەرائۇننەھرلىك ئىسيانچىلارنىڭ خورىكىنىڭ تېخىمۇ يوغىناپ كېتىدىغانلىقىنى ئېيتىپ، دۇشمەن بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىشنى تەلەپ قىلدى.

ــ ماۋەرائۇننەھرلىك ئىسيانچى ئەمىرلەر ئالتە ـ يەتتە يىلدىن بېرى، كۆرۈنۈشتە سەلتەنەتىمزگە ئەل بولغاندەك قىلسىمۇ، ئەمما پۇرسەت بولسىلا گەدەنكەشلىك قىلىپ زادىلا بويسۇنماي كېلىشتى، ــ دېدى ئۇ، ــ شۇڭا، مەرھۇم خاقان ئاتىڭىز تۇغلۇق تۆمۈرخان ھايات ۋاقتىدا ئۇلارنى ئىتائەت قىلدۇرۇش يۈزىسىدىن ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ماۋەرائۇننەھرگە ئىككى داپقۇر يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنىڭ جاجىسىنى بەرگەنىدى. ئۇلار ياۋاشلىغاندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھرنىڭ چەتلىرىدىن بىردىن ۋىلايەتنى ئۇلارغا جۇلدۇ ـ جاساق قىلىپ بەرگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن پىتىنە ـ پاسات ئازراق بولسىمۇ پەسىيىپ، جەڭگى ـ جېدەل بېسىققانىدى. بىراق، «ئون دەرۋىش بىر پالاستا ئۇخلايدۇ. ئىككى پادىشاھ بىر مەملىكەتكە سىغمايدۇ !» دېگەندەك، ئۇلارنىڭ ۋۇجۇددىكى ئىسيانكارلىق خۇي ـ پەيلى زادىلا ئۆزگەرمەي كېلىشتى. بەلكى يول قويغانسېرى، ئۇلار تېخىمۇ ھەددىدىن ئېشىپ ئالەمنى قالايمىقانلاشتۇرغىلى تۇردى. شۇڭا، ئۇلۇغلار شۇنداق دەپ ئېيتىشقانكى، ئۇلارنىڭ ناپاك نەسلىنى قىرىپ تاشلاپ، ئۇرۇق ـ ئەۋلادىنىڭ يىلتىزىنى قومۇرۇۋەتكەن ياخشىراق. چۈنكى، ئوتنى ئۆچۈرۈپ، چوغنى قالدۇرۇپ قويۇش، يىلاننى ئۆلتۈرۈپ، تۇخۇمىنى ساقلاپ قېلىش ئاقىللارنىڭ ئىشى ئەمەس !

ئۇلۇغلار: «غەزەپ بىلەن دەرھال قولىنى قىلىچقا ئۇزارتقانلار پۇشايمان بىلەن قولىنىڭ كەينىنى چىشلەيدۇ !» دەپ بىكارغا ئېيتىمىغان ! ئەھلى بەيتىنىڭ ئىسيانچى ئەمىر قەمەرىدىن

دوغلاتىنىڭ قولىدا تۇتقۇنلۇقتا ياشاۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ، تاقىتى تاق بولۇپ، قەھر ـ غەزىپى تېشىپ تۇرغان چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىر، ئەمىر ھامىد كۇرلۇكوت قاتارلىق سەركەردىلەرنىڭ بۇ جەڭنى قىلماسلىق ھەققىدە ئۇنىڭغا قىلغان نەسىھەتلىرىنى قەتئىي ئاڭلىمىدى ۋە ئەمىرلەشكەر بەگچەككە ئەتە ئەتىگەن سەھەردە ھەل قىلغۇچ جەڭنى باشلاشنى بۇيرۇدى.

شۇ كۈنى كېچىسى ئىسيانچىلار ئىلياس خانىنىڭ قوشۇنلىرى بىكىنگەن پۇلىسەنگىن قەلئەسىگە شەبخۇن① ئۇرماقچى بولۇپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىشتى. بىراق، بارگاھىنىڭ ئەتراپى خۇددى ئادەمنىڭ كىرپىكىدەك ئۇچلۇق ئوچلانغان قوزۇق قاشا ۋە تېگى كۆرۈنمەيدىغان چوڭقۇر خەندەكلەر بىلەن قاتتىق ئىھاتە قىلىنغان بولغاچقا، دۇشمەننىڭ شەبخۇنى نەتىجىسىز بولۇپ چىقتى. ئۇلار خەندەكنىڭ سىرتىدا تۇرۇپ بىرپەس چۇقان ـ سۇرەن سېلىشىپ، ئوق ئېتىپ قويۇپلا چېكىنىپ كېتىشتى.

ئەتىسى سەھەردە ئىلياس خانىنىڭ لەشكەرلىرى ئىسيانچىلار بىلەن ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىش ئۈچۈن تولۇق قورالىنىپ ئاتلىرىغا گىجىم تارتىپ، بىرىنغار، چىرىنغار ۋە ھىراۋۇل قىسىم تۇرلىرى بويىچە سەپراس ـ چەپراس قىلىپ، بارگاھ ئىچىدىن سەپ تارتىپ چىقىشتى. چىرىنغار قىسىملار ئىلياس خان ۋە ئەمىر ھامىد باشچىلىقىدىكى قوشۇنلار توپىدىن تەركىب تاپتى؛ بىرىنغار قىسىملار ئەمىر لەشكەر بەگچەك ۋە ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىرلارنىڭ ئالىي ئىختىيارىغا بېرىلدى.

ئىلياس خانىنىڭ لەشكەرلىرى بارگاھ ئىچىدىن سەپ تارتىپ چىققاندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھرلىك ئىسيانچىلارمۇ ئۇلارنىڭ قارشى تەرىپىدىن سەپ تارتىپ كېلىشكە باشلىدى. خانىنىڭ ئىلغارلىرى ھۇجۇمغا ئۆتكەندىن كېيىن، دۇشمەنلەر بىرئاز

① شەبخۇن ـــ كېچىلىك ھۇجۇم.

ۋاقىت تىركىشىپ تۇرۇپلا، سېپى بىردىنلا قالايمىقانلىشىپ، چېكىنىشكە باشلىدى. بۇ چاغدا بىرىنغاردا تۇرۇپ دۇشمەن قوشۇنىنىڭ پاتىپاراق بولۇپ قاچقانلىقىنى كۆرگەن ئەمرلەشكەر بەگچەك: «دۇشمەن يېڭىلدى!» دەپ ۋارقىرىدى ـ ده، هىراۋۇل قىسمىنى ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاشقا ئەۋەتتى. خانىنىڭ ئىلغار قوشۇنى بىلەن هىراۋۇل قوشۇنى بىراقلا هۇجۇمغا ئۆتۈپ، دۇشمەنىنىڭ ئارقىسىدىن قوغلاپ كەتكەنلىكتىن، دۇشمەننىڭ ئوڭ قاناتتا تۇرغان بىرىنغارلىرى ئىلياس خانىنىڭ سول قاناتتا سەپ تۈزۈپ تۇرۇشقان چىرىنغارلىرىغا تېگىش قىلىش ئۈچۈن بىردىنلا شىددەت بىلەن هۇجۇمغا ئۆتتى. بىراق، ئۇزاق ئۆتمەستىنلا نېمىشقىدۇر ئۇلارنىڭمۇ سېپى قالايمىقانلىشىپ چېكىنىشكە باشلىدى.

بۇ چاغدا ئىلياس خانىنىڭ يېنىدا جەڭنى كۆزىتىپ تۇرغان ئەمىر هامىد دۇشمەنىنىڭ تەرتىپلىك چېكىنىۋاتقانلىقىنى بىردىنلا سېزىپ قالدى ـ ده، خانغا:

ـــ دۇشمەن «تولغما هىيلىسى»نى ئىشلەتمەكچى! خان ئالىيلىرى، قوشۇنلىرىمىزنىڭ قورشاۋغا چۈشۈپ قالماسلىقى ئۈچۈن دەرهال چېنىكىشكە بۇيرۇق بەرگەيلا! ـــ دەپ تەكلىپ قىلدى.

«تولغما هىيلىسى» شۇ چاغلاردا ئۇرۇشتا كۆپ قوللىنىلىدىغان بىر تۈرلۈك كۆپ تەرەپتىن قورشاش ئۇسۇلى بولۇپ، دۇشمەن ئالدى تەرەپتىن توراپ، ئىككى يانىدىن قاپسىپ، ئارقا تەرەپتىن قىستاپ هۇجۇم قىلىش ئارقىلىق قارشى تەرەپنى پۈتۈنلەي تارمار كەلتۈرىدىغان بىر تۈرلۈك قەدىمكى جەڭ ماهارىتى ئىدى. ئۇنىڭدا سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ هەممىسى ئالدى تەرەپتىن، ئىككى يانىدىن ۋە ئارقا تەرەپتىن دۇشمەننى شىددەت بىلەن ئوق بوران قىلىپ تەشكىللىك هۇجۇم قىلاتتى. چېكىنگەنده بولسا، چېچىلىپ كەتمەستىن تەشكىللىك،

تەرتىپلىك چېكىنىش تەلەپ قىلىناتتى①.

ئەمىر لەشكەر بەگچەك دۇشمەننى سەل چاغلاپ، ئۆزىگە ئارتۇقچە ئىشىنىپ كەتكەچكە، «تولغىما ھىيلىسى»نى توپلاڭچىلارنىڭمۇ ئىشلىتىدىغانلىقىنى ئېسىدىن پۈتۈنلەي چىقىرىپ قويغانىدى. ئىلياس خانىڭ لەشكەرلىرى ئىسيانچىلارنى ئارقىسىدىن ۋەخىش دەرياسىنىڭ پۇلىسەنگىن بۆلىكىگىچە سۈر ـ توقاي قىلىپ قوغلاپ كەلدى.

دەريانىڭ بۇ بۆلىكىدە كېچىك يوق بولۇپ، ئىككى قىرغاق پەقەت تىك ھاك تاش ئۈستىگە بىر ـ بىرىگە جىپسىلاشتۇرۇلۇپ قويۇلغان ئون تال يوغان ياغاچتىن ياسالغان، «تاشكۆۋرۈك» دېگەن مەنىدىكى پۇلىسەنگىن كۆۋرۈكى ئارقىلىق تۇتاشتۇرۇلۇپ تۇراتتى. ئىسيانچىلار ئەنە شۇ پۇلىسەنگىن كۆۋرۈكىگە يېتىپ كەلگەندە بىردىنلا ئۈچ بۆلەككە بۆلۈندى ـ دە، بىر بۆلىكى پۇلىسەنگىن كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ داۋاملىق تۇردە نارەك تەرەپكە قاراپ قاچتى. قالغان ئىككى بۆلىكى دەريا قېشىنى بويلاپ يۇقىرى ـ تۆۋەنگە قاراپ قاچتى.

خانىڭ قوشۇنلىرىنىڭ قۇيرۇقى پۇلىسەنگىن كۆۋرۈكىدىن ئۆتۈپ بولۇشىغا، دەريانى بويلاپ يۇقىرى ـ تۆۋەنگە قاراپ قېچىشقان ئىسيانچىلار ئارقىسىغا قايتىپ كېلىپ كۆۋرۈكىنى بۇزۇشقا كىرىشتى. بۇ چاغدا ئىلياس خانىڭ قوشۇنلىرى پۇلىسەنگىن بارگاھىدىن تەخمىنەن ئىككى پەرسەخ يىراقتا ئۇزاپ كېتىشكەنىدى. ئۇلارنى كۈتۈپ نارەكتە بۆكتۈرمىدە ياتقان ماۋەرائۇننەھرلىك ئىسيانچى ئەمىر ھۈسەيىنىڭ قوشۇنلىرى بۇ چاغدا بىردىنلا چۇقان ـ سۈرەن كۆتۈرۈشۈپ، مەيدانغا كىرىپ كېلىشتى. كۆپلۈكىدىن يامغۇر تامچىلىرىنى، دەرەخلەرنىڭ يىپراقلىرىنى ئەسلىتىدىغان بۇ ئىسيانچىلار خۇددى يەر ـ زېمىننى قاپلاپ ئۇچۇپ كېلىۋاتقان قارا چېكەتكىلەردەك، خانىڭ

① بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۇچۇن «بابۇرنامە»گە قارالسۇن. مىللەتلەر نەشرىياتى، بېيجىڭ، 1992 ـ يىلى 1 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

قوشۇنلىرىنى تۆت تەرەپتىن قورشاپ كېلىشكە باشلىدى. تۆپلىكتە جەڭنى كۆزىتىپ تۇرغان ئىلياس خان ئىسيانچىلار سېپىگە دۇربۇن تارتىپ قارىۋىدى، ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا شۇنداق بىر مەنزىرە ئايان بولدىكى، ئەيىۋەھنناس، ئىسيانچى ئەمىر ھۇسەيىن بىلەن تۆمۇر بەگ باشچىلىقىدىكى بىرمۇنچىلىغان ماۋەرائۇننەھرلىك ئەمىرلەر قوللىرىدا قىلىچنىڭ سېپىنى تۇتۇپ تۇرۇشقان، ئۇلارنىڭ يېنىدا قىلىچلىرىنى يالتىڭاچلىشىپ، نەيزىلىرىنى تەڭلىشىپ تۇرۇشقان سىپاھلار خۇددى كىرپىكتەك قويۇق سەپ تارتىپ تۇرۇشقانىدى. ئۇلارنىڭ مۇھاسىرىسى ئىچىدىن ھەتتا قانات ياساپمۇ ئۇچۇپ چىقىپ كېتەلمەيدىغانلىقىغا ئاللىقاچان كۆزى يەتكەن چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان بەھۇدە قان تۆكۈلمەسلىكى ئۈچۈن ئۆز سەركەردىلىرىگە قورال تاشلاپ، تەسلىم بولۇشنى بۇيرۇدى.

خانىڭ لەشكەرلىرىنىڭ قورال تاشلاپ، تەسلىم بولغانلىقىنى كۆرگەن ئەمىر ھۇسەيىن بىلەن تۆمۇر بەگ دەرھال ئاتتىن چۈشۈپ، ئىلياس خانغا يېراقتىن تەزىم قىلىپ، ئېھتىرام مۇراسىمىنى بەجا كەلتۈرۈشتى...

بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن، ئەمىر ھۇسەيىن بىلەن ئەمىر تۆمۇر باشلىق جەمئى ئىسيانچى ئەمىرلەر ئۆزلىرىنىڭ مەرھۇم چاغاتاي خانلىرى ئېسەن بۇغاخان بىلەن تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ تۇزىغا بولغان ۋاپادارلىقىنى ئىپادىلەش ئۈچۈن ناھايىتى كاتتا بىر زىياپەت مەجلىسى ئۆتكۈزۈپ، چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان بىلەن ئۇنىڭ جەمئى ئەمىرلىرىنى كۈتۈۋالدى.

زىياپەتتە ئەمىر تۆمۇر چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلاندىن:

— جانابىي خان ئالىيلىرى، بىزنىڭ سىلىگە قانداق مۇئامىلە قىلىشىمىزنى ئۈمىد قىلىدىلا؟ — دەپ سورىۋىدى، خان

چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەستىن:

ــ ماڭا ۋە مېنىڭ قول ئاستىمدىكى بارلىق ئەمىرلىرىم بىلەن نۆكەرلىرىمگە قانداق مۇئامىلە قىلىش ئۆزۈڭلارنىڭ ئىختىياردىكى ئىش. ئۆلتۈرسەڭ، ئىنتىقام ئالغان بولىسەن! قويۇۋەتسەڭ، ئۆز پايداڭنى كۆزلىگەن بولىسەن! ئەمما، بىز ئۇچۇن ھەر ئىككىلىسىنىڭ پەرقى يوق! چۈنكى، مەن مەرھۇم ساھىبقىران خاقان ئاتام تۇغلۇق تۆمۇرخانىنىڭ تەختىگە ۋارىسلىق قىلىپ، بېلىمگە قىلىچ ئاسقان كۈندىن باشلاپ ھايات ـ ماماتلىق دېگەننى پۈتۈنلەي ئۇنتۇغانىدىم! ــ دەپ جاۋاب بەردى.

ــ ئەقىللىرىگە ھەسسىنات! خان ئالىيلىرى، ناھايىتى ھەق سۆز قىلدىلا! ــ دېدى ئەمىر تۆمۇر ئون ئۈچ ياشلىق چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلانىنىڭ جاۋابىغا ئىنتايىن قايىل بولۇپ، ــ سىلىنىڭ جاسارەتلىرىدىن بىزكىم جىمى ئەركانلىرى قاتتىق تەسىرلەنمەكتىمىز! بىز سىلىنى ۋە سىلىنىڭ قول ئاستىلىرىدىكى ئەمىر ۋە نۆكەرلەرنى ھەرگىز ئۆلتۈرۈش نىيىتىدە ئەمەسمىز. مۇبادا سىلى جانابىي خان ئالىيلىرى، ماۋەرائۇننەھردىن لەشكەر چېكىندۈرۈشكە ماقۇل بولسىلا، بىز سىلىگە ۋە بارلىق جېتە سىپاھلىرىغا جانى ئامانلىق ھەم مالى ئامانلىق بەرگەيمىز!

ــ بەگ جانابلىرى، ــ دېدى ئىلياس خان، ــ مەن ئەمىرلىرىمگە ماۋەرائۇننەھردىن لەشكەر چېكىندۈرۈشكە ئالىلىقاچان پەرمان بەرگەنمەن. شۇڭا، مەن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمرانى بولۇش سۈپىتىم بىلەن، سىلەرنى دەرھال مۇھاسىرىنى بىكار قىلىپ، لەشكەرلىرىمگە يول ئېچىپ بېرىشكە بۇيرۇيمەن!

ــ پەرمانىڭىزدىن ئايلىناي، جانابىي خان ئالىيلىرى، ــ دېدى ئەمىر تۆمۇر دەرھال خانغا تەزىم بەجا كەلتۈرۈپ، ــ بىز جانابىي ئالىيلىرى ئالدىدا كۆپ ئۆزرىلىكمىز. بىزمۇ لەشكەرلىرىمىزگە جېتە لەشكەرلىرىنى موغۇلىستانغا ئۇزىتىپ قويۇشقا پەرمان بەرگەيمىز!...

ماۋەرائۇننەھەر ۋە ئۇنىڭغا تەۋە ياناش جايلار جەنەلەر ئىستېلاسى ۋە ھۆكۈمرانلىقىدىن تەلتۆكۈس قۇتۇلغان كۈنلەرنىڭ بىرسىدە، ئەمرلەردىن بىرسى پۇلسەنگىن جېنىدە چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلانىنى شاھادەتلىككە يەتكۈزمەي، ئەكسىچە ئۇنى قويۇپ بەرگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگاندىن سورىغاندا، ئۇ ئويلىنىپ ئولتۇرماستىنلا مۇنداق دەپ جاۋاب بەرگەنىدى:

— بىز شۇ چاغنىڭ ئۆزىدە ئىلياس خوجا ئوغلانىنى ئەمرلىرى بىللەن قوشۇپ شاھادەتلىككە يەتكۈزۈشكە تامامەن قادىر ئىدۇق. لېكىن، بىز ئۇنداق قىلمىدۇق. چۈنكى، چاغاتاي خان نەسلىدىن بولغان خانلارنى ئۆلتۈرگەن ھەرقانداق بىر كىشى ئەزەلدىن تارتىپ ئالتە ئايدىن ئارتۇق ھۆكۈم سۈرەلمىگەن ئەمەس ! بىزنىڭ مەقسىتىمىز پۈتكۈل مەشرىق — موغۇلستانىنىمۇ ئۆز ئىدارىمىز ئاستىغا ئېلىش بولغانلىقتىن، ئىلياس خوجا ئوغلانىنى شاھادەتلىككە يەتكۈزۈشنى شۇ چاغدا ئىسيانچى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ قولى بىلەن ئورۇنلاشنى لازىم تاپقانىدۇق. چۈنكى، چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان ئىسيانچى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ قولىدا شاھادەتلىككە يەتكۈزۈلسە، ئۇ چاغدا بىز: «چاغاتاي خانىنى قەتل قىلغان ئاسىينى جازالاش ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ كەلدۇق» دېگەن نام بىلەن موغۇلستانغا ۋە پۈتۈن مەشرىق ئېلىگە ھەققانىي يوسۇندا لەشكەر تارتىپ بارالىغان بولاتتۇق ! نىھايەت، موغۇلستاندىكى كېيىنكى ئىشلارنىڭ تەرەققىياتى دەل بىز ئويلىغاندەكلا بولمىدىمۇ؟ !...

*　　*　　*

كېچىكىپ كەتكەن باھارنىڭ يېتىپ كېلىشى بىلەن تەڭ،

قاتتىق قىش ئۇيقۇسىدا ياتقان قۇياس ۋادىسىنىڭ مۇزلىغان قەلبى تېزلىك بىلەن ئىللىپ ئويغاندى. راست ـ يالغىنىنى بىلگىلى بولمايدىغان باش باھار قىشىچە مۇزلاپ كەتكەن ھاۋاغا ۋە تاشتەك قېتىپ كەتكەن توڭ يەرنىڭ ئاستىغا ئاستا ـ ئاستا سىڭىپ كىرمەكتە ئىدى. قۇياس ۋادىسىنىڭ شىمالىدىكى بىردىنبىر دەرۋازىسى بولغان ئۆكەر بورسۇق ئېغىزى[1]دىكى قارىغاي، شەمشاد ۋە چۇلۇك دەرەخلىرىنىڭ شاخلىرىنى يېپىپ تۇرغان بىر قەۋەت يېپىنچا قاردىن ئېرىگەن سۇ تامچىلىرى يەرگە تارىلاپ چۈشمەكتە ئىدى. كەڭسىي جىلغىسىنىڭ كۈنگەي يانباغرىلىرىدا يۇمران مايسىلارنىڭ يېڭى بىخلىرى يەر يۈزىنى يېڭىنەك تېشىپ ئۆتۈپ باش كۆتۈرمەكتە ئىدى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدا قارلارنىڭ ئاراشلىرىدىكى نەم قار تۈپراقلار خۇددى يېنىك تىنىپ ئۇخلاۋاتقان بوۋاقنىڭ كىچىككىنە ئاغزىغا ئوخشاپ قالغانىدى. تاشلارنىڭ ئاراش ـ ئاراشلىرىدىن ئېقىپ چىققان ئەگىز سۇلىرى ئاق قار، كۆك مۇزنىڭ ئاستىدا قىشىچە ئۇخلاپ چىققان كەڭسىي ئېقىنىنى قايتىدىن جانلاندۇرۇپ، تاغ باغرىدىكى ۋادىغا ھاياتىي كۈچ بېغىشلىماقتا ئىدى.

ئەمرلەشكەر بەگچەك پۇلىسەنگىن ئۇرۇشىدا ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىر قاتارلىق سەركەردىلەرنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىپ، ماۋەرائۇننەھرلىك ئىسيانچى ئەمىرلەرگە قارشى قارىلارچە ھۇجۇمغا ئۆتكەنلىكتىن، دۈشمەننىڭ تۇزىقىغا چۈشۈپ قېلىپ، موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تالاپەتكە ئۇچراتتى. بۇ ئۇرۇشتا سەركەردىلەردىن ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىر، ئەمىر ھامىد كۇرلۇكۇت، ئەمىر بەگ ئىسكەندەر ئوغلان ۋە دۆلەتشاھ قاتارلىق نۇرغۇن تەجرىبىلىك، پىشقەدەم ئەمىرلەر شاھادەتلىككە يەتكۈزۈلگەن، چاغاتاي خانى

① ئۆكەر بورسۇق ئېغىزى ـــ ئىلى ۋىلايىتىدە. تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى مەشھۇر تاغ ئېغىزلىرىنىڭ بىرسى. ھازىر «لوسگۇڭ» دەپ ئاتىلىۋاتىدۇ.

ئىلياس خوجا ئوغلانىڭ ئۆزى ئەمىر لەشكەر بەگچەك ۋە ئەمىر يۈسۈپلەر قوشۇلۇپ بىللە ئەسىرگە چۈشكەن بولۇپ، ئىلياس خانىڭ پۈتۈن لەشكىرىي كۈچى تارمار كەلتۈرۈلگەنىدى.

ئەمىر لەشكەر بەگچەك تولىمۇ ئۆز سۆزلۈك تەرسا، ھاكاۋۇر، ئىچى تار بىر سەركەردە ئىدى. نۇرغۇن ئىشلاردا ئۇ چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلانىنى كىچىك كۆرۈپ، ئانچە ئەتىۋارىنى قىلىپ كەتمەيتتى.

ئۇلۇغ ئەمىر توقتۇمۇر باھادىر، ئەمىر ھامىد ۋە ئىسكەندەر ئوغلان قاتارلىقلار ئىلياس خانغا سادىق بولۇپ، خانىمۇ ئۇلارنىڭ مەسلىھەتسىز قارار قىلماس ئىدى. بولۇپمۇ ئۇلۇغ ئەمىر تۇقتۇمۇر باھادىر دانىشمەنلىك ۋە زېرەكلىكنىڭ ئەينىكى، ياشانغانلىقنىڭ ھەر خىل تەجرىبىلىرى زىننىتىدىن جۇلا تاپقان، خان مۇشكۇل ئىشلاردا مەسلىھەت سورايدىغان پىشقەدەم بىر سەركەردە ئىدى. ئەپسۇس، «قازا ئوقى ئۇچۇن قالقان يوقتۇر !» دېگەن ھېكمەتلىك سۆز بويىچە، پۇلىسەنگىن ئۇرۇشىدا ئۇلار ئۆلۈم زەھىرىنى يۇتۇشقا مەجبۇر بولۇشتى.

موغۇلىستان قوشۇنلىرى پۇلىسەنگىن ئۇرۇشىدا مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان ئەمىر لەشكەر بەگچەككە قالدى ـ قۇتتى لەشكەرلەرنى يىغىپ تەرتىپكە سېلىپ چىققاندىن كېيىن، دەرھال موغۇلىستانغا قاراپ چېكىنىشنى بۇيرۇدى. بۇ ھوت ئايلىرى بولۇپ، ماۋەرائۇننەھردە ھاۋا ـ جاھان ئاللىقاچان ئىسسىپ كەتكەنىدى.

ئىلياس خانىڭ قوشۇنلىرى ساقمۇساق بىر ئاي يول يۈرگەندىن كېيىن، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىن جەنۇبىدىكى قۇياس ۋادىسىغا ئۆتىدىغان مەشھۇر قەدىمكى ئۆتكەل تاشداۋان① دېگەن يەرگە يېتىپ كەلدى. قوشۇن ئۇچ ئاچا بۇلاقتا ئۇچ كۈن دەم ئالغاندىن كېيىن، كەڭسايى جىلغىسىنى بويلاپ تۆۋەنگە قاراپ

① تاشداۋان ـــ ئىلى ۋىلايىتىدە، تەڭرىتاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى مۇھىم داۋانلارنىڭ بىرسى. ھازىر «تەلكە داۋىنى» دەپ ئاتىلىدۇ.

جىددىي يۇرۇش قىلىپ، ئاخىر ئۆكەر بورسۇق ئېغىزىغا يېتىپ كەلدى. بۇ چاغدا يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ قورۇلچىلىرى ئاللىقاچان قېچىپ كېتىشكەن بولۇپ، ئۆكەر بورسۇق قورۇلنىڭ ئىچى قالايمىقان ئىدى. ئىلياس خانىنىڭ پەرمانى بويىچە قوشۇن قورۇلدا قوش تىكىشتى.

ــ يالغان خانىنىڭ لەشكەرلىرى شەپىمىزنى ئاڭلاپ، خۇددى توشقاندەك قېچىپ كېتىپتۇ ! ــ دېدى ئەمىر لەشكەر بەگچەك ئىلياس خانغا، ــ بىز ۋاقىتنى ئۆتكۈزمەستىن دەرھال ھۇجۇم باشلايلى !

ئەمىر بەگچەك ئۆمرىنىڭ تەكىدىن تولىسىنى ئۇرۇش بىلەن ئۆتكۈزگەن ھەربىي ئادەم ئىدى. ئۇنىڭغا ئولجا بولسىلا بولاتتى، كىم ئۇچۇن بولسىمۇ ئۇرۇشۇۋېرەتتى. ئۇ يالغان خان، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ قورۇلنى تاشلاپ كەتكەنلىكىنى كۆرۈپ خۇشال بولۇپ كەتمىدى. خان لەشكەرلىرىگە ئۇچ كۇن دەم ئېلىشقا ئىجازەت بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما ئەمىر لەشكەر بەگچەك لەشكەرلەرگە دەرھال ساۋۇت كىيىپ، ئاتلىرىغا گىجىم تاقاپ جەڭگە تەييارلىنىشنى بۇيرۇدى ۋە يالغان خانىنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ ئەھۋالىنى تېكىتكىلاش ئۇچۇن ئايغاقچىلارنى ئەۋەتتى.

ئايغاقچىلار ئانچە ھايالشماستىنلا يېتىپ كېلىشتى ۋە:

ــ يالغان خانىنىڭ لەشكەرلىرى سۇزۇكسۇ[1] دېگەن يەردە بارگاھ قۇرۇپ، تەييارلىنىپ تۇرۇپتۇ. ئۇلارنىڭ ئىلغارلىرى بىزنىڭ قارىمىزنى كۆرۈپلا ئارقىسىغا قاراپ بەدەر قېچىپ كېتىشتى ! ــ دەپ مەلۇم قىلىشتى.

ئەمىر لەشكەر بەگچەك نۆكىرىنىڭ قولىدىن ئاتنىڭ تىزگىنىنى ئېلىپ بىر ئىرغىپلا ئېتىغا مىندى ـ دە، ئېتىنى يورغىلىتىپ، تەلكە سېپىنىڭ بويىغا چۇشتى ۋە لەشكەرلىرىگە ئاتلىرىنى سۇغىرىۋالغاندىن كېيىن دەرھال سەپكە تىزىلىشقا

---

① سۇزۇكسۇ ــ جاي ئىسمى. ئىلى ۋىلايىتىدىكى قورغاس ناھىيەسىدە. ھازىر «چىڭسىخوزا» دەپ ئاتىلىدۇ.

بۇيرۇق بەردى. بىراق، ئۇ «يالغان خانىمىڭ لەشكەرلىرى ئالدىمىزدىكى مەلۇم بىر جايدا بۆكتۇرمىدە ياتقان بولۇشى مۇمكىن» دېگەننى بولسا ھەرگىز ئويلاپ باقمىدى. بۇ چاغدا «يالغان خانىمنىڭ لەشكەرلىرى ئۇرۇش قىلىپ كۆرمىگەن بىر توپ تەجرىبىسىز ئالامانلاردىن باشقا نەرسە ئەمەس. ئۇلارغا ھايت! دېگەن بىر ئېغىز ئاۋازلا كۇپايە قىلىدۇ!» دېگەن خىيال ئۇنىڭ كاللىسىدا ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. شۇڭا، ئۇ يالغان خانىمنىڭ لەشكەرلىرىگە قىلچە ئارام بەرمەستىن، دەرھال ھۇجۇم قوزغاش قارارىغا كەلدى.

ئەمىر لەشكەر بەگچەك ئېتىنى چاپتۇرغىنىچە سايدىن ئۆتتى ۋە لەشكەرلىرىگە:

ــ ئاللا بىزگە يار بولغاي! ــ دەپ ۋارقىرىدى، ــ يالغان خانىمنىڭ لەشكەرلىرىنى قىلچە ئايىپ ئولتۇرماي قىرىپ تاشلاڭلار! باھادىرلار، ئاتلىنىڭلار! ــ دەپ ۋارقىرىدى.

سەركەردىسىنىڭ بۇيرۇقىنى ئاڭلاپ، لەشكەرلەر ئاتلىرىنى چاپتۇرۇشقان پېتى چۇقان ـ سۈرەن كۆتۈرۈشۈپ، دۈشمەن سېپىگە قارشى ھۇجۇمغا ئۆتۈشتى.

يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئەمىر بەگچەكنىڭ بۇنداق مەجەزىنى ئوبدان بىلگەچكە، قوشۇنلىرىغا ئىلياس خانىنىڭ قوشۇنىنى ئالداپ تۇزلەڭلىككە چىقىرىش ئۈچۈن، ئۆكەر بورسۇق قورۇلنى قەستەنگە بىكارلاپ بېرىپ، سۈزۈكسۇدا ئولارنىڭ ئالدىنى توسۇشقا بۇيرۇق بەرگەنىدى. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى سۈزۈكسۇ تۇزلەڭلىكىدە توپا ـ چاڭ كۆتۈرۈشۈپ چېپىپ يۇرۇشەتتى. ئۇلار تەرەپ ـ تەرەپكە تارقىلىپ كېتىشكەن بولۇپ، گاھ توپلىشىپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشسە، ئارقىدىنلا چېچىلىپ ئارقىسىغا قاراپ قېچىشاتتى. يىراقتىكى بىر دۆڭنىڭ ئۈستىدە قاراگىر ئارغىماقتا مىنۇڭغان يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات شامالدا لەپىلدەپ تۇرغان تۇغ ئاستىدا جەڭنى كۆزىتىپ

تۇراتتى. دۆڭنىڭ كەينىدىكى ئويمانلىقتا تېخى ئۇرۇشقا كىرمىگەن سان ـ ساناقسىز لەشكەر سەپ تارتىپ تۇرۇشقانىدى. ئۇلارنىڭ بېشىدىكى پولات دۇبۇلغا، زىرىھ ـ ساۋۇتلار، قوللىرىدىكى ئەگرى قىلىچلار، ئوقرۇق ـ نەيزىلەر چاڭ ـ توزاندا خىرەلىشىپ قالغان كۈن نۇرىدا ۋال ـ ۋۇل قىلاتتى.

كەڭ دالانى چاڭ ـ توزان قاپلاپ كەتكەنىدى. قۇياش پۈتۈن ۋادىنى خىرە يورۇتۇپ تۇراتتى. جەڭ مەيدانى بىر چېپىش بىلەن چورتلا ئۇزۇپ تاشلانغان قول ـ پۇتلار، ئىككى نىمتە قىلىپ تاشلانغان جانسىز گەۋدىلەر، تەنسىز باشلار ۋە باشسىز گەۋدىلەر بىلەن تولغانىدى. ئىگىسىز ئاتلار ئۇياق ـ بۇياققا چېپىشىپ يۈرۈشەتتى. يارىلانغانلارنىڭ ئازابلىق ئىڭرىغان، ۋارقىرىغان ئاۋازلىرى ھەممىلا جايدا قۇلاققا ئاڭلىنىپ تۇراتتى.

ئىلياس خانىنىڭ ئاتلىق لەشكەرلىرى جەڭ مەيدانىدا يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتىنىڭ پىتىراپ كەتكەن لەشكەرلىرىنى سۈر ـ توقاي قىلىپ قوغلاپ يۈرۈشەتتى. بۇ چاغدا دۆڭنىڭ ئۈستىدە جەڭنى كۆزىتىپ تۇرغان يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات قولىنى شىلتىۋىدى، دۆڭنىڭ ئارقىسىدا يوشۇرۇنۇپ تۇرۇشقان ئاتلىق لەشكەرلەر ئۇشقىرتقىنىچە شىددەت بىلەن ھۇجۇمغا ئۆتۈشتى. ئۇلار ئىلياس خانىنىڭ جەڭ مەيدانىدا چېپىپ يۈرۈشكەن لەشكەرلىرى بىلەن كارى بولماستىن، ئۈدۈل ئۆكەر بورسۇق قورۇلغا ـــ خانىنىڭ بارگاھىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئۇچقاندەك چېپىپ كېتىشتى. يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات قارا گىر ئارغىمىقىنى ھەممىنىڭ ئالدىدا چاپتۇرۇپ كېتىۋاتقانىدى.

ئەمرلەشكەر بەگچەك ئۆزىنىڭ تۇزاققا ئېلىنغانلىقىنى، ئېلىنغاندىمۇ ئىنتايىن تەلتۆكۈس ئېلىنغانلىقىنى مانا شۇ چاغدا چۈشىنىپ يەتتى. بېشىنى ئۆز قولى بىلەن ئىسيانچى ئالامانلارنىڭ قولىدىكى قىلىچنىڭ بىسىغا تۇتۇپ بېرىش نېمىدېگەن ئەقىلسىزلىك؟ نېمىدېگەن ھاماقەتلىك ـ ھە؟!

بۇنىڭدىن قۇتۇلۇشنىڭ ئامالى بارمۇ؟ چېچىلىپ كەتكەن لەشكەرلىرىنى بىر يەرگە يىغىپ، بىر كۈچ بولۇپ ئۈيۇشالىسىلا، يالغان خانىنىڭ لەشكەرلىرىنى تار مار كەلتۈرۈگىلى بولاتتى. بىراق، جەڭ مەيدانىنىڭ ھەممىلا يېرىگە تاراپ كەتكەن لەشكەرنى قانداق يىغىش مۇمكىن؟...

پۈرسەت ئاللىقاچان قولدىن كەتكەنىدى. بۇنى مانا ئەمدىلا چۈشەنگەن ئەمىرلەشكەر بەگچەك ئىلياس خانىنى قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن ھېچنېمىگە قارىماستىن ئۈدۈل ئۆكەر بورسۇق قورۇلىغا ئات سېلىپ چاپتۇرۇپ كەتتى.

ئۆكەر بورسۇق قورۇلىنىڭ ئاستىدىكى يەلپۈگۈچسىمان ۋادىدا جەڭ قىزىپ كەتكەنىدى. يالغان خانىنىڭ لەشكەرلىرى قورۇل تەرەپتىن ئېتىلغان ئوق بورىنىغا دۈچ كېلىپ، قەدىمى سەل ئاستىلاپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇلار قورۇلغا تۆت تەرەپتىن قاپسىلاپ ھۇجۇم قىلىپ كېلىشكە باشلىدى. ئىلياس خانىنىڭ تۇرغاۋۇتلىرى سەپنى ئۈدۈلدىن يېرىپ ئۆتمەكچى بولغان دۇشمەن لەشكەرلىرىنى شىددەت بىلەن ئوققا تۇتۇپ، ئۇلارنى چېكىنىشكە مەجبۇر قىلدى. بىراق، يەنە بىر بۆلەك دۇشمەن سول تەرەپتىن تۇرغاۋۇتلارنىڭ مۇھاپىزەت سېپىنى بۆسۈپ ئۆتۈپ قورۇلغا ـــ ئىلياس خان تۇرغان بارگاھقا يېقىنلىشىشقا ئىمكان تاپتى، بۇ چاغدا قورۇل ئۇستىدە جەڭنى كۆزىتىپ تۇرغان چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلانى كىچىككىنە قىلىچىنى قىنىدىن سۇغۇرۇۋالدى ـ دە، قىرغىنىنىڭ ئىچىگە ئېتىلىپ كىرمەكچى بولدى، بىراق خاس نۆكىرى ئۇنىڭ ئالدىدا ئېتىنى توغرا قىلىپ توسۇپ تۇرۇۋالدى ۋە:

ـــ خان ئالىيلىرى، سىلى جەڭگە كىرمىسىلە، ئۇ يەر بەك خەتەرلىك ! سىلى ئۈچۈن مانا بىز كىرەيلى ! ـــ دەپ ئۇنىڭغا يالۋۇردى.

ـــ يولنى دەرھال بوشات ! بولمىسا كاللاڭنى ئالىمەن ! ئاتام مېنى جەڭگە ئاتاپ تاپقان ! باشقىلار جان تىكىپ ئېلىشىدۇ، مەن

قاراپ تۇرايمۇ؟

ئىلياس خان قەھر ـ غەزىپى بىلەن ۋارقىرىغىنىچە ئېتىنى بىر سەكرىتىپلا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇنى قوغداپ تۇرۇشقان تۇرغاۋۇتلار ئارقىسىدىن ئات سېلىپ يوپۇرۇلۇپ كېلىشتى ـ دە، خانىنى تىرىك تۇتماقچى بولغان دۇشمەنلەرنى قىلىچلاپ تاشلاشتى. ئەمما، ئۆزلىرىمۇ دۇشمەنلىرى تەرىپىدىن رەھىمسىزلەرچە قىلىچلىنىپ ئاتلىرىدىن ئۇلاقتۇرۇلۇپ تاشلاندى.

خانىنىڭ ئەتراپىدىكى تۇرغاۋۇتلار بارغانسېرى ئازايدى. ئاخىر دۇشمەنلەر ئىلياس خانىنى ئوتتۇرىغا ئېلىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولۇشتى. ئۇلار خانىنىڭ ئەتراپىنى ھالقىدەك قورشۇالغان بولۇپ، ئۇنى مىدىر ـ سىدىر قىلغىلى قويمىدى. ھالقىنىڭ ئوتتۇرىسىدا خان ۋە تۆت تۇرغاۋۇتلا قالغانىدى. دۇشمەنلەر تۇرغاۋۇتلار بىلەن قىلىچۋازلىق قىلىشقا باشلىدى. قىلىچ قىلىچقا «جاڭ!» قىلىپ تەگكەندە، قىلىچنىڭ تېغىدىن ۋال ـ ۋۇل قىلىپ ئۇچقۇن چاقنايتتى. خانىنى قوغداپ تۇرغان ئاخىرقى تۆت تۇرغاۋۇتمۇ دۇشمەن قىلىچى ئاستىدا بىر ـ بىرلەپ ھالاك بولۇشتى. بۇ چاغدا دۇشمەننىڭ مۇھاسىرە ھالقىسىنىڭ بىر چېتىدىن ئازراق يوچۇق ئېچىلغاندەك بولدى. چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان ئىنچىكە قولى بىلەن قىلىچ ئوينىتىپ ھېلىقى يوچۇقتىن ئۆتۈش ئۇچۇن ئات سېلىۋىدى. كىمدۇر بىرسى ئۇنى ئېگەردىن يۇلۇۋالدى ـ دە، ئالدىغا توغرا ياتقۇزۇپ، ئاتنى شامالدەك چاپتۇرۇپ كەتتى.

چاغاتاي خانى، ئون ئۇچ ياشلىق ئىلياس خوجا ئوغلان ئۆزىنى گەجگىسىدىن ئەجەل ھەلقۇمىدەك قامالالاپ تۇتۇپ تۇرغان كىشىنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلماقچى بولۇپ، جان ـ جەھلى بىلەن تېپىرلاپ باققان بولسىمۇ، ئەمما پۇتۇن ئەجىر ـ مۇشەققىتى شامالغا سورۇلۇپ، ھالسىزلىنىپ يېتىپ قالدى. نائىلاج ئۇ بېشىنى كۆتۈرۇپ، ئۆزىنى قامالالاپ تۇتۇپ تۇرغان ھېلىقى

كىشىگە قارىۋىدى، ئۇنىڭ كۆزلىرى يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ مەككارلىق چىقىپ تۇرغان كۆزلىرى بىلەن ئۇچراشتى. ئۇ جان ئاچچىقى بىلەن:

ــ ھەي دوغلات كۇچۇكى ! بەتبەخت، قېرى توڭگۇز، جەھەننەمنىڭ تۇتۇرۇقى ! ئۆز خوجىسىغا ئاسىيلىق قىلغان تۇز كور مۇناپىق ! ــ دەپ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى غەزەپ بىلەن سۆكتى.

ــ ھە، قولۇمغا چۈشتۇڭمۇ، شۇم؟ ! ــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۇنىڭ سۆزىگە قىلچىمۇ پىسەنت قىلماستىن، ــ ئەمدى جەددى ـ جەمەتىڭ بىلەن جەھەننەمدە بىللە بولارسەن !

ئىلياس خوجا ئوغلان ئۇنىڭ قولىدىن بوشىنىش ئۈچۈن خېلى ئۇزاققىچە تېپىرلاپ باققان بولسىمۇ، ئەمما ھالىدىن كەتتى ـ دە، جىم بولۇپ قالدى...

*　　*　　*

قۇياش نۇرى ئاستىدا كۆكدالادىكى دۆڭلىشىپ قالغان كۈلتۇك قارلار بارغانسېرى قاريىپ قارلار ئۈستىدە نېپىز بىر قەۋەت قارا قاتلام پەيدا بولۇشقا باشلىدى. بۇنىڭ بىلەن قار دۆڭلىرى شەكلىنى ئۆزگەرتىپ بېسىلىشقا باشلىدى. ئۇلارنىڭ ئۈستى مۇنجاما قەغەزدەك نېپىز بىر قەۋەت نازۇك مۇز بىلەن ئورالدى. بۇ قەۋەت يېرىلىپ، سۇنۇپ تۇراتتى. قار دۆڭسى ئاستا ـ ئاستا ئولتۇرۇشۇۋەردى. ئاخىر كىچىكلەپ سەتلىشىپ كەتتى ۋە ئۇنىڭ تېگىدە لاي ئارىلاش سۇ ئەگىز بولۇپ ئېقىشقا باشلىدى.

بۇ كىچىك ـ كىچىك ئەگىز سۇلىرى ھورلىرى ئارقىلىق مۇز ئۈستىدە ئۆزىگە يول ئېچىپ، چوڭ ئېقىنغا ئايلىنىپ، دەريانا قاراپ ئاقاتتى.

پايتەخت ئالمالىقنىڭ كوچىلىرىنىڭ ئىككى ياقىسىدىكى ئېگىز ـ ئېگىز ئۆيلەرنىڭ ئۆگزىلىرىنىڭ چەتلىرىدە ئېسىلىپ ساڭگىلاپ تۇرغان مۇز چوكىلىرى ئەتىيازنىڭ ئاپتېپىدا ئېرىۋاتاتتى. ئۇلاردىن تامچىپ تۇرغان سۇ تامچىلىرى يەر ئۈستىدىكى مۇز ئۈستىگە چۈشۈپ ئەگىز ھاسىل قىلاتتى. ھەممىلا يەردە سۇ تامچىلىرى باھار ناخشىسىنى ئېيتىشاتتى.

بىراق، بۇنداق ھالەتنى پەقەت قۇياش ئىللىتقان باھارنىڭ كۈندۈز كۈنلىرىدىلا كۆرۈش مۇمكىن ئىدى. كۈن ئولتۇرۇشى بىلەن تەڭلا سوغۇق يەنە ئوغرىلىقچە ئاستا ـ ئاستا كىرىپ كېلەتتى. كېچىلىرى تېخى پايتەخت ئالمالىقنىڭ كوچىلىرىدا، كۆكدالادا، قۇياس ژادىسىنىڭ ھەممىلا يېرىدە ھاكىملىق قىلاتتى. چوڭراق ژە بىلەكتەك ئەگىز سۇلىرى توڭلاپ قالاتتى. تامچىلاپ چۈشۈۋاتقان سۇ تامچىلىرىمۇ جىم بولۇپ قالاتتى.

تىرىشچان دېھقانغا ئوخشاش، قۇياشمۇ ئۆز تىرىشچانلىقىنى كۆرسەتمەكتە ئىدى ـــ كۆكدالادىكى كۈزگى بۇغدايلارنىڭ كۆكى كۆرۈنۈپ قالغانىدى. تاڭ سەھەردە سوغۇق يەنە قايتىپ كېلىپ ئۆزىنىڭ ھاكىملىقىنى بىر كۆرستۈالاتتى. بىراق، ئۇنىڭ ھاكىملىقى ئەتىگەندە شەرقتىن كۆتۈرۈلگەن قۇياشنىڭ يەر ـ زېمىننى ئىللىتىشى ئارقىسىدا پاتلا كۈچسىزلىنەتتى ـ دە، ئۆمرى بارغانسېرى قىسقىراپ باراتتى. شۇنىڭ بىلەن قۇياش نۇرى تىرىلدۈرگەن جانلىق كۈچلەر تەنتەنە قىلىشاتتى.

خان ئوردىسىدىكى قۇببىلىك ساراي بۇگۈن بۆلەكچىلا ئاۋات ژە ئالدىراش بولۇپ كەتتى. ساراي ئىچىگە يېشىل بەرقۇت بىلەن قاپلانغان كۈرسلار تىزىۋېتىلگەنىدى، بۇ كۈرسلارنىڭ ئوتتۇرىدىكى سەل ئېگىزرەك كەلگەن بىر كۈرستا ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئادەم گىدىيىپ ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ ساقىلى قاپقارا قىلىپ بويالغان، بېشىغا يېشىل سەللە يۆگىگەن، ئۈچىسىدىكى قىزىل مەخمەلدىن تىكىلگەن تونىنىڭ مۇرىلىرىگە، يەڭلىرىگە زەر يىپ بىلەن ئۇقا تۇتۇلغانىدى. بۇ كىشى چاغاتاي

مەملىكىتىنىڭ ھازىرقى ھۆكۈمدارى، يالغان خان ئەمىر قەمەردىن دوغلات ئىدى. ئىككى تەرىپىدە ئۇنىڭ ئەمىر شەمسىدىن دوغلات، ئەمىر شەيخىدىن دوغلات دېگەن ئىنىلىرى ۋە تۇرۇمتاي بەگ، بارمان بەگ دېگەن ئەمىرلىرى يېرىم دائىرە ھاسىل قىلىپ ئولتۇرۇشقانىدى.

يالغان خان ئەمىر قەمەردىن دوغلات بۇگۇن ئىنتايىن خۇشال ئىدى. شۇنداق، بۇگۇن ئۇنىڭ مەرھۇم تۇغلۇق تۆمۈرخان خانىدانىدىن ئومۇمىي ھېساب ئالىدىغان كۈنى ئىدى. شۇڭا، ئۇ نېمىشقا خۇشال بولمىسۇن؟ ئۇنىڭ چىرايىدىن ھېلى مەغرۇرلۇق كۈلكىسى، ھېلى كۆرەڭلىك كۈلكىسى، ھېلى مەسخىرىلىك كۈلكىسى بىر ـ بىرىگە ئالمىشىپ جىلۋە قىلىپ تۇراتتى. كۆزلىرىدە بولسا ئىچى قارىلىق، ئۆچمەنلىك ۋە رەھىمسىزلىك ئۇچقۇنلىرى چاقناپ تۇراتتى. ئۇنىڭدىكى بۇ خۇشاللىق قابىلىيەتسىز، ۋىجدانسىز ۋە ياۋۇز تەبىئەتلىك ئادەملەردىلا بولىدىغان، ئىلگىرى ئۆزى قورقۇپ خۇشامەت قىلىدىغان كىشىنى دەپسەندە قىلىدىغان ۋە خورلايدىغان پۇرسەت يېتىپ كەلگەن چاغدىكى خۇشاللىق ئىدى؛ بۇ خۇشاللىق توشقان يۈرەك قورقۇنچاق ئادەملەرنىڭ ئېپلاس تاپانلىرى بىلەن سەرۇى قامەتلىك مەردۇمەردانىلەرنىڭ ئۇستىگە دەسسەپ تۇرغاندىكى خۇشاللىقى ئىدى.

قۇببىلىك سارايىنىڭ ئوتتۇرىدا چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان ۋە ئۇنىڭ ئەھلى بەيتى بولغان خان مومىسى شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن، خانىكە ئاپىسى بەيتفالىخە زەمۇران بىبى، خان تاغىسى، ئوردا قۇرچىلىرىنىڭ ئەمىر لەشكىرى تۆمۈر مەلىك باھادىر قاتارلىق ئون سەككىز كىشى قوللىرى ئارقىغا قايرىپ باغلانغان ھالدا ئۆرە تۇرۇشاتتى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىنى يوغان شەمشەرلىرىنى مۇرىلىرىگە قويۇشۇۋالغان «جاندار»لار ـــ ياۋۇز تەلەتلىك ياساۋۇللار ئورىۋالغانىدى.

يالغان خان ئەمىر قەمەردىن ياساۋۇللىرىغا ئىلياس خوجا

ئوغلاننى ئالدىغا ئەكېلىشنى بۇيرۇدى.

ــ ھەي قارا تاپان مالچىنىڭ ئوغلى، ــ دېدى ئۇ كۆرەڭلەپ، ــ ھازىر ئۆزۈڭنى قانداق سېزىۋاتىسەن؟

ــ ھەي دوغلات كۆچۈكى، مەن ئۆزۈمنى گويا بىر ئارسلاندەك سېزىپ تۇرۇپتىمەن...

ــ سەن ھازىرنىڭ ئۆزىدە ئايىغىمغا يىقىلىپ، مېنىڭدىن بىر قوشۇق قېنىڭنى تىلىسەڭ، مەن رەھىم قىلىپ سېنى ئۆلتۈرمەسلىكىم مۇمكىن!

ــ تۇۋفى! مەن سېنىڭدەك ئىتتىن رەھىم ـ شەپقەت تىلەمدىمەن؟! ــ دېدى ئىلياس خوجا ئوغلان ئۇنىڭغا تۈكۈرۈپ، ــ مەن ھازىر سېنىڭدەك بىر رەزگىنىڭ قولىغا چۈشۈپ قالدىم. ئۆلتۈرمسەن، چاپامسەن، قولۇڭدىن كەلگىنىنى قىل! سەن ساھىبقىران خاقان ئاتام تۇغلۇق تۆمۈرخانىنى نامەردلىك بىلەن زەھەرلەپ ئۆلتۈردۈڭ؛ مېنىمۇ ئەنە شۇ ھىيلە ـ مەككارلىق زەنجىرى بىلەن تۇتۇپ باغلىۋالدىڭ. ھەي بەتبەخت، نېمانچە يوغانلىق قىلىسەن؟ ھالا بۇگۈن سېنىڭ قولۇڭغا چۈشۈپتىمەن، خاقان ئاتامغا، ئەھلى بەيتكە رەھىم قىلمىغان يەردە، ماڭا رەھىم قىلارسەنمۇ؟

ئىلياس خوجا ئوغلان سۆزىنى تۈگىتىپ، يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا نەپرەتلىك كۆزلىرى بىلەن جەسۇرلارچە تىكىلىپ قاراپ تۇردى.

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بۇ مۇشتۇمچىلىك كېلىدىغان كىچىك بالىنىڭ سۆزلىرىگە رەددىيە بېرەلمەي، خاپا بولغىنىدىن خۇددى تىكەندە ئولتۇرۇۋالغاندەك تولغىنىپ كەتتى:

ــ قاراڭلارچۇ، بۇ شۇمنىڭ ئۆلۈمدىن قورقماي تۇرغىنىنى؟ ــ دېدى ئۇ يېنىدىكىلەرگە، ــ قارا تاپان مالچىنىڭ ئەۋلادى مۇنداقمۇ جەسۇر بولامدۇ؟ شۇڭا، ئۇنى ھەرگىز ھايات قالدۇرۇشقا بولمايدۇ.

ــ جانابىي خان ئالىيلىرى، ناھايىتى ھەق گەپ قىلدىلا، ــ

دېيىشتى ئۇلار يالغان خاننىڭ سۆزىنى قوللاپ، ــ دۇشمەننى ئۇرۇق ـ يىلتىزىدىن قۇرۇتۇپ تاشلاش كېرەك، ئۇلارغا ھەرگىز رەھىم قىلىشقا بولمايدۇ.

ــ ئەگەر بۇگۈن بىز ھەممىمىز سەنلەرنىڭ قولىدا شاھادەتلىككە يەتكۈزۈلسەك، بۇنى پۈتۈنلەي تەقدىر ـ قىسمەتتىن، دەپ بىلىمىز ! ــ دېدى شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا نەپرەتلىنىپ، ــ بىزنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىمىز خەلقئالەمگە مەلۇم بولغان كۇنى سېنىمۇ خۇددى بىزگە ئوخشاش قەتل قىلىدىغانلار ھەم چىقىدۇ. ھەي بەتبەخت تۇزكور، سەن ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزدىن قالغان «بۇگۈن ماڭا، ئەتە ساڭا...» دېگەن ھېكمەتلىك سۆزنى ئۇنتۇپ قالمىغايسەن ! قارىغاندا سەن بىر دەملىك مۇڭەپپەقىيەتلىرىڭ بىلەن خۇدۇڭنى يوقىتىپ، ئۆزۇڭنىڭ كىم ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالغان ئوخشايسەن ! يۇز مىڭ لەنەت ساڭا، ئى مەلئۇن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات !...

ئۇنىڭ سۆزى تېخى ئاخىرلاشماي تۇراتتى، يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دەرغەزەپ بىلەن:

ــ جاللات ! ــ دەپ ۋارقىرىدى.

شۇ زامان ئىككى نەپەر بەستلىك «جاندار» قىلىچلىرىنى كۆتۈرۈشۈپ يالغان خاننىڭ ئالدىغا كېلىپ قۇللۇق بىلدۈرۈپ تۇردى ۋە:

ــ قىلىچلىرىمىز قانسىرىغان، جانابىي خان ئالىيلىرى، كىمنىڭ ئەجىلى توشتىكىن؟ ــ دەپ سورىدى.

ــ مۇنۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئاچىقىپ سويۇپ تاشلاڭلار. يۇرىكىنى سۇغۇرۇۋېلىپ، ئەكىرىڭلار ! بۇلارنىڭ يۇرىكى زادى قانچىلىك ئىكەنلىكىنى مەن بىر كۆرۈپ باقاي !

جاللاتلار «خوپ» دېيىشكىنىچە چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان بىلەن ئۇنىڭ جىمىكى ئەھلى بەيتىنى سويۇش ئۈچۈن سۆرەپ ئىشىك ئالدىغا ئېلىپ ماڭدى. بۇ چاغدا يالغان خان

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات خانىشنى كۆرسىتىپ:

— مۇنۇ زەمۇران بىبىنى ھەرەمگە ئاپىرىپ قويۇڭلار، — دېدى قولىنى شىلتىپ، — مەن ئۇنىڭ بىلەن ئايرىم سۆزلىشىمەن. ئۇنىڭدىن سورايدىغان نۇرغۇن ئىشلار بار. بەلكىم ئۇ مېنىڭدىن رەھىم قىلىشنى ئىلتىجا قىلار!

جاللاتلار زەمۇران بىبىنى ھەرەمگە سۆرەپ ئەكەتكەندىن كېيىن، ئىلياس خان باشلىق جىمى ئەھلى بەيتنى سويۇپ تاشلاش ئۈچۈن قۇببىلىك سارايدىن ئاچىقىشتى.

«جاندار»لار يالغان خانىڭ كۆز ئالدىدا ئۆزلىرىنىڭ ئادەم سويۇش ھۇنىرىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن يەڭلىرىنى شىمايلىشىپ كەلگەن پېتى ھەممىدىن ئاۋۋال چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلانىنى مۇرىسىدىن تۇتقان پېتى يەرگە ئوڭدا ياتقۇزدى. بىراق، شۇ چاغقىچىلىك ئىلياس خوجا ئوغلانىڭ چىرايىدا قىلچىمۇ ئۆزگىرىش يۈز بەرمىدى. ئۇ جاللاتلارغا سۈرلۈك قىياپەت بىلەن ھومىيىپ قاراپ تۇراتتى.

ئون ئۈچ ياشلىق چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان ئۆزىنىڭ ئۆلۈمىنى ئەنە شۇنداق مەردانىلىك بىلەن كۈتۈۋالماقتا ئىدى. جاللاتلاردىن بىرسى قولىدىكى خەنجىرى بىلەن بىر ئۇرۇپلا بالىنىڭ كۆكرەك قەپسىنى ئېچىپ تاشلىدى ۋە بالىنىڭ يۈمران قوۋۇرغىسىنىڭ ئاستىغا قولىنى سېلىپلا ئۇنىڭ يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋالدى. ھورى چىقىپ تۇرغان كىچىككىنە يۈرەك جاللاتنىڭ قولىدا توختىماستىن لىپىلداپ تۇراتتى...

«جاندار»لار قالغان ئەھلى بەيتنىمۇ خۇددى ئەنە شۇنداق بىر ـ بىرلەپ سويۇپ، يۈرىكىنى سۇغۇرۇۋېلىشتى. شۇ كۈنى يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىننىڭ بۇيرۇقى بىلەن مەرھۇم ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخان خانىدانىدىن جەمئىي ئون سەككىز ئادەم شاھادەتلىككە يەتكۈزۈلدى. مەملىكەتنىڭ چوڭ ـ چوڭ ئىشلىرى قارىلىدىغان كېڭەش سورۇنى — ئالتۇن قۇببىلىك ساراي ھازىر پانىي دۇنيادىكى ئادەم سويىدىغان قۇشخانىغا ئايلاندۇرۇۋېتىلگەن

بولۇپ، بۇ ئون سەككىز ئادەمنىڭ جانسىز تەنلىرى گويا يىپتا تىزىق ئەتكەندەك قاتار يېتىشىپ كەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ قېنىدىن يەر يۈزىدە ئەگىزلەر پەيدا بولۇپ، بۇ ئەگىزلەردە سۇ ئورنىدا قانلار ئېقىشقا باشلىدى...

ھەرەمدە نەزەربەند قىلىنغان خانىش زەمۇران بىبى ئۆزىنىڭ ئىلگىرىكى بۆلمىسىدە ئوچۇق دېرىزىنىڭ ئالدىدا چوڭقۇر قايغۇ ـ ھەسرەتكە چۆمۈپ مۆڭلىنىپ ئولتۇراتتى. يېنىدا ئۇنىڭ پۈتۈن ئىش ـ ھەرىكىتىنى نازارەت قىلىدىغان ئىككى ھەرەم خادىمى قىلچە ھېسسىياتسىز ھالدا قېتىپ تۇرۇشاتتى. خانىشنىڭ ئىلگىرىكى خىزمەتچىلىرىنىڭ ھەممىسى ئالماشتۇرۇۋېتىلگەن، ئۇنىڭ ھەرەمدىكى پۈتۈن يۇرۇش ـ تۇرۇشى كېچە ـ كۈندۈز قاتتىق تەقىب ئاستىغا ئېلىنغانىدى. شۇڭا، خانىش زەمۇران بىبى ئۆچۈن ئاسمانغا چىقاي دېسە ئاسمان يىراق، يەرگە كىرەي دېسە يەر قاتتىق ئىدى.

ئۇ ھەر قېتىم تىرىك تۇرغۇزۇپ يۇرىكى سۇغۇرۇۋېلىنغان ئوغلىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىنى ئويلىغىنىدا، ئوغلى بىلەن بىللە دەھشەتلىك تۇردە قەتل قىلىنغان ئەھلى بەيتىنىڭ پاجىئەلىك ئۆلۈمىنى ئويلىغىنىدا، ئۆزىنى توختىتىۋالالماستىن ئۆكسۈپ ـ ئۆكسۈپ يىغلاپ، پۈچىلىنىپ كېتەتتى. ئۇنىڭ يۇرىكى ئېزىلىپ، ھالى بارغانسېرى پەسلەپ كېتىۋاتاتتى. ئۇ ئۆزىنى گويا كۆككە ئۆرلەپ، قاتمۇقات بۇلۇتلار ئارىسىغا كىرىپ قالغاندەك ھېس قىلاتتى. «بۇ نېمە ئىش؟ بۇ نېمە كۈن؟» دەپ ئۆز ـ ئۆزىدىن سوئال سورايتتى. ئۇ مۇشۇ ۋاقىتنىڭ ئۆزىدە «ئاسمان كۆمتۇرۇلۇپ، يەر ئۆڭتۇرۇلۇپ كەتسە، مەن تۇپراقنىڭ ئاستىغا كىرىپ كەتسەم» دەپ ئارزۇ قىلاتتى...

ـــ ھى ـ ھى ـ ھى!...

كىمدۇر بىرسىنىڭ يالغان كۈلكىسى ئاڭلاندى. چوڭقۇر خىيال دېڭىزىغا چۆمگەن خانىش زەمۇران بىبى كۈلكە ئاۋازىنى

ئاڭلاپ ئىتتىك بېشىنى كۆتۈرۈپ قارىۋىدى، يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ كۆز ئالدىدا ھىجىيىپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. دۈشمىننىڭ كۆرۈپ غەزەپ ـ نەپرىتى قايناپ تاشقان خانىشىڭ پۈتۈن تومۇرلىرىدىكى قانلار بىردىنلا بېشىغا ئۆرلەپ، چېكىسىدىكى تومۇرلىرى كۆپۈپ كەتتى. قىساس ئوتىنىڭ يالقۇنى ئۇنىڭ دەرد ـ ئەلەمگە تولغان قەلبىنى ئۆرتەپ، سەۋر ـ تاقىتىنى تاشتۇردى. خاقان ئېرى بىلەن خاقان ئوغلىنىڭ ۋە پۈتۈن ئەھلى بەيتىنىڭ قاتىلى بولغان بۇ خۇنرىزغا بولغان چەكسىز ئۆچمەنلىكىنى ۋە غەزەپ ـ نەپرىتىنى ئىچىگە زادىلا سىغدۇرالمىغان خانىش زەمۇران بىبى ئورنىدىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى ـ دە، ئاچچىق ندا قىلدى:

ـــ ھەي مەلئۇن، يوقال كۆزۈمدىن ! سېنى كۆرەرگە كۆزۈم يوق !

ـــ ھاي، ھاي، ئاچچىقىڭنى بېسىۋېلىڭ، خانىش ئايىم ! ماڭا مۇنداق قەھەر ـ غەزىپىڭنى چاچماڭ. سىزنى ئۆلتۈرمەستىن ھەرەمدە ساقلاپ قالغىنىمغا رەھمەت ئېيتماق يوق، ماڭا زەھەرىڭنى چاچقىنىڭىز نېمىسى؟ ! ـــ دېدى يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات قىلچىمۇ ئويالماستىن.

ـــ نەچچە كۈندىن بېرى دوزاخقا ئوخشايدىغان بۇ مەشئۇم ھەرەمدە يۈرۈپ ھەممىنى ئۇنتۇدۇم. يۈرىكىمدە ساڭا بولغان چەكسىز ئۆچمەنلىكىم ۋە غەزەپ ـ نەپرىتىم قايناپ تاشماقتا. مەن ئەمدى ئاۋۋالقىدەك غەمسىز، پەرۋاسىز زەمۇران ئەمەسمەن. بەلكى دۈشمىنگە غەزەپلەنگەن شىر ـ ئارسلان ! مەن ھازىر سېنىڭ قولۇڭدا ھەرەم تۇتقۇنى بولۇپ تۇرغان بولسامۇ، ئەمما سېنىڭ قولۇڭدا بالدۇرراق شاھادەتلىك شارابىنى ئىچىشتىن باشقىسىنى ئويلىمايمەن !

ـــ ھەي بىئەقىل، بىلەمسەن؟ بىر كۈنلۈك راھەت ـ پاراغىتى ئۈچۈن بۇرۇنقىلار بىر يىل تىرىشچانلىق كۆرسەتكەنىكەن. ئالىادىن بىسوراق ۋە بىتەخىر ئىش بولماس. ھەي زەمۇران،

ئەگەر سەن ئۆلمەي، بېشىم ئامان قالسۇن دېسەڭ، كەل، ماڭا خانىش بول، مېنىڭ بىلەن بىللە دەۋران سۈر !

ـــ مەن ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ خانىكىسى. سېنىڭدەك لاماكان لالما ئىتنىڭ خانىشلىقىنى ئۆزۈڭگە ئوخشاش ئىگىسىنى چىشلەيدىغان لالما ئىتلار قىلسۇن ! مەن مەرھۇم مۇرەببىم تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ مۇتابىئەت① لىكىنى قىلمەن. مەن ھايات ۋاقتىمدا ئۇنىڭ خانىدانىدىن سېنىڭ قولۇڭدا ھالاك قىلىنغان ئون سەككىز نەپەر شېھىتىنىڭ خۇنىنى تەلەپ قىلمەن. مەن ئۆلگەندىن كېيىن، مۇھەببىە خانىدانلار تەرەپ ـ تەرەپتىن دەۋرەپ كېلىشىپ، تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ خانىدانىدىن ئۆلتۈرۈلگەن ئاشۇ ئون سەككىز كىشىنىڭ قېنىنى سېنىڭدىن تەلەپ قىلىشىدۇ ! ھەي بەتبەخت، سەن شۇ چاغدا قانداق جاۋاب بېرىسەنكىن قېنى؟ ! نېمىشقا بالدۇرراق گۇناھىڭغا توۋا قىلىپ، ئۆزۈڭنى دوزاخ ئوتىدىن خالاس قىلمايسەن؟

ـــ ھەي خوتۇن، ـــ دېدى يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات تېرىكىپ، ـــ مەن ھازىر چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ سەلتەنەت ئىگىسى. ھەركىم مېنىڭدىن يۇز ئۆرۈسە ياكى ماڭا قارشى چىقسا ئۇ بەسىي ئاسىي بولىدۇ !

ـــ ھەي رەھىمسىز مەخلۇق، تەخت ئوغرىسى، جىنايەتكار، بېشىڭنى ئېگىز كۆتۈرۈپ ئوبدان قارا، ـــ دېدى زەمۇران بىبى تەئەددى بىلەن، ـــ قارا يۈزۈڭنى ئادالەت ئىگىلىرى كۆرسۇن. سېنىڭ ئىگىسىنى ئالىدىغان قۇشتىن، يۇزىدە تۇكى بار ئىتتىن پەرقىڭ نېمە؟ سېنىڭ نەسەب ۋە ھەسەبتە، ئىززەت ـ ھۆرمەتتە ۋە پەزلۇ ئادالەتتە ساھىبقىران خاقان تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى ئىلياس خوجا ئوغلان بىلەن تەڭلەشكۈدەك نەرىڭ بار ئىدى؟ سەنزە، تەخت ـ سەلتەنەتكە ئۇلىشىشنى خۇددى قولنى سېلىپ كېتىۋەرسە بولىدىغان باغ يولى دەپ قارايدىكەنسەن ـ دە؟

① مۇتابىئەت ـــ ئىزىنى باسقۇچى، ئەگىشىپ ماڭغۇچى.

ـــ ئاغزىڭنى يۇم، نەپرەتلىك قاتال قانجۇقى ! ـــ دەپ ۋارقىرىدى ئەمىر قەمەرىدىن ئۇنىڭ تەئەددى ـ تەنىسىگە چىدىماستىن، ـــ لەنىتى قارا تاپان مالچى تۇغلۇق تۆمۈر سەن قاتال خوتۇننىڭ ئازدۇرۇشى بىلەن ئىسلام شەرىئىتىنى تەرك ئېتىپ، يىرگىنچلىك قاتال مەزھىپىگە ئەل بولۇپ، كاپىر بولۇپ كەتتى. ئۇ مۇسۇلمانلارنى يەكلەپ، قاتاللارغا مەرھەمەت قىلدى. ئۆز ئەتراپىغا مەجۇسىي بۇتپەرەسلەرنى، قاتاللارنى توپلىدى. مەن ئىسلام شەرىئىتىنىڭ پاكلىقىنى قوغداش ئۈچۈن، جەڭ تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ، خەلقنى ئۇنىڭ ئۇستىدىن ئىسيانغا چاقىردىم...

ـــ ھەي ئەمىر قەمەرىدىن بەتبەخت، گۆربدە توڭگۇز قوپىدىغان، دوزاخنىڭ مۇئەككىلى ! ـــ دېدى زەمۇران بىبى ئۇنى قاتتىق سۆكۈپ، ـــ سەن خۇنرىزلىق قىلىپ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنى، تاشتۆمۈر باھادىرنى زەھەرلەپ ئۆلتۈردۈڭ. جامە مەسچىتىگە ئوت قويۇش ۋەقەسىنى پەيدا قىلىپ، يەتتە يۈز نەپەر بىگۇناھ مۇسۇلماننىڭ جېنىغا زامىن بولدۇڭ. ئاشۇ بىگۇناھ ئۆلۈپ كەتكەن مۇسۇلمانلارنىڭ ئارىسىدا سېنىڭ بىر تۇغقان ئاغاڭ ئەمىر تۆلەك جانابلىرىمۇ بار ئىدى. يەنە توختاپ قالماستىن، ئىسيان كۆتۈرۈپ ئىلياس خانىنىڭ قولىدىن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەختىنى تارتىۋالدىڭ. تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ تەخت ۋارىسى، مېنىڭ بىردىنبىر ئوغلانىم ئىلياس خوجىنى ئەھلى بەيتى بىلەن بىللە قوشۇپ ئادەم قېلىپىدىن چىققان ھالدا تىرىك تۇرغۇزۇپ يۇرىكىنى سۇغۇرۇۋالدىڭ؛ ئۇنى ئاز دەپ، تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ خانىدانىدىكى مەزلۇم، ئاجىزەلەرنى تۇتقۇن قىلىپ، باش ـ يۇزلىرىمىزنى يالىڭاچلاپ، بېشىمىزغا خۇددى چىگگىز ئىستېلاسىدىكى سەمەرقەنت، بۇخارا تۇتقۇنلىرىدەك قاتتىق ئازاب ۋە جاپا سالدىڭ. سەن خۇنرىز، ئۆزۈڭنىڭ ئىككى كۈنلۈك راھەت ـ پاراغىتىڭ ئۈچۈن سادىر قىلغان بۇ چەكسىز گۇناھى كەبىرلىرىگە مەھشەرگاھتا پەرۋەردىگارغا قانداق جاۋاب بېرەرسەنكىن؟

بۇ گەپنى ئاڭلىغان يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن ئاغزىنى تۇتۇۋېلىپ، دۇدۇقلاپ قالدى ـ دە، خۇددى چوغقا دەسسەپ سالغاندەك تاقلاپ كەتتى:

ـــ جاللات، قېنى سەن؟ مۇنۇ قاتال خوتۇننى تەخىرسىز ياساققا يەتكۈزگەيسەن !

ـــ ھەي مەلئۇن، مەقسىتىڭ مېنى ئۆلتۈرۈش بولسا، ئازراق تەخىر قىلغايسەن، ـــ دېدى زەمۇران بىبى چىرايىنى قىلچە ئۆزگەرتمەستىن، ـــ مەن چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خانىكىسى. شۇنداق ئىكەن، مېنىڭ خانىكىلەردەك ئۆلۈشۈمگە رۇخسەت قىلغايسەن !

يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات قولىنى سىلكىپ قويدى. زەمۇران بىبى خانائىي خاسقا كىرىپ كەتتى ۋە ئانچە ھايالشماستىنلا قايتىپ چىقتى. ئۇ كىيىملىرىنى يەڭگۈشلەپ، بېشىغا ئۇنچە مەرۋايىت قادالغان ھىلھىلە رومال سېلىپ، بوينىغا ۋە بېلىگە ئېسىل مەرغۇپ تاشلار بىلەن بېزەلگەن زۇننار ئېسىپ، ياقۇت ـ تىللالاردىن چاچباغ ئېسىلغان ئىككى تال بىلەكتەك ئۆرۈلگەن سۇمبۇل چاچلىرىنى ئالدىغا چۈشۈرۈپ، كۆزىنى چاقناتقۇدەك ياسىنىپ ـ تارىنىپ ئىنتايىن تەمكىنلىك بىلەن جاللاتلارنىڭ ئالدىغا مېڭىپ چىقتى. ئۇنىڭ شۇ چاغدىكى چىرايى خۇددى ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئايىنمۇ خجالەتتە قالدۇرغۇدەك گۈزەل ئىدى.

ئۇ يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىنگە خانىكەلەرچە ئەمىر قىلدى:

ـــ قېنى ئالدىمدا يول باشلا ! ھەي سەگ بەتنىيەت، سېنىڭ مۇرادىڭ مېنىڭدىن ئەسلا ھاسىل بولمايدۇ. جېنىم تېنىمدىلا بولىدىكەن، ئۇنى مەن ساھىبقىران خاقان ئېرىم تۇغلۇق تۆمۈرخانغا پىدا قىلىمەن !

ئۇ سۆزىنى تۈگىتىپ بېشىنى كۆتۈرگىنىچە تالاغا قاراپ ماڭدى...

نەزم

ئاگاھ بولغىن جاھان ئۆزى بىر نەپەس،
ئالىملارنىڭ بىر نەپسى بىر جاھان.
جاھان قالدى، كەتتى ئىسكەندەر،
بولسىمۇ گەر جاھان ئۆزرە ھۆكۈمران.
بىر نەپەسكە بېرەي دېدى بىر ئالەم،
مۇراد تاپماي ئاخىر يەنە يول ئالدى.
ئەككىنىنى ئورۇپ كەتتى ھەربىر جان،
خاھى ياخشى، خاھى يامان ئات قالدى.
بۇ بوستاندا گۈللەر بولۇر مۇشۇ خىل،
دوستلار ئاڭا گۈل تېرىيدۇ يىلمۇيىل.

—— شەيخ سەئدى

ئونىنچى باب

سەرسانلىق ـ سەرگەردانلىقتا

«مۇرادىم ھاسىل بولمىدى، دەپ قايغۇرما.
كېچىلەر كۈندۈزلەرگە ھامىلدارۇر.»
ـــ شەيخ سەئدى: «بوستان»دىن

مىلادىيە 1368 ـ يىلى كەچ كۈز پەسلى. بۇ قەۋس ئايلىرى① ئىدى. ئاسمانىنى ئەتىدىن كەچكىچە بۇلۇت قاپلاپ تۇرغانلىقتىن قۇياشنىڭ بەرىكىتىنى قاچۇرۇۋەتكەنىدى. زېمىندىكى جىمى مەۋجۇداتلار سوغۇقتىن تۇگۈلۈۋالغانىدى. تاغ دالالىرى قارلار بىلەن قاپلانغان، تۇزلەڭلىكلەرنى قويۇق نەم تۇمان باسقانىدى. نەملەشكەن دەل ـ دەرەخلەر ئۇنسىز ئاستا يىغلاۋاتقانىدەك بىلىنەتتى. جىلغىنىڭ ئىچكىرىسىدە يالغۇز بىر قۇش يوپۇرماق تاشلاپ يالىڭاچلىنىپ قالغان دەرەخنىڭ شېخىغا قونۇۋېلىپ، خۇددى زىمىستان قىش پەسلىنىڭ پات ئارىدا يېتىپ كېلىدىغانلىقىدىن دېرەك بېرىۋاتقانىدەك تارتىنچاقلىق بىلەن سايراۋاتاتتى. يىراقتىكى بۇلۇت بىلەن قاپلانغان دالالارنىڭ ئاستىدىن قوي پادىسىنىڭ قوڭغۇراق ساداسى ئاڭلىنىۋاتاتتى.

كۈن ناھايىتى سوغۇق ئىدى. قار ئارىلاش سىم ـ سىم يامغۇر يېغىۋاتاتتى. قەلئەيى زەفەر② قەسەبەسىنىڭ گۈزەر ـ بازارلىرى

① قەۋس ئايلىرى ـــ شەمسىيە كالېندارى بويىچە 9 ـ ئاينىڭ نامى. ئۇيغۇرلاردا «ياچاق» دەپ ئاتىلىدۇ.

② قەلئەيى زەفەر ـــ بەدەخشاننىڭ تارىختىكى مەركىزى، ئافغانىستاندا. ھازىرقى نامى پەيزىئاباد دېيىلىدۇ.

ئاللىقاچان تاقالغان. تار ھەم ئەگرى كوچىلىرى بوشاپ قالغاندى. مۇبادا ئالاھىدە مۇھىم ئىش بولمىسا، ھېچكىمنىڭ ئىسسىق ئۆيىدىن چىقىۋىسى كەلمەيتتى. شەھەرنىڭ قاق ئوتتۇرىسىنى شەرقتىن غەربكە، جەنۇبتىن شىمالغا توغرا كېسىپ ئۆتىدىغان چاسا كوچىنىڭ دوقمۇشىدا بىر تۇپ قېرى قارىياغاچ قەد كۆتۈرگەن بولۇپ، رەھىمسىز كەچ كۈز شامىلى بۇ بىچارە قارىياغاچنى پۈتۈن ئەڭلىنى سالدۇرۇۋالغان قىپيالىڭاچ ئادەمدەك قاقشال قىلىپ قويغاندى.

گۈگۈم چۈشۈپ، يەر ـ جاھان قاراڭغۇلۇق ئىچىگە چۆمگەندى. كېچىنىڭ مەشئۇم قاراڭغۇلۇقى زاۋال ۋاقتىتا كوچىغا چىققان ھەرقانداق ئادەمنى سوغۇقنى كۆرمەي تىترەشكە مەجبۇرلاپ، گويا بۇ مەشئۇم قاراڭغۇلۇق ئىچىگە نۇرغۇنلىغان خېيىم ـ خەتەرلەرنىڭ يوشۇرۇنغانلىقىنى، تۇرلۇك نامەلۇم قاراڭغۇ كۆلەڭگىلەرنىڭ ھەممىسىنىڭ تولىمۇ شۇبھىلىك ئىكەنلىكىنى، دەرەخلەرنىڭ كۆلەڭگىسىدىكى تۆت چاسا ئۆڭكۈردەك قارىيىپ كۆرۈنگەن دېرىزىلەرنىڭ خۇددى گۆرستانلىقتىكى قەبرىلەرگە ئوخشاپ كېتىدىغانلىقىنى ھېس قىلدۇراتتى. شۇنداق، قەلئەيي زەھەر شەھىرى كۈندۈزلىرى چۆل، ئاخشاملىرى سۈرلۈك، كېچىلىرى ئېچىنىشلىق بىر قەسەبە ئىدى.

تۆت كوچىنىڭ دوقمۇشىدىكى يالىڭاچ شاخلىرىنى ئەتراپقا يېيىپ تۇرغان بۇ قېرى قارىياغاچ ئاستىغا نەدىن كەلگەنلىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان لاماكان بىر مەزلۇمە كەلدى. ئۇ قولىدىكى يۆگەكىكە چىڭ ئورالغان بىر بالىنى مەيدىسىگە مەھكەم تېڭىۋالغانىدى. ئۇنىڭ ئارقىسىدىن ئىككىنچىسى، ئۈچىنچىسى پەيدا بولدى. قار ئارىلاش يېغىۋاتقان يامغۇر بارغانسېرى كۈچەيىپ، ئۇنىڭ ساداسى سوغۇق ۋە ئاچلىق ئازابىدىن ئانىسىنىڭ كۆكسىگە چىڭ چاپلىشىپ، «ئانا، نان ! ماڭا نان بېرىڭ !» دەپ ئازابلىق زارلىنىۋاتقان ھېلىقى كىچىك بالىنىڭ

نالىسىنى بېسىپ چۈشۈۋاتاتتى. ئانا تولىمۇ ھالسىز ئىدى. مۇشۇ تاپتا كىچىك بالا مادارىدىن كەتكەن ئانىسىنىڭ كۆچسىز قوللىرىغا ئېغىر يۈك بولۇپ قالغانىدى.

قەدىمكى قەسەبە بولغان بۇ قەلئەيى زەفەر شەھىرى ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ ئېگىز دارالىرى ئاستىغا جايلاشقان كىچىك شەھەر بولغاچقا، ئوڭايلا قاراڭغۇ چۈشۈپ كېتەتتى. قار ئارىلاش يېغىۋاتقان يامغۇر توختاپ قالماستىن، ئەكسىچە بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىۋاتاتتى. ھېلىقى لاماكان مەزلۇمە يۆگەكتىكى بالىسىنى كۆكسىگە تېخىمۇ مەھكەم باستى. لېكىن، بۇ ھېچنېمىگە دال بولمىدى. ئېچىرقاپ كەتكەن بالا يىغلاۋېرىپ ئاللىقاچان ھالىدىن كەتكەنىدى. ئىككى كۈندىن بېرى ئاغزىغا بىر بۇردەمۇ نان سېلىپ باقمىغان بۇ پىچارىلەر ئاللىقاچان ماغدۇرىدىن كېتىشكەن بولۇپ، قار ئارىلاش يېغىۋاتقان بۇ يامغۇردا ھېچكىممۇ تالاغا چىقمىغانلىقتىن، بىچارىلەر كىمدىنمۇ سەدىقە سورىيالمىسۇن؟ ! ھېلىقى نىمجان بالا ئەتىگەن ئاپىسى نەدىندۇر تېپىپ كەلگەن نامەلۇم بىر گىياھنىڭ يىلتىزىنى توختىماي شۇمۇپ تۇرغان بولسىمۇ، بىراق قىلچىمۇ قۇۋۋىتى بولمىغان بۇ يىلتىز ئۇنىڭ ئېچىپ تارتىشىپ كېتىۋاتقان قارنىدىكى ئاچلىق ئازابىنى ھەرگىزمۇ تىنچىتالمايتتى. ئۇنى ئاز دەپ ماۋۇ شورى قۇرۇغۇر كەچ كۈزنىڭ جاندىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان سوغۇق يامغۇرىچۇ؟

لاماكان مەزلۇمەنىڭ كىچىك بالىسى گويا تۇكى چىقمىغان قىزىل گۆش قۇش بالىسىدەك تىترەپ تۇرۇپ: «نان ! ئانا، نان !» دەپ ناله قىلىپ ئاغزىنى ئاچاتتى. بۇ ناله ئېچىرقاپ كەتكەن بالىنىڭ يىغىسى بولماستىن، بەلكى ھاياتلىق شامى ئۆچەي، ئۆچەي دەپ قالغان نىمجان بالىنىڭ ئاخىرقى نالىسى ئىدى ! يۈرىكى تەشۈشلىك سوقۇۋاتقان بىچارە لاماكان ئانا بالىسىنى ئەركىلىتىپ، ئۆزىنىڭ تېنىنىڭ ھارارىتى بىلەن ئۇنى ئىسسىتىشقا تىرىشاتتى. ئاھ، ئەگەر پەقەت ئانىنىڭ مېھىر ـ

مۇھەببەتنىڭ ھارارىتى بالىنى سوغۇقتىن ساقلاپ قالالمىسا، ئېچىرقاپ ھالىدىن كەتكەن بالىنىڭ قورسىقىنى تويدۇرالمىسا ـ ھە؟ !...

تۇيۇقسىز، بۇ لاماكان مەزلۇمە ئۆزىنىڭ قۇچىقىدىكى بايىاتىن بېرى «نان !ئانا، نان !» دەپ ئىڭراپ ناله قىلىۋاتقان بالىسىنىڭ جىمىپ قالغانلىقىنى سەزدى ـ دە، يۈرەكنى ئۆرتىگەندەك دەرىجىده ناله ـ پەرياد قىلىپ يىغلاپ كەتتى. ئۇ ئىچ ـ ئىچىدىن بوغۇلۇپ ـ قېقىلىپ، ئازابلىق يىغلاپ ئۆزىنىڭ چاچلىرىنى يۇلۇشقا باشلىدى. يامغۇر ئارىلاش گۈركىرەپ چىقىۋاتقان سوغۇق شامال ئىسسىق ئۆيلەردىكى بەختلىك ئادەملەرنىڭ ئارامىغا دەخلى ـ تەرۇز قىلىۋاتقان بۇ بەختسىزلەرنىڭ ئازابلىق نىدالىرىنى باسماقچى بولغاندەك بارغانسېرى كۈچەيمەكته ئىدى !

تۇپتوغرا ئاشۇ چاسا كوچىنىڭ دوقمۇشىدىكى قېرى قارىياغاچنىڭ ئاستىغا قەلئەيى زەفەر قەسەبەسىدىكى موغۇلىستانلىق زەردار، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ سابىق سودىگەرلەر ئاقساقىلى بەگچەكنىڭ بالىخانىلىق ئۆيىنىڭ دېرىزىسى ئۇدۇل ئىدى. بۇ چاغدا ئۇ تېخى ياتمىغانىدى. شۇڭا، ئۇ قارىياغاچ ئاستىدا ئازابلىق يىغلاۋاتقان ئاشۇ خوتۇن كىشىنىڭ ئاۋازىدىن ئۇنىڭ ئۆزىگە ۋەتەنداش ئىكەنلىكىنى تۇيۇپ قالدى ـ دە:

ـــ ھەي، قايسىڭلار بار، چىقىپ قاراپ بېقىڭلارچۇ؟ يىغلاۋاتقان خوتۇن ئەجەب ئۆز يۇرتلۇقتەك قىلىدۇ يا؟ ـــ دەپ پاتان مالايلىرىدىن بىرسىنى بۇيرۇدى.

تۆۋەندىن تېخىچىلا يىغا ئاۋازى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. كۆپ ئۆتمەستىنلا ھېلىقى پاتان مالاي قايتىپ كىردى ۋە:

ـــ خان ساھىبقا مەلۇم بولغايكى، يىغلاۋاتقان خوتۇن راستىلا موغۇلىستانلىق بىر مۇساپىر مەزلۇمە ئىكەن. ئۇلار يامغۇردا قاپتۇ. قۇچىقىدا يەنە تېخى بىر كېسەل بالىسىمۇ بار ئىكەن ! ـــ دەپ پاتان تىلىدا ساھىب ئاقساقالغا مەلۇم قىلدى.

پاتان مالاينىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، سابىق ئاقساقال بەگچەك ئىتتىك ئورنىدىن تۇردى ـ دە:

ـــ نېمىشقا باشلاپلا كىرمەكچى ئۇلارنى؟ ـــ دەپ كايىغىنىچە، پاختىلىق نىمچىسىنى يېپىنچاقلىغان پېتى ئالدىراپ تۆۋەنگە چۈشۈپ كەتتى.

ـــ قېرىنداشلىرىم، سىلەر نەدىن كەلدىڭلار؟ ـــ دەپ ئاقساقال ساپ ئۇيغۇر تىلىدا ئۇلاردىن گەپ سورىۋىدى، ھېلىقى خوتۇن ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ ئۇنىڭغا قارىدى.

ـــ سىز؟ !... ـــ ئاقساقال بەگچەك دېرىزىدىن چۈشۈۋاتقان چىراغ يورۇقىدا نىمجان بالىسىنى قۇچاقلاپ تۇرغان بۇ مەزلۇمەنى بىر كۆرۈپلا ئۆزىنىڭ كۆزىگە ئىشەنمەي قالدى. كۆز ئالدىدا بالىسىنى قۇچاقلاپ تۇرغان بۇ خوتۇن مەرھۇم چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئىككىنچى خانىشى بولغان ئەمىر ئاغىچا دېگەن بانۇسى ئىدى !

بىراق، سابىق ئاقساقال ئۆزىنىڭ ئۇنى تونۇپ قالغانلىقىنى قىلچە چاندۇرمىدى.

ـــ سىزلەر كىم بولىسىزلەر؟ بۇ يەرگە قەيەردىن كەلدىڭىزلەر؟ ـــ دەپ سورىدى ھېلىقى خوتۇندىن.

ـــ بىز كاشغەردىن بۇ يۇرتقا چىققان مۇساپىرلارمىز. يولدا قاراقچىغا ئۇچراپ، پۈتۈن ۋۇجۇمىزدىن ئايرىلىپ قالدۇق، ـــ دېدى ھېلىقى خوتۇن يىغلاپ تۇرۇپ، ـــ ياخشى نىيەتلىك پادىچىلارنىڭ ياردىمى بىلەن تىرىشىپ ـ تىرمىشىپ يۇرۇپ ئاران دېگەندە بۇ يۇرتقا ئۇلىشىۋالدۇق. تۇنۇگۈندىن بېرى ئاغزىمىزغا بىر بۇردەمۇ نان سالغىنىمىز ياكى بىر يۇتۇم ئىسسىق چايمۇ ئوتلىغىنىمىز يوق. بۇ يەردە ھېچكىمنى تونۇمايمىز، قانداق قىلىشىمىزنى بىلەلمىدۇق. ئۆزىمىزگە بىر ئاللادىن، بىر سىلىدىن خەيرخاھلىق تىلەۋاتىمىز !...

ئۇنىڭ جاۋابىنى ئاڭلىغان ئاقساقال بەگچەكنىڭ ئۇلارغا ئىچى ئاغرىپ، كۆزلىرى ياشقا تولدى. ئۇ كۆز يېشىنى قولى

بىلەن سۇرتۇۋەتكەندىن كېيىن، ھېلىقى خوتۇن كىشىنىڭ قولىدىن نىمجان بالىسىنى قولىغا ئالدى ـ دە، گەپ ـ سۆز قىلماستىن، ئۇلارنى ئۆيىگە باشلاپ چىقتى...

ئاچلىق ۋە ھارغىنلىق ئازابىنى تارتىپ، ماغدۇرىدىن كېتىپ يىقىلىشقا ئاز قالغان موغۇلستانلىق بۇ مۇساپىرلار سابىق ئاقساقال بەگچەكنىڭ ئىسسىق ئۆيىدە ئىسسىق تاماق يەپ، قورساقلىرىنى تويدۇرۇشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ سولغۇن چىرايلىرىغا قان يۈگۈرۈشۈپ، خېلى ئادەم سىياقىغا كىرىپ قېلىشتى. ساھىب ئاقساقال كېسەل بالىنى داۋالىتىش ئۈچۈن دەرھال تېۋىپ چاقىرتتى...

ئۇلارنىڭ سالامەتلىكى تولۇق ئەسلىگە كەلگەندىن كېيىن، بىر كۈنى بەگچەك مالايلىرىغا مۇساپىر خوتۇن بىلەن ئۆزىنى خالىي قالدۇرۇشنى بۇيرۇدى. مالايلار چىقىپ كېتىشكەندىن كېيىن، سابىق ئاقساقال موغۇلستانلىق بۇ مۇساپىر خوتۇنغا قاراپ تىزلاندى ۋە تۈيۈقسىز:

ــ ھۆرمەتلىك بېكەم ئەمىر ئاغىچا، سىلىدىن بىر ئىشنى سوراشقا ئىجازەت بەرگەيلا؟ ــ دېۋىدى، «ئەمىر ئاغىچا» دەپ ئاتالغان ھېلىقى مۇساپىر خوتۇن چۆچۈپ ئورنىدىن تۇرۇپ كەتتى ۋە:

ــ ھۆرمەتلىك ساھىب ئاقساقال، سىز مېنى قانداق تونۇۋالدىڭىز؟ ــ دەپ ئۇنىڭدىن قايتۇرۇپ سوئال سورىدى. مۇشۇ تاپتا ئەمىر ئاغىچىنىڭ كاللىسى قانداقتۇر باش ـ ئايىغى يوق تەرتىپسىز ۋە بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى خىيالىلار تۈپەيلىدىن قالايمىقانلىشىپ كېتىۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما دەرھال ئۆزىنى توتۇۋالدى ۋە بۇ مويىسپىت ۋەتەندىشىنىڭ سوئالىغا ئىتائەتلىك بىلەن جاۋاب بېرىشكە تەييارلاندى.

ــ مەن مەرھۇم خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخان جانابىي

ئالىيلىرىنىڭ مەنشۇرنامەسى بىلەن مەملىكەتكە تەيىنلەنگەن سودىگەرلەر ئاقساقلىق بەگچەك دېگەن كىشى بولىمەن، ــ دەپ ئۆزىنى ئاشكارىلىدى ئۇ تەزىم بەجا كەلتۇرۇپ، ــ سىلى مەرھۇم تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ كىچىك خانىشى بولغان ئەمىر ئاغىچا خېنىم بولىدىلىغۇ؟ پېقىر ئەئيانلىرى مەرھۇم تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن سىلىنىڭ تۇي مەركىلىرىگە باشتىن ـ ئاياغ قاتناشقانمەن. مەن سىلىنى شۇ چاغدىن تارتىپ بىلىمەن. شۇڭا، ھېلىقى كۈنى ئەئيانلىرى مەن سىلى ھۆرمەتلىك بېكەمنى بىر كۆرۈپلا تونۇغانىدىم. مەن جەننەت ماكان خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخان قازا قىلىپ كېتىپ ئۇزاق ئۆتمەيلا خىزمىتىمدىن ئىستېپا بېرىپ، سودا ـ سېتىق ئۈچۈن بەدەخشانغا چىقىپ، بۇ يەردە مۇساپىر بولۇپ تۇرۇپ قالدىم. ساھىبقىران خاقانىمىز، مەرھۇم تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۆزىنىڭ ئورنىغا يېڭى خاقانىمىز ئىلياس خوجا ئوغلانىنى ئىزباسار قىلىپ قالدۇرۇپ كەتكەنلىكى ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ بەختى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئىلاھىم ئۇنىڭ پەزىلىتىنىڭ ھەققى ۋە خەيرلىك خاتىرىسى ئۈچۈن ساھىبقىران مەرھۇم خاقان ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ شانلىق گۈمبىزىگە رەھمەت يامغۇرى ياغدۇرغاي ! ئۇنىڭ نام ـ نىشانى ۋە شان ـ شۆھرىتى ئۇپۇقلارغا يېيىلغاي ! ئۇنىڭ ئۈمىد دەرىخى تېخىمۇ ياشنىغاي ! يۈزى رەھمەتلىك خاقان ئاتىسىنىڭ ئىنايىتى بىلەن ئاق بولغاي ۋە چاچلىرىمۇ ئىلتىپات ۋە ياخشىلىقنىڭ مەرھەمىتى بىلەن ئاقارغاي ! ھۆرمەتلىك بېكەم، مەن يېقىندا ۋەتەندە جىق پاراكەندىچىلىكلەرنىڭ يۈز بەرگەنلىكىدىن خەۋەر تاپتىم. ئوزاقى يىلى[1] ئەمىر قەمەردىن دوغلات ئىسيان كۆتۈرۈپتۇ، دەپ ئاڭلىدىم. بۇ راستمۇ؟

ساھىب ئاقساقال بەگچەكنىڭ سۆزى تۈگىمەي تۇراتتى، ئەمىر ئاغىچا ئۆزىنى زادىلا توختىتىۋالالماستىن ئۇرتتىنىپ ـ

---

① ئوزاقى يىلى ــ مىلادىيە 1365 ـ يىلى.

ئۆرتىنىپ يىغلاپ كەتتى.

ئەمىر ئاغىچىنىڭ يىغلىغىنىنى كۆرگەن بەگچەك ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىپ مۇنداق دېدى:

— تەقدىر ـ قىسمەتنىڭ ئاچقۇچى ھېچكىمنىڭ قولىدا ئەمەس. بەلكى قادىر مۇتلەق پەقەت ئاللادىدۇر. دوغلاتلار ئەزەلدىن چاغاتاي خانىدانىغا سادىق بولۇپ كەلگەن بىر قوۋم ئىدى. بىراق، بىز ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ تۇز ھەققىگە خىيانەت قىلىپ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندۇق. رىزىق دەپتىردە ئۇل بەتبەختىنىڭ ئۆمۈر پىيالىسى تولغاندا، گۈناھى ئۇنى چوقۇم دوزاخقا سۆرەپ باردۇ!

ئەمىر ئاغىچا تاتلىق ئۇخلاۋاتقان ئوغلىغا قاراپ قويغاندىن كېيىن، ئاقساقال بەگچەككە ئۆزىنىڭ كەچۈرمىشلىرىنى بىر باشتىن سۆزلەپ بەردى.

— ھۆرمەتلىك ساھىب ئاقساقالنىڭ مەرھۇم ئۇلۇسبېگى ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ خۇدايدات دەپ ئوغلى بار ئىكەنلىكىدىن بەلكىم خەۋىرى بولسا كېرەك؟ — دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن.

— شۇنداق، خەۋىرىم بار. تۇغلۇق تۆمۈرخان ھايات ۋاقتىدا ئەمىر بۇلاجى دوغلاتنىڭ ئۇلۇسبېگلىق مەرتىۋىسىنى بەگزادە خۇدايداتقا جۇلدۇ جاساق قىلىپ بەرگەنىدى، — دېدى ئۇ ئەمىر ئاغىچىنىڭ سۆزىگە جاۋابەن.

— ھەببەللى، تۇغلۇق تۆمۈرخان بىلەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئوتتۇرىسىدىكى گىنە ـ ئاداۋەتمۇ دەل مۇشۇ ئىشتىن باشلانغان...

— قانداق دەيدىلا، ھۆرمەتلىك بېكەم؟

— ئەمىر بۇلاجى ۋاپات بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككىنچى ئىنىسى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن ئاكىسىنىڭ ئۇلۇسبېگلىق مەرتىۋىسىنى ئۆزىگە جۇلدۇ جاساق قىلىپ بېرىشىنى تەلەپ قىلغاندا، خان ئۇنىڭ تەلىپىنى رەت قىلغانىكەن. شۇنىڭدىن تارتىپ ئەمىر قەمەرىدىنىڭ قارا

كۆڭلىده تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ خانىدانىغا نىسبەتەن ئۆچمەنلىك ئۇچقۇنى دۈت ئېلىپ تۇتەپ يېنىشقا باشلىغان. ماۋەرائۇننەھرلىك توپىلاڭچى بەگلەر مۇستەقىللىق ناغرىسىنى چېلىپ چىققاندا، خان ئۇلارنىڭ ئۇستىگە ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ ئىككى داپقۇر ئۇلۇغ لەشكەر باشلاپ بېرىپ، بۇ توپىلاڭچى بەگلەرنى ياساقىقا تارتىپ تىنچىتقانىدى. ئىلياس خانمۇ ساھىبقىران خاقان ئاتىسىنىڭ ھايات ۋاقتىدا چىقارغان قارارىغا بىنائەن ماۋەرائۇننەھرنى ئۆزۈل ـ كېسىل تىنچىتىش ئۈچۈن ئۈچىنچى داپقۇر ئۇلۇغ لەشكەر باشلاپ بېرىپ، ئىسيانچىلارنى سۈر ـ توقاي قىلىۋاتقان پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئاداۋەت زەنجىرىنى جىرىڭلىتىپ، ئاخىر كاشغەردە ئىسيان ناغرىسىنى چېلىپ چىقتى.

ــ يامان نىيەتلىك ئادەملەر ئازراقلا پۇرسەتكە ئىگە بولۇۋالسىلا، ھىيلە ـ مىكىر ئىشلىتىپ كىشىلەرنىڭ قەلبىگە پىتنە ـ پاسات ئوتىنى ياقىدۇ. ئوت تۇتىشىپ چوڭ يانغىنغا ئايلانغاندا، يوغان كۆتەكلەرنىڭ ئۇلۇغ ئوتتا كۆيۈپ كۈل بولۇشى ھېچ گەپ ئەمەس ! ھۆرمەتلىك بېكىم، يېقىندا بىز ئاڭلىغان خەۋەرلەردىن قارىغاندا، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۆزىنى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ئىگىسى، دەپ ئېلان قىپتىمىش. بۇ راستمۇ؟

ــ مېنىڭ تۇغلۇقزادە خىزىرخوجىنى ئېلىپ بەدەخشانغا مۇساپىر بولۇپ قېچىپ چىقىشىمۇ دەل ئاشۇ تۇزكور مۇناپىقنىڭ سەۋەبىدىن بولغان !...

ــ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ۋارىسى ئىلياس خوجا ئوغلان ئەمەسمىدى؟ ــ دېدى ساھىب ئاقساقال بەگچەك تەئەججۈپلىنىپ، ــ پەلەك ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات قانداق قىلىپ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ تەخت ـ سەلتەنىتىنى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋالالىدى؟

ــ بۇ ھەقتە سۆزلەپ كەلسەم، سۆزۈمنى ئۇچ ـ كېچە

كۈندۈزدىمۇ سۆزلەپ تۇگىتەلمەيمەن ! ــ دېدى ئەمىر ئاغىچا، ــ شۇڭا، مەن گەپنى پايتەخت داروغەسى ئەمىر لەشكەر تۆمۈر مەلىك باھادىر بىلەن ئىسيانچى ئەمىر قەمەرىدىن ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن سۈلھى شەرتنامىسىدىن باشلاي !...

* * *

پايتەخت داروغەسى، ئوردا قۇرچىلىرىنىڭ ئەمىر لەشكىرى تۆمۈر مەلىك باھادىرنىڭ ھۇزۇرىدا ئۆتكۈزۈلگەن كېڭەشتىن كېيىن، شەيخۈلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بىلەن سۈلھى سۆھبىتى ئۆتكۈزۈش ئۈچۈن، ئىسيانچىلارنىڭ كەيگەن بويىدىكى بارگاھىغا قاراپ ئاتلىق يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاغ تۈن قاراڭغۇسى بارغانسېرى قويۇقلىشىۋاتقان خۇپتەن ۋاقتى بولۇپ، ئاسماندا يۇلتۇزلار چاقنىاپ كېتىشكەنىدى. كەيگەن دەرياسىدىن كۆتۈرۈلگەن نەمخۇش ھاۋا دىماقنا ئۇرۇلۇپ تۇراتتى.

تۈن قاراڭغۇلۇقىنىڭ جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ يىراقتىن تاراسلاپ چېپىپ كېلىۋاتقان ئاتنىڭ تۇياق ئاۋازى ئاڭلاندى. ئاتلىق ئادەملەر كەيگەن دەرياسىدىن ئۆتۈپ توقايلىققا چىققاندا، تەرەپ ـ تەرەپلەردە گۈلخان يېقىپ ئولتۇرۇشقان قاراۋۇللار ئۇلارنىڭ ئالدىنى توستى. ئاتلىقلارنىڭ مۇددىئاسىنى سوراپ بىلگەندىن كېيىن، يولنى ئېچىپ، بۇ ئاتلىقلارنى ئۆتكۈزۈۋەتتى.

كەيگەن بويىدىكى كەڭرى كەتكەن توقايلىقنىڭ ئىچى ئىسيانچىلارنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. ئاتلىقلار ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆتۈپ، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ قارارگاھىغا يېقىنلاشقاندا، قوللىرىدا نەيزە ـ ئايپالتا تۇتۇپ، قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىشىۋالغان لەشكەرلەر ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ، ئۇلارنى ئاتتىن چۈشۈردى.

شەيخۈلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۆزلىرىنىڭ

ئىسيانچىلارنىڭ كاتتىبېشى، «قۇتبى زامان» ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات جانابلىرى بىلەن ئىنتايىن مۇھىم بىر ئىش توغرىسىدا جىددىي كۆرۈشمەكچى بولۇپ كەلگەنلىكىنى ئۇلارغا ئېيتىۋىدى، قاراۋۇللاردىن بىرسى قارارگاھقا خەۋەر قىلغىلى كىرىپ كېتىپ، ھايالشماستىنلا قايتىپ چىقتى ۋە «قۇتبى زامان» جانابلىرىنىڭ كۇتۇۋاتقانلىقىنى ئۇلارغا يەتكۈزدى.

ئۇلارنى قارارگاھنىڭ ئىشىكىدە كۇتۇۋالغان سوغۇق چىراي غوجىدار بىلله كەلگەن نۆكەرلەرنى قالدۇرۇپ قويۇپ، شەيخۇلئىسلامنى يالغۇز ئىچكىرىكى ئۆيگە باشلاپ كىردى.

چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ چاربېغى بولغان كەيگەن بويى ئارامگاھى ھازىر ئىسيانچىلارنىڭ بارگاھىغا ئايلاندۇرۇۋېلىنغان بولۇپ، شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا كىرگەن بۇ ئۆي ئەسلىدە تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ خابگاھى ئىدى.

ئۆينىڭ ئىچى ياسداق بولۇپ، يەرگە ئوتقاشتەك ئېسىل خوتەن گىلىمى سېلىنغان، تورۇستىكى ئالتۇن قەندىللەردە يېنىپ تۇرغان شامىلار ئۆينىڭ ئىچىنى خۇددى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋەتكەنىدى. ئۆينىڭ تامىلىرىغا تۇغلۇق تۆمۈرخان ھايات ۋاقتىدا ئىشلەتكەن شاپ ـ قىلىچ، قالقان ـ سىپەر، ئوقيا ـ ساغداق ۋە دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلار ئېسىقلىق ئىدى. خابگاھ كېچىشخانا بىلەن تۇتاش ئىدى. ھازىر كېچىشخانىنىڭ ئىشىكى چىڭ يېپىقلىق بولۇپ، ئىچىدىن كىشىلەرنىڭ ئاۋازلىرى ئاڭلىنىپ تۇراتتى. بىرپەس ئۆتكەندىن كېيىن، ئىسيانچىلارنىڭ كاتتىبېشى، «قۇتبى زامان» ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ ئاۋازى ئاڭلاندى:

ـــ بەس ! ئاۋۋال شەيخۇلئىسلام جانابلىرىنىڭ مۇددىئاسىنى ئاڭلاپ بېقىپ، ئۇنىڭدىن كېيىن قانداق قىلىدىغانلىقىمىزنى ئەنە شۇ چاغدا بېكىتىمىز ! جانابىي بارمان بەگ، سىز قوشۇنلىرىڭىزنىڭ شەھەر قوۋۇقىغا قىلىۋاتقان ھۇجۇمىنى

هازىرچە توختىتىپ تۇرغايسىز ! ئەمىر شەمسىدىن جانابلىرى بىلەن ئەمىر شەيخىدىن جانابلىرى مېنىڭ بىلەن بىللە شەيخۇلئىسلام جانابلىرىنىڭ ئالدىغا چىقسۇن، قالغانلىرىڭلارغا ئىجازەت !

كېڭەشخانىنىڭ ئىچىدىن كېلىۋاتقان ئاۋازلار بىرسىققاندىن كېيىن، ئىشىك ئېچىلىپ، ئىسيانچىلارنىڭ كاتتىبېشى، «قۇتبى زامان» ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بىلەن بىللە ئۇنىڭ ئىنىلىرى ئەمىر شەمسىدىن دوغلات ۋە ئەمىر شەيخىدىن دوغلاتلار چىقىپ كېلىشتى. ئۇلارنىڭ چىرايلىرى تۇتۇلغان بولۇپ، ئىنتايىن سۇرلۇك كۆرۈنەتتى. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات زەرباب تونىنىڭ ئۈستىدىن باغلانغان كۇمۇش توقىلىق كەمىرىگە ئېسىلغان قىلىچنىڭ سېپىنى تۇتقان هالدا شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ ئالدىغا كېلىپ، ئۇنىڭ بىلەن سالاملىشىپ كۆرۈشتى.

«قۇتبى زامان» ئەمىر قەمەرىدىن سەل جۇدەپ قالغان بولۇپ، ئۇنىڭ قارامتۇل يۈزىدىكى مويلۇق ئۆسكىلەڭ قاشلىرى ئاستىدىن تىكىلىپ تۇرغان كۆزلىرىدىن مۇغەمبەرلىكى چىقىپ تۇراتتى.

شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئولتۇرغاندىن كېيىن قولىنى پاتمەگە كۆتۈرۈپ قىسقا دۇئا قىلدى ۋە:

ـــ ئەسسەلاتىن زىللەللاھۇفىل ئەرز ! ـــ دېدى ئۇ گەپنى ئەگىتمەستىن ئۇدۇللا قىلىپ، ـــ دوغلاتلار چاغاتاي خانىدانىغا ئەزەلدىن ساداقەتلىك بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلگەن بىر قوۋم ئىدى. هالا بۇگۈنگە كەلگەندە بىز ئەمىر جانابلىرىنىڭ بۇ خانىدانىغا قارشى قورال كۆتۈرۈپ چىققانلىقىنى زادىلا چۈشەنمىدۇق ! ئىلياس خان جانابي ئالىيلىرى هازىرقى چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ شەرئى خاقانىدۇر. شۇڭا، جانابىڭىزنىڭ ئۇنىڭ تەختىگاهى بولغان ئاستانىسىنى پەتهى قىلماقچى بولغانلىقى ياساققا هەم مۇخالىپ كېلۇر !

شەيخۇلئىسلامنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى ـ دە:

ـــ مەن ئاللاتائالانىڭ ھىدايىتىنى جارى قىلدۇرۇش يۈزىسىدىن لەنىتى قاراتاپان مالچى تۇغلۇق تۆمۈر ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى بولمىش بالا خان ئىلياس خوجىغا قارشى جەڭ قىلىپ چىققانمەن ! شۇڭا، مېنىڭ بۇ ئىشىم ھەقتائاللانىڭ شەرئىتىگە تامامەن ئۇيغۇندۇر ! ـــ دېدى كەسكىن قىلىپ.

شەيخۇلئىسلام ئورنىدىن قىمىرلاپ قويۇپ «ياھەببىم !» دەپ تاشلىدى.

ـــ قانداق، شەيخۇلئىسلام جانابلىرى، سىلى مېنىڭ سۆزۈمگە ھەيران بولۇۋاتامدىلا؟

ـــ ئەمىر جانابلىرى، ئەپۇ قىلغايسىز. مەن سىزنىڭ «ئاللاتائالانىڭ ھىدايىتىنى جارى قىلدۇرۇش يۈزىسىدىن» دېگەن سۆزىڭىزنى چۈشەنمىدىم. سىز بۇ يەردە «ھىدايەت» دەپ نېمىگە ئىشارەت قىلماقچىسىز؟ بىلمىدىمكى، سىز مەرھۇم خان تۇغلۇق تۆمۈر بىلەن ئۇنىڭ ۋارىسى ئىلياس خانىنىڭ جارى قىلدۇرغانلىرى ھىدايەت ئەمەس ئىدى، دېمەكچىمۇ؟

ـــ شۇنداق، يەتتە يىلدىن بېرى ئايىغى ئۈزۈلمەي داۋام قىلىۋاتقان ماۋەرائۇننەھر ئۇرۇشلىرى تۈپەيلىدىن مەملىكەتنىڭ خەزىنىسى قۇرۇپ، ئاھالىنىڭ يىلىكى ئۈزۈلدى. پۇقرالارنىڭ مەئىشەت ـ روزغارى خانۇۋەيران بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئاھ ـ زارلىرى زېمىنىنى قاپلىدى. ئەمما، بۇ ناشۇكۇر ئۇرۇشنىڭ قىلچە نەتىجىسى كۆرۈلمىدى. بۇ ئۇرۇش مەملىكەتنى ئاللىقاچان يىمىرىلىش گىردابىغا ئەكىلىپ قويدى. جانابلىرى بۇ ئاقىۋەتنى كۆرمىدىلىمۇ؟

ـــ ئەمىر جانابلىرى، سۆزىڭىزنى تامامەن خاتا دەپ كەتكىلى بولمىسىمۇ، ئەمما قوشۇنلىرىڭىز مەملىكەتنىڭ ئاستانىسى بولغان ئالمالىق شەھرىنى قىرىق كۈندىن بېرى ھالقىدەك قورشۇۋلىپ، ئاھالىنى ئېغىر كۈنلەرگە گىرىپتار قىلدى...

ئەلۋەتتە، ماۋەرائۇننەھەر ئۇرۇشنىڭ پاتراق ئاخىرلىشىشىنى يالغۇز سىزلا ئەمەس، بىزمۇ خالايمىز. چۈنكى، ئۇرۇش قانچىكى سوزۇلغانسېرى، مەملىكەت شۇنچە خارابلىشىپ، پۇقرالار خانىۋەيران بولۇشىدۇ! شۇڭا، بۇ ھەقتە بىز سىز بىلەن بىرەكلىككە ئىگە، دەپ قارايمىز. ئەمدىكى گەپ، قانداق قىلىپ بۇ ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇشنىڭ چارىسىنى ئورتاق مەسلىھەتلىشىپ تېپىشتا قالدى...

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئىككى ئىنىسىغا بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللادىن:

— شەيخۇلئىسلام جانابلىرىنىڭ بۇ ئىشنى ھەل قىلىش توغرىسىدا قانداق مۇڭاپىق مەسلىھەتى بارکىن؟ — دەپ سورىدى كۈلۈپ تۇرۇپ.

— سىز بىلەن ئەمىر شەمسىدىن ۋە ئەمىر شەيخىدىن جانابلىرى مەۋكەبتىكى مۇھىم ئەركانلاردىن سىزلەر. خان ئالىيلىرىنىڭ تۇز ھەققىنى ئاقلاش يۈزىسىدىن بولسىمۇ، ئىككى ئوتتۇرىدىكى گىنە ـ ئاداۋەت دېغىنى ئەپۇ قەلىمى بىلەن ئۆچۈرۈپ تاشلاپ، يارىشىش يولىنى تۇتماقلىقىڭىزلار جايىزدۇر. شۇڭا، بىز سىزلەردىن ئاھالىنى ئازاب ـ ئوقۇبەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن پايتەخت مۇھاسىرىسىنى دەرھال بوشىتىشنى تەلەپ قىلىمىز. ئاندىن بىز سىزلەر بىلەن بىللە ئىلياس خان جانابىي ئالىيلىرىنى ماۋەرائۇننەھەردىن دەرھال لەشكەر چېكىندۈرۈپ، بۇنداق ئەجىر ـ مۇشەققىتى كۆپ، تۆھپە ـ نەتىجىسى ئاز ئۇرۇشتىن پۈتۈنلەي ۋاز كېچىشكە كۆندۈرەيلى!

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئورنىدىن قىمىرلاپ قويدى ـ يۇ، ئەمما ئۇندىمىدى، ئۇ مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللاغا ئۇزاققىچە قاراپ تۇرغاندىن كېيىن، يۈزىدە سۈرلۈك ساختا كۈلكىسى جىلۋىلىنىشكە باشلىدى:

— بەس! مۇشكۈلىمىزنى ئاللاتائالا ئۆزى ئاسان قىلغاي! — دېدى ئۇ، — مەملىكەت چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ مەملىكىتى، بىز

ھىدايەت تۇغىنى تاجۇ تەختىنى دەپ ئەمەس، بەلكى چاغاتاي مەملىكىتىنى ۋەيران قىلىشقا باشلىغان ئاشۇ ناشۇكۇر ئۇرۇشنى تېرزەك ئاياغلاشتۇرۇش ئۈچۈن كۆتۈرۈپ چىقتۇق. مۇبادا ئىلياس خان راستلا بۇ ئۇرۇشنى ئاخىرلاشتۇرۇشقا قوشۇلسا، بىزمۇ ئۇنىڭ بىلەن ياردىشىشقا قوشۇلمىز !

ـــ ئەمىر جانابلىرى ناھايىتى ئورۇنلۇق سۆز قىلدى، ـــ دېدى شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئۇنىڭ جاۋابىدىن مەمنۇن بولۇپ، ـــ شۇنداق، چاغاتاي مەملىكىتى خۇددى سىز ئېيتقاندەك پۈتۈن چاغاتاي ئۇلۇسىنىڭ مەملىكىتىدۇر. مەملىكەتنى مۇنقەرزلىكتىن ساقلاپ قېلىش بىز ھەممىمىزنىڭ بويىنىدىكى باش تارتىپ بولمايدىغان مەجبۇرىيەتتۇر. ھەممە مۆمىن بەندىلەرنىڭ ئەركى ـ ئىختىيارى ئۇلارنىڭ ئۆز ئىلكىدىدۇر، ئەلۋەتتە ! بىراق، بىزلەر بۇ مەملىكەتتە، بۇ سەلتەنەتتە يۈكسەك مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆز ئۈستىمىزگە ئېلىپ تۇرۇۋاتقان مۇھىم دۆلەت ئەربابلىرى ھېسابلىنىمىز. شۇڭا، مەملىكەتنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى، تىنچ ـ ئاسايىشلىقىنى قوغداش بىز ئۈچۈن ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان دۆلەت مەنپەئەتى ھېسابلىنىدۇ !

ـــ مەۋلانام، سىلى ئىنتايىن غۇرۇرلۇق ۋە تولىمۇ بۈيۈك سۆزلەرنى قىلىۋاتىدىلا، ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات قويۇق قاشلىرىنى يىمىرىپ تۇرۇپ، ـــ ئەمما، پېقىرنى كەچۈرگەيلا، مەن بۇ سۆزلەرنى سىلىنىڭ ئاغزىلىرىدىن ئەمەس، بەلكى ئاشۇ ئىلياس خاننىڭ ئۆز ئاغزىدىن ئاڭلاشنى بەكمۇ خالايتتىم !...

ئۇنىڭ سۆزلىمەكچى بولۇپ ئاغزىنى ئۆمەللەۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات قول سىلكىدى:

ـــ سۆزۈمنى تولۇق ئېيتىپ بولۇشقا رۇخسەت قىلغايلا، شەيخۇلئىسلام جانابلىرى ! مەن بىلىمەن، سىلى چاغاتاي خانىدانىغا بولغان ساداقەتلىكلىرى تۈپەيلىدىن شۇنداق دەپ ئېيتىۋاتىدىلا ! شۇنداق، چاغاتاي خانىدانىنىڭ مېھىر ـ

شەپقىتىنى ئۇنتۇش تۇزكورلۇق بولىدۇ. بىراق، سىلىدىن سوراپ باقاي: جەننەت ماكان ئاغام ئەمىر بۇلاجى قايىتىش قىلغاندىن كېيىن، ئۇلۇسبېگلىق مەرتىۋىسى ئەسلىدە ماڭا تالىق بولۇش كېرەك ئىدىغۇ؟ ئەمما، تۇغلۇق تۆمۈرخان ئۇنى ئاغزىدىن ئانىسىنىڭ سۈتى تېمىپ تۇرغان كىچىك بىر بالىنىڭ قولىغا تۇتقۇزۇپ قويدى. بۇنىڭدىن بەلكىم سىلىنىڭمۇ خەۋەرلىرى بولسا كېرەك؟...

ـــ شۇنداق، مېنىڭمۇ خەۋرىم بار. بىراق...

ـــ ئەمما، مۇشۇ ئىش بىلەن بىز دوغلاتلارنىڭ بەختىمىزنىڭ قارا بولغانلىقىنى بىلەمدىلا؟ ئەسلىدە چاغاتاي ئۇلۇسىدىكى ئەڭ چوڭ هوقۇقلۇق تۆت قەبىلىنىڭ ئىچىدە بىز دوغلاتلارنىڭ قالغان ئۇچ قەبىلىگە هۆكمىمىز تولۇق ئۆتەتتى. هالا بۇگۈنچۇ، ئۇلار بىزنىڭ سۆزىمىزنى ئاڭلامدۇ؟

ـــ ئەپسۇس، چىققان كۆز ئورنىغا كەلمەيدۇ، ـــ دېدى مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا، ـــ ئەمىر جانابلىرى، ئالدىڭىزغا قارىغايسىز. مەملىكەت ۋە سەلتەنەتنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقىنى ئويلىغايسىز. مەرهۇم تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ هايات ۋاقتىدا قىلغان قارارىنى خاتا دەپلا، چاغاتاي سەلتەنەتىدىن يۈز ئۆرۈمەك ئىنسابلىق ئىش بولماس!

ـــ چاغاتاي مەملىكىتى هازىر ئوت بىلەن سۇنىڭ ئىچىدە قالدى، ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات دەرهال ئۇنىڭ سۆزىگە رەددىيە بېرىپ، ـــ تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ۋارىسى، بالا خان ئىلياس خوجا مەملىكەتنى ۋەيران بولۇش گىردابىغا سۆرەپ كىرگەن ئاشۇ ماۋەرائۇننەهر ئۇرۇشىنى باشلاپ، جاهىللارچە داۋاملاشتۇرماقتا. ئۇلار بىلىپ قويسۇنكى، چاغاتاي سەلتەنەتنىڭ تاجىنى ئۇلارنىڭ بېشىغا بىز دوغلاتلار كىيدۈرگەنمىز! مۇبادا ئىلياس خان ئۇرۇشنى دەرهال توختاتمايدىغان بولسا، ئۇنىڭ بېشىدىن بۇ تاجنى ئېلىپ تاشلاشمۇ هەم بىزنىڭ قولىمىزدىن كېلىدۇ! شۇڭا، ئىلياس خوجا يا بۇ ئۇرۇشنى دەرهال

توختىتىشى كېرەك، ياكى بولمىسا بىز ئۇنىڭ بېشىغا قوندۇرغان بۇ تاجنى ئۆزىمىزگە قايتۇرۇپ بېرىشى كېرەك !

ـــ جانابىي ئەمىر قەمەرىدىن، ـــ دېدى شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا ئېغىر ـ بېسىقلىق بىلەن، ـــ بىز سىزنىڭ بىرىنچى شەرتىڭىزگە قوشۇلمىمىز. «قۇرئان كەرىم»دە: «ئەسسەلاتىن زىللەللاھۇفىل ئەرز !» يەنى «خان ـ پادىشاھلار ئاللانىڭ زېمىنىدىكى سايىسىدۇر !» دېيىلگەن. ئۆز پادىشاھىنىڭ ئىرادىسى جىمىكى ئەركان ـ ئەكابىرلار ئۈچۈن پەرزدۇر. ماۋەرائۇننەھر بەگلىرىدىن تارتىپ چاغاتاي خانلىرىغا باش ئېگىپ، ئىتائەت كەمىرىنى بېلىگە باغلاپ كېلىشكەنىدى. ھالا كېيىنكى چاغلارغا كەلگەندە، ئۇلار تەپرىقىچىلىك قىلىشىپ، چاغاتاي سەلتەنەتىگە قارشى ئىسيان ناغرىسىنى ئاشكارا چېلىپ چىقىشتى. ئۆز پادىشاھىنىڭ ئىرادىسىگە باش ئەگمىگەن ئەركانلىرىنى تۇتۇپ ياساققا تارتىش ـــ خان ـ پادىشاھلار ئۈچۈنمۇ ھەم پەرز ۋە قەرزدۇر ! ماۋەرائۇننەھر ئۇرۇشى ساھىبقىران تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ ئىرادىسى ۋە مەرھۇم ئۇلۇسبېگى، سىزنىڭ ئاغىڭىز ئەمىر بۇلاجى جانابلىرىنىڭ تەشەببۇسى بىلەن قارار قىلىنغان. بۇ ئىشتىن سىزنىڭمۇ خەۋىرىڭىز بار، ئەلۋەتتە. كېلىڭ، ئىلياس خاننى ماۋەرائۇننەھر ئۇرۇشىنى دەرھال توختىتىشقا بىز بىرلىكتە كۆندۈرەيلى ! ئۇنىڭدىن ئىلگىرى، سىزمۇ قوشۇنلىرىڭىزغا پايتەخت مۇھاسىرىسىنى دەرھال بوشىتىش توغرىسىدا پەرمان چۈشۈرۈڭ !

بۇ چاغدا سورۇن ئەھلىنىڭ ھېچقايسىسىدىن سادا چىقمىدى. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئورنىدىن بىر قوزغىلىپ قويدى ـ يۇ، ئەمما لام ـ جىم دېمەستىن بېشىنى سالغان پېتى پۇشۇلداپ ئولتۇرۇپ كەتتى.

خانىنىڭ ئىچىدە ئېغىر سۈكۈنات ھۆكۈم سۈرمەكتە ئىدى. بىراق، بۇ سۈكۈنات ئاخىر يەنە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات تەرىپىدىن بۇزۇپ تاشلاندى.

ـــ ماقۇل، بىز شەيخۇلئىسلام جانابلىرى ئوتتۇرىغا قويغان شەرتلەرنى قوبۇل قىلايلى، ـــ دېدى ئۇ، ـــ بىراق، سۇلھى شەرتنامىسىگە پايتەخت داروغەسى، ئەمىرلەشكەر تۆمۇر مەلىك باھادىر جانابلىرى شەخسەن ئۆزى قول قويۇپ مۆھرىنى باسقاندىن كېيىن، ئاندىن بىز پايتەخت مۇھاسىرىسىنى بوشىتىپ، لەشكەرلىرىمىزنى چېكىندۈرىمىز. ئۇنىڭدىن ئىلگىرى مۇھاسىرىنى بوشىتىشنى ئويلاشمايمىز ! بىز شەيخۇلئىسلام جانابلىرىدىن بىزنىڭ بۇ تەلىپىمىزنى ئۇنىڭغا يەتكۈزۈپ قويۇشىنى ئۈمىد قىلىمىز !

ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانىڭ يۈرىكى بىردىنلا ئاغدى، ئەمما قىلچە چاندۇرمىدى:

ـــ مەن دەرھال قايتىپ بېرىپ، ئەمىر جانابلىرىنىڭ بۇ تەلىپىنى داروغە جانابلىرىغا يەتكۈزەي ! ـــ دېدى ئۇ ئورنىدىن تۇرۇۋېتىپ.

ئۇلار شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللانى ئۈزىتىپ قويغاندىن كېيىن، خابگاھقا قايتىپ كىرىشتى. ئاغىسى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ شەيخۇلئىسلام قويغان شەرتلەرگە ئالدىراپ ماقۇل بولغانلىقىنى چۈشەنمىگەن ئەمىر شەمسىدىن دوغلات:

ـــ ئاغا، ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان شەرتلەرگە ئالدىراپ ماقۇل دەۋەتتىڭىزمۇ نېمە؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن، ـــ بىز شەھەرنى پەتھى قىلىشقا تامامەن قادىر بولۇپ تۇرۇقلۇق، مۇھاسىرىنى بوشىتىشقا ماقۇل بولدىڭىز، سىزنىڭ زادى نېمە ئويىڭىز بار ئىكەنلىكىنى بىلمىدۇق !

ـــ ھۆرمەتلىك ئىنىم، بىلەمسىز، پايتەخت خەلقىنىڭ تۇغلۇق تۆمۇرخان ۋە ئۇنىڭ خانىدانىغا بولغان ئەقىدە ـ ئىخلاسى ھەددىدىن زىيادىدۇر، ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۇنىڭغا چۈشەندۈرۈپ، ـــ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئالمالىق شەھىرى سېپىل ـ ئىھاتىسى ئىنتايىن مۇستەھكەم بولغان شەھەردۇر. ئاڭلىسام ھازىر يەتتە ياشتىن يەتمىش ياشقىچە بولغان ھەممە چوڭ ـ

كىچىك پۇقرا ئۆز ئىختىيارى بىلەن پايتەخت داروغەسى، ئەمىر لەشكەر تۆمۇر مەلىك باھادىرغا پىدائىي بولۇشۇپتۇ. دېمەك، پادىشاھنىڭ پۇقراغا بولغان ئىشەنچى، پۇقرانىڭ پادىشاھىغا بولغان ئىخلاسى ۋە ئېتىقادى ئۆزئارا بىرلىشىپ ئىتتىپاق بولسا، بۇنداق شەھەرنى باشقا بىر يېگانە ئۆزبىگە بويسۇندۇرۇش ئۇچۇن قول ئۇزارتىپ، مۇراد غۇنچىسىنى ئۇزەلمەيدىغان بىز ئەزەلدىن ئاڭلاپ باقمىدۇق. ئۆز ۋاقتىدا چوڭ خان ئۇچ تۇمەن لەشكەر بىلەن كېلىپمۇ ئالمالىقنى پەتھى قىلالماستىن، ئاخىر ئېسەن بۇغاخان بىلەن سۇلھى تۇزۇپ، خانبالىقتا قايتىپ كەتكەنىكەن ! ئالمالىق شەھىرىدە ئىتتىپاقلىق، بىرلىك مەۋجۇت. ئۇنى زورمۇزور قولغا كىرگۈزمىز دېسەك، بىز ناھايىتى چوڭ زىيان تارتىمىز. ئۇرۇش ئۇزاققا سوزۇلغانسېرى، زىيان تېخىمۇ زورىيىدۇ. ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىرنىڭ مەقسىتىمۇ كەينىگە سۇرۇش ئارقىلىق ۋاقىتنى ئۇتۇش، يەنى ئۇزاققا سوزۇلىدىغان ئۇرۇش قىلىش ئارقىلىق، بالا خان ئىلياس خوجىنىڭ ياردىمىگە ئېرىشىشتىن ئىبارەت. شۇڭا، پايتەخت ئالمالىق شەھىرىنى ھۇجۇمغا تايىنىپ ئەمەس، بەلكى تەدبىرگە تايىنىپ تېز پەتھى قىلىش ــ بىزنىڭ ھازىرقى بىردىنبىر چىقىش يولىمىز ھېسابلىنىدۇ !

ــ ئاغا، سىز زادى قانداق تەدبىر بىلەن شەھەرنى پەتھى قىلماقچى؟

ــ پايتەخت داروغەسى، ئەمىر لەشكەر تۆمۇر مەلىك باھادىر بېشىدىن ئىسسىق ـ سوغۇق ئۆتمىگەن تەجرىبىسىز ياش سەركەردە، ــ دېدى ئۇ سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ بىز تەدبىر بىلەن ئۇنى شەھەر قوۋۇقىنى ئېچىشقا مەجبۇر قىلالىساقلا، شەھەر پەتھىسى تامامەن كاپالەتكە ئىگە بولىدى، دەپ ھېسابلىساڭلار بولىدۇ !

ــ ھۆرمەتلىك ئاغا، ئۇ بىزنىڭ مۇددىئايىمىز بويىچە شەھەر قوۋۇقىنى ئېچىپ بېرىشكە ماقۇل بولارمۇ؟ ــ دەپ سورىدى

ئەمىر شەيخىدىن دوغلات ئىشەنمەي.

ئۇلارنىڭ تەنتەكلىكىنى كۆرۈپ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات مىيىقىدا كۈلۈپ قويدى ۋە:

ــ بايا مېنىڭ شەيخۇلئىسلام جانابلىرىغا: «سۇلھى شەرتنامىسىگە ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىر شەخسەن ئۆزى قول قويۇپ، مۆھرىنى باسقاندىن كېيىن، بۇ شەرتنامە ئاندىن كۈچكە ئىگە بولىدۇ، بىز ئەنە شۇ چاغدا پايتەختتىنى مۇھاسىرە قىلىشنى توختىتىپ، دەرھال لەشكەر چېكىنىدۇرىمىز !» دېگەنلىكىمنى ئاڭلىدىڭلارغۇ؟

ــ ئاڭلىدۇق. بىراق، تۆمۈر مەلىك باھادىر بۇ شەرتنامىگە قول قويۇپ، مۆھۈر بېسىشقا ماقۇل كەلمىسىچۇ؟

ــ ئەخمەق ئىكەنسىلەر ! ئۇ نېمىشقا ماقۇل كەلمەيدىكەن؟ بىز شەھەرگە قىلىۋاتقان ھۇجۇمنى كۈچەيتىش ئارقىلىق ئۇنى ماقۇل قىلىشقا مەجبۇرلايمىز. قالغىنىنى ئەنە شۇ چاغدا كۆرىسىلەر ! ــ دېدى ئۇ مۇغەمبەرلىك بىلەن كۈلۈپ.

ــ دانا ئىكەنسىز، ئاغا، ھەقىقەتەن دانا ئىكەنسىز ! كارامەت دانا ئىكەنسىز ! ــ دېيىشتى ئۇلار قايىل بولۇپ...

ــ كېيىنكى ئىشلارنىڭ تەرەققىياتى خۇددى پەلەد ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ دېگىنىدەك بولۇپ چىقتى، ــ دېدى بۇ ۋەقەلەرنىڭ ئۈجۈر ـ بۈجۈرىدىن خەۋەردار بولغان ئەمىر ئاغىچا سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ــ ئىلياس خانىنىڭ تاغىسى، پايتەخت داروغەسى ۋە ئوردا قۇرچىلىرىنىڭ ئەمىر لەشكىرى تۆمۈر مەلىك باھادىر بۇ ھېيلىگەر قېرى پەلەكنىڭ مەككارلىقىنى تېخى كۆرمىگەن، زامانە ئوچاقلىرىنىڭ ئىسسىق ـ سوغۇقلىرىنى بېشىدىن ئۆتكۈزمىگەن تەجرىبىسىز سەركەردە بولغاچقا، شەيخۇلئىسلام مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا جانابلىرى ئەكەلگەن ئاشۇ بىر ۋاراق قەغەزگە پۈتۈلگەن سۇلھى شەرتنامىسىنى كۆرۈپلا، نېرى ـ بېرىنى ئويلىماستىن، ئىسيانچىلارنىڭ كەيگەن

بويى بارگاھىغا بېرىپ شەرتنامىگە قول قويۇپ، مۆھۈر باسماقچى بولدى. بىراق، مۆھۈردار يەللىغ تايشى ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئىسيانچىلار بارگاھىغا بېرىشىنى لازىم تاپمىدى ۋە سۇلھى شەرتنامىسىگە مۆھۈر باسىدىغان ئورۇنىنى شەھەر قوۋۇقىنىڭ ئالدىدىكى مەيدانغا يۆتكەشنى تەكلىپ قىلدى. مەۋلانا ئەرشىدىن ۋەلىيۇللا بۇ ئىشنى كېڭىشىش ئۈچۈن، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ كەيگەن بويى بارگاھىغا يەنە بىر قېتىم باردى ۋە ئانچە ھايالشماستىنلا ئۇنىڭ ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىرغا يازغان بىر ۋاراق مەكتۇپىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

بۇ مەكتۇپتا ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات مۇنداق دەپ يازغانىدى:

«... خۇلاسە كالام شۇكى، بىز پايتەخت قوۋۇقىنىڭ ئالدىغا پەقەت ئىلياس خان جانابىي ئالىيلىرىنى ئەجىر ـ مۇشەققىتى كۆپ، ئەمما تۆھپە ـ نەتىجىسى بولمىغان ماۋەرائۇننەھر ئۈرۈشىنى توختىتىپ، لەشكەر چېكىنىدۈرۈشكە دەۋەت قىلىپ كەلدۇق. بىزنىڭ ئۇنىڭدىن باشقا ھېچقانداق مەقسىتىمىز يوق. بىز دوغلاتلار ئەزەلدىن چاغاتاي سەلتەنەتىگە سادىق بولۇپ كەلگەنمىز. خان ئالىيلىرىنى چاغاتاي ئېلىنىڭ، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ ئامانلىقىنى ۋە پۇقرانىڭ روزغارىنىڭ تىنچ ـ ئاسايىشلىقىنى كۆزلەپ بولسىمۇ، بۇ ناشۇكۇر ئۈرۈشتىن چېكىنىپ چىقىشقا دەۋەت قىلىشتا سىزكىم داروغە جانابلىرىنىڭمۇ بىزگە ئوخشاش پىكىردە ئىكەنلىكىڭىزگە تامامەن ئىشىنىمىز. سۇلھى شەرتنامىسىگە قول قويۇپ، مۆھۈر بېسىش پايدىسى ھازىرغا، تۆھپىسى مەڭگۈگە تالىق، مەسئۇلىيىتى ئىنتايىن چوڭ بولغان بۇيۇك ئىش بولغانلىقتىن، بىز داروغە جانابلىرىنى كەيگەن بويى قارارگاھىمىزغا كېلىشكە يەنە بىر قېتىم تەكلىپ قىلىمىز. مۇبادا داروغە جانابلىرى قەدەم تەشرىپ قىلىشنى لايىق كۆرمىسە، ئۇشبۇ شەرتنامە دەرھال كۈچتىن قالىدۇ. بىزمۇ شەھەرگە ئومۇمىيۈزلۈك ھۇجۇم باشلايمىز ! گەپ ۋەسسالام !...»

سۆزلەپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە، ئەمىر ئاغىچا بېشىنى چايقاپ قويۇپ، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ قويدى ـ دە، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ـــ ئۇلۇغلار: «قۇش يېڭىلىپ تورغا چۈشىدۇ؛ ئادەم يېڭىلىپ قولغا چۈشىدۇ!» دەپ بىكار ئېيتمىغانىكەن! شەيتان لەئىن بىلەن ھېيلە ـ مىكىرده ساۋاقداش، چارە ـ تەدبىرده كەسىپداش، دۇشمىنىگە قارشى تۇرۇشتا نەيرەڭۋازلىقى بىر ـ بىرىدىن پەرقلىنىپ كەتمەيدىغان، قىسمەت يۇلتۇزلىرى پەلەكنىڭ بىر بۇرجىكىدىن چىقىقان ۋە بەخت ـ تەلەيلىرى باراۋەرلىكتە بىر جايدىن ئورۇن تۇتقان لەنەتگەردى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات دېگەن بۇ قىزىل كۆز كاززاپىنىڭ شېرىن ـ سۇخەن سۆزىگە ئىشىنىپ كەتكەن ئەمىر تۆمۇر مەلىك باھادىر يەللىغ تايشى جانابلىرىنىڭ يىغلاپ تۇرۇپ توسقىنىغا ئۇنىماستىن يىگىرمە نۆكىرىنى ئېلىپ كەيگەن بويى بارگاھىغا قاراپ كېچىلەپ يولغا چىقتى.

ئۇلار بارگاھىنىڭ ئالدىغا يېتىپ كەلگەندە، ئاللىقاچان چاقسا ئالدىغا چىقىپ ئۇنى كۈتۈپ تۇرۇشقان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بىلەن ئۇنىڭ ئىنىلىرى ئەمىر شەمسىدىن دوغلات ۋە ئەمىر شەيخىدىن دوغلاتلار ئالدىراپ كېلىشىپ تۆمۇر مەلىك باھادىرنى ئاتتىن كۆتۈرۈپ چۈشۈرۈشتى ۋە قولتۇقىدىن يۆلەپ بارگاھىنىڭ ئىچىگە ئەكىرىپ، ئۇنىڭ بىلەن قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. نۆكەرلىرىنى تالادا قالدۇرۇپ، ئۇنى تۇغلۇق تۆمۇرخان ھايات ۋاقتىدا تۇرغان خابگاھقا باشلاپ كىردى. ئۇلار بۇ ئۆيده سۇلھى شەرتنامىسىنى ئىمزالىشىپ، مۆھۈر بېسىشقاندىن كېيىن، كاتتا بەزمە ـ زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ئۇنى كۈتۈۋالدى. دەل مۇشۇ چاغدا خابگاھنىڭ ئىچىگە ئالدىن مۆكتۈرۈپ قويۇلغان قوراللىق ياساۋۇللار تەرەپ ـ تەرەپتىن دەۋرەپ كېلىشىپ، تۆمۇر مەلىك باھادىرنى تۈتۈپ يەرگە يىقىتقاندىن كېيىن پۈت ـ قولىنى

چەمبەرچاس قىلىپ باغلاپ تاشلىدى. ئۇلار بۇ ئىشنى شۇنداق پىنھان قىلىشتىكى، بۇنداق بولغانلىقىنى ھېچ كىشى كۆرمىدى. ئاندىن ئۇلار يەنە ئەمىر تۆمۈر مەلىك باھادىرنىڭ تالادىكى يىگىرمە نەپەر نۆكىرىنى ئۆيگە باشلاپ كىرىپ، دەرھال قورالسىزلاندۇرغاندىن كېيىن، كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋېلىپ، پۇت ـ قوللىرىنى باغلاپ مىدىرلىيالماس قىلىپ تاشلىدى.

پەلىد ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات پايتەخت دارۇغەسى، ئوردا قۇرچىلىرىنىڭ ئەمىرلەشكىرى تۆمۈر مەلىكنىڭ نامىدا: «مەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات جانابلىرى بىلەن پايتەختىنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغان لەشكەرنى چېكىنىدۇرۇش ھەققىدە تەپسىلىي مۇزاكىرىلەشمەكچى، ئاللا خالىسا، ئەتە قايتىمەن!» دەپ نامە پۈتۈپ، تۆمۈر مەلىك باھادىرنىڭ ئەمىرلەشكەرلىك مۆھرىنى ئۇنىڭ ئۇستىگە باسقاندىن كېيىن، بۇ نامەگە ئۆز قولى بىلەن ئىمزا قويۇپ مۆھۈر باسقان سۇلھى شەرتنامىسىنى قوشۇپ بىللە چاپارمەندىن ئوردىدىكىلەرگە ئەۋەتىۋەتتى...

ـــ ھەي، ھەي! ـــ دەپ تاشلىدى ساھىب ئاقساقال بەگچەك ئەمىر ئاغچىنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ چىداپ تۇرالماي، ـــ بۇنىڭدىن ئىنسان گۇرۇھى، ئادەمىي زىياناشلارنىڭ ھىيلە ـ مىكىرلىرىنىڭ قانچىلىك ئاۋۇنلۇقىنى تاماشا قىلىش كېرەك! ھۆرمەتلىك بېكەم، ئۇنىڭدىن كېيىنكى ئىشلار قانداق بولدى؟

ـــ پەلىد ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بۇ ئىشلارنى قىلىپ بولغاندىن كېيىن، ـــ دېدى ئەمىر ئاغچا سۆزىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ـــ تۇن قاراڭغۇلۇقىدىن پايدىلىنىپ، پايتەختىنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغان لەشكەرنى كەيگەن دەرۋازىسى قوۋۇقىنىڭ ئەتراپىغا يۆتكەپ كېلىپ مۆكتۇرۇپ قويدى. ئۇ كېچىچە ھەممە تەييارلىقىنى ئىشلەپ پۈتكۈزۈۋالغاندىن كېيىن، ئەتىسى ئەتىگەندە تۆمۈر مەلىك باھادىرنىڭ تىلىنى رەھىمسىزلەرچە كېسىپ تاشلاپ، باغلاقلىق قولىنىڭ ئۇستىدىن كىيىملىرىنى كىيدۈرگەندىن كېيىن، ئاتقا مىندۈرۈپ، پۇت ـ

قولىنى ئاتىنىڭ ئۇستىگە ئارغامچا بىلەن مەھكەم تېڭىپ مىدرلىيالماس قىلىپ تاشلىدى، ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىنىڭ ئارىسىدىن ئۇنىڭ نۆكەرلىرىگە ئوخشىشىپ كېتىدىغان يىگىرمە كىشىنى تاللىۋېلىپ، ھېلىقى نۆكەرلەرنىڭ كىيىمىنى ئۇلارغا كىيدۈرۈپ، تۆمۈر مەلىكنىڭ نۆكەرلىرى قىياپىتىدە ياساپ ھەممىنىڭ ئالدىدا ماڭدۇردى.

ئۇلار پايتەخت سېپىلىنىڭ كەيگەن دەرۋازىسى قوۋۇقى ئالدىغا كەلگەندە، قوۋۇقچىلارغا: «دەرۋازىنى ئېچىڭلار ! دارۇغە جانابلىرى يېتىپ كەلدى !» دەپ ۋارقىرىدى. قوۋۇقچىلار ئۇلارنى كۆرۈپ: «دارۇغە جانابلىرى قېنى !» دەپ سورىۋىدى، ئۇلار: «كۆزۈڭلار كور بولدىمۇ سىلەرنىڭ ؟ ئاۋۇ كېلىۋاتقان كىشى دارۇغا جانابلىرى بولماي كىم بولاتتى؟» دەپ ئۇلارغا قەھر قىلىشتى. قوۋۇقچىلار يىراقتا ئاتلىق كېلىۋاتقان كىشىنىڭ راستلا پايتەخت دارۇغەسى، ئوردا قۇرچىلىرىنىڭ ئەمىر لەشكىرى تۆمۈر مەلىك باھادىر ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ، نېرى ـ بېرىسىنى ئويلاپ ئولتۇرماي دەرھال تاختا كۆۋرۈكنى چۈشۈردى. دەل مۇشۇ چاغدا، ھېلىقى «نۆكەرلەر» ئۇشقۇيتىشىپ چاپقۇن قىلىپ كەلگەن پېتى مەڭدەپ تۇرۇپ قىلىشقان قوۋۇقچىلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىچلاپ تاشلاپ، شەھەر قوۋۇقىنى ئىگىلىۋېلىشتى. ئاندىن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا بەلگە بېرىۋەتتى.

سېپىل قوۋۇقىنىڭ ئېلىنغانلىقىنى ئاڭلىغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بىر قول شىلتىۋىدى، يوشۇرۇنۇپ تۇرۇشقان ئىسيانچى لەشكەرلەر ۋارقىرىشىپ چۈقان ـ سۈرەن سېلىشقان پېتى ھۇجۇم قىلىپ كېلىپ، ھاڭغىرقاي ئېچىقىلىق تۇرغان قوۋۇق ئارقىلىق شەھەرگە خۇددى تۇرۇلۇپ كەلگەن دەھشەتلىك سەل سۈيىدەك بېسىپ كىردى.

ئەمىر قەمەرىدىن خان ئوردىسىنى قاتمۇقات قورشىۋالغاندىن كېيىن، شەھەردە ئۇچ كۈن قەتلىئام يۈرگۈزدى...

خان ئوردىسىنى قوغداپ تۇرغان قۇرچىلارنىڭ سانى كۆپ بولمىسىمۇ، ئەمما ئۇلار بەيتقالىخە، خانىش زەمۇران بىبىنىڭ باشچىلىقىدا ئوردىنى بەش كېچە ـ كۈندۈزگىچە باتۇرلارچە قوغداپ، ئىسيانچىلارغا زور تالاپەت يەتكۈزۈشتى. بىراق، كۆچ سېلىشتۇرمىسىدا ئاسمان ـ زېمىن پەرق بولغان ئوردىنى قوغداش جېڭىدە ئوردا قۇرچىلىرىنىڭ ھەممىسى باھادىرلارچە جەڭ قىلىپ پۈتۈنلەي ھالاك بولغاندىن كېيىن، خان ئوردىسى ئاخىر ئىسيانچىلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى. شۇ كۈندىكى قانلىق جەڭنىڭ دەھشەتلىك مەنزىرىسى ھېلىغىچە مېنىڭ كۆز ئالدىمدىن كەتمەيدۇ!

ـــ ھۆرمەتلىك بېكەم، بۇ قانلىق يېغىلىق ئارىسىدىن سىز تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلانىنى قانداق قۇتۇلدۇرۇپ چىقتىڭىز؟

ئەمىر ئاغىچا پىيالىدىكى چايدىن بىر ئوتلام ئوتلىۋالغاندىن كېيىن، مۇنداق دېدى:

ـــ ئانا ـ بالا ئىككىمىز شۇ كۈندىكى ئاشۇ دەھشەتلىك قانلىق يېغىلىق ئارىسىدىن خانىكە ئايىم زەمۇران بىبىنىڭ ياردىمى بىلەن ئامان ـ ئېسەن قۇتۇلۇپ چىقتۇق...

* * *

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ لەشكەرلىرى نۇرغۇن تالاپەت بېرىش ھېسابىغا بەشىنچى كۈنى كەچتە خان ئوردىسىنى ئاران تارتىۋالدى. ئۇ دەرھال ھەرەمنى قورشاشقا بۇيرۇق بەردى.

خانىكە زەمۇران بىبى ھەرەم ئىشىكىدىن بېسىپ كىرىۋاتقان قوراللىق لەشكەرلەرنى كۆرۈپ، پالاكەت يېقىنلاشقانلىقىغا كۆزى يەتتى. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ھەرەم ئىشىكى ئالدىدا قىلىچنىڭ سېپىنى تۇتۇپ غالىبلارچە كۆرەڭلەپ تۇراتتى. ئۇنىڭ يېنىدا سىپاھلار خۇددى كىرپىنىڭ تىكىنىدەك زىچ سەپ تارتىپ

قىلىچلىرىنى يالىڭاچلىغان ھالدا ۋارقىرىشىپ تۇرۇشاتتى. خابگاھنىڭ دېرىزىسىدىن ئۇلارنى كۆرۈپ تۇرغان خانىكە ئايىم زەمۇران بىببىنىڭ رەڭگى ـ رۇخسارى تاتىرىپ كەتتى ـ دە، تۇغلۇقزادە خىزىر خوجىنى كۆتۈرۈپ تۇرغان ئىككىنچى ھەرەمدىكى ئەمىر ئاغىچىغا ئۆرۈلۈپ قاردى ۋە ئاستاغىنا:

ـــ تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلانىنى ئېلىپ تېز قاچ! ـــ دەپ پىچىرلىدى، ـــ ئۆزۈڭلارنى قوتقۇزۇڭلار!...

ـــ بىز نەگىمۇ قاچالايمىز؟ قولىمىزدىن نېمە كېلىدۇ بىزنىڭ؟! ـــ دېدى ئەمىر ئاغىچا، مۇشۇ تاپتا ئۇنىڭ قورقۇپ جېنى چىقىپ كېتەيلا دەپ قالغانىدى.

ـــ نېمىگە ھاڭۋېقىپ تۇرىسەن؟! بالىنىڭ جېنىنى قوتقۇز! ئۇ خاقان مۇرەببىمىز تۇغلۇق تۆمۈردىن قالغان بىردىنبىر نەمۇنە. ئەجەل شۇنىڭغىنى ساھىبقىران خاقان مۇرەببىمىزنىڭ ۋۇجۇد كۆچىتىنى ھاۋاغا ئۇچۇردى، ھاياتلىق نەزمىسىنى ماماتلىق مەرسىيەسىگە ئۇلىدى. خىزىر خوجا ئوغلانىنى ئۇ ماڭا تاپشۇرۇپ كەتكەنىدى. مانا ئەمدى مەن ئۇنى ساڭا تاپشۇرىمەن! ئۇنى چىن ئىنسان قىلىپ تەربىيەلەشنى سەن ئۆز ئۈستۈڭگە قىيامەتلىك قەرز قىلىپ ئارتىۋال. ساھىبقىران خاقان مۇرەببىمىزنىڭ بۇرچىنى شۇنىڭ بىلەن ئاقلا! بالىنى ئېلىپ تېز قېچىڭلار! ئەمدى ئۇنىمۇ نابۇت بولسۇن دەمسەن؟ ـــ دەپ قەھر قىلىدى خانىش ئۇنىڭغا.

ـــ ئەي، خانىش ئايىم، بۇ يەردىن قانداق قىلىپ ساق ـ سالامەت باشنى ئاچىقىپ كەتكىلى بولىدۇ؟ ـــ دېدى ئەمىر ئاغىچا يىغلاپ تۇرۇپ. بىراق، ئۇ خانىش ئايىمنىڭ ئادەتتىن تاشقىرى تەمكىن ھالىتىنى كۆرگەندىن كېيىن، كۆڭلى دەرھال تەسكىن تېپىپ ئورنىغا چۈشتى، ـــ ھازىر ھەرەم پۇتۇنلەي قورشۇۋلىنىغان! بۇ يەردىن قانات ياساپ ئۇچۇپمۇ چىقىپ كەتكىلى بولماس!

ـــ ھودۇقما، ئۆزۈڭنى بېسىۋال! ـــ دەپ خانىش ئايىم

ئۇنىڭغا تەسەللى بەردى. ئاندىن كېنىزەكلەرگە بۇيرۇپ ئەمىر ئاغىچىنىڭ خانىشلىق كىيىملىرىنى سالدۇرۇۋەتكەندىن كېيىن، كونا نىمكەش كىيىملەرنى كىيدۈرۈپ، ئۇنى ئادەتتە ھەرەمگە ئارقا ئىشىكتىن كىرىپ ـ چىقىپ يۈرىدىغان سۇتچى دېدەك خوتۇنلۇقىغا قىياپىتىدە ياساندۇردى. ئاندىن ئۇخلاۋاتقان تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلانلى بوش سوغىلارنىڭ بىرسىنىڭ ئىچىگە سېلىپ، ئاغزىنى بېكىتتى ھەمدە بۇ سوغىنى ئەمىر ئاغىچىنىڭ ئۆشنىسىگە ئارتتى ـ دە،

ـــ مانا ئەمدى سۇتچى خوتۇنغا ئوخشىدىڭ ! سوغىنى يۇدۇگەن پېتىڭچە ھەرەمنىڭ ئارقا ئىشىكىدىن چىقىپ ھودۇقماستىن ئالدىڭغا قاراپ مېڭىۋەر ! ئېسىڭدە بولسۇنكى، ھەرگىز ھودۇقما ! ئۆزۈڭنى دادىل تۇتۇپ، ئىككى يېنىڭغا قارىماي مېڭىۋەر. مۇبادا سەن قولغا چۈشۈپ قالغۇدەك بولساڭ، تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلان ھەرگىز ئامان قالمايدۇ ! ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ نىيىتى ھەممىمىزگە ئايان. ئۇ تۇغلۇق تۆمۈرخان خانىدانىدىكىلەرنىڭ ئۇرۇقىنى قۇرۇتۇۋەتمىگۈچە ھەرگىز بولدى قىلمايدۇ ! سىلەر ئوردىدىن ساق ـ سالامەت چىقىۋالغاندىن كېيىن، ئۇدۇل دوغلات ئۇلۇسبېگى ئەمىر خۇدايداتنىڭ قەسىرىگە بېرىڭلار ! ئۇ تۇغلۇقزادە بىلەن ساڭا ھامىي بولىدۇ. ئۇنىڭدىن قالغىنىنى پەرۋەردىگارغا تاپشۇردۇم ! ـــ دېدى ـ دە، كۆز يېشىنى ئۇنىڭغا كۆرسەتمەسلىك ئۈچۈن دەرھال بېشىنى بۇراپ يېنىغا قاراپ تۇرۇۋالدى.

سۇتچى خوتۇنلاردەك ياسانغان ئەمىر ئاغىچا ئۆشنىسىگە سوغىنى يۇدۇگىنىچە ھەرەمنىڭ ئارقا ئىشىكىگە قاراپ يۈگۈردى ۋە سانجاق ـ سانجاق تۇرۇشقان قورالىق سىپاھىلارنىڭ ئارىسىدىن ساق ـ سالامەت ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ چوڭ كوچىغا چىقىۋالغاندىن كېيىن، ئۇدۇل ئۇلۇسبېگى ئەمىر خۇدايداتنىڭ قەسىرىگە قاراپ ئىتتىك يۈرۈپ كەتتى...

ئەتىسى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ كۆڭلى بىرنەرسىنى تۇيغاندەك بولدى ـ دە، دەرھال ياساۋۇللارنى ئەۋەتىپ ھەرەمنى تىنتىدى. ئەمما، تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئىككىنچى كىچىك خانىشى ئەمىر ئاغىچا بىلەن ئوغلى خىزىر خوجا ئوغلان ھېچ يەردە كۆرۈنمىدى. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات دەرھال ئوردا قوۋۇقچىلىرىدىن سوراۋشتە قىلىۋىدى، تۇنۇگۈن كەچتە ئۆشنىسىگە سوغا يۈدۈۋالغان بىر سۈتچى خوتۇننىڭ ھەرەمنىڭ ئارقا ئىشىكىدىن چىقىپ كەتكەنلىكىنى ئۇنىڭغا مەلۇم قىلدى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ كۆزىگە يورۇق دۇنيا قاراڭغۇ بولدى، يېگىنى لوقما زوقۇم، ئىچكىنى ئوغا ـ زەھەر بولدى. ئۇ ئاچچىقىدىن ساقلىنى يۇلۇپ:

ـــ ئەمدى مېنىڭ ئىشىم تۈگەشتى. ئەمدى ماڭا ئۆلۈم شىپقاپ كېلىدۇ ! ـــ دەپ كۆپ نادامەت چەكتى. گېلىدىن غىزا ئۆتمىدى...

ـــ ئۇلۇسبېگى ئەمىر خۇدايدات جانابلىرى قولىمىزغا پۇل ـ پۈچەك بېرىپ، ئادەم قوشقاندىن كېيىن، بىزنى كاشغەرگە يولغا سېلىپ قويدى، ـــ دېدى ئەمىر ئاغىچا سۆزىنىڭ ئاخىرىدا، ـــ بىراق، بىز ئۆزىمىزنىڭ ۋەتىنىمىزدىمۇ تەقىبكە ئۇچراپ ئۇزاق تۇرۇشقا پېتىنالمىدۇق. ئاتام كۆرمىگەن، ئانام كۆرمىگەن جاپا ـ مۇشەقەتلەرنى تارتىپ، ئاخىر سانجۇ يولى ئارقىلىق بېشىمىزنى ئېلىپ مۇساپىر بولۇپ بەدەخشان مەۋزەئىگە قاراپ يولغا چىقتۇق. راسا ئۈچ ئاي يول يۈرۈپ، بەدەخشان تەۋەسىگە ئاز قالغاندا ئالدىمىزدىكى قويۇق دەرەخلىكىنىڭ ئارىسىدىن چاڭ ـ توزان كۆتۈرۈلدى. ھەممە ياقنى بوغۇناق مانان قاپلاپ كەتتى. بۇ پېشىن ۋاقتى ئىدى. قارىساق ئەللىك، ئاتمىشچە ئاتلىق ئادەم ئاتلىرىنى چاپتۇرۇپ بىز تەرەپكە قاراپ كېلىۋېتىپتۇ. ئۇلار يۈزلىرىگە نىقاب تارتىۋېلىشقان بولۇپ، خۇددى چىلبۆرىلەردەك ۋەھىمىلىك ئىدى. ئۇلار ئەسلىدە يول توسقۇچى قاراقچى ـ

باسمىچىلار ئىكەن. بىزنىڭ ئادەمىمىزنىڭ ئاز ئىكەنلىكىنى ۋە تۆگىلەرگە ئارتىلغان مالالىرىمىزنى كۆرۈپ بىز تەرەپكە ئات سېلىپ كېلىشتى. بىز ئىما ـ ئىشارەت بىلەن ئۆزىمىزنىڭ بەدەخشانىنىڭ پايتەختى قەلئەيى زەفەر قەسەبىسىگە قاراپ كېتىۋاتقان كاشغەرلىك سودىگەرلەر ئىكەنلىكىمىزنى ئېيتىپ ئۇلاردىن بىزگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمەسلىكنى تىلەپ يېلىندۇق.

باسمىچىلار: «بىز بەدەخشان سۇلتانىغا قارىمايمىز ! ھەم ئۇنىڭ تەۋەسىگىمۇ كىرمەيمىز !» دەپ ھۇجۇمغا ئۆتۈشتى. ئەمىر خۇدايدات تەرىپىدىن بىزنى قوغداپ مېڭىشقا قوشۇپ بېرىلگەن قورۇقچىلارنىڭ بىر قىسمى ئاشۇ باسمىچىلار بىلەن بولغان سوقۇشتا ئۆلدى، يەنە بىر قىسمى قېچىپ كېتىشتى. مەن تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلان بىلەن ئىككى دېدىكىمنى ئېلىپ باسمىچىلارنىڭ قولىدىن ئاران ـ ئاران دېگەندەك قېچىپ قۇتۇلدۇق. پۇل ـ پۇچەك ۋە بار ـ يوق تەئەللۇقاتلىرىمىزنىڭ ھەممىسىنى باسمىچىلار ئولجا ئېلىپ كېتىشتى. بىز بىر كۈن توق، بىر كۈن ئاچ يۈرۈپ دېگۈدەك قەلئەيى زەفەر شەھرىگە ئاران كېلىۋالدۇق. مۇساپىرچىلىق، چارچىغانلىق، ئاچلىق، يوقسۇللۇق ۋە خورلۇق بىزنى يامان بەك ئېزىپ تاشلىدى. زامانىنىڭ بېشىمىزغا سالغان بۇ كۈلپىتىگە نېمە دېيىش كېرەك؟ ئۆز ۋاقتىدا ئەزىز ئىدۇق، ھالا بۈگۈن مانا مۇشۇنداق خار ـ زەبۇن بولدۇق !...

ئەمىر ئاغىچا سۆزىنى تۈگىتىپ، يۈرەكنى ئەزگۈدەك داد ـ پەريات سېلىپ يىغلاپ كەتتى. ئىككى كۈندىن بېرى ئۇنىڭ سۆزلەپ بەرگەنلىرىنى ئاڭلاپ ساھىب ئاقساقال بەگچەكنىڭ يۈرەك ـ باغرى كاۋاپ بولدى.

ـــ بېكەم، سەۋر قىلغايسىز، ـــ دېدى ئۇ ئەمىر ئاغىچىغا تەسەللى بېرىپ، ـــ بۇ تەتۇر پەلەك جاپا ـ مۇشەققەت دەرياسىنى دولقۇنلاتسا، خۇدا ساقلىغايكى، ھەرقانچە قىلغان بىلەنمۇ

تۇتۇۋالسا، نىجاتلىق ساھىلىغا چىقىۋالغۇدەك بىرەر خەشەكمۇ تېپىلمايدۇ ! ئىنشائاللا، سىز ۋە تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلان مېنىڭ بۇ ئاددىي كۆلبەمدە ئەمدى ھەرگىزمۇ خار بولمايسىلەر. بەلكى ئەمىر قەمەرىدىندەك ناشەرئى ئىشلارنى قىلغان تۈزكورلار خار ۋە زەبۇن بولۇر ! شۇڭا، سەۋر قىلماق لازىم، سەۋر !

ــ بىز كاشغەردە يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن چاغلاردا، ــ دېدى ئەمىر ئاغىچا كۆز يېشىنى كۆڭلىكىنىڭ يەڭلىرى بىلەن ئېرىتىپ تۇرۇپ، ــ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات مۇرەببىم تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ خانىدانىدىن ئىلياس خان باشلىق ئون سەككىز كىشىنى شاھادەتلىككە يەتكۈزۈپتۇ، دەپ ئاڭلىدۇق.

ئانا ـ بالا ئىككىمىز ئۇلۇسبېگى ئەمىر خۇدايداتنىڭ قەسىرىدە پاناھلىنىپ تۇرغان ئاشۇ كۈنلەردە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات دېگەن خۇنخورنىڭ قولىدا قەتل قىلىنغاندىن كۆرە ئۆزىمىزنى ئۆلتۈرۈپ ۋاپاسى قالمىغان بۇ پانىي ئالەمدىن بىراقلا قۇتۇلايلى دەپمۇ ئويلىدىم. ئەمما، ئەمىر خۇدايدات جانابلىرىنىڭ ئانىسى بۇ نىيىتىمنى بىلىپ قېلىپ، مېنى توستى ۋە: «ئۆلمەك ئاسان، ياشاش قىيىن ! چىن ئىنسان يېنىك ياشايدىغانغا تۇغۇلغان ئەمەس !» دەپ ماڭا تەسەللى ئېيتتى. مەن ئۇنىڭدىن: «قانداق ياشاش كېرەك؟» دەپ سوربغىنىمدا، ئۇ ماڭا: «ھاياتقا بولغان ئۈمىد، ئىشەنچ بىلەن ياشاش كېرەك. تۇرمۇشتىكى تۇرلۇك جاپا ـ مۇشەققەت ۋە ئوڭۇشسىزلىقلارنى پەقەت ھاياتقا بولغان ئۈمىد، ئىشەنچ بىلەنلا يېڭىپ كەتكىلى بولىدۇ !» دەپ جاۋاب بەردى ۋە تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلانىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ شاھسانىيە مەڭلىك خاتۇنىنىڭ بەيتۇلالىخە زەمۇران بىبىگە ئېيتقان مۇنۇ سۆزى بىلەن نەسىھەت قىلىپ، دېدىكى:

ــ ھۆرمەتلىك بېكەم، سىز بۇ ئوغلانىنى بۇ دۇنياغا نېمە ئۈچۈن ئاپىرىدە قىلدىڭىز؟ ئۇنىڭغا پەقەت ئۈمىد ئاتا قىلىش ئۈچۈنمۇ؟ ياكى بولمىسا ئۇنىڭ قولىغا يېپىيېڭى بىر دۇنيانى ــ مەرھۇم مۇرەببىڭىز تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى

تۇتقۇزۇش ئۇچۇنمۇ؟ ھەرقانداق بىر ئۇلۇغ ئانا ئۆزىنىڭ باغرىنى يىرتىپ چۈشكەن پەرزەنتىگە يېپىيېڭى بىر دۇنيانى بېرىشنى خالايدۇ. سىزچۇ بېكەم، سىز خالىمامسىز؟ پەرزەنت ئاتىنىڭ ئۇلۇغ ئىشىنى داۋاملاشتۇرغۇچى ۋارىسىدۇر. مۇبادا ئانا بولغۇچى كىشى ئۆز پەرزەنتىگە يېڭى بىر دۇنيانى يارىتىپ بېرەلمىسە، ئۇ چاغدا ئۇنداق ئانىنىڭ ئۆز پەرزەنتىگە بولغان مېھرىنىڭ ئىنەكىنىڭ ئۆز موزىيغا بولغان مېھرىدىن نېمە پەرقى بولسۇن؟ ! ــ دەپ مېنى ماماتلىق يولىدىن ھاياتلىق يولىغا قايتۇرۇپ كەلدى.

ئەمىر ئاغىچا بىرپەس سۈكۈت قىلىپ تۇرغاندىن كېيىن، سۆزىنى داۋاملاشتۇردى:

ــ دانىشمەنلەر: «ھېچبىر غەمكىنلىك ئۆز ۋەتىنىدىن ئايرىلغان غېرىبلارنىڭ غېمىدىن قاتتىقراق ۋە يامانراق بولمايدۇ !» دەپ ياخشى ئېيتقان. ئۇلار يەنە: «ھېچبىر مۇسىبەت ياخشىلاردىن ئايرىلىپ قالغاندىكى مۇسىبەتتەك ئېغىر بولمايدۇ !» دېگەن. بىز ۋەتەندە سەرسان بولۇپ يۈرگەندە بېشىمىزغا كەلگەن بۇ بەختسىزلىكلەرنى ھېچ كىشىگە بىلىندۈرمىگەن ۋە ھېچكىمگە تىنمىغان، تۇن ـ كۈن بويىچە خۇددى چوغقا دەسسەپ تۇرغانىدەك غەم ـ ئەندىشە ئىچىدە ياشاپ كەلگەنىدۇق. ھالا بۈگۈن يات بىر ئەلگە سەرگەردان بولۇپ چىقىپ سەرسانلىقتا ۋەتەندىشىمىز مۆھتەرەم ئاقساقال جانابلىرىنىڭ ئىلتىپاتى ۋە غەمخورلۇقىغا ئېرىشىپ، ئۆزىمىزنى يېنىك ھېس قىلماقتىمىز.

ئاقساقال بەگچەك ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، مەرھۇم تۇغلۇق تۆمۈرخاننى ۋە ئۇنىڭ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتىنىڭ قولىدا شاھادەتلىك شارابىنى ئىچىشكە مەجبۇر بولغان ئەھلى بەيتىنى چوڭقۇر قايغۇ ـ ھەسرەت ۋە قويۇق مېھىر ـ مۇھەببەت بىلەن يادلىدى:

ــ بەندە ھېچقاچان ئاللانىڭ ھۆكمىدىن ۋە تەقدىر ـ

قىسمەتنىڭ ئىلكىدىن قېچىپ قۇتۇلالىغان ئەمەس؛ ھەرقانداق جان ئىگىسى ئاللانىڭ ئىزنىسىز جان تەسەددۇق قىلالىغان ھەم پېشانە ـ قىسمىتىگە يېزىلغاندىن ئارتۇقمۇ ياشىيالىغان ئەمەس ! شۇڭا، قازايىقەدەرگە رازى بولماقتىن باشقا چارە يوق. ھازىر مەن گەرچە ئۆزگىلەر يۈرتىدا مۇساپىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان بولسامۇ، ئەما مەرھۇم ساھىبقىران خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ شاپائىتىنىڭ شاراپىتى بىلەن ھازىرغىچە توق ھەم بىغەم ياشاپ كەپتىمەن. ھۆرمەتلىك بېكەم، سىز ئۆزىڭىزنى تىرىكچىلىك غېمى بىلەن پېقىر، مۇساپىر ۋە سۈنۈق دىل ھېس قىلماقتىسىز. سىزلەر ۋەتەندە سەرسان بولۇپ يۈرگەندە، ئەمىر خۇدايداتتىن بۆلەك ھەرقانداق بىر كىشىمۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ تەقىبىدىن قورقۇپ سىلەرگە ھامىيلىق قىلىشقا پېتىنالماپتۇ. مېنىڭدەكى بۇ بايلىق ـ دۆلەت، بەخت ـ سائادەت ئاشۇ جەننەت ماكان تۇغلۇق تۆمۈرخانىڭ شاراپىتىدە ماڭا نېسىپ بولغان. ھالا بۈگۈن مەن ئۇنىڭ بۇ ياخشىلىقلىرىغا سىزلەرگە ھامىيلىق قىلىش ئارقىلىق جاۋاب قايتۇرمىسام، ئۇنىڭ تۈز ھەققىنى ئاقلىمىغان بولمامدىمەن؟ ھازىرقىلار مېنى تۈزكور ۋە مۇناپىق، دەپ تىللىسا، كېيىنكىلەر مېنى دوزىخىي، دەپ تىللىماسمۇ؟...

ساھىب ئاقساقال سەل دېمىنى ئېلىۋېلىپ، سۆزىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

ـــ ھۆرمەتلىك بېكەم، كۆڭلىڭىزنى توق تۇتقايسىز ! كۆڭلىمىزنىڭ ۋە ئۆيىمىزنىڭ تۆرى سىزلەرنىڭ ! بىساتىمىزدىكى بار ـ يوقىمىز ھەم سىزلەرنىڭ ! شۇڭا، مېنىڭ ئۆيۈمدە ئۆزىڭىزلەرنى ھەرگىزمۇ غېرىب ـ غۇرۇا، مۇساپىر ھېس قىلمىغايسىزلەر ! ...

ـــ رەھمەت، ھۆرمەتلىك ئاقساقال، ـــ دېدى ئەمىر ئاغىچا ئورنىدىن تۇرۇپ تەزىم قىلىپ، ـــ سىزنىڭ بۇ مېھىر ـ شەپقىتىڭىزنى بىز مەڭگۈ ئۇنتۇمايمىز !...

نەزم

مېۋە بەرمەي قالارمۇ دەپ كۆچتىم،
ئەنسىرەيدۇ تىككەن دېھقان ئېھتىمال.
ئۇرۇق چاچماي ئالالمايسەن خامانىنى،
تەمەگەرلەر قىلار ھامان خام خىيال،
مېۋىسىنى يەيدۇ كۆچەت تىككەنلەر،
خامان ئالار چوقۇم ئۇرۇق ئەككەنلەر.

ـــ شەيخ سەئدى: «بوستان»دىن

خاتىمە

كىچىككەن ھەقىقەت

«ساڭا يامانلىق قىلغانىنى تەقدىرگە تاپشۇر، چۈنكى تەقدىر سېنىڭ ئىنتىقامىڭنى ئالغۇچى خىزمەتكارىڭدۇر.»

— «بابۇرنامە»دىن

مىلادىيە 1387 ـ يىلى ياز. ئالتۇن ئوردا خانى توختامىش ۋە موغۇلىستان قوشۇنىنىڭ باش سەركەردىسى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتلار بىلەن ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمرانى ئەمىر تۆمۈر ئوتتۇرىسىدىكى بۇ ئۇرۇش ئاخىر ئۈتراردىكى چەۋلەك دېگەن يەردە يۈز بەردى.

ئەسلىدە موغۇلىستاندا كۆتۈرۈلگەن دوغلاتلار ئىسيانىدا ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات غالىب كېلىپ، چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ مەرھۇم خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان خانىدانىدىن چاغاتاي خانى ئىلياس خوجا ئوغلان باشلىق ئون سەككىز ئادەمنى قەتل قىلغاندىن كېيىن، قەشقەردە ئۆزىنى قەشقەر، يەركەن، خوتەن، ئۇچ، چالىش، تۇرپان، قامىل، قۇياس ـ ئىلى ۋادىسى، ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرى ۋە يەتتىسۇ قاتارلىق ئۆلكىلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان پۈتۈن موغۇلىستانىڭ مۇستەقىل ھۆكۈمرانى، دەپ ئېلان قىلدى.

ئۇ ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغا ئىنىسى ئەمىر شەمسىدىن دوغلاتنى، يەتتىسۇ ئۆلكىسىگە يەنە بىر ئىنىسى شەيخىدىن

دوغلاتنى ژالىيلىققا تەيىنلىدى.

ئۇلۇسبەگى ئەمىر خۇدايدات ئالمالىقتىن كۇچاغا قەچىپ بېرىۋالغاندىن كېيىن مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى ۋە تۇغلۇق تۆمۇرخانىڭ ئىككىنچى ئوغلى خىزىر خوجا ئوغلانىنى بەدەخشاندىن قايتۇرۇپ كېلىپ چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خاقانى دەپ ئېلان قىلدى. ئارقىدىنلا ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ قولىدىن چالىشنى تارتىۋالدى. تۇرپاندىكى ئۇيغۇر ئىدىقۇتى تاپىنۇرتېكىنمۇ بۇ قالايمىقانچىلىقلاردىن پايدىلىنىپ، مەركىزىي ھاكىمىيەت ــ چاغاتاي سەلتەنەتىدىن يۈز ئۆرۈپ، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىللىق ئېلان قىلدى.

ماۋەرائۇننەھرلىك توپىلاڭچى بەگ ئەمىر تۆمۇر كۆرەگان مىلادىيە 1369 ـ يىلى كۈزدە ھىندۇۋان نامى بىلەن مەشھۇر بولغان بەلخ قەلئەسىنى قورشىۋېلىپ، ماۋەرائۇننەھرلىك يەنە بىر توپىلاڭچى بەگ ئەمىر ھۈسەيىننى تۇتۇپ يوقاتتى. ئەمىر تۆمۇر كۆرەگان مىلادىيە 1370 ـ يىلى 4 ـ ئاينىڭ 10 ـ كۈنى، يەنى رامىزاننىڭ 12 ـ كۈنى[1] بەلختە داغدۇغىلىق مۇراسىم ئۆتكۈزۈپ، ئۆزىنى ماۋەرائۇننەھر ۋە ئۇنىڭغا يانداش بولغان پۈتۈن غەربىي ژادىلار ھەمدە شىمالىي ئافغانىستان قاتارلىق جايلارنىڭ ئالىي ھۆكۈمرانى دەپ ئېلان قىلدى. بۇنىڭدىن ئىككى يىل ئىلگىرى، يەنى مىلادىيە 1368 ـ يىلى شەرقتىكى چوڭ ئەل خاقانىي چىنداۋ موڭغۇللار قۇرغان يۈەن سۇلالىسى مۇنقەرز بولۇپ، پەغپۇرچىن جۇ يۈەنجاڭ مىڭ سۇلالىسىنى قۇرۇپ، سەلتەنەت يىلنامىنى «خۇڭۋۇ» دەپ ئاتىدى.

كۈچلۈك زېمىن كېڭەيتىش ئارزۇسىنى كۆڭلىگە پۈككەن

---

① «زەفەرنامە» دە: «(ھىجرىيە) 771 ـ يىلى (ئىت يىلى) رامىزان ئېيىنىڭ 12 ـ كۈنى ــ چارشەنبە (مىلادىيە 1370 ـ يىلى 9 ـ ئاپرىل) كۈنى» دەپ يېزىلغان. بۇ ھەقتىكى تەپسىلاتلار ئۈچۈن، شەرەفىدىن ئەلى يەزدىينىڭ «زەپەرنامە» ناملىق ئەسىرىنىڭ 257 ـ بېتىگە قاراڭ. مىللەتلەر نەشرىياتى 2007 ـ يىلى 9 ـ ئاي 1 ـ نەشرى.

ماۋەرائۇننەھەر ھۆكۈمدارى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان موغۇلىستان ھۆكۈمدارى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى ئۆزىنىڭ يېڭىدىن دۇنياغا كەلگەن ماۋەرائۇننەھەر مەملىكىتى ئۈچۈن ئەڭ زور خەۋپ دەپ ھېسابلىغاچقا، مىڭبىر چارىلەر بىلەن ئۇنىڭ ھەربىي قۇۋۋىتىنى ئاجىزلاشتۇرۇشقا، ھېچبولمىغاندا ئۇنى ئۆزىنىڭ ھودۇدلۇقىدىن ئۇزاقلاشتۇرۇش ۋە ئۆزىنىڭ تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتىشكە ئۇرۇندى. شۇڭا، ئۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا قارشى تۇرۇش ئۈچۈن، شىمالدىكى قىپچاق دالاسىدا قۇرۇلغان ئالتۇن ئوردا خانلىقىنىڭ خانى توختامىش بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزدى. ئاندىن بۇ ئىتتىپاققا تايىنىپ تۇرۇپ، موغۇلىستان ھۆكۈمرانى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بىلەن ئون يىلغا سوزۇلغان ئۇرۇشنى باشلىدى. بۇ ئون يىللىق ئۇرۇشتا، ماۋەرائۇننەھەر ھۆكۈمرانى ئەمىر تۆمۈر ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ موغۇلىستانغا بەش داپقۇر ئۇدا تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئۇرۇشلاردا بەزىدە ئۇ، بەزىدە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات غالىب كېلىپ ھېچكىمنى يېڭەلمىدى.

مىلادىيە 1386 ـ يىلى، ماۋەرائۇننەھەر ھۆكۈمرانى ئەمىر تۆمۈر بىلەن ئالتۇن ئوردا دۆلىتىنىڭ ھۆكۈمرانى توختامىش خان ئوتتۇرىسىدىكى ھەربىي ئىتتىپاق تەلتۆكۈس بۇزۇلدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات دەرھال توختامىش خانغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ماۋەرائۇننەھەر ھۆكۈمرانى ئەمىر تۆمۈرگە قارشى ھەربىي ئىتتىپاق تۈزۈشنى تەكلىپ قىلدى.

توختامىش خانمۇ ئۇزاقتىن بېرى ئەمىر تۆمۈرنىڭ قولىدىن غەربىي ۋادىدىكى سىغناق، سايرام (ئىسپىجاب) ۋە ئوترار قاتارلىق جايلارنى تارتىۋېلىشنى كۆزلەپ يۈرەتتى. پەقەت موغۇلىستان ھۆكۈمرانى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بىلەن ھەربىي ئىتتىپاق تۈزگەندىلا، ئاندىن بۇ ئىتتىپاقنىڭ كۈچىگە تايىنىپ ئۆزىنىڭ مەقسىتىنى ئىشقا ئاشۇرغىلى بولىدىغانلىقىنى

چۈشەنگەن توختامىش خان ئۇنىڭ بۇ تەكلىپىنى خۇشاللىق بىلەن قوبۇل قىلدى ۋە ئەمىر قەمەرىددىن دوغلاتقا ئىككى تەرەپ شەرق ۋە شىمال تەرەپتىن بىرلا ۋاقىتتا ھۇجۇم قوزغاش ئارقىلىق ئەمىر تۆمۈرنى غەربىي ۋادىدىن سىقىپ چىقىرىش توغرىسىدا تەكلىپ بەردى. شۇنداق قىلىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن شەرتنامە بويىچە، مىلادىيە 1387 ـ يىلى كۈزدە توختامىش خان غەربىي ۋادىغا ئىككى تارام ئۇلۇغ لەشكەر ماڭدۇردى. بۇ ئىككى تارام ئۇلۇغ لەشكەرنىڭ بىر تارامى خارەزىم كۆلى (ئارال دېڭىزى) ئارقىلىق خارەزمگە ئۆتكەندىن كېيىن، يەنە ئۇ يەردىن توپتوغرا بۇخاراغا قاراپ ئىلگىرىلىدى؛ يەنە بىر تارام ئۇلۇغ لەشكەر خارەزىم كۆلىنىڭ شىمال ۋە شەرق تەرەپلىرىدىن ئايلىنىپ ئۆتۈپ، موغۇلىستان لەشكەرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، شاش (تاشكەنت) ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى بېسىۋالغاندىن كېيىن، ماۋەرائۇننەھرنىڭ پايتەختى سەمەرقەنتكە قاراپ ئىلگىرىلىدى.

بۇ چاغدا ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمرانى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان ئىراندا مۇزەپپەر شاھ بىلەن خۇراسان ئۆلكىسىنى تالىشىپ ئۇرۇش قىلىۋاتقانىدى. ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئۆمەر شەيخ مىرزا دېگەن ئىككىنچى ئوغلى بۇ چاغدا ئەنجانىنى بېسىپ ياتاتتى؛ ئۇنىڭ سۇلايمانشاھ، ئەمىر لەئىل، ئەمىر ئابباس قاتارلىق بەگلىرى سەمەرقەنتنى بېكىتىپ ياتقانىدى؛ ئۇنىڭ شەيخ تۆمۈر، ئەمىر تاغاي بۇغا ۋە ئەمىر ئىلتىمىش قوچىن قاتارلىق سەركەردىلىرى بۇخارانى قوغداپ تۇراتتى.

شەرتنامە بويىچە ئەمىر قەمەرىددىن دوغلاتمۇ ئىككى تارام ئۇلۇغ لەشكەرنى موغۇلىستاندىن غەربىي ۋادىغا ماڭدۇردى. بۇ ئىككى تارام لەشكەرنىڭ بىرسى ئەمىر قەمەرىددىن دوغلات باشچىلىقىدا تالاس يولى ئارقىلىق غەربىي ۋادىغا قاراپ ئىلگىرىلەپ مېڭىپ، توختامىش خاننىڭ ئىككىنچى تارامىدىكى

لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ئۇلار بىلەن بىرلەشتى؛ يەنە بىر تارامدىكى ئۇلۇغ لەشكەرگە موغۇلستانلىق مەرھۇم ھاجىبەگنىڭ ئاڭاتۇر بەگ دېگەن جىيەنى باشچىلىق قىلدى. ئۇلار قەشقەرنىڭ تۇرۇغ ئارت (تورغات) يولى ئارقىلىق پەرغانىگە قاراپ ئىلگىرىلىدى.

ئەمىر قەمەردىن دوغلات باشچىلىقىدىكى موغۇلستان لەشكەرلىرى تالاسنى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، ئۇ يەردىن داۋاملىق ئالغا ئىلگىرىلەپ، سىغناق شەھىرىنىڭ يېنىدا توختامىش خانىنىڭ ئىككىنچى تارامدىكى لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇلدى، ئاندىن سىغناق شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. ئارقىدىنلا سايرام[1] شەھىرىنى قورشۇالدى. بۇ چاغدا شەھەرنى ئەمىر تۆمۈرنىڭ تۆمۈر خوجا ئىسىملىك بىر سەركەردىسى نۇرغۇن لەشكەر بىلەن مۇداپىئە قىلىپ ياتقانىدى. قىپچاق ـ موغۇلستان بىرلەشمە قوشۇننىڭ سايرامنى قورشۇالغانلىقىنى ئاڭلىغان ئۆمەر شەيخ مىرزا دەرھال ئەنجانىنى تاشلاپ چىقتى ۋە سەمەرقەنتنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان سەركەردىلىرى بىلەن شاشتا قوشۇلغاندىن كېيىن، داۋاملىق تۇردە شىمالغا قاراپ ئىلگىرىلىدى. توختامىش خان بىلەن ئەمىر قەمەردىن دوغلاتنىڭ بىرلەشمە قوشۇنى دەرھال سايرامنى ئۇلارغا تاشلاپ بېرىپ جەنۇبقا قاراپ ئىلگىرىلەپ ماڭدى. بۇ ئىككى دۇشمەن كۈچ ئۇترار شەھىرىنىڭ شەرق ـ شىمالىدىكى چەۋلەك دېگەن جايدا دوقۇرۇشۇپ قالغاندىن كېيىن، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ لەشكەرلىرى بىر ـ بىرىگە قارىمۇقارشى سەپ تۈزۈشۈپ ئۇرۇش قىلىشقا ھازىرلاندى.

---

① سايرام ـــ ئىسپىجاپ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيادىكى قەدىمكى بىر شەھەر بولۇپ، ھازىر قازاقىستاندىكى چىمكەنت شەھىرىنىڭ شەرقىگە ئون ئىككى كىلومېتىر كېلىدىغان يەردە خارابىلىكى ساقلىنىپ قالغان.

* * *

مىلادىيە 1387 - يىلى بۇغداي بېشى ئېيىنىڭ ئوتتۇرىلىرىنىڭ بىر كۈنى سەھەردە ئۇرۇش باشلاندى.

جەڭ دۇمبىقى بىردىنلا ئىككى تەرەپنىڭ سېپىدە تەڭلا ياڭراپ، ناغرا - تەبىللەر گۈمبۈرلەپ چېلىندى. كانايلار غارتىلداپ، سۇنايلار زارلىنىپ سايرىدى. سانجاق - سانجاق تۇغ - ئەلەملەر ئېگىز كۆتۈرۈلدى. ھەربىر سانجاقنىڭ ئاستىدا بىردىن ھەزارە لەشكەر سەپ تارتىپ تۇرۇشاتتى. دەل مۇشۇ چاغدا يۇقىرى تەرەپتىن چىققان شامال چاڭ - توزاننى سۈپۈرۈپ ئېلىپ كەتتى. بۇلۇتتىن جەڭ مەيدانىغا تەكشى سۇ سېپىلدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن جەڭگاھ خۇددى ئەينەكتەك روشەن ۋە تاپتازا بولدى. سەپراس - چەپراس بولۇپ سەپ تۈزۈشكەن بۇ ئىككى دەريايى لەشكەر خۇددى قىيان سۈيدەك بىر - بىرىگە قارىمۇقارشى ئېقىپ كەلدى. ئىككى تەرەپنىڭ باھادىرلىرى مەيدانغا ئات سېلىشىپ كىرىپ، قوللىرىدىكى قورال - ياراغلىرىنى ئويناتىپ جەۋلانبازلىق قىلىشقا باشلىدى. ئارقىدىنلا ئۇلار ئۆچ - ئىنتىقام ئوتى بىلەن خۇددى شامالدەك ئېلىشتى، يامغۇر سۈيدەك توپىغا يۇز قويۇشتى. بەزىلىرى ھاياتلىق سۈيىنى ماماتلىق ساھىلىغا قويۇپ بەردى ۋە بەزىلىرى ئەجەل ئوقىنىڭ زەربىسىدىن ئۆچ - ئىنتىقام بىلەن تولغان كۆكسىلىرىنى قارا تۇپراققا يېقىشتى.

چۇشكىچە داۋام قىلغان دەھشەتلىك قانلىق جەڭلەردىن كېيىن، نۇسرەت شامىلى قىپچاق - موغۇلستان بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ بايرىقىنى لەپىلدەتتى. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بىلەن توختامىش خانىنىڭ موغۇل - قىپچاق لەشكەرلىرى كۈچ - قۇۋۋىتە ۋە سان جەھەتتە گويا قاتمۇقات تاغدەك ئىدى. ئۇلار تەرەپتە چىقىشقا باشلىغان بەخت - سائادەت ۋە غەلىبە نۇسرەت شامىلى ماۋەرائۇننەھر قوشۇنلىرىنىڭ سېپىنى خۇددى سامانىنى

ئۇچۇرغاندەك سورۇشقا باشلىغاندا، ماۋەرائۇننەھرلىكلەرنىڭ ئۇلۇغ ئەمىرى، ئۆمەر شەيخ مىرزا يېگانىلىكتىن بىگانىلىك ياخشىراق دەپ ھېسابلاپ، ئۆز سەركەردىلىرىگە لەشكەرنى باشلاپ بىر يولىلا ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە بۇيرۇدى.

توختامىش خان بىلەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۆزلىرىنىڭ بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ بىرىنغارلىرىنى ماۋەرائۇننەھرلىكلەرنىڭ چىرىنغارلىرىغا، ئۆزلىرىنىڭ چىرىنغارلىرىنى ئۇلارنىڭ بىرىنغارلىرىغا سېلىپ، دۇشمەننىڭ ئوڭ قاناتتىكىلىرىنى سول قاناتقا، سول قاناتتىكىلىرىنى ئوڭ قاناتقا قوغلاپ ـ سۈرۈپ، ئۇر ـ تو ـ قاي قىلىپ، شۇنداق قاتتىق ھۇجۇم قوزغىدىكى، گويا شۇ كۈنىڭ ئۆزىدە قىزىل قىيامەت ئاشكارا بولغاندەك بولدى. ھەركىمنىڭ بېشىغا تېغ ئۇرۇلسا، خۇددى قەلەمدەك كېسىلىپ يەرگە چۈشەتتى. ھەركىمنىڭ بېلىگە قىلىچ چېپىلسا، گەۋدىسى ئىككى نىمتە بولاتتى. گويا قوي پادىسىغا بۆرە تەگكەندەك، قومۇشقا ئوت تۇتاشقاندەك، جەڭ شۇنداق قىزىپ كەتتىكى، سەھەردىن تاكى نامازدىگەرگە قەدەر، ماۋەرائۇننەھرلىكلەرنىڭ لەشكەرلىرى پاتپاراق بولۇپ، ئاستىن ـ ئۈستۈن بولۇپ كېتىشتى. شۇ كۈنى كەچتە ئۆمەر شەيخ مىرزىنىڭ لەشكەرلىرى ئېغىر مەغلۇپ بولۇپ، ئىنتايىن پاراكەندە ھالدا سەمەرقەنتكە قاراپ قېچىشتى.

بۇ ئارىلىقتا ئىككىنچى تارامدىكى موغۇلىستان لەشكەرلىرى ئاتاتۈر بەگنىڭ باشچىلىقىدا ئەنجان شەھرىنى ھالقىمدەك قورشىۋالدى. سەمەرقەنتكە قېچىپ كېتىۋاتقان ئۆمەر شەيخ مىرزا بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، دەرھال ئەنجانغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن مېڭىۋىدى، يېرىم يولدا ئاتاتۈر بەگنىڭ قوشۇنلىرىنىڭ بۆكتۈرمىسىگە ئۇچراپ يېڭىلىپ قېچىپ ئەنجان تاغلىرىغا چىقىۋالدى. پۈتۈن پەرغانە موغۇلىستان قوشۇنىنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتتى.

توختامىش خان بىلەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ قىپچاق ـ موغۇل بىرلەشمە ئارمىيەسى چەۋلەك ئۇرۇشىدا ئۆمەر شەيخ

مىرزا باشچىلىقىدىكى ماۋەرائۇننەھەر قوشۇننىي يەڭگەندىن كېيىن، قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ كېلىپ ئىسپىنجاپ، ئۇترار ۋە شاش شەھەرلىرىنى قورشىۋالدى، ئۇزاق ئۆتمەي بۇ شەھەرلەرنى پەتھى قىلدى، ئاندىن توختامىش خانىنىڭ بىرىنچى تارامدىكى قىپچاق لەشكەرلىرى بىلەن قوشۇلۇپ بۇخاراغا قاراپ دەبدەبە ـ ئەسئەسە بىلەن يۈرۈش قىلدى. بىراق، بۇخارا قەلئەسى ئىنتايىن مۇستەھكەم بولغانلىقتىن، مۇھاسىرە ئۇرۇشى ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتتى.

ماۋەرائۇننەھەر قوشۇنلىرىنىڭ چەۋلەك ئۇرۇشىدا پۈتۈنلەي تارمار كەلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلىغان ئەمىر تۆمۈر دەرھال ئىران شاھى مۇزەپپەر بىلەن سۇلھى تۈزۈپ، ئۇرۇشتىن چېكىنىپ چىقتى ـ دە، لەشكەرلىرىنى باشلاپ جەيھۇن دەرياسى بويىغا يېتىپ كەلدى.

بۇخارانى پەتھى قىلىش ئۇرۇشى ئۇزاققا سوزۇلۇپ كەتكەچكە، ئۇ يەرنى مۇھاسىرە قىلىپ تۇرغان قىپچاق ـ موغۇل بىرلەشمە قوشۇنىنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكى ئاللىقاچان ئۆكسۈپ قالغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ماۋەرائۇننەھەر ھۆكۈمرانى ئەمىر تۆمۈر ئىراندىن چېكىنىدۇرۇپ چىققان غايەت زور قوشۇننى باشلاپ، بۇخارانى مۇھاسىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن كېچە ـ كۈندۈز يۈرۈش قىلىپ ئۇدۇل بۇخاراغا قاراپ كېلىۋاتقانىدى. بۇنداق پايدىسىز ئەھۋالدا ئۇرۇشنى ئەمدى يەنە داۋاملاشتۇرۇۋەرسە ئۆزىگە زىيان يېتىدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن توختامىش خان غەربىي ۋادىنى بىكارلاپ بېرىپ دەرھال خارەزىم كۆلى تەرەپكە قاراپ چېكىنىدى. ئۆزىنىڭ ئەمىر تۆمۈرگە تەنھا تەڭ كېلەلمەسلىكىگە كۆزى يەتكەن موغۇلىستان قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى ئەمىر قەمەردىن دوغلاتمۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ دەرھال موغۇلىستانغا قاراپ جىددىي چېكىنىدى. بىراق، موغۇلىستان قوشۇنلىرى ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغا يېتىپ بارغاندا، ئەمىر تۆمۈر قوشۇنىنىڭ تۈيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تەلتۆكۈس مەغلۇپ بولدى. موغۇلىستان

قوشۇنىنىڭ باش قوماندانى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئازغىنا لەشكەرلىرى بىلەن قېچىشقا مەجبۇر بولدى.

*　　*　　*

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، ئىسيانچى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ موغۇلىستانىنىڭ ھۆكۈمرانىدىن قاچان ۋە قانداق قىلىپ موغۇلستان قوشۇنىنىڭ باش قوماندانىغا ئايلىنىپ قالغانلىقىنى چۈشىنىش ئۈچۈن، گەپنى يەنىلا مەرھۇم تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ بەدەخشاندا مۇساپىر بولۇپ تۇرۇۋاتقان كېچىك خانىشى ئەمىر ئاغىچا بىلەن ئوغلى تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلاندىن باشلاشقا توغرا كېلىدۇ.

ھەيۋەتلىك قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلىرىدىن باشلىنىدىغان دۇۋا ئېقىنى تار ھەم تىك تاغ دارالىرىنىڭ ئاستىدىن ۋە بىر - بىرىگە تۇتىشىپ كېتىدىغان ئەگرى - بۈگرى تاغ قاپتاللىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدىكى دۇۋا[1] دېگەن يەرگە كەلگەندە قۇم بارخىنى ئارىسىغا كىرىپ كېتەتتى. مۇشۇ تار ھەم ئۇزۇن دۇۋا ئېقىنىنى بويلاپ قاراقۇرۇم تاغلىرىنىڭ ئارقىسىدىكى كەشمىر مەملىكىتىدىن خوتەن دىيارىغا بارغىلى بولىدىغان تاغ يولىمۇ دۇۋاغا كەلگەندە مەشھۇر پىيالما[2] چۆللۈكىدىكى قۇم بارخىنىنىڭ ئارىسىغا كىرىپ كېتەتتى.

باشلامچى تۆگىنىڭ بويىنىدىكى كولدۇرمىنىڭ جاراڭلىق ئاۋازىغا ئەگىشىپ، ئۇستىگە يۈك ئارتىلغان ئۇچ تارتىم تۆگىدىن تەركىب تاپقان كارۋان بىر خىل سۈرئەت بىلەن كېتىۋاتاتتى. گاھ توختاپ، گاھ ئېقىپ كېتىۋاتقان بۇ قەدىمكى دۇۋا ئېقىنى

---

① دۇۋا ــ گۇما ناھىيەسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بىر جايىنىڭ ئىسمى.

② پىيالما ــ گۇما ناھىيەسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى بىر جايىنىڭ ئىسمى.

كۆز يەتكۈسىز قۇم بارخىنى ئىچىدە تۈيۈقسىز غايىب بولغانىدى. ئەڭ ئېگىز قۇم بارخىنىنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قارىغاندىمۇ، كۆز يەتكۈدەك يەرنىڭ ھەممىسى قۇملۇق، قۇرۇغان توغراق ۋە يۇلغۇنلۇق ئىدى.

كارۋاننىڭ دۇۋادا غەملىۋالغان ئۇزۇق - تۇلۇكى بىلەن يەم - خەشەكلىرى، ئىچىدىغان سۇلىرى پىيالما چۆللۈكىدىكى مۇشۇ بىرنەچچە كۈنلۈك سەپەر داۋامىدا خوراپ ئازلا قالغانىدى. يازنىڭ تومۇز ئىسسىقىدا، بولۇپمۇ ئادەم ۋە ئات - ئۇلاغلار ئىچىدىغان سۇنىڭ خورىشى ئىنتايىن تېز بولۇۋاتاتتى. يېڭى سۇ مەنبەسىنى بايقاش ئۈمىدى بولسا، خۇددى ئىچىدىغان سۇغا ئوخشاش بارغانسېرى ئازلاپ، كارۋاندىكى كىشىلەرنىڭ ئەندىشىسى كۈچىيىپ كېتىۋاتاتتى. شۇڭا، ئۇلار پايانسىز چۆللۈكتە ئۈسسۈزلۇقتىن چاڭقاپ ئۆلگەندىن كۆرە، دەرھال ئارقىغا قايتىپ، دۇۋادا ئۇزۇق - تۇلۇك، يەم - خەشەك ۋە ئىچىدىغان سۇنى غەملىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن داۋاملىق ماڭساق، دېيىشمەكتە ئىدى.

بىراق، تەجرىبىلىك كارۋان بېشى مۇشۇنداق بىر ۋاقىتتا ئارقىغا قايتىش ھالاكەتتىن دېرەك بېرىدىغانلىقىنى، بىردىنبىر ھاياتلىق ئۈمىدى شەرق تەرەپكە قاراپ داۋاملىق ماڭغاندىلا ئاندىن سۇ مەنبەسىگە ئۇلاشقىلى بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى. پايانسىز پىيالما چۆللۈكىدە ياۋا تۆگىنىڭ ئىزلىرى ئىنتايىن قويۇق بولسىمۇ، ئەمما قۇم بارخىنى ئارىسىدا ھېچقانداق ئېقىن ئىزناسى كۆزگە چېلىقمايۋاتاتتى.

كارۋان پىيالما چۆللۈكىدە ئۇزۇق - تۇلۇكسىز ۋە سۇسىز ئۈچ كۈن ماڭغاندا، ئالدى تەرەپتىكى ئۈپۈقتا چوقچىيىپ تۇرغان بىر قۇمتاغنى كۆرۈشتى. شەرق تەرەپكە قاراپ داۋاملىق ماڭغاندا ئاندىن سۇ تاپقىلى بولىدىغانلىقىغا قەتئىي ئىشەنگەن كارۋان بېشى يىراقتا چوقچىيىپ تۇرغان ئاشۇ قۇمتاغنىڭ ئۈستىگە چىقىپ قاراپ باقماقچى بولدى. ئۇ ئېگىزلىكى تەخمىنەن ئۈچ

يۇز گەز كېلىدىغان بۇ زور قۇمتاغنىڭ ئۈستىگە يامان تەسلىكتە چىقىپ، ئالدى تەرەپكە قارىۋىدى، ئۇپۇقتا خۇددى ئاق بەلباغقا ئوخشىشىدىغان بىرنەرسىنىڭ ئەينەكتەك پارقىراپ تۇرغانلىقىنى كۆردى. ئۇ قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئېقىپ چىقىدىغان قارىقاش دەرياسى ئىدى.

كارۋان بېشى تەلىپىكىنى قولىغا ئېلىپ، يىراقتا قالغان كارۋانغا «دەرھال مۇشۇ تەرەپكە قاراپ مېڭىڭلار !» دەپ پۇلاڭلاتتى.

كارۋان چۆل ئىچىدە ئالاھازەل بىر ـ ئىككى ئاش پىشىمدەك ماڭغاندىن كېيىن، ئاخىر دەريا بويىغا يېتىپ كېلىشتى. ئۇلار نەچچە كۈندىن بېرى چاڭقاپ تەشنا بولۇشقان سۇغا ئۇلاشقانىدى ! كىشىلەرنىڭ شۇ چاغدىكى قاينىق ھېسسىياتىنى ئادەتتىكى سۆز بىلەن تەسۋىرلەپ بېرىش قىيىن ئىدى ! چۈنكى، ئادەم ۋە ئات ـ تۆگىلەرنىڭ سۇ ئىچكەنلىكىنى كۆرۈش كارۋان بېشى، شۇنداقلا كارۋاندىكى بارلىق ئادەملەر ئۈچۈن ئۆمۈرۋايەت ئۈنتۇلمايدىغان خۇشاللىنارلىق بىر ئىش ھېسابلىناتتى. كارۋاندىكى ئات ـ تۆگىلەرنىڭ قېنىپ سۇ ئىچمىگىنىگە تۆت ـ بەش كۈن بولۇپ قالغانىدى. مۇشۇ بىرنەچچە كۈندىن بېرى زاغزاق يەپ كەلگەن تۆگىلەر ئەمدى ئۈنمۈ يېمەس بولغانىدى. ئادەملەر ئاتقا مىنمەستىن پىيادە مېڭىپ كەلمەكتە ئىدى. ھالا بۇگۈن دەريادا شارقىراپ ئېقىۋاتقان سۈنى كۆرۈپ ئادەملەرگىمۇ، ئات ـ تۆگىلەرگىمۇ باشقىلاتىن جان كىرگەنىدى.

كارۋان قارىقاش دەرياسىنى بويلاپ شەرققە قاراپ مېڭىپ، قوشلاش دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، كارۋان بېشىنىڭ قارارى بىلەن مۇشۇ يەردە ئوزۇق ـ تۇلۇك، يەم ـ خەشەك غەملىۋېلىش ئۈچۈن تۆت ـ بەش كۈن تۇرۇپ قالدى.

قارىقاش دەرياسى شەرقىي شىمالغا قاراپ ئېقىپ مۇشۇ يەرگە كەلگەندە خوتەن بوستانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇبى تەرىپىدىكى يەنە بىر ئەزىم دەريا ـــ يورۇڭقاش دەرياسى بىلەن قوشۇلۇپ ئېقىپ

خوتەن دەريـاسـنى هـاسـل قـبـلاتتى. شۇڭـا، بۇ يەرنـڭ نامـمـۇ قوشلاش دەپ ئاتىلاتتى.

خوتەن دەرياسـى داۋاملـىق تـۇردە شەرقـي شـمـالـغـا ئېقـمـپ تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتەتتى. قەدىمدىن تارتىپ «تىلسىم ماكان» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن تەكلىماكان قۇملۇقىنى جەنۇبتىن شىمالغا توغرىسىغا كېسىپ ئۆتىدىغان قەدىمكى كارۋان يولىمۇ مۇشۇ خوتەن دەرياسىنى بويلاپ بۇيۇك تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كېتەتتى.

قوشلاش ئاران ئون نەچچە تۇتۇنلۇك كىچىك بىر مەھەللە ئىدى. مەھەللىدىكى هويلىلارنىڭ ئەتراپى چىتەنلەنگەن بولۇپ، هويلا ئەتراپىدا مېۋىلىرى مەي باغلاپ پىشىپ، تۆكمە بولۇپ كەتكەن شاتۇت، ئۆرۈك قاتارلىق مېۋىلىك دەرەخلەر هەم قارىياغاچ، توغراق، سۆگەت، تېرەك قاتارلىق مېۋىسىز دەرەخلەر قېلىن سايە تاشلاپ تۇراتتى. هويلىلارنىڭ ئىچىدىكى تەك باراڭلىرىدا قىزىل، ئاق سايۋا، مۇناقى ئۇزۇملەر شىڭگىل ـ شىڭگىل ئېسىلىپ تۇراتتى. دەريا بويىدىكى قارىياغاچ، سۆگەت ۋە قاپاق تېرەكلەردە قۇشلار يېقىملىق سايرىشاتتى. دەريا بويىدا كەڭ بىر پارچە بوش مەيدان بار ئىدى. كارۋان بېشىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن كارۋان مۇشۇ يەرگە چۈشكۈن قىلدى. چاكارلارنىڭ بىر قىسمى تۆگىلەرنى چۆكتۈرۈپ، ئۇستىدىكى يۈكلىرىنى يېشىپ چۈشۈردى. يەنە بىر قىسىم چاكارلار چېدىرلارنى تىكىپ ئوچاقلارغا قازانلارنى ئېسىشتى. ئوچاقلاردىكى كۆيۈۋاتقان ئوتتا چايجۇشلار پورۇقلاپ قاينىپ، قازانلاردا پىشىۋاتقان تاماقنىڭ مەززىلىك پۇراقلىرى ئەتراپقا تارقىلىشقا باشلىدى.

مەيداننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى بىر تۈپ قارىياغاچنىڭ ئاستىغا تىكىلگەن چېدىرغا ئون ياشلاردا بار بىر ئوغۇل بالا بىلەن ئۇنىڭ ئاپىسى ئورۇنلاشقانىدى. بۇ چېدىرنىڭ ئەتراپىدىكى چېدىرلاردا كارۋانىنى قوغداپ ماڭغان قوراللىق مۇلازىملار تۇراتتى. ئۇلار كارۋان بېشىنىڭ ئىجازىتىسىز ھېچكىمنى ئانا ـ بالا جايلاشقان

بۇ چېدىرغا يېقىنلاشقىلى قويمايتتى.

سۇسسىز چۆل ـ بىياۋاندىكى ئاشۇ جاپالىق سەپەردە ھەم چارچاپ، ھەم چاڭقاپ ھالىدىن كەتكەن ئات ـ تۆگىلەر ئەمدى بۇ يەردە تۆت ـ بەش كۈن بېقىلىپ ئارام ئېلىشى، كۈچىگە كېلىۋېلىشى كېرەك ئىدى. شۇنداق بولغاندا، ئۇلارنىڭ ئىگىسى بولغان بۇ ئادەملەرمۇ ئارام ئېلىپ ماغدۇرىغا كېلىۋالالايتتى.

بىر ئالا پاختەك نەدىندۇر ئۇچۇپ كېلىپ، مەيدانىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ھېلىقى بىر تۇپ قارىياغاچنىڭ شېخىغا قونۇپ، گۇگۇلاپ سايرىدى. ئارقىدىنلا ئۇنىڭ ئۇرغاچىسىمۇ ئۇچۇپ كېلىپ ئەركەكنىڭ يېنىدىكى شاخقا قونۇپ گۇگۇلىدى. بىر دەمدىن كېيىن بۇ ئىككى پاختەك بىللە ئۇچۇپ كېتىشتى. ئوچاقلاردىكى كۆيۈۋاتقان ئوتتىن كۆتۈرۈلگەن كۆكۈچ ئىسلار مەيدانىنىڭ ئۇستىدە بىر قەۋەت يۇپقا پەردە ھاسىل قىلىپ لەرزان ئۇچۇپ يۇرەتتى.

يەرلىك كىشىلەرنىڭ ئېيتىشچە، دەريا قىنىنى بويلاپ كەتكەن يالغۇز ئاياغ يول بىلەن شەرقىي شىمالغا ئاز دېگەندىمۇ يەنە يىگىرمە كۈن ماڭغاندا، ئاندىن تەكلىماكان قۇملۇقىنىڭ شىمالىدىكى تەكرىتاغلىرىنىڭ جەنۇبىي ئېتىكىگە جايلاشقان قەدىمكى يۇرت ـــ كۇچا دىيارىغا يېتىپ بارغىلى بولاتتى. بۇ يول گەرچە خوتەن دەرياسىنى بويلاپ سوزۇلغان يول بولسىمۇ، ئەمما پايانسىز بۇيۇك قۇملۇقنى كېسىپ ئۆتىدىغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئۇستىگە ئارىلىقتا ئون كۈنلۈك ئادەمسىز چۆللۈكنى بېسىپ ئۆتىدىغانلىقتىن، خېيىم ـ خەتىرى ئىنتايىن زور بولغان بارسا كەلمەس يول ئىدى.

ئەگىرى ـ بۇگىرى تولغىنىپ ئاقىدىغان خوتەن دەرياسى بۇيۇك قۇملۇقنى خۇددى ئاپپاق چاچنى ئوتتۇرىسىدىن ئايرىغان چاچ يارمىسىدەك ئىككى بۆلەككە بۆلۈپ تاشلىغانىدى. دەريا قىنىنى بويلاپ ماڭغان يالغۇز ئاياغ يولمۇ دەريا قىنىغا ئەگىشىپ، بەزىدە شەرققە، بەزىدە غەربكە، بەزىدە جەنۇبقا ۋە بەزىدە شىمالغا قاراپ

سوزۇلاتتى. بەزىدە ئادەم ئۇنى ئاخىرقى چەككە يەتتى دەپ قارىغان بۇ يول توساتتىنلا قۇرۇپ قاقشال بولۇپ يىقىلغان تۇغراقنىڭ ئاستىدىن چىقاتتى ياكى قىيان سۇلىرىدىن يىغلىپ ھاسىل بولغان كىچىك ـ كىچىك چولمىلارنىڭ نېرىقى چېتىدىن جان تالاشقاندەك ئۆمىلەپ چىقىپ، ئادەمنىڭ كۆز ئالدىدا قايتىدىن پەيدا بولاتتى. شۇڭا، بۇ يولنىڭ مۇشكۇل ـ خەتەرلىك ئىكەنلىكى خەلقىئالەمگە پۈر كەتكەن بولۇپ، شۇ چاغلاردا ئەل ـ يۇرت ئىچىدە: «بۇ يولدا تۇنجى داپقۇر ماڭغانلار بىلمەسلىكتىن، تىجارەت ۋە ياكى نەپىقە ئەھلى خوتۇن، دەپ نادانلىق قىلىپ ماڭغان؛ ئىككىنچى داپقۇر ماڭغانلار مەلۇم زۆرۇرىيەت تۇپەيلىدىن ياكى بولمىسا مازارى شەرىپلەرنى زىيارەت قىلىش نىيىتى بىلەن ماڭغاندۇر؛ ئۈچىنچى داپقۇر يەنە ماڭغانلارنىڭ ئۆزى مۇرتەت، خوتۇنى تالاق !» دېگەن سۆز مەشھۇر ئىدى !

ھۆرمەتلىك ئوقۇرمەن، بەلكىم سىزنىڭ بۇ سىرلىق كارۋاننىڭ قەيەردىن كەلگەنلىكىنى، نېمە ئۈچۈن بۇنداق خېيىم ـ خەتىرى كۆپ، جەبىر ـ جاپالىق يولدا ماڭماقچى بولغانلىقىنى ۋە قەيەرگە بارماقچى ئىكەنلىكىنى بىلگۈڭىز كېلىدىغاندۇ؟ ئۇنداق بولسا مۇئەللىپنىڭ ھېكايىسىگە قۇلاق سالغايسىز !

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات يىلان يىلىدىكى دوغلاتلار ئىسيانىدا چاغاتاي مەملىكىتىنىڭ خاقانى ئىلياس خوجا ئوغلانىدىن تەخت سەلتەنىتىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، پۈتۈن ئوي ـ خىيالى زېمىن كېڭەيمىچىلىكى بىلەن بولۇپ كېتىپ، مەملىكەتنىڭ يۇرتدارچىلىق ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىدى. مىلادىيە 1374 ـ يىلى يازدا ئۇ ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمرانى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ قولىدىن غەربىي ۋادىنى ۋە پەرغانىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن، موغۇلىستانىنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىنى دوغلات ئەمىرلىرىگە تاشلاپ بېرىپ، ئۆزى ماۋەرائۇننەھرگە لەشكەر تارتىپ ماڭدى.

«ئىنسان ھەممە نەرسىدىن ھاجەتسىز بولغاندا، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئىسيانكارلىق باش كۆتۈرىدۇ» دېگەن ئايەت بويىچە، دوغلات ئەمرلىرىنىڭ ھەربىرى بىر ئاي، ھەتتا بىر كۈن بولسىمۇ خەلقى كۆپ، بايلىقى مول، ھودۇدلۇقى كەڭرى بولغان بۇ موغۇلستانغا ئالىي ھۆكۈمران بولۇشنى ئارزۇ قىلىشاتتى. بۇ چاغدا موغۇلستاننىڭ جەنۇبىدىكى كۇچا بىلەن چالىشنى بېسىپ ياتقان ئەمىر خۇدايىدات ئىلى ـ قۇياس ۋادىسىدىكى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتقا نارازى بولغان بىر قىسىم دوغلات ئەمرلىرى بىلەن بىرلىشىپ، مەرھۇم چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ كىچىك ئوغلى خىزىر خوجا ئوغلانىنى ھىمايە قىلىپ، موغۇلستان مەملىكىتىنىڭ تەختىگە چىقارماقچى بولدى.

ئەمىر خۇدايداتنىڭ تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلانىنىڭ ئانىسى ئەمىر ئاغىچا بىلەن بەدەخشاندىكى قەلئەيى زەفەر شەھىرىدە نام ـ ئەمەلنى يوشۇرۇپ مۇھاجىر بولۇپ تۇرۇۋاتقانلىقىدىن خەۋىرى بار ئىدى. شۇڭا، ئۇ سودىگەرچە ياسانغان ئوتتۇز نەپەر نۆكەرنى بىر پارچە ئىنايەتنامە بىلەن قەلئەيى زەفەر شەھىرىدىكى سابىق ئاقساقال بەگچەكنىڭ قېشىغا ئەۋەتتى. بۇ ئىنايەتنامىدە مۇنداق دەپ يېزىلغانىدى:

«ئىسلام شەرىئىتىنىڭ ۋە ھەققانىيەتنىڭ ھامىيسى، مەرھۇم ساھىبقىران خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخان ئەھلى بەيتىنىڭ باشپاناھى بولغان ساھىب ئاقسال بەگچەك جانابلىرىغا:

مەرھەمەتلىك ۋە سائادەتلىك سالاملىرىمىزدىن سۆڭرە مەلۇم بولغايكى، مۇشۇ كۈنلەردە تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلان ۋە خانىش ئايىم ئەمىر ئاغىچا بېكەنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكىنى ۋە ئۇلارنى ھەر تۈرلۈك ئاپەت ۋە مەنىۋى بالا ـ قازالاردىن پاك ساقلاپ، ئۇلارنىڭ ئىشىغا غەلىبە ـ نۇسرەت ئاتا قىلىشنى تەڭرىگە ئىلتىجا قىلىپ، موغۇلستان مەملىكىتىدىكى باشپاناھسىز غېرىب، ئاجىز ۋە كۆڭلى سۇنۇق پۇقرالارنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ياخشى دۇئاسىنى

ئېلىۋاتقانلىقىڭىزدىن ۋە ئۆزىڭىزنىڭمۇ مۇسۇلمانلارنىڭ بېشىدىن نەبۇۋەت نۇرىنىڭ ئۆچمەسلىكىگە دۇئا ـ تىلاۋەت قىلىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانلىقىڭىزدىن خەۋەر تېپىپ قانائەت ھاسىل قىلدۇق ۋە كۆپ خۇرسەن بولدۇق.

تەڭرىتائالا بۇ ئەسسىز ئاڑۇننىڭ ئەھۋالاتلىرىنى ھەمىشە بىلىپ تۇرغۇچىدۇر. ئىنسان ۋە جىنلارنىڭ خوجىسى بولغان پەيغەمبەر سەللەللاھۇ ئەلەيھى ۋەسەللەمنىڭ شەرىئىتىنىڭ ئۆتكۈر نۇرى ئۇشبۇ موغۇلستان خەلقىنىڭ بېشى ئۈستىدە يېنىپ تۇرغان مەشئەلدۇر. بىز بىلەن سىزدە پەيغەمبەر ئەلەيھىسسالامنىڭ شەرىئىتىنى راۋاجلاندۇرۇش، ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ ئاسايىشلىقى ـ خاتىرجەملىكى ۋە بەخت ـ سائادىتىنى كۆزلەشتىن باشقا نىيەت ـ مەقسەت يوق. يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ۋەلىنېئىمەت خوجىسى تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ ئەھلى بەيتىنى پايمال قىلىپ ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئىككى ئالەم سەرۋەرى ئالدىدا مەڭگۈ قارا يۈز ۋە تۇزكور مۇناپىق بولدى. ئەلھال، موغۇلستان مەملىكىتىدە مەرھۇم تۇغلۇق تۆمۈرخانغا سادىق مۇھەببەخانىدانلار تۇغلۇقزادا خىزىر خوجا ئوغلانىنى ھىمايە قىلىپ، چاغاتاي سەلتەنەتىنىڭ تەختىگە خاقان قىلىپ تىكلەشنى چىن دىلىدىن ئارزۇ قىلىشماقتا. شۇ سەۋەبتىن، شەخسەن ئۆزىڭىز بىللە ھەمراھ بولۇپ، توغلۇقزادە خىزىرخوجا ئوغلانىنى كۈچا مەۋزەئىدىكى بارگاھىمىزغا سالامەت يەتكۈزۈپ كېلىشىڭىزنى تەلەپ قىلىپ ئۇشبۇ ئىنايەتنامەنى ئۆز قولىمىز بىلەن پۈتتۈق ۋە پۈتۈن سەپەر تەييارلىقىغا يېتەرلىك سەرمايە بىلەن ئوتتۇز نەپەر ئىشەنچلىك ۋە سادىق نۆكەرنى خىزمىتىڭىزگە ئەۋەتتۇق. ئىنايەتنامەنى تاپشۇرۇۋالغان ھامان، ئولتۇرغان بولسىڭىز ئورنىڭىزدىن تۇرغايسىز، تۇرغان بولسىڭىز دەرھال سەپەر جابدۇقىنى ئىشلەپ پۈتكۈزگەندىن كېيىن، دەرگاھىمىز تامان تەخىرسىز ئاتلانغايسىز. ئۇشبۇ ۋەزىپىنىڭ تىنچ ـ ئامانلىق بىلەن ئورۇنلىنىشى ئۈچۈن، خانلىق

داغدام يولدا ماڭماي، پىنهان يالغۇز ئاياغ يول بىلەن ماڭغايسىزلەر، ئۇنىڭدىن قالغىنىنى تەڭرى ئىگەمگە تاپشۇردۇق. نامە تامام، گەپ ۋەسسالام!»

ساھىب ئاقساقال بەگچەك ئەمىر خۇدايداتىنىڭ ئىنايەتنامەسىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، جىددىي سەپەر ھازىرلىقىغا تۇتۇش قىلىپ، پۇتۇن تەييارلىقلارنى خۇپيانە ئىشلەپ پۈتكۈزۈۋالدى، ئاندىن ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىغا قارىماي، ئۈچ تارتىملىق تۆگىدىن تەشكىل قىلىنغان زور بىر كارۋانىنى باشلاپ، قەلئەيى زەفەر شەھىرىدىن بىر كېچىدىلا چىقىپ كەتتى، ئاندىن بەدەخشاندىن كەشمىردىكى چىپچاپ يولى ئارقىلىق خوتەن دىيارىغا بارغىلى بولىدىغان قەدىمكى قاراقۇرۇم تاغ يولىنى بويلاپ مېڭىپ، ساقمۇساق ئاتمىش كۈن بولغاندا خوتەن دىيارىغا يېتىپ كەلدى. بۇنىڭدىن بىرنەچچە كۈن ئىلگىرى خوتەن دەرياسىنىڭ باشلىمىدىكى قوشلاشتا قونغانلار دەل ئاشۇ كارۋان ئىدى.

ساھىب ئاقساقال بەگچەك باشلاپ ماڭغان بۇ كارۋان «تىلسىم ماكان» دەپ ئاتالغان تەكلىماكان قۇملۇقىنى ناھايىتى قىينىدا بېسىپ ئۆتۈپ، ئەمىر خۇدايداتىنىڭ كۈچادىكى قارارگاھىغا يېتىپ باردى. ئۇ ئەۋەتكەن ئوتتۇز نەپەر نۆكەر ئۆز ۋەزىپىسىنى سادىقلىق بىلەن ئورۇنلاپ، يول بويى بۇ سىرلىق كارۋانىنى ئوغرى ـ قاراقچىلاردىن قوغداپ، مەرھۇم خاقان ئاتىسى تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ مۇھەببەخانىدانلىرىنىڭ بارگاھى بولغان ئەمىر خۇدايداتىنىڭ كۈچادىكى قارارگاھىغا ساق ـ سالامەت يېتىپ كېلىشىگە كاپالەتلىك قىلدى.

ساھىب ئاقساقال بەگچەك دوغلاتلار ئىسيانىدا ئەمىر خۇدايداتىنىڭ تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلانىنى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ قانلىق قىرغىنىدىن قۇتۇلدۇرۇپ قالغان بىردىنبىر دوغلاتبېگى ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە دەۋران

سۇرۇشكە تەكلىپ قىلغاندا، ئۇنىڭ تەكلىپىنى قەتئىي رەت قىلىپ، قەسرىنىڭ ئىشىكىنى مەھكەم تاقاپ يېتىۋالغانكەن. شۇڭا، ئەمىر قەمەرىدىن ئۇنىڭغا قەتئىي ئىشەنمەيتتى ۋە ھەمىشە ئۇنىڭدىن خەۋپسىرەپ يۈرەتتى. كېيىنكى مەزگىللەردە، ئەمىر خۇدايدات كۇچاغا قېچىپ كېلىۋېلىپ، ئۆزىنىڭ يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات سەلتەنەتىنى قەتئىي ئېتىراپ قىلمايدىغانلىقىنى ئاشكارا ئېلان قىلدى ۋە ئۆزى بىلەن بىر نىيەتتىكى بەگلەرنى ئۆز ئەتراپىغا توپلاپ، تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلانىنى موغۇلىستان تەختىگە چىقىرىش ئۈچۈن جىددىي تەييارلىق كۆردى.

ئەمىر خۇدايداتنىڭ قارارگاھى كۇچا دىيارىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن ئېقىپ ئۆتىدىغان ئۆگەن دەرياسى بويىدىكى بورىقاي① دېگەن جايدا ئىدى. ساھىب ئاقساقال بەگچەك باشلاپ كەلگەن كارۋان بورىقاي قارارگاھىغا يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، مەرھۇم تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ كىچىك خانىشى ئەمىر ئاغىچا بىلەن بىللە تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلانىنى قوللىدىن يېتىلەپ ئاقئۆيىنىڭ ئىشىكىدىن كىرگەندە، ئەمىر خۇدايدات ئاقئۆيىنىڭ تۆرىدە باداشقان قۇرۇپ، بىر توپ ئەلەمدار ۋە قەلەمدار بەگلەر بىلەن سۆھبەتلىشىپ ئولتۇرغانىدى. ئۇ مەرھۇم بەگ ئاتىسى ئەمىر بۇلاجىغا قۇيۇپ قويغاندەك ئوخشايتى: بۇغداي ئۆڭلۈك، ئوراكۆز، قاڭشارلىق يۇزىگە قاپقارا ساقال ـ بۇرۇتلىرى خويمۇ ياراشقان، بەستلىك، نەۋقىران بىر يىگىت ئىدى.

ساھىب ئاقساقال بەگچەك قولىدا خان ئەۋلادىنىڭ ئالامىتى بولغان ئۇچ تال قىزىل ئوق كۆتۈرۈۋالغان تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلان بىلەن ئۇنىڭ ئانىسى، خانىش ئەمىر ئاغىچىنى سورۇن ئەھلىگە تونۇشتۇرغاندا، ئەمىر خۇدايدات ئورنىدىن چاچراپ تۇردى ـ دە، ئۇلارنىڭ ئالدىغا كېلىپ، تىزلىنىپ ئولتۇرۇپ، ئارقا ـ ئارقىدىن ئۈچ قېتىم باش ئۇرۇش ئارقىلىق

① بورىقاي ـــ شايار ناھىيەسىدىكى بىر جاينىڭ نامى.

ئەركانلىق تەزىمىنى بەجا كەلتۈرۈپ:

ــ مانا بۇ ئوغلان ساھىبقىران مەرھۇم خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخان ئالىيلىرىنىڭ تەخت ۋارىسى ! ــ دەپ تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلاننى سورۇندىكى ئەلەمدار ۋە قەلەمدار بەگلەرگە يەنە تونۇشتۇردى، ــ مەن ساداقەتلىك ساھىب ئاقساقال بەگچەك جانابلىرىدىن موغۇلىستان مەملىكىتىنىڭ تەخت ۋارىسىنى ھۇزۇرىمىزغا تەخىرسىز ۋە ساق ـ سالامەت يەتكۈزۈپ كېلىشنى ئىلتىماس قىلغانىدىم. مېنىڭ بۇ ئىلتىماسىم ھالا بۇگۈن تولۇق ئورۇنلىنىپتۇ !

ئاندىن ئەمىر ئاغىچىغا قاراپ دېدى:

ــ ھۆرمەتلىك خانىش ئايىم، مۇبارەك قەدەمىڭىزگە ھەسسىنات ! تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلان مەرھۇم ساھىبقىران خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخاندىن قالغان بىر تالا نەمۇنە ئىدى. سىز مۇشۇ ئون يىل ئىچىدە ئۇنى جېنىڭىزدىنمۇ ئەزىز كۆرۈپ، بېقىپ قاتارغا قوشتىڭىز. سىزنىڭ بۇ تۆھپە ـ خىزمىتىڭىزنى بىز ۋە ئەۋلادلىرىمىز مەڭگۈ ئۇنتۇمايدۇ !

ــ تۇزكور ئەمىر قەمەرىدىن تەقدىر ـ قىسمەت ئۆزىگە بۇيرۇمىغان تەخت ـ سەلتەنەتنى ساھىبقىران ئىلياس خاندىن تارتىۋېلىپ، چاغاتاي ئەۋلادىغا بىھىساب زۇلۇملارنى سالدى، ــ دېدى ئەمىر ئاغىچا كۆز يېشى قىلىپ تۇرۇپ، ــ ئەۋلاد ـ ئەسھابلىرىنى رەھىمسىزلىك بىلەن قەتلىئام قىلىپ شاھادەتلىككە يەتكۈزدى. ئەھلى بەيتىنى خۇددى رۇم ئەسىرلىرىگە ئوخشاش تۇتقۇن قىلىپ، خەلقىئالەمنىڭ ئالدىدا شەرمىسار ئەيلىدى. بۇنداق زۇلۇمنى ئەلىمساقتىن تارتىپ ھېچكىمنىڭ ئاڭلىمىغان ۋە بىرەر كىشىنىڭ كۆرمىگەن بولغىيدى. بىز نائىلاج ۋەتەننى تەرك ئېتىپ، چەت ئەلگە سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتىشكە مەجبۇر بولدۇق...

ــ ھۆرمەتلىك خانىش، ھەرگىز كۆڭلىڭىزنى يېرىم قىلمىغايسىز، ــ دېدى ئەمىر خۇدايدات ئۇنىڭ كۆڭلىنى ياساپ، ــ

ئۇلۇغلار: «ساڭا يامانلىق قىلغانىنى تەقدىرگە تاپشۇر. چۈنكى، تەقدىر سېنىڭ ئىنتىقامىڭنى ئالغۇچى خىزمەتكارىڭدۇر» دەپ ياخشى ئېيتقان. ھۆرمەتلىك ئەمىر ئاغىچا، يىغلىغان بىلەن ئىش پۈتمەيدۇ. ھازىر بۇ ئازاب ـ ئوقۇبەتلىك كۈنلەرگە چەك قويىدىغان پەيت يېتىپ كەلدى ! خاتىرجەم بولغايسىز. بىز مۇھەببە خانىدانلارنىڭ ياردىمىنى قولغا كەلتۈرەيلى، قورال ـ ياراغ تەييارلايلى. ئاندىن ئەمىر قەمەرىدىن بەتبەختىنىڭ ئۈستىگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ، مەرھۇم خاقانىمىز تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى ئۇنىڭ قولىدىن تارتىۋېلىپ، تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلانىنى بۇ تەختكە ئولتۇرغۇزايلى !

ـــ ھەممىتىڭىزگە ھەسسىنات ! ـــ دېدى ساھىب ئاقساقال بەگچەك خۇشال بولغىنىدىن، ـــ بىزمۇ ئەسلىدە: «بىر شىرمەرد بولغان بولسا ۋە بۇ ئىشقا قەدەم قويسا، بىزلەر ئۇنىڭغا قولداش بولۇپ، تۇغلۇق تۆمۈرخانىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتى ئۈچۈن جېنىمىزنى ۋە مېلىمىزنى پىدا قىلساق» دەپ ئويلايتۇق. ئىنشائاللا، مۇراد ـ مەقسىتىمىزگە مانا ئەمدى يەتكۈدەكمىز !

ئەمىر خۇدايدات ئۇلارغا قاراپ:

ـــ ئاۋۇال ئورۇنلىشىپ، دېمىڭلارنى ئېلىڭلار. يولدا ئىسسىق تاماق يېيىلمەي نۇرغۇن جاپا چەككەنسىلەر بەلكىم. ئۇنىڭغىچىلىك بىز بەيئەت قىلىش مۇراسىمىغا تەييارلىق كۆرەيلى، ـــ دېدى ـ ده، مۇلازىملىرىنى ئۇلارغا غىزا تەييارلاشقا بۇيرۇدى.

ئۇچ كۈندىن كېيىن، ئەمىر خۇدايداتنىڭ بوريقايدىكى قارارگاھىدا داغدۇغىلىق بەيئەت قىلىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈلدى. ئەلەمدار، قەلەمدار بەگلەر ئەمىر خۇدايداتنىڭ رىياسەتچىلىكىدە تەخت ئۈستىدە ئولتۇرغان تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلانىنىڭ ئالدىغا كېلىپ بەلباغلىرىنى بوينىغا تاشلىشىپ، ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىشتى ۋە ھەممىسى بىر ئېغىزدىن: «نۆكەرمىزكى، ۋەلىنېئمەت خاقانىي سەئىد خىزىر خوجا ئوغلانىنى رىياسەت كۆرگەيمىز ۋە

ئۇنىڭغا مەڭگۈ سادىق بولۇپ، ئۇنىڭدىن تەربىيە ۋە ئىنايەت كۆرگەيمىز. مۇبادا ۋەلىنېئىمەت خوجىمىزغا ئەيىبىنى راۋا كۆرمەكنى خىيال ئەيلىسەك، ئىككىلا ئالەم سەرۋەرىگار مۇرتەت ۋە تۇزكور بولغايمىز!» دېيىشىپ، ئانت ـ قەسەم ئىچىشتى.

داغدۇغىلىق بەيئەت مۇراسىمىدا تۇغلۇقزادە خىزىر خوجا ئوغلان ئاق كىگىز ئۈستىدە ئولتۇرغۇزۇلۇپ، «موغۇلىستان مەملىكىتىنىڭ خاقانى» دەپ رەسمىي ئېتىراپ قىلىندى. خۇتبىلەردە: «مەلىكۇل مەشرىق ۋە مەغرىپ تۇغلۇق تۆمۈرخان ئىبنۇل خاقانىي سەئىد خىزىرخان» دەپ نامى زىكرى قىلىنىدىغان بولدى. سالنامچىلەر بۇ ئىشنى تارىخقا: «776 ـ ھىجرىيە يولۋاس يىلىنىڭ قەۋس ئېيىدا بولغان»[1] دەپ پۈتۈپ قويۇشتى.

خىزىر خوجا ئوغلان «خاقانىي سەئىد خىزىرخان» نامى بىلەن «موغۇلىستان مەملىكىتىنىڭ خاقانى» دەپ ئېلان قىلىنغاندىن كېيىن، ئۇ ئالمالىق شەھىرىنى يېڭىباشتىن ئۆزىگە پايتەخت قىلىپ تاللىدى ۋە ئەمىر خۇدايداتنى باشقىلاتىن ئۇلۇسبېگلىككە تەينىلىدى.

چاغاتاي خانى خىزىرخان قول ئاستىدىكى بەگلەرگە ئۇلارنىڭ ئىلگىرى تۇغلۇق تۆمۈرخان تەرەپدارى بولغان ـ بولمىغانلىقىغا قارىماستىن ھەممىسىگە ئوخشاش مۇئامىلە قىلىپ، ئۇلارغا مەركىزىيەتچىلىكىنىڭ ئەۋزەللىكىنى تونۇتتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ئۇنىڭ سەلتەنىتى پەيدىنپەي كۈچىيىشكە باشلىدى. ئۇلۇسبېگى ئەمىر خۇدايدات باشچىلىقىدىكى بىر تۈركۈم قابىلىيەتلىك بەگلەرنىڭ تىرىشچانلىق كۆرسىتىشى ئارقىسىدا، مەملىكەتنىڭ يۈرتدارچىلىق ئىشلىرى تېزلا ئۇزەنگە چۈشتى. مىلادىيە 1382 ـ يىلىغا بارغاندا خىزىرخاننىڭ ئەمەلىي كۈچ ـ قۇۋۋىتى موغۇلىستان ھۆكۈمرانى، يالغان خان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭكىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى. ئىلگىرى ئۇ خېلى بىر

① مىلادىيە 1374 ـ يىلى 11 ـ ئاي.

ۋاقىتلارغىچە خىزىرخاننى ئېتىراپ قىلماي كەلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ سەلتەنەتىگە دۈشمەنلىكىمۇ قىلماي، پۈتۈن كۈچى بىلەن ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمرانى ئەمىر تۆمۈر بىلەن ئېلىشىپ يۈرگەنىدى. خىزىرخان يولغا قويغان مەركىزىيەتچىلىكنى كۈچەيتىش سىياسىتىنىڭ تەسىرىدە ۋە ئەمىر تۆمۈرگە قارشى كۈرەشتە ۋەزىيەت موغۇلىستاندىكى بارلىق كۈچلەردىن بىر مەركەز ئاستىدا بىرلىككە كېلىشىنى تەلەپ قىلغانلىقتىن، مىلادىيە 1387 ـ يىلىغا كەلگەندە، ئەمىر قەمەرىدىن ئۆزىنىڭ «موغۇلىستان ھۆكۈمرانى» دېگەن يالغان خانلىق نامىنى بىكار قىلىشقا مەجبۇر بولدى ۋە خىزىرخانغا بويسۇنغانلىقىنى ئېلان قىلدى. خىزىرخانمۇ ئۇنىڭ ھەربىي ئىشلاردىكى سەركەردىلىك ماھارىتى بىلەن يۈرتدارچىلىقتىكى سىياسىي قابىلىيىتىنى ياخشى چۈشەنگەچكە، موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ ئەمىر تۆمۈر بىلەن بولغان ھەربىي ـ سىياسىي جەھەتتىكى كۈرەشلىرىدە ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ سەركەردىلىك ماھارىتىدىن پايدىلىنىشنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇنى پۈتۈن موغۇلىستان قوشۇنىنىڭ باش قوماندانلىقىغا تەيىنلىدى ۋە ئۇنىڭغا ماۋەرائۇننەھرلىك توپىلاڭچى بەگ ئەمىر تۆمۈر بىلەن بولغان ئۇرۇشنى تەشكىللەشكە تولۇق ھوقۇق بەردى.

*　　*　　*

مىلادىيە 1388 ـ يىلى ياز پەسلى.

موغۇلىستان لەشكەرلىرى بۇخارادىن چېكىنىپ چىققاندىن كېيىن، جىددىي يۈرۈش قىلىپ موغۇلىستاندىكى ئىسىسقكۆل بويىغا جايلاشقان چولپانئاتاغا يېتىپ كەلدى. بىراق، ئۇلارنى بۇ يەردە ئەجەل مۇئەككىلى كۈتۈپ تۇراتتى. موغۇلىستان قوشۇنى ئەمىر تۆمۈر لەشكەرلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىغا ئۇچراپ قاتتىق مەغلۇپ بولدى. ئۇچ كېچە ـ كۈندۈز داۋاملاشقان چولپانئاتا ئۇرۇشىدا موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسى

دېگۈدەك قىرىپ تاشلاندى. پەقەت ئازلا كىشى بۇ قىرغىنىدىن قۇتۇلۇپ قالالىدى. قۇتۇلۇپ قالغانلارنىڭ ئارىسىدا مۇغۇلستان قوشۇننىڭ باش قوماندانى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتمۇ بار ئىدى. ئۇ نۆكەرلىرى بىلەن بىللە ئاتلىق قېچىپ ماڭغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ مىنگەن ئات ئورۇق بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇدا نەچچە كۈن توختىماي چېپىپ يۈرگەچكە ئاخىر ھالسىزلىنىپ يىقىلىپ ئۆلۈپ قالدى. ئەمىر قەمەرىدىن بىر نۆكىرىنىڭ ئېتىنى تارتىۋېلىپ داۋاملىق قاچتى. ئۇلار يول ئازابى، ئاچلىق ۋە ئۇسسۇزلۇقتىن چاڭقىغان ھالدا كېچىلەپ مېڭىپ بىر مەھەللىگە يېتىپ كېلىپ، يول بويىدىكى بىر ئۆينىڭ ئىشىكىنى قاقتى. ئۆي ئىگىسى ئۇلارنى قەلەندەر ھېسابلاپ بىر پارچە نانىنى تاشلاپ بېرىپلا ئىشكىنى تاقىۋالدى. ئۇلار بۇ نانىنى يەپ بىرئاز ماغدۇرىغا كېلىۋالغاندىن كېيىن، ئەتىسى كەچ كىرگۈچە يول يۈرۈپ، ئىسسىقكۆل بويىدىكى تۇپ دېگەن يەرگە يېتىپ كەلگەندە قاتتىق يامغۇر يېغىپ كەتتى. ئۇ يامغۇردىن قېچىپ بىر ھويلىغا پاناھلاپ كىرگەندە، ئۆي ئىگىسى ئۇنى «ئوغرى» دەپ گۇمان قىلىپ قوغلاپ چىقاردى. ئۇ نائىلاج كالا ئېغىلىغا كىرىپ بىر بۇلۇڭدا توگۈلۈپ ئولتۇراتتى. ئۆي ئىگىسى كۆرۈپ قېلىپ «ۋاي ئوغرى» دەپ ۋارقىراپ سالدى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئاڭلاپ، قوشنىلىرى ئولاش ـ چولاش كەلگەن پېتى ئۇنى سويلا بىلەن قاتتىق ئۇرۇپ كېتىشتى. ئۇ: «ۋايجان، ئۇرماڭلار، مەن ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات بولىمەن!» دېسىمۇ، ئۇنىڭ سۆزىگە ھېچكىم چىنپۇتمىدى. تاياقنىڭ زەربىسىدىن ئۇنىڭ نالە ـ پەريادىغا چىداپ تۇرۇش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئىتتەك ئۆمىلەپ، دومىلاپ قېچىپ يۈرۈپ، تاياقتىن ئاران قۇتۇلغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئېتىغا ئاران مىنگەن پېتى بەدەر قاچتى.

ئاتلىق قېچىپ كېتىۋاتقان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئۆزى موغۇلستاندا ئورناتقان تەرتىپلەرنىڭ يوق بولغانلىقىنى، ئۆزىنىڭ موغۇلستاندىكى ھۆكۈمرانلىق ئاساسىنىڭ تەلتۆكۈس

يىمىرىلگەنلىكىنى، رەئىيەت ۋە پۇقرالاردا ئۆزىگە نىسبەتەن ئىتائەت ۋە ساداقەتتىن قىلچىمۇ ئەسەر قالمىغانلىقىنى مانا شۇ چاغدىلا ھەقىقىي چۈشەندى ـ دە، ئىچ ـ ئىچىدىن بوغۇلۇپ يىغلاپ تاشلىدى...

چولپانئاتا ئۇرۇشنىڭ غەلىبىسىنى تەبرىكلەپ ئۆتكۈزۈلگەن بىر بەزمە ـ زىياپەتتە ئەمىر تۆمۈر كۆرەگان بەگلىرىدىن:

ـــ موغۇلىستان لەشكەرلىرى زادى قانچىلىك ئىكەن؟ ـــ دەپ سورىۋىدى. بەگلىرى:

ـــ سانىغۇدەك بولمىدۇق، ساھىبقىران ئالىيلىرى، ـــ دەپ جاۋاب بېرىشتى، ـــ بىراق، كۆزىمىز بىلەن كۆرگىنىمىز ئوتتۇز سانجاق ①تىن كەم ئەمەس! ھەربىر سانجاق بىر ھەزارە چېرىك بولغان تەقدىردىمۇ، موغۇلىستان لەشكەرلىرى ئۇچ تۇمەندىن كەم ئەمەس!

ـــ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات دېگەن مەلئۇنىنى ئاللانىڭ قارغىشى تۇتۇپتۇ ئەمىسە، بولمىسا ئوتتۇز سانجاق لەشكىرى بولۇپ تۇرۇقلۇق، بىزنىڭ ئىككى تۇمەن لەشكىرىمىزدىن يېڭىلەتتىمۇ؟

ـــ راست ئېيتتىلا، ساھىبقىران ئالىيلىرى، كەرەملىك ئاللا ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ قوشۇنىغا ئاز بولۇشىغا قارىماي غەلىبە ـ نۇسرەتتىن بېشارەت بەرگەن. بولمىسا مۇنچۇالا كۆپ لەشكەرنى ئاز لەشكەر بىلەن ھەرگىز يېڭەلمىگەن بولاتتۇق.

ـــ ئاجايىپ ئىش ـ دە، بۇ، ـــ دېدى ئەمىر تۆمۈر مىيىقىدا كۈلۈپ قويۇپ، ـــ موغۇلىستان لەشكەرلىرى بىردەمنىڭ ئىچىدە خۇددى قۇياش چىققىنىدا يۇلتۇز يوق بولغىنىدەك يوقالدى!

ـــ قۇياشنىڭ چىقىشى بىلەن يۇلتۇزلار پاتقانغا ئوخشاش،

---

① سانجاق ـــ مىقدار سۆز. تۇغ، ئەلەم، بايراقنىڭ بىرلىكى. بىر سانجاق لەشكەر ئادەتتە مىڭ ئادەمگە باراۋەر كېلىدۇ.

ساھىبقىران ئالىيلىرىنىڭ سەلتەنەتىنىڭ ئاپتىپى كۆتۈرۈلۈشى بىلەن تەڭ، ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ مۇغۇلىستاندىكى ھۆكۈمرانلىقىمۇ زاۋاللىققا يۈزلەندى. بۇنداق قىسمەت ئۇنىڭ پېشانىسىغا تەقدىر خەتۋەرچىسى تەرىپىدىن يېزىلغان ۋە ئېنىق كۆرسىتىلگەن ! ــ دېدى بەگلەر كۈلۈشۈپ.

بۇ چاغدا ئەمىر تۆمۈر تۇيۇقسىزلا:

ــ دىلاۋەرلەر، بىزگە قانداق مەسلىھەت بېرۈرسىلەركىن، ــ دەپ سورىۋىدى، سورۇندىكىلەرنىڭ ھەممىسى بىر ئېغىزدىن:

ــ ساھىبقىران ئالىيلىرى ھەرقانداق مەسلىھەت ۋە تەدبىر كۆرسەتسە، بىزلەر شۇنىڭغا ئەمەل قىلغايمىز ! ــ دېيىشتى.

ــ مېنىڭ مەسلىھەتىم شۇكى، ــ دېدى ئۇ بەگلىرىگە، ــ ئاۋۋال پەلەد ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتتىن مەرھۇم چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئۇنىڭ خانىدانىدىن قەتل قىلىنغان ئون سەككىز كىشىنىڭ قېنىنى تەلەپ قىلايلى ! چۈنكى، بارلىق پىتنە ـ پاساتنى ئاشۇ مەلئۇن تېرىغان ! تۇغلۇق تۆمۈرخانىنى ۋە ئۇنىڭ پۈتۈن خانىدانىنى ئاشۇ مەلئۇن ھالاك قىلغان. ئەمىر قازغىن بارلاس بىلەن تاشتۆمۈر باھادىرنى شاھادەتلىككە يەتكۈزگەنمۇ ئاشۇ مەلئۇن. شۇڭا، بۇ ئاي، بۇ كۈنلەردە تاش ۋە ياغاچنىڭ پۈتى ھەم قولى بولغان بولسا ئىدى، ئۇلارمۇ ئاشۇ شېھىتلەرنىڭ قىساسىنى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات دېگەن مەلئۇندىن ئالغان ۋە ئۇ بەتبەخت بىلەن جەڭ قىلىپ، قېنىنى ئاشۇ شېھىتلەر ئۈچۈن پىدا قىلغان بولاتتى.

بۇ چاغدا ئەمىر تۆمۈرنىڭ يادىغا بىر ئىش كەچكەندەك بولۇپ، دەرھال بەگلىرىدىن:

ــ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات تۇتۇلدىمۇ؟ ــ دەپ سورىۋىدى، بەگلىرى:

ـــ ياق، قېچىپ كېتىپتۇ ! ـــ دەپ جاۋاب بېرىشتى.

ـــ ئۇنى ئاسمانغا چىقىپ كەتكەن بولسا تاپىنىدىن، يەرگە كىرىۋالغان بولسا كوكۇلىسىدىن تۇتۇپ تارتىپ چىقىرىڭلار ! بۇ ئەبلەخنى تىرىك تۇرغۇزۇپ تولۇمچىلاپ سويۇپ، پوستىغا سامان تىقمىغۇچە زادى خاتىرجەم بولالمايمەن ! جاكار قىلىڭلار، كىمكى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى تۇتۇپ كەلسە ياكى خەۋىرىنى بەرسە كاتتا مۇكاپات ـ ئىنئامغا ئېرىشىدۇ !

ـــ خوپ، ساھىبقىران ئالىيلىرى، ئەمرىڭىزنى بەجا كەلتۇرگەيمىز !...

ئەتىسى ئەمىر تۆمۇرنىڭ پەرمانى بويىچە جاكارچىلار شەھەر ـ مەھەللىلەردە بىر خالتىدىن ئالتۇن كىبەكىنى كۆتۇرۇشۇۋېلىپ، خالايىققا:

ـــ ھەركىم ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات دېگەن مەلئۇننى تۇتۇپ بەرسە ياكى ئۇنىڭ خەۋىرىنى يەتكۇزسە، مانا بۇ بىر خالتا ئالتۇن كىبەكنى شۇنىڭ بولىدۇ ! ـــ دەپ جار سېلىپ يۇرۇشتى.

كىشىلەر ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى ئىزدىشىپ تەرەپ ـ تەرەپكە چېپىشىپ چىقىپ كېتىشتى. دەشت ـ باياۋان، شەھەر ـ ئاۋادان، مەھەللە ـ قىشلاق ھەممىلا يەر ئۇنى ئىزدەۋاتقان ئادەملەر بىلەن تولدى.

ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات شۇنچىۋالا كۆپ لەشكەرلەر بىلەن ئەمىر تۆمۇرنىڭ ئازغىنا لەشكەرلىرىدىن يېڭىلىپ قالغىنىنى ئويلىغىنىدا ئۆزىدىن نۇسرەت قاچقانلىقىنى ھېس قىلدى، زەردىگۆش بولۇپ ئازابلاندى. بىراق، ئامال قانچە؟... ئۇ ئالدى ـ كەينىگە قارىماستىن قاچقان پېتى مەھەللىنىڭ چېتىدىكى بىر باغنىڭ ئالدىغا كېلىپ ئېتىنى توختاتتى. باغنىڭ ئىچىدىكى كۆل بويىدا بىر موماي سۆگەتنىڭ سايىسى ئاستىدا ئولتۇرۇپ يىپ

ئېگىرىپ ئولتۇراتتى. ئۇ باغنىڭ ئىشىكىدىن ئاتلىق كىرىپ كېلىۋاتقان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى كۆرۈپ «باسمىچى ئوخشايدۇ !» دەپ بەكمۇ قورقۇپ كەتتى. ئۇ ئورنىدىن تۇرۇپ قاچىمەن دەپ ئالدىغا قويۇقلۇق چاققا پۇتلىشىپ يىقىلىپ چۈشتى.

ـــ ھەي قېرى، قورقما، مەن ساڭا چېقىلمايمەن، ـــ دېدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئاتتىن چۈشۈۋېتىپ.

ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ موماينىڭ دەككە ـ دۈككە بولغان كۆڭلى ئازراق بولسىمۇ ئىزىغا چۈشتى ـ دە، ئورنىدىن تۇرۇپ ئۇنىڭغا قاريدى ۋە: «ئەجەبا شۇنچە ئېسىل، قىممەت باھالىق كىيىم ـ كېچەك كىيىۋالغان بۇ كىشى كىم بولغىيدى؟» دەپ ھەيران بولدى ۋە:

ـــ بەگ جانابلىرى، ئۆزۈڭ كىم بولسەن؟ نېمە ئۈچۈن بۇنداق ئوسال ھالغا چۈشۈپ قالدىڭ؟ ـــ دەپ سورىدى ئۇنىڭدىن غال ـ غال تىترەپ تۇرۇپ.

ـــ ھەي مومای، مېنىڭدىن قورقما، مەن موغۇلىستان مەملىكىتىنىڭ ھۆكۈمدارى ئەمىر قەمەرىدىن دېگەن كىشى بولىمەن !

ـــ موغۇلىستانىنىڭ ھۆكۈمدارى دەسلەپتە تۇغلۇق تۆمۈرخان، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىلياس خان ئەمەسمىدى؟ سەن قاچاندىن بېرى ئۇلارنىڭ مەملىكىتىگە ھۆكۈمران بولۇۋالدىڭ؟

ـــ بولدى، بەس، ئاغزىڭنى يۇم، جەددال قېرى ! ـــ دەپ قەھر قىلدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات قاتتىق تېرىكىپ.

ـــ بېگىم، خاتا سۆزلەپ قويغان بولسام، مەن نادان قېرىنى كەچۈرگەيسەن. بىلمىدىمكى، مېنىڭدە نېمە ئىشىڭ بار ئىدى؟

ـــ ئەمىر تۆمۈر دەيدىغان بىر بەدرەڭ مېنىڭ لەشكەرلىرىمگە ھۇجۇم قىلىپ، قوشۇنۇمنى توزۇتۇۋەتتى. مەن بۇ ياغى ئارىسىدىن

ئاران قېچىپ قۇتۇلدۇم. ئۇنىڭ لەشكەرلىرى يەنىلا بولدى قىلماي، ئارقامدىن تاپ باستۇرۇپ قوغلاپ كېلىۋاتىدۇ ! ئەگەر سەن بۇگۈن ماڭا پاناھلىق بېرىپ، ئۇلارنىڭ تەقىبىدىن مېنى قۇتۇلدۇرۇپ قالغان بولساڭ، مەن ساڭا ئۆمرۈڭدە كۆرمىگەن راھەت ـ پاراغەتنى كۆرسىتەتتىم. سەنمۇ ھازىرقىدەك موھتاجلىقتىن مەڭگۈ قۇتۇلغان بولاتتىڭ !

مومای ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ بېشىنى سالغىنىچە ئويلىنىپ بىرپەس تۇرۇپ قالدى. ئاندىن:

ـــ ئۇنداق بولسا قازناق ئۆيگە كىرىپ يوشۇرۇنۇڭ، ـــ دېدى ۋە ئۇنىڭ ئېتىنى يېتىلەپ ئېغىلغا ئەكىرىپ باغلاپ قويۇپ، ئالدىغا ئوت ـ چۆپ سېلىپ بەردى. ئۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتىنىڭ ئوچىسىدىكى قىممەت باھالىق كىيىم ـ كېچەكلەرنى سالدۇرۇۋېلىپ، ئوغلىنىڭ كونا بىر چەكمەن چاپىنىنى ئۇنىڭغا كىيدۈرۈپ قويغاندىن كېيىن، ئۇنى قازناق ئۆيگە كىرگۈزۈۋېتىپ، ئىشكنى بېكىتىپ قويدى ۋە ھېلىقى ئېسىل كىيىملەرنى يوشۇرۇپ قويدى.

مومانىڭ ئوتۇنچىلىق قىلىپ تاپقان پۇلى بىلەن ئۆيىنىڭ زورغارىنى قامداپ كېلىۋاتقان بىرلا ئوغلى بار ئىدى. ئۇ بۇگۈن جاڭگالغا ئوتۇنغا كەتكەنىدى. ئوتۇنلىرىنى بازاردا سېتىپ، پۇلىغا نەرسە ـ كېرەكلەرنى ئالغاندىن كېيىن، ئۆيگە قايتماقچى بولۇپ تۇراتتى. بىردىنلا جاكارچىلارنىڭ ھېلىقى سۆزىنى ئاڭلاپ قالدى ـ دە، شۇ قىزىقچىلىقتا ئۇمۇ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتىنى ئىزدەپ، ئېشىكىنى مىنگەن پېتى چۆل ـ باياۋانغا چىقىپ كەتتى. ئۇ بىر كۈن كەچكىچە ئىزدەپ چارچاپ ئۆلگۈدەك ھارغان بولسىمۇ، ئەمما ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتىنىڭ ئۆزى تۇرماق قارىسىنىمۇ ئۇچرىتالماي ئۆيگە قايتىشقا مەجبۇر بولدى. ئۇنىڭ ئۇستىگە تارتقان جاپاسى ئۇياقتا قېلىپ، بار دۇنيالىقتا بىرلا

ئېشىكىمۇ ھېرىپ ئۆلۈپ قالدى.

ــ جېنىم بالام، نېمىشقا مۇنچىلىك كەچ قالدىڭ؟ ــ دەپ سورىدى مومای ئوغلىدىن.

ــ ھەي ئانا، ئۇنى بىر دېمە، ئەمىر تۆمۈر دەيدىغان بەگ بىر گۇناھكارنى قاچۇرۇپ قويۇپ، ئامۇ خاسقا جاكار قىلدۇرۇپ يۇرۇپتۇ، ئاڭلىسام ھېلىقى گۇناھكارنى تۇتۇپ بەرگەن ياكى ئۇنىڭ نەدىلىكىنى خەۋەر قىلغان ھەرقانداق ئادەمگە بىر خالتا ئالتۇن كىبەكىي مۇكاپات بەرمەكچىكەن. ھەممە ئادەم ئۇنى ئىزدەشكە چۈشۈپتۇ. شۇ ۋەجىدىن، ئاشۇ ئەمىر قەمەرىدىن دېگەن گۇناھكارنى ئىزدەپ مېنىڭ چىقمىغان دۆڭۈم، كىرمىگەن ئويۇم قالمىدى. مېنىڭ مۇشۇنداق كەچ قېلىشىمنىڭ سەۋەبىمۇ مانا مۇشۇ ئىدى، ــ دەپ ئوغلى ئۆزىنىڭ بىر كۈندىن بېرى تارتقان جاپاسىنى ئانىسىغا بىر ـ بىرلەپ سۆزلەپ بەردى.

ــ ئوغلۇم، ئاشۇ قاچقۇننى ئىزدەيمەن دەپ بىكاردىنلا جاپا تارتىپسەن، ــ دېدى مومای ئوغلىنىڭ كۆڭلىنى ياساپ، ــ ئۇنىڭدىن كۆرە، ماڭىلا ئېيتقان بولساڭ، بۇنچىۋالا جاپا تارتمىغان بولاتتىڭ. ئاۋۋال غىزايىڭنى يەپ، ھاردۇقۇڭنى ئالغىن.

ــ ھوي ئانا، قىزىق گەپ قىلىسەن ! ئاشۇ بىر خالتا ئالتۇن كىبەكىي قولدىن كېتىدىغان بولدى ئەمەسمۇ، شۇڭا گېلىمدىن غىزا قانداق ئۆتسۇن؟ !

ــ ئاۋۋال غىزايىڭنى يەۋال، ئۇنىڭدىن كېيىن ئاناڭ ساڭا ئاشۇ قاچقۇن گۇناھكارنى كۆرسىتىپ قويسۇن، بولامدۇ؟

ــ ھوي ئانا، ماڭا چاقچاق قىلمايۋاتقانسەن ـ ھە؟ ــ دەپ سورىدى ئۇ يەنىلا خاتىرجەم بولالماستىن.

ــ ئوغلۇم، سۆزۈمگە ئىشەن، سەن ئېيتقان ھېلىقى گۇناھكارنى مەن تېخى ھېلىلا قازناقتا سولاپ قويدۇم. ئۇنىڭ ئېتىنى ئېغىلغا ئەكىرىپ ئوت سېلىپ بەردىم. كىيىم ـ

كېچەكلىرىنى سالدۇرۇۋېلىپ ماۋۇ ساندۇققا سېلىپ قويدۇم ! ــ دېدى ئانىسى سىرلىق كۈلۈپ.

ئوغلى ئىچكەركى ئۆيگە كىرىپ ساندۇقنى ئېچىپ قارىۋىدى، ئەمىر قەمەرىدىننىڭ ئۇچىسىدىن سالدۇرۇۋېلىنغان قىممەت باھالىق سەرپايىنى كۆردى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئېغىلىغا كىرىپ باغلاقلىق تۇرغان ئاتنى كۆردى. خۇشاللىقىدىن ئۇنىڭ ئاغزى قۇلىقىغا يەتتى.

ئۇ ئىشىكتىن ئۇچقاندەك چىققان پېتى بازاردىكى چاھارسۇغا كېلىپ جاكارچىنى تاپتى. ئۇ تېخىچە جاكار قىلىپ يۈرگەنكەن. يىگىت ئۇنىڭ قۇلىقىغا:

ــ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ نەدىلىكىنى مانا مەن بىلىمەن، ــ دەپ شۇنىرلىدى.

جاكارچى ئۇنى دەرھال ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئالدىغا باشلاپ كەلدى. ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ خەۋىرىنى ئالالماي غەمنىڭ بولۇپ، تىتىلداپ ئولتۇرغان ئەمىر تۆمۈر ئوتۇنچى يىگىت ئەكەلگەن بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇشال بولدى ـ دە، ياساۋۇللىرىنى ئېلىپ دەرھال موماينىڭ ئۆيىگە يېتىپ كەلدى. ياساۋۇللار قازناق ئۆيگە يوشۇرۇنۇۋالغان ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنى تۇتۇپ، ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئالدىغا ئاچىقتى. ئۇ ئەمىر تۆمۈرنى كۆرۈپ، قورقىنىدىن غال ـ غال تىترەپ تۇرالماي قالدى.

ــ ھەي ناكەس، رەھىمسىز مەلئۇن، جىنايەتكار بېشىڭنى كۆتۈرۈپ ماڭا قارا ! ئادالەت ئىگىلىرى قارا بولغان يۈزۈڭنى كۆرسۇن ! ــ دېدى ئەمىر تۆمۈر قاتتىق غەزەپ بىلەن، ــ ئىگىسىنى ئالدىغان قۇش، يۈزىدە تۈكى بار ئىت ! قولۇمغا چۈشتۈڭمۇ، ئەمدى نېمە دەيسەن؟ ! ھەي بەتبەخت، كەرەملىك ئاللا سېنى قولۇمغا نېمىدېگەن خار ۋە زار ھالدا چۈشۈردى ـ ھە! سەن ئەمىر بايان سۇلدۇزنى كۇش ـ كۇشلەپ، جەننەت ماكان

ئەمىر قازغىن بارلاسنىڭ ھاياتلىق شامىنى ئۆچۈرۈشىگە سەۋەبچى بولدۇڭ؛ رەھمەتلىك چاغاتاي خانى تۇغلۇق تۆمۈر ۋە ئىلياس خان باشلىق ئۇنىڭ خانىدانىدىكى ئون سەككىز ئادەمنى شاھادەتلىككە يەتكۈزدۇڭ. يەنە ئۇنى ئاز دەپ ئۇنىڭ ئەھلى بەيتىنى خورلاپ، بېشىغا نېمە كۈنلەرنى سالمىدىڭ؟ شۇنداق قىلغۇدەك سەن ئۇلاردىن نېمە يامانلىق كۆرگەنىدىڭ؟ سەن زاكاڭدىن تارتىپ قارا نىيەت، ياۋۇز، ئاچ كۆز، نەزىرى پەس، كۆرەلمەس، خەسىس ـ بېخىل، باشقىلارنىڭ ھاياتلىق گۈلىنى ماماتلىق تىكىنىگە ئالماشتۇرۇشقا ھەر دائىم چارە ـ ئامال ئىزدەيدىغان رەزىل، پاسىق ئادەم ئىدىڭ ! بىز ساھىبقىران خاقان تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ سېنىڭدەك ناكەسكە يەنىلا مېھىر ـ شەپقەت ياغدۇرۇپ، ئۆزىنىڭ ھاياتلىق يىلتىزىغا پالتا چاپماقچى بولۇۋاتقان سېنىڭدەك بىر سۈيقەستچىگە ئىززەت ـ ھۆرمەت كۆرسەتتىڭ، ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ئادەملىرى قاتارىدا كۆرگەنلىكىگە ھەيران بولغانىدۇق. پازىللار: «ياخشى ئويلانماي ئىش قىلغانلارنىڭ ئاقىۋىتى پاجىئەلىك بولىدۇ» دەپ ئېيتقاندەك، ئاخىر ئاشۇ تۆز بەرگەن ئۇلۇغۇڭغا خىيانەت قىلدىڭ ! ئەجەل شۇرغىنى بىلەن ئۇنىڭ ۋۇجۇد كۆچىتىنى ھاۋاغا ئۇچۇردۇڭ؛ ئۇنىڭ ھاياتلىق نەزمىنى ماماتلىق مەرسىيەسىگە ئۇلىدىڭ. شۇڭا، سېنىمۇ ئادەم دېيىش مۇمكىنمۇ؟

ـــ ئەي، ئەمىر تۆمۈر، ئېيتقانلىرىڭنىڭ ھەممىسى ھەق، ـــ دەپ ئېيتىراپ قىلىشقا مەجبۇر بولدى ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات، ـــ نىيەت ـ ئىقبالىمغا بولغان ئىشەنچسىزلىك كۆزۈمنى قاراڭغۇلاشتۇردى. قاراڭغۇلۇقتا پۈتلاشتىم ۋە ھەقنى كۆرەلمىدىم. ئىنسان دېگەن مەشئۇملۇق ئىچىدە مانا مۇشۇنداق تۇيۇقسىز ئەس ـ ھوشىنى يوقتىتىپ قويىدىكەن. شەيتان لەئىننىڭ ۋەسۋەسىسى ئادەمنى گۇناھقا مۇپتىلا قىلىدىكەن. بەزى

چاغلاردا ئادەم ئىتتىك مېڭىپ كېتىۋېتىپمۇ يىقىلىپ چۈشىدۇغۇ. مەنمۇ ئەنە شۇ شەيتان لەئىن دىلىمغا سالغان ۋەسۋەسىنىڭ ئازدۇرۇشىغا بەرداشلىق بېرەلمەي ئېغىر سىناقتا يېڭىلدىم، تۇز بەرگەن ئۇلۇغۇمغا خىيانەت قىلىشقا مەجبۇر بولدۇم...

ــ ھەي مەلئۇن، ياخشىلىققا يامانلىق قىلىشنىمۇ شەيتان لەئىندىن ئۆگەنگەنمىدىڭ؟! كۆرۈڭلار بۇنىڭ قىلىۋاتقان گېپىنى !

ــ مەن ئېزىپتىمەن، ماڭا رەھىم ــ شەپقەت قىلغايسەن ! ــ دەپ ئەمىر قەمەرىدىن دوغلات ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئايىغىغا يىقىلىپ ئۇنىڭ چاڭ باسقان سەختىيان ئۆتۈكىنى سۆيگىلى تۇردى، ــ مېنى ئۆلتۈرمەي، ھايات قالدۇر. بوسۇغاڭدا ئىت بولۇپ ياتاي، ئات ــ ئېشەك كەبى خىزمەتكىدە بولاي !...

ئۇنىڭ بۇ يىرگىنچلىك ھالىتىنى كۆرگەن ئەمىر تۆمۈر:

ــ ھا ــ ھا ــ ھا !... ــ دەپ قاقاھلاپ كۈلدى ــ دە، ئارقىدىنلا چىشىنى غەزەپ بىلەن غۇچۇرلىتىپ، ــ سېنى ئۆلتۈرمىسەم، مەن تەقدىر ــ قىسمەتنىڭ جازاسىغا ئۇچرىماسمەنمۇ؟ سېنىڭ قولۇڭدا بىئەجەل ئۆلۈپ كەتكەن ئاشۇ ئەمىر قازغىن بارلاس، تاشتۆمۈر باھادىر، تۇغلۇق تۆمۈرخان ۋە ئىلياس خوجا ئوغلانلارنىڭ قىساسى مېنى تۇتماسمۇ؟ ــ دەپ قاتتىق ۋارقىرىدى. ئاندىن جاللاتلىرىغا قول شىلتىدى:

ــ مۇنۇنى ئاچىقىپ تىرىك تۇرغۇزۇپ سويۇپ، پوستىغا سامان تىقىڭلار !

جاللاتلار ئەمىر قەمەرىدىن دوغلاتنىڭ «ياق !...» دەپ ۋارقىرىغىنىغا ئۇنماستىن، ئۇنى دارقىرىتىپ سۆرىگەن پېتى سويۇشقا ئاچىقىپ كەتتى...①

---

① بەزى مەنبەلەردە: «قەمەرىدىن بەگ ھىجرىيە 790 ــ يىلى (1388 ــ يىلى) ئىستىسقا كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ ۋاپات بولدى...» دەپ يېزىلغان.

نەزم

ئەي، چەرخى پەلەك، دەستىڭدىن يۈز ئاھۇ پىغان،
تۈز كور كىم، ۋاپادار كىم؟ تونۇغايسەن ھامان !
دەردمەن دىلىمغا ئازار بېرىشتۇر ھەممە ئىشىڭ،
ئالدىڭدا پەرىشتە بىلەن شەيتان يەكسان !

ـــ مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان①

① مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگان (مىلادىيە 1499 ـــ 1551 ـ يىللار) ـــ قەشقەرلىك، كەشمىر ھۆكۈمرانى (مىلادىيە 1541 ـــ 1551 ـ يىللاردا تەختتە)بولـ غان. بۇيۇك ئەسەر «تارىخى رەشىدي»نىڭ ئاپتورى.

تۇغلۇق تۆمۈرخان (3) (رومان)

ئاپتورى: ئابدۇۋەلى ئەلى
مەسئۇل مۇھەررىرى: باربجان زەپەر
مەسئۇل كوررېكتورى: زەمرە پىدائىي
تەكلىپلىك كوررېكتورى: ۋەلى زەيدۇن
رەسىملەرنى سىزغۇچى: سوپاخۇن
مۇقاۋىسىنى لايىھەلىگۈچى: مەمەت نەۋۋەت
نەشر قىلىپ تارقاتقۇچى: شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى
تېلېفون: 0991-2827472
ئادرېسى: ئۈرۈمچى شەھىرى جەنۇبىي ئازادلىق يولى 348 ـ نومۇر
پوچتا نومۇرى: 830001
باسقۇچى: بېيجىڭ شۇنچېڭ رەڭلىك مەتبەئەچىلىك چەكلىك شىركىتى
ساتقۇچى: شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق شىنخۇا كىتابخانىسى
فورماتى: 1230×880 مىللىمېتىر 1/32
باسما تاۋىقى: 15.5
نەشرى: 2014 ـ يىلى 12 ـ ئاي 1 ـ نەشرى
باسمىسى: 2015 ـ يىلى 3 ـ ئاي 2 ـ بېسىلىشى
تىراژى: 13000 — 5001
كىتاب نومۇرى: ISBN 978 - 7 - 228 - 17351 - 8
باھاسى: 43.00 يۈەن

